

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA TÜRKİYE-İNGİLTERE SİYASİ
VE EKONOMİK İLİŞKİLERİ (1939-1945)

DOKTORA TEZİ

GÜLSE KOCA

2902090006

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Savaş Açikkaya

İstanbul 2015

DOKTORA

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Gülse KOCA

Numarası : 2902090006

Anabilim/Bilim Dalı : Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Danışman : Doç.Dr.Savaş AÇIKKAYA

Tez Savunma Tarihi : 03/07/2015

Tez Savunma Saati : 14.00

Tez Başlığı : “ İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA TÜRKİYE-İNGİLTERE SİYASİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİ (1939-1945)”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DOÇ.DR.Savaş AÇIKKAYA (Danışman)		Kabul
2-PROF.DR.Cezmi ERASLAN		Kabulüne
3-PROF.DR.Levent ÜRER (Beykent Üniv.)		Kabulüne
4-DOÇ.DR.Serkan TUNA		Kabulüne
5- DOÇ.DR.Bülent BAKAR (Marm.Üniv.)		Kabulüne

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ.DR.Ercan KARAKOÇ (YTÜ.)		
2-YRD.DOÇ.DR.Akın ÇELİK		

“Doktora tezi olarak sunduğum **İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye-İngiltere Siyasi ve Ekonomik İlişkileri (1939-1945)** adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.”

16.06.2015

GÜLSE KOCA

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

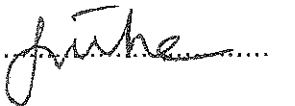
TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10073461
Yazar Adı / Soyadı	GÜLSE KOCA
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE / 47299782828
Telefon	5556893799
E-Posta	kocagulse@gmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA TÜRKİYE-İNGİLTERE SİYASİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİ (1939-1945)
Tezin Tercümesi	POLITICAL AND ECONOMICAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND GREAT BRITAIN IN THE LIGHT OF BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS (1939-1945)
Konu	Tarih = History
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Bölüm	Tarih Bölümü
Anabilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Doktora
Yılı	2015
Sayfa	492
Tez Danışmanları	DOÇ. DR. SAVAŞ AÇIKKAYA 21869169158
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	
Kısıtlama	36 ay süre ile kısıtlı

Tezimin, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında arşivlenmesine izin veriyorum. Ancak internet üzerinden tam metin açık erişime sunulmasının 21.07.2018 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, bilimsel araştırma hizmetine sunulması amacı ile Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tarafından internet üzerinden tam metin erişime açılmasına izin veriyorum.

NOT: Erteleme süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.

21.07.2015

İmza:..........

İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA TÜRKİYE-İNGİLTERE SİYASİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİ (1939-1945)

GÜLSE KOCA

ÖZET

Bu çalışma, İngiliz arşiv belgeleri ışığında Türkiye-İngiltere siyasi ve ekonomik ilişkilerinin İkinci Dünya Savaşı dönemini incelemeyi amaçlamıştır. Dönemin iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerini etkileyen unsur ve gelişmeler, Almanya ve SSCB faktörleri ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Araştırma, savaşın patlak vermesinin hemen akabinde imzalanan 19 Ekim 1939 tarihli Türkiye-İngiltere-Fransa İttifakı'ndan 24 Ekim 1945'te BM'nin kuruluşuna kadarki süreyi kapsamaktadır. Ayrıca, Churchill'in "gözbebeğim" dediği Balkan Harekâtı'nı gerçekleştirebilmesinin tek kilit noktası olan Türkiye'yi ikna edebilmek umudunun ve bu eksendeki Müttefik baskılarının Türkiye'yi fiilen savaşa çekebilmeye dair hayallerinin yoğunlaştığı 1943 yılını yakın merceğe taşımaktadır. Bu anlamda Churchill'in "Türkiye eli", İngiliz devlet departmanları arasındaki çatışmalar ve Türkiye'nin İngiltere'nin politikalarına tepkisi irdelenmiştir. Türkiye'nin Müttefiklere özeldede İngiltere'ye karşı inatla direnme gücü bu ülkeyle yürüttüğü siyasi ve ekonomik politikalar örneğinde incelenmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin tarafsızlığı ya da savaş dışılığı sorunu tartışılmış bu ülkenin savaş içindeki konumunun uluslararası hukuk söylemine göre değil siyasi ve pratik mülahazalara göre belirlendiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca iki ülke ilişkilerinin ekonomik seyrinde Almanya faktörü başat rol oynadığı için ekonomik ilişkiler bölümü bu ekseninde analiz edilmiştir. İngiliz ekonomik savaş mücadelesi perspektifinden Türkiye'de süren İngiliz-Alman "krom savaşının", bakır sorununun ve İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın müthiş derecede önemsedığı İngiliz Öncelikli Satın Alım Programı ve ABD-İngiliz Ortak Öncelikli Satın Alım Programı'nın süreç içindeki seyirleri irdelenirken Türkiye'nin bu konularda uyguladığı "güç dengesi oyunu" da vurgulanmıştır. Türkiye'de 1942 yılı sonunda çıkarılan Varlık Vergisi'nin iki ülke ilişkilerine ne şekilde yansıdığı da aydınlatılmaya çalışılmıştır.

POLITICAL AND ECONOMICAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND GREAT BRITAIN IN THE LIGHT OF BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS

(1939-1945)

GÜLSE KOCA

ABSTRACT

This study aims at analyzing the political and economical relations between Turkey and Great Britain during the Second World War in the light of the British archival documents. The factors and developments affecting the economical and political relations have been discussed in conjunction with Germany and USSR factors. The study covers the period from 19th October 1939 Treaty which was signed as the Second World War broke out until the establishment of UN. Additionally this study sheds light on the year 1943 in which the Allied Forces and Churchill put even more pressure upon Turkey to enter the war in order to achieve a dream of Balkan campaign which Churchill identified as “apple of my eye” since he considered Turkey the key point. In this sense Churchill’s “Turkey trump”, the conflicts between British state departments and Turkey’s reaction to British policy are examined. In this content Turkey’s morale of resistance to the Allied Powers especially to Britain has been examined through the sample of political and economical relations that was maintained by Turkey. Also the question of non-belligerency of Turkey has been discussed and it has been emphasized the Turkey’s role during the war was determined with respect to political and practical consideration but not international law discourse. As Germany had a main role in the course of economic relations, the section regarding to the subject has been analyzed in this context. From the British economic warfare perspective the process of ongoing “chrome war”, copper issues, between Great Britain and Germany in Turkey, British preemptive purchase programme which was considered extremely important and the Joint Anglo-American Purchasing Programme have been examined in the course of warfare. Moreover the “balance of power” stance of Turkey within that period has been partly accentuated and how the wealth tax which was imposed at the end of 1942 affected the relations of two countries has been revealed considering the archival documents.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ÖNSÖZ.....	x
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ.....	1-34

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLTERE-TÜRKİYE SİYASİ İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN UNSUR VE GELİŞMELER (1939-1945)

1.1.19 EKİM 1939 İNGİLİZ-TÜRK İTTİFAKI'NDAN ADANA KONFERANSI'NA KADAR İKİ ÜLKE SİYASİ İLİŞKİLERİ	
1.1.1. İNGİLTERE'DE DÖNEMİN SİYASİ KARAR ALMA MEKANİZMASI.....	35
1.1.2. TÜRK TARAFSIZLIĞI VE SAVAŞ DIŞILIĞI SORUNU.....	37
1.1.3. TÜRKİYE-İNGİLTERE- FRANSA ÜÇLÜ İTTİFAK ANTLAŞMASI.....	42
1.1.4. TÜRK-SOYET İLİŞKİLERİ.....	50
1.1.4.1. TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ SOYET BASKISI.....	50
1.1.4.2. MOSKOVA GÖRÜŞMELERİ VE İNGİLİZ TEDİRGİNLİĞİ.....	59
1.1.5. TÜRKİYE'NİN SAVAŞ DIŞI KALMA ÇABALARI VE İNGİLTERE.....	67
1.1.6. TÜRK-ALMAN SALDIRMAZLIK ANTLAŞMASI VE İNGİLTERE'NİN TEPKİSİ....	77
1.1.7. SOYETLER KONUSUNDA TÜRK VE İNGİLİZ ENDİŞELERİ.....	87
1.1.8. İNGİLTERE'NİN BALKANLAR POLİTİKASI VE TÜRKİYE.....	92
1.1.8.1. CHURCHILL'İN BALKAN POLİTİKASINDA TÜRKİYE.....	92
1.1.8.2. İNGİLTERE'NİN BALKAN ANTANTI'NI CANLANDIRMA ARZUSU VE TÜRKİYE.....	95
1.1.8.3. SPRAWL PLANI.....	109
1.1.8.4. OCTAVIUS PLANI.....	113
1.1.9. ARTAN İNGİLİZ BASKISI.....	116

İKİNCİ BÖLÜM

ADANA KONFERANSI'NDAN BM'NİN KURULUŞUNA KADAR İKİ ÜLKE SİYASİ İLİŞKİLERİ

2.1. SAVAŞIN SEYRİ DEĞİŞİRKEN.....	122
2.2. KAZABLANKA KONFERANSI VE CHURCHILL'İN "TÜRKİYE ELİ".....	125
2.3. ADANA KONFERANSI VE TÜRKİYE'Yİ SAVAŞA ÇEKME ÇABALARI.....	129
2.3.1. ADANA KONFERANSI'NDA ELE ALINAN POLİTİK KONULAR.....	134
2.3.2. ADANA KONFERANSI'NDA ELE ALINAN ASKERİ KONULAR.....	141
2.3.3. ADANA KONFERANSI İLE İLGİLİ CHURCHILL-STALİN GÖRÜŞMESİ.....	143
2.4. ADANA KONFERANSI SONRASI TÜRK-İNGİLİZ ASKERİ MÜZAKERELERİ.....	145
2.5. SOVYETLER BİRLİĞİ İLE TÜRKİYE ARASINDA İNGİLTERE.....	153
2.6. QUEBEC KONFERANSI VE RODOS'UN İNGİLİZLERCE İŞGALİ.....	155
2.7. MOSKOVA KONFERANSI VE İNGİLİZ –SOVYET RUS BİRLİKTELİĞİ.....	158
2.8 EDEN-MENEMENCİOĞLU MÜZAKERE SÜRECİ VE ÖNEMİ.....	164
2.8.1. KAHİRE'DE EDEN-MENEMENCİOĞLU MÜZAKERE SÜRECİ.....	164
2.8.2. EDEN-MENEMENCİOĞLU MÜZAKERESİNİN ÖNEMİ.....	169
2.9. TAHRAN KONFERANSI VE CHURCHILL'İN ARTAN BASKISI.....	172
2.10. İKİNCİ KAHİRE KONFERANSI VE TÜRKİYE ÜZERİNDE ARTAN İNGİLİZ BASKISI.....	179
2.10.1. İKİNCİ KAHİRE KONFERANSI SÜRECİ.....	179
2.10.2.İKİNCİ KAHİRE KONFERANSI'NIN ÖNEMİ VE GELİŞMELER.....	189
2.11. LINNEL HEYETİ VE YENİDEN ASKERİ MÜZAKERELER.....	196
2.12. BOĞAZLAR VE TRANSİT SORUNU- İNGİLİZ TEPKİSİ.....	204
2.13. ALMANYA İLE DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KESİLMESİ VE İNGİLİZ TAVRI.....	212
2.14. İNGİLİZ ARŞİVİNE GÖRE YALTA KONFERANSI'NDA TÜRKİYE KONUSU.....	222
2.15. 19 MART 1945 SOVYET NOTASI VE İNGİLTERE'NİN TAVRI.....	224
2.16. 7 HAZİRAN 1945 TARİHLİ İKİNCİ SOVYET NOTASI.....	228
2.17. İNGİLİZ ARŞİVİNDE POTSDAM KONFERANSI VE TÜRKİYE SORUNU.....	230
2.18. İNGİLTERE, ABD VE SSCB ÜÇGENİNDE TÜRKİYE.....	236

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-İNGİLTERE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN UNSUR VE GELİŞMELER (1939-1945)

3.1. İNGİLİZ EKONOMİK SAVAŞ MÜCADELESİ.....	243
3.2. TÜRK EKONOMİSİ ÜZERİNDE ALMAN BASKISI.....	248

3.3. İNGİLTERE-ALMANYA EKONOMİ SAVAŞINDA TÜRKİYE.....	250
3.4. KROM MESELESİ VE TÜRK-İNGİLİZ MÜZAKERELERİ.....	267
3.4.1. KROM MESELESİNDE İLK AŞAMA.....	267
3.4.2. KROM MESELESİNİN YENİDEN GÜNDEME GELİŞİ.....	306
3.5.ÖNCELİKLİ SATIN ALIM PROGRAMLARI.....	328
3.5.1.İNGİLİZ ÖNCELİKLİ SATIN ALIM PROGRAMI.....	328
3.5.2.İNGİLİZ-ABD ÖNCELİKLİ SATIN ALIM PROGRAMI.....	343
3.6. TÜRK-İNGİLİZ MEKTUP TEATİSİ VE KARA LİSTELEME.....	372
3.7. BAKIR SORUNU VE İKİ ÜLKE İLİŞKİLERİNDEKİ ETKİSİ.....	380
3.8. İNGİLİZ ARŞİVİNDE VARLIK VERGİSİ VE İKİ ÜLKE İLİŞKİLERİNDE ETKİSİ.....	390
3.9. TÜRKİYE'NİN SAVAŞ YILLARI DIŞ EKONOMİ POLİTİKASININ ANALİZİ.....	407
SONUÇ	411
BİBLİYOGRAFYA	417
EKLER	437
EK 1: Turkey 112A Treaty Of Mutuall Asistance Between His Majesty In Respect Of The United Kingdom, The President Of The French Republic and The President Of The Turkish Republic, Turkey No 2, Angora , October 19, 1939.....	437
EK 2: Turkey 112B Treaty Mutual Assistance – 3’rd Protocol Special Agreement And Military Convention, Angora, October 19, 1939.....	447
EK 3: Turkey 113. Agreements. Financial And Commercial Between The United Kingdom, France And Turkey, Paris, January 8, 1940.....	460
ÖZGEÇMİŞ	492

ÖNSÖZ

İkinci Dünya Savaşı'nın artık sonunu belirleyen ve kaçınılmaz Mihver yenilgisini getiren Normandiya çıkartmasının üzerinden tam 71 yıl geçti. İnsan ömrü için uzun sayılabilecek ama tarihi açıdan oldukça kısa bir dönemin ardından bu savaş çeşitli yönleriyle güncelliğini korumaktadır. Bu önemli tarihsel kırılma noktasındaki Türkiye- İngiltere siyasi ve ekonomik ilişkileri ise tartışılmaya devam etmektedir.

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı dönemi Türk dış politikasını sorgulayan yayınlar bulunmasına rağmen dönemin Türkiye-İngiltere siyasi ve ekonomik ilişkilerini detaylı bir şekilde ve doğrudan İngiliz arşivinden inceleyen başlı başına bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma İngiltere'nin Türkiye'yi savaşın başından sonuna kadar çevresinde tutmak ve zamanı geldiğinde fiili savaşın içine bizzat kendi safında sokmak için giriştiği mücadelelere ve Churchill'in "benim kartım" dediği oyunlara ışık tutmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu oyunlara karşı Türk yönetici elitinin uyguladığı taktikleri ve fiili çatışmaların dışında ne şekilde kalabilmeyi başardığını tartışmakta ve bu anlamda Türkiye'nin savaş içindeki statüsünü yani "savaş dışılığı" ve "tarafsızlığını" irdelemektedir. Elinizdeki çalışma, bu dönemde İngiltere-Türkiye siyasi ve ekonomik ilişkilerinden yola çıkarak Türkiye'nin savaş yılları boyunca uyguladığı siyasi ve ekonomi politikalarını analiz etmeyi bu politikalar vasıtasıyla Türkiye'nin savaş içindeki yerini tartışmayı amaçlamaktadır.

Bu araştırma, tarihin bu kaçınılmaz kavşak noktasında Türkiye – İngiltere siyasi ve ekonomik ilişkilerini öncelikle İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, İngiliz Kabine Raporları ve İngiliz Parlamento Tutanaklarını içine alan "National Archives"dan faydalanılarak incelemeyi amaçlamıştır. Adı geçen arşivin söz konusu zaman diliminde Türkiye başlıklı ve konulu taranması gereken çok sayıda dosyası ve raporu olduğundan çalışmada daha çok İngiliz Dışişleri Bakanlığı yani "Foreign Office" ve Ekonomik Savaş Bakanlığı yani "Ministry Of Economic Warfare" dosyaları baz alınmış ve bu şekilde bir sınırlandırmaya gidilmiştir. İngiliz Kabine raporları ve Parlamento tutanakları yer yer ve ilgili konularda destek sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bunlara ek olarak, Savaş Bakanlığı raporları, savaş sırasında İngiliz gizli servisinin ele geçirdiği çeşitli ülkelere ait kriptolu Büyükelçilik raporları ile İngiliz Hazine Bakanlığı raporları araştırmayı desteklemektedir. Ayrıca yine yer yer İngiliz basını çalışmada kullanılmıştır. Ancak bu çalışma doğrudan İngiliz Parlamento tutanakları ve Kabine raporları ile İngiliz basınına dayanmamaktadır. İleride konuyla ilgili bu dosyalar baz alınarak yeni incelemeler yapılabilir.

Bununla birlikte, İngiliz Kraliyet Ofisi'nin "HMSO"desteklediği ve İngiliz resmi tarihçilerinin bir kısmını savaş sürecinde bir kısmını ise savaşın hemen akabinde kaleme aldıkları "History Of The Second World War British Foreign Policy In The Second World War" adlı serinin çeşitli kitaplarının çalışmaya önemli oranda

katkısı olmuştur. Bu serinin çeşitli ciltlerinin editörlüğünü yapan ve aynı zamanda Türkiye ile ilgili birçok başlığa da imza atan E.L.Woodward, Rohan Butler, W.N. Medlicott, S.O. Playfair’i burada anmak gerekir. Ayrıca Oxford University Press’den çıkan ve İkinci Dünya Savaşı’nın kapsamlı olarak anlatıldığı “Survey Of International Affairs (1939-1945)” serisinin birçok cildinde bu çalışmanın oluşmasındaufuk açıcı değerli bir paya sahiptir. Ancak bunların içinden Arnold Toynbee’nin editörlüğünü yaptığı “The War And The Neutrals” ve George Kirk’in editörlüğünü yaptığı “The Middle East In The War” adlı ciltlerinin bu tez çalışmasındaki önemini özellikle belirtmek istiyorum. Ayrıca Almanya ile ilgili konularda savaşın hemen bitiminde teslim alınan Alman Devlet arşivlerini İngiltere’den HMSO ve ABD’den State Government Office’in İngilizce’ye çevirerek oluşturdukları “Documents On German Foreign Policy” adlı seriden de yararlanılmıştır. Bu seri, Alman Dışişleri Bakanlığı’nın Ankara’daki Büyükelçiliği ile yazışmalarının takibi anlamında önemli bir paya sahiptir. SSCB ile ilgili olarak ise İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın “Turco-Soviets Relations” başlıklı dosyalarından yararlanılmakla birlikte Stalin, Molotov, Krushcev, Beria gibi Sovyet liderlerinin anı kitapları da dikkate alınmıştır.

Bunların dışında bu çalışmaya önemli oranda katkıda bulunan eserler arasındadönemin İngiliz Başbakanı Winston Churchill’in kaleme aldığı 6 ciltten oluşan ve savaş anılarını neredeyse gün gün anlattığı “The Second World War”serisinin çeşitli ciltleri ile İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi K.N. Hugessen’in “Diplomat In Peace And War”adlı anı kitabını da hatırlamak gerekiyor. Almanya’nın Ankara Büyükelçisi Papen’in “Memoirs” adlı savaş anılarını içeren kitabının da çalışmaya sunduğu katkı açısından özellikle anılması gerekiyor.

Elinizdeki tez çalışmasında tematik bir yaklaşım izlenmekle beraber kronolojik sürecin de konularla birlikte ilerlemesine önem verilmiştir. Birinci bölümde Türkiye-İngiltere ilişkilerinin tarihsel arka planı verilmekle birlikte süreç İkinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesinin hemen akabinde imzalanan 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz İttifak Antlaşması’na kadar getirilmektedir. İkinci bölüm, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Türkiye-İngiltere siyasi ilişkilerini etkileyen unsur ve gelişmeleri aydınlatmaya çalışmaktadır. İki ülke arası dönemin siyasi ilişkilerini etkileyen unsur ve gelişmeler ise iki bölümde incelenmektedir. İlk bölüm 19 Ekim 1939 Türk-İngilizİttifak Antlaşması’ndan Adana Konferansı’na kadar geçen süreci ikinci bölüm ise Adana Konferansı’ndan Ekim 1945’te BM’nin kuruluşuna kadar geçen süreci irdelemektedir. Üçüncü ve son bölümde ise dönemin Türkiye-İngiltere ekonomik ilişkilerini etkileyen unsur ve gelişmeler krom meselesi, bakır sorunu, Hint kenevirinin yeniden ihracı konusu, İngiliz ÖncelikliSatın Alım Programı ile İngiliz-ABD Ortak Öncelikli Satın Alım Programı örneğinde incelenmiş ve Türkiye’de 1942 yılı sonunda çıkarılan Varlık Vergisi’nin iki ülke ilişkilerine etkisi İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın raporlarından izlenerek analiz edilmiştir.İkinci bölümde İngiliz Dışişleri Bakanlığı raporları baz alınırken üçüncü bölümde İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı raporları esas alınmıştır.

Bu tez çalışmasınaProf. Dr. Toktamış Ateş danışmanlığında başlandı ama onun aramızdan çok hüzünlü bir şekilde ayrılığı yani vefatıyla birlikte Doç. Dr. Savaş Açikkaya tez çalışmasına danışmanlık yapma nezaketini gösterdi. Bana yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen tez hocamDoç.Dr. Savaş Açikkaya’ya ve değerli hocalarım Prof. Dr. Levent Ürer’e veDoç.Dr. Serkan Tuna’ya bilimsel rehberlikleri, samimi eleştirileri ve pozitif katkıları nedeniyle içten teşekkürlerimi belirtmek istiyorum. Ayrıca milyonlarca tarihi dokümanı mükemmel bir yöntem ve

işleyişle araştırmacıların hizmetine sunan National Archives'ın titiz çalışanlarına ve arşiv yönetimine de teşekkür ederim. British Library ve LSE Library'nin sağladıkları verimli olanaklar da tez çalışmasına önemli oranda katkı sunmuştur. Bunun yanısıra, Londra'da bulunduğum için tez çalışmasının İstanbul'da basılıp çoğaltılması ve diğer bürokratik işlerle benim adıma ilgilenen sevgili dostlarım Serap Saruhan, Muhabbet Doyran ve İsmet Öner'e samimi teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak çalışmamın başından sonuna kadar bana moral desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen sevgili kardeşlerim Hatice Cumhuriyet ve Rumeysa Tuba Varlı'ya sonsuz teşekkür ederim.

KISALTMALAR

A.e : Aynı eser

a.g.e: Adı geçen eser

a.g.m: Adı geçen makale

Bkz: Bakınız

AAPC: Anglo-American Purchasing Committee

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AİR: Air Ministry

BEW :Board Of Economic Warfare

BOT : Board Of Trade

CAB : Cabinet

COS: Chief Of Staff

DBFP: Documents On British Foreign Policy

DGFP: Documents On German Foreign Policy

f.o.b. : Free On Board

FO:Foreign Office

HMSO: Her Majesty Stationery Office

JPC: Joint Planning Committee

JSSC: Joint Strategic Searching Committee

MC: Milletler Cemiyeti

MEW: Ministry Of Economic Warfare

PREM: Prime Minister

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

UKCC: United Kingdom Commercial Corporation

UN: United Nations

USA : United States Of America

USCC: United Stated Commercial Company

War Cab: War Cabinet

WO: War Office

GİRİŞ

Türklerle İngilizlerin ilk temasları Haçlı seferleri zamanında olmakla beraber, gerçek ilişkiler ancak 16. yüzyılın ortaları hatta sonlarında başladı. 16.yüzyıl ortalarına doğru girişimci İngiliz tüccarları, faaliyetlerini Akdeniz kıyılarına ve Osmanlı ülkesine kadar yaydılar. İngiliz-Türk ilişkilerinin hem siyasi hem de ticari olarak başlaması 1578 yılındadır. Bu tarihte birkaç büyük İngiliz tüccarı Kraliçe Elizabeth'in korumasında "ticaret ajanı" olarak İstanbul'a gönderildiler. Dönemin Osmanlı hükümdarı III. Murad, Fransızların ve Venediklilerin itirazlarına rağmen İngiliz tüccarlarına Osmanlı ülkesinde ticaret yapma izni verdi. Konuyla ilgili düzenlenen "Ahidname" 1580 tarihini taşımaktadır.¹ Tek taraflı olarak padişah tarafından kraliçeye verilen bu belge iki ülke arasındaki ilk antlaşma metnidir. Buna göre İngiliz tüccarları Fransız ve Venediklilere verilen imtiyazlarda tespit edilen aynı hakka sahip olacaklardı. İngiliz gemilerinin kendi bayrakları altında ticaret yapabilmeleri İngilizler için çok önemliydi. Bununla Fransızların Levant'ta şimdiye kadar ellerinde tuttıkları imtiyazlı durumlarına son verilmiş oldu. İngilizler için de Türk pazarları açılmış bulunuyordu. Bunun üzerine İngiliz tüccarlardan bir grup "Levant Company" adıyla ve inhisar esaslarına dayanan bir şirket kurdular. Levant Company kuruluşundan itibaren, 1825 yılında gerçekleşen tasfiyesine kadar geçen 244 yıl içinde uzun bir faaliyet göstermiş ve Türk -İngiliz ekonomik ilişkilerinin temelini oluşturmuştur.²16.yüzyıl İngiltere'sinde Kraliçe Elizabeth'in Osmanlı ülkesine karşı sadece ticari değil siyasi amaçlar da güttüğü bilinmektedir. O sıralarda İngiltere ve İspanya'nın arası iyice açılmıştı. İngiltere Protestan, İspanya ise Katolik bir devlet olduğundan siyasi ve ekonomik rekabetin dışında mezhep farkı da bu iki devletin rakip duruma düşmesine neden olmuştu. İspanya aynı zamanda Türkiye'nin

---

¹Akdes Nimet Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952, s.5-6.

² Kurat, A.e, s.5-6. Ayrıntılı bilgi için bkz; Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi(1553-1610)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s.10-11. Ayrıca İngilizlerin doğu pazarlarındaki yerlerini sağlamlaştırılmaları ve 'Levant Company' hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; M. Epstein, **The Early History Of The Levant Company**, London, George Routledge & Sons Limited, 1908, pp. 40-67. Mübahat S. Küttükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974. s.1-24.

de en büyük düşmanı idi. Kraliçe Elizabeth bundan istifade etmeyi düşündü ve bu “ortak” düşmana karşı Osmanlı devlet erkânını kazanmaya çalıştı. Ne var ki Kraliçe Elizabeth’in Türklerden beklediği siyasi menfaatler gerçekleşmese de İngiliz hükümetinin Türkiye ile siyasi meseleleri bitmiş değildi. İngiltere, Avrupa kıtasında güçlendikçe nüfuzunu yaymak için Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmayı göz önünde bulunduracaktı.³ 4 Mayıs 1583’te İngiltere’nin ilk büyükelçisi William Harborne İstanbul’da resmen görevine başladı.⁴ İngiltere’ye verilen ticari imtiyazlar ise 1601 ve 1675 tarihlerinde genişletildi.⁵

17.yy sonu ve 18.yy başlarında Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya tarafından ağır toprak kayıplarına uğratılınca İngiltere’nin tepkisi sadece taraflar arasında arabuluculuk yapmak ve Bab-ı Ali’ye hoş görünmekten ibaret oldu.⁶ 18.yy’dan itibaren ise Rusya, Fransa ve Avusturya’nın gittikçe güçlenerek yayılcı bir politika izlemeleri ve Osmanlı Devleti açısından tehlike oluşturmaya başlamaları ile İngiltere açık bir şekilde Osmanlı Devleti yanlısı bir politika izlemeye başladı. Bu siyaset ilk defa net olarak İngiliz Başbakanı Pitt tarafından formüle edildi.⁷ 1768-1774 Rus-Türk harbinden sonra Rusların Karadeniz sahillerine inmeleri, İngiliz devlet adamları arasında haklı olarak endişe uyandırdı. Pitt’e göre Rusya’nın Türkiye aleyhine büyümesi İngiltere’nin siyasi ve ticari çıkarlarına aykırı idi. Pitt bu nedenle Rusya ile harbi bile göze almıştı. Fakat o sıralarda İngiliz politikacıları bu kadar ileri gitmeyi uygun görmediler.

İngiltere’ye ilk daimi Türk Elçisi olarak atanan Yusuf Ağâh Efendi, 4 Ocak 1794 tarihinde İngiliz Kralı George III tarafından kabul edilerek görevine başladı.⁸ Bu tarih, Osmanlı Devleti’nde görevine başlayan İlk İngiliz elçisinden yaklaşık iki yüz yıl sonrasını ifade etmektedir.

Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart’ın 1798 yılında Mısır’ı işgal etmesi üzerine İngiltere ile Türkiye arasında tarihte ilk defa olmak üzere askeri bir ittifak

³ Kurat, **a.g.e.**, s.8. Ayrıca bkz; Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, Kıtış Yay., 1969, s.11-32

⁴ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.51

⁵ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s.23-33.

⁶ Kurat, **Türk-İngiliz İlişkilerine Kısa Bir Bakış**, s. 10-11

⁷ William Pitt (1759-1806) Birleşik Krallık tarihinin en genç basbakanıdır. Britanya Birliği’ni Pitt tamamladı. Basbakanın anayasal işlevini bicimlendirdi. 1783-1801 ve 1804-1806 yılları arasında iki kere basbakanlık yaptı. Çağdaş Birleşik Krallık Pitt hükümetleri zamanında şekillendi. Osmanlı Devleti’nin İngiltere tarafından korunarak parçalanmamasını diğer adıyla denge siyasetini ortaya çıkaran devlet adamıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz; John Wesley Derry: **William Pitt**, Batsford, Makers Of Britain Series, 1962.

⁸ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış**, (1553-1952), s.13-15.

yapıldı. Bu ittifaka Rusya da dâhil oldu. 5 Ocak 1799 tarihinde imzalanan antlaşmanın ardından Napolyon Bonapart'a karşı savaşan Osmanlı donanmasına İngiliz donanması da destek verdi. Osmanlı-İngiliz orduları karşısında mağlup olan Fransız ordusu Mısır'ı boşaltmak durumunda kaldı. Ne var ki Mısır'ı terk eden Fransız kuvvetlerinin yerini İngiliz kuvvetleri aldı ve Mısır'ı kontrol altında tutmaya çalıştı. Bu durum da iki ülke ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. 9 Ocak 1803 yılında İngiltere askerlerini Mısır'dan çekse de iki ülke ilişkileri yine düzelmedi. Bunun nedeni, Eflak ve Boğdan'ı işgal eden Rusya'ya karşı başlayan savaşta İngiltere'nin Rusya'nın yanında yer almasıydı. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında süren iki yıllık savaş, 5 Ocak 1809 tarihinde imzalanan Kala-i Sultaniye Antlaşması ile son buldu.

Fransız devriminin doğurduğu görüşlerin yayılması, Avrupa'da liberal fikirlerin artması, İngiltere'de var olan Türk sultanlarının "baskıcı" idaresi şeklindeki genel kanı, Osmanlı hristiyanlarının baskı altında tutuldukları iddiası, İngiltere'de özellikle liberal çevrelerde hâkim oldu ve bu durum Yunanlıların bağımsızlık davalarında da etkisini gösterdi. Zira Yunan bağımsızlık davası, İngiliz halkınca sempatiyle karşılandı. İngiltere, Yunan bağımsızlığını destekledi ve Osmanlı Devleti'ne baskı oluşturmaya başladı. Mısır olayları sırasında Osmanlı Devleti'nden 1838 Balta Limanı Antlaşması'yla ekonomik anlamda esaslı kazançlar sağladı. Öyle ki bu antlaşma, İngiliz kapitalizmi için Osmanlı pazarında bir atlama tahtası oldu. Bundan bir yıl sonra Osmanlı Devleti'nde 1839'da Tanzimat'ın ilanı ise İngiltere'de olumlu algılandı ve iyi bir yankı uyandırdı.⁹

Bilindiği gibi, 18.yy da sanayi devrimini kıtasında ilk deneyimleyen İngiltere 19.yy. da dünya üzerine yaydığı sömürge ağıyla Avrupa'nın ve dünyanın en güçlü ülkesi haline geldi. Sömürgelerine giden yolda zayıf ama var olan bir Osmanlı ülkesi onun için büyük bir değer ifade ediyordu. Bunun içindir ki 19.yy. Osmanlı siyasi tarihinde İngiltere ve artık büyüyüp genişleyerek Osmanlı'yı tehdit eden Rusya arasındaki mücadeleler büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda İngiltere, Rusya'ya karşı zayıf ve güçsüz olan Osmanlı ülkesini desteklemeye çalışmıştır.¹⁰ 19.yy'ın ilk yarısında 1842-1858 yılları arasında İstanbul'da görev yapan İngiliz büyükelçisi

---

⁹Kurat,A.e. Ayrıca dönemin olayları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz, Kütükoğlu,**Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580- 1838)**.s.1-24.

¹⁰Rıfki Salim Burçak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941) İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu**,İstanbul, Aydınlık Matbaası Yay., 1946, s.24.

Stratford Canning'ın çalışmaları bunun açık göstergesidir.¹¹ Kırım Savaşındaki 1854-1855 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı, Türkiye'de yeni bir reform hareketi olan 1856 İslahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması'nın bazı sonuçları, Stratford Canning'ın diplomatik faaliyetlerinin sonucuydu.¹²

1875 yılında patlak veren Balkan olayları sırasında İngiltere, Balkanlı toplumlara açık destek veren Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekledi. İngiltere'nin girişimiyle Balkan sorununu çözümlenmek amacıyla 23 Aralık 1876 yılında İstanbul'da bir konferans toplandı ama toplantı açılırken Osmanlı hükümeti Meşrutiyeti ilan etti. Bab-ı Ali'ye göre, bu şekilde parlamento var olacağına göre Balkan toplumlarıyla ilgili ıslahat yapmanın nedeni ortadan kalkıyordu. Osmanlı hükümeti, İngiltere'ye dayanarak Avrupa devletlerinin önerilerini reddetti ve konferans sonuç alınmadan dağıldı. Bunun üzerine Rusya, 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtı. Bu savaşta Osmanlı Devleti açık bir şekilde yenildi.¹³

1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı, Türk - İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Bu savaş, Osmanlı Devleti'nin zayıflığını gösterdi. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı son desteği bu savaş sonrasında oldu. Bunun sebebi ise, söz konusu savaşta Osmanlı ordusunun hem doğu hem de batı cephelerinde kesin mağlubiyete uğratılmasıyla "Doğu Sorunu"nun daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar Rusların lehine gelişmesiydi.¹⁴ Bu savaş sonrasında Osmanlı Devleti'nin geleceği kadar İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki menfaatleri de tehlikeye düşmüştü. Bu savaştan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nin artık yıkılacağını öngördüğü için, bir önceki yüzyılda sahip olduğu Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma ve ayakta tutma politikasına son verdi, Osmanlı Devleti'nin parçalanması sürecine aktif olarak katıldı. Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdiği Ayastefanos

---

¹¹ Lord Stratford De Canning: (1786-1880) Aralıklarla yaklaşık yirmi yıl İstanbul'da büyükelçilik görevinde bulunan ve Osmanlı yönetimi üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan İngiliz diplomatı. Ayrıntılı bilgi için bkz; Elizabeth Frances, **The Life Of Stratford Canning**, London, Benn, 1933.

¹² Kurat, **Türk- İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış, 1553-1952**, s.15

¹³ P.Philip Graves, **Briton and Turk**, London, Hutchinson & Co., 1941, p.22

¹⁴ Avrupalı büyük devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik ve politik nüfuzları ve hükümleri altına almak veya nedenler oluşturarak parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan çeşitli milletlerin bağımsızlıklarını sağlamak isteklerinden doğan tarihi meselelerin tümüne birden "Şark Meselesi" denir. Bkz, Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.32, Mart 1979, s.607.

Antlaşması'nın yerine Berlin'de bir kongre düzenledi. Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni savunmak adına geçici kaydıyla Kıbrıs'ı ele geçirdi.¹⁵

Görüldüğü gibi, 19.yy'ın sonlarına doğru Türk-İngiliz ilişkileri sürekli bozulma dönemine girmiş oldu. İngiltere; Makedonya, Girit, Ermeni konularından dolayı Osmanlı sultanına karşı çıktıkça, Türk-İngiliz ilişkileri daha da bozuldu.

20.yy'ın başından itibaren, İngiltere'nin Osmanlı toprakları üzerindeki politikasının temel taşı artık geleneksel hale gelen Boğazlar sorunu değildi. Mücadele, Boğazlardan çok Asya Türkiyesi üzerineydi. İngiltere'nin buradaki en büyük rakibi ise Rusya değil Almanya idi. Almanya'nın Mezopotamya'daki etkinliği artarken İngiltere'nin etkisi azalıyordu. Bağdat Demiryolu projesinin Almanya yardımıyla gerçekleştirilmesi bunun en açık göstergesiydi.¹⁶ İngiltere'nin politikalarına olan güvensizliği ve son dönemlerde iyice belirginleşen İngiliz-Rus yakınlaşmasından önemli ölçüde rahatsız olan II. Abdulhamid ülkenin dış politika rotasını Almanya'dan yana kırdı.¹⁷ Bu durum İngiltere'nin Osmanlı Devletine karşı politikalarının daha sertleşmesine yol açtı.

İngiltere ile Rusya arasındaki 1907 yılı Reval Görüşmeleri, Osmanlı Devleti'nde endişe yarattı ve bu görüşmeler, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyetin ilanını hızlandıran önemli bir etken oldu.¹⁸

1908 sonrası İngiltere, Osmanlı Devleti'ne olan ilgisini Mezopotamya petroleri üzerinde gösterdi. 19 Mart 1914 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın

---

¹⁵4 Haziran 1878 tarihli Türk-İngiliz Sözleşmesi (ve buna ek 1 Temmuz ve 14 Ağustos tarihli belgeler) Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden 1877-1878 Savaşı'nda aldığı toprakları (Elviye-yi Selase: Kars, Ardahan, Batum) geri vermesi halinde, Kıbrıs'taki İngiliz yönetiminin sona ereceği ve bu toprağın da Osmanlı Devleti'ne iade edileceği hükmüne bağlanmıştı.Fakat İngiltere hükümeti, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine 5 Kasım 1914'de bu antlaşmayı fesh ettiğini ve Kıbrıs adasını ilhak ettiğini açıkladı. 1918 yılında Brest-Litovsk Antlaşması'yla Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum'u (Batum'u 1921 Moskova Antlaşması'yla Sovyet Rusya'ya bıraktı) geri aldığı halde zaten feshedilmiş bulunan 1878 Antlaşması'nın Kıbrıs'ın iadesi ile ilgili hükmü işlememiş oluyordu. Türkiye, 1923 Lozan Antlaşması'yla Kıbrıs'ın İngiltere'ye ait olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Rifat Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması: Adanın İngiltere'ye Devri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., 1978.

¹⁶ 19.yy sonu ve 20.yy başlarındaki Almanya'nın , çöküş sürecini yaşayan Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi ve iktisadi baskısının ayrıntılı tahlili için bkz; İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, İletişim yay., 2004.

¹⁷ Önder Kocatürk, **Balkanlardan Ortadoğuya Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1908-1910)** İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s.425. Ayrıca yazarın II.Meşrutiyet dönemi Osmanlı- İngiliz ilişkileri ile ilgili bir diğer eseri için bkz; **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914) İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler** Birinci Cilt (1911-1912), İstanbul, Boğaziçi Yay., 2011.

¹⁸ Ömer Kürkcüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk İngiliz İlişkileri**, Ankara, İmaj Kitabevi yay. 2006, s.15-25

girişimiyle Türk Petrol Şirketi, hisselerinin yarısına yakını İngiltere'ye ait olacak şekilde yeniden düzenlendi. Böylece, İngiltere, bölgedeki petrol üzerinde etkin bir duruma geçti. Aynı zamanda bu hisselerden bir kısmını da Almanya'ya bırakarak onunla uzlaşma yolundan sapmadı. Kısa bir süre sonra İngiltere, Osmanlı hükümetinden Türk Petrol Şirketi'ne Musul ve Bağdat civarında imtiyaz istedi ve bunu kabul ettirdi. Lakin Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi görüşmeleri sonuçsuz bıraktı.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yolları ayrılan İngiltere ve Osmanlı Devleti, tarihte ilk kez doğrudan savaştönemine girdikleri bir süreci Birinci Dünya Savaşı ile yaşadılar. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin karşısında bulunan Almanya'nın safında savaşa girmesi iki ülke ilişkilerini kopma aşamasına getirdi.¹⁹ Osmanlı idarecileri tarafsızlığı daha akılcı buluyorlardı. Nitekim savaşın başlangıcında tarafsızlık ilan edildi. İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığı halinde, Boğazlar üzerinden Rusya'ya yardım edeceklerini değerlendirdiklerinden tarafsızlığını hoş karşıladılar. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Osmanlı Devleti de tarafsızlığına karşılık kapitülasyonların kaldırılması, Ege Adalarının Osmanlı Devleti'ne verilmesini istedi. Bu isteklere en sert ve olumsuz yanıt İngiltere'den geldi.²⁰

Osmanlı Devleti savaşa girince İngiltere, Osmanlı topraklarını parçalama politikasına yoğunluk verdi. Osmanlı Devleti, İngiltere ile Mısır'da, Mezopotamya'da ve Çanakkale'de savaştı.²¹

İngiltere Bahriye Nazırı Winston Churchill gerek Rusya'ya destek olmak gerekse Osmanlı'yı bir an önce savaştan saf dışı etmek amacı ile Çanakkale cephesini başlatırken Bab-i Ali'nin düşmanları olarak İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya Osmanlı topraklarını kâğıt üzerinde gizli antlaşmalarla paylaştılar.²²Yalnız bu gizli antlaşmalar Rusya'daki yeni rejim tarafından tanınmayıp uluslararası kamuoyuna ilan edilince geçersiz duruma düştü. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-

---

¹⁹Kürkçüoğlu, A.e., s.26

²⁰Erdoğan Karakuş, **İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri (1938-1939)**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s.36.

²¹ Marian Kent, **The Great Powers And The End Of The Ottoman Empire**, London, Frank & Cass, 1996, p. 165.

²²Bu gizli antlaşmaların detayları için bkz; Yulug Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi" **Türk-Rus ilişkilerinde 500 yıl (1491-1992)**, Ankara, TTK yay., s.143.

İngiliz çatışması 30 Ekim 1918'de Osmanlı Hükümeti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalaması ile sona erdi.²³

Mondros Mütarekesi sonrası, Türk-İngiliz ilişkilerinde belirleyici olan nitelik, iki ülkenin direkt değil, İngiliz desteği alan Yunanistan vasıtasıyla mücadelelerini sürdürmüş olmalarıdır. Dönemin Osmanlı yönetiminin teslimiyetçiliğine karşı Anadolu'da milliyetçi bir hareket belirdi. Hareketin lideri Gelibolu savunmasının başarılı kahramanı Mustafa Kemal idi.²⁴ Mustafa Kemal, dönemin gerek devlet bazında gerekse uluslararası bazda konjonktürünü iyi bir biçimde değerlendirmesini bildi. Mondros Mütarekesi'nin şartlarına göre artık işgallere uğrayan devleti kurtarmak konusunda İstanbul Hükümeti ile Anadolu hareketi arasındaki çatışmada İngiltere ise İstanbul hükümetini sınırlı bir biçimde destekledi. Fakat Anadolu hareketi güç kazandıkça İngiltere, İstanbul Hükümeti ile bağlarını gevşetip onu bir yana bıraktı. Bu süreç içinde Anadolu'daki Yunan çıkartmasını destekledi, Paris Barış Konferansı'nda Türkiye'yi baskı altına almak istedi ve Sevr Antlaşması'nı dikte etti.²⁵ Bu dönemde Osmanlı hükümeti için İngiltere, devletin tümüyle yok olmasını önlemek ve İstanbul'daki saltanatın devamını sağlamak için, koruyuculuğu istenen bir ülkeydi. Anadolu hareketi için ise İngiltere, Batı uygarlığının güçlü bir temsilcisi olmakla beraber, bu dönem için Türkiye'nin varlığını kabul ettirmek zorunda olduğu bir devletti. Bunun için de onunla savaşmak zorunda idi. İşte bu dönemde Anadolu hareketi doğrudan İngiltere ile değil, emperyalist politikasına bir araç ettiği Yunanistan ile bir savaşın içine girdi. Eski bir Osmanlı eyaleti olan Yunanistan'ın İzmir'i işgali, ülkede infial yaratıp güçlü bir tepki oluşturunca aslında İngiltere, Anadolu hareketinin hız kazanmasının koşullarını da bizzat kendisi yaratmış oldu.

Anadolu hareketi zamanla güç kazanınca İngiltere ile ilişkiler de daha bir ağırlık kazandı. Bunda bir yanda İnönü ve Sakarya zaferlerinin etkisi, öte yanda ise Sovyetlerle yapılan Mart 1921 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın önemli rolü oldu. Zaten İngiltere de Nisan 1921'deki Türk-Yunan savaşı sırasında tarafsızlığını ilan etmişti. Ankara'daki milliyetçi hareket, İtilaf devletleri arasındaki ayrımlardan ve Sovyet desteğinden yararlanarak ama en önemlisi Yunan ordularına

---

²³ Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, ss.25-39. Ayrıca gelişmeler için bkz, Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, İstanbul, Alkım yay., 2005, s.137-141.

²⁴ Paul W. Doerr, **British Foreign Policy 1919-1939 Studies In Modern History**, Manchester, Manchester University Press, 1998, p.70.

²⁵ Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.82

karşı elde ettiği başarılarla varlığını Batılı devletlere gösterdi. Böylece, İngiltere'yle dolaylı olarak devam eden savaş dönemi bitmiş oldu. Bundan sonra mücadele diplomatikalandı.

Milli mücadele yılları sonrasında iki ülke ilişkilerini etkileyen ilk önemli konu, Lozan Konferansı'ydı. 20 Kasım 1922'de açılan konferansın asıl dikkati çeken noktalarından biri, Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın temsil ettiği Türk tarafıyla Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından temsil edilen İngiltere arasında geçen çekişmelerdi.¹ Türkiye'nin kendisini muzaffer bir devlet olarak görmesini İngiltere'nin kabul etmesi zor oldu. Konferans, büyük bir ölçüde Türk Dışişleri Bakanı'nın direnmesi sonucu sekiz ay sürdü. İsmet Paşa'nın zaman kazanmak için uyguladığı taktikler, onun diplomasideki kendine has üslubunu oluşturacak ve Lozan'da Lord Curzon'u kızdırdığı gibi yirmi yıl sonra Kahire'de Churchill ve Eden'i de kızdıracaktı.² İsmet Paşa'nın ısrarla üzerinde durduğu egemenlik kavramı özellikle kapitülasyonların gündeme gelmesiyle büsbütün önem kazandı. Türkler açısından, son iki yüzyıldır Osmanlı'nın sosyal ve ekonomik yaşamını belirli kesimlerin elinde tutan imtiyazlar silsilesine son vermek gerekiyordu. Ama Batılı büyük devletlerin bunu kabul etmesi zordu. Türk tarafı için ise bunun hayati şekilde önemi vardı.³ Müttefik tarafının bütün ısrar ve baskı politikasına karşı İsmet Paşa, sonuna kadar diretti.⁴ Nitekim Musul ve Boğazlar konusunda gerçekleşmeyen kopma, kapitülasyonlar konusunda gerçekleşti ve müzakereler Şubat 1923'te kesintiye uğradı. 23 Nisan 1923'te tekrar toplanan konferansta müttefikler, çok daha esnek davrandılar. Lozan Antlaşması, 24 Temmuz 1923'te imzalandı.

Daha Lozan görüşmeleri devam ederken Morning Post muhabiri Greys Ellison'a verdiği demeçte Atatürk, Türkiye - İngiltere ilişkileri ile ilgili görüşlerini şu şekilde bildirdi:

“ Hiç şüphe etmiyorum ki günün birinde İngiltere ve Türkiye arasındaki ananevi dostluğa avdet edeceğiz. Buna karşı hiçbir engel görmüyorum. Yegane arzumuz istiklalimize

---

¹Lord George Curzon: (1859-1925) İngiliz devlet adamı. 1898'de Hindistan Genel Valiliği yaptı. 1922'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevine getirildi. 1922-1923 Lozan Görüşmeleri'nde İngiliz heyetine başkanlık yaptı. Ayrıntılı bilgi için bkz; James G. Parker, **Lord Curzon 1859-1925 - A Bibliography**, New York, Greenwood Press, 1991.

² İsmet İnönü'nün kaleminden Lozan Antlaşması'nın detaylarını takip etmek için bkz; **İstiklal Savaşı ve Lozan: Lozan Barış Antlaşması'nın 70. Yıldönümü**, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., 1993.

³Selim Deringil, **Turkish Foreign Policy During The Second World War , An Active Neutrality** ,Cambridge, Cambridge University Press, 2004, p.69.

⁴Kinross, **a.g.e.**, s.358

riayet edilmesinden ibarettir. Ecnebilere nefret ettiğimize dair rivayet asılsızdır. Bizde bu gibi hisler yoktur. Ben hükümet tarafından irtikâp edilen hatalardan dolayı o hükümetin ait bulunduğu millete husumet besleyecek bir adam değilim. Bonar Law hükümeti hakkında henüz bir şey söyleyemem. Muhafazakâr hükümetin ne suretle hareket edeceğini görmeyi tercih ederim. Arzumuz gerek İngiltere ile gerek diğer devletlerle münasebeti dostaneye girişmektir.”⁵

Devam eden Lozan Konferansı ile ilgili bir sorusu üzerine de Türk hükümetinin ve Türk parlamentosunun barış istediğini ülkenin imara ihtiyacı olduğunu söyleyerek iyimser nitelikte bir karşılık verdi

İki ülkenin aralarında uzlaşamadığı en önemli konu ise aşağıda daha ayrıntılı ele alınacak olan Musul sorunudur. İngiltere’yle ilişkileri etkileyen bir diğer gelişme, İngiltere’nin büyükelçiliğini İstanbul’dan Ankara’ya taşımama konusundaki ısrarıydı. İngiltere’nin savunması, Ankara’nın oldukça geri kalmış bir kent olduğu şeklinde iken, bunun altında yatan en önemli neden Kemalist hareketin kurduğu yeni devletin tanınmak istenmemesiydi. Ankara hükümeti bunu ciddi bir sorun haline getirmede. İngiltere’ye büyükelçilik binası yapması için bedelsiz şekilde bir arsa bile verdi.⁶ İngiltere, büyükelçiliğini ancak Musul sorunu 1926 yılında istediği gibi çözüldükten sonra Ankara’ya taşıdı.

İki ülke ilişkilerinde Boğazlar sorunu da önemli yer işgal etmektedir. Boğazlar sorununun modern tarihi Rusların serbest ticaret girişi sağladığı ve daha sonra diğer başka güçlere de aynı hakların genişletildiği 1774 yılına yani Küçük Kaynarca Antlaşması’na dayanmaktadır. Fakat Boğazlar, 1809’da İngiltere’nin garantör olduğu Osmanlı İmparatorluğu kanunlarına göre savaş gemilerine kapalıydı.⁷ 19. yüzyıl boyunca Boğazların kontrolü mücadelesi daha çok İngiltere ve Rusya arasında sürdü. Rusya, Boğazların sadece kendi savaş gemilerine açık olmasını isterken, İngiltere bütün savaş gemilerine kapalı olmasını ve sadece ticarete açık olmasını istedi. Bununla birlikte, illa savaş gemilerine açılması gerekiyorsa,

⁵Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937), Ankara,Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., 1989, s.77.

⁶Ankara’nın başkent oluşu ve yaşanan süreçle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Bilal Şimşir,**Ankara, Ankara...Bir Başkent’in Doğuşu**, İstanbul,Bilgi Yayınevi, 1988. Bilal Şimşir,**Ankara’nın Başkent Oluşu**, Ankara,Ankaralılar Vakfı yay.,2001.

⁷1809 yılında, Osmanlı- İngiliz Savaşı sonunda imzalanan Kale-i Sultaniye Antlaşması’nda savaş gemilerinin Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından geçmelerinin her zaman yasak olmuş olduğu hatırlatılıyor, bu eski kurala tüm devletlerin barış döneminde de uyması isteniyordu. İngiltere, bu kurala uyacağını belirtiyordu. Bkz; **The Problem Of The Turkish Straits**,Washington, United States Government Printing Office, 1947, pp.13-15

İngilizler kendi savaş gemilerinin de Karadeniz'e geçişine izin verilmesini istiyorlardı. Rusya, kısa bir süre 1833'deki Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Boğazlara girişi sağladı.⁸ Fakat 1840 ve 1841 sözleşmeleri tekrar Boğazları savaş gemilerine kapattı. Bu kural, 1923 yılına kadar kanun olarak kaldı. 1856, 1871 ve 1878 antlaşmaları Boğazların yasal durumu hakkında çok büyük değişiklikler yapmadı.

30 Ekim 1918 tarihindeki Mondros Ateşkes Antlaşması İngiltere'ye Osmanlı toprakları üzerinde kontrol yetkisi verirken bu tarihten iki yıl sonraki Sevr Antlaşması, Osmanlı Devleti üzerindeki İngiliz hegemonyasını onayladı. İstanbul teknik olarak Türk kalmasına rağmen, Boğazlar üzerinde katı bir uluslararası kontrol kuruldu. Böylece Boğazlar, savaşta ve barışta her türlü ticaret ve savaş gemisine askeri ve ticari uçaklara bayrağına bakılmaksızın açık kalacaktı. Fakat Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki başkaldırı ve devamında 1922'deki Yunanlılara karşı zafer Sevr Antlaşması'nı sonlandırdı.

Lozan Antlaşması, Yunan - Türk mücadelesini sonlandırıp Türkiye'nin tam bağımsızlığını tanıdı ve Boğazlar için yeni bir sözleşme getirdi.⁹ Burada Boğazlarla ilgili üç farklı görüş çarpıştı. Bunlardan ilki İngiltere'nin görüşüydü. Buna göre Boğazların hem ticaret hem de savaş gemileri için tamamen açık olması öngörülüyordu. Bu açıklığın teminatı olarak Boğazların iki tarafının askersizleştirilmesi, uluslararası bir idarenin bu işi idare ve kontrol etmesi ideal bir çözüm olacaktı. İkinci görüş Rusya'ya aitti ki bu da Boğazların sadece ticaret gemilerine açık olması, bütün savaş gemilerine kapalı olması ve Türkiye'nin Boğazları silahlandırması şeklinde ifade buluyordu. Son görüş ise Türkiye'ye aitti. Buna göre savaş ve barış zamanında ticaret gemilerinin serbest geçişi, savaş gemilerinin sınırlandırılması şeklinde yapılacak bir düzenleme yeterliydi.

Boğazlar sorunu, bir İngiliz-Rus tartışma konusu şekline döndüğünden, Lord Curzon, İsmet İnönü ile olduğu kadar Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin ile de çatıştı. Rus tezine karşılık veren Lord Curzon, bunun devletler hukuku prensiplerine aykırı olduğunu ileri sürerek, Rusya'nın esas gayesinin Karadeniz'i bir Rus gölü haline getirmek olduğunu ifade etti. Çiçerin ise önceki Çarlık Rusya'sının aksine

---

⁸ Harry N. Howard, "The Straits After The Montreux Conference", *Foreign Affairs*, Vol 15, No 1, Ekim 1936, pp. 199-202

⁹Lozan Konvansiyonunun imzacı devletleri, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya, Yugoslavya ve Türkiye'dir. Bkz; **The Problem Of The Turkish Straits**, p.21.

Sovyetler Birliği'nin asla tecavüz gayesi beslemediğini, Ortadoğu'da kalıcı bir barış isteniyorsa bunun Türkiye'nin tam bağımsız varlığı ile mümkün olacağını belirtti. Hür ve hâkim bir Türkiye'nin Avrupa barışı için de şart olduğunu ekledi.¹⁰ Rusların Lozan'daki Boğazlar görüşmelerine katılmaları, Türk tezini desteklemeleri açısından yararlı olmakla birlikte soruna sadece Rus çıkarları rengi de verdi.¹¹

İngiltere'nin Boğazlar sorununda Lozan'da savunduğu tez, o tarihe kadar benimsemiş olduğu görüşün tam zıddıdır. 19.yüzyıl boyunca İngiltere'nin takip ettiği Boğazlar siyaseti, Rusya'nın Boğazlara inmesine engel olmak ve Boğazları Rusya'ya kapalı tutmaya çalışmak şeklindeydi. İngiltere'nin Rusya'yı Karadeniz'de kapalı tutma siyasetinin temeli, imparatorluğunun can damarı olan Hint yolunun güvenliği düşüncesiydi. Böylece I.Dünya Savaşı'na kadar Boğazların kapalılığı ilkesini savunan İngiltere, bu savaştan sonra ise bu politikasını tamamen değiştirip Boğazların açıklığı ilkesini savunmaya başladı. Çünkü artık denizlerde zayıf olan Sovyet Rusya'nın kendisi için ciddi bir tehdit oluşturmadığını düşünmekteydi.¹²

Sonuç olarak Boğazların savaş gemilerine belirli kayıt ve şartlar altında ve sınırlı derecede açıklığı esası kabul edildi.¹³ Bu sonuç, İngiliz görüşüne en yakın olanıydı ve Boğazların silahsızlandırılması ve tüm devletlere serbest geçiş hakkı tanınması Türkiye'nin ve diğer Karadeniz kıyısı devletlerin ulusal bağımsızlıkları ciddi bir askeri tehdit altına girmesi anlamına geliyordu. Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde, ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi ile ilgili olarak tespit edilen hükümler, savaş ve barış dönemi şeklinde ikiye ayrıldı ve başkanlığını bir Türk'ün yapacağı uluslararası nitelikte bir Boğazlar Komisyonu kurulmasına karar verildi. Lozan'da kabul edilen boğazların askersizleştirilmesi ve uluslararası nitelikteki Boğazlar Komisyonu'nun varlığı, haliyle Türkiye'nin tam egemenlik ilkesine de ters düşüyordu.¹⁴ Lozan'da Boğazların statüsü, İngiltere için ise hegemonyasını Akdeniz ve Karadeniz'de daha da güçlendirmesi için bir olanak sunmuş oldu. İngiltere baskıda bulunarak kabul ettirdiği bu konvansiyon ile açık bir şekilde SSCB'yi hedef aldı. Bu sözleşme, Sovyetler Birliği'nin Karadeniz limanları

¹⁰Lozan (1922-1923), Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Araştırma Siyaset Genel Müdürlüğü Yay., s. 50.

¹¹Cemil Bilsel, Lozan, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası,C.2, 1933, s.154.

¹²Lozan (1922-1923), Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl,s.51.

¹³The Problem Of The Turkish Straits, pp. 22-23

¹⁴Lozan (1922-1923), Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, s.56. Ayrıca Lozan Barış Konferansı ile ilgili olarak bkz; Seha Meray, Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler: Konferans'ta İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923),Ankara,Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay.,1973. AliNaciKaracan ,Lozan, İstanbul, Milliyet yay., 1971.

için ciddi bir tehdit anlamındaydı. Bunun içindir ki Sovyet hükümeti bu metni onaylamayı reddetti.¹⁵ Boğazlar sorunu ise uluslararası gelişmelerin ışığında çözüm beklemeye devam edecekti.

İngiltere’yi, Birinci Dünya Savaşı öncesi Mezopotamya’ya taşıyan en önemli nedenlerden birisi, Lord Curzon’da ifadesini bulan “Fırat, İngiltere’nin yani (Hindistan’ın) batı sınırır” şeklinde özetlenen, bölgenin stratejik önemi ve bölgede petrol kaynaklarının varlığıdır. Onun içindir ki İngiltere’nin amacı bölgedeki denetimini sürdürmektir.¹⁶ İngiltere, bu amacına dönük olarak çeşitli seçenekler üretti. Fakat aynı topraklar üzerinde hem Kürtlere hem Araplara hem de Ermenilere devlet kurma vaadinde bulunduğu için bu toplumların çatışan çıkarlarını bağdaştırmada büyük güçlüklerle karşılaştı.¹⁷ Bunun yanı sıra Kürtleri denetim altına almak ve uzlaştırmakta zorlandı. Ayrıca dönemin İngiliz dış politikasının belirleyicileri arasında Kürtlere yönelik politika konusunda bir fikir birliğine varılamadı. Churchill, Arap bölgesi ile Türkiye arasında kurulacak tampon bir Kürt devleti yanlısı iken, Lord Curzon, bölgenin İngiliz nüfuz bölgesine dönüştürülmesini, Hindistan Bakanlığı yani “İndia Office” ise özerk bir Kürt devletinin kurulmasını istiyordu. Mondros Ateşkes Antlaşması 30 Ekim 1918’de imzalandığında Osmanlı’nın elinde olan Musul’u İngiltere aynı yılın 3 Kasım’ında işgale başladı ve bu işgali 15 Kasım’da tamamladı. Sevr Barışı’nda Kürdistan’ın kuzey ve güney olarak ikiye ayrılması kabul edilmiş ve güneyin yani Musul’un İngiliz egemenliğinde kalması kabul edilerek İngiltere’de konuşulan birleşik Kürdistan fikrinden tamamen vazgeçilmiş olunuyordu. Sevres’de, petrol olmayan ve dağlık bir özellik gösteren kuzey taraf için özerklik ve hatta bağımsızlık vaadi var iken petrolün bol olduğu düzlüklerden oluşup denetlenebilir güney tarafı ise İngiliz egemenliğine bırakıldı.¹⁸ Kurtuluş Savaşı’nda kurtarılamayan Musul bölgesiyle ilgili sorun, Lozan Konferansı’na kaldı.

---

¹⁵ Ludmila Zhivkova, **Anglo-Turkish Relations, 1933-1939**, London, Secker&Warburg, 1976, p.21

¹⁶ 20. Yüzyılın başlarından itibaren Musul bölgesinin İngiltere açısından öneminin daha ayrıntılı tetkiki için bkz; Mim Kemal Öke, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Vakfı yay., 1992.

¹⁷ Dönemin İngiltere dış politika anlayışı için bkz; Paul Doerr, **British Foreign Policy 1919-1939, Studies In Modern History**, Manchester, Manchester University Press, 1998 ve E.L.Woodward & Rohan Butler; **Documents On British Foreign Policy 1919-1939**, London, Second Series, His Majesty’s Stationery Office, 1947.

¹⁸ Uzgel, “İngiltere’nin Kürt Politikası”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler Yorumlar**, Cilt I: 1919-1980, Edit: Baskın Oran, İstanbul, İletişim yay., 2008, s.259. Ayrıca Sevr Barış Antlaşması’yla ilgili olarak bkz; İbrahim Sadi Öztürk, **Sevr Antlaşması Tam Metin**, Ankara, Fark Yay., 2007.

Lozan'da Türk tarafını temsil eden İsmet İnönü tarafından Musul konusunun ikili görüşmelere bırakılması istendi. Yapılan ikili görüşmelerde İsmet İnönü ile Lord Curzon bir sonuca ulaşamayınca konu, Konferansın 23 Ocak 1923'deki oturumunda gündeme geldi. Konferansta Türk ve İngiliz tarafları, birbirinden oldukça farklı tezler ileri sürdüler. Musul bölgesi, Türk tarafı için güvenlik, insani ve petrol açısından önem taşıırken oluşturulan Türk tezi etnografik, hukuksal, tarihsel, coğrafi, askeri ve stratejik temellere dayanıyordu. İnönü, etnografik olarak bölgenin nüfusunun daha çok Kürtler ve Türklerden oluştuğunu gösteren bir istatistik sundu. Bu istatistik, hukuksal açıdan Musul'un ateşkesten sonra işgal edilmesinin uluslararası hukuk ve Wilson ilkelerine aykırılığı üzerindeydi. İsmet İnönü'nün görüşü, tarihsel olarak bölgenin 11.yüzyıldan bu yana Türklere ait olması, coğrafi olarak bölgenin Anadolu'nun bir uzantısı olması, askeri ve stratejik olarak Güney Anadolu'nun çeşitli parçaları arasında ulaşımı sağlaması anlamında çok önemli olduğu şeklinde özetlenebilir. İngiliz görüşü ise Türk tarafının verdiği istatistikleri kabul etmeyip bölgenin Türk nüfus oranını oldukça düşük göstermekteydi. Lord Curzon, Kürtlerle Türklerin aynı soydan geldiğine dair olan Türk tezine şiddetle karşı çıkıp bu iki halkın ayrı kökenden geldiğini savundu. Lord Curzon ayrıca, Irak hükümeti ile Ekim 1922'de yaptığı antlaşmayla Irak'tan hiçbir toprak parçası vermemeyi yükümlendiğini, Musul'u Türkiye'ye bırakmasının bu anlamda da imkânsız olduğunu belirtti. Ayrıca Lord Curzon, Mondros Mütarekesi'nin bölgede geç öğrenildiğini onun için Musul'un mütarekeden sonra işgalinin olağan karşılanması gerektiğini ve kaldı ki Mondros'un 7. maddesinin işgali onayladığını ifade etti.¹⁹ Nitekim konu, Lozan'da çözülemedi ve Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girişini müteakip dokuz ay içinde sorun yine çözülmezse anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti'ne MC götürüleceği karara bağlandı. Sınır çizgisi konusunda alınacak karar beklenirken her iki hükümetinde Musul'a dönük bir harekât yapmaması kararlaştırıldı.

İstanbul Haliç'te 19 Mayıs 1924'te toplanan Konferans'ta Türkiye'yi Fethi Okyar, İngiltere'yi Irak'taki Yüksek Komiseri Percy Cox temsil etti. Burada Türkiye'nin isteği, Süleymaniye, Kerkük ve Musul kentlerini Türkiye'de bırakan bir sınır ve buna karşılık petrolerde İngiltere'ye ortaklık tanınmasına dönük teklifti.

---

¹⁹Ayrıntılı bilgi için bkz; Kemal Melek, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983. Ayrıca bkz; Peter J.Beck, "A Tedious And Perilous Controversy: Britain And The Settlement Of The Mosul Dispute, 1918-1926", **Middle Eastern Studies**, Vol. 17, No. 2, April 1981, pp. 256-276.

Fethi Okyar tarafından Türkiye'nin tezleri burada da tekrarlandı. İngiliz temsilcisi Percy Cox ise, Lozan'daki İngiliz isteğinden daha da ileri gidip Hakkâri vilayetini istedi. Bundaki amaç, Türkiye'den tartışma konusu olan Musul'dan daha fazlasını isteyerek, Musul'u almayı sağlama bağlamak şeklindeki pazarlık stratejisi ve sorunu çözülmez yapıp konuyu MC' ye havale etmek idi.²⁰ Çünkü İngiltere, Cenevre'deki etkinliğine güveniyordu. Böylece konferans, sonuç alınmadan 5 Haziran 1924'te dağıldı.

İstanbul Konferansı başarısızlığa uğrayınca, İngiltere'nin Lozan Konferansı'ndan beri istediği gibi konu Milletler Cemiyeti'ne götürüldü. Buna dair teklif, İngiltere tarafından Türkiye'ye yapıldı. Türkiye de bunu ilke olarak kabul etti. Zira Lozan Barış Antlaşması da ikili görüşmelerin başarısızlığı halinde böyle bir süreci öngörüyordu.

20 Eylül 1924'te başlayan MC Meclisi toplantısında, İngiliz temsilcisi Lord Parmoor sorunun, Musul'un geleceği sorunu değil sadece Türk-Irak sınırının çizilmesiyle ilgili bir sorun olduğunu ifade ederek, Lozan Görüşmeleri'nden beri Türkiye'nin bölgede bir plebisite başvurulması isteğini de reddederek sınır sorunlarının plebisite ile çözülmesinin imkânsızlığını iddia etti.²¹ Ayrıca, Ekim 1922'deki İngiliz-Irak İttifak Antlaşması İngiltere'nin Musul'u Irak'tan kopartmasının mümkün olmayacağını bunun antlaşmayı geçersiz hale getireceğini ekledi. Lord Parmoor'a göre, tarafsızlardan oluşan bir komisyon kurulmalı ve bu konuda artık bir karar almalıydı.

Türkiye temsilcisi Fethi Okyar ise Musul sorunu ile Türkiye-Irak sınır sorununun eşdeğer olduğunu, kurulacak bir komisyonun sorunun çözümünü saptayamayacağını yine en iyi çarenin plebisite olduğu yönündeki Türk tezinde ısrar etti. Musul'un tarihi, irksal, siyasal ve stratejik nedenlerle Türkiye'ye ait olduğu yönündeki tezini İngiliz kaynaklarına başvurarak savundu.

Nitekim MC Meclisi, 30 Eylül 1924'te Musul sorununu inceleyerek bir komisyonun kurulmasını karara bağladı. MC Meclisince tarafsız devletlerin uyrukları arasından seçilecek komisyonun üç kişilik bir kadrosu olacaktı. İlgili devletlerle

---

²⁰ Kürkcüoğlu, **a.g.e.**,s. 351-355.

²¹ İngiltere'nin bakış açısıyla plebisitin "tamamen yararsız" olmasının nedeni, açıkça belirtilmemesine karşın "ilkel" insanların yaşadığı bu yörede "çağdaş" temsil usullerinin sağlıklı sonuçlar vermeyeceği şeklindeki küçümseyici oryantalist bir zihniyetin varlığıdır. Öke, **a.g.e.**, s. 150-151.

yazışacak ve gerekli gördüğü belgeleri sağlayabilecek isterse yerinde de soruşturma yapabilecek yetkilerle donatılan komisyonun masraflarını İngiltere ve Türkiye ödeyecekti. Ayrıca, Türkiye'nin başvurusuyla MC Meclisi, söz konusu bölgede var olan gerginliği azaltmak için Brüksel Hattı adını alan bir çizgiyi geçici kaydıyla saptadı. Bu sınır, aşağı yukarı Musul'u Hakkâri'den ayıran eski vilayet sınırıydı. 13 Kasım 1924'te görevine başlayan komisyonun üyeleri Macar Kont Teleki, Belçikalı A.Poulis ve İsveçli A. Wirsén'den oluşuyordu.²²

Londra, Ankara, Bağdat ve Musul'da incelemelerde bulunan komisyon, raporunu 16 Temmuz 1925'te MC'ye sundu.²³ Buna göre MC, Brüksel Hattı'nın güneyindeki arazinin Irak'a ilhakını uygun buldu. Komisyon raporunda Irak'taki manda yönetimi en geç 1928'de sona ereceği için bu yönetimin 25 yıl uzatılması ve Musul vilayetindeki Kürtlere yönetsel ve kültürel haklar verilmesi kaydıyla Musul vilayetinin Irak'a bırakılmasının en iyi çözüm olacağı bildirildi. Bu iki noktaya uyulmadığı takdirde Musul vilayetinin Türkiye'ye bırakılmasının uygun olacağı bildirildi. Komisyon, MC Meclisi, Musul vilayetinin Türkiye ile Irak arasında taksimine karar verirse Küçük Zap çizgisinin sınır olabileceğini ekledi.²⁴

İngiltere, ilgili komisyon raporunu kabul ederken Türkiye, Lozan Antlaşması'nın Milletler Cemiyeti'ne bağlayıcı bir karar alma yetkisi tanımadığını ve Milletler Cemiyeti'nin ancak MC Misakı'yla sınırlı karar verebileceğini söyleyerek itiraz etti. Bunun üzerine MC Meclisi, Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan belli konularda görüş istedi. Bunlardan ilki MC Meclisi'nin Lozan Antlaşması'nın 3. maddesi gereğince vereceği kararın hukuksal niteliğinin hakem kararı mı, tavsiye mi olduğu yoksa arabuluculuk mu olduğu yönündeydi. İkincisi böyle bir karar için

²² Kont Teleki; coğrafyacısı aynı zamanda Macaristan eski Başbakanlarından biridir, A.Poulis; Belçika ordusu emekli subaylarından, Wirsén ise İsveç'in Bükreş Elçisi idi. Ayrıntılı bilgi için bkz; Öke, **a.g.e.**, s.147.

²³ Raporun teslim edilmesinden sonra Ankara'nın, 23 Temmuz 1925 tarihli MC'ye yaptığı bir müracaatla Musul Komisyonu'nun bölgedeki araştırması sırasında Arap idarecilerin yerel halka baskı yaptığını hatta bunun için gayri resmi çeteler kurduğunu ifade eden protesto notasına cevaben Londra, Ankara'nın iddialarının doğru olmadığını savundu. Londra, üstelik diplomatik karşı taarruza geçerek Türkiye'nin Hakkâri civarındaki Nasturileri baskı altında tuttuğunu iddia etti. Ankara'nın sert çıkışına karşın Londra geri adım atmayıp bir Nasturi kıyımından bahsetti. Ayrıntılı bilgi için bkz; Öke, **a.g.e.**, s. 160-161.

²⁴ 10 Ekim 1922 tarihli İngiliz-İrak İttifak Antlaşması, 20 yıl süre için imzalanmış, fakat 30 Nisan 1923'de yapılan bir protokolle bu süre Türkiye'yle yapılacak barışın yürürlüğe girmesinden en fazla dört yıl sonra sona ermek üzere kısaltılmıştı. Lozan Barış Antlaşması 6 Ağustos 1924' de yürürlüğe girdiği için, İngiliz-İrak Antlaşması'nın –yani İngiltere'nin Irak'taki manda yönetiminin- süresi en geç 1928 yılında sona erecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.359. Ayrıca bkz; Beck, Peter J; "A Tedious And Perilous Controversy: Britain And The Settlement Of The Mosul Dispute, 1918-1926", **Middle Eastern Studies**, Vol. 17, No. 2, April 1981, pp. 256-276.

oybirliği mi yoksa oyçokluğunun mu yeterli olduğu, sonuncusu ise ilgili tarafların oylamaya katılıp katılmayacağı ile ilgiliydi.

Türkiye, siyasal nitelikteki bir soruna hukuksal çözüm bulunamayacağını ve bu yüzden divan çalışmalarına katılmayacağını açıkladı. İlgili divan, Kasım 1925’de üç karar aldı. Bunlardan ilki, MC Misakı’nın 15.maddesinin MC Meclisi’nin bağlayıcı karar alamayacağına ilişkin idi yalnız Lozan Antlaşması’nın 3/2.maddesinde “kesin geleceği bu karara bağlı” ifadesi yer aldığı için bu durumda bağlayıcı karar alabilir şekildeydi. Ayrıca Misakın 5/1. maddesi uyarınca karar oy birliği ile alınacaktı. Bununla birlikte taraflar oylamaya katılabılırdi ama oybirliğinin saptanmasında bunların oyları göz önüne alınmayacaktı.

Öte yandan Meclis, divana başvurulması kararını aldığı gün, Brüksel Hattı’nın her iki yanında –İngiltere ve Türkiye’nin karşılıklı suçlamaları hakkında-soruşturma yapmak üzere, Estonyalı General Laidoner’i Musul’a göndermeyi de kararlaştırdı. Türk hükümeti Estonyalı Generali Brüksel Hattı’nın Türkiye tarafına sokmadı. MC Meclisi, Türkiye’nin katılmadığı 16 Aralık 1925 tarihli oturumunda divanın kararını benimseyerek Brüksel Hattı’nın kuzeyini Türkiye’ye güneyini Irak’a bırakan kararını aldı ve böylece Musul Irak’ta kalmış oldu.²⁵

Bu karar, Türkiye’de büyük bir tepkiyle karşılandı. Türkiye, Cenevre’deki temsilcisini geri çekti. MC kararından bir gün sonra Türkiye, SSCB ile 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması’nı imzalayarak tepkisini ortaya koydu.²⁶

Türkiye, MC’ye üye bile değilken İngiltere’nin örgütün en etkin üyesi olması, tabii ki bu sorunda MC’nin İngiltere lehine karar almasının en önemli nedenidir. Musul sorunu sırasında patlak veren Şeyh Sait isyanı da Türkiye’nin elini zayıflatmıştır.²⁷ Bununla birlikte Türkiye’nin Adalet Divanı’na elçi göndermemesi,

²⁵ Uzgel- Kürkçüoğlu, **a.g.m.**, s.265.

²⁶ Geoffrey Lewis, **Turkey**, London, Ernest Benn Limited, 1965, p. 116.

²⁷ Şeyh Sait İsyanı’nın ardında İngiltere’nin bulunup bulunmadığı henüz aydınlığa kavuşmuş değildir. Bazı Türk tarihçileri “Ergun Aybars, Metin Toker” bu konuda İngiliz müdahalesinin delili olarak, bu devletin Fransa’ya baskıda bulunarak Suriye sınırları içerisindeki demiryolu şebekelerinden Türk askeri kuvvetlerinin asiler üzerine gönderilmesini engellediklerini ve asilere gönderilen, bir kısmının da İngiltere çıkışlı olduğu sanılan cephaneye kutularında “Kürdistan” ibaresinin bulunuşunu göstermektedirler. Ömer Kürkçüoğlu, bu konuda İngiltere’nin kesin rolünü ortaya koyacak bir belgeye rastlayamadığını ifade etmektedir. Mim Kemal Öke ise, tam tersine 4 Mart 1925 tarihli İngiliz Dışişleri Bakanlığı raporuna dayanarak, İngiltere’nin, Şeyh Said İsyanı’nın doğrudan doğruya Türkiye tarafından planlanmış olabileceğinden kuşkulandığını öne sürmektedir. Söz konusu Dışişleri Bakanlığı raporuna göre Ankara Hükümeti isyanı bahane edip Irak sınırına yığınak yapmayı

Estonyalı Generali ülkeye sokmaması ve bölgedeki müslümanlara baskı yaptığı iddiası konumunu zayıflattı. Sonuç olarak Musul sorunu, İngiltere'nin isteği doğrultusunda çözülmüş oldu.

5 Haziran 1926'da Ankara'da Türkiye-İngiltere-İrak arasında "Türk-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması" imzalandı. Buna göre, Brüksel Hattı'nda Türkiye lehine küçük bir değişiklik yapılacak, Irak hükümeti, 25 yıl süre ile petrol gelirlerinin yüzde 10'unu Türkiye'ye ödeyecekti. Türkiye, bu yüzde 10'luk hissesini isterse 12 ay içinde paraya dönüştürebilecek ve bunu bildirdikten itibaren Irak Hükümeti 30 gün içinde Türkiye'ye 500 bin İngiliz sterlini ödeyecekti.²⁸

1926 Antlaşması'ndan sonra geçen üç yıllık dönemde ilişkilerde önemli bir gelişme olmadı. İki ülke arası ilişkilerde 1929'dan itibaren bir hareketlenme görülmeye başlandı. Ekim 1929'da İngiltere'nin Akdeniz filosunun İstanbul'u ziyareti ve Amiral Field'ın Ankara'ya gelerek Atatürk ile görüşmesi, ülkede olumlu karşılandı.

Lozan Barış Antlaşması'ndan 1930'lu yıllara kadarki Türk dış politikası, yeni kurulan devletin Lozan'dan kalma dış politik sorunlarını halletme ve uluslararası düzene uyum sağlayacak şekle gelebilmeyi amaçladı. Nitekim 1930 yılından itibaren bu seviyeye geldi. 1930'lu yıllar, özellikle Avrupa'da yeni buhran dalgalarının estiği yıllar oldu. Bu buhran dalgaları ister istemez Türkiye'yi de etkisi altına aldı.

Bu dönemde bilindiği gibi Avrupa'da, özellikle İtalya'da Mussolini, Almanya'da Hitler iktidara gelince bu iki ülke giderek revizyonist bir cephe oluşturdular. Almanya, Versay sınırlamalarını teker teker ihlal ederken İtalya da 1935'de Habesistan'ı işgal ederek Akdeniz'deki İngiliz üstünlüğüne tehdit oluşturuyordu. Bu dönemde Almanya'nın Türkiye'ye daha yakın olma çabaları, İtalya'nın Akdeniz bölgesindeki faaliyetleri, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin İngiltere gözündeki önemini artıran gelişmeler oldu. Bu dönemde, İngiltere ile Fransa'nın liderliğindeki statükocu kampla Almanya ve İtalya'nın

---

tasarlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz, Öke; **a.g.e.**, s.159. Kürçüoğlu, **a.g.e.**, s. 309-315. Ergun Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, İstanbul, Doğan Kitap, 2014. Metin Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, İstanbul, Cumhuriyet Gazetesi yay., 1998.

²⁸ Hikmet Uluğbay'ın "İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik" adlı kitabında, bilinenin aksine Türkiye'nin bu yüzde 10'luk paydan 500 bin sterlin karşılığında vazgeçmediği, petrol gelirinden yıllık pay almayı tercih ettiği belirtilmektedir. Ancak bu durum Türkiye'de hükümetlere ve Irak'la olan dış politikanın biçimine göre farklılık göstermiş, kimi zaman bu tutar yıllık bütçe faslından çıkarılmış, kimi zaman ise tekrar yıllık bütçe içine dâhil edilmiştir. Bkz; Hikmet Uluğbay, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Ankara, De Ki Yay., 2008. s.57-82.

liderliğindeki revizyonist kamp arasındaki ayrılık ve gerginlik belirginleşmeye başladı. İngiltere bu dönemde Türkiye'nin revizyonist ülkelere katılmasından endişe ediyordu. Türkiye ise bu gruba katılmadığı gibi İtalya'nın 1930'ların başlarından itibaren sürdürdüğü Doğu Akdeniz'deki revizyonist ve saldırgan politikası nedeniyle bu kamptan uzaklaşıp statükocu kampa daha çok yaklaştı.²⁹

İngiltere-Türkiye ilişkilerini iyileştiren iki etken daha vardır. Birincisi, Türkiye ile Yunanistan arasında 1930 yılında imzalanan işbirliği antlaşmasının Londra'da uyandırdığı olumlu etki ve aynı dönemde SSCB'nin de İngiltere ve Fransa ile işbirliği arayışı içinde olmasıdır.³⁰

Bu dönemde Türkiye ile İngiltere arasındaki ekonomik işbirliğinin dayandığı temel etken Avrupa ve Akdeniz'deki gelişmeler ve bunların Türkiye üzerindeki etkisiydi. 1930'lardan itibaren Türkiye'de giderek artan Alman etkisi İngiltere'yi ciddi anlamda kaygılandırıyordu. Çünkü Almanya, Doğu Avrupa ve Balkan ülkeleriyle kurduğu iktisadi ilişkiler sayesinde zaten belli bir etkinlik alanı yaratmış ve ekonomik anlamda bu ülkeleri kendisine ticari bir bağ ile bağlamayı başarmıştı.³¹ İktisadi anlamda Türkiye'den ise krom gibi hammadde ve tütün gibi tarım ürünleri alırken karşılığında mamul madde satışı ve silah araç gereçleri tedariki şeklinde ticari bir ilişki kurdu. Bununla Türkiye dış ticaretindeki payını gittikçe yükseltti. Almanya, oluşturduğu bu sistemle "Kliring sistemi" bu dönemde Türkiye'yi ustaca sömürmeye çalıştı.

Dönemin İngiliz-Türk işbirliğinin başlaması açısından 1 Mart 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması önemlidir. Bu antlaşmadan sonra İngiltere'den uçakçılık ve gemicilik alanında bir miktar malzeme ve teknik yardım sağlanmıştır.³² Ama Almanya ile karşılaştırıldığında İngiliz yatırımı ve

²⁹ A. J. P. Taylor, *The Origins of The Second World War*, Middlesex, Penguin Books, 1963, pp. 66-88

³⁰ Türkiye ile Yunanistan arasındaki 10 Haziran 1930 Antlaşması Lozan sürecinden bu yana devam eden "etabli" sorununu çözüme kavuşturuyor ve bu şekilde 6-7 yıldır devam eden anlaşmazlığa son vermiş oluyordu. Böylece iki taraf arasında yeni bir dostluk dönemi başlayacak ve bu ilişkiler 1954 yılına kadar iyi bir şekilde devam edecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz; Armaoğlu; **a.g.e.**, s.326-327.

³¹ Allan G.B. Fisher, "German Economic Policy In South- Eastern Europe", **Survey Of International Affairs, 1937**, Vol 1, By Arnold Toynbee, Oxford University Press, 1938, p.459. Almanya'nın bu dönemdeki ekonomik yayılması ve İngiltere ile diğer Batılı güçlerin savaşa ekonomisi hazırlıklarını irdeleyen bir inceleme için bkz; Frank T. Ashton Gwatkin & Arnold Toynbee, "Economic Preparation For War," **The World In March 1939, Survey Of International Affairs 1939-1946**, Oxford University Press, 1952, pp. 431-491.

³² FO 837/1005 Turkey War Trade Negotitions with UK General, Confidential Annex, 26 Ocak 1940. Ayrıca ilgili görüşmeler için bkz; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekaleti, Belge No; 030-010-59-398-25, 31 Mart 1936.

ticareti tatmin edici olmaktan uzaktır.³³ Bu süreçte Türkiye'deki Alman ticari üstünlüğü, sadece Londra'da değil Ankara'da da kaygı uyandırıyor. Bunun üzerine 1936 yılında Karabük demir-çelik işletmelerinin yapımı Alman Krupp firmasının daha iyi koşullar önermiş olmasına rağmen İngiliz H.A. Brassertfirmasına verildi. 1 Aralık 1936 tarihinde H.A.Brasset firmasıyla Sümerbank arasında gerçekleşen kontrata göre işletmenin yapımını ilgili firma üstlenecek ve İngiliz İhracat Kredileri Garanti Departmanı ise garantörlüğünü sağlayacaktı.³⁴

4 Haziran 1935 yılında İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalayan Türkiye, 2 Eylül 1936 yılında bu antlaşmanın yerine aynı ülke ile Ticaret ve Kliring Antlaşması'nı imza etti.³⁵ Bu antlaşmayla Türkiye'ye 2 milyon pound tutarında kliring yani takas esasına dayalı bir kredi açılması öngörülüyordu.³⁶ Bu doğrultuda Türkiye'de, demiryollarının bakımı ve tarımsal sulama tesisleri ile ilgili ihalelerde İngiliz firmalarına öncelik tanındı. Montreux Konferansı sırasında da İngiltere, Türkiye'yi belli konularda destekledi ve Türkiye, Boğazları silahlandırma hakkını elde ettiğinde bu ihaleyi İngiliz firmalarına vermeyi tercih etti. İngiltere'nin Türkiye'deki Alman iktisadi etkisini zayıflatmak için yaptığı girişimlerden biri de 1938 Mayıs'ında toplam 16.000.000. sterlinlik bir kredi açmasıydı. Daha sonra ayrıntıyla anlatılacak olan 27 Mayıs 1938'de imzalanan bu kredi antlaşmasına göre bu tutarın 6 milyon poundu silah kredisi şeklinde verilecekti.³⁷ Türkiye'yi kendi iktisadi alanında tutmak isteyen Almanya aynı yılın Ekim ayında 150.000.000 marklık bir kredi açarak buna karşılık verdi.

1936 yazında İngiliz Kralı VIII. Edward'ın İstanbul'u ziyareti ve İsmet İnönü'nün bundan bir yıl sonra yaptığı Londra seyahati iki ülke ilişkilerini olumlu şekilde etkiledi.

---

³³ Brock Millman, **The Ill-Made Alliance Anglo- Turkish Relations 1939-1940**, Montreal, McGill-Queen's University Press, 1998, p.108.

³⁴ Toplamda 3.250 bin sterline mal olacak işletmenin yapım masraflarını Türkiye 30 Haziran 1937 tarihinden itibaren ödemeye başlayacak ve 31 Aralık 1944 tarihinde son ödemesi alınacaktı. Ödemeler İngiliz-Türk Satın Alım Şirketi vasıtasıyla yapılacaktı. Bkz; FO 837/1005 Turkey War Trade Negotitons with UK General, Confidential Annex, United Kingdom-Turkey, Economic And Financial Agreements In Force, 26 Ocak 1940. Ayrıca bu sıralarda Sümerbank tarafından Ereğli'de yapılan bez fabrikasının montajında kullanılacak olan alet ve araç gereçler İngiltere'den getirilecekti. Bkz; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekaleti, Belge No; 030-010- 180-247-2, 9 Ocak 1936.

³⁵ Zhivkova, **a.g.e.**, p.16.

³⁶ FO 837/ 1006 Turkish Chrome Vol I, Confidential Annex, Ocak 1940.

³⁷ FO 837/1005 Turkey War Trade Negotitons with UK General, Confidential Annex, 26 Ocak 1940.

İtalya'nın 1935 yılı Ekim ayında Habeşistan'a saldırısı sonrasında Milletler Cemiyeti'nin bu saldırıya karşı Milletler Cemiyeti Paktı'nın 16. maddesinde öngörülen ekonomik tedbirleri uygulaması ve Türkiye'nin de bu tedbirlere katılması Ankara yönetiminin Londra ile yakın ilişkiler kurmasına neden oldu. Zorlayıcı tedbirlerin uygulanmasında İngiltere'nin Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'ya güvence vermesi bu devletlerde belli bir güven duygusu uyandırdığı gibi karşılıklı yardımlaşma sözü de Akdeniz Paktı adı ile anılan bir paktın doğuşunu sağladı.

Akdeniz Paktı ile Türkiye, güvenliğinin korunması bakımından ve İtalyan tehlikesi karşısında İngiltere'ye bağlanmış oluyordu ki bu, yeni Türkiye'nin İngiltere ile ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturmaktadır. İtalya - Habeşistan savaşı sona erdikten ve zorlama tedbirleri Milletler Cemiyeti kararı ile kaldırıldıktan sonra Akdeniz Paktı'nın da sona ermesi gerekirdi. Fakat İngiltere kendi güvencesini saklı tutarak Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan'ı kendisine vermiş oldukları güvenceden affetti. Bunun anlamı şuydu: İngiltere, saldırıya uğrarsa anılan devletler yardım etmeye zorunlu olmayacak, fakat bu devletler saldırıya uğrarsa İngiltere yardım edecekti. İngiltere'nin bu hareketine Balkan Antantı'nın üç Akdeniz ülkesi, aynıyla cevap verdi ve kendi tek taraflı güvencelerini saklı tutup İngiltere'yi taahhütlerinden affettiklerini bildirdiler.³⁸ Bununla birlikte, Türkiye ile İngiltere arasındaki karşılıklı tek taraflı güvence kısa sürdü. Çünkü Türkiye ile İngiltere arasındaki bu yakınlaşma İtalya'yı sinirlendirdi. Öte yandan İtalya'da Türkiye ile ilişkilerini düzeltmek istediğinden Türk Hükümeti İtalya'yı daha fazla kızdırmamak için 1936 Temmuz'unda bu tek taraflı güvence durumuna son verdi. İngiliz-Türk yakınlaşması ise bu dönemde İngiliz ve Türk Dışişleri Bakanlıklarınca doğal ve gerekli görünüyordu.³⁹ Bu yüzden ne olursa olsun Türk-İngiliz ilişkilerinde mutlu bir devir açılmıştı.

Lozan Boğazlar Komisyonu, Boğazların silahsızlandırılması ve yabancı devletlere ait savaş gemilerinin ve askeri uçakların Boğazlardan serbest geçişi ile ilgili ilkelere uyup uymadıklarının denetlenmesiyle görevliydi. Bu komisyonun varlığı, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin Türkiye'nin egemenlik haklarını kısıtlayıcı hükümlerinden birisiydi. Serbest geçiş ve silahsızlandırılan bölgelerin güvenliği,

---

³⁸ Veronica M. Toynbee, "The Position Of Turkey", **Survey Of International Affairs 1938**, by R.G.D.Laffan, Vol III, Oxford University Press, 1953, p.442.

³⁹ Brock Millman, "Turkish Foreign ve Strategic Policy 1934-42", **Middle Eastern Studies**, Vol 31, No 3, p.486.

Lozan Boğazlar Sözleşmesi'yle Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altına alınmıştı. Diğer taraftan Lozan Boğazlar Sözleşmesi, sadece savaş ve barış düzenini göz önüne alıyor, savaş tehdidi durumunu hesaba katmıyordu.

Bu nedenle Türkiye kendisini bir savaş tehdidi altında hissetmesi durumunda sözleşme nedeniyle meşru müdafaasının gereğini yapamaz duruma düşmekteydi. Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye, egemenliğini kısıtlayan bu hükümleri antlaşmanın şartları gereği kabul etmek zorunda kalmıştı. Türkiye, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin söz konusu hükümlerini kabul ederken Milletler Cemiyeti'nin birlikte güvenlik alanında etkin bir rol oynayacağına inanmış ve genel bir silahsızlanmaya gidileceğini değerlendirmişti.⁴⁰ Ancak yıllar geçtikçe olaylar Türkiye'nin bu konudaki beklenti ve umutlarını boşa çıkardı. Milletler Cemiyeti'ne güvensizlik Türkiye'nin Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin, Boğazların silahsızlandırılması ile ilgili hükmünün iptali için girişimlerde bulunmasına neden oldu. Bu nedenle Türkiye, 1933 yılında Londra'da yapılan Silahsızlanma Konferansı'nda, Boğazların silahsızlandırılması ile ilgili hükümlerin iptal edilmesini ilk kez resmen talep etti. Ancak talep, konferans ile doğrudan ilgili görülmediği için kabul görmedi.⁴¹ Türkiye'nin bu isteği İngiliz yetkililerin baskısıyla reddedildi. İngiltere'nin bunu reddetmek istemesinin esas nedeni, Türkiye'deki İngiliz politik etkisinin güçsüz olması ve Kemal Atatürk tarafından takip edilen bazı politikaların İngiltere'nin Akdeniz ve Yakındoğu politikaları bakımından bir tehdit oluşturuyor olmasıydı.

Nitekim 1933 yılında Boğazlar, İngiltere için hala büyük bir stratejik değer ifade ediyordu. Oysa Boğazların Türkiye tarafından tekrar silahlandırılması İngiltere'nin hayati çıkarlarının olduğu Akdeniz bölgesinde Türkiye ile Sovyetler arasındaki askeri ve stratejik işbirliğini genişletebilir bu durum da doğal olarak İngiltere'yi Akdeniz'de zorlardı. Aynı zamanda İngiltere, Boğazların tekrar silahlandırılmasının Almanya tarafından Ren Bölgesi için emsal teşkil edeceğini ve onu da bu isteğe sevk edeceğini düşündü.⁴² 1933 yılının sonlarına doğru gerçekleşen

---

⁴⁰ D.A. Routh, "The Montreux Convention Regarding The Regime Of The Black Sea Straits (20th 1936)" **Survey Of International Affairs 1936**, By Arnold J. Toynbee, Oxford University Press, 1937, p.601.

⁴¹ Millman, a.g.e., p.70. Ayrıca bkz; **Tarihi Gelişim İçinde Türk Boğazları ve Yeni Oluşumların Işığında Geleceği**, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., 1993, s.13. Tarihi süreci içinde Boğazlar meselesi için ayrıca bkz; **The Problem Of The Turkish Straits**, Washington, United States Government Printing Office, 1947.

⁴² Zhivkova, a.g.e., pp. 22-25.

Karadeniz Ülkeleri İşbirliği Konferansında Türk diplomat Tevfik Rüştü Aras bu konuyu yine gündeme getirdi ama SSCB korkusuyla ne Bulgaristan ne de Yugoslavya konuya ilgi göstermedi.

Türkiye'nin 17 Nisan 1935 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne bu yolda yaptığı ilk müracaat İngiltere tarafından benimsenmedi fakat SSCB'nin desteğini gördü. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ve Almanya'nın Versay'a rağmen Ren bölgesine asker sokması üzerine Türkiye de 10 Nisan 1936 tarihinde Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf ülkelere nota verdi. Türkiye, Lozan'da kararlaştırılan sözleşmenin, Boğazların güvenliğini günün koşullarına göre sağlamaktan uzak olduğunu bildirdi. Boğazlara asker sevki, kendi güvenliği, savunması ve egemenlik hakkının korunması için mevcut durumunun değişmesini talep etti. Dünyada antlaşmaların hiçe sayıldığı bir dönemde Türkiye'nin bu girişimi olumlu karşılandı.⁴³ İlk yanıt İngiltere'den geldi. SSCB'nin yanını görmeyi istemediği Türkiye'ye karşı mevcut siyasetini değiştirmek üzere, önüne çıkan bu fırsatı kaçırmayan İngiltere'nin de girişimleriyle 22 Haziran 1936 tarihinde İsviçre'de Montreux'de toplanan konferans 20 yıl süreyle bugünkü mevcut durumu benimsedi.⁴⁴ Montreux Sözleşmesi, Türkiye'ye ilaveten İngiltere, Fransa, SSCB, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya tarafından imzalandı. İtalya ise 1938 Mayıs'ında bu sözleşmeyi kabul etti.⁴⁵

İngiltere, konferans tartışmaları sırasında Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesine yönelik Türk görüşünü tadil ederek kabul etmekle beraber Lozan Sözleşmesi'nde fazla değişiklik yapılmasına taraftar olmadı.⁴⁶ İngiltere, Karadeniz'de bulunan savaş gemilerinden endişe duymadığından Sevr ve Lozan'da Boğazların savaş ve barışta bütün gemilere açık olması gerektiğini savundu. Ancak Montreux Konferansı'nda fikrini değiştirerek bu denizin kısmen kapalılığı ilkesini savunmakla beraber, Karadeniz'de daha fazla denetim sağlamak maksadıyla bu

---

⁴³Harry N. Howard; "The Straits After The Montreux Conference", **Foreign Affairs**, Vol 15, No 1, October 1936, pp. 199-202

⁴⁴**The Problem Of The Turkish Straits**, p. 26

⁴⁵Montreux Boğazlar Sözleşmesi; Beş kısım ve 29 Maddeden oluşmaktadır. Ayrıca 4 Ek ve 1 protokol de bulunmaktadır. İlgili sözleşmenin İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki orijinal örneği için bkz; FO 371/ 48699/Convention Regime Of The Straits With Protocol, Montreux 20 July 1936, Treaty Series No 30, 1937. Antlaşmanın içeriği için ayrıca bkz; **Türk Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, 1973. Ayrıca bkz; **Türkiye- İngiltere ilişkileri ve Muhtemel Gelişmeler**, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., 1993, s.45.

⁴⁶ İngiliz temsilcisi Lorainne, Londra'ya gönderdiği raporunda Montreux Konferansı'nın Türkler açısından başarısız geçmesi durumunda Türklerin burayı kendi kararlarıyla işgal edip silahlandırmaları olasılığına dikkat çekiyordu. Bkz; Millman, **a.g.e.**, p. 82

denize kıyıdaş olan ve olmayan devletlere giriş çıkış açısından eşit haklar tanınmasını savundu.

Yine konferans tartışmaları sırasında Boğazlar Komisyonu, Türk tasarısında bulunmamasına rağmen İngiliz ve Fransız heyetleri tarafından gündeme getirildi ve yeni getirilecek giriş düzeninde söz konusu komisyona daha fazla ihtiyaç duyulacağı vurgulandı. Türk heyeti ise Türk Hükümeti'nin, Boğazlar Komisyonu tarafından hazırlanan bilgileri ve istatikleri çok daha iyi bir şekilde elde edeceğini temin ederek komisyonun kaldırılmasına dair görüşünü sonuna kadar savundu. Türk heyetinin bu ısrarlı tutumunu Bulgar, Rumen, Yunan heyetleri de destekledi ve bu desteğe daha sonra Japonya ve Yugoslavya heyetleri de katıldı. Bunun üzerine, daha fazla ısrar edemeyen İngiliz ve Fransız heyetleri, hükümetlerine danışıp bu görüşlerinden vazgeçtiler. Böylece, Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılmasına karar verildi.⁴⁷

Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin yerini alan önemli bir belgedir. Montreux ile Boğazlar Komisyonu kaldırılmış, askerden arındırılmış bölgelerin askeri hale getirileceği kabul edilmiş oldu. Milletler Cemiyeti'nin yetersiz güvencesi yerine Türkiye kendi gücüne dayanabilme ve Boğazlar üzerindeki savunmasını yapabilme imkânına kavuştu.⁴⁸ Ayrıca, Boğazlardan geçiş, Türkiye'nin ve Karadeniz sahil kıyısı devletlerinin Karadeniz'deki emniyetini koruyacak tarzda düzenlendi. Ticaret gemileri için tam bir geçiş rahatlığı sağlanırken yalnız bu rahatlık ticaret uçaklarına tanınmadı. Savaş gemileri için ise geçiş hakkı sınırlandı ve sözleşmeye göre düzenlendi. Türkiye'nin kendisini pek yakın bir savaş tehdidinde maruz saydığı durum sözleşmede ayrıca sayılarak Türkiye'ye bu devrede de hareket serbestliği tanındı.⁴⁹

Türkiye Boğazlarına yeni bir durum vermeyi amaçlayan Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Türk- Sovyet ilişkilerinde ayrılığın ilk adımını teşkil etti. Her ne kadar Türk-Sovyet ilişkileri dostça mahiyetini muhafaza ediyor idiyse de Montreux'de kabul edilen yeni düzen, Sovyetler Birliği tarafından yetersiz görülüyor, tam ve

---

⁴⁷ **Tarihi Gelisim İçinde.....**s. 26

⁴⁸ Harry N. Howard, **a.g.m.**, p. 200

⁴⁹ Montreux Boğazlar Sözleşmesi'yle Boğazlardan ticaret ve savaş gemilerinin geçişinde barış dönemi ve savaş dönemine ek olarak bir de savaş tehdidi ya da tehlikesinin hissedildiği dönem hesaba katılmış ve bu son dönemin esaslarını Türkiye'nin belirlemesine karar verilmişti. Bu durumu İkinci Dünya Savaşı yıllarında SSCB' li liderler eleştirecekti. Türk Boğazları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Kemal Baltalı, **1936-1956 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi**, Ankara, Yeni Desen Matbaası, 1959. Ayrıca bkz; **Türkiye Dış Politikasında 50 yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Yay., 1973.

mükemmel bir düzen olarak düşünülüyordu. Bu antlaşmanın, Sovyetler Birliği'ne karşı olumsuz yönlerini törpülemek için Ankara, Moskova'ya bunu tamamlayıcı nitelikte bir antlaşma önerdi. Buna göre, Türkiye, Sovyetler Birliği'nin saldırgan olarak niteleyeceği savaş gemilerini Boğazlardan geçirmeyecekti. Bu gelişme, İngiltere tarafından çok sert tepkilerle karşılandı. Bu tepkilerin ışığında Ankara, durumu yeniden gözden geçirdi ve bu girişimden vazgeçildi.⁵⁰

Montreux Konferansı, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve İngiltere ile olan ilişkilerinde yeni gelişmelerin başlangıcı oldu. Türkiye, eski dostu Sovyetler Birliği'nden daha çok, yeni dostu İngiltere'ye bağlandı. Türk-Rus ilişkileri, Montreux ile beraber iyiye doğru gitmeyen yeni bir gelişme safhasına girerken Türkiye ile İngiltere arasında dostluk kurulmaya başlandı.⁵¹ Almanya da kısa bir süre sonra Montreux'de değişiklik istemeye başlayacaktı. Bunun nedeni Lozan Konferansı'ndaki Boğazlar sözleşmesinin imzacılarından bir olmadığı için Montreux'ye de çağrılmayışı idi. Bunun için Montreux'nun kendisini bağlamadığını söylemeye başlayacak ve Montreux'de kendi yararına değişiklik isteyecekti. Bunu Alman diplomatlar zaman zaman Türk diplomasisinin önüne koyacaklardı.⁵² Türkiye ise bu durumda Almanya'yıoyalama taktiği uygulayacaktı.

1930'lu yıllarda Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilerin gelişmesinde pratik olarak 1934-1936 yılları dönemi ilk safhayı oluşturmaktadır. Montreux Konferansı ve bu gelişmeye doğrudan doğruya yansması, gerçekte, 1934 yılında iki ülke arasında başlayan daha büyük yakınlaşmanın doğal bir sonucuydu. Atatürk'ün 17 Haziran 1934'te İngiliz Büyükelçisiyle yaptığı görüşmeyle başlayan bu safha, Montreux Konferansı'yla tamamlandı. 1934-1936 yılları arasında İngiliz-Türk yakınlığının temelleri atıldı ve İngiltere ile Türkiye arasındaki işbirliğinin daha öte gelişmesi için gerekli olanaklar yaratıldı.

Bu dönemde İngiliz dış politikasının Türkiye konusundaki ana eğilimleri, somut yükümlülükler üstlenmeden Türk dış politikasını yeniden İngiltere'ye doğru yönlendirmeyi amaçlıyordu.⁵³ Bu tutum, gerçekte İngiltere'nin Türkiye'yle işbirliği

---

⁵⁰Deringil, **a.g.e.**, p.88.

⁵¹Ayrıntılı bilgi için bkz; Mehmet Gönlübol, Cem Sar, "1919-1939 Dönemi", **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Edit; Mehmet Gönlübol, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996, s. 118-126.

⁵²Laffan And Others, **a.g.e.**, pp.442-448

⁵³ İngiltere'nin bundan önce İtalya'nın Alman kampına girmesine engel olma ve İtalya'yı hala ikna etme umudu taşımasıyla ilgiliydi. Bkz; R.G.D. Laffan and Others, **Survey Of International Affairs 1938**, London, Vol III, Oxford University Press, 1953, p.444, Ayrıca Millman, **a.g.e.**, pp. 44-45

anlaşması imzalamak ve İngiliz-Türk ilişkilerine resmi biçim vermek istemediği anlamına geliyordu.

İngiliz Hükümeti, bir yandan da öncelikle politik ve stratejik nitelikte birçok hususun Türkiye'nin İngiltere'yle daha sıkı işbirliği eğiliminin teşvik edilmesini gerektirdiğini düşünüyordu. İngiltere, Türkiye'nin yakınlaşma istek ve önerilerini görmezlikten gelmeden bu dönemde Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişmesine ustaca yön verdi. Bu ilişkilere İngiliz politikası ve çıkarları açısından istenen biçimi verme gayreti içine girdi.

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Loraine, 1936 yılı sonunda Türk-İngiliz ilişkilerini gözden geçirirken bu ana hedefe artık ulaşılmış olduğunu belirtiyordu. Loraine'e göre Türkiye, İngiltere ile antlaşma yapmak konusundaki direnme niyetinden vazgeçmişti. 1937 Şubat'ı sonunda İngiliz Büyükelçisi Loraine ile görüşen Rüştü Aras, Türk çıkarlarının İngiliz çıkarlarına uygun düştüğünü ifade ediyordu. Konuyla ilgili yayınladığı deklarasyonda Türk hükümetinin, bölgesel politikasını İngiltere'nin dünya politikasıyla uyumlaştırmaya karar verdiğini ilan etti. Rüştü Aras, İngiltere'yle daha çok yakınlaşmanın Türkiye'nin bağımsızlığını tehdit eden birçok ülkenin ekonomik ve politik etkisinden kurtulmasına yardım edeceğini belirtti. Ayrıca iki ülke arasında daha sıkı politik temasların kurulmasından sonra ekonomik alanda da çok önemli ilk adımların atılmasından Türk hükümetinin duyduğu memnunluğu ifade etti. İngiliz Brassert firmasıyla anlaşma imzalanması Türkiye'nin Almanya'ya ekonomik bağımlılığını azaltmasına olanak verdi. 1 Aralık 1936 tarihinde İngiliz Brassert firmasıyla Sümerbank arasında Karabük demir çelik tesislerinin kurulmasıyla ilgili bir kontrat imzalandı. İlgili tesis toplamda 3.250 bin pounda mal olacaktı⁵⁴ Bu sırada Türk Dışişleri Bakanı daha da öte gelecekte olası bir savaşta Türkiye'nin İngiltere'den yana savaşacağını beyan etti. Bu durum İngiltere'nin Türkiye açısından birincil önemde büyük bir güç olarak tanınmasının sonucuydu.

İngiliz Hükümeti, söz konusu Türk deklarasyonunu suskunlukla geçiştirdi. 1936 yılı sonunda ve 1937 yılı başında İngilizve Türk hükümetleri, iki ülke arasında, gerçekte karşılıklı dış politik ilişkilerin daha öte gelişmesine temel olan bir "imzalanmamış" antlaşma yapılmış olduğu sonucuna vardılar.

---

⁵⁴ FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations with UK General, Confidential Annex, 26 Ocak 1940.

Türk-İngiliz ilişkilerinde başlayan yakınlaşma, bizzat İngiltere tarafından teşvik edilen Sadabat Paktı'nın kurulmasıyla hızlandı. İngiliz Hükümeti bu paktın kurulmasıyla ülkesinin Yakındoğu'da sarsılan mevzilerini güçlendireceğini umuyordu. İngiliz diplomasisi, paktın imzalanmasında kesin bir rol oynadı.⁵⁵

İngiliz Hükümeti, Türkiye aracılığı ile diğer Balkan ülkelerini de etkilemeye çalışıyordu. İngiltere, 1937 yılı sonlarına doğru Türk Hükümeti'ne Bulgaristan'ın yeniden silahlanmasını legalize etme zamanının geldiğini telkin etmeye başladı. Bundaki amacı Bulgaristan'daki politik mevzilerini güçlendirme isteğiydi.

1936 yılı sonunda İngiltere ve İtalya'da görülen yakınlaşma eğilimleri 2 Ocak 1937'de iki ülke arasında Centilmenlik Antlaşması'nın "Gentilments Agreement" imzalanmasına yol açtı. İngiliz kamuoyu tarafından oldukça soğuk karşılanan bu anlaşma ile ilgili Dışişleri Bakanı Eden, Avam Kamarası'nda bunun bir sözleşme veya pakt olmadığını, İngiltere'nin ayrıcalıklar tanımamasını öngörmediğini söylemek zorunda kaldı. Anlaşmanın amacı, Akdeniz bölgesinin barışa kavuşturulmasına yardım etmektir. İngiltere ile İtalya arasında varılan "Centilmenlik Anlaşması" Türk-İtalyan ilişkilerinin de iyileşmesine yardımcı oldu. Çünkü İtalya, Akdeniz'deki statüye saygılı olacağına söz veriyordu. Türk Hükümeti anlaşmada herhangi bir silahlanma sınırlamasının yer almayışını, İngiltere'nin Akdeniz bölgesinde askeri deniz mevzilerini güçlendirme ve geliştirme isteğine yoruyordu. Bu da Türkiye'nin güvenliği açısından ek bir garantiydi.⁵⁶

Avusturya'yı ilhak eden Almanya'nın Orta Avrupa'da askeri-stratejik mevzilerini daha da güçlendirmesinden sonra İngiliz hükümeti, Türkiye'deki mevzileri konusunda ve "Anschluss"un Türk yönetici çevrelerine yapacağı etki konusunda belirli bir endişe duymaya başladı. Konuyla ilgili olarak İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi'ne Türkiye konusunda karşı tedbir olarak ne gibi eylemlere girişilebileceği soruluyordu. Büyükelçi Loraine, Akdeniz Paktı yaratılmasına ilişkin Türk isteğinin desteklenmesi gerektiğini belirtti.

57

Türk Hükümeti, İngiliz-İtalyan ilişkilerinin iyileşmesinden hoşnutluğunu resmen belirtse bile İngiltere'nin İtalya ile anlaşma isteğinden kuşku ve korku

⁵⁵Zhivkova, a.g.e., pp. 53-55

⁵⁶Zhivkova, A..e., p.59. Ayrıca, Centilmenlik Anlaşması ve İngiliz-İtalyan ilişkileri ile ilgili olarak bkz, Winston Churchill, **The Second World War**, London, Pimlico, 2002. pp.105-110.

⁵⁷ Zhivkova, a.g.e., p.61.

duyuyordu. İngiltere, İtalya'yı faşist Almanya safından koparmaya çalışmak veya hiç olmazsa tarafsızlığını sağlamaya çalışmak nedeniyle Akdenizli ülkeler konusunda angajmanlar üstlenmek istemiyordu. Bu nedenle de Loraine'nin teklifi İngiliz hükümeti tarafından reddedildi.

İngiltere, bu dönemde bulunduğu şartlar içinde Türkiye için yapabileceği tek gerçekçi şeyin daha önce söz verdiği 16 milyon sterlin tutarındaki krediyi açmak olduğunu düşünüyordu. 1938 Mayıs'ında bu eksende iki ülke görüşmeleri tamamlandı.⁵⁸ Böylece İngilizlerin Türkiye ticaretindeki durumu 27 Mayıs 1938'de imzalanan 3 kredi antlaşmasıyla güçlendi. Bunlar;

- 1) Türk Hükümeti ve İhracat Kredileri Teminatı Departmanı ile imzalanan 10 milyon sterline kadar İngiltere'de üretilen malların Türkiye'ye ihracatını öngören antlaşma
- 2) 2 Eylül 1936'da imzalanan antlaşmayı bütünleyici ve geriye kalan borcun karşılığı niteliğindeki ticari ve kliring antlaşması
- 3) Kredi koşulları ile Türk hükümetinin İngiltere'den savaş gemisi ve diğer savaş malzemelerinin sipariş edilmesini mümkün kılan antlaşmaydı.⁵⁹

Kredinin açılmasından sonra Türk Hükümeti, Türkiye maden yataklarının araştırılmasına, çıkarım ve işletme teknolojisine İngiltere'nin katılımı konusunda bir dizi ödün verdi. Hatta İngiltere'ye yapılacak Türk siparişlerinin finansmanı ile görevli bir "İngiliz-Türk Cemiyeti" de kuruldu. Türkiye'ye açılan İngiliz kredisi, Alman yönetici çevrelerinde ciddi bir hoşnutsuzluk meydana getirdi. Almanya, bunu kendisine yöneltilmiş eylem olarak değerlendirmiyordu. İngiltere, gerçekten de ekonomik ve politik bakımdan Türkiye'yi elinde tutmaya ve Doğu Akdeniz bölgesinde Alman etkisinin artmasına meydan vermemeye çalışıyordu.⁶⁰ Aynı zamanda İngiltere'de, Türkiye'ye açılan kredi ile ilgili çeşitli tartışmalar sürmekte idi. Dışişleri Bakanı Halifax, 1938 yılında Hazine Bakanlığı'nın finansal anlamda ortodoks olmasını eleştirip Almanya'nın Toroslardan SSCB sınırına "lingua franca" yani "ortak Alman dilini", kültürel, ekonomik ve finansal hegemonyasını muhakkak oluşturmaya çalıştığını belirtmekteydi.⁶¹ Bu anlamda Almanya ile hem ekonomik

⁵⁸ Laffan and Others, **a.g.e.**, p. 443.

⁵⁹ FO 837/1005, Turkey War Trade Negotiations With UK General, 7 Ocak 1940

⁶⁰ Zhivkova, **a.g.e.**, p.62

⁶¹ Edward Frederick Lindley Wood, 1st Earl of Halifax, (1881-1959) , 1930' lu yıllarda İngiliz Muhafazakâr partisinin önde gelen simalarından birisiydi ve özellikle Dışişlerinde önemli

hem kültürel ve hem de finansal silahlar ile mücadele etmek gerektiğini düşünmekteydi. Oysa Halifax'a göre İngiliz Hazine Bakanlığı, konuyu sadece iktisadi yönüyle ele alıp sınırlı düşünmekteydi. Halifax'ın eleştirisi, Almanya'nın ekonomik hinterlandını, politik sömürge alanına çevirmeden önce İngiltere'nin politikasını bu yönde güçlendirmesi gerektiği idi.⁶² Bu anlamda Türkiye'nin muhakkak Alman etkisinden çıkartılması gerekmekteydi.⁶³

Görülmektedir ki Halifax, sadece haklı değil aynı zamanda bu konuda kabine arkadaşlarından daha ileri bir anlayışa sahipti. Buna karşın kabinede Sir John Simon gibi tipik kabine görüşünü savunanlar da vardı. Bunlara göre, Türkiye'ye kredi açmak akıldışıydı ve İngiltere'nin, savaştan ekonomik anlamda güçlü çıkması için Türkiye ve onun gibi Balkan ülkelerine kredi açmaması gerekiyordu.⁶⁴ Savaşın yaklaştığı yıllarda İngiliz Bakanlarının görüşü ne olursa olsun Almanya, Türk ekonomisinde kritik bir önem kazanmıştı.

Halifax'a göre Türkiye, çok önemli piyasasını ve önemli bir ticari ortağı olan Almanya ile ilişkilerini durduracak durumda değildi. Bunun için tek çözüm, Türkiye'nin birinci ticari partnerinin İngiltere olması gerektiği idi. Bunun için de İngiltere başta 10 milyon sterlin değerinde tarım ürünlerinden oluşan Türk ihracatını kabul etmeliydi. Oysa İngiliz Hazine Bakanlığı'na göre ise İngiltere için Türk tarım ürünleri aşırı pahalıydı. İngiltere, sömürgelerinden ve diğer pazarlardan çok daha uygun tarım ürünü alma şansına sahipti. Almanya ise Türkiye'nin doğal ticaret

---

pozisyonlarda bulundu. 1938-1940 arası Dışişleri Bakanlığı görevinde de bulunan Halifax özellikle II. Dünya Savaşı başlarındaki yatıştırma politikalarının mimarlarından da birisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Birkenhend F. Winston Smith, **The Life Of Lord Halifax**, London, Hamish Hamilton, 1965.

⁶²Bu dönemde Halifax sadece İngiliz Hazine Bakanlığı'nı değil İngiliz Maliye Bakanlığı ve parlamentonun bazı diğer üyelerini de ikna etmeye çalışmıştır. Bu anlamda Türkiye'ye verilecek kredilerle ilgili sadece parlamentoda değil basında ve kamuoyunda da çeşitli tartışmalar sürmekteydi. Halifax, bütün bu tartışmalara karşı Almanya'nın yürüttüğü politik amaçlı ekonomik planlarını örnek göstererek Türkiye ve Türkiye gibi ekonomisi kırılgan ve zayıf ülkelerin Almanya tarafından ele geçirilip ezdirilmesine karşı politik amaçlı ekonomi uygulamalarından yana görüşleri savunmuştur. Dönemin İngiltere'deki tartışmaları ve detayları için İngiliz kaynağı olarak bkz; Millman, **a.g.e.**, pp. 107-115. Türk kaynağı olarak ise bkz; Karakuş, **a.g.e.**, s.156-190

⁶³ Millman, **a.g.e.**, p.127.

⁶⁴ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın 31 Ocak 1940 yılında yayınladığı bir rapora göre Türk dış ticaretinin 1936-1937 ve 1938 yıllarındaki belli ürünlerle ilgili genel ihracat yekunları Almanya'ya yapılan ihracat miktarı ile karşılaştırılarak verilmiştir. Buna göre 1936 yılında Türkiye dış ülkelere 8.160 ton yün ihracatı yapıyorken bunun 6.139 tonunu sadece Almanya'ya satıyordu. Türkiye 7.421 ton tiftik ihracatı yapıyorken bunun 5.133 tonunu sadece Almanya'ya yapıyordu. Zeytinyağı, pamuk ve palamut ihracatı ile bunların Almanya'ya yapılan ihracat miktarlarının karşılaştırılması da çarpıcıdır. 1938 yılına gelindiğinde Türk hükümetinin ihracattaki bu Alman hegemonyasını kırmak için yaptığı girişimler sonucu bu durum Almanya aleyhine bir miktardeğişmiştir. Zira 1938 yılında ihraç edilen 5.860 Türk yününün 856 tonunun, yine ihraç edilen 2.938 tonluk tiftiğin de 1.369 tonunun Almanya'ya yöneldiği görülmektedir. Bkz, FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations With UK General 31 Ocak 1940.

partneri görünümündeydi. Bu nedendir ki Halifax, içinden çıkılmaz olan problemi görmüyordu. İngiltere'nin, Almanya'nın yerine Türkiye'ye endüstriyel ve teknik anlamda destek vermesi ve onun yerini alması demek, İngiltere açısından yeni bir problemin ortaya çıkması demektir. Türkiye'ye vereceği kredilerin ödemesinin başka ne şekilde olacağı sorusu zihinleri epey meşgul ediyordu. Türkiye'ye yapılacak destek İngiltere'nin kendi fabrika ve madencilik sektörünün içine düşeceği kayıpla kendini gösterecekti. Nihayet savaşın kopuş yıllarında Türkiye'ye İngiltere tarafından 1938 yılı kredisi verilirken Halifax'ın fikirleri uygulamaya kondu. Türk tarafı, 1938 yılı kredisini “özel bir işbirliğinin başlangıcı” olarak görürken, İngilizler “özel bir durumun özel bir şartı” olarak değerlendirdiler. Ayrıca, İngiliz firmaları 1937'den beri, olası bir savaş içinde Türk ordusunun tedarik malzemesini isteyen Türkiye'ye isteksiz bakıyorlardı. Bunun nedeni finansaldı. İngiliz firmaları devasa paralar kazanacakları pek olası görünmeyen maceranın içine girmek istemiyorlardı. Türkiye'de silah endüstrisi devlete aitti ve ciddi kazancı olan kuruluşlar değildi. Bu yüzden Almanya, Türk silah endüstrisinde dominant oldu.

Birçoğu Alman yardımı sayesinde yapılmış olmasıyla birlikte savaşın başında Türkiye'de yerli silah endüstrisinde dikkate değer gelişmeler oldu. 1937 Aralık ayında bizzat Atatürk'ün izniyle kendisine tüm askeri teçhizat fabrikaları gösterilen İngiliz askeri uzman Elmhirst ile başlayan süreç, 1939 Temmuz'unda İngiliz askeri uzmanlar Brigadier, O Martin Lund ve yine Elmhirst ile devam etti. Yozgat'ta patlayıcı madde, Kırıkkale'de silah ve Kayseri'de uçak fabrikaları kompleksleri mevcut başlıca tesislerdi. Fabrikalar, Almanya'nın modern ve mükemmel tarzda inşa edip donattığı yapılar olmasına rağmen buralarda gözle görülebilen eksiklik, eğitilmiş personel açığı idi.⁶⁵

1938 baharında Türkiye, “İngiliz Bristol Air Company”i ülkede bir uçak motoru fabrikası kurması için ikna etmek adına ciddi ter dökmüştü. Türkiye, bu fabrikanın sadece Anadolu'ya değil Balkan Antantı'na da hizmette bulunması ve bu yerlere bir hava saldırısı olduğunda daha az zararla kurtarabilmeyi umuyordu. Konuyla ilgili şirket sahibi ikna edilse de İngiliz Havacılık Bakanlığı “Air Ministry”, işin finansal zorlukları nedeniyle oldukça çekimser kaldı ve öneri nihayetinde reddedildi.⁶⁶

⁶⁵ Laffan And Others, **a.g.e.**, p. 445

⁶⁶ Millman, **a.g.e.**, pp.129-134

İngiliz Hükümeti ise öte yandan, 1938 yılı sonunda, Türk ve Fransız hükümetlerinin üçlü bağlaşma imzalanması önerisini kabul etmedi. İngiltere, Münih Antlaşması'nın ve İngiltere ile Almanya arasında 30 Eylül 1938'de imzalanan "Saldırmazlık ve Tartışmalı Sorunları Barış Yoluyla Çözme Deklarasyonunun" Batı devletlerini uzun bir dönem için tehlikeden uzaklaştıracağını ümit ediyordu. Gerçekte İngiltere, Münih Konferansı'ndan sonra Alman saldırısının en kısa zamanda Sovyetler Birliği'ne karşı yöneleceğine bel bağlıyordu. Bu nedenle İngiliz hükümeti, Güneydoğu Avrupa ülkeleri konusunda angajmanlar üstlenmek ve böylece Almanya ve İtalya'nın hoşnutsuzluğuna yol açmak istemiyordu. Chamberlain Hükümeti, Münih Konferansı'ndan sonra, Almanya ve İtalya'yı yatıştırma ve hoş görme politikasını sürdürdüğü gibi, SSCB'yi Avrupa problemlerinden uzak tutmaya dönük anti Sovyetik politikasına da devam etti.

Münih Konferansı sonrası Almanya'nın Güneydoğu Avrupa ülkeleri üzerindeki ekonomik ve politik baskısı artarken İngiltere'deki Chamberlain Hükümeti'nin uyguladığı yatıştırma politikası gerek ülke içinde gerekse dünya çapında oldukça sık eleştiri topluyordu.⁶⁷

Almanya, Türkiye'ye verilen İngiliz kredisinin yarattığı izlenimi ve etkisini azaltmak üzere Türkiye'ye 150 milyon marklık Alman kredisi önerdi. Bununla ilgili iki ülke arasında 1938 sonbaharında bir dizi görüşme yapıldı. Eylül ayının başlarında Alman Ekonomi Bakanı Funk, bu maksatla Ankara'yı ziyaret etti. Bu doğrultuda Türk-Alman Ticaret Antlaşması 16 Ocak 1939'da imzalandı. Türk hükümeti bu tutarın 60 milyon Alman markı ile savaş malzemesi satın alacaktı.⁶⁸

Alman kredisi, İngiliz kredisine göre daha elverişli ve uygun koşullarda verildi. Bu durum, Alman ekonomik politikasının temel yöntemlerinden birini gösteriyordu ve Münih Konferansı, Türkiye'nin Batı demokrasilerine yönelmesine hız vermiş olsa bile bu dönemde gösterdiği değişken politikayı da açıkça gözler önüne serdiği için dikkate alınmalıdır.

Almanya'nın Güneydoğu Avrupa'daki politik ve ekonomik genişlemesi, İngiltere ve Fransa'nın ağır basan etkisini yok etme çabaları, bu ülkelerde İngiliz ve Fransız ekonomik ve politik mevzilerine oldukça büyük darbe indirdi. Bu gelişme,

---

⁶⁷ Zhivkova, **a.g.e.**, pp. 67- 68.

⁶⁸ R.G.D. Laffan and Others, **a.g.e.**, pp. 443-444. Ayrıca bkz; DGFP, Series D, Vol V, Doc. No; 552-553- 554-555-556. 16 Ocak 1939.

Avrupa'da büyük bir hegemonya sorununu gündeme getirdi. İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarları için doğrudan bir tehlike yarattı. Chamberlain Hükümeti'nin Almanya ile anlaşmayı amaçlayan politikasının, İngiltere'nin imparatorluk çıkarlarıyla çeliştiği gün yüzüne çıktı.

İngiltere'nin Almanya ve İtalya'ya karşı uyguladığı uzlaşma ve ödünler politikası, "Appeasement", Türk İngiliz ilişkilerini de etkiledi. Bu ilişkilerin gelişmesinde ikinci safha, 1937 yılı başında Türkiye'nin olası bir savaşta İngiltere'den yana olacağı yolundaki tek yanlı beyanıyla başladı ve gerçekte 1938 yılı sonunda Türkiye'nin tutumunda belirli bir değişimle sona erdi. İngiliz Hükümeti'nin bu dönemde Türkiye ile ilgili kesin angajmanlar üstlenmekten açıkça kaçınması, aynı zamanda uluslararası durumun gerginleşmesi, Münih Konferansı'ndan sonra Türkiye'nin tarafsızlık eğilimlerini güçlendirdi.⁶⁹ Türk Hükümeti, bir faşist saldırıya yol açmamaya çabalayarak, manevralar yapma ve uluslararası olayların gelişmesini bekleme politikasını benimsedi.

1938 Temmuz'unda Türk Dışişleri Bakanlığı Sekreteri Numan Menemencioğlu, Berlin'de Türk ekonomi müzakerecilerinin baş delegesi olarak bulunurken Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile iki defa görüştü. Bu görüşmelerde Ribbentrop Türkiye'yi Alman kampına çekmek için beyhude çabalar harcayacaktı.⁷⁰ Bundan sonraki altı ayda Almanya Türkiye ile politik ilişkilerini geliştirmek adına özel bir çaba harcamadı ama bu süreçte ekonomik ilişkilerini sürdürmeyi ve bu ekseninde görüşmelere devam etmeyi ihmal etmedi. 20 Ocak 1939'da Menemencioğlu yine ekonomik görüşmeler nedeniyle Berlin'de iken Alman Dışişleri Bakanı Türk Dışişleri Sekreteri ile yaptığı görüşmede Montreux'de talep ettiği değişiklik isteğini ön plana çıkardı ve ses tonunu samimi olmaktan uzaklaştırdı.⁷¹ Bu durum Türk Hükümeti'nin, sadece Almanya'nın Montreux Sözleşmesi ile ilgili değişiklik isteğinde gösterdiği gecikme ile değil bir de Türk dış politikasında Almanya yerine

⁶⁹ Zhivkova, **a.g.e.**, pp. 70-71

⁷⁰ Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Menemencioğlu'na ezilmiş toplumların birbirleri ile dayanışma yapması gerektiği ve imzalamak zorunda bırakıldıkları antlaşmaları revize edebilmeleri için güçlü olmaları gerektiğini söyleyince Menemencioğlu Türkiye'nin revize etmek istediği bir antlaşma olmadığına dikkatleri çekiyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı Sekreteri ayrıca Türkiye'nin Almanya'ya karşıt olan hiçbir kampa girmeyeceğine de söz veriyor ve Türk dış politikası için en iyi çözümün tarafsız olmak olduğunu açıklıyordu. Bu görüşmeler Alman Dışişleri Bakanlığı'nda hayal kırıklığına neden oldu. 10 Ağustos tarihli Alman Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı bir raporda Türk-Alman ilişkilerinin değişmediği vurgulanıyordu. İlgili Bakanlıkça en azından şimdilik daha sıcak bir forma dönüşmesi de beklenmiyordu. Laffan And Others, **a.g.e.**, p. 446. Menemencioğlu-Ribbentrop görüşmesi için ayrıca bkz; Veronica M. Toynbee, **a.g.m.**, pp.444-445.

⁷¹ Laffan And Others, **a.g.e.**, pp. 446-447

SSCB ile Türkiye'nin yakınlaşma emareleri göstermesinden duyduğu kuşku ile açıklanabilir.

Arnavutluk'un İtalya tarafından işgali üzerine İngiltere ve Fransa, 13 Nisan 1939'da Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermişti. İngiltere, aynı gün aynı teklifi Türkiye'ye de yaptı. Türkiye, bu İngiliz teklifini kabul etmekle beraber bunun tek taraflı değil iki taraflı olmasını istedi. Çünkü İngiltere'nin garantisini kabul etmekle yani Mihvere karşı açıkça cephe almakla Mihverin kızgınlığını üzerine çekmiş olacaktı. Bu ise onun bir savaş tehlikesi karşısında kalması demekti. Bu sebeple böyle bir durumda İngiltere'nin nasıl bir yardımda bulunacağı hakkında açık taahhütlere sahip olmak isterdi. Türkiye'nin bu görüşü İngiltere tarafından da benimsendi ve iki taraf arasında görüşmeler başladı.⁷² Türkiye Balkan dayanışmasından yanaydı ama kendisi için daha elzem olan Boğazların korunması söz konusu olunca İngilizlerin istediği şekilde Romanya'ya garanti veremezdi. Sovyetlerle ilişkilerinde de son derece hassas ve tedirgin olan Türk tarafı İngilizlerle yaptıkları bu görüşmelerde onlara yakın görünmekle beraber asla tarafsızlıktan ödün verdirtecek şartları benimsemeye yatkın değillerdi. İngiltere'ye bu durumda Türkiye'yi cesaretlendirmek ve Balkan Antantı'nı genişletmesini ve güçlendirmesini sağlatmaya dönük bir çizgiyi takip etmek düştü.⁷³

Nisan 1939 sonlarına doğru Ankara'ya gelen yeni Alman Büyükelçisi Franz Von Papen, Türkiye'nin yapmakta olduğu bu ittifak sürecine engel olmaya çalıştı.⁷⁴ Türk-İngiliz görüşmeleri devam ederken Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Potemkin'de Ankara'ya geldi ve bir süre görüşmeler yapıldı. Nitekim bu görüşmelerden bir sonuç çıkmadı.⁷⁵ Ama Türkiye hiçbir şekilde Sovyetler Birliği'nin karşısına geçmek niyetinde değildi. Onun için iki ülke çıkarları uzlaştırılmaya çalışıldı.

---

⁷²Armaoğlu, a.g.e., s.354

⁷³Toynbee, Arnold; **The Eve Of The War 1939, Survey Of International Affairs 1939-1946**, London, Oxford University Press, 1958, pp.117-120

⁷⁴ Papen bu anlamda Türk yöneticilere epey dil dökmek zorunda kalacaktı. Bkz; Kamuran Gürün, "Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'na Sokma Çabaları", **Bellekten**, C. 52, S.204, 1998, s. 1462.

⁷⁵ Bu dönemdeki Türk-Sovyet politik ilişkilerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz; Frank Marzari, "Western- Soviet Rivalry In Turkey, 1939:I," **Middle Eastern Studies**, Vol. 7, No.1, Ocak 1971, pp.63-79. Yine 1939 yılı Türk-Sovyet ilişkilerinin tahliline dair aynı yazarın başka bir makalesi için bkz; Frank Marzari, "Western- Soviet Rivalry In Turkey, 1939:II," **Middle Eastern Studies**, Vol. 7, No.2, Mayıs 1971, pp.201-220.

Sonuç olarak 1939 başlarına gelindiğinde Türkiye, Avrupa’da oluşmakta olan silahlı kampların hiçbirine üye değildi ve Türk dış politikasının en temel kuralı tarafsızlık üzerine kuruluydu. Türk-İngiliz ilişkileri ise son bir yılda epey güçlenmişti.

İtalya’nın, İngiltere’nin yatıştırma politikalarına sessiz kalması ve İngiltere’ye yaklaşmaması ile değişken ve kırılgan bir uluslar arası ortamda iki ayrı ulus yani İngiltere ve Türkiye, 1939 baharında nihayet ortak bir deklarasyon yayınlamayı başardılar. Bu deklarasyonun Türkiye açısından anlamı, hissedilen İtalyan tehdidine karşı bir tür reaksiyon olarak ele alınabilir. Her iki ülke açısından da Doğu Akdeniz’e yönelen muhtemel bir İtalyan tehdidine karşı ortak bir dayanışma özelliği göstermekteydi.

Bu maksatla devam eden Türk- İngiliz görüşmeleri, 12 Mayıs 1939’da yayınlanan bir deklarasyonla sonuçlandı.⁷⁶ Toplam 8 maddeyle ifade bulan bu deklarasyonun en önemli olan 4. maddesine göre her iki hükümet Akdeniz civarına gerçekleşecek bir saldırı durumunda bir savaşın ortaya çıkması halinde birbirlerine yardım yapacaktı. Ayrıca bu deklarasyon herhangi bir ülkeyi hedeflemiyordu.⁷⁷ Öte yandan Türkiye, İngiltere’nin askeri ve ekonomik yardımını da istemiş ve bu konuda da görüşmeler yapılması kararlaştırılmıştı. 1939 yazında bu ekseninde iki taraf arasında müzakereler devam etti.

12 Mayıs akşamı Türk Başbakanı Refik Saydam, TBMM’de yaptığı konuşmada Türkiye için bu durumda tam bir tarafsızlığın ülke güvenliğini korumaktan uzak olduğunu vurguluyordu. Zira tehlikenin Akdeniz’e sıçradığını bu durumda barışçıl bir tarafa çeşitli şekillerde bağlanmanın önemini ifade ediyordu ama Saydam, ülkesinin herhangi bir yayılcı amacı olmadığını veya herhangi bir ülkeyi hedeflemediğini de ayrıca belirtiyordu. Deklarasyon metninde de tarafsızlık ile ilgili herhangi bir terim geçmemektedir.⁷⁸ Akdeniz’ de gerçekleşecek herhangi bir saldırıya karşı koyacaklarını belirten Türk-İngiliz ortak deklarasyonuna Sovyetler Birliği’nin tepkisi olumlu oldu. Izvestia gazetesi bu bildiriye “Tecavüzün Avrupa’nın yeni mıntıklarına yayılmasına mani olacak yegâne müessir vasıta olan zincirin

⁷⁶ Türk-İngiliz 12 Mayıs 1939 tarihli deklarasyonun ayrıntılı metni için bkz; FO 371/ 23293/E 3729/ Mayıs 1939. Ayrıca bkz; J.C. Hurewitz; **Diplomacy In The Near And Middle East, A Documentary Record, 1914-1956**, Vol. 2, London, D.Van Nostrand Company, 1956, pp. 226-227. Millman, **a.g.e.**, pp. 162-186.

⁷⁷ Toynbee, Arnold; **The Eve Of The War 1939**, pp. 119-120.

⁷⁸ Toynbee, **A.e.**, p. 120.

halkalarından biri” şeklinde nitelendirdi.⁷⁹ Bu bildiriye Almanya’nın tepkisi ise beklendiği gibi olumsuzdu. Ancak Ankara’da bulunan Alman Büyükelçisi Papen, Berlin’e Türkiye’nin bu şekilde davranıyor oluşunun temel nedenlerinden birisinin İtalya’dan duyulan korku olduğunu söyleyecek ve Ribbentrop’a gönderdiği telegramlarda İtalya’nın Arnavutluk’taki pozisyonunu değiştirmesinin Türkiye’nin Mihvere güven duymasını sağlayacağını bildirecekti. Ribbentrop ise bu doğrultuda İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano’yu uyardı.⁸⁰

İngiltere’nin Doğu Akdeniz’deki savaş planlarında artık Türkiye birincil öneme sahip olacaktı. Planlanan On İki Adalar operasyonu için İzmir limanının kullanılma isteği, Türkiye’nin Bakan Antantı ve Sadabat Paktı arasındaki manivela özelliği gösteren bir denge unsuru olması, dahası Arap dünyasındaki propaganda özelliği bu önemi artırıyordu. Daha da önemlisi Türkiye İtalya’nın Karadeniz’de yaptığı ticareti Boğazları bu ülkeye kapatarak tamamen bozabilirdi. Bu sonuncusu İngiliz yönetici çevrelerinde daha baskın bir görüştü. Bütün bu nedenlerden dolayı Türkiye’ye Almanya ve İtalyan tehlikesine karşı mümkün olan bütün destek verilmeli ve özellikle ekonomik anlamda Almanya’ya teslim olması önlenmeliydi.⁸¹

Türkiye ise hassas dengeleri çok iyi kontrol edecek savaşın getirdiği bu kaotik ortamda hayati bir neden ortaya çıkmadığı sürece sıcak çatışmaya girmeye hiç de hevesli olmadığını kendisini saflarına çekmek isteyen taraflara uygun bir dil ile anlatmaya çalışacaktı. Bu, Türkiye gibi dönemin küçük bir gücünün uyguladığı pratik ve siyasi açıdan oldukça başarılı bir programın ürünüydü.

---

⁷⁹Ahmet Şükrü Esmer – Oral Sander, “1939-1945 Dönemi”, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Edit; Mehmet Gönlübol, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996, s.150.

⁸⁰ Toynbee, **a.g.e.**, p.357, Ayrıca bkz; Franz Von Papen, **Memoirs**, London, Andre Deutch, 1952, p. 444

⁸¹ Millman, **a.g.e.**, pp.167-168.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-İNGİLTERESİYASİ İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN UNSUR VE GELİŞMELER (1939-1945)

1.1. 19 EKİM 1939 İNGİLİZ-TÜRK İTTİFAKI'NDAN ADANA KONFERANSI'NA KADAR İKİ ÜLKE SİYASİ İLİŞKİLERİ

1.1.1.İNGİLTERE'DE DÖNEMİN SİYASİ KARAR ALMA MEKANİZMASI

Dünyada demokratik hükümet sistemine sahip devletlerin hemen hepsi en azından şekli olarak anayasanın üstünlüğü ilkesini benimsemişken demokrasinin beşiği niteliğindeki bir ülke olan İngiltere'de tam tersi bir sistem olan parlamentonun sınırsız yasama yetkisine sahip olması durumu gerçekten ilgi çekicidir. İngiltere'de tarihin eski devirlerinden beri egemenlik daima ortaklaşa bir nitelik taşımış yani kral hiçbir zaman tek başına hareket edememiştir. Gerçekten de her devirde kralın yanında bir takım meclisler bulunmuş ve bunlar, iktidarın kullanılmasına katılmışlardır.¹ Günlük kullanımının dışında İngiltere'de hukuki anlamda parlamento kralı, Lordlar Kamarasını ve Avam Kamarasını ifade eder. Bu üç birim bir araya gelerek “King in Parliament” veya “Constitute Parliament” olarak da anılmaktadır.²

Bu arada İngiltere'de zaman içinde yürütme organının gittikçe genişleyen düzenleme yetkisi göze çarpmaktadır.³ Bu durum İngiltere'de parlamentonun

---

¹Anglo-Saksonlar devrinde Witans veya Witenagemot, Norman istilâsı ile Magna Carta'nın ilânı arasındaki devrede (1066-1215) Saray Divanı ve Curia Regis adlarını alan bu meclisler, kralın iktidarını az çok sınırladıklarıdır. Bkz, S. B. Chrimes, **English Constitutional History**, London, Oxford University Press, 1953, pp. 67-98. İlhan Arsel, **Anayasa Hukukunun Umumi Esasları**, Ankara, Güven Matbaası, 1955, ss. 116-118. Ayrıca İngiliz politik sistemi ile ilgili olarak bkz; Andre Mathiot, **The British Political System**, London, The Hogarth Press, 1958.

²A.V. Dicey, **Law Of The Constitution**, London, Macmillan And Co, 1889, p. 36.

³ İngiliz Anayasa tarihi ve özellikle yürütme organının tarihi süreç içinde büyüyen etkisi için bkz; George Burton Adams, **Constitutional History Of England**, New York, Henry Holt And Company,

üstünlüğü yaklaşımıyla çelişmemektedir. Çünkü parlamento yürütmeye vermiş olduğu yetkileri her zaman geri alabilir. Parlamantonun verdiği yetkileri aşan işlemler mahkemelerce iptal edilir.

İngiltere’de yürütme gücünün odak noktası Başbakan ve çevresindeki en önemli Bakanlardan oluşan kabinedir. Geçmişte kabine, Privy Council’in bir parçası olarak ortaya çıkmıştır.⁴ Bütün Bakanlar, hükümet üyesidir ama kabine üyesi değildir. Bu nedenle hükümet ve kabine İngiltere’de farklı anlamda kullanılır. Hükümet yüz dolayında kişiden oluşur. Başbakanlık “Prime Minister” unvanı ilk kez 1905’te kullanılmış ancak yasal dayanağa 1937 yılında kavuşmuştur. Başbakanla birlikte hükümette üç ayrı düzeyde Bakan vardır; Bunlardan ilki sayıları yirmi civarında olan Kabine Bakanları, sayıları otuz civarında olan Kabine üyesi olmayan Bakan ve sonuncusu ise sayıları elli civarında olan daha kıdemsiz Bakan ve Kabine Bakan yardımcılardır.⁵

İngiliz siyasi sisteminde yukarıda kısaca değinildiği gibi yürütmenin gücü zamanla genişlemiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında yürütmenin başını temsil eden Başbakan Churchill, İngiliz dış politikasında tavsiye veren bir makam olarak değil dış politikayı oluşturma ve ardından bunu diğer politika belirleyicilere kabul ettirmek için destek aramaya çalışan bir lider olarak göze çarpmaktadır. İngiliz Başbakan anılarında da yazdığı gibi davası olarak gördüğü İkinci Dünya Savaşı’nı ve bu süreçteki İngiliz politikalarını yönetebilmenin mücadelesini verecekti.⁶ Diğer yandan Churchill, savaş sırasında İngiliz istihbarat servislerince gizlice el konularak

---

1929, pp.383-409. Ayrıca bkz; Walter Bagehot, **The English Constitution**, London, Thomas Nelson & Sons, 1872.

⁴ Privy Council; İngiltere’de yürütme gücünün en önemli kurumu olan kabineye kaynaklık eden kurumdur. 12. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve Osmanlı Divan-ı Humayunu’na benzetilebilir. Günümüzde pek bir önemi kalmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz, J.R. Lander, **The Limitations Of English Monarchy In The Later Middle Ages**, Toronto, University Of Toronto Press, 1986. pp. 22-25.

⁵ Görüldüğü gibi İngiltere’de hükümet hem çok kalabalık, hem de yapısı karmaşıktır. Bu nedenle işleri kolaylaştırmak adına aşağı yukarı otuz dolayında sürekli nitelik taşıyan hükümet komisyonları vardır. “Cabinet Committee” adı verilen bu komisyonlar çeşitli düzeylerde Bakanlardan ve yüksek memurlardan oluşur. İngiltere’de hükümetin genel kurul halinde toplanması söz konusu değildir. Kabine, olağan şekilde haftada iki gün toplanır. Hükümet çalışmalarında son söz hep Başbakana aittir. Oylama, çoğunluk kararı gibi yöntemler söz konusu olmaz. Başbakanla anlaşmazlığa düşen ayrılır. Bu kalabalık yapılı hükümetin çalışmalarında eşgüdüm ve iletişimi sağlamak için 1917’den beri iş gören bir Cabinet Office (Bakanlar Kurulu Genel Sekreterliği) vardır. “Cabinet Office” pratikte hükümetin beyni durumundadır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Stuart MacAnulla, **British Politics A Critical Introduction**, London, Continuum, 2006. İngiliz politik sisteminin işleyişi ile ilgili olarak bkz; J. Blondel, **Voters, Parties And Leaders The Social Fabric Of British Politics**, London, Penguin Books, 1974.

⁶ Winston S. Churchill, **Triumph & Tragedy The Second World War**, London, Cassell, 1954. pp.50-54.

çözömlenen diplomatik telgrafları yani mavi kapakları kullanmış ve bu diplomatik telgraflarda en fazla Türkiye ile ilgili olanları okuduğu görölmüştür.⁷ Tarafsız devletler arasında en fazla Türkiye'ye önem veren Churchill bu ülkeyi özellikle 1940-1943 yılları arasında İngiltere safına çekmeye çalışmıştır. Churchill'e göre Türkiye gerek tarihi gerekse jeostratejik nedenlerle önemli bir ülkedydi ve savaşın hangi yönde gelişeceğinin belirlenmesine yardımcı olabilirdi. Bu ülkenin bir milyon insandan oluşan bir ordusu vardı.İngiliz Başbakan, Türkiye'yi fiili bir şekilde savaşa çekerek SSCB üzerinde yoğunlaşan Alman ordularını Türkiye üzerine sevkedecek böylece SSCB'nin ikinci cephe açma konusundaki ısrarını erteletebilecekti. Hem de Türkiye'deki üslerden Alman savaş ekonomisi için elzem olan Romanya, Avusturya ve Macaristan'daki petrol yataklarını bombalayacaktı.⁸

Churchill, böylece "Türkiye elini" oynamaya çabalarken İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nın kendisini samimiyetle desteklediği söylenemez. Bu durumda İngiliz Başbakanı "Türk kartını" özellikleFransa'nın düşüşü sonrası kendine bir müttefik arayışı ileçözdüğu kripto belgelerden yola çıkarak büyük bir umut ve endişe duyguları içinde kendi başına oynamaya başlayacaktı. Ama bu oyun sandığı kadar kolay bir el olmayacaktı.

1.1.2.TÜRK TARAFSIZLIğI VE SAVAŞ DIŞILIğI SORUNU

Savaş dışılık tanımını bilindiği gibi, savaşan taraflardan birini desteklerken aktif bir şekilde savaşın içine girmemeyi ifade etmektedir. Tarafsızlık tanımını ise savaşan taraflara eşit mesafede bulunmayı gerektirir. Türkiye'nin savaş içindeki pozisyonu hakkında bu anlamda tam bir fikir birliği sağlanamamıştır. Bazı tarihçiler Türkiye'yi Müttefiklerden yana savaş dışı tutumuyla ön plana çıkarıp "non-belligerent"savaş dışı muharipya da "benevolent neutrality" yani"iyiniyetli tarafsız" olarak adlandırırken bazı tarihçiler bu ülkenin savaş içindeki tutumunu "evasive neutral" yani kaçamaklı tarafsız şekilde tanımlamaktadırlar.⁹

---

⁷ Churchill'in diplomatik telgrafları yani "mavi kapakları" kullandığı gerçeği ultra iletilerini düzenli bir şekilde topladığı DIR/C Arşivi'nin 1994'te açığa çıkmasından sonra anlaşılmıştır. Churchill, özellikle 1941-44 arası diplomatik çözümlerin doymak bilmez bir okuru konumundadır ve bu iletiler İngiliz Dışışleri Bakanlığı ile kurduğu iletişimin bir parçası durumundadır. Bu iletilerden görölen Churchill'in "Türkiye elini" kendi başına oynama konusundaki heyecanıdır. Bkz, Robin Denniston, **Churchill's Secret War Diplomatic Decrypts, The Foreign Office And Turkey 1942-1944**, London, The History Press, 2009, p.5.

⁸ Denniston, A.e., p.14

⁹ Alman siyaset bilimci Frank Weber, Türk diplomat ve yüksek derecedeki askerlerin savaş içindeki tutumları ve söylemlerinden yola çıkarak Türkiye'yi kaçamaklı tarafsız şekilde tanımlarken aynı

Savaş dışılık tanımı “Non- belligerency” İkinci Dünya Savaşı’nda ilk kez savaşın kopuşunun hemen akabinde İtalya’nın daha muharip olarak Mihver Blokuna katılmasından önce bu ülkenin savaştaki statüsünü belirtmek için kullanıldı. Devam eden süreçte görüldü ki tarafsız devletlerle yapılan ittifak antlaşmaları onları kendi yanlarında birer muharip güç yapmak için yeterli bir neden değildi. Türkiye’nin durumu buna çok iyi bir örnektir. 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması genel bir tasavvurda Türkiye’yi açık bir şekilde İngiliz ve Fransızların tarafına itmişti. Lakin 3 Haziran 1940 tarihinde dönemin Türk Başbakanı Refik Saydam, basına verdiği demeçte Türkiye’nin savaş dışı konumuna dikkat çekiyordu ve ülke toprakları saldırıya uğramadığı sürece bu konumun devam edeceğini vurguluyordu.¹⁰ 1 Kasım 1940 tarihinde İnönü ise meclisi açış konuşmasında Türkiye’nin savaş dışı tutumunun Türkiye’ye karşı iyi niyet gösteren diğer ülkelerle normal ilişkiler kurmasına bir engel teşkil etmeyeceğini söyledi. Buna ek olarak Türkiye’nin bu savaş dışı tutumunun Türkiye fiili olarak savaşa girmediği müddetçe savaştan güçlerden birinin diğerine karşı Türk hava ve deniz alanlarını kullanmasına izin vermediğini de vurguladı.¹¹ Görülmektedirki bu savaş dışı tutum daha ziyade tarafsızlığa doğru eğilim göstermekteydi.

Unutulmamalıdır ki İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk yönetici eliti, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışı ve Cumhuriyetin kuruluşu sırasında askeri uniformaları üzerinde birer savaşçı iken aradan geçen yirmi yıl sonra askeri uniformalarının yerine resmi kıyafetleriyle ülkeyi yüzyılın bu ikinci büyük

---

zamanda en iyi tanımlamanın bu ülkenin etkili tarafsız olmasında yattığını vurgulamaktadır. Yazara göre hem Almanya’ya hemde SSCB’ye karşı ülkesinin bütünlüğü için çabalayan Türkiye, İngiltere’den değerli savaş malzemeleri alırken bu ülkeye değerinin üzerindeki fiyatlarla ürün satmayı başarıyordu. Almanlara geçit vermeyerek Arap ittifakından bu ülkeyi mahrum bıraktı ama bu tarz destekleri karşılığında İngilizlerden yüksek fiyat koparmayı başardı. Weber, dürüstlüğü ve bütünlüğü dışında savaş sırasındaki Türk diplomasisini mükemmel bir başarı olarak görmektedir. Frank Weber, **The Evasive Neutral, Germany, Britain And The Quest For A Turkish Alliance In The Second World War**, Columbia & London, University Of Missouri Press, 1979, pp.213-218. İngiliz tarihçi Neville Wylie ise, savaş sürecindeki Türk diplomasisini politik bir akrobasi hareketi olarak tanımlamaktadır. Türk diplomasisinin biraz Gandhi vari biraz dürüstlükten uzak bir niteliğe sahip olmakla birlikte savaş boyunca Türk dış politikasının zekice ve kurnaz olduğunu vurgulamaktadır. Neville Wylie, **European Neutrals And Non- Belligerents During The Second World War**, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, pp. 356-358.

¹⁰ Refik Saydam, “Harp Hariciyiz ve Öyle Kalmak İsteriz”, **Tan**, 13 Haziran 1940.

¹¹ **İnönü’nün Söylev ve Demeçleri I TBMM ve CHP Kurultaylarında**, s.349. İnönü, aynı konuşmasında İngilizlerle olan ittifakın sağlam ve sarsılmaz olduğunu belirtmişti. Bu İttifak antlaşmasına göre Türkiye herhangi bir Balkan gücünün Balkan dışı bir güce katılımı vasıtasıyla Yunanistan’ın saldırıya uğraması durumunda bu ülkeye destek vermekle yükümlüydü. Türkiye bu dönem Batı basınında şartlı savaş dışı “Conditional Non-belligerent” olarak anılmaktaydı. Bkz; Robert L. Wilson, “Non-belligerency In Relation To The Terminology of Neutrality”. **The American Journal of International Law**, Vol 35, No 1, January 1941. pp. 121-123.

çatışmasının içine sürüklememeye çalışmaktaydılar. Çünkü Türk dış politikasının belirleyicilerine göre bu savaş Avrupalıların kendi iç çatışmalarının ürünüydü ve Türkiye bunun için bedel ödememeliydi. Bu anlamda Türkiye, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda takip ettiği denge politikasını bu süreçte uygulayarak büyük güçler arasında değişen uluslararası politika ve pozisyona göre olayları belli bir dengede tutmaya çabalamıştır. Türkiye'nin coğrafi ve stratejik durumu ise ona bu denge oyununu sürdürmek fırsatını vermektedir. Bu nedenle Türkiye, askeri bakımdan güçlenerek ülkeyi kendi yanında savaşa sokmak için baskıda bulunan askeri bloka karşı diğer bloğun desteğini alma yolunu tuttu.¹²Böylece denilebilir ki politik bir akrobasi oyunu oynadı.

Savaş sırasında Türk dış politikasının şekillenmesinde İnönü'nün birincil rolünün varlığı reddedilemez. İnönü'nün politik perspektifindeki tedbir özelliği bu anlamda önemsenmelidir. Tek partili bir politik sistem içinde İnönü, hem partide hem hükümette hem de iç politikada hâkim unsur durumundaydı. Denilebilir ki bütün güç İnönü'nün elindeydi. İnönü savaş boyunca “bekle- gör politikası” uyguladı.¹³ Savaşın seyrinin Müttefiklerden yana estiğinin artık bariz olduğu bir dönemde 1944 yılı baharında, önce Dışişleri Sekreteri sonra Dışişleri Bakanı olarak birlikte çalıştığı başarılı bürokratu Numan Menemencioğlu'nu Müttefikleri daha fazla kızdırmamak adına tasfiye edecekti. Dönemin diğer önemli figürleri arasında bulunan ve tarihsel bir kişiliği ile ülke çapında ciddi oranda karizma sahibi olan Mareşal Çakmak ordunun başındaydı. İnönü, onu da aynı nedenden dolayı 1944 yılı başında ekarte edecekti. Bir diğer önemli figür ise zaman zaman Başbakanlık zaman zamanda Dışişleri Bakanlığı görevini yapan Şükrü Saraçoğlu'ydu ki aslında bu bürokrata düşen görev İnönü'nün resmi sözcüsü işlevi görmektir.¹⁴

Yayılmacı ve revizyonist amaçları olmayan Türk dış politikası için asıl hedef ülkenin birliğini, bağımsızlığını ve huzurunu korumaktır. Savaşın başlarında İtalya'dan hissedilen tehdit algısı Nazi-Sovyet Pakti'ndan sonra SSCB'den hissedilmeye başlandı. SSCB'den hissedilen bu algı İngilizler tarafından büyük

---

¹² Cemil Koçak, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Cumhuriyetin Barış Politikası”, **Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi, İnönü Özel Sayısı**, S.8, Aralık-Ocak 1984, s. 20

¹³ Aydemir, a.g.e., C.II, s.157-158

¹⁴ İngiliz tarihçi Millman, Saraçoğlu'nu “İsmet İnönü'nün insan biçimindeki ruhu” şeklinde tanımlamaktadır. Bkz, Brock Millman, “Turkish Foreign And Strategic Policy 1934-42”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 31, No.3, July 1995, pp.483-508.

ölçüde 1939 İttifakı'nı işleve sokmamak için Türk tarafınca kullanılan bir tür bahane şeklinde görülmekteydi.

Savaş yılları boyunca Türkiye, ilkin Ekim 1939 İttifakı'yla İngiltere'ye bağlılığını ilan ederken Haziran 1941 Saldırmazlık Paketi'yle da Almanya ile bir antlaşma yapacaktı. Türkiye böylece savaşan güçlere karşı tarafsız bir konuma gidecek kadar ileri bir politika uygulamayı başardı. Öyle ki 1925 tarihli Saldırmazlık ve Dostluk Paketi'yle bağlı olduğu SSCB'ye karşı da Almanya'nın bu ülkeye saldırmasından sonra aynı çizgide politikalarına devam etti. Türk devlet adamlarında zaten savaş yılları boyunca zaman zaman "savaş dışı" tutumlarından bahsederken zaman zaman "aktif tarafsız" olduklarını belirtiyorlardı. Bu anlamda Türkiye'nin savaş içindeki konumunu tam olarak hukuki anlamdaki tarafsız ve savaş dışı kavramları değil daha çok pratik ve siyasi değerlendirmeler belirlemişti denilebilir.¹⁵Bu, büyük ölçüde savaşan tarafların o dönemdeki üstünlükleri ve Türkiye'nin savaşla ilgili dönemseller mülahazalarına bağlı olarak değişiyordu.

Savaş sürecinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın raporları dikkate alındığında öyle görülüyor ki ilgili Bakanlık, Türkiye'nin devasa komşusuna karşı ürkek ve çekingen bir pozisyonda olduğunu görüyor ama bu durumun büyük komşudan ciddi tehdit sinyalleri aldığı anlamına gelmediğini düşünüyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanına göre, SSCB'den Türkiye'ye yönelen tehdit algısı iddiası, bir ölçüde doğru olmakla birlikte Türk yönetici elitinin fiili savaşın içine girmemek adına oynadıkları oyunda sahip oldukları kartlardan biri şeklinde tanımlanabilirdi. İlgili Bakanlığın diplomatları, savaş süresince bu tehdit algısının Türk Hükümeti tarafından kasıtlı olarak abartıldığını iddia ettiler. Gerçekte, 1941 sonlarındaki Molotov-Hitler görüşmesinde Molotov'un Türkiye'ye bir miktar Yunan toprağı teklif edilmesi karşılığında Boğazlarla ilgili yeni planlar ileri sürmesi Türk Hükümeti'ndeki bu tehdit algısını pekiştirdi. Savaş süresince İnönü bu durumla ilgili endişelerini İngiliz ve ABD Büyükelçileri ile zaman zaman paylaştı. Türkiye için savaşın seyri anlamında makbul olan gelişme, Almanya ve SSCB'nin hezimete uğramasıydı. Müttefiklerin zaferini umut ettiklerini sık sık İngiltere'ye hatırlatan Türk Dışişleri Bakanlığı ise Müttefiklere yakın bir çizgi izledi ama görünüşteki

---

¹⁵Lyon, Türkiye'nin savaş içindeki konumunu Arjantin, İspanya, Mısır gibi ülkelerle birlikte savaş dışı bir tutum olarak nitelendirirken bunun tamamıyla politik nedenlere bağlı olarak dönemseller şekilde değişkenlik gösterdiğini belirtmektedir. Peter Lyon, "Neutrality And The Emergence Of The Concept Of Neutrality", **The Review Of Politics**, Vol. 22, No 2, April 1960, p.264.

tarafsızlığından asla ödün vermedi. Bunda tabii ki Alman diplomasisinin özellikle Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen'in çabaları yadsınamaz.

19 Ekim 1939 Türk-İngiliz İttifakı'na bağlılık duyduğunu her fırsatta yineleyen Türk Dışişleri Bakanlığı aynı zamanda fiili savaşın içine girmemekte direnip Fransa'nın düştüğü ve akabinde İtalya'nın savaşın içine girdiği sıralarda daha ihtiyatlı bir tutum takındı. Türk devlet adamlarının bu tedbirli yaklaşımı İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından belli bir düzeyde empati ile karşılandı. Savaşın seyrinin Mihver ülkeleri lehinde devam ettiği bu dönemde Türk devlet adamlarının ihtiyatla birlikte 1939 Türk-İngiliz İttifakı'na bağlılıklarını ifade etmeleri İngiliz tarafınca memnunlukla karşılanıyordu. Kaldı ki savaşın bu seyrinde İngiltere Türkiye'ye yeterli mühimmat ve malzeme gönderemiyordu. Ne var ki ABD ve SSCB'nin Müttefikler safında fiili olarak savaşın içine girmeleri ve artık savaşın rüzgârlarının Müttefikler lehine esmesiyle durum büyük ölçüde değişmişti. Bu yüzden 1943 yazı itibariyle Türkiye'nin tarafsızlığa varan dış politik tutumu Müttefiklerce bir çelişki ve anlaşılmaz durum olarak nitelendirilecekti.¹⁶ Oysa 1943 yazı gibi Almanya Müttefikleri dize getiremeyebilirdi belki ama Türkiye'yi çökertebilecek güce hayli hayli sahipti. Türk Hükümeti bu yüzden bir yandan İngiliz basınına Türkiye'nin tarafsız değil savaş dışı konumda olduğunu söyleyip 1939 İttifakı'yla İngiltere'ye olan bağlılığını ifade ediyordu.¹⁷ Diğer yandan ise askeri bir misyonu Almanya cephelerini ziyaret için gönderiyordu.¹⁸

1944 yılına gelindiğinde Müttefiklerin çeşitli baskılarına rağmen fiili savaşa girmemekte direnen Türkiye'nin bu tarafsızlığa varan tutumu İngiliz basınında eleştiri konusu olmaya devam etti. New Statesman And Nation adlı gazetede bu

¹⁶ "The Neutrality Of Turkey A Paradox", **Manchester Guardian**, 24 Temmuz 1943. Ayrıca bkz; FO 371/ 37471/ R 6737/ 55/44 26 Temmuz 1943, Stalin, Türkiye'nin tarafsızlığının Almanya'nın işine yaradığını ve Almanya açısından Balkan kanadının güvenli hale geldiğini ve böylece Alman ordularının Sovyet sınırlarına yığıldığını belirtiyordu. Türkiye tarafsızlığına son verdiği takdirde Almanya daha önce bozguna uğratılabilirdi. Bkz; "Moscow Hint To Turks On Neutrality", **Daily Herald**, 3 Eylül 1943. Ayrıca bkz, FO 371/ 37472/ R 8398/ 6 Eylül 1943

¹⁷ Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rauf Orbay, Londra'da İngiliz basınına savaşın seyrinin Mihver lehine devam ettiği ilk yıllarda bile Müttefiklerden yana tutum takınan Türkiye'nin savaşın seyrinin açık bir şekilde Müttefikler yanında esmeye başladığı bu dönemde 1939 Türk-İngiliz İttifakı'na bağlılıktan uzaklaşacak kadar akıllarını kaybetmediklerini söylüyordu. "Turkey is An Ally" **Daily Mail**, 4 Ağustos 1943. 14 Temmuz 1943 tarihinde Rauf Orbay, Ankara'da bulunduğu bir sırada İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K.N.Hugessen'e 1939 Türk-İngiliz İttifakı'nın Türk dış politikasının mihenk taşı olduğu konusunda onu temin edecek ve Türkiye'nin bu çizgiden çıkmayacağına dair Büyükelçiyi ikna etmeye çalışacaktı. Hugessen ise Türkiye'nin bu "tarafsızlık" olarak görülen politikasının İngiltere'yi ikna etmeye çok yetmediğini ve "Almanlarla oynanan oyundan" rahatsızlık duyduklarını vurguluyacaktı. FO 371/37471/ R 7079 4 Ağustos 1943, FO 371/ 37471/ R 7083, 19 Temmuz 1943. Ayrıca bkz, FO 371/37471/ R 7171, 6 Ağustos 1943

¹⁸ FO 371/37471/ R 6781, R 6797, 27 Temmuz 1943

durum yani Türkiye'nin hem Mihver ile hem de Müttefiklerle yürüttüğü ilişkiler alayvari bir hiciv niteliğindeki şiirle kendini gösteriyordu.¹⁹ Londra'daki Türk Büyükelçiliği şiirin aşağılayıcı bir üslup içerdiği gerekçesiyle durumu İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na şikâyet etti. İlgili Bakanlığın Güney Departmanı yetkililerinden Sargent, şiirin birkaç gün içinde unutulacağını dile getirerek konuyu geçiştirdi ve Türk tarafını başından savdı.²⁰

Görülmektedir ki Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı içindeki konumunu tamamen dönemsel mülahazalar şekillendirmekteydi. Bu yüzden savaş boyunca bu ülkenin ne tamamen tarafsız ne de tamamen “savaş dışı” tutumundan bahsedilebilir. Bu tutumun savaş dışılıktan tarafsızlığa doğru eğilim göstermekle birlikte savaşın seyrine bağlı olarak değişkenlik gösterdiğinin altı çizilmelidir. Bu anlamda İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca Türkiye'nin tavrının tamamen realist bir nitelik gösterdiği vurgulanmalıdır.

1.1.3. TÜRKİYE-İNGİLTERE-FRANSA ÜÇLÜ İTTİFAK ANTLAŞMASI

1939 yılı boyunca süren ve 19 Ekim 1939 Üçlü İttifak Antlaşması ile sonuçlanacak olan müzakere süreci İngiltere açısından bu dönem uygulanan garantiler politikasının üçüncü aşaması ya da bir uzantısı olarak görülebilir.²¹ Londra'nın amacı stratejik konumu itibari ile çok önemli bir yer işgal eden Türkiye'yi daha ziyade bir müttefik olarak tutmaktı. Londra, Ankara'nın yardımıyla Balkan ülkelerini desteklemek ve Akdeniz'deki stratejik ve askeri mevzilerini güçlendirmek istiyordu. Daha 19 Mart'taki bir kabine toplantısında İngiliz Başbakanı, Yunanistan'ın iyi niyetli tarafsız bir politika uygulamasının, Türkiye'nin

¹⁹ Şiirde İnönü'nün “dansöz misali” kıvırdığı ve Müttefiklere karşı tutumunun içtenlikten uzak olduğu anlatılıyordu. “Chanson İnönü”, **New Statesman And Nation**, 11 Mart 1944.

²⁰ FO 371/ 44068/ R 4696/ 7/ 44, 21 Mart 1944.

²¹ İngilizler açısından yatıştırma politikalarının doruğunu teşkil eden Münih Antlaşması'ndan sonra dönemin İngiltere Başbakanı Chamberlain, Londra'ya dönüşünde “onurlu bir barış” getirdiğini söyleyecekti ama Hitler tam tersine bu antlaşmanın Alman iç işlerine müdahale anlamına geldiğini bunu Alman halkının kabul etmeyeceğini dillendiriyordu. Hitler'in 15 Mart'ta içinde hiçbir Alman'ın yaşamadığı Çekoslovakya topraklarını işgal etmesi yatıştırma politikalarının da sonunu getirdi. 17 Mart'ta Chamberlain, Hitler'in sonu gelmeyen isteklerine bir nokta koymak gerektiğinden bahsediyordu. Nitekim İngiltere 31 Mart'ta Polonya'ya bir Alman saldırısına karşı garanti verirken Yunanistan ve Romanya'ya ise 13 Nisan'da Fransa ile birlikte garanti sunuyordu. Türkiye'yle yapılan bu görüşmeler ise aslında bu ikinci aşamanın bir devamı niteliğindedir. Bkz; J.R.M. Butler, **History Of The Second World War, Grand Strategy Rearmament Policy**, London, Vol I, H.M.S.O, 1976, pp. 689-715. Toynbee, **The Eve Of War 1939**, pp. 113-150. Ayrıca bkz; Zhivkova, **a.g.e.**, pp. 95-97

ise bir müttefik olarak fiili savaşın içinde tutulmasının yararlarından bahsediyor ve bu ülkeyi desteklemek gereğinin altını çiziyordu.²²

1939 yılının başlarından beri süregelen Türk-İngiliz görüşmeleri,12 Mayıs 1939 tarihinde bir deklarasyon ile sonuçlanmıştı. Bu deklarasyona göre Akdeniz’de bir savaş gerçekleşecek olursa Londra ve Ankara birbirlerine her türlü yardımı yapacaklardı. Ayrıca Türkiye burada İngiltere’nin ekonomik ve askeri yardımını istemiş ve bu konuda da görüşmeler yapılması kararlaştırılmıştı. Ne varki deklarasyon metnini imzalarken bundan sonraki süreçlerin hızlı olmasını temenni eden her iki taraf gerçekte sürecin basbayağı yavaş ilerlemesinin de sorumlusu idiler. İngiltere, kendisini bekleyen daha elzem konular olduğundan ve Ankara’ya vaad ettiği finansal ve tedarik sözlerini yerine getirmenin verdiği zorluktan ve her aşamayı Fransa’ya danışmak istemesi gibi nedenlerden dolayı süreci yavaş götürüyordu.²³ Ankara ise kendisine verilecek finansal desteğin ve mühimmatın miktarı daha belli olmadan politik olarak Londra’ya daha fazla taahhüt vermek istemiyordu.

İki ülke arası görüşmeler yavaş da olsa 1939 yazı boyunca devam etti. İngiliz askeri heyeti,1939 Haziran ayında Türk askeri heyeti ile Ankara’da devam eden müzakereleri sırasında, Londra’ya görüşmelerin seyrini anlatan raporlar gönderiyor, Londra tarafından ise Ankara’daki İngiliz askeri heyetine çeşitli talimatlar veriliyordu. Karşılıklı yazışmaları anlatan bu raporlar, Londra’nın Ankara ile yapıyor olduğu ittifaka verdiği önemin büyüklüğünü göstermektedir. Ayrıca Londra Hükümeti’nin savaşın arifesinde iken savaşa hazırlık konusunda ne kadar acemi olduğunda ortaya koyuyordu. Zira bu raporlarda, Birleşik İngiliz ve Fransız ordularının Almanya’nın Balkanlara doğru ilerlemesi durumunda kolaylıkla Alman ordularını geri süreceği tahmini yapılmaktaydı. İngiliz diplomatların tahminlerine göre Almanya her iki ordu ile aynı anda çarpışamayacak ve yorgun düşecekti.²⁴ Gerçekte ise Almanya ilk bir yıl içinde yıldırım harekâtıyla orta Avrupa’yı dize getirebilecekti.Ayrıca, raporlardan izlenildiği kadarıyla, Fransa’nın Almanya ile sınırını oluşturan Maginot Hattı ise kolay kolay yıkılamayacağından İngilizler tarafından buradan herhangi bir tehlikenin beklenmediği görülmekteydi. Oysa Almanya bu hattı 1940 yılının erken yazında kolaylıkla aşacak ve Paris’i teslim alacaktı. Bu belgelerden açıkça görüldüğü gibi Türk tarafı ise, Londra’yı şimdiden

---

²² Butler, **a.g.e.**, pp. 695-696

²³ Toynbee, **a.g.e.**, p.137.

²⁴FO 371/23286/R 4151/143/44 12 Haziran 1939

epey zorlayacaktı. Çünkü Türk askeri heyeti, ülkenin savunulması için gereken yüklü savaş mühimmatı listelerinin bir an önce Londra'dan getirilmesi işine odaklanmış durumdaydı. Türk tarafı bu isteklerine haklı olarak devam edecek ama İngiltere'nin bu dönemde savaş mühimmatı yetersizliği nedeniyle bu istekler hakkıyla karşılanamayacaktı.²⁵ Bu raporlara göre Türkiye'nin İngiltere için ilk önemi bulunduğu stratejik pozisyonundan kaynaklanmaktaydı. Zira Türkiye, Balkan Antantı ile Sadabat Paktı arasında bir köprü rolü oynamakla birlikte Londra'nın Akdeniz politikalarında da birlikte çalışacağı bir ortak olacaktı. Ne var ki İngiliz görevliler özellikle askeri görüşmeler sırasında Türk müzakerecilerin kendilerini geçiştirdiğini, kesin, net ve detaylı cevaplar vermekten kaçınıp sürekli bahaneler ileri sürdüklerini söyleyeceklerdi.²⁶ Türk dış politikası bu dönemde Londra ile samimi ilişkiler anlamında bir gelişme göstermiş olsa da Türk müzakereciler kendilerini temkinli olmak zorunda görüyorlardı. Bu tavır savaşın bütün aşamalarında söz konusu olacaktır.

12 Mayıs Ortak Deklarasyonu'nun yayınlanmasından sonra İngiliz tarafile görüşmeler daha çok bunun bir İttifak Antlaşması'na dönüşmesi, ekonomik yardım ve Türkiye'ye yapılacak silah yardımı konusunda yoğunlaşmıştı. Bu konuda iki ülke arasında temaslar 1939 yazında devam etti. İki ülke arası finansal problemler Türkiye ürünlerine ihracat için birer piyasa oluşturmak ve Londra açısından Ankara'yı sadık bir müttefik olarak tutmak ekseninde devam ediyordu. İngiltere, Akdeniz'deki pozisyonunu güçlendirmek, Romanya ve Yunanistan'a verdiği garantileri yerine getirebilmek için Türkiye ile başarılı bir politik müzakere süreci geçirmek istiyordu.²⁷ Ankara ise, Avrupa'da savaşın giderek yaklaştığı bu dönemde İngiltere'den gelecek ekonomik yardımın önemini Berlin'in kendi üzerindeki ekonomik baskının etkisinden kurtulmanın bir gereği olarak görüyordu. Bu sıralarda Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul etmesi üzerine, Türkiye, 23 Haziran 1939'da Fransa ile de aynı nitelikte bir deklarasyon imzalayarak dış politika rotasını basbayağı Müttefiklerden yana kırdı.²⁸

Türkiye, İngiltere ve Fransa arasındaki bu deklarasyonların bir İttifak Antlaşması'na dönüştürülmesi yolundaki görüşmeler devam ederken SSCBde aynı

---

²⁵FO 371/23286/R 4151/143/44 12 Haziran 1939

²⁶FO 371/23286/R 4151/143/44 12 Haziran 1939

²⁷FO 371/23286/R 4532/43/44 23 Haziran 1939

²⁸ L. Woodward, **History Of The Second World War. British Foreign Policy In The Second World War.** H.M.S.O, London 1962, p.13.

anda hem bu iki devlet hem de Almanya ile görüşmelerini sürdürdü. Hatta SSCB bu deklarasyonu olumlu karşıladı. Moskova yönetimi, Berlin'in yayılmacı politikalarına karşı İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapma yollarını arıyordu. Bu anlamda Sovyetler Birliği, tasarladığı İngiliz-Fransız-Sovyet Paketi'nin Türkiye ayağına olumlu yaklaştı. Ne var ki Almanya'nın doğuya doğru yayılmasına Batılı devletlerin ses çıkarmamaları ve yeterli çaba göstermemeleri Sovyetler Birliği'nde kuşku uyandıracak ve bu ülke politikalarını yeniden düzenleyecekti.²⁹ Mihver devletleri ise bu deklarasyondan doğal olarak rahatsız oldular. Almanya, Türkiye'nin savaş çıkarma amacı taşıyan bir kampa girdiği iddiasında bulundu. Bununla birlikte Türk-İngiliz deklarasyonuna Almanya'nın tepkisi umulduğundan daha ılımlıydı. Berlin, Türkiye'ye gönderdiği uçak ve ağır silah teslimatını bir müddet sonra durdurmasına karşın Türk-Alman ticaretini hemen kesme yolunda bir adım atmadı. Papan, Ankara'da Türk diplomatlarını Batılı güçlerle bir ittifak imzalamaması için defalarca ikna etme yoluna gitti. Yalnız Haziran'ın başlarında Türk ordusunun içinde İngiliz-Türk deklarasyonuna karşı şiddetli bir tepkinin yükseldiğine dair duyular sözkonusuydu. Saraçoğlu ise Hugessen'e bu tarzdan bilgilerin gerçek dışı olduğunu söyleyecek bütün ülkenin İngiliz-Türk deklarasyonu hakkında mutabık olduğunu açıklayacaktı.³⁰

Ankara, dış politikasında ağırlığını her ne kadar İngiltere ve Fransa'dan yana koymuşsa da hala Moskova ile ilişkilerinin bozulmaması konusunda hassas davranıyordu. Ancak Ankara, İngiltere ve Fransa ile yaptığı görüşmeler hakkında Moskova yönetimine bilgi verirken, SSCB'nin Almanya ile görüşmeler yaptığı yolundaki haberlere rağmen Moskova yönetimi Ankara'ya bu konuda bilgi vermedi. 23 Ağustos 1939'da Moskova, Almanya ile saldırmazlık paktı imzalayınca bu gelişme Türkiye'de de büyük bir şaşkınlık yarattı. Londra ise bu durumda Türkiye ile yapılan görüşmeleri bir an önce tamamlamak ve bu ülkeyi kesin olarak kendi tarafına çekmek çabası içine girecekti.

Ne var ki, 1939 yazında ittifaka doğru ilerlemeye başlayan İngiliz-Türk ilişkilerinde Balkanlı devletlerle ilgili belli sıkıntılar ortaya çıkmaya başladı. Londra, Balkanlı toplumlara verdiği garanti sistemini Türkiye'yi de içine alacak şekilde genişletmek istiyordu. Londra yönetimine göre Türkiye de Balkan ülkelerine bir

²⁹ DBFP, Series C, Vol V, Doc. No 379, pp. 434-435. Ayrıca bkz; V. Molotov, **Soviet Peace Policy**, London, Lawrence & Wishart Ltd, 1941, pp.11-15

³⁰ Toynbee, **a.g.e.**, p.137.

saldırı durumunda garanti vermeliydi. Ankara ise bu konuya hiç sıcak bakmıyordu. Türk yönetimine göre bu durum sadece bölgedeki tansiyonu artırırđı. Zira Balkan ülkelerine verilecek bir garanti saldırgan devlet ordularını Boğazlara yığmaktan başka bir sonuç yaratmazdı. Kaldı ki Balkanlar gibi hassas bir konuda Ankara yönetimi Moskova'yı dikkate almamazlık yapamazdı. Bu durumda Türk Dışışleri Bakanlığı, Moskova yönetimine danışmadan bu konuda adım atmaya hevesli değildi.³¹ Açıkırtki Londra'nın bundan kastı Ankara yönetimini bu şekilde savaşın içine çekmekti. Ankara ise durumun farkındaydı.Zira Ankara yönetimi, Londra'nın bu isteği karşısında İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği'nin kendisine ne kadar yardımda bulunabileceğini görmek istiyor ve emin adım atıyordu. Bu anlamda Başbakan Saraçoğlu, Ankara'daki İngiliz ve Fransız Büyükelçisi'ne Türkiye'ye teklif edilen finansal ve askeri yardımın eksikliğinden şikâyet ediyordu. Bu sırada devam eden Türk-İngiliz askeri görüşmelerinde ise Türk tarafı finansal ve askeri yardımın durumu kurtarmadığı Türkiye'yi rahatlatamayacağı ve olası bir İtalyan istilasında başarılı bir savunmanın yapılamayacağı üzerinde vurgu yapıyordu.³² Londra öyle görünüyorduki Ankara yönetiminin sıkı pazarlık yapma kapasitesini anlayamamış durumdaydı.

Bu arada 23 Ağustos tarihli Alman- SSCB paktından sonraki süreçte doğal olarak İngiliz-Sovyet ilişkileri hızlı bir şekilde kötüleşmeye başladı.Molotov, bu dönemde İngiliz ve Fransızların Moskova ile ilgili politikalarının hilekârca olduğunu bu ülkelerin SSCB'yi bir izolasyona sokmak istediklerini amaçladıkları paktın ise bir pakttan ziyade bir aldatmaca olduğunu ifade ediyor ve Berlin ile yaptıkları paktın bu anlamda kendilerini güvenceye sokma gayreti olduğunu söylüyordu.³³Oluşan yeni resim Eylül sonrasında Ankara ve Londra yönetimlerinin savaş politikalarında esaslı bir değişikliği zorunlu kıldı.Moskova yönetimi ise artık Türk-İngiliz ilişkilerine sıcak bakmıyordu. Bu konuLondra'da huzursuzluğa neden olurken, Ankara'da da bir paniğin oluşmasına yol açtı. Böylece Ekim 1939 Türk-İngiliz ittifakına doğru hızla yol alındı.

Bununla birlikte 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgale başlaması ve 3 Eylül'de İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmeleri ile birlikte İkinci Dünya Savaşı başladı. Ankara açısından daha da vahim olan durum, Sovyetler

³¹ FO 371/ 32741, 15 Nisan 1939, Ayrıca bkz, Toynbee, **a.g.e.**, pp.125-126

³² FO 371/23293/ E 3167/143 /44 1 Mayıs 1939

³³ Molotov; **a.g.e.**,pp. 12-15.

Birliği'nin 17 Eylöl'de, Nazi-Sovyet Paktı uyarınca Polonya'ya girmesi ve bu ülkeyi Almanya ile paylaşmasıydı. Bu durum doğal olarak aynı şeyden korkan Türkiye'de büyük endişe yarattı.

Ankara yönetimi bu sıralarda Balkanlar bölgesinde Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'yı da içine alan bir tarafsız blok kurma çabası içine girdi. Türkiye'nin bu fikri Londra ve Paris'te hiç iyi karşılanmadı.³⁴ Türk Dışışleri Bakanlığı'nın algısına göre Balkanların tarafsız bir blok olarak kalması Berlin'in ve Moskova'nın saldırılarını Balkanlardan uzaklaştıracaktı. Kaldı ki bu sıralarda Almanya, çıkarları gereği Balkanlarda bir işinin olmadığını ima ediyor ve bölgeye hiçbir şekilde saldırmayacağını beyan ediyordu. Ayrıca Ağustos 1939'da Berlin, Ankara Hükümeti'ni İtalya ile saldırmazlık paktı imzalamaya da zorluyordu. İngiltere'nin ekonomik savaş mücadelesinin ilk kuralına göre Almanya'nın istediği her şeyi ondan men etmek gerekiyordu. Tarafsız bir Balkan Bloğu, Batı'ya yardım edebilirdi ama aynı blok Alman kampına da kayabilirdi.³⁵ Açıkçası bu dönemde Londra'da özellikle JPC yani Ortak Planlamacıların Türkiye'nin bir müttefik olarak değerinin İtalya pahasına kazanılması gerektiğine dair görüşleri ekseninde bir tartışma sürüp gitti ve genel olarak Türkiye'nin İtalya pahasına kazanılmasının önemsendiği görölmekteydi.

Ankara yönetimi bu arada Moskova-Berlin görüşmelerini Sovyet Rusya'nın Londra'yı harekete geçirmek için yaptığı taktik gelişmeler olarak değerlendiriyordu. Bununla birlikte Ankara, Temmuz ayının ortalarında Sovyetler Birliği ile Müttefikler arasında anlaşmaya doğru bir süreç kaydedilmediğini gördüğünde telaşa kapıldı. Türk yönetimine göre Moskova'nın Batıyla yaptığı görüşmelerin sonucu ne olursa olsun Ankara-Moskova ilişkileri bundan etkilenmemeliydi.³⁶ Ankara yönetimi, Londra ile yaptığı görüşmeleri Moskova ile yaptığı görüşmelerden ayrı tutmaya çalışıyordu. Türkiye'nin arzusu, Karadeniz'in ve Boğazların güvenliğini Moskova ile yapılacak bir işbirliği vasıtasıyla gerçekleştirmek iken Akdeniz'in güvenliği ile ilgili olarak ise Londra'ya birlikte çalışmaktı. Bu süreçte Saraçoğlu'nun Moskova ziyareti gerçekleşti ama bu ziyaret ileriki konularda da ayrıntılı bir şekilde anlatılacağı gibi

³⁴FO 371/ 23297 / E6213/297/G, 31 Ağustos 1939

³⁵CAB 53/53 COS 959, Problem Of Italian and Balkan Neutrality In The Event Of War, 14 Ağustos 1939

³⁶Erkin, a.g.e., s. 153.

tatminiyet vermektan uzak geçecekti.³⁷Nihayet Moskova’da devam eden Türk-Sovyetgörüşmelerinin başarısız olması üzerine 17 Ekim’de Saraçoğlu, Moskova’dan ayrıldı. Aynı akşam Menemencioğlu Hugessen’i telefonla arayarak görüşmelerin başarısız olduğu ve Londra ile yapılmak istenen ilgili İttifak metninin bir an önce imzalanmasını isteyecekti.³⁸ Yoğun ve yorucu geçen bütün bir sürecin ardından, Ankara’da 19 Ekim 1939’da 9 madde ve iki protokolden oluşan İttifak metni imzalandı.³⁹ Buna göre:

- 1) Savaş, Akdeniz’e sıçrarsa Türkiye, İngiltere ve Fransa’ya bütün gücüyle yardım edecekti.
- 2) Türkiye, savaşın içinde yer alırsa, İngiltere ve Fransa, bütün güçleriyle Türkiye’ye yardım edeceklerdi. Türkiye’nin, Romanya ve Yunanistan’a verdiği garanti, onun gücünün miktarına bağılı olacaktı ve bu Türkiye anlamda esnek davranabilecekti.
- 3) Akdeniz dışındaki bir savaş durumunda büyük güçler birbirine danışacaklardı. Türkiye, her durumda en azından ‘müttefik yanlısı’ nötralizasyonunu koruyacaktı.
- 4) Herhangi başka bir nedenden dolayı ortaya çıkacak bir savaş durumunda ise büyük güçler, birbirine danışacaklardı.
- 5) Söz konusu İttifak Antlaşması savunmaya yönelikti ve herhangi bir güce saldırıya yönelik değildi.
- 6) İttifak Antlaşmasının maddeleri, Türkiye ve diğer iki gücü karşılıklı olarak eşit bir şekilde birbirlerine bağlamaktaydı.
- 7) Antlaşma nedeniyle ülkelerden birine dönük bir düşmanlık belirirse, ondan habersiz düşman tarafla bir barış yapılmayacaktı.
- 8) Antlaşma, mümkün olan en yakın zamanda onaylanmış olacaktı. Ankara’da imzalandığı andan itibaren yürürlüğe girmiş olduğu kabul ediliyordu. Geçerlilik süresi 15 yıl olarak kabul edildi.

Protokol 1: Antlaşma imzalandığı andan itibaren geçerli sayılmıştır.

---

³⁷ Zaten bu sıralarda da Sovyet-Alman Saldırmazlık paktı imzalanmıştı. Hurewitz, **a.g.e.**, p.228

³⁸ FO 195/2461/65 No 616 Hugessen To Halifax, 17 Ekim 1939

³⁹Bkz, EK 1; Treaty Of Mutuall Asistance Between His Majesty In Respect Of The United Kingdom, The President Of The French Republic and The President Of The Turkish Republic, Turkey No 2, 1939. Ayrıca bkz; J.C. Hurewitz, **Diplomacy In The Near And Middle East V2 A Documentary Record 1914-1956**, pp. 226-228.

Protokol 2: Yukarıda bahsedilen Antlaşma, Türkiye'nin üzerine aldığı sorumluluklar, etkileri ve içerdiği sonuçları itibari ile onu Sovyetler Birliği ile herhangi bir silahlı çatışmaya girmeye zorlayamaz.⁴⁰

Bu belgedeki "Akdeniz" ibaresinden kasıt, Yugoslavya'nın Güney ve Doğru sınırlarına kadar uzanan bir Türk güvenlik bölgesiydi.

İttifak Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra İngiltere ve Fransa ile iktisadi ve mali antlaşmalar imzalandı.⁴¹ İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı bir ortamda bu iki ülkenin Türkiye'nin gücünü artırma kaygılarından kaynaklanan bu yardımla Türkiye'ye 25.000.000 sterlin tutarında yirmi yıl vadeli kredi sağlanıyordu. Bundan sonra Türkiye ile bu ülkeler ve özellikle İngiltere arasındaki siyasal ilişkilerde de önemli gelişme oldu ve bu kendisini, artan karşılıklı temaslar, ekonomik ve mali yardım konularındaki görüşmelerde gösterdi.

Böylece İkinci Dünya Savaşı başladığında, Türkiye, milli mücadele yıllarından beri ilişkilerini iyi tutmaya çalıştığı Moskova yönetimi ile yollarını ayırırken, İngiltere ve Fransa ile uzun bir süredir yapmayı istediği İttifak Antlaşması'nı gerçekleştiriyordu. Ne var ki Ankara'nın tam İngiltere ile ittifak ilişkisine girdiği İkinci Dünya Savaşı yılları bu ülkenin gücünün tükendiği ve özellikle uluslararası alanda meydana gelen değişiklikler nedeniyle hem mutlak hem de görece olarak güç ve etkinliğinin azaldığı bir döneme denk geldi. Bundan sonra Türk dış politikasında İkinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları içinde savaş dışında kalma kaygısı belirleyici bir rol oynarken Türkiye büyük devletler arasında zor bir süreçte denge kurma çabaları gösterecekti. Türkiye, Batılı ülkeler ve özellikle de İngiltere ile bir ittifak ilişkisi kurma şeklindeki amacına ise ancak İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde ve arzu etmediği bir biçimde ulaşabildi.

---

⁴⁰ Bkz; EK 1: Turkey 112 A, Treaty Of Mutuall Asistance Between His Majesty In Respect Of The United Kingdom, The President Of The French Republic and The President Of The Turkish Republic, Turkey, No 2, 1939 Ayrıca Antlaşma 16 Kasım'da TBMM tarafından onaylandı. Antlaşmanın tam metni için ayrıca bkz; Hurewitz, **a.g.e.**, pp. 226-228.

⁴¹ Bu konu Bölüm III'de yani "Türkiye ve İngiltere Ekonomik İlişkilerini Etkileyen Unsur ve Gelişmeler" başlığı altında ayrıntılı olarak işlenmiştir.

1.1.4. TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

1.1.4.1. TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ SOVYET BASKISI

Avrupa'da savaş tehlikesi ve buna bağlı olarak sinir harbi, 1939 yılına gelindiğinde artık doruktaydı.⁴² Bu durumu yukarıda da anlatıldığı gibi Türk, İngiliz ve Fransız Hükümetlerini, aralarında bir ittifak antlaşması yapmak amacıyla görüşmeler yapmaya sevk etti. Bu sıralarda Türkiye de bir saldırı olasılığına karşı ortak bir savunma cephesi kurulabilmesini sağlamak amacıyla 1939 baharında bir taraftan Moskova, diğer taraftan Londra ve Paris arasında görüşmelere başladı. Bu arada İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği arasında yardım antlaşması yapılmasına dair aylardır süren görüşmeler kesintiye uğradı. Bu dönemde Sovyet Dışişleri Bakanı'nın değişimi ve Sovyetler Birliği'nin politik olarak Almanya'nın etkisi altına girmesi süreci yaşandı.⁴³ Yaşanan bu süreçten Türk diplomatlarının haberi olmadığından onlar, Sovyetler Birliği'nin de katılacağı ortak bir güvenlik ağı oluşturma ve Sovyetler Birliği'ni, Batılı Müttefiklerin tarafına çekme çabasıydı.⁴⁴ Bu konuda özellikle İnönü oldukça ısrarlı bir tutum içindeydi.

Nisan 1939 ortalarında Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Yardımcısı Potemkin, Balkan gezisine çıktı ve 28 Nisan'da Türkiye'yi ziyaretinde Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile görüştü. Potemkin, Saraçoğlu'na Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında, genel hatları o sırada Londra ve Paris ile görüşülmekte olan askeri yardım anlaşmasına benzeyen bir anlaşmanın yapılıp yapılamayacağına dair sorular yöneltti. Saraçoğlu'nun olumlu yaklaştığı bu görüşmede her iki devlet adamı da böyle bir anlaşmanın imzasını belirli sınırlar kaydıyla kabul ettiler. Potemkin, 5 Mayıs'ta

---

⁴² Savaşı önlemeye dönük yatıştırma "Appeasement" politikalarının mimarı olan İngiliz Başbakanı Neville Chamberlain, Münich Antlaşması'yla bunun sağlanacağını düşünüyordu. Ama Hitler için Münich, İngilizlerin zayıflıklarından başka bir şey değildi. Hitler, "Düşmanlarımı Münich'te gördüm. Oldukça zayıf varlıklar" diyecekti. Münich sonrası 15 Mart 1939'da Almanya'nın, içinde hiçbir Alman'ın yaşamadığı Çekoslovakya'yı işgali, İngiltere'nin takip ettiği yatıştırma politikalarının da sonu olacaktı. İngiltere artık Polonya'ya garanti verecek ve ciddi şekilde savaş hazırlıklarına başlayacaktı. Savaş artık geri dönülmez bir yoldu. Bkz; Taylor, **a.g.e.**, pp. 264-302.

⁴³ Zira bu dönemde SSCB Dışişleri Bakanlığı'na Litvinof yerine Molotov gelmiştir. Molotov'la birlikte Sovyetler Birliği, Alman yanlısı bir dış politika çizgisi takip etti. Bkz; Molotov, **a.g.e.**, pp. 11-46

⁴⁴ George Kirk, **The Middle East In The War Survey Of International Affairs 1939-1946**, p. 444

İnönü ile görüştü. Bu görüşmede Türkiye Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'da bulunuyordu. İnönü, bu görüşmede Romanya'ya baskı yapılarak Dobruca'yı Bulgaristan'a bırakmasını sağlamak gerektiğini ifade etti. Böylece Bulgaristan, Balkan Antantı'na geri çekilebilecekti. İnönü'ye göre Yugoslavya'nın tavrı da büyük ölçüde Bulgaristan'ın tutumuna bağlıydı. Türk Cumhurbaşkanı'na göre Batılı devletler, Almanya'nın doğuya doğru yayılmasına kasten ses çıkartmıyorlardı. Bundan amaçları Almanya'nın SSCB'yi yıpratması ve böylece hem Almanya'nın hemde SSCB'nin yıpranması olacaktı. Ne var ki Almanya'nın küçük Avrupa ülkelerini teker teker yutmaya başlaması sonucu bu Batılı devletler sürecin kendileri için fena olacağını düşünmeye başladılar ve önlem alma gereği duydular.⁴⁵ Gerçektende İngiltere ve Fransa, SSCB'nin Almanya'nın yayılmasına karşı önlem almak için kendilerine yaptığı antlaşma tekliflerine pek kulak asmamıştı. Ne varki Avusturya, Çekoslovakya gibi ülkelerin Almanya tarafından ele geçirilmesinden sonra Avrupa'nın küçük devletleri İngiltere ve Fransa'nın kendilerine destek olamayacaklarını düşünüp Almanya'ya teslim olmaya hazır duruma gelmişlerdi. İngiltere ve Fransa bu durumun kendileri için tehlike oluşturduğunu artık görmüş bulunuyorlardı.

Ankara'da bir hafta kalan Potemkin'in temasları sonucunda 6 Mayıs 1939 tarihinde ortak bir bildiri yayınlandı. Bu bildiri de iki ülkenin aralarındaki dostluğu güçlendirmek istedikleri belirtildikten sonra her iki hükümetin de bu amaç uğrunda devamlı temas halinde olacakları belirtiliyordu.⁴⁶ Görüldüğü gibi Sovyet Hükümeti Türk Hükümeti ile anlaşmak konusunda oldukça samimi bir hava içindeydi.

Buna göre, Türk ve Sovyet tarafları birbirlerini gelişmelerden haberdar edecek, bir işbirliği yapacak ve her iki tarafta İngiltere ile görüşmelere devam edecekti. Potemkin, gerek Türkiye'de gerekse Balkan gezisinde Mihver karşıtı bir söylem takındı. Sovyetler Birliği'nin barışçı bir ülke olduğunu ileri sürerek mutlaka barışsever tarafta bulunacağını belirtti. Potemkin, Bükreş'te, Gregoire Gafenco ile görüştü.⁴⁷ Ona Sovyetler Birliği ile Batılılar arasında süren müzakerelerin olumlu bir sonuca varacağına inandığını söyledikten sonra Almanya'nın taktik icabı kullandığı

⁴⁵ DBFP, Third Series, Vol..V, Doc. No: 378, pp. 433-434.

⁴⁶A. Suat Bilge, **Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1992, s.131.

⁴⁷Gregoire Gafenco (1892-1957): 1938-1940 arasında Romanya Dışişleri Bakanlığı yaptı. Görevi sırasında Romanya'nın savaş sırasında tarafsızlığını sağlamaya çalışırken İngiltere ve Fransa'dan çeşitli garantiler almayı başardı. Ama bu garantilere uyulmadı.

tahrik edici bütün çabalarına rağmen Moskova'nın barışı istediğini ve barışsever toplumların yanında olacağını belirtiyordu.⁴⁸Görüldüğü gibi Sovyetler Birliği'nin1939 baharındaki dış politikaları, barışçı bir nitelik gösteriyordu. Sovyetler Birliği, özellikle Türkiye ve Balkanlarla dostluklarını güçlendirmeye çalışarak onları Mihver'e karşı ortak bir direnç ve Batılılarla işbirliğine yönlendiriyordu.

Bu ziyaret sonrası Moskova, Batılı devletlerle sürdürdüğü görüşmelerin vardığı aşamayı değerlendirmek ve somut bir sonuç almayı beklemek amacıyla Ankara ile temaslarına ara verdi. Ankara ise İngiltere ve SSCB ile olan dostluklarını birleştirmeye çalışırken dünyaansızın Nazi-Sovyet Paktı'nın imzası haberini aldı.⁴⁹ Artık Türkiye için temel endişe, birbirine tamamen zıt bir gelişim gösteren İngiliz-SSCB dostluklarını nasıl bağdaştıracağı sorunuydu.⁵⁰

Bu olaydan bir süre önce 4 Ağustos tarihindeSSCB'nın AnkaraBüyükelçisi Terentiev, Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede ülkesinin Türkiye ile karşılıklı yardım paktı imzalaması konusundaki Molotov'un isteğini iletmişti. Bu bağlamda Terentiev, Potemkin ile ele alınan görüşmelerin devamı niteliğinde Saraçoğlu'nu Moskova'ya davet etmişti.⁵¹ Terentiev, bu sırada SSCB Hükümeti'nin İngiliz ve Fransız Hükümetleri ile yapılan görüşmelerinin de memnuniyet verici şekilde yürüdüğünü söylemeyi ihmal etmemişti.⁵² Görülüyor ki Terentiev de Sovyet Hükümeti'nin Almanya ile yaptığı gizli görüşmelerden haberdar değildi.

6 Eylül'de Cumhurbaşkanı İnönü'yü ziyaretinde Terentiev, Potemkin'in baharda Ankara'da iken Sovyetler Birliği'nin Almanya ile Saldırmazlık Paktı görüşmeleri yaptığı hakkındaki söylentileri yalanladı. Terentiev, o tarihlerde ne görüşmelerin ne de önerilerin var olmadığını dile getirdi. Buna kanıt olarak, Potemkin'in Türkiye ile İngiltere'nin yakınlaşmasını Sovyetler Birliği'nin kabul

⁴⁸Rıfki Salim Burçak, **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Etkileri**,Ankara, Gazi Üniversitesi Yay., 1983, s.38-39.

⁴⁹ 23 Ağustos günü Alman-Rus Paktı hemen hemen imzalanacak hale gelmişken, İngiliz ve Fransız Generaller, hala Almanya'ya karşı Moskova'da Sovyet Rusya ile askeri müzakerelerde bulunuyorlardı. Nihayetinde Sovyet Rusya'nın yaklaşımından dolayı müzakerelerin gerilediğini ilgili Generaller hükümetlerine bildirdiler ve "işin kaybedildiğini" belirttiler. 23 Ağustos 1939 tarihli Nazi-Sovyet Paktı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Gabriel Gorodetsky, **Grand Delusion**, New Haven, Yale University Press, 1945,pp.39-42. Ayrıca bkz, Nicholas Tamkin, **Britain,Turkey and The Soviet Union,1940-1945, Strategy, Diplomacy And Intelligence In The Eastern Mediterranean**,Cambridge,Palgrave&Macmillan, 2009, pp. 25-32.

⁵⁰ Burçak, a.g.e., s.66.

⁵¹**Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**,Ankara, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yay., 1973, s. 220.

⁵² Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara,Başnur Matbaası, 1968, s.135-136.

ettiğini bildirdiğini gösterdi. Terentiev'e göre, Sovyetler Birliği ile İngiltere ve Fransa yakınlaşmasının başarılı olamamasının nedeni, İngiltere ile Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı komplo girişimleri hakkında Sovyet Hükümeti'nin elinde kanıtlar olmasıydı. Sovyet Hükümeti ise bu tehlikeyi önlemek adına Almanya ile yakınlaşmıştı. Artık uluslararası ilişki biçiminin tamamen değiştiğine vurgu yapan Terentiev, Türkiye ile ise iki tarafın iyi niyeti ile ortak bir dil bulunabileceğini belirtiyordu.

Terentiev, Şükrü Saraçoğlu ile görüşmesinde de aynı vurguyu yaptı. Saraçoğlu, 8 Eylül de Terentiev'e verdiği yazılı yanıtında onun ortak dil bulma önerisini olumlu karşıladı. Boğazlar ve Balkanlara yapılacak bir saldırıda iki ülkenin karşılıklı olarak ne şekilde yardımlaşacaklarına dair bir öneri listesi sundu. Saraçoğlu, bu listede bulunan ilkeler doğrultusunda Molotov ile görüşmek için Moskova'ya gidebileceğini belirtti. Oysa Türk- Sovyet uzlaşması hiç kolay olmayacaktı. Çünkü Türkiye'nin, İngiltere ile birlikteyayınladığı 12 Mayıs Ortak Demecine göre, her ne kadar bu demec İtalyan saldırganlığına dönük yayınlansa da, Akdeniz'e saldırıdan dolayı bir savaşın çıkması durumunda iki ülke işbirliği yapacak ayrıca Balkanlar konusunda da birbirlerine danışacaklardı.

Sovyetler Birliği de Almanya ile 23 Ağustos tarihinde yaptığı Saldırmazlık Paktında- ki bu paktın kapsamı oldukça geniş tutulmuştu- yalnız karşılıklı saldırıda bulunulmayacağı değil üçüncü ülkelere de hiçbir şekilde yardım edilmeyeceği öngörülüyordu. Paktın 4. maddesi, Sovyetler Birliği ile Almanya'nın birbirlerine, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak karşı olan hiçbir gruba girmeyeceklerine dair sözler içeriyordu.⁵³

Bu durumda 12 Mayıs 1939 Türk-İngiliz Ortak Demeci ile 23 Ağustos 1939 Alman-SSCBSaldırmazlık Paktı'nın amaç ve metinlerinin birbirleri ile uyuşmayacağı gayet açıktı. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi H. Aktay'da Ankara'ya gönderdiği telgrafta Alman-Sovyet İttifak metninin, Sovyetler Birliği'nin herhangi bir ülke ile ittifak yapmasına engel olacağını belirtiyordu. 5 Eylül'de Molotov ile görüşükten sonra Sovyetler Birliği ile yapılabilecek bir yardımlaşma paktının ertelendiğine dair izlenim edinmişti.⁵⁴

---

⁵³Papen, a.g.e., pp. 451-452. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz, Max Beloff, **The Foreign Policy Of Soviet Russia, 1919-1941**, London, Oxford University Press For Royal Institute of International Affairs, 1949. pp.40-45.

⁵⁴**Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s.224.

23 Ağustos tarihli Alman -Sovyet Paktı ile birlikte SSCB, Türkiye’yi Batı ile yaptığı işbirliği politikasından vazgeçirmek istiyordu. Böylece, etkisi altına alacağı Türkiye’ninyeni kurulmakta olan Berlin-Roma mihverinin oluşturduğu bloğa katılmasına çabalayacaktı. Antlaşmadan sonra devam eden Almanya-SSCB görüşmelerinde Almanya, SSCB’ye bu yönde ciddi ölçüde baskıda bulunmaktaydı.⁵⁵

23 Ağustos 1939 tarihli Alman - Sovyet Paktı, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de büyük bir şaşkınlık, hayret ve tedirginlikle karşılandı. Bu pakt sonrası Türk dış politikası yeni bir sürece girdi. Türkiye, Batı demokrasileri ile işbirliği yaparken Sovyetler Birliği’nde bu işbirliğine katılacağını umuyordu. Almanya ve Sovyetler Birliği’nin anlaşması, Batı ile işbirliği yapan ve Sovyet Rusya ile arasının açılmasını istemeyen Türkiye’yi oldukça zor bir durumda bıraktı. Çünkü Türkiye, Batılı devletlere, SSCB’nde bunlara katılacağı ümidiyle yaklaşmıştı. Hâlbuki şimdi tam aksi bir gelişmeyle karşılaşmış oluyordu.Türk Hükümeti şimdi oldukça zor bir duruma düştü. Müttefiklerle imzaladığı deklarasyonlar, şimdi Almanya ve İtalya’nın dışında Sovyetler Birliği tarafından da kınanabilecekti. Bu yeni durum karşısında Türkiye hem Müttefiklerle hem de Sovyetler Birliği ile antlaşmalar yapmak ve her iki tarafla da iyi ilişkileri korumak şeklinde bir politikayı benimseyecekti.⁵⁶

Kuzey komşusuna karşı duyduğu tereddütler, Almanya’ya duyduğu güvensizlik ve korku ve aynı zamanda büyük bir güvenlik ihtiyacı Türk dış politikasını böyle bir tercihi yapmak durumunda bıraktı. İnönü, 26 Ağustos günü Alman Büyükelçisi Von Papen’e savaşın Akdeniz’e veya Balkanlara yayılması halinde Türkiye’nin taahhütlerini derhal yerine getireceğini söyledi. Büyükelçinin İtalya’nın tarafsız kalması halinde Türkiye’nin durumunun ne olacağını sorması üzerine İnönü şu cevabı verdi. “Türkiye, kararını kendi menfaatlerini göz önünde tutarak verecektir. Fakat unutmayınız ki Türkiye’nin dostları Almanya’nın karşısındaki kampta bulunacaktır”dedi.⁵⁷Buna karşılık, Hitler ve Mussolini’ye göre ise Türkiye, bir kısıkaç içine düşmüştü ve bu nedenle Batı devletlerinden ayrılmak zorunda kalacaktı.⁵⁸

---

⁵⁵Kirk, **a.g.e.**, p.444, Sovyetler Birliği diplomatları bu dönemde Türk Hükümeti ile yaptıkları bütün görüşmeleri Almanya’ya iletiyorlardı. Almanya’nın Moskova Büyükelçisi’ne göre Sovyet Hükümeti, yakında Türkiye’yi İngiltere ve Fransa’dan kopartacak bir çengel işlevi görecektir bir antlaşmayı Türkiye’ye kabul ettirecekti. Bkz; DGFP Series D; Vol: VIII, Doc.No : 81, 17 Eylül 1939, p.80

⁵⁶ Kirk, **a.g.e.**, pp.445-446

⁵⁷ Burçak, **a.g.e.**, s.66

⁵⁸ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul,Filiz Kitabevi, 1995, s.594.

Türkiye, SSCB'nin Balkanlar yoluyla kendisini tehdit etmesinden ciddi endişe duyuyordu. Bu ülkenin Bulgaristan vasıtasıyla Türkiye'ye saldırma olasılığının bulunduğunu düşünen Saraçoğlu, bu böyle giderse Türkiye'nin savaş dışı kalamayacağından korkuyordu. Er yada geç Türkiye'ye bir saldırı beklentisi hâkimdi. Türkiye'ye göre, Molotov'un tehdit edici nitelikteki son tavrı yani Haydar Aktay ile görüşmesindeki tutumu bunu gösteriyordu. Bir de Sovyet Hükümeti'nin Odesa'da yığınak yaptığı görülüyordu. Olası bir İtalyan ve SSCB saldırısı karşısında İngiltere gemilerini Karadeniz'e sokamayacaktı. Öte yandan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na göre SSCB, Türkiye için ciddi bir tehdit değildi zira Sovyet –Fin savaşı bunu ortaya koymaktaydı. Almanya'nın SSCB'ye yardım edecek bir durumunu da yoktu.⁵⁹

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen, Almanya ile SSCB'nin, Türkiye'yi paralize etmeye çalıştıklarını ama 19 Ekim 1939 İttifakı'nın 2. maddesinin onların elini ve kolunu bağladığını düşünüyordu.⁶⁰ Hugessen'e göre, nihayetinde Türkiye ise, İttifakın yükümlülüklerini yerine getirmeme adına SSCB'yi bir tehdit aracı olarak dillendirip İngiltere'yetamamen blöf yapıyordu.⁶¹ Yani SSCB, Türk dış politikasında bir anahtar rol işlevi görüyordu. İngiliz Büyükelçiye göre, Türkiye'nin bu kararının kötü etkilerini Balkanlarda ve Ortadoğu'daki politikaları açısından İngiltere yaşayacaktı.⁶² Türkiye, İtalya ile ilişkileri kesmezse iki ülke arasında ticaret devam edecek ve Türkiye'de bulunan İtalyanlarda İngiltere açısından ciddi bir tehlike unsuru olacaktı. İngiltere'ye göre, 12 Mayıs 1939 Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun 2. maddesinin yürürlüğe sokulmasında Türkiye'yi SSCB ile çatışmaya sokacak herhangi bir tehlike yoktu. İngiltere, özellikle İtalya ile diplomatik ilişkileri kesmesi konusunda Türkiye'yizorladı ama Türkiye bütün

⁵⁹ FO 371/ 25018/ 6459/541, 13 Haziran 1940.

⁶⁰ Hatırlanacağı gibi 12 Mayıs 1939 tarihli Türk-İngiliz Protokolü'nün 2. maddesi, iki ülkenin Akdeniz'de savaşa yol açan bir saldırı olması durumunda karşılıklı olarak yardımda bulunmayı taahhüt ettiklerine dairdi. Ayrıntılı bilgi için bkz; Millman, **a.g.e.**, pp-202-229.

⁶¹ Sir Hughe Knatchbull-Hugessen (1886-1971): İngiliz diplomat ve yazar. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndaki başarılı hizmetleri nedeniyle savaş sonrasında İngiliz Dışişleri Bakanlığı Birinci Sekreterliği'ne terfi etti. Sırasıyla Belçika, Estonya, Litvanya, İran ve Çin'den sonra 1939 yılında Türkiye'ye Büyükelçi olarak atandı. Döneminde İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli casusluk faaliyetlerinden biri olan Çiçero olayı yaşandı. 1944 yılında tekrar Belçika'ya Büyükelçi olarak atandı. Ayrıntılı bilgi için bkz; Sir Hughe Knatchbull-Hugessen, **Diplomat In Peace and War**, London, John Murray, 1949.

⁶² FO 371/ 25018/ 6459/541, 13 Haziran 1940.

baskılara karşı hareketsiz kaldı.⁶³Türk tarafının somut olarak yaptığı eylem ise önemli bir askeri bölüğün Trakya, Boğazlar ve Çanakkale'ye kaydırılması oldu.⁶⁴

Hugessen'e göre Müttefikler, Türkiye'yi askeri anlamda desteklemediği sürece Türkiye, SSCB'yi blöf olarak kullanmaya devam edecekti. Ayrıca,Türk dış politikası savaşın durumuna göre şekil alacaktı.⁶⁵Hugessen, Türkiye'nin SSCB'yi blöf olarak kullanmasının nedenini, askeri bakımdan içinde bulunduğu zorluklar, Müttefik güçlerin Türkiye'yi destekleyememesi, Türkiye'nin Almanya'dan ciddi bir ekonomik çıkar elde etmesi ve İtalya'dan duyulantehdit algısı olduğunu düşünüyordu.⁶⁶

İngiliz Büyükelçisi ayrıca 12 Haziran'da, Türk - Alman Ticaret Antlaşması'nın ön görüşmelerinden haberdar olduğunda bunun Almanya'ya çok fazla yarar sağlayacağını Saraçoğlu'na ifade edip sitemde bulununcaTürk Dışişleri Bakanı,İngiliz Büyükelçiyi resmen başından savıyordu. Saraçoğlu,bu görüşmelerinTürk Ticaret Bakanı tarafından yapıldığını ve kendisinin de Ticaret Bakanlığı'na protesto çektiğini bildirip ekliyordu. "Bir düzenleme yapmak için geç bir vakit ne yazık ki."⁶⁷Türk tarafı konuyu önemsizleştirip İngiltere'nin tepkisini hafifletme gayreti içine girdiler. İngiliz diplomatların ise bu durumda yapacakları bir şey zaten yoktu.

14 Haziran 1940 tarihinde İnönü ile gerçekleştirdiği görüşmesinde Hugessen, İtalya'nın savaşa girmesi sonrası Türkiye'nin 1939 İttifakı ile ilgili üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmemesinin İngiliz kamuoyu üzerinde yarattığı üzücü etkileri vurguladıve İnönü'ye İtalya'nın savaşa girmesi ile ilgili ne gibi önlemlerin alınacağını sordu. Ayrıca, SSCB tehdidinin ciddiyetini öğrenmek istedi. İnönü, SSCB tehdidinin provoke edici boyutta olduğunu belirtti ve İtalya konusu ile ilgili ise Türk Dışişleri Bakanı ile birlikte, önlem alma konusunda muhakkak ona danışacaklarına dair Hugessen'e söz verdi. Aynı görüşmede Türk Dışişleri Bakanı, İngiliz Büyükelçiye Türkiye'nin İtalya ile ilgili gösterdiği şimdiki tavrının geçici olduğunu kalıcı olanın ise Türk-İngiliz-Fransız İttifakı olduğunu ve Türkiye'nin bu ittifakın içindeki dayanışmacı rolünü oynayacağı zamanın muhakkak geleceğini bildirdi. Buna karşın Hugessen, bu sözlerin platonik bir nitelik taşıyıp yalnızca

⁶³FO 371/ 25018/ 6459/541, 13 Haziran 1940

⁶⁴FO 371/ 25018/ 6459/541, 13 Haziran 1940

⁶⁵ FO 371/ 25018/ 6459/544, 13 Haziran 1940

⁶⁶ FO 371/ 25018/ 6459/548, 14 Haziran 1940

⁶⁷FO 371/ 25018/ 6459/548, 14 Haziran 1940

söylemden oluştuğunu ve şimdi ise İngiltere'nin sözden ziyade eylem istediğini belirtti. Hugessen Saraçoğlu'na, Türkiye'nin kamuoyunu doğru bilgilendirmek adına elinden geleni yapmasının önemini anlatıp Almanya ile İtalya Büyükelçiliklerinin durumdan kazançlı çıkmaya çalıştıklarını ifade etti. Alman radyolarının İtalya'nın savaşa girmesiyle ilgili Türkiye'nin hiçbir önlem almayacağına dair haberler bile yaptıklarını belirtince Türk Dışişleri Bakanı'na düşen iş yine İngiliz Büyükelçiyi bir nevi başından atmak oldu.⁶⁸ Türk tarafı İngiltere'nin baskılarına karşı sıkı bir tutum içinde kalıp asla bundan ödün verme yoluna gitmedi. Zira İngiltere'nin bile o dönemde Almanya karşısında savunmada olduğu bir durumda Türkiye'nin aktif olarak kendini savaşın içine çekmesi bekleniyordu. Zira Türk tarafı bu oltaya asla düşmeyecektir.

Aynı toplantıda Hugessen'in Türkiye'nin şimdiki pozisyonunun Balkanlardaki durumu kötüleştirdiğini ifade etmesi üzerine İnönü buna karşı çıktı. Türk Cumhurbaşkanı, olası bir Türk-Sovyet savaşını tartışmaya açtı. Balkan ülkelerinin bu durumda Türkiye'den uzaklaşacağını oysa mevcut halde Türkiye güçlendikçe Balkan ülkelerinin de Türkiye'den yana tavır alacaklarını ifade etti. Sonuç olarak Türkiye'nin şuanda fiilen savaşa girmeyeceğine kanaat eden Hugessen, Londra'ya gönderdiği raporunda Türkiye ile ilgili olarak eldeki kazanımların korunabilmesi ve en azından bu ülkeyi şimdilik "iyiniyetli tarafsız" halde yani "benevolent neutrality" tutabilmenin öneminden bahsediyordu.⁶⁹ Gerçektende bu dönemde Türkiye "savaştışı" tutumundan uzaklaşmış ve "tam bir tarafsız" tutuma doğru kaymış vaziyetteydi. Türkiye'de hükümet çevresinden bazı kesimler 1939 Türk-İngiliz İttifak Antlaşması'nın Fransa'nın düşmesi, İngiltere'nin aciziyeti gibi durumlar nedeniyle zaten geçerliliğini yitirdiğini hatta bunu açıklamanın dahi gereksiz olduğunu düşünüyorlardı.⁷⁰

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı görevlisi G.L. Clutton'a göre Türkiye'nin davranışının nedenlerini anlamak çok kolaydı. Çünkü hali hazırda Müttefiklerin durumunun çok zayıf olması nedeniyle Türkiye, 1939 Türk-İngiliz İttifakı'ndan kaynaklanan sorumluluklarını yerine getirmesinin onun için çok tehlikeli olabileceğini düşünmekteydi. G.L. Clutton'a göre Hugessen, Cumhurbaşkanı İnönü ile görüşerek doğru bir süreç izledi ama Paris'in de düşmesi

⁶⁸ FO 371/ 25018/ 6459/558, 15 Haziran 1940

⁶⁹ FO 371/ 25018/ 6459/558, 15 Haziran 1940

⁷⁰ Barutçu, **a.g.e.**, s.116-117.

Türkiye’yi İngiliz tarafının acziyeti anlamında daha bir şüpheye sevk etti. İngiliz diplomat, Türk Hükümeti’nin Sovyet Hükümeti ile ilgili korkularının ise tamamen 1939 İttifakı’nın gereklerini uygulamamak için kullandığı bir taktik olduğu düşüncesindeydi. Bunun için Moskova’da konuyu araştırmak gereksizdi.⁷¹

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanının bir diğer görevlisi Sargent’a göre ise şimdiki koşullarda Türkiye’den 1939 İttifakı’nın uygulanması adına doyurucu beyanatlar beklemenin lüzumu yoktu. Bu anlamda Türkiye’ye baskıda bulunmak yarardan çok zarar doğurabilir bu ülkeyi Alman kampına kaydırabilirdi. İlgili Departmanın bir başka görevlisi olan Bowker ise Türkiye’nin ileri sürdüğü ilgili protokolün 2. maddesinin tamamen bir bahaneden oluştuğunu söylüyordu. Bowker’e göre Türkiye’nin savaşa fiilen girmemek konusundaki bu inatçı tutumu karşısında bu ülkeye karşı İngiltere’den yardım istediği zaman çekimser kalınmalı ve aynı şekilde bir tutum alınmalıydı.⁷² Türk tarafını istediği çizgiye getiremeyen İngiliz Dışişleri Bakanlığı kızgın bir tutum içindeydi. Bowker’in açıklamasına bakılacak olunursa Türkiye İngiltere’den yardım isteyecek olursa İngiltere 1939 İttifak Antlaşması’ndan kaynaklanan bütün yükümlülüklerinden kurtulmuş olacaktı.

İtalya’nın savaşa girmesiyle Türk devlet adamları ise, Türkiye’nin izlemesi gereken tavır hakkında Moskova’da durum yokladı. Ancak SSCB Dışişleri Bakanı Molotov konu ile ilgilenmedi. Ne var ki İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na göre Saraçoğlu, daha sonra konuyu dallandırıp budaklandırarak Moskova’nın tavrını Sovyet tehdidi şeklinde yansıttı. Belgrad’taki İngiliz Büyükelçiliği’nden alınan bilgiye istinaden Molotov, “Türkiye’nin istediğini yapabileceğini” söylüyor yani Türkiye’yi İtalya’ya karşı tavrında serbest bırakıyordu. Ancak Saraçoğlu’nun Ankara’daki raporlarında ise bu söylem “Ortalıktan kaldırılmak istenen her ülkenin istediği şeyi yapabileceği” şeklindeydi.⁷³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri arasında ise Türk tarafının savaşın fiilen dışında kalmak için kasten bu şekilde bir anlam çıkarma yanlısı oldukları düşünülüyordu.

Görülmektedir ki İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Ankara’nın SSCB ile ilgili politikalarına ve Türk dış politikacılarının söylemlerine derin bir güvensizlik duymaktaydılar. İlgili Bakanlığa göre Türk tarafı SSCB’yi, fiili olarak savaşa girmemek adına bir kalkan şeklinde kullanıyordu. Bunun için Türk Hükümeti’nin

⁷¹ FO 371/ 25018/ 6459/548, 16 Haziran 1940- Clutton’un Raporu

⁷² FO 371/ 25018/ 6459/548, 17 Haziran 1940- Sargent ve Bowker’in raporları

⁷³ FO 371/ 25018/6459/563/44, 17 Haziran 1940.

SSCB tedirginliği tamamen bir bahane ve mazeretten ibaretti. Ancak İngiltere'nin savaşın bu döneminde içinde bulunduğu zayıflık ve eksiklikler İngiliz dış politikasını belirleyenlerin Türkiye'ye karşı daha daha tahammülkar, sabırlı ve anlayışlı bir tutum içinde olmalarını sağlayacaktı. Bu ülkeye karşı uygulanacak ters bir politika Türkiye'yi Mihver saflarına itebilirdi.

1.1.4.2. MOSKOVA GÖRÜŞMELERİ VE İNGİLİZ TEDİRGİNLIĞİ

23 Ağustos 1939 tarihli Alman -Sovyet Paktı'ndan sonra bile Türkiye, Batı ile Sovyetler Birliği arasında köprü oluşturma umudundan vazgeçmedi.⁷⁴ Saraçoğlu'nun Eylül ayındaki Moskova ziyareti bu çerçevede değerlendirilmelidir. 1925 Türk-Sovyet Antlaşması, tarafların birbirlerine danışmadan başka devletlerle ittifak yapamayacağını içerse de ortada Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile yalnızca bir imzayı bekleyen ittifakı ve Sovyet Rusya'nın da Almanya ile yaptığı 23 Ağustos tarihli Saldırmazlık Paktı vardı. Ancak Türkiye'nin kuzey komşusuna karşı sadık kalmak istemesi, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'na "Rus ihtiyatı kaydını" koydurmuş olmasından anlaşılabilir.

Ancak her iki devletin, Saraçoğlu'nun Moskova ziyaretinden beklentileri, birbirinden farklıydı. Hatta taban tabana zıttı. Türkiye'nin amacı, Karadeniz'deki statükoyu korumak için SSCB'nin desteğini almak, İngiliz ve Sovyet dostluklarını bađdaŐtırmak iken Sovyet Rusya'nın amacı, bunun tam tersi idi. Birazda Almanya'nın baskısıyla Sovyetler Birliği, Türkiye'yi İngiltere ve Fransa ile yaptığı işbirliğinden koparmak ve kendi yanına çekmek için elinden geleni yapacaktı. Lakin daha Saraçoğlu, Moskova'ya gidmeden Alman ve Sovyet orduları Polonya'ya girip burayı işgal edince Türk yönetici çevreleri bundan son derece rahatsız oldular. Polonya'nın bu şekilde bölünmesi Türkiye'de de ortak Alman-Sovyet planı ile Balkanlara veya kendine karşı bir saldırı ihtimalini gündeme getirdi ve büyük bir korku yarattı.⁷⁵ Moskova gezisi öncesi Pape'n'e bir Sovyet zorbalığı karşısında savaşı

⁷⁴ Kirk, **a.g.e.**, pp.444-445

⁷⁵ Polonya'nın bu şekilde bölünmesi tarihte, Slavlarla Germenler arasındaki dördüncü taksim etme olayıydı. Prusya -Rusya dostluğunun temellerinden birini, 19. yy.da bile sağlayan bu olay yani Polonya'nın iki ülke arasında paylaşılması, şimdilik bu iki ülkenin dostluklarını güçlendirmiş olsa bile iki ülkenin böylece aynı zamanda komşu olmaları dolayısı ile kaçınılmaz sürtüşmeleri beraberinde getirecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz; Burçak, **a.g.e.**, s.81

göze alacaklarını söyleyen Saraçoğlu, basına karşı oldukça iyimser açıklamalarda bulundu.⁷⁶

Daha 2 Eylül'de Molotov, Alman Büyükelçisine, Almanya'nın arzu ettiği şekilde Türk Hükümeti üzerinde daimi olarak tarafsız kalmaları hususunda baskı yaptıklarını söylüyordu. 17 Eylül'de de Stalin, Alman Büyükelçisine Türk Hükümeti'nin kendilerine bir Karadeniz ortaklık paktı yapmayı önerdiklerini anlatıyordu. Türk tarafı bu paktta İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini bozacak bir kayıt istemediklerini şart koşarken Sovyet Hükümeti de kendileri açısından Almanya kaydını ileri sürüyordu.⁷⁷

Bu arada İngiltere, Saraçoğlu'nun Moskova'da Sovyet baskısı altında kalıp birtakım taahhütlerde bulunmasından korkmaktaydı. Türkiye Sovyetler Birliği'ne, savaş zamanında Boğazları Müttefik gemilerine kapatmayı ve yalnızca bir saldırı karşısında savaşmayı vaat ederse bu durum İngiltere'nin Türkiye ile yapıyor olduğu üçlü ittifak antlaşmasının içeriğini tamamen boşaltacaktı.⁷⁸ İngiltere, Alman-Sovyet gizli anlaşmalarının Balkanlarda bir hesap içinde olması kaygısının yanı sıra Türkiye'yi de Mihver etkisi altına alma korkusunu yaşayacaktı. Bu durumda İngiltere, bir an önce Türkiye ile sürdürmekte olduğu üçlü ittifak görüşmelerini sonuçlandırmaya çabalayacaktı. Bu arada Türkiye, süregelen Türk-Sovyet görüşmelerinden daimi bir surette İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı haberdar etmekteydi. Saraçoğludaha Moskova'ya gitmeden Sovyetler Birliği'ne teklif edeceği saldırmazlık paktına dönük antlaşmanın içeriğini bir kopya halinde Hugessen'e vermişti. Bu taslakta Türkiye, kendisini İngiltere ve Fransa ile bir sıkıntıya sokmamak için ihtirazi bir koşul eklemişti ki bu durum daha sonra Sovyetler Birliği'nin hiç de hoşuna

---

⁷⁶ Saraçoğlu basına verdiği demeçte Türk-Sovyet dostluğunun sağlamlığından bahsediyor ve umutlu bir tablo çiziyordu. Bkz, Şükrü Saraçoğlu, "Harici Siyasetimiz", **Ulus**, 23 Eylül 1939.

⁷⁷ Kirk, **a.g.e.**, p. 444

⁷⁸ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın güvenilir kaynaklardan elde ettiği bilgilere göre Moskova yönetimi bu sıralarda Türkiye'ye Boğazlardan Karadeniz kıyısı ülkesi olmayan devlet gemilerinin geçişlerini sınırlandıran ve bu geçişlerin Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'de bulunan donanmalarının yarısını aşmamasını öngören bir nota verdi. Bu diplomatik girişim Ankara yönetimi tarafından kabul edilmezse Moskova, Boğazların Karadeniz'e girişini kapatmak için gerekli aşamaları kaydedecekti. Bu güvenilir kaynağa göre Saraçoğlu'nun Moskova'ya ziyaretinin nedeni de buydu. Bu durum İngiliz tarafını fazlasıyla korkuttu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ardi adına Hugessen'e Sovyetler Birliği'nin etkisi altında kalmaması için Ankara Hükümeti'ni uyarmasına dair emirler iletildi. FO 371/23871/7705/ G 19 Eylül 1939 Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından bu haberler yalanlanmakla birlikte Moskova'da, Türk- İngiliz ilişkilerini bozacak bir karar alınmayacağına dair İngiltere'ye garanti verildi. FO 371/23871/ 7836/G 21 Eylül 1939

gitmeyecekti.⁷⁹Bununla birlikte İngiltere, Türkiye'nin Sovyet etki alanına gireceğine dair kuşku ve korkusuna devam etti.

Alman yöneticiler ise kendi başlarına Türkiye'nin kararını etkilemede yetersiz olacaklarını düşündüklerinden bu anlamda Türkiye'nin büyük komşusu SSCB'nin desteğini almaya çabaladılar.⁸⁰Gerçektende Almanya, Türkiye'yi Sovyetler Birliği üzerinden etki altına almak istiyor, hiç değilse Türkiye'nin tarafsız kalması için çaba gösteriyordu. Bununla ilgili Alman çabaları Eylül ayında başladı. 2 Eylül 1939'da Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta Türkiye'yi basın ve radyo yoluyla etkilemeyi ve Müttefiklerin etkisinden çıkarmayı önerdi.⁸¹ 5 Eylül'de Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Terentiv'e, SSCB'nin Boğazlar ve Karadeniz'le ilgili olarak Türkiye'ye baskı yapabileceğini, bu ülkenin İngiltere'nin etkisinden çıkarılabileceğini ifade etti. Türkiye'nin tarafsızlığı konusunda SSCB de Almanya gibi düşünüyordu. Türkiye'nin tarafsız olması durumunda İngiltere, Karadeniz'e giremeyecek, Sovyetler Birliği, Balkanlarda Müttefiklerle karşı karşıya kalmayacak ve Bulgaristan üzerinde Müttefik baskısı olmayacaktı. Bunun için Stalin, Türkiye üzerinde yoğun bir baskıda bulunacaktı.⁸²

Taban tabana zıt amaçlarla masa başına oturan iki ülke temsilcilerinin anlaşmak için ortak bir nokta bulmalarına doğal olarak olanakyoktu. 25 Eylül'de SSCB Dışişleri Bakanı Molotov ile birlikte başlayan müzakerelerde dikkati çeken nokta, Sovyet Hükümeti'nin ilgisinin yapılacak olan Türk-Sovyet anlaşmasından ziyade Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nda olduğu ve anlaşmayı en ufak ayrıntısına varana kadar öğrenme isteğiydi. Saraçoğlu, ayrıca Molotov'un uzattığı, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi ile ilgili teklifini içeren kâğıdı almak istemediğini belirtip kabul etmedi. Molotov bu toplantıda başlıca üç nokta üzerinde durdu. Bunlardan birincisi, Türkiye'nin İngiltere ile yapacağı anlaşmanın şartlarının Moskova tarafından ağır bulunması ve değiştirilmesinin istenmesi, İtalyan tehlikesine karşı Türkiye'nin Almanya ile işbirliğinin iyi olacağı görüşü ve son olarak ise

---

⁷⁹ FO 424/283 C13247/3356/18 Hugessen To Halifax 8 Eylül 1939

⁸⁰George Lenczowski, **The Middle East In World Affairs**, New York, Cornell University Press, 1962, p. 136.

⁸¹Bu belgeye göre Papen, Türkiye'nin bir Avrupa çatışmasının içine girmeyeceğini düşünmektedir. DGFP Series: D, Vol: VII, Doc. No: 553, pp. 523-524, 2 Eylül 1939, Ayrıca bkz; Papen, **a.g.e.**, p. 454.

⁸² Kirk, **a.g.e.**, pp.444-445

SSCB'nin Almanya aleyhine Türkiye ile bir anlaşma yapamayacağı mesajıydı.⁸³ Böylece ilk günkü görüşmeler bu aşamada kaldı.

1 Ekim tarihinde Stalin'in de katılımıyla görüşmelere devam edildi. Feridun Cemal Erkin'in ifadesiyle "Komünistâlemin en yüksek lideri, Türkleri kollamak ve onların birinci oturumda Molotov tarafından Boğazlar hakkında yapılan talep yüzünden sarsılan güvenini yeniden kazanmak amacıyla bütün sevimliliğini, nezaketini ve uysallığını ortaya koydu".⁸⁴ Stalin'in sunduğu teklifler, Saraçoğlu'nun Ankara ile yaptığı görüşmelerin sonucunda bir anlaşma tasarısı şeklini aldı. İçeriğinde Karadeniz bölgesinde Türk-Sovyet Karşılıklı Yardım Pakti'nin ve Boğazlarla ilgili Montreux rejiminin devamını öngören hükümler vardı.

Bu arada Sovyet Hükümeti, Türkiye ile ittifak anlaşması yapmak için İngiliz tarafınca hazırlanan anlaşma projesiyle ilgili bir iki değişiklik istedi. Bu iki değişikliğin ilki, Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşma projesinin 3.maddesi ile ilgiliydi. Bu madde, "Fransa ve Büyük Britanya tarafından Yunanistan ve Romanya'ya verilen garanti dolayısı ile Türkiye'yi her iki Batılı devletle fiili işbirliğine ve bu garanti yüzünden savaşa katılmaları halinde de bu ülkelere bütün imkânıyla yardım etmeye mecbur bırakıyordu."⁸⁵ Stalin, Türkiye'nin 12 Mayıs' 1939'da üzerine aldığı İngiltere'ye yardım etme sözünü değiştirerek bu sözün sadece Batılı devletlerle danışmaya çevrilmesini teklif etti.⁸⁶ İkinci değişiklik ise, 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşma tasarısındaki Rusçekinesine ait iki numaralı protokole Moskova yönetimi tarafından önerilen bir maddenin eklenmesiyle ilgiliydi. Protokolün asıl şekli şuydu. "Söz konusu antlaşma gereğince Türkiye tarafından alınan sorumluluklar, bu ülkeyi Sovyetler Birliği ile silahlı bir çatışmaya sürüklemek etki ve sonucunu doğuracak bir harekete

⁸³ Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı görüşmeleri çok yakından takip ediyordu. Türkiye'nin Müttefikler aleyhine herhangi bir taahhütte bulunması ile ilgili aşırı bir tedirginlik ve hassasiyet söz konusuydu. FO 371/ 23871/ 8362/7705/44 3 Ekim 1939, Ayrıca bkz; Kirk, **a.g.e.**, p. 445, Bilge, **a.g.e.**, s.136.

⁸⁴ Erkin, **a.g.e.**, s. 141.

⁸⁵ FO 371/ 23871/8362/7705/44 3 Ekim 1939 Millman, **a.g.e.**, pp. 202-211

⁸⁶ CAB 29/1 WC 36(39) 4 Ekim 1939. Yunanistan ve Romanya'ya bir saldırı karşısında garanti veren İngiltere'nin Türkiye'den hiçbir destek almamasını öngören bu Sovyet teklifi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda uzun süren tartışmalara neden oldu. Sovyet teklifinin kabul edilmesi, Türk-İngiliz Ekim 1939 İttifak taslağının içeriğini boşaltmak anlamına gelecekti. Ama yine de Bakanlarda bir Alman tehdidi ve tehlikesine karşı İngiltere, Sovyetler Birliği'ni itelemek istemedi. Nihayetinde süregelen Türk-Sovyet görüşmelerinden haberdar olmak ve bütün dökümanları almak bir de İngiltere'nin isteyeceği yardıma Türkiye'nin kendi çıkarları ve istekleri dâhilinde olumlu bakacağına dair İngiliz tarafına söz vermeleri karşılığında bu Sovyet taleplerinin kabul edilmesi kararlaştırıldı. CAB 65/1 WM (39) 38 Turco-Soviet Conversations 6 Ekim 1939.

zorlamayacaktır.”Stalin’in önerdiği ilave de şuydu:“Bu sorumluluklar, İngiltere ve Fransa’nın Sovyetler Birliği’ne karşı savaşa girmeleri halinde Türkiye’yi bu devletlere yardımda bulunmaya zorlamayacaktır. Bu takdirde İngiliz-Fransız-Türk Antlaşması savaş boyunca etkisiz kalacaktır.”⁸⁷Türkiye’nin İngiltere ve Fransa ile yaptığı görüşmelerden sonra bu iki değişiklik istekleri de kabul edilmiştir.⁸⁸Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Menemencioğlu, Sovyet taleplerini İngiliz Büyükelçisine iletirken Moskova’da durumun oldukça tedirgin olduğunun altını çiziyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise Türk tarafının kendilerine karşı İttifak metni taslağındaki sorumluluklarının azalması durumunda bu ülkeye yapacakları yardımı da azaltmayı ve yeniden gözden geçirmeyi düşündüler. Bunun yanısıra Sovyetler Birliği’nin istediği bu değişikliği kabul ettiler. Bundan Londra’nın kastı ise daha iyi bir Türk-Sovyet Paktı oluşma olasılığı ve İngiltere’nin bundan yarar sağlayabilecek olması ihtimaliydi.⁸⁹

Bu süreçten sonra Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye karşı tutumu birdenbire değişti. Bu değişimde Alman Dışişleri Bakanı Von Ribbentrop’un 28 Eylül’de, Doğu Almanya’daki Alman-SSCB nüfuz alanlarının paylaşımı meselesi için Sovyetler Birliği’ne gelmesinin büyük etkisi oldu.⁹⁰ Ribbentrop, İngiltere’nin Romanya üzerinde, İngiliz ve Fransız birliklerinin yardımını kabul etmesi için baskıda bulunduğunu belirterek böyle bir yardımında ancak deniz yolu ile gelebileceğini ve bu nedenle Türkiye’nin Boğazları kapalı tutmasının Sovyetler Birliği’nin menfaatine olduğunu söyledi.⁹¹Almanya’nın da etkisiyle Sovyet Rusya, Türkiye’yi İngiltere ve Fransa ile yaptığı işbirliğinden vazgeçirtip bu ülkenin mutlak tarafsızlık politikasına dönmesini sağlamak istiyordu. Bu maksatla Saraçoğlu üzerinde çok güçlü bir baskı yapılacaktı. Saraçoğlu’nun bu baskıya artık dayanamayarak boyun eğeceği umuluyordu.

Diğer taraftan bu süreçte İngiltere ve Fransa, Türkiye’nin Sovyet etkisi ve baskısı altında kalıp ciddi ödümler vermesinden korkuyorlardı. Fransa’nın Moskova

---

⁸⁷FO 371/ 23871/8362/7705/44 3 Ekim 1939 Stalin tarafından Saraçoğlu’na sunulan bu taslağın bir kopyası da İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivindedir. Stalin, Saraçoğlu’na yönelttiği taleplerini beş maddede toparlamıştır. FO 371/ 23871/ 8890 / 7705/44 17 Ekim 1939

⁸⁸FO 371/ 23871/8372/7705/44 4 Ekim 1939

⁸⁹CAB 65/1 WM (39) 35Turco-Soviet Conversations, 4 Ekim 1939

⁹⁰ Ribbentrop’un bu süreçteki değerlendirmeleri için bkz; Joachim Von Ribbentrop, **The Ribbentrop Memoirs**, London, Weidenfeld And Nicolson, 1954, pp. 129-144.

⁹¹FO 371/ 23871/8380/7705/44 4 Ekim 1939 Karşılaştırma için ayrıca bkz; DGFP 1918-1945, Series D: 1937-1945 Vol VIII, Poland The War Years, 4 September 1939 -18 March 1940, Doc No 167, 29 Eylül 1939, p.173, United State Government Printing Office, Washington, 1954.

Büyükelçisi Daladier İngiliz meslektaşına, Türkiye'ye karşılıksız olarak önemli miktarda garanti ve finansal destek verilmesini teklif etti. Süreci yakından değerlendiren İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatları ise Türk diplomatlarıyla sürekli yakın temas halindeydiler. 4 Ekim 1939'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Lord Halifax, parlamentoda yaptığı konuşmada Türk Başbakanı ile daimi surette iletişim halinde olduklarını söylüyor ve Türkiye'yi bu süreçte yalnız bırakmayacaklarını vurguluyordu.⁹²

Neticede Saraçoğlu, Moskova'da üç hafta kadar bekletildikten sonra nihayet görüşmelerin en önemli toplantısına geçildi ve Stalin 16 Ekim tarihinde Sovyet Rusya'nın isteklerini bizzat kendisi açıkladı. Buna göre Sovyetler Birliği, Almanya'nın isteğine uygun olarak Türkiye ile varılan anlaşmayı temelinden sarsacak bazı tekliflerde bulundu. Sovyetler Birliği'nin liderlerinin bu isteklerinden ilki Türkiye ile imzalanacak olan antlaşmanın Sovyetler Birliği'ni hiçbir şekilde Almanya ile silahlı çatışmaya sürüklemeyeceğini öngören Almanya yararına bir çekincenin antlaşmaya dâhil edilmesiydi. Stalin ardından Montreux Sözleşmesi'ne, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine Boğazların daimi olarak kapatılmasını öngören bir değişikliğin getirilmesini talep etti.⁹³ Boğazların ortak savunulmasına dair bir paktın imzalanması gerektiğini de ekledi.⁹⁴ Stalin ayrıca Sovyetler Birliği'nin Besarabya'yı ve Bulgaristan'ın Dobruca'yı ellerine geçirmeleri karşısında Türkiye'nin tarafsızlığını devam ettirmesini istedi. Sovyet lider, bunların karşılığında Türkiye'ye On iki adaları öneriyordu.⁹⁵

Açıkça görülmektedir ki Stalin, Boğazlarla ilgili Montreux Sözleşmesi'nin hükümlerinde SSCB yararına önemli ölçüde değişiklikler istemekteydi. Bu durum Saraçoğlu tarafından ısrarla geri çevrilince Stalin, "Sen İsmet İnönü'ye yaz. O Montreux'de de görüşmelerin kesilmesi tehlikesi beliren bir noktada dâhice araya girerek işi çözümlen adamdır, buna da mutlaka çözüm bulur" dedi.⁹⁶

Moskova'nın Almanya'nın görüşünü alıp bu koşullarda bir anlaşmayı Türkiye'ye öneren Stalin için bu tür bir anlaşma Sovyetler Birliği'ne oldukça fazla kazanç sağlıyordu. Çünkü bu koşullar, Türkiye'yi kesinlikle tarafsız yapacaktı.

⁹²FO 371/ 23871/ 8443/7705/44 5 Ekim 1939

⁹³ Lenczowski, **a.g.e.**, p.136.

⁹⁴ FO 371/ 23871/ 8928/ 7705/44 17 Ekim 1939

⁹⁵FO 371/ 23871/ 8441/G 5 Ekim 1939 Ayrıca bkz; Annette Baker Fox, **The Power Of Small States Diplomacy In World War II**, Chicago, The University Of Chicago Press, 1959, p.14.

⁹⁶Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar (1939-1954)**, İstanbul, Milliyet Yay., 1977, s.13.

Sovyet liderler ayrıca, görüşmeler sırasında Türk Hükümeti'nin takip ettiği dış politikadan duydukları rahatsızlığı da açıkça belli ettiler. Çünkü Türkiye, Almanya'ya karşı savaşmakta olan İngiltere ve Fransa ile bir ittifak antlaşması imzalamak üzere idi.⁹⁷ Görülüyor ki Türkiye ve Sovyetler Birliği ortak bir noktada buluşamayacaktı ve bu koşullarda ortak bir düzlem yakalamaları da bir hayli zordu.

Stalin'in buradaki teklifleri Saraçoğlu tarafından derhal reddedildi. Çünkü bütün bu devam eden görüşmeler sürecinde Türk yöneticiler, Londra ve Paris'i durumdan haberdar ediyorlardı ve Sovyetler Birliği'nin istekleri Müttefikler tarafından da onaylanmıyordu.⁹⁸ Kaldı ki bu istekler İtalya'nın Yunanistan ve Romanya'ya saldırması durumunda Türkiye'nin Müttefiklere her türlü yardımını olanaksızlaştırırdı. Herşeyden öte özellikle Boğazlar üzerindeki Sovyet istekleri, Türkiye'nin bağımsızlık anlayışına aykırıydı ve Türkiye'yi Müttefikler ile bir çatışmaya sürüklerdi. Bu durumda Saraçoğlu, Türkiye'nin Montreux Sözleşmesi'ni ihlal edemeyeceğini bildirdi.⁹⁹ Saraçoğlu bu görüşmelerde bir bakıma Sovyetler Birliği ile Müttefikler arasında seçim yapmak durumunda kaldı denilebilir. Bu durumda Türk dış politikasına yön verenler tercihlerini kendilerine daha büyük bir güvenlik sağlayan Müttefiklerden yana kullandılar. Bu nedenle Moskova Görüşmelerinin olumlu bir sonuca varması olanaksız hale geldi ve iki ülke arasındaki amaç ayrılığı iyice su yüzüne çıktı. Görüşmelerin başarısız olması üzerine Saraçoğlu, 17 Ekim'de Moskova'dan ayrıldı. Türkiye ise bundan sadece iki gün sonra ise İngiltere ve Fransa ile 19 Ekim 1939 Üçlü İttifakı'nı imzalayacaktı.¹⁰⁰

Bu dönemde Türkiye'de SSCB-Almanya işbirliği ile ilgili hissedilir bir korku vardı. Aynı zamanda ileriki süreçlerde İngiliz tarafının kendilerini yeterli şekilde destekleyemeyecekleri de düşünülüyordu.¹⁰¹

19 Ekim'deki Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın Sovyet Hükümeti tarafından hoş karşılanmadığı açıktır. Zira Türk Hükümeti bu ittifakla Almanya'ya karşı savaşan İngiltere ve Fransa'nın yanında bir tavır almış oluyordu.¹⁰² Bu ittifak, Moskova'da yayınlanan İzvestia Gazetesi'nde İngiltere ve Fransa'nın

---

⁹⁷ Kirk, **a.g.e.**, p.446

⁹⁸ Lenczoswki, **a.g.e.**, p.137.

⁹⁹ CAB 65/1 WC 51(39) 18 Ekim 1939

¹⁰⁰ FO 371/ 23868/ R 8968/7378/44 19 Ekim 1939

¹⁰¹ FO 195/2461/ R 65 /790/39 27 Ekim 1939

¹⁰² Cevat Açıkalın, "Turkey's International Relations", **International Affairs**, Vol 23, No 4, Ekim 1947, p. 481.

Türkiye'yizorla savaşın kenarına çekme çabası olarak değerlendirilirken Molotov'un Sovyet Meclisi'ndeki söylevindeyse bu ılımlı tepkinin yerini sert bir üslup alıyordu.Molotov bu söylevinde Türkiye'nin artık tarafsızlıktan çıktığını ve Müttefik ülkelere karşı ciddi bir taahhüt altına girdiğini belirtiyordu. Molotov'a göre bu durum İngiltere ve Fransa'nın işine yarıyordu. Zira bu devletler, tarafsız ülkeleri mümkün olduğunca kendi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. SSCB'nin bu anlamda üzerine düşen ise Türk dış politikasındaki bu değişiklikleri dikkatli bir gözle izlemektir. Türkiye muharip bir gücü desteklemekle tehlikeli bir yola sapıyordu.¹⁰³ Buna rağmen Türkiye'de yayınlanan yarı resmi nitelikteki Ulus Gazetesi'nin 18 Ekim tarihli sayısındaki konuyla ilgili CHP'nin yayınladığı bir bildiriye, başarısız geçen görüşmelerin oldukça ılımlı bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Moskova yönetiminin taleplerinin kabul edilmemesinin nedeni olarak bu taleplerin Türkiye'nin ulusal ve uluslararası politikalarıyla uyuşmadığı belirtilmekle beraber bildiri Türk-Sovyet dostluğuna dikkat çekmekteydi.¹⁰⁴ Açıkça görülmektedir ki Türkiye güçlü kuzey komşusuyla ilişkilerine özen göstermekte ve onun kızgınlığını artırmaktan çekinmekteydi.

Moskova yönetiminin sert üslubuna, İnönü'nün TBMM'nin VI. Toplantı döneminin ilk oturumunda ılımlı bir tonda verdiğicevabı ise Türkiye'nin etkisi bulunduğu alanda güvenliğini korumak amacıyla İngiliz ve Fransızlarla yaptığı ittifak antlaşmasının önemli, başarılı ve doğru bir tutum olduğu şeklindeydi. İnönü,Sovyetler Birliği ile görüşmelerin sonuçsuz kalmasının nedenlerinin Sovyet Hükümeti'nin davranış biçiminde aranması gerektiğini ifade ediyordu.¹⁰⁵ İnönü, sonuçsuz kalan görüşmelerin sorumluluğunu karşı tarafa yükledi. Ancak öyle görülüyor ki Türk lider, Sovyet Rusya'yı daha fazla kızdırmamak adına tansiyonu düşürücü yönde tutum sürdürmeye karar vermişti. Yalnız Moskova Görüşmelerinin başarısızlığı Ankara Hükümeti'nin savaştaki rotasını Müttefikler safında kıracağına Sovyetler Birliği ve Sovyetler Birliği'nin bu dönem balayı yaşadığı devlet olan Almanya ile ipleri koparacağını gösteriyordu. Ancak Ankara

¹⁰³Molotov, **a.g.e.**, pp. 43-44, Barutçu, **a.g.e.**, s.17-18

¹⁰⁴Bildiriye, görüşmelerin başarısız geçmesi üç nedene dayandırılmıştı. Bunlardan ilki Türk-Sovyet görüşmelerinin Türk-İngiliz- Fransız İttifakı'nın prensipleri ile bağdaşmaması, ikincisi, Sovyetler Birliği tarafından teklif edilen güvenlik garantilerinin Türkiye'nin gereksinimleri için yeterli olmaması ve sonuncusu ise Sovyetler Birliği'nin Boğazlardan geçişlerle ilgili isteklerinin Montreux'nun ruhuna uymaması olarak sıralanıyordu. Bkz; "Sovyetler Birliği ile Müzakerelerin Neticeleri" **Ulus**, 18 Ekim 1939, Bildirinin İngiliz arşivinde kaydı için bkz; FO 371/ 23871/9352/7705/44 27 Ekim 1939

¹⁰⁵**İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)**,İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1946, s.341-342.

Hükümeti bütün bunları yaparken aynı zamanda savaştaki dengeleri de gözetecek ve bu anlamda hassas davranacaktı.

1.1.5. TÜRKİYE’NİN SAVAŞ DIŞI KALMA ÇABALARI VE İNGİLTERE

Türkiye’de, Almanya’nın Avrupa’da izlediği şiddet politikasının 1939 yılının Mart ayına kadarki süreci hiçbir endişe yaratmazken üzerine bir miktar sempati ile karşılanmıştı. Bu durumun Versay’ın Sevr Antlaşması’na benzetilmesi ve bu anlamda haklı bulunması Alman taleplerinin bir ölçüde onaylandığının göstergesiydi. Türk politik çevreleri de Almanya’nın şiddet kullanarak gerçekleştirdiği gerek Avusturya’yı ilhak kararını gerekse Südetler buhranını bu anlamda değerlendiriyor ve ciddi bir haklılık payı veriyorlardı.¹⁰⁶ Ne var ki 15 Mart 1939’da Almanya’nın Çekoslovakya’yı işgali bundan bir hafta sonra da Romanya’ya adeta bir ultimatoma vererek bu ülkeye ekonomik bir antlaşmayı zorla kabul ettirmesi Türkiye’de de Almanya’ya bakışı değiştirip ciddi bir endişe yarattı. Çünkü bu yeni politik çıkışıyla Hitler, başı ve sonu belli olmayan bir “Hayat Sahası” sloganını uygulamaya koymuş oluyordu.¹⁰⁷ Hitler’in Romanya’yı adeta sömürgeleştirmesi, tehlikenin Balkanlara kadar geldiğini gösteriyordu. İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi Hugessen’inde dediği gibi bu olaylar Türkiye’yi birincidenceden ilgilendirmediği halde Türkiye’de ciddi bir endişe uyandı ve bu da Türk dış politikasını yavaş bir şekilde Müttefikler tarafına doğru kaydırdı.¹⁰⁸ Türk basınında da artık Türkiye’nin tarafsızlıktan ayrılıp ayrılmamasına dair tartışmalar çıktı.¹⁰⁹

İtalya’nın 7 Nisan 1939’da Arnavutluk’u işgal etmesi Türk kamuoyunda büyük bir kızgınlık ve endişe yarattı. Hitler’in Avrupa’ya indirdiği darbeleri bir ölçüde sessizkarşılaman Türk kamuoyu İtalya’nın bu işgaline büyük bir öfke ve hiddetle ciddi düzeyde tepki gösterdi. Türk Hükümeti ise bunu İtalya’nın “Mare Nostrumu” yönünde tehlikeli bir adım ve Mihver’inde Balkanlara ve Türkiye’ye

---

¹⁰⁶ Weber, **a.g.e.**, p.23

¹⁰⁷ Yavuz Özgüldür, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)** Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 107-110.

¹⁰⁸ Hugessen, **a.g.e.**, pp.146-149

¹⁰⁹ M. Zekeriyâ Sertel, Tan gazetesinde doğuya doğru ilerleyen Alman tehlikesinin yakın bir gelecekte Türk sınırlarına dayanacağını işaret ederek Türkiye’nin buna karşı durması ve demokratların oluşturacağı cepheye katılmasını savunuyordu. Bkz, M. Zekeriyâ Sertel, “Müşterek Cephe Bizim Yerimiz” **Tan**, 23 Mart 1939. Ulus gazetesinde Nadir Nadi ise Türkiye’nin herhangi bir bloka katılmadan tarafsız kalmasını destekliyordu. Nadir Nadi, “Lüzumsuz Endişelere Karşı”, **Ulus**, 26 Mart 1939.

ayrıca Boğazlara saldırması sürecinin başlangıcı olarak değerlendirdi.¹¹⁰Zira Mihver blokunun Yunanistan saldırısı bu değerlendirmeyi haklı çıkarmaktadır.

Atatürk'te ölmeden önce, İtalya'nın doğrudan doğruya ne Yugoslavya'ya ne Yunanistan'a nede Türkiye'ye saldırmayacağını ancak Arnavutluk'a çıktıktan sonra kendisine kolay görünen tarafa tecavüz edeceğini bu nedenle Türk dış politikasının Arnavutluk'a önem vermesini istiyordu.¹¹¹Dönemle ilgili değerlendirmesini İnönü, İtalya ve Almanya'nın saldırgan politikalarına karşı Türkiye'nin selametinin Batı ile birlikte olmak ve bu temel üzerinden politika geliştirmek gereğinde görüyordu.¹¹²

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen'e göre ise Türkiye, Alman ve İtalyan saldırganlığı karşısında açık bir tavır alamayacaktı. Çünkü Türk liderler, böyle bir yaklaşımın bu saldırgan ülkeleri Türkiye üzerinde daha çok kışkırtıcı niteliğe sokacağını düşünüyorlardı. Ankara yönetimine göre Türkiye'nin yapması gereken en önemli şey Almanya'nın yayılcılığına karşı bir Balkan dayanışması sergilemekti.¹¹³

Türk-İngiliz müzakerelerinin sürdüğü bir sırada Hitler'in, ünlü bir diplomatını eski Başbakanlardan Franz Von Papen'i Ankara'ya Büyükelçi olarak ataması dikkat çekicidir.¹¹⁴ Franz Von Papen'e bizzat Hitler tarafından verilen görevler öncelikle Almanya'nın, Avrupa'daki olası bir çatışmadan Türkiye'yi uzak tutmak için elinden geleni yapacağı konusunda, Türk Hükümet yetkililerini ikna etmek ve Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile kendilerine yönelik bir ittifaka katılmasının Almanya'da ne denli bir hoşnutsuzluk yarattığını anlatmak idi. Sonra İtalyan yöneticilerle görüşerek Türkiye'nin endişelerini dile getirmek, İtalyanların Balkanlara ve Türk çıkarlarına yönelik herhangi bir tehdidi olmadığını gösterir delilleri ortaya koymalarını sağlamak, Almanya'nın temel amacının mevcut statükoyu korumak olduğu konusunda Türk Hükümet yetkililerine bilgi vermek, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yürütmekte olduğu ittifak görüşmelerini ve siyasal ilişkilerini dondurmak,

¹¹⁰Hugessen, a.g.e., p.147

¹¹¹ Tefik Rüştü Aras, **Görüşlerim**, İstanbul, Yörük Matbaası, 1968, s. 174.

¹¹² Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, İstanbul, Cilt II, Remzi Kitabevi, 1968, s.107

¹¹³ Hugessen, a.g.e., p.147, Woodrow, a.g.e., p. 129

¹¹⁴ Franz Von Papen (1879-1969) Hitler'in 1933 yılında iktidara gelmesinde önemli bir rol oynayan Alman devlet adamı ve diplomat. 1939-1944 yılları boyunca Türkiye'de Alman Büyükelçiliği yaptı. 1939 yılında Papen Hitler'den görevi alırken tam yetki talep etti ve Alman gizli servisi Gestapo'nun kesinlikle işine karışmamasını istedi. Papen görev itibari ile emir ve direktifleri Ribbentrop'tan alacak ancak gerektiğinde direkt Hitler ile görüşebilecekti. Görevi sırasında Türkiye'nin Müttefiklerle ittifak kurmasını engellemeye çalışıp Alman-Türk ilişkilerinin gelişiminde önemli payı oldu. 24 Şubat 1942 tarihinde Ankara'da başarısız bir suikastın hedefi oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz; Franz Von Papen, **Memoirs**, translated to English by Brian Connell, Andre Deutch, London, 1952.

mümkünse gevşetmek ve giderek bozulma eğilimi gösteren Türk-Alman ilişkilerini düzeltmekti.¹¹⁵

Türkiye'nin Balkan Antantı ülkeleri ile birlikte İtalyanları Arnavutluk'tan çıkarmak için İtalya'ya savaş açması olasılığına karşı Hitler'in başlıca amacı belli ki Türkiye'yi teskin etmek ve ona teminat vermek ihtiyacıydı. Von Papen, kısa zaman içinde Türkiye'nin İtalya ile ilgili endişelerini anlayıp durumu Hitler ve Ribbentrop'a izah etti. Türkiye'nin endişelerinin giderilmesi için İtalya'nın Arnavutluk'taki asker sayısını asgariye indirmesini ve İtalya'nın tahkim ettiği On iki adalardan en azından stratejik açıdan önemsiz olan bir kaçının Türkiye'ye bırakmasını önerdi ama Berlin bu önerileri hiç ciddiye almadı.¹¹⁶ Bununla birlikte, Türkiye'yi tarafsızlık politikasında tutmak amacıyla Ankara'ya atanan Papen bunun için Ankara'nın güvenini sağlamaya çalışacak ve bu yönde görevine devam edecekti. Hugessen'in anılarında anlattığı gibi Von Papen, süregelen Türk-İngiliz görüşmelerini protesto edecek ve Türk devlet adamlarına zaman zaman tehditkâr bir üslup takınmaktan da geri kalmayacaktı. Papen, İngiltere'nin başka ülkelerle teminat alıp vermesinden Hitler'in hiç hoşlanmadığını, Türkiye'ye de güceneceğini oysa Almanya'nın Akdeniz'de ve Balkanlarda bir çatışma yaratmak gibi bir niyetinin olmadığını belirtiyordu.¹¹⁷

23 Nisan 1939 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün başkanlığında Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Başbakan Refik Saydam ve Kabinesi ülkenin dış politikadaki yönünü tespit etmek amacı ile bir toplantı yaptılar. Toplantıda Mareşal, Türkiye'ye yönelen tehlikenin İtalya'dan geldiğini, İngiltere'nin Türkiye açısından doğal bir müttefik olduğunu, bir savaş durumunda Mihver ülkelerinin Müttefiklerin gücü karşısında uzun vadede dayanamayacağını düşünüyordu. Çakmak, Türk ordusunun katılacağı olası bir harekâtın Boğazlar ve Adalar bölgeleriyle sınırlı kalması, ordunun donanım açısından güçlendirilmesi ve ülkeye ekonomik yardım sağlanması şartlarıyla Türkiye'nin Müttefik güçlere destek vermesini ve onların yanında olmasını onaylıyordu. Konuyu tartışan Bakanlar Kurulu da bu yolda karar aldı.¹¹⁸

---

¹¹⁵ Papen, A.e., pp. 445-446

¹¹⁶ Papen, A.e., p.447

¹¹⁷ Hugessen, a.g.e., p.149

¹¹⁸ Zeki Kuneralp, **İkinci Dünya Harbi'nde Türk Dış Siyaseti**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1982, s.25.

Bununla birlikte İtalya'nın 1940 yılı yazında savaşa girişine kadar Türkiye'nin durumunda bir değişiklik olmadı. Polonya'ya karşı taarruzla başlayan savaş, Türkiye'ye savaşa girme zorunluluğu yükledi. Dönemin Türk dış politikasının belirleyicileri her fırsatta Türkiye'nin savaş dışı olduğunu belirtiyorlardı.¹¹⁹ Ancak İtalya'nın 1940 yılı yazında savaşa girmesi üzerine savaşın Akdeniz'e intikal edişi ile Türkiye'nin de İngiltere ve Fransa ile yaptığı ittifaklar gereği savaşa girmesi durumu ortaya çıktı. Yukarıda da anlatıldığı gibi, 13 Haziran'da İngiliz ve Fransız Büyükelçileri, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu ziyaret ederek Türkiye'nin ittifak antlaşmasına uygun olarak savaşa girmesini istediler.¹²⁰ Ne var ki tam da bugünlerde Fransa, Almanya'ya teslim olmuş durumda idi ve Ankara'daki Fransız Büyükelçisinin bu durumdan haberi bile yoktu. Büyükelçi ülkesinin düştüğünü Saraçoğlu ve İnönü'den öğrenecekti.

Türkiye bu sıralarda savaşa girmemek için diretti. Zira Fransa, 22 Haziran'da Almanya ile mütareke imzalamıştı. Ayrıca Türkiye'ye 1939 ittifakı ile vaat edilen silahlar verilmemişti. Türk devlet adamlarının bu dönemde kullandığı argüman Türkiye'nin savaşa katılmasının savaşın Ortadoğu'ya yayılması ve Türkiye'nin Almanya'ya yenilmesi durumunda ise Almanya'nın Suriye ve Süveyş'e hâkim olması, bölgeyi kontrol altına alması demek olacağı üzerineydi. Bu durumda Türkiye'nin savaş dışı kalması Türkiye kadar İngiltere'ye de yarar sağlayacaktı.

Neticede İngiltere ve Fransa'nın savaştaki zayıf durumlarını ve SSCB'nin sert tepkisini göz önüne alan Türkiye 26 Haziran 1940 tarihinde, 19 Ekim 1939 İttifakı'nın 2 numaralı protokolündeki Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklenmeyeceğine dair olan ihtirazi kaydı ileri sürerek savaş dışı kaldığını İngiliz Büyükelçisi Hugessen vasıtasıyla İngiltere'ye bildirdi. Konuyla ilgili bildirgeyi Meclis'te okuyan Başbakan Refik Saydam, Türkiye'nin savaş dışı kalması gerektiğini ısrarla vurgulamaktaydı. Bu bildirgede, Türkiye'nin hassas ve dikkatli bir tutum ile savaştışı kalmasının hem ülkeye hem de komşu memleketlere yarar sağlayacağını ve bu bölgede barışı koruyacağını altı çiziliyordu.¹²¹ Türk yönetici eliti, gelişen süreç içinde Cumhuriyet Hükümeti'nin Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın

---

¹¹⁹ İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1946) , İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1946, s.358

¹²⁰ FO 371/25018/R 6459/G 13 Haziran 1940

¹²¹ FO 371/ 25018/R 6459/G, 14 Haziran 1940

Sovyet Rusya çekincesi olan 2 numaralı protokolünü uygulamaya soktuklarını inatla belirtmeye devam edeceklerdi.

İtalya'nın savaşa girişi ile Türk Hükümeti'nin savaş dışı kalma kararı, Londra'da moralleri bozdu. Türkiye'nin bu bildirgesi İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanınca "oldukça olumsuz" bulundu. Zira ilgili bildirge, hiçbir şekilde 1939 Türk-İngiliz İttifakı'ndan ve Türkiye'nin geçici bir şekilde savaş dışı bir tutum takındığından bahsetmiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatları kendi aralarında, Türk Hükümeti'ne biraz daha ısrar edilmesi, Roma'daki Büyükelçiyi geri almak, Ankara'daki İtalyan Büyükelçisinin "pasaportunun verilerek" geri gönderilmesi ve İtalya ile ilişkilerinin kesilmesi için Türkiye üzerinde baskı kurulması gerekliliğini tartışıyorlardı. İngiliz tarafına göre Türk Hükümeti'nin bu kararında muhtemelen SSCB'nin, İtalya'nın ve Almanya'nın baskısı ile Müttefiklerin askeri durumunun içinde bulunduğu zayıflığının etkisi vardı.¹²²

Türk Hükümeti'nin bu yöndeki kararıyla ilgili hayal kırıklığı yaşayan İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerine göre Türkiye 1939 İttifakı gereği İngiltere'ye destek vermeliydi. İngiltere'nin Türkiye'den isteği; İtalya ile diplomatik ilişkilerini kesmesi, bu ülke ile yaptığı ticareti durdurması, hava alanlarını İngiltere'ye açması yönündeydi. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen'in Türkiye'nin bu tutumuna yönelik yorumu ise Batılı Müttefiklerin askeri durumunun zayıflığı ve bu yüzden Müttefiklerin Türkiye'yi askeri olarak destekleyemeyeceği savı ile birlikte bu durumun Almanya ve İtalya tarafından kullanılması şeklinde idi.¹²³ Bu nedenle Türk devlet adamları ikna edilmeliydi. Açıkça görülmektedir ki İngiltere'nin Türkiye'den istedikleri bu ülkeyi aslında doğrudan savaşın içine çekecek gelişmelerdi. Örneğin Türkiye'nin havaalanlarını İngiltere'ye açması demek Almanya'nın Türkiye'ye anında saldırıyla cevap vermesi anlamına gelecekti. Tabii ki Türkiye'nin realist ve tedbirli yöneticileri böyle bir gelişmeye izin vermeyeceklerdi.

Bu arada Mussolini söylevlerinde, İtalya'nın savaşa girmesinin Türkiye, Yugoslavya, Mısır, Yunanistan, İsviçre gibi ülkeleri de çatışmaya sokmak anlamına gelmediğini vurguluyordu. Bu durum İngiliz tarafınca, Türkiye açısından savaş dışı kalma ve 1939 İngiliz-Fransız-Türk İttifakı'na aldırılmama anlamında yorumlanıyordu. Ama yine İngiliz tarafınca gelinen nokta çok açıktı. Zira İtalya,

¹²² FO 371/20018/ R 6459/G, 15 Haz. 1940

¹²³ FO 371/25018 / R 6459/542/44, 16 Haz. 1940

İngiltere ve Fransa'ya karşı savaş ilan etmiş olmakla birlikte onları bir Akdeniz çatışmasının içine sokmuştu. Bu da 1939 İttifakı'nın 2. maddesinin 1.paragrafı gereği Türkiye'yi İngiltere ve Fransa ile birlikte aktif bir işbirliğine zorlayacak hatta bütün yardım ve desteğini zorunlu kılacaktı. İngiltere'ye göre bu zorunluluklar, İtalya ile diplomatik ilişkilerini kesmek ve Müttefik güçlere donanma ve hava alanlarını açmak gibi girişimler olmalı idi. Bu anlamda İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Hugessen'den Türkiye'nin sorumluluklarını yerine getirmesi adına Türk diplomatlardan ricada bulunmasını istedi.¹²⁴ Görülmektedir ki İngiltere, Türkiye üzerinde konuyla ilgili sürdürdüğü baskısına devam ediyordu.

İngiliz Büyükelçisi Hugessen, Türk Hükümeti'ni İtalya ile olan ilişkilerini kesmediği için kınadığı ve 1939 İttifakı ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmesini yeniden istediği zaman İnönü buna sert bir dille yanıt verdi. Türk Cumhurbaşkanı, Fransa'nın yenilmesinden sonra bu paktın artık geçersiz bir duruma düştüğünü ve Türkiye'nin ancak toprakları saldırıya uğradığı zaman savaşacağını belirtti.¹²⁵ Açıkça ki Türkiye, savaşın seyrindeki Mihver lehine olan gelişmelere paralel olarak kendi tutumunu "savaştışı" olmaktan çıkarıp "tarafsızlığa" doğru kaydırmaktaydı. Bu durum İngiltere'de Türkiye ile ilgili yeni bir politika benimseyip benimsememe tartışmalarını başlatacaktı.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı yetkililerinden Clutton'un, 20 Temmuz'da İngiliz Savunma Bakanı Grimwood ile yaptığı görüşmeden sonra Türkiye'nin bu tutumuyla ilgili ortak bir memorandum hazırlamanın iyi olacağına dair bir sonuca varıldı.¹²⁶ Çünkü bu dönemde İngiliz devlet departmanları arasında Türkiye'nin durumu ve bu ülkeye yapılan tedarik malzemeleri ile ilgili süregelen bir tartışma söz konusuydu. Bazı yetkililer Türkiye'ye artık savaş tedarik malzemesi göndermenin gereksizliğini düşünürlerken İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda genel kanı Türkiye'nin İngiliz çıkarları açısından çok önemli olması nedeniyle gönderilen savaş malzemelerinin durdurulmaması gerektiği hatta Almanya'nın yaratacağı tehlikeye karşı bu ülkenin daha da güçlendirilmesi yönündeydi. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı'nın kaleme aldığı ve 24 Temmuz'da yayınladığı

¹²⁴ FO 371/ 25018/ R 6459/518/44, 11 Haziran 1940

¹²⁵ FO 371/ 25018/ R 6459/ G 15 Haziran 1940

¹²⁶ FO 371/25018/ R 6821/542/44, 20 Temmuz 1940

bumemorandum başta Müttefik Talepleri Tedarik Komitesi olmak üzere diğer departmanlarınonayına sunuldu.¹²⁷

“Türkiye’nin Politik Önemi” başlığını taşıyan bu memorandum Türkiye ile dostluğun önemini dört maddede anlatıyordu. İlgili muhtıra, Türkiye’nin İngiltere’ye 19 Ekim 1939 İttifakı gereğince bağlı olduğunu vurguluyordu. İkinci olarak vurgulanan Türkiye’nin önemli bir Akdeniz gücü olduğu ve İngiliz filolarına önemli üsler sağlayabilecek konumda olmakla birlikte Mihver ülkelerine bunları sağlayamayacağı idi. Türkiye’nin politik anlamdaki önemi ise Balkanların yükselen gücü ve aynı zamanda bir Sadabat gücü olması ile ilgiliydi. Bu nedenle Türkiye, yakın ve Ortadoğu’daki tüm ülkeler üzerinde dikkate değer bir etkiye sahipti. Coğrafi açıdan Türkiye, İngiltere’nin hayati çıkarlarının bulunduğu Ortadoğu’ya uzanan yolun üzerindeydi. İngiltere’nin Ortadoğu ve özellikle Mısır’daki hayati çıkarları açısından Türkiye’yle dostluk çok önemliydi.¹²⁸

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı yetkililerinde bu dönemde genel olarak, Türkiye’ye harcanan onca masrafa ve verilen emeğe rağmen, İtalya savaşa girdiğinde Türkiye’nin 1939 İttifakı gereği sorumluluklarını yerine getirmediği doğrultusunda bir değerlendirme hâkimdi. Ama Türkiye’nin bu dönemde karşılaştığı zorlukların farkında olarak diğer türlü davranmasının zaten çok umulmadığı da söylenerek Türkiye ile ilgili bu başarısızlığa bir neden bulma arayışı içine giriliyordu. İlgili Bakanlığın diplomatlarına göre 19 Ekim 1939 İttifakı herşeyden önce Türkiye’yi Almanya’dan uzaklaştırdığı için çok önemliydi ve hala Türkiye bu ittifaka göre İngiltere’ye bağlıydı. İlgili İttifak antlaşmasının savaşın ilerleyen safhalarında işe yarayacağı düşünüülüp bir anlamda bununla avuntu duyuluyordu. Ancak gerçekte İngiliz tarafı Türkiye’nin tutumu ile ilgili büyük bir hayal kırıklığı içindeydi ve şimdi yapmaları gereken şeyin “durumu kurtarmak” en azından Almanya’ya karşı bu ülkenin kendisini koruyabilmesini ve Alman istilasına uğramamasını sağlamak olduğu fikrindeydiler. Türkiye’ye karşı ters bir tutum içine girilirse bu ülkeyi tamamen Alman kampına kaydırmak tehlikesi ortaya çıkabilirdi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanıyetkililerinde Türkiye’nin bu “inatçı” tavrına dair büyük bir hayal kırıklığı izleniyordu. İngilizçe

¹²⁷ FO 371/ 25011/ R6719/24/44 7 Ağustos 1940, Ayrıca bkz; FO 371/ 25018/ R 6821/542/44 24 Temmuz 1940

¹²⁸FO 371/ 25011/ R6719/24/44 7 Ağustos 1940, Ayrıca bkz; FO 371/ 25018/ R 6821/542/44 24 Temmuz 1940

yazışmalarında Türkiye'nin bu sıkı tutumunun nedeni İngiltere'nin Almanya karşısında içinde bulunduğu acziyet ve aldığı yenilgiler ile İngiltere tarafından Türkiye'ye yeterli desteğin yapılamıyor oluşu görülmekteydi. Bunun için Türkiye'ye, Müttefik güçlerin her zaman yanında olduğu ve onun güvenliğini sağlamak için ihtiyacı olan her şeyi yapamasa da şu anda elinden gelen en iyi politikayı takip etmeye devam ettiğini söyleyip cesaretlendirmek ve böylece bu ülkeyi ikna etmek gerekirdi. İngiltere şu anda Türkiye'ye azami düzeyde iyi niyetini göstermeli ve potansiyel düşmanlarına karşı, elinden geldiğince onun askeri ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamalıydı. İlgili departmanın yetkililerine göre 19 Ekim 1939 İttifakı imzalandığı sırada Türkiye'nin başlıca potansiyel düşman olarak gördüğü ülke İtalya iken şimdi yerini geleneksel düşman olarak gördüğü Sovyetler Birliği almıştı.¹²⁹ Türkiye'de bu dönemdeki hâkim korkulardan biri de Alman - Sovyet birleşik ordularının Polonya örneğinde olduğu gibi Türkiye'yi de ortak bir şekilde işgal etme olasılığı idi. Bu durum İngiliz tarafınca çok muhtemel görülüyordu. Hugessen konuyla ilgili Türk Dışişleri Bakanına Almanya ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yaptıkları uyarılarının ve baskılarının birer laftan ibaret olduğunu bu ikilinin harekete geçemeyeceğini söyleyip Türk Dışişleri Bakanını ikna etmeye çalışıyordu. Ancak İngiliz Büyükelçi, Türk tarafının bu durumu bir koz olarak kullandığının da farkındaydı.

“Türkiye'nin Politik Önemi” başlığını taşıyan sözkonusu memorandumda yine Fransa'nın çöküşü öncesi Birleşik İngiliz ve Fransız filolarının Akdeniz'de Türkiye'ye ihtiyacı olan deniz güvenliğini ve Suriye, Mısır ve Filistin'de ise Türkiye'nin Sovyet tehditlerine karşı ihtiyacı olan korumayı sağladığı geçmektedir. Şimdiki durum ise İtalya'nın savaşa girişi ve Fransa'nın düşüşü ile büyük ölçüde değişmiştir. Akdeniz'de Mihver güçlerinin yararına bir durum oluşmuş ve onların donanma güçlerinin potansiyel tehdidi artmıştır. Bu tehlike Akdeniz'deki Fransız filolarının etkisiz hale getirilmesi ile daha da büyümüştür. Şimdi de Sovyet Hükümeti'nin Karadeniz ve Boğazlarla ilgili politikası Türkiye'yi korkutmakta ve büyüyen bir tehlike oluşturmaktadır. Türkiye, bu şartlar altında kendi savaş politikasını değiştirmek zorunda olduğunu hissetmekte ve Almanya'ya doğru yaklaşma zorunluluğunu duymaktadır. Bütün bu nedenlerle İngiltere, Türkiye'ye

---

¹²⁹FO 371/ 25011/ R6719/24/44 7 Ağustos 1940, Ayrıca bkz; FO 371/ 25018/ R 6821/542/44 24 Temmuz 1940

gerekli desteği ve güveni vermelidir.¹³⁰ Açıkça görülüyor ki İngiltere savaşın seyrinin kendi aleyhine olduğu bu dönemde Türkiye üzerinde yeterince baskı oluşturamamaktadır.¹³¹ Bu durum kesinlikle Fransa'nın kaybedilmesi sürecindeki İngiliz zafiyetleri ile yakından ilgiliydi. İngiliz diplomatlar bunun net bir biçimde bilincindeydiler. Türkiye'yi şu dönemde fiili olarak savaşa çekemeyeceklerini anlamaya başlıyorlar ve Türkiye ile ilgili başarısızlıklarının nedenlerini bulmaya buna dair çözümler üretmeye çalışıyorlardı. Denilebilirki bu dönemde İngiliz Dışışleri Bakanlığı Türkiye'yi etkileyebilecek bir çözüm bulamıyordu ve bir anlamda sıkışmış durumdaydı. Türkiye'yi etkileyip savaşdışı kararından vazgeçirmek adına ilgili Bakanlığın Güney Departmanında geniş çaplı toplantılar düzenlenerek konu tartışılıyordu.

İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nın Güney Departmanına göre, Türkiye'nin askeri ve ekonomik ihtiyaçları İngiltere tarafından elinden geldiği kadar sağlanmalıydı. Türkiye'nin mükemmel bir şekilde savunulması, endüstrisinin geliştirilmesi, ulaşım sisteminin iyileştirilmesi gerekmektedir. İngiltere, bu ülkenintedarik malzemeleri anlamında Almanya'ya olan yüksek düzeydeki bağımlılığını azaltmalıydı. Müttefik güçler, Türkiye'yi ikna etmek için daha fazla destek vermeliydi. Daha fazla savaş materyalleri sağlanmalı ve Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı hammadde ihracı önlenmeliydi. Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik ilişkiler kontrol altına alınmalı ve en önemlisi Türkiye'deki Alman teknikçiler, iş adamları ve Alman ajanslar kontrol altında tutulmalıydı.¹³² Zaten İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, savaşın başında uygulamaya soktuğu ekonomik abluka programıyla bunu Türkiye ve onun gibi savaş dışı ülkelerde ellerinden geldiğince gerçekleştirmeye gayret ediyordu.

Bu arada İngiliz Ortadoğu Komutanlığı'ndan Amiral Kelly ile Mareşal Çakmak arasında devam eden askeri nitelikteki görüşmelerde üç nokta

¹³⁰FO 371/ 25011/ R6719/24/44 7 Ağustos 1940. Fransa'nın düşüşü ve İtalya'nın savaşa girişi ile başlayan süreçte Türkiye'nin alel acele savaşa girmesini beklemek gerçekçi bir yaklaşım değildi. Çünkü savaşın seyri radikal bir biçimde değişmişti. Türk Başbakanı Refik Saydam ise 26 Haziran'da TBMM'de Türkiye'nin savaş dışı kalacağını önemle vurguluyordu. Bkz; Lenczowski, **a.g.e.**, p.138.

¹³¹ Fransa'nın Almanya tarafından işgal edildiği günlerde Ankara'daki Fransız ve İngiliz Büyükelçileri, Saraçoğlu'na Türkiye'nin savaşa girmesinin Balkan ülkeleri üzerinde yaratacağı moral etkisinden bahsedince Saraçoğlu ilgili Büyükelçilere Batı cephesindeki bir Fransız zaferinin Balkan ülkeleri üzerinde daha büyük bir moral etki yaratacağını söylüyordu. Açıkta ki Türk Hükümeti, Batılıların zayıflığının farkındaydı ve oldukça temkinli bir tutuma sahipti. Bkz; FO 371/ 25018/ R6510/ 316/44, 11 Haziran 1940.

¹³² FO 371 / 25018 / R 6821/542/44, 24 Temmuz 1940

vurgulanmaktaydı. Bunlardan birincisi, Mareşal Çakmak'ın, Almanya'nın 1940 kışında Türkiye'ye saldırma olasılığı ve Romanya'yı işgalinin doğrudan Sovyetler Birliği'ni tehdit amacı güttüğü üzerine olan değerlendirmeleridir. Çakmak' a göre, Almanya'nın Türkiye'ye yönelik tehdidinin asıl amacı, demiryollarını ve karayollarını kendisine açtırmaktır. Çakmak, Yunanistan'a yardım konusunda da açık bir ifadeye sahipti. Türkiye, ancak ve ancak Yunanistan, Bulgaristan tarafından işgal edilirse savaşa girecekti. İtalya ve Almanya'nın Bulgaristan yoluyla Yunanistan'a saldırması Türkiye'yi savaşa sokamazdı. Çünkü Mareşale göre Yunanistan'a tümen gönderecek olan Türkiye'nin durumu zayıflayacak ve onu saldırıya açık hale getirecekti. Son olarak Mareşal, Almanya tarafından saldırıya uğrayacak olan Türkiye'ye olası Sovyet "yardımını" da göz önünde bulunduruyordu.¹³³

Nihayetinde Fransa'nın düşmesi ve İtalya'nın savaşa girmesi sürecinde Türkiye'ye savaşa girmesi adına yapılan bütün baskıların hiçbir işe yaramadığı İngiliz Dışişleri Bakanlığınca 1940 Eylül ayı başlarında görüldü. Bu zamana değin Türk tarafı İngiliz baskılarına savaş mühimmatı isteği ve Sovyet Rusya'nın olası tehdidini ileri sürerek direniyordu. Ağustos ayı sonlarında İngiltere'nin Atina Büyükelçisi M. Palairt'in, Türkiye üzerinde biraz daha baskı kurulması isteğine karşı Ankara'dan Hugessen, Türkiye'nin İngiltere tarafından yeterince silahlandırılmadığı takdirde bu ülkeye yapılacak bütün baskıların gereksiz olduğunu ve sonuç getirmeyeceğini söylüyordu.¹³⁴ Dışişleri Bakanı Halifax da Türkiye'ye karşı daha ihtiyatlı bir tutum takınılması gerektiğini ama bu ülkeyi savaşa sokmak adına çıkacak en küçük fırsatlarından da yararlanılmasının lüzumuna işaret ediyordu.¹³⁵ Bu durumda İngiliz Dışişleri Bakanlığı elinde Türkiye'ye göndereceği yeterli askeri mühimmatı olmadığı için şimdilik kaydıyla bu ülkeye yaptığı baskısında geri adım atacaktı. Görüldüğü gibi aslında 19 Ekim 1939 İttifakı'nın 2. Maddesi Türkiye'yi savaşın Akdenize sıçraması durumunda sorumlu tutuyordu. Ancak Türk yöneticileri eksik materyal, Sovyet tedirginliği ve Türkiye'nin savaşa girmesinin Almanya'ya bu ülkeyi istila zemini yaratacağı gibi gerekçelerle süreci savaş dışı kalarak atlatmaya baktılar.

¹³³FO 371/25014/ R 7768/542/44, 21 Ekim 1940

¹³⁴FO 371/ 24918/ R7396/764/19 19 Eylül 1940

¹³⁵ FO 371/24918/R 7464/764/19 21 Eylül 1940

1.1.6.TÜRK-ALMAN SALDIRMAZLIK ANTLAŞMASI VE İNGİLTERE’NİN TEPKİSİ

29 Kasım 1940 tarihinde gerçekleşen İnönü - Papen görüşmesinde İnönü, Alman Büyükelçisine direkt bir şekilde Almanya’nın Arnavutluk’u işgal edip etmeyeceğini sorunca Papen’in tereddütsüz bir şekilde buna verdiği cevabı Almanya’nın bu küçük Balkan Krallığı’nda herhangi bir stratejik çıkarının olmadığı yönündeydi. Bu garanti karşısında cesaretlenen İnönü, Alman Büyükelçisine her iki devlet arasında bir saldırmazlık paktı yapılması için ön hazırlık yapmasını rica etti.¹³⁶ İnönü, aynı zamanda ileride savaşın seyri Almanya lehine gelişirse Hitler’e Balkanların yeniden organizasyonunda işbirliği teklif ediyordu.¹³⁷

Bu görüşmeden sonra Berlin’e göndermek amacıyla kaleme aldığı antlaşma taslağında Papen, bu anlaşmanın kesinlikle gizli kalmasını ve İtalya’nın onayına sunulmaması gerektiğini hatırlatıyordu. Bu taslakta Türkiye’nin, Müttefikler yanında savaşa girmeyeceği, ileride Mihverin Ortadoğu ve Balkan yarımadasının yeniden şekillendirme sürecinde aktif rol oynayacağı koşulları varken Almanya’nda Türkiye’nin toprak bütünlüğüne saygı duyarak bu ülkeye saldırmayacağı vaadediliyordu. Saraçoğlu taslaktaki toprak bütünlüğü kavramının“Türk çıkar bölgesi” şeklinde değişimini rica etti. Nitekim Papen’in hazırlayıp Berlin’e gönderdiği bu taslak metin Dışişleri Bakanı Ribbentrop tarafından çok fazla ciddiye alınmadı. Ribbentrop, Papen’i bir müttefik olarak İtalya’nın önceliklerine saygı duymaya çağırırken asıl endişesinin Sovyet Rusya olduğunu hatırlatıyordu. Zira Sovyet Rusya’nın Balkanlardan Kafkaslara kadar uzanan bir çıkar alanı

---

¹³⁶ DGFP, Series D, Vol..XII, Doc.No 161, pp. 702-703. 12 Mart 1941. Ayrıca bkz; Weber, **a.g.e.**, p. 63.

¹³⁷ İnönü, İngiliz Büyükelçisi Hugessen ve Fransız Büyükelçisi Massigli ile yaptığı görüşmelerde kendisinin dış politika konularında sınırlı bir karar verme yetkisi olduğunda ısrar ederken Alman Büyükelçisi Papen ile görüşürken hiç böyle bir tavır içine girmemiştir. Bkz, Weber, **a.g.e.**, p. 63

bulunmaktaydı. Nitekim Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Papen'e yine de Türk Hükümeti ile görüşmelere yavaş bir tonda devam edilmesini salık veriyordu.¹³⁸

Türkiye ile Almanya'yı antlaşmaya götüren asıl gelişmeler ise 1941 yılının Nisan ayında yoğunluk kazandı. Bu dönemde Almanya, Türkiye'nin endişelerini gidermek ve Türkiye'yi savaşta kendi yanına çekmek için bir dizi girişimde bulundu. İlk olarak Ribbentrop, 25 Nisan'da Berlin'deki Türk Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye, Türkiye'nin, Yunanistan topraklarından geçen İstanbul-Sofya demiryolu hattının yönetimini geçici olarak üzerine almasını önerdi. Ayrıca Türkiye'nin, savaşta Almanya yanında olması koşuluyla Balkanlarda yeni sınır düzenlemeleri yapılabileceğini belirtti. Ortadoğu'daki Arap ülkelerinin bağımsızlığı sürecinde Almanya'nın Türkiye ile paralel politikalar izlemesini isteyen Gerede'ye Ribbentrop, Türkiye'nin güvenlik bölgesindeki Arap ülkelerinin bağımsızlık isteklerini desteklemesini zaten de Türkiye'nin bu yönde davranacağını umduğunu belirterek cevap verdi. Türkiye, Almanya'nın yanında olursa bu gibi sorunların fazla önemi olmayacaktı.¹³⁹Papen ise bu dönemde dağıttığı 2 milyon mark tutarındaki rüşvet sayesinde Türk basınında Almanya'yı öven yazılar yazdırttı.¹⁴⁰

1941 yılının baharında Türk sınırlarının hemen yanında Alman orduları bulunmaktaydı. Nisan sonunda On iki ada hariç tüm Ege adalarını işgal eden, Kuzey Afrika harekâtında Mısır önlerine kadar gelen Almanya, Türkiye'nin batısını ve güneyini çembere almıştı. Boğazları Ege Adaları sayesinde kontrol altında tutan Almanya, Türkiye'nin Süveyş üzerinden herhangi bir yardım almasını da engellemekteydi. Bu durum Türkiye'nin güvenliğini doğal olarak tehdit etmekteydi. Türkiye, her halükarda Almanya ile çatışmaktan kaçınmaktaydı. Almanya da

---

¹³⁸ Weber, **a.g.e.**, pp. 64-65

¹³⁹DGFP, Series D, Vol. XII, Doc.No. 404, pp. 637-638, 25 Nisan 1941

¹⁴⁰Bu dönemde Almanların Türkiye'de doğrudan denetimleri altında bulundurdukları yada bastıkları yayınlar vardı. Bunlar Fransızca yayınlanan Beyoğlu ve İstanbul dergileri, Türkçe yayınlanan Yeni Dünya, Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından Fransızca, Almanca, İngilizce ve Türkçe yayınlanan Signal ile Almanca olarak günlük yayınlanan Türkische Post'tu. Signal, daha ziyade Alman ordusunun kahramanlığı ve silah gücü ile Alman ekonomisi ve sanayisinin üstünlüğü ve Türk-Alman dostluğu gibi konuları işliyordu. Türkische Post, savaş sonrası Türkiye'ye atanan ilk Alman Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin girişimi ile kuruldu. Aralarında Deutche Bank'ın da bulunduğu Alman şirketleri, gazeteye para desteği sağlıyordu. Yine haftalık mizah ve fikir dergileri Akbaba, Karikatür, Bozkurt, Beyoğlu, Yurt ve Çınaraltı dergileri zaten Alman yanlısı yayınlarıyla biliniyordu. Yunus Nadi tarafından La Republica adlı Fransızca eki ile çıkartılan Cumhuriyet gazetesini Almanların sözcüsü olarak ün salmıştı. Almanya lehine yazılar çıkan basın organlarından bir diğeri de Tasvir-i efkâr'dı. Ayrıntılı bilgi için bkz; Süleyman Seydi, **1939-1945 Zor Yıllar 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İngiliz-Alman Propoganda ve İstihbarat Savaşı**, Ankara, Asil yay., 2006, ss.56-64. Ayrıca bkz; Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propogandası**, Çev. Arif Belen, İstanbul, Onur Yay, 1977., s. 21-25.

Sovyetler Birliği'ne saldırmadan önce Türkiye'yi kendi safına çekmek için iki ülke yakınlaştı. Bu nedenle Mayıs başında Von Papen bir Türk-Alman antlaşması için müzakerelerin başlamasını önerince Türk tarafı bunu kabul etti.¹⁴¹

Bununla birlikte Türk Hükümeti, İngiltere ile ilişkileri olumsuz etkileyecek hiçbir şey yapmak istememekteydi. Bu nedenle İngiliz Büyükelçisi Hugessen, Türk-Alman müzakerelerinden sürekli haberdar edildi.¹⁴² 18 Mayıs'ta Saraçoğlu, Hugessen'i kabul ederek Almanya ile süregelen görüşmelerin ve imzalanan paktın geçici bir durum olduğunu ve bunun Türkiye'nin yanı sıra İngiltere'nin de işine yarayacağını belirtti. Türk-İngiliz 19 Ekim 1939 İttifakı'nın dokunulmazlığını vurgulayan Saraçoğlu, Türkiye'nin "coğrafi ve stratejik açıdan tümüyle yalnız kaldığını" da sözlerine ekledi.¹⁴³ Böylece Türk tarafı İngiltere'yi, yapılacak Türk-Alman Antlaşması'nın geçici bir önlem olduğuna ikna etmeye çalıştı.

Türk- Alman müzakereleri başladığında Ribbentrop, Türkiye'yi Batıdan ayırabileceği ve Mihver safına geçmesi için ikna edeceği umunduydu. Ancak Türkiye, bu yönde bir istek göstermediği gibi üstelik Türk-İngiliz İttifakı'ndan dolayı Türk- Alman Antlaşması'na bir çekince konulmasını da istedi. Ribbentrop öfkelenip Papen'e şunları yazdı.

"Türkiye, Almanya'dan gelecek bir saldırıya karşı kendini güvenceye almak için Almanya ile bir antlaşma imzalamak istemekle birlikte, aynı zamanda İngiltere ile ittifakını sürdürmek istemektedir. Öyle görünüyor ki Türkiye gereğinde İngiltere ile birlikte en azından dolaylı olarak politik ve askeri işbirliği yapma olanağını saklı tutmak istiyor. İngiltere'yle dolaylı da olsa işbirliği yapan Türkiye'nin şunu anlaması gerekir ki ölüm kalım mücadelesi veren Almanya ile kendisi doğrudan çatışma içine girmektedir."¹⁴⁴

Ribbentrop, asker ve teçhizat transit geçişi konusunda Almanya'ya geniş haklar tanıyan bir antlaşma talep ediyordu. Irak'taki Raşit Ali Geylani'nin başlattığı ayaklanma harekâtına yardım etmek isteyen Almanya, Türkiye üzerinden buraya transit geçiş ile asker ve silah göndermek istiyordu. Bu nedenle Papen aracılığı ile Türkiye üzerinde ciddi ölçüde bir baskı kuruldu.¹⁴⁵ Karşılığında da Türkiye-Bulgaristan sınırının Türkiye lehine değiştirilmesi ve Ege denizindeki adalardan

¹⁴¹ DGFP, Series D, Vol. XII, Doc.No .523, pp.828-829, 16 May. 1941

¹⁴² Y. Olmert; Britain, "Turkey And The Levant Question During The Second World War," **Middle Eastern Studies**, Vol.23, No.4, Ekim 1987, p.449.

¹⁴³ FO 371 / R 5366/ 1934 /44. 18 Mayıs 1941

¹⁴⁴ DGFP, Series D, Vol. XII, Doc. No: 607, p.985, 9 Haziran 1941

¹⁴⁵ DGFP, Series D, Vol, XII, Doc.No : 607, p. 985, 9 Haziran 1941, Ayrıca bkz; Papen, **a.g.e.**, pp.475-477

birinin Türkiye'ye verilmesini öneriyordu.¹⁴⁶İşin ilginç yanı, buna benzer öneriler aynı zamanda İngiltere tarafından da yapılmıştı. İngiltere Türkiye'den, artık savunamayacağı Ege Adalarından Sakız, Midilli ve Sisam'ı işgal etmesini istedi. Ve bu işgale Yunanistan'ın da sıcak baktığını ekledi. Türkiye ise Dışişleri Bakanı aracılığıyla, kendini savaşa sürükleyebilecek bir işgali kabul etmeyeceğini söyledi. Yunanistan'da bu işgali istiyorsa Türkiye ancak Almanya'nın oluruyla böyle bir işgali yapabilir. ¹⁴⁷ Saraçoğlu, konuyu 30 Nisan 1941'de Von Papen'e açınca Alman tarafının görüşü, Türkiye transit geçişe izin verirse bu teklifi olumlu karşılayacakları yönünde oldu. ¹⁴⁸ Türkiye'nin bu izni vermeyeceği açıklık kazanınca Almanya, bu adaları 11 Mayıs 1941'de işgal etti. ¹⁴⁹Türkiye, Mayıs ayı boyunca Irak'a transit geçiş konusunda Almanya'ya karşı oyalayıcı bir politika izledi. İngiltere'nin Mayıs sonunda Bağdat'a girerek buradaki Alman yanlısı Geylani'nin yönetimine son vermesi ve kontrolü ele geçirmesi üzerine Almanya'nın transit geçiş konusundaki istek ve baskıları da gündemden düştü. ¹⁵⁰

Almanya'nın Haziran 1941 başında Irak'a yönelerek Ortadoğu'yu ele geçirme planları suya düşünce Almanya için iki seçenek kaldı. Bunlardan birincisi, Türkiye'ye saldırarak Anadolu'yu ele geçirmek ve Ortadoğu'ya hâkim olmaktı. Almanya bu konuda her türlü hazırlığı yaptı fakat Türkiye'nin sert direnişi, Boğazlardan asker sevki sorunu, Toros Dağları engelini yaratacağı zaman kaybı gibi sorunlarla karşı karşıya idi. Almanya'nın ikinci seçeneği ise, Türkiye'ye saldırmaktan vazgeçerek bir saldırmazlık antlaşması imzalamak ve vakit kaybetmeksizin Sovyetler Birliği'ne saldırmaktı. Hitler, bunun için antlaşmanın bir an önce imzası için gerekli talimatı verecek Ribbentrop ise bu anlamda Papen'i sıkıştıracaktı. ¹⁵¹

Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması'na gelince, Türkiye'yi Mihver safına çekmek isteyen ve topraklarından transit geçiş hakkını zorlanmadan almak isteyen Ribbentrop'u ikna etmek Papen'e düşmüştü. Alman Dışişleri Bakanı Türkiye ile yapılacak bu saldırmazlık paktında Türklerin İngiltere çekincesi koymasını kabul

¹⁴⁶ DGFP, Series D, Vol. XII , Doc.No : 621, p.1020, 12 Haziran 1941

¹⁴⁷ Barutçu, **a.g.e.**, ss.184-185

¹⁴⁸ DGFP, Series D, Vol. XII , Doc.No:514, p.812 , 13 Mayıs 1941

¹⁴⁹ Jak P. Mallman Showell, **Fuehrer Conferences On Naval Affairs 1939-1945**, London, Chatham Publishing, 1990, pp.196-200.

¹⁵⁰ Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Çev. Arif Gelen, İstanbul, Onur Yay, 1977, s. 148.

¹⁵¹ DGFP, Series D, Vol. XII, Doc. No: 613, pp.1023-1024, 13 Haziran 1941

etmiyordu. Ribbentrop'a göre bu durum Almanya açısından kabul edilemezdi. İngiltere'yle muhtemel işbirliği olanaklarını saklı tutmak isteyen Türk tarafının bu tutumu dürüstçe değildi. Gerçekten de oldukça çok öfkelenen Ribbentrop'a göre, "Almanya çok kısa bir süre içinde Türkiye'yi haritadan silebilirdi."¹⁵² Bu durumda Ribbentrop'u ikna edip ılımlı bir çizgiye getirmek Papen'e düştü. Papen'e göre bu antlaşmayla Türkiye'nin İngiltere safından Almanya kampına doğru çekilmesi sağlanacaktı. Papen bu anlamda bu antlaşmanın ilk etapta psikolojik bir evrim sürecini ifade ettiğini düşünüyordu. Papen, 25 Temmuz'da Berlin'e çektiği telgrafta Ribbentrop'a "Türkiye'nin 50 tümeninin tasfiye edilmesi askeri bir gerekliliktir ama bu aşamada sadece diplomasi vasıtasıyla bu amaca ulaşılabilir."¹⁵³ Şeklinde karşılık verdi.

Ribbentrop, Türkiye'nin sözkonusu antlaşmaya Türk-İngiliz Antlaşması dolayısıyla çekince koymak istemesini anlamıyor ve bu şekilde imzalanacak antlaşmanın Almanya açısından hiçbir anlamı olmayacağını iddia ediyordu. Ribbentrop'un sert tutumuna karşılık Papen, politikanın gücüyle Türkiye'nin Alman kampına rahatlıkla çekileceğini düşünüyordu. Alman Büyükelçisi nihayet üstün zekâsı sayesinde Ribbentrop'u yumuşatmayı başardı.¹⁵⁴

Papen, Türk Hükümeti'ne 3 Haziran'da antlaşma için yeni öneriler sundu. Öneri paketinde iki ülkenin karşılıklı olarak toprak bütünlüklerine saygı duyacakları, birbirleri aleyhine her türlü harekettten kaçınmayı ve dostluğu isteyen maddeler vardı. Ancak antlaşmaya ek bir gizli protokol konması da isteniyordu. Buna göre; Almanya Boğazlarda Türk egemenliğini tanıyacak, karşılığında Boğazlarda Almanya lehine düzenlemeler yapılacaktı. Ayrıca, Almanya, barış antlaşmaları görüşmeleri sırasında Edirne civarındaki sınır değişikliği konusunda Türkiye'den gelecek istekleri göz önünde bulunduracaktı.¹⁵⁵

Saraçoğlu bu önerileri reddedince, Papen görüşmeleri kesmek tehdidinde bile bulundu.¹⁵⁶ Ne var ki kendi güvenliğini sağlamak zorunda olan Türkiye, bu antlaşmayı imzalamayı ne kadar zorunlu görüyorsa, bir an önce Sovyetler Birliği'ne saldırmak zorunda olan Almanya için de aynı durum söz konusuydu.

---

¹⁵² DGFP, Series D, Vol: XII, Doc.No : 607, pp. 985-986, 9 Haziran 1941

¹⁵³ DGFP, Series D, Vol: XIII, Doc.No : 620, pp.1018-1019, 12 Haziran 1941

¹⁵⁴ DGFP, Series D, Vol: XIII, Doc.No : 620, pp.1018-1019, 12 Haziran 1941

¹⁵⁵ DGFP, Series D, Vol: XII, Doc. No: 588, pp.94-955, 3 Haziran 1941

¹⁵⁶ DGFP, Series D, Vol: XII, Doc. No: 620, 1018-1019, 12 Haziran 1941

Neticede 18 Haziran 1941 tarihinde Türk-Alman Antlaşması imzalandı.¹⁵⁷ Antlaşma imzalanırken Türk tarafını Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Almanya tarafını Büyükelçi Franz Von Papen temsil etti. Anlaşma üç maddeden oluştu.

1) İki ülke karşılıklı olarak topraklarının bütünlüğüne ve dokunulmazlığına saygı göstermeyi doğrudan veya dolaylı olarak diğer akit tarafı hedef alan hiçbir önlem almamayı taahhüt eder.

2) Ortak çıkarları ilgilendiren bütün konularda uygulanacak istişare hükmünü içerir.

3) Antlaşmanın geçerlilik süresi on yıldır.¹⁵⁸

Antlaşmanın önsözünde “her iki ülkenin hali hazırdaki yükümlülüklerine ilişkin çekince” yer almaktaydı.

Görüldüğü üzere, bu çekincenin Almanya'nın baskısıyla, açık bir şekilde Türk-İngiliz İttifakı olduğu belirtilmemiş genel anlamda sözü geçmişti. Lakin Antlaşmanın yayınlanmasından hemen sonra Türk tarafı bu çekincenin Türk-İngiliz İttifakı olduğunu açıklayarak dillendirdi. Gerçektende gerek Türkiye'nin böyle bir çekince hükmünü Türk-Alman Paktı'na yazdırabilmesi gerekse İngiltere ile olan Pakta rağmen böyle bir antlaşmayı yapabilmesi Türk tarafının ciddi bir başarısıdır.

Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı doğal olarak bu şekilde düşünmüyordu. Hugessen, Türkiye'nin dikkatini Sovyetler Birliği'nin uğradığı akıbeta çekip Sovyetler Birliği'nin Almanya ile yaptığı saldırmazlık paktının saldırıya uğramasını önleyemediği şeklinde değerlendirmede bulundu.¹⁵⁹ Hugessen'in daha 14 Haziran'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda Alman askeri baskısının İngiliz diplomasisinin etkisini Türkiye'de çok fena etkilediği, bunun etkilerinin Libya, Yunanistan ve Girit gibi yerlerde de görüldüğü ve bu kötü etkinin kolay vadede gitmeyeceği yazılıydı.¹⁶⁰

Türkiye'nin Almanya ile bir saldırmazlık paktına gitmesinin en önemli nedenini Sovyet Rusya fobisinde bulan İngiliz tarafına göre Türk diplomatları, Birinci Dünya Savaşı'nda bu fobi yüzünden Almanya'nın yanında yer almıştı. Bu

¹⁵⁷ Papen, **Memoirs**, pp.478-479. İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, İstanbul, I. Cilt, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yay., 2001, s.301.

¹⁵⁸ Antlaşmanın tam metni için bkz; J. C. Hurewitz, **Diplomacy In The Near And Middle East A Documentary Record 1914-1956**, p.231 ve İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları Cilt 1, (1920-1945)**, Ankara, TTK yay., 1983, s. 637-640.

¹⁵⁹ FO 371/ 30126 / R 6399/1954/44, 23 Haziran 1941

¹⁶⁰ FO 371/ 30126 / R6156/1934/44/1451, 14 Haziran 1941

korkuya somut bir örnek olarak Hugessen, Türk Dışışleri Bakanı Sekreteri Menemencioğlu'nun bir ifadesine yer vermektedir. Hugessen'in dediğine göre Menemencioğlu, İngiltere'nin Sovyet Rusya ile gerçek bir müttefik olmadıklarını ummaktaydı. Hugessen ise buna karşılık İngiltere ile Sovyet Rusya'yı mecburiyetlerin bir araya getirdiğini açıklamak zorunda kalmıştı.¹⁶¹ İngiliz Dışışleri Bakanlığı, Moskova'daki İngiliz Büyükelçisine verdiği talimatla Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin toprak bütünlüğü, Kafkas sınırları, Çanakale ve Boğazlarla ilgili bir iddialarınının olmadığına dair Türkiye'yi temin etmeye çalışmasını istemekteydi. Çünkü Türkiye, Sovyetler Birliği'nin özellikle Kafkas sınır değişikliği ve Boğazların kontrolüyle ilgili iddialarının olduğu konusunda ikna olmuş durumdaydılar. İngiliz Dışışleri Bakanlığı Kuzey Departmanı, kızgınlıkların ve kırgınlıkların ancak Almanya'nın işine yarayacağını ve Türkiye üzerindeki baskı ve kontrol sürecinde ona hız kazandıracığını düşünüyordu. Bu yüzden Türkiye'ye yapılan sivil ve askeri malzeme sevkiyatına devam etme kararı alındı.¹⁶²

Sovyetler Birliği de antlaşmayı çok olumsuz değerlendirdi. Çünkü Almanya'nın saldırısından sonra Sovyetler Birliği açısından antlaşmanın en önemli fonksiyonunun Almanya'nın güneydeki kanadını emniyete almak olduğu açıkça görülmüştü.¹⁶³ Sovyetler Birliği, Türkiye'nin politikalarına artık kuşkuyla bakacaktı.

İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nın göre, Türk-Alman Antlaşması'nın bir nedeni de Türk Hükümeti'nin Almanların emellerine karşı kendisini bir kez daha emniyete alma ihtiyacıydı. Çünkü Müttefiklerle olan ittifak hiçbir şekilde Almanya'nın saldırısına karşı bu ülkeyi korumamaktadır. İlgili Bakanlık, Türkiye'nin uzun dönem politikaları açısından tercihini kendilerinden yana yaptığını düşünüyordu. Ancak Almanya'nın bu dönemdeki mevcut başarıları Türkiye'yi kendilerini "sigortalama" ihtiyacını doğurmuştu. Çünkü Müttefikler, gerekli desteği sağlayamıyorlardı. Türkiye'nin bu dönemde iki önemli hatta vazgeçilmez prensibi vardı. Bunlardan biri dışarıdan gelecek bir saldırıya karşı toprak bütünlüğünü korumak diğeri ise ülkenin hayati denebilecek çıkarları ile ilgili konularda direnme kararlılığı idi. Almanya'nın bu sıralarda Belgrad'ı bombalaması Türkiye'de korkuyla karşılandı. Türk Genelkurmay Başkanı Mareşal Çakmak'ın İngiliz Hava Ataşesi'ne çektiği telgrafta ülkesinin tecrübelerine dayanarak Almanya'ya hiçbir şekilde güvenmediğini, Sovyet

¹⁶¹ FO 371/ 30089 / R 6532/ 236, 25 Haziran 1941

¹⁶² FO 371/ 30068/ R 7564/ 112/44, 3 Ağustos 1941

¹⁶³ FO 371/ 30068 /R 7564/ 112/44, 23 Temmuz 1941

Rusya'yı dize getirirse sıranın Türkiye'ye geleceğini düşündüğünü dile getiriyordu. Çakmak'a göre Türkiye, Almanya ile Sovyet Rusya'nın birbirlerini tüketmelerini, kendilerini zafere hazırlaması için İngiltere, ABD ve Türkiye'nin ise geniş bir vakite sahip olmasını dilemekteydi. Hugessen ise Çakmak'ın bu görüşlerinin samimi olduğunu düşünüyordu. Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması'nın günün zorunlulukları nedeniyle yapıldığına dikkat çeken İngiliz Büyükelçisi, İngiltere'nin Ortadoğu'daki uzun vadeli çıkarları açısından Türkiye'nin önemini hatırlaması gerektiğine vurgu yapıyordu.¹⁶⁴

Türkiye'de söz konusu Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması sevinçle karşılanmış, Türkiye'nin "savaş dışı" konumunu değiştirip "tam tarafsız" bir duruma geldiğine dair bir anlayış hâkim olmuştu. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırı hazırlığının da verdiği sevinçle TBMM koridorlarında şu görüş hâkimdi: "Bu antlaşma ile Türkiye kendi gerçek çıkarlarının gereklerine uygun olan gerçek ve içten bir duruma, tam tarafsızlık durumuna giriyordu. 19 Ekim 1939 Türk-İngiliz İttifakı artık manevi bir bağlantı halini almıştır. Onun sadece platonik bir özelliği kalmıştır."¹⁶⁵ Her iki tarafında bitmeyen baskılarına karşı Ankara Hükümeti oyunun kurallarını kendisi belirlemeyi becermişti. Ne İngiltere'nin ne de Almanya'nın birer hizmet eri durumuna düşmeden onları "efendi" olarak da görmeden bu oyunu sürdürmeyi başarıyordu.

Nitekim Ankara'daki İngiliz Hava Ataşesi, Türk Hava Kuvvetleri Komutanı'nın 24 Temmuz'da ona şunları söylediğini rapor etmiştir. "Türk- Alman Antlaşması'nın hiçbir hükmü yoktur ve 1939 tarihli Türk- İngiliz İttifakı Türk dış politikası için ana unsur olmaya devam etmektedir."¹⁶⁶ Buna rağmen Menemencioğlu, 29 Eylül'de Von Papen'e 1939 Türk-İngiliz ittifakı hakkında şunları söylemiştir: "Türkiye'nin imzaladığı antlaşmalara sadakati prestiji için can alıcı önem taşımaktadır. Ama bu antlaşma yani 1939 Türk-İngiliz İttifakı bir süsten başka bir şey değildir."¹⁶⁷

Görüldüğü gibi Türk dış politikasında bu anlayış yani "her iki tarafa da mavi boncuk dağıtma" savaşan iki devleti belli bir düzeyde idare edip savaş boyunca denge politikası uygulamaktan başka bir şey değildir. Bu politika Osmanlı

¹⁶⁴ FO 371/ 30093 / R 7421/236/44,13 Temmuz 1941

¹⁶⁵ Barutçu, **a.g.e.**, s.203.

¹⁶⁶ CAB 65/ 23-73 (41)2. 24 Temmuz 1941.

¹⁶⁷ DGFP; Series D (1937-1945) Vol. XIII, No: 367, p. 589, 29 Eylül 1941

Devleti'nin 19. yüzyılda ayakta kalabilmek adına karşıt bloklardan birine dayanması politikasının devamı niteliğindedir.¹⁶⁸ Bu anlamda Osmanlı Devleti mirasıyla bir süreklilik içindedir. Sıkıntılı bir sürüncemde süreci belli bir denge ile yürüten Türk dış politikasının karar vericilerinin gerçek amacı tabii ki fiili savaşın içine girmemektir. Türk-Alman Paktı'yla Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki antlaşma sistemi tamamlanmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü TBMM VI. Dönem 3. Toplantı yılını açış konuşmasında İngiltere ile ittifakın devam ettiğini Türk-Alman Paktı ile ise iki ülke arasında dostluk ve güven ilişkisinin sürdüğünü belirterek Türkiye'nin bu durumda tarafsız kategoride olduğunu ilan etmiştir.¹⁶⁹ Antlaşma, 25 Haziran 1941'de TBMM'de görüşülerek onaylandı. Görüldüğü gibi Alman ordularının en güçlü olduğu dönemlerde Türk dış politikasının çıkarı tarafsız olmaktan yatmaktaydı.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Güney Departmanı görevlilerinden olan Nichols, İngiliz basınının ve bazı diplomatik çevrelerin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na dönük eleştirilerine karşı verdiği demeçte Türk-Alman görüşmelerinin içeriği hakkında Türkiye'nin İngiltere'yi sürekli haberdar ettiğini belirtmekteydi. Nichols'a göre endişelenecek bir şey yoktur. Türk-Alman Antlaşması'nın içeriği ve önemi ile ilgili İngiliz basını ve BBC'yi her daim bilgilendirdiklerini ifade edip eklemektedir. "Bu antlaşma gerçekte bir şeyi değiştirmemiştir, özellikle Türkiye'nin İngiliz bağına sadakati tamdır. Türk diplomatların bize ve bizimde onlara güvenimiz tamdır."¹⁷⁰ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye ile ilgili politikalarında uğradığı başarısızlığı ve konuyla ilgili zafiyetlerini saklama çabası ortadadır.

Hugessen, bu sıralarda İngiliz Hükümeti'nin isteği doğrultusunda, 1939 Türk-İngiliz İttifakı'nın başlangıçta belirtildiği gibi sözleşmeli bir antlaşma olduğuna dair TBMM'den bir deklarasyon yayınlanması amacıyla TBMM'yebaskıda bulunması için Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'ndan ricada bulundu. Saraçoğlu, Türk-Alman Antlaşması'nın kesinlikle Türk-İngiliz İttifakı'nı etkilemeyeceğini bu antlaşmanın İngiltere'ye herhangi bir zarar vermeyeceğini ve asla Alman ordularının Türkiye'den geçişine izin verilmeyeceğini belirtti. Ama bunun için yazılı bir deklarasyon vermeden yana tavır almadı. Saraçoğlu, gerekli açıklamaların ve bilgilendirilmelerin

¹⁶⁸ Deringil, Selim; "Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı: II. Abdülhamit ve İsmet İnönü", **Toplum ve Bilim**, No. 28, Kış 1985, s.93-97

¹⁶⁹ **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)** , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946, s. 358-359

¹⁷⁰ FO 371/R 6317/ 1934/44, 20 Haz. 1941

Reuters ve BBC haber ajanslarına yapıldığını da sözlerine ekledi.¹⁷¹ Görülmektedir ki Türk dış politikasının karar vericileri İngiltere'nin baskılarını geçiştirmeye ve yapılan zorlamalara "kulak asmamaya" devam edeceklerdi.

Saraçoğlu'nun Reuters'e yaptığı açıklamalar İngiltere ve ABD'de tatmin edici bulunsa da Türk Dışişleri Bakanının bu ülkelerde uyandırdığı izlenimi, tavrının içtenlikten uzak ve yüzeysel olduğu yönündeydi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Hugessen vasıtasıyla istediği bu açıklamaların yazılı hale getirilmesi konusu ise Türk Hükümeti tarafından hiçbir zaman karşılık bulmadı.¹⁷²

Bu arada Türkiye, Büyükelçi Haydar Aktay vasıtasıyla Moskova'yı Türk-Alman Antlaşması'nın detayları konusunda bilgilendirdi ve Türkiye'nin daha önceki antlaşmalarına sadakatinin geçerli olduğunu vurguladı. Molotov'un "Öyleyse bu antlaşmanın getirdiği yenişey nedir?" sorusuna Türk Büyükelçisi ilgili antlaşmanın mevcut durumile ilgili herhangi bir şeyi değiştirmedeği yönünde cevap verdi. Türkiye'nin tamamen İngiltere ile yaptığı antlaşmaya bağlı olduğunu ve İngiltere'nin, Türk dış politikasının köşetaşını oluşturmaya devam ettiğini vurguladı. Türk Büyükelçisi'ne göre, Türkiye, tehdit nereden gelirse gelsin kendisine karşı yapılan bir istilaya asla göz yummayacaktı. Antlaşmanın getirdiği değişiklik ki buna değişiklik denilirse Almanya ile bir çatışmaya girmeyeceği maddesi idi. Molotov'un, antlaşmanın Türk kamuoyunu tatmin ettiği tespiti üzerine Türk Büyükelçisi Aktay, Türk kamuoyunun her zaman barıştan yana tavır aldığını ve Türkiye'nin çıkarlarını feda etmeyen antlaşmalara sıcak baktığını belirtti. Aktay, bu antlaşmanın Türkiye'nin tarafsızlığını garantilediği için Sovyetler Birliği'nin destek verdiği görüşüne Molotov, tamamen katıldığını söyleyerek onayladı.¹⁷³

Görüldüğü gibi Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması'yla Türkiye, topraklarını olası bir saldırıya karşı koruyor ve bu arada da daha önce yüklediği sorumluluklarından vazgeçmeyerek İngiltere ile ilişkilerini bozmuyordu. İngiltere ile askeri ittifak içinde olan Türkiye, Almanya ile saldırmazlık antlaşması imzalayarak politik açıdan dengeyi de sağlamıştı.

Ayrıca bu antlaşma, Türkiye'ye dış politikasında daha geniş bir hareket alanı sağladı. Türkiye, hem İngiltere hem de Almanya ile ticaret yapabilecek ve her iki

¹⁷¹FO 371/1934-44/ R 6347/1934/44, 21 Haz.1941

¹⁷²FO 371/1934-44/ R 6347/1934/44, 23 Haz. 1941

¹⁷³FO 371/1934-44/ R 6352/1934/44, 22 Haz. 1941

ülkeden de savaş malzemesi alabilecekti. Diğer yandan Türkiye, antlaşmayı imzalayarak ister istemez Sovyetler Birliği'ne tavrı almış oldu. Çünkü antlaşmaya göre, Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırdığında İngiltere'nin Boğazları kullanarak bu ülkeye yardım götürmesi olanaksız hale geldi. Bu durum da Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı güvensizlik duymasına yol açacaktı. Almanya açısından Türkiye'nin savaş dışı tutumunun sürdürülecek olması, İngiltere ile askeri bir işbirliğinden kaçınacak olması başarı olarak görülüyordu. Türkiye üzerinden Almanya'ya bir saldırı ihtimali ortadan kalkıyordu. Son olarak antlaşmada yer alan ticari ilişkilerin yoğunlaştırılması maddesiyle Alman savaş sanayi için büyük bir pazar elde ediliyordu.

1.1.7. SOVYETLER KONUSUNDA TÜRK VE İNGİLİZ ENDİŞELERİ

“İngiliz Arşivine Göre Türkiye üzerinde Sovyet Baskısı” kısmında genişçe anlatıldığı gibi 23 Ağustos 1939 tarihli Nazi-Sovyet Paktı, Türkiye'de büyük bir hayal kırıklığı ile karşılanmış ve bundan sonra Türk dış politikasının seyrini daha güç bir şekilde sokmuştu. Bu pakta rağmen Türkiye, kendisini Batılı demokrasilerle Sovyet Rusya arasında bir köprü olarak görme isteğinden vazgeçmemiş bunun için Saraçoğlu, Moskova'yı ziyarete gitmişti. Saraçoğlu'nun Eylül 1939'daki Moskova ziyareti uzun süren görüşmelerin ardından Sovyet Rusya'nın, içinde Montreux Boğazlar Rejimi'nde değişikliği de barındıran bir dizi isteği yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmış ve Saraçoğlu 17 Ekim 1939'da ülkeye geri dönmek zorunda kalmıştı.

Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na göre Sovyet Rusya er ya da geç Türkiye'ye saldıracaktı.¹⁷⁴ Bunu Bulgaristan üzerinden yapacaktı. Türk Dışişleri Bakanı, argümanını desteklemek için Molotov ile Moskova'daki Türk Büyükelçisi H. Aktay'ın yakın bir tarihte yaptıkları görüşmeyi kanıt göstermekteydi. Burada Molotov'un üslubu oldukça tehdit ediciydi. Saraçoğlu, ayrıca SSCB'nin Odesa limanına yığınak yaptığını ve Türkiye'nin kendini İtalya ve SSCB ile bir savaş içinde bulduğu zaman tek kalmış olacağını ve şu durumda İngiltere'nin gemilerini Karadeniz'e sokamayacağını düşünmekteydi.¹⁷⁵ Bu sırada İngiltere, Sovyet Rusya'nın Türkiye için bir tehdit olmadığını Türkiye'ye anlatmaya çalışıyordu ve

¹⁷⁴FO 371/ 25018/ 6459/ 541, 13 Haziran 1940

¹⁷⁵FO 371/ 25018/ 6459/ 541, 13 Haziran 1940

Türkiye'nin bu durumu sırf 1939 İttifakı'ndan kaynaklanan yükümlülüklerinden kaçmak için kullandığına yani blöf yaptığına inanmaktaydı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na göre bu anlamda Türk dış politikasının merkezinde Sovyet Rusya bulunmaktaydı.¹⁷⁶

Kasım 1940'da SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, Almanya Dışişleri Bakanı Von Ribbentrop'un daveti üzerine Berlin'e gitti. Bu görüşmelerin amacı, kendilerine savaşın kesin kazananı gözüyle baktığından Hitler'in, savaş sonrası için dünyanın nüfuz alanlarını paylaşma isteğiydi. Bu buluşmada Hitler için esas sorun Sovyet Rusya'nın beklentilerinin nasıl karşılanabileceği idi. İngiliz İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine bir plan yapan Ribbentrop, Sovyet Rusya da bu bloka katılırsa dünyayı dört Mihver devletinin kontrolüne bırakıyordu.¹⁷⁷

Bu görüşmelerde Türkiye de her iki ülke arasında pazarlıklara konu oldu. Bu pazarlıklarda Von Ribbentrop ve Hitler, Sovyet Rusya'ya Boğazlar rejiminde değişiklik ve Karadeniz'de bazı imtiyazlar tanımış olmasının karşılığında Molotov, ülkesi için bu tür garantilerin yeterli olmadığını ve asıl olması gerekenin Sovyet Rusya'nın Türkiye ile masa başına oturması ve Boğazlarda üstler elde etmesi gerektiğini belirtti.

Hitler-Molotov görüşmeleri birçok nedenden dolayı başarısızlığa uğradı. Görüşmeler sonunda Molotov'a Almanya tarafından verilen antlaşma tasarısında yukarıda bahsi geçtiği şekilde, dünya dört devlet arasında nüfuz alanlarına bölünüyor ve Sovyet Rusya'ya Kafkasların güneyinde İran'dan Hindistan'a kadar uzanan bölge bırakılıyordu. Antlaşmanın 2 numaralı protokolü ise Türkiye ile ilgili idi. Bu protokole göre Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği Türkiye'yi İngiltere'ye olan taahhütlerinden kurtaracaklar ve Mihver ile işbirliğine kaydıracaklardı. Yeni bir Boğazlar rejimiyle Sovyet Rusya, Boğazlardan sınırsız geçiş hakkına sahip olacak, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletler Boğazlardan savaş gemisi geçirmeyeceklerdi.¹⁷⁸ Bunun ötesinde Almanya, Sovyet Rusya'yı Balkanlar, Türkiye ve Boğazlar bölgesine dokundurmuyor, savaş sonrası için Türkiye'yi kendi etki alanında bırakıyordu.

¹⁷⁶ FO 371/ 25018/ 6459/ 541, 13 Haziran 1940

¹⁷⁷ Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.166.

¹⁷⁸ A.L. Macfie, "The Turkish Straits In The Second World War 1939-1945," **Middle Eastern Studies**, Vol 25, No 2 Nisan 1989, pp. 238-248.

Molotov, SSCB'ye döndükten sonra Mihver Bloku'na katılmak için, 25 Kasım 1940'ta Berlin'e çektiği notada yine Boğazlar bölgesinde üst istiyordu. Ayrıca Türkiye'ye Mihvere katılması için baskı yapılmasını, Türkiye bunu reddederse Mihver ülkeleri tarafından gerekli diplomatik ve askeri tedbirlerin alınmasını istiyordu.¹⁷⁹ Molotov, aynı gün Bulgaristan'a çektiği notada da bu ülkeye karşılıklı yardımlaşma paktı ve bunun içeriğinde de Bulgaristan yararına Doğu Trakya'da söz hakkı tanıyacaktı. Türkiye, Bulgaristan'a saldıracak olursa Sovyet Rusya, Bulgaristan'ı açık bir şekilde koruyacaktı. Bununla birlikte Bulgaristan, bütün bu Rus tekliflerini reddedip Almanya'ya bağlı olmaya devam edeceğini ve Türkiye ile de ilişkilerini iyi bir havada sürdüreceğini ifade etti. Molotov'un Boğazlar ve Bulgaristan'ın SSCB etkisi altına girmesi konusundaki ısrarı şüphesiz ki Hitler'in SSCB ile yollarını ayırmasında önemli bir mihenk taşıdır.¹⁸⁰ Açıktır ki "ortaklar" Balkanlar ve Boğazlar "pastası" üzerinde anlaşamayacaklardı.

Bu dönem Sovyet- Alman ilişkileri İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından başından beri dikkatle izleniyordu. Daha Hitler- Molotov Görüşmeleri gerçekleşmeden İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri iç yazışmalarından görülebildiği kadarıyla Stalin ile Hitler arasındaki pazarlıklarla ilgili tahminlerde bulunuyorlar ve Hitler'in Ortadoğu'da Stalin'e hangi yerleri ganimet olarak bıraktığına dair fikir geliştiriyorlardı. Bir kısım uzmana göre Almanya, Sovyetler Birliği'ne sadece Kafkaslarda sınır değişikliği için izin vermişti bir kısım uzman ise Almanya tarafından Sovyetler Birliği'ne bütün Asya Türkiye'si'nin vaad edildiğini belirtiyordu. Şurası kesindi ki Almanya Sovyetler Birliği'ne Karadeniz'de bir tek deniz üssü vermenin dışında Boğazlar bölgesine dokundurtmayacaktı.¹⁸¹ Sofya'da bulunan İngiliz Büyükelçisi Rendel'in elde ettiği bilgilere göre ise Alman planlarına göre, Bulgaristan'a Türkiye'nin Trakya kısmı, İtalya'ya ise Asya Türkiye'si bırakılıyordu. Sovyetler Birliği'nin payına ise Boğazlar düşüyordu. Bulgaristan bu planlamayı kendi açısından yetersiz buluyordu. Rendel, Sovyet ordusunun alt rütbeli askerleri arasında ciddi bir Alman karşıtlığı olduğunu da eklemeyi edemiyordu.¹⁸² İngiltere'nin Güney Afrika Komiserliği'nden gelen bir şifre telgrafta Sovyetler Birliği'nin İstanbul'u rüşvet şeklinde almak karşılığında Almanya ile anlaşacağına dair

¹⁷⁹ Gorodetsky, **a.g.e.**, pp.68-70

¹⁸⁰ Macfie, **a.g.m.**, p.242.

¹⁸¹ FO 371/24845/ N7046/30/38/ 30 Ekim 1940

¹⁸² FO 371/ 24845/ 7046/G/ 30 Ekim 1940

bilgilerin geldiği ve bu doğruysa eğer bu durumu kullanarak Türkiye'yi etkilemenin önemi tartışılıyordu.¹⁸³

İngiltere için asıl şaşırtıcı olan durum Sovyetler Birliği'nin çıkarları için müthiş önem verdikleri Boğazların güvenliğini sağlamayı Almanya ile birlikte yapmayı kabul etmeleri idi. Bu ilk bakışta Sovyetler Birliği'nin geleneksel çıkarlarına zıt bir durum oluşturabilirdi ama Stalin, bu şartlar altında bunu kabul etmek durumundaydı. En azından Almanya ile savaşa tutuşmaktan çok daha iyiydi. Almanya da zaten bunu öngörüyordu. Karar veremedikleri şey Türkiye'ye kendileri mi saldıracak yoksa Türkiye bir ödün olarak Sovyet Rusya'ya mı bırakılacaktı? İngilizlerin cevaplayamadıkları nokta Polonya örneğinde olduğu gibi Sovyetler Birliği'nin gerçekten Türkiye'yi arkadan vurup vurmayacağıydı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasında yoğun tartışma konusu ise, Sovyetler Birliği'nin İngiltere'yi karşısına alıp Türkiye'ye saldırabileceklerine samimi olarak ihtimal verip vermemeleri ile ilgili idi. Bunun için de İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ni Almanya'nın kucağına atacak şekilde politikalarından kaçınması gerekiyordu.¹⁸⁴

İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatlarına göre diğer şekilde Sovyetler Birliği Almanya ile ittifak halinde Türk Boğazlarına saldırmayı aklına koyacak olursa Türkiye, geçmişteki örneklerden de görüleceği gibi bu baskılara boyun eğip savaşmadan kapitülasyon şeklinde iki devlete Boğazlarda söz hakkı tanıyacaktı. Bu durum kesinlikle İngiltere'nin çıkarlarına aykırıydı. Bunun için İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ne karşı elinde oynayacağı tek kart olarak Türkiye'yi hedefleyen her türlü tehdidin İngiltere'nin kendisine karşı olmuş gibi sayacağını muhatabına ilan etmek kalıyordu.¹⁸⁵ Bununla birlikte bu dönemde Türkiye, Sovyetler Birliği'nden bir tehdit almadığını ve muhtemel bir Alman saldırısı durumunda Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı iyi niyetli tarafsızlık politikası güdeceklerinden emin olduğunu ısrarla söylüyordu.¹⁸⁶ Ancak Daily Worker Gazetesi, daha Ocak 1940'ta, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı Ekim 1939'da imzalandıktan hemen sonra Londra'da üç devlet arasında bir anti-Sovyet ordusunun oluşturulmasına dair askeri görüşmelerin gerçekleştiğini yazmaktaydı. Güvenilir kaynaklara dayandığını iddia eden gazeteye göre, Türkiye'nin 500 bin, Fransa'nın ise 400 bin civarında asker katkısı ve küçük bir

---

¹⁸³ FO 371/24845/ 7046 G/ 17 Ekim 1940

¹⁸⁴ FO 371/24845/ N 7148/30/38 10 Kasım 1940

¹⁸⁵ FO 371/24845/7148/30/38/ 11 Kasım 1940

¹⁸⁶ FO 371 /24845/ Cyber tel: No 1168 1 Kasım 1940

İngiliz desteği de alınarak bu oluşumun yaratılmasına çalışıldı. General Weygrand, General Wavell ve General R. Orbay'ın ilk önce İstanbul'da başlattıkları görüşmeler Londra'da tüm hızıyla devam etti. Orbay'ın Türkiye'ye dönüşü sonrası hükümetin kontrolünde olan Türk basını bir anti-Sovyet tavır takınarak sıkı bir kamp oluşturma yoluna gitti. Nitekim tam da bu sıralarda İnönü'nün Rauf Orbay'ı da yanına alarak Türkiye'nin Kafkaslar civarındaki doğu sınırlarını teftiş etmeye gitmesini argümanlarını desteklemekte bir örnek olarak sunan gazete Türkiye'nin bu noktada olayların merkezindeki bir kilit ülke durumunda olduğunu yazmaktaydı.¹⁸⁷

Sonuç olarak Almanya'nın Balkanlara 1941 yılı başları gibi hemen hemen hâkim olmaları, Türkiye'de bir panik yarattı. Bu panik, Almanya'nın Sovyet Rusya ile birleşerek Türkiye'yi Polonya örneğinde olduğu gibi parçalayacakları kurgusu üzerine idi. Bunun için Hitler, 4 Mart 1941'de İnönü'ye yazdığı mektubunda Türkiye sınırlarından 60 km uzakta olan Alman ordularının Türkiye'yi işgal gibi bir amaçlarının olmadığını belirtti. Fakat aynı mektupta Sovyet Rusya'nın Boğazlar üzerindeki emellerini de söylemeden edemedi. Doğal olarak Hitler'in bundan amacı, Türkiye'de bir Sovyet Rusya korkusu yaratmak ve Sovyetler Birliği'ne karşı başlatacağı savaşta hiç olmazsa Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamaktı. Bütün bunlara rağmen Sovyet Rusya, 24 Mart 1941 tarihinde Türk Hükümeti ile saldırmazlık deklarasyonu yayımlayarak, İngiltere ve Almanya'nın Türkiye'ye karşı yaptığı propaganda savaşı ve sinir harbinin önüne geçmek istedi.¹⁸⁸ 24 Mart 1941 Türk – Sovyet Deklarasyonu, 19 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nı teyit etmekte ve Türkiye bir saldırıya maruz kalırsa Sovyetler Birliği'nin tarafsız kalacağını ifade etmekteydi.¹⁸⁹ Nihayetinde hem Hitler'in mektubu hem de Sovyet Rusya ile yapılan deklarasyon Ankara Hükümeti'nin psikolojik durumunda bir nebze rahatlık sağladı.

---

¹⁸⁷ "Plans Hatchi Extend War To Near East", **Daily Worker**, 2 Ocak 1940

¹⁸⁸ Necmeddin Sadak, "Turkey Faces The Soviets," **Foreign Affairs**, Nisan 1949, No 27, p.457.

¹⁸⁹ Esmer-Sander, **a.g.m.**, s.154.

1.1.8. İNGİLTERE’NİN BALKANLAR POLİTİKASI VE TÜRKİYE

1.1.8.1. CHURCHİLL’İN BALKAN POLİTİKASINDA TÜRKİYE

1941 yazı gibi, İngiltere’nin savaş öncesinde oluşturduğu Türkiye imajı tamamen yerle bir oldu. Artık İngiltere açısından, Sovyet- Türk dostluğunu restore etme umudu yerini Ankara ile Moskova arasında aksiyomatik bir hal alan çelişkili bir döneme bırakmıştı. 1940’ın yazı ve sonbaharında İngiltere, Müttefik yanlısı bir Türkiye’nin Balkanlarda etkili ve büyük bir liderliğe sahip olacağına inanmıştı.¹⁹⁰ Bu durum, Balkanların zorlu gerçekleriyle uyuşmasa da İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu fikre sıcak bakıp bir süre bu yönde politika oluşturdu. Türkiye’nin Balkanlardaki rolü ile ilgili yanlış değerlendirmeler, 1941 Nisan’ına kadar, İngiliz politik çevrelerinde, mantıksız bir Balkan cephesi fikrinin büyümesine katkıda bulundu. Bunda tabii ki, İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın Hitler’in niyetini okuyamayışının da etkisi vardı. İlgili Bakanlığa göre Hitler, Sovyetler Birliği’ni istila etmek yerine Ortadoğu’ya sıçramak için Balkanları vuracaktı. İngiliz askeri çevrelerinde Balkanlarda açılacak bir cephede, Türkiye’nin askeri zayıflığı nedeniyle İngiltere’ye bir yük olacağına dair yapılan çalışmalar bir yana böyle bir Türkiye, Almanya tarafından hemen ekarte edilip İngiltere açısından ise Ortadoğu’yu tehlikeye atabilirdi. Ama yine de İngiltere’de oluşturulan yanlış politik kavrayışlar böyle bir politikanın takip edilmesini sağladı. Bu dönemde İngiltere’nin Balkan politikasındaki en etkili isim olan Churchill, mesaisinin bir kısmını da dönemin Sovyet- Türk ilişkilerine ayırmak durumunda kaldı.¹⁹¹ Churchill için bugünlerde en büyük korku, yıldırım harekâtıyla Hollanda, Belçika, Polonya ve Fransa’yı işgal eden Hitler’in Balkanlara ve Türkiye’ye dair gizli bir planının olup olmadığı ile ilgiliydi.

Bilindiği gibi Mayıs 1939 tarihli Türk-İngiliz deklarasyonu Balkan ülkelerini, Mihverin saldırganlığını Balkanlara yöneltir korkusuyla tedirgin etmişti. İtalya’nın

---

¹⁹⁰ Tamkin, **a.g.e.**, p. 32

¹⁹¹ Winston Churchill, **The Gathering Storm**, Boston, Houghton Mifflin Co, 1951 ,p.392.

Arnavutluk'u işgali ile Balkan ülkelerinin bu korkusu daha da arttı.¹⁹² Türk liderlere olan bu kırgınlık Yugoslavya tarafından Türkiye'nin Balkan politik alanına bir dış gücü sokuyor olması nedeniyle Balkan paktının ruhuna ve özüne aykırılığı yüksek sesle dile getirildi. Yugoslavya'nın Türkiye'ye yaptığı bu çıkış, bazı İngiliz tarihçiler tarafından bölgede zaten İtalyan, Sovyet ve Alman etkisinin yoğun olduğu, Balkanların tarafsız bir blok olma özelliğinin bu güçler tarafından zaten zayıflatıldığı gerekçesiyle eleştirilmektedir.¹⁹³

Türkiye, Romanya ve Yugoslavya'nın Mihvere karşı direnme konusundaki isteksizliklerini gördüğünde 1940 Şubat'ında artık Balkan paktını yenileme girişimleri de sonuçsuz kaldı. 1940 Nisan'ında Türkiye artık Balkanlarda ortak bir savunma antlaşması için Yunanistan'ın ağızını arıyordu.¹⁹⁴ Haziran 1940 gibi Türkiye'nin Yunanistan ve Yugoslavya ile birlikte, bir İtalyan saldırısına karşı ortak bir harekât oluşturma teşebbüsleri boşa çıktı. 1940 Ağustos'unda Sovyetler Birliği tarafından tehdit edilen Romanya, Alman himayesini tercih edip Balkan Antantı'ndan da çıktı. Bu sırada İngiliz basını Balkan Antantı'nın sadece lafta kaldığını ama Türk-Yunan ittifakının bundan zarar görmediğini yazıyordu.¹⁹⁵

Buna rağmen İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin Balkan Antantı'ndaki etkisinin ve etkinliğinin büyüklüğünü iddia etmeye devam ediyordu.¹⁹⁶ İngiliz basını ise tüm Balkanlarda güçlü bir Alman etkisi daha ziyade baskısı olduğunu görüyordu ve Balkanlarda Türkiye'nin rolünün ise bu toplumları bir arada bulundurmaları, onları Mihver yanlısı politikalarından caydırmak şeklinde olacağını düşünüyordu.¹⁹⁷

İtalya'nın Yunanistan'ı işgali durumunda Türkiye'nin savaşa girip girmemesi konusunda İngiliz iç yazışmalarından rahatlıkla görülebileceği gibi İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlileri arasında bir görüş birliği yoktu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ve Başbakanın ısrarlı tutumuna karşın İngiliz Genelkurmayı, Türk silahlı güçlerinin

---

¹⁹²Millman, a.g.e., p.186

¹⁹³Tamkin, a.g.e.,p.33

¹⁹⁴HW 12-252, 080253, Greek Minister London to Foreign Ministry Athens, 30 Nisan 1940, (2 May)

¹⁹⁵"Turkey and The Balkans- The Failure Of Co-Operations, An Independant Policy", **Times**, 5 Ağustos 1940, p.4. "Plan to Isolate Turkey- Rumanian Help", **Manchester Guardian**, 3 Ağustos 1940, p.7

¹⁹⁶CAB 66/9, WP (40) 254, Comments On The Recent Conversations Between HM Ambassodar at Moscow and M. Stalin, 9 Temmuz 1940, FO 371/ 25018 /R 6821/ 542/44 The Political Importance Of Turkey, 24 Temmuz 1940

¹⁹⁷"Turkey Stands Firm II, Axis Manoeuvres in Greece & The Balkans The –The Watch Of The Straits" , 4 Ekim 1940, **Times**, p.5. "Axis Schemes In The Balkans –Pressure On Bulgaria & Greece- Indirect German Control In Sofia – Counter Weight Of Turkish Influence", **Times**,17 Ekim 1940, p.4.

sadece bir savunma savaşı yapacak kapasitede olduğunu savaşa girmesi halinde ise kendisini olduğu gibi İngiltere'nin Ortadoğu'daki pozisyonunu da zor bir süreç sürükleyeceğini düşünüyordu.¹⁹⁸ Sonunda Genelkurmayın görüşlerine katılan İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'ye verdiği rolü yeniden biçimlendirdi. Buna göre Türkiye, Almanya'nın yanına kaymadığı sürece İngiliz tarafınca olumlanıyordu.¹⁹⁹ Ama bu geçici bir durum oldu. 1940-1941 kışında, Almanya'nın Balkanlarda oluşturduğu askeri yığınak, İngiltere'yi oldukça tedirgin etti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yine Türkiye'nin savaş potansiyelini düşünmeden bu ülkeyi aktif olarak savaşın içine çekmeye gayret yönünde politika oluşturdu. İtalya'nın Yunanistan'ı işgali 1940 yılının 28 Ekim'inde başladı ama İngiliz diplomatlarını bundan ziyade endişelendiren gelişme Almanya'nın Balkanlarda oluşturduğu güçlü savaş kampanyasıydı. Çünkü böylece Almanya, kendisine direnemeyecek olan Balkan ülkelerini hemen ekarte edip buradan Ortadoğu'ya taarruzda bulunabilirdi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın tahminine göre Bulgaristan ve Yugoslavya'yı çok kolay bir şekilde ekarte edecek olan Almanya, Trakya sınırlarına ancak 1940 yılı sonu gibi ulaşacaktı. Bu durumda Türkiye, Almanya ile Trakya'da savaşımaya kalkmamalıydı. Çünkü Almanya tarafından çok kolay alt edilirdi. Türkiye, ordu birliklerini Boğazın Asya tarafında yığılmalı ve buradan savunma savaşı yapmalıydı. İngiliz diplomatlara göre Almanya, en erken 1941 yazında Anadolu'dan geçip Kuzey Irak'a ulaşabilirdi. Bunun için etkili bir Türk direnişi Almanya'nın güneydoğuya doğru ilerlemesinin önündeki en temel engel olacaktı. İngiliz Kabinesine göre Alman baskısına karşı direnmesi için Türkiye'nin en iyi şekilde desteklenmesi gerekiyordu. Bunun için alınması gereken önlemlerden ilki İngiliz ordusu tarafından Türk ordusunun doğrudan desteklenmesi teknik malzeme, eğitim anlamında güçlendirilmesi geliyordu. Bununla birlikte İngilizlerin Ortadoğu Komutanlığı'na bağlı bir ekip oluşturulması ve bu ekibin Türkiye izin verirse bir an önce Türkiye'ye taşınması ve savaşa girmesi durumunda Türk Hükümeti ile yakın temas kurması gerekiyordu. Bir de Mihver güçlerinin Anadolu'yu ele geçirmeleri durumunda Anadolu'daki başlıca tünel, yol ve limanları tahrip etme işi için gerekli planların hazırlanması gerekiyordu.²⁰⁰ Churchill'in amacı, Balkan toplumlarının ve

¹⁹⁸ CAB 80/16, COS (40) 656 (JP) , Italian Action Against Greece, 23 Ağustos 1940, CAB 80/18, COS (40) 739 (JP) , Assistance to Greece, 12 Eylül 1940

¹⁹⁹ FO 371/ 24918/ R 7314 / 764/19/ Nichols Minute, 28 Ağustos 1940, FO 371/ 24918/ R 7396/ 764/19/ Nichols Minute, 1 Eylül 1940

²⁰⁰ CAB 80 /21, COS (40) 871, 1 Kasım 1940

Türkiye'ninAlmanya'ya direnmesini sağlayarak Almanları burada oyalamak böylece Ortadoğu'daki İngiliz askeri güçlerinin konumunu sağlamlaştırmak için kendilerine zaman kazandırmaktı.²⁰¹ Yunanistan'ın Almanların kontrolüne girmesi demek İngilizlerin Ege'de sıkışmaları anlamına gelirdi ve Türkiye'ye ise İngiltere açısından korkunç etkiler bırakırdı.²⁰²

Bu yüzden ki Churchill bu dönemde Balkanlarda Türkiye vasıtasıyla güçlü bir direnç oluşturmaya çabalayacaktır.

1.1.8.2.İNGİLTERE'NİN BALKAN ANTANTI'NI CANLANDIRMA ARZUSU VE TÜRKİYE

1940 yılının sonlarında Mihver devletlerinin Balkanlardaki başarıları, İngiltere'yi alarma geçirdi. Çünkü şimdi Mihver devletleri için Bulgaristan ve Türkiye'den geçerek Suriye ve Irak'a ulaşma imkânı ortaya çıktı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türk tarafıyla, İtalya'nın Yunanistan'a yapacağı bir saldırıya ve İngiliz-Türk ittifakına göre Türkiye'nin yapabileceği yardıma ilişkin görüşmelere daha Ağustos 1940'da başlamıştı.

Londra'da Türk Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras, İtalya'nın asla kendi başına Yunanistan'a saldıramayacağını çünkü karşısında İngiltere'nin üstün gücünü göreceği için buna cesaret edemeyeceğini İtalya'nın şu anda sadece blöf yaptığını söylüyordu. İtalya, ancak Almanya –Sovyet Rusya ortak harekâtının bir parçası olarak bu işgale katılabilirdi. İtalya kendi başına Ege Adalarına da saldıramazdı. Aras, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nınolası bir İtalyan-Yunan savaşında Türkiye'nin rolüne dair olan sorularını savuşturuyor, konuyu İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki gücünden İtalya'nın çekineceği üzerine getiriyordu.²⁰³

Sovyetler Birliği'nin İngiliz Büyükelçisi Cripps, Yugoslav bir devlet görevlisinden aldığı bilgiye dayanarak olası bir İtalyan-Yunan savaşında Türkiye'nin Yunanistan'a desteğinin Yugoslavya şartına bağlı olduğunu Londra'ya bildiriyordu. Yugoslavya, Yunanistan'a destek verirse Türkiyede destek verecekti. Bu durumda

²⁰¹ WM (40) 268th Meeting, 9 Ekim 1940, War Cabinet Minutes,

²⁰²İngiltere bu nedenle Yunanistan'a ellerinden gelen desteği esirgememe kararı aldı. Yunanistan'ın havaalanlarının çoğu kış mevsimi şartlarına uygun değildi ve zaten modern nitelikteki savaş uçaklarının inişi için de sıkıntı vericiydi. Ülkede kullanımdaki havaalanlarının ikisi de güneydeydi. Yunanistan desteklenmezse ve düşerse bunun Türkiye'ye İngiltere için ölümcül denebilecek etkileri olacaktı. CAB 80 /21, COS (40) 897, 3 Kasım 1940.

²⁰³ FO 371/ 24918/ R 7327/ 764/19, 29 Ağustos 1940, (Sargent'in Notu)

Yugoslavya'nın Yunanistan'ı desteklemesi olanak dışıydı. Çünkü Almanya, İtalya'yı korumak adına Yugoslavya'yı her an yutabilirdi. Türkiye, Yunanistan'a yapacağı herhangi bir açık destek nedeniyle Sovyet tedirginliği yaşıyordu.²⁰⁴ Ne var ki Türkiye'nin savaşa girişini Yugoslavya şartına bağlayan haber, İngiltere'nin Belgrad'daki Büyükelçisi tarafından iki gün sonra yalanlandı ve Türkiye'nin böyle bir şart ileri sürmediği ve böyle bir durumda Türkiye'nin savaşa girip girmemekle ilgili kararını daha vermediğini ilgili Büyükelçi, Türk Dışişleri Bakanı ile yaptığı bir konuşmaya atfen bildiriyordu.²⁰⁵

Yunanistan'daki İngiliz Büyükelçisi ise Türkiye'nin olası bir İtalyan-Yunan savaşı sırasında Sovyet Rusya faktörünü ileri sürerek savaşa girmekten kaçınmasını hiç samimi bulmuyor ve Türkiye'nin her zaman Sovyet Rusya faktörünü ileri sürdüğünü belirterek Türk dış politikasını bu açıdan kaçamak ve kaygan politika "evasive policy" olarak tanımlıyordu.²⁰⁶ Ayrıca, Sovyet basın ve yayınının da Türkiye'ye bu şekilde imada bulunduğunu Londra'ya bildiriyordu. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen tarafından da Türkiye'nin tavrının çok samimi olmadığı Türkiye'nin savaştan kaçınmak için muhakkak yeni bahaneler üreteceği ve savaş konusunda oldukça gönülsüz olduğu vurgulanıyordu. Bu durumda Türkiye'ye karşı nasıl bir politika izlenmeli idi? Savaşa girmesi adına baskıya devam mı edilmeli yoksa Türkiye'yi Müttefiklerden koparmamak adına bu ülkeye daha rahat mı davranılmalıydı? Bu konuda İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda bu dönemde hâkim olan görüş, Türkiye'nin İngiltere için en büyük öneminin Almanya'nın safında olmaması, Almanya'ya karşı negatif bir bakış açısına sahip olması idi.²⁰⁷

Saraçoğlu, Hugessen ile yaptığı görüşmede, Yunanistan'a yönelik saldırı tehlikesini aşağıya çekecek üç faktörün bulunduğunu belirtiyordu. Bunların birincisi, Akdeniz'de İngiltere'nin gücünü artırması, ikincisi Yunanistan'ın kendi silahlı gücünü artırıp geniş bir savaş hazırlığı yapması ve son olarak da Türkiye'nin Trakya'ya silahlı birliklerini yoğun bir şekilde yığması olacaktı. Saraçoğlu'na göre Yunanistan'ın yenilecek olması Türkiye'yi de ciddi bir savaş tehlikesiyle karşı karşıya getirecekti. Yani Yunanistan'ın kaderi Türkiye'nin çıkarları ile hayati

²⁰⁴ İngiliz Dışişleri Bakanlığı da Yugoslavya'nın Almanya ve İtalya korkusuyla Yunanistan'a destek veremeyeceğini düşünmekteydi. FO 371/24918/R 7393/764/19, 1 Eylül 1940

²⁰⁵ FO 371/24918/R 7393/764/19, 3 Eylül 1940

²⁰⁶ Ayrıca Balkanlar konusundaki SSCB-Alman fikir ayrılığı yüzünden Türkiye'nin Yunanistan'a yardımının Sovyet Rusya tarafından kötü karşılanmayacağını SSCB yayınlarına dayanan İngiliz Dışişleri Bakanlığı çok iyi biliyordu. FO 371/24918/R 7400/764/19, 2 Eylül 1940.

²⁰⁷ FO 371/24918/R 7396/764/19, 20 Eylül 1940.

derecede bağlantılı idi.Saraçoğlu, Türk basınının İtalya karşıtı bir kampanya başlattığını, Konya'daki bir İtalyan pilot ile bir bombacının gözaltına alındığını İngiliz Büyükelçiye bildiriyordu.²⁰⁸

28 Ağustos 1940 tarihinde Saraçoğlu ile görüşen Hugessen, İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı durumunda Türkiye'nin "neutrality as favourable" yani iyi niyetli tarafsızlık uygulamasını istedi ve Saraçoğlu'ndan çeşitli taleplerde bulundu. Bunlardan ilki, Türkiye sınırları dâhilinde kalan bölgede hava ve deniz sahasında İngiliz ihlallerinin görmezlikten gelinmesi idi. Saraçoğlu, bunun önceden Türk Hükümeti'ne haber verilmek kaydıyla bir sorun olmayacağını belirtti. İtalyan ticaret gemilerine Boğazlardan geçişte ve diğer deniz geçişlerinde sorun çıkartılmasına dönük isteği yine Saraçoğlu tarafından olumlu karşılandı. Roma'daki Türk Büyükelçisinin geri çağırılması isteğini ise Saraçoğlu az sayıdaki bilgi kaynaklarından biri olduğu için Türk Büyükelçisi'nin Roma'da kalmasının iyi olacağını belirterek reddetti. Hugessen'in son isteği, Türkiye'deki İtalyanların sınır dışı edilmesi idi ki buna da Saraçoğlu'nun cevabı, gerektiği durumda istenilmeyen bazı İtalyanların sınır dışı edilebileceği şeklinde oldu.²⁰⁹

Bu görüşme İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda oldukça tatmin edici bulunsa da aynı zamanda İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı durumunda 1939 İttifakı gereği Türk Hükümeti'nin açık bir şekilde savaşa girmeyeceği yönünde bir yoruma neden oldu. Gerçi hem İngiltere'de hem de diğer Müttefik ülkelerde Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda bir değer olmaktan çok Müttefiklere bir yük oluşturacağına dair bir kanı olmasına rağmen Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa katılmamasının Müttefiklerin çıkarlarını çok ciddi zarara uğratacağına dair de bir kanaat vardı. Her şeyden öte, İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu dönemde Türkiye'nin üzerine daha fazla gitmeyip Hugessen'dan gelişmeleri bekleme kararı aldı. Türkiye, savaşa girse de girmese de İngiltere'nin Ortadoğu çıkarları açısından bir köşetaşı "cornerstone" oluşturduğu için bu ülke çok önemliydi ve Türkiye'yi dışlamak amaçlı bir kampanyanın açılmasına izin verilmemeliydi.²¹⁰ Açıktır ki Türkiye, İngiltere açısından vazgeçilemeyecek bir ülkeydi.

Gerçekten de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda savaşın bu döneminde Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda farklı görüşler hâkimdi. Bu dönemde

²⁰⁸ FO 371/24918/ R 7396/764/19, 15 Eylül 1940.

²⁰⁹ FO 371/ 24918/ R 7314/ 764/19, 28 Ağustos 1940

²¹⁰ FO 371/ 24918 /R 7314/764/19, 28 Ağustos 1940, (Nichols'un kenar notu)

Türkiye'nin savaşa girmesinin İngiltere'ye avantaj sağlamayacağını düşünenler olduğu gibi Türkiye'nin İngiltere'ye hava ve deniz üsleri tahsis ederek ve İtalyan ticaret gemilerinin Boğazlardan geçmesini zorlaştırarak yardım etmesinin daha iyi olacağı kanaati de hâkimdi.²¹¹ Diğer taraftan ise Türkiye'yi savaşa sokma düşüncesinden tamamen vazgeçilmiş değildi. Ancak İngiltere, Türkiye'nin savaşa girdiğinde, şimdi yaptığı gibi, yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınmaya çalışacağından endişe etmekteydi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı sorumlularından Nichols, Hugessen'e talimat vererek Türk Hükümeti'ne 1939 Türk-İngiliz deklarasyonunun anımsatılmasını ve İngiltere'ye karşı Türk Hükümeti'nin iyi niyet testinden geçtiğinin hatırlatılmasını istedi.²¹² Görülmektedir ki İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda yavaş yavaş İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumunu fazla yumuşak ve anlayışlı bulan bazı itirazlar ortaya çıkıyordu. Bununla birlikte, yine de askeri kanadın fikirlerine katılma eğilimi belirginleşti.²¹³

Mihver Blokuna katılmayan ve bunun için direnen Türkiye profili bu dönemde İngiliz Genelkurmayı için yeterliydi. Aslında Türk ordusunun içinde bulunduğu zayıflık nedeniyle İngiliz Genelkurmayı baştan beri Ankara yönetiminin savaşa girdiğinde gerek kendisinin gerekse de İngilizlerin hayati çıkarlarını tehlikeye atacağını düşünüyordu. Bu durum, ancak Ortadoğu'ya sızramak isteyen Almanya'nın işine yarardı.²¹⁴ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda ise Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye saldırması durumunda İngiltere'nin tepkisinin ne olacağına dair Türk Hükümeti'nden gelecek olan sorulara somut cevaplar aranıyordu.²¹⁵ Şu durumda Türkiye'ye verebilecekleri somut bir vaad yoktu.

Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Hugessen de Londra Hükümeti'ne mevcut durumda savaşa girmesi için Ankara yönetimini daha fazla sıkıştırmamasını önerdi.²¹⁶ İngiliz Büyükelçi, askeri malzeme bakımından Türk ordusunun durumunun çok kötü olduğunu, önemli ölçüde mühimmat sıkıntısı içinde bulunulduğunu bu yüzden bu ülkeden fiilen savaşa girmesinin istenmemesinin gerektiğini belirtti. İngiliz Büyükelçi, Londra'ya gönderdiği raporunda böyle bir isteğin yararsız olduğunun altını çizdi. Bunun sadece Türk-İngiliz ilişkilerinin

²¹¹ FO 371/ 24917 / R 7224/764/19, 21 Ağustos 1940 (Bowker'in kenar notu)

²¹² FO 371/ 24918 / R 7396 /764/ 19, 29 Ağustos 1940 (Nichols'ın 1 Eylül 1940 tarihli kenar notu)

²¹³ FO 371/ 24918 / R 7396 /764/ 19, 29 Ağustos 1940 (Heyd'in kenar notu)

²¹⁴ FO 371/ 24918 / R 7396 /764/ 19, 29 Ağustos 1940 (Nicols'un kenar notu) Ayrıca İngiliz Genelkurmayı'nın konuyla ilgili görüşleri için bkz; FO 371/24918/ R 7396/764/19, 15 Eylül 1940.

²¹⁵ FO 371/ 24918 / R 7396 /764/ 19, 6 Eylül 1940, Nichols'un kenar notu.

²¹⁶ FO 371/ 24918 / R 7396/764/19, 21 Eylül 1940

kötüleşmesine hatta adeta kopmasına sebebiyet vereceğini, üçlü ittifakın Fransa'nın düşmesi nedeniyle zaten çok hassas bir durumda olduğunu söyledi ve herhangi bir baskının ise bu ittifakı bitireceğine dikkati çekti.²¹⁷ Bunun yanısıra ilgili Büyükelçi, Londra'nın bile askeri mühimmata ihtiyacı olduğu bir dönemde Türkiye'ye silah sağlayabilecek durumda olunmadığını ekliyordu.²¹⁸ Bu nedenle Ankara Hükümeti'nin ülke savunmasına zarar vermeden Atina yönetimine etkili bir şekilde askeri yardımda bulunması muhtemel değildi. Bununla birlikte İngiliz tarafında, Mihver'e karşı güçlü ve organize olmuş bir direniş hareketi yaratmak için Türkiye'yi destekleyip aynı zamanda onun her zaman Yunanistan yanında olduğunu beyan ettirip Yunanistan'a yardım etmesini sağlamak gereği konuşuluyordu.²¹⁹ Bu amaçları gerçekleştirmek için Türkiye'yi kazanmaya değerdi.

Sofya'daki İngiliz Büyükelçisi Rendel'e göre de Ankara yönetiminin savaşa girmesi, Yunanistan ve Yugoslavya'yı zor bir durumda bırakacaktı. Almanya, Bulgaristan'a girecek ve Sofya yönetimi, bu duruma zayıf olduğu için ses çıkaramayacaktı. Hitler Arnavutluk'ta Mussolini İtalyası ile birleşecekti; o zaman Yugoslavya, Mihver tarafından çembere alınmış olacak, Almanya kolaylıkla Selanik'e saldırabilecek ve kuzey Ege kıyısında üsler kurabilecekti. Moskova yönetimi ise, şu durumda Almanya'ya Balkanlarda ses çıkarmayacaktı. Böyle bir senaryo, kesinlikle Türkiye'nin savaşa girmesinin vereceği avantajdan çok daha kritik bir değer taşıyordu. Böyle bir durum, Balkanlarla birlikte bütün Ortadoğu'yu bir felakete sürükleyecekti. Zira Türkiye'nin, askeri mühimmat anlamında zayıf olduğundan yenilgiye uğraması ve Mısır'a giden yolu açması mümkündü.²²⁰ İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Bowker, Rendel'in bu tespitine katılmıyordu. Ona göre İtalya'nın Yunanistan'a olası bir girişi sonrası Türkiye olaya müdahil olmasa ve Almanya, Bulgaristan yoluyla ilerlemese bile İtalya tek başına Selanik'e ulaşır ve kuzey Ege'ye yerleşirdi. İtalya, Yugoslavya'yı çok kolay bir şekilde izole edip Selanik'e çıkış bulabilirdi.²²¹

Görüldüğü gibi İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Ankara yönetiminin İtalya'ya savaş ilan etmemesi durumunda da olası bir karanlık senaryonun mevcut olduğunu düşünüyordu. Şöyle ki Türkiye'nin gücü zayıf olduğundan Almanya ve İtalya, Sofya

²¹⁷ FO 371/ 24918 / R 7466/ 764/ 19, 31 Ağustos 1940

²¹⁸ FO 371/24918 / R7466/764/19, 31 Ağustos 1940

²¹⁹ FO 371/30089 / R 313/ 236/44,8 Ocak 1941.

²²⁰ FO 371/24918 / R 7600/764/19, 15 Eylül 1940

²²¹ FO 371/24918 / R 7601 / 764/19, 16 Eylül 1940, (Bowker'in Notu)

yönetimi ile Moskova yönetiminin pasif olması halinde Türkiye'ye Alman birliklerinin ülkesinden geçmesine izin vermesi yolunda baskı yapabilirlerdi. Türkiye ise ya buna razı olacak ya da Nazi birliklerine karşı direnmeye çalışacaktı. Türk ordusu mühimmat anlamında zayıf olduğundan direnmesi zordu. Oysa Hitler ordularının Anadolu'dan geçerek Ortadoğu'ya ilerlemesi yalnızca Ankara yönetiminin karşı koymasıyla engellenebilirdi. Almanya'nın niyeti önce politik olarak bunu başaramazsa askeri olarak Türkiye'yi etkisiz hale getirmektir. Bu nedenle Londra yönetimi, Türkiye'yi askeri anlamda desteklemenin hayati derecede önemli olduğunu kabul ediyordu.²²²

İngiliz yönetiminin bu dönemdeki temel tereddütlerinden biri, Alman ordularının Türkiye'ye girmesi durumunda Ankara yönetiminin Moskova korkusuyla Hitler'in ordularına hemen teslim olması idi. Bunun için Türkiye'deki mevcut Sovyet korkusunu gidermeye çalışmak gerekiyordu. Nitekim Türkiye'nin bu korkusunun somut gerçekliği vardı. Vyshinski, Almanya'nın Türkiye'ye saldırması durumunda SSCB'nin de Boğazları güvence altına almak amacıyla Almanya ile birlikte Türkiye'ye saldıracağını belirtiyordu. Sovyet Hükümeti, Almanlarla yaptığı görüşmelerde, Boğazların kontrolünü Almanya ile birlikte sağlamayı kabul etmişti. Ama bir türlü Boğazlardaki menfaatler konusunda Hitler ile Stalin'in anlaşması mümkün olamamıştı. İngiltere'ye göre nihayetinde Almanya, SSCB faktörünü Türkiye'ye baskı anlamında kullanıp bu ülkeyi gayet rahat sindirebilirdi. Onun için İngiltere'nin SSCB'ye karşı Türkiye'ye tam destek vermesi gerekiyordu.²²³ Nihayetinde Londra, İtalya'nın Yunanistan'a saldırısından hemen önce, Ankara yönetiminin İtalya ile Yunanistan arasındaki savaşta "benevolent neutrality" yani iyi niyetli tarafsızlık politikası takip etmesine dair bu ülkeye tavsiye verme ve dahası bu ülkeyi yüreklendirme kararı aldı. İngiliz Hükümeti'ne göre, Türkiye'yi bu konuda ikna etmek Londra'nın Balkanlardaki politikasını da büyük ölçüde güçlü kılacaktı. Türkiye, Yunanistan'a yardım için ikna edilirse ve bu yönde cesaretlendirilecek olunursa bu durum Almanya'nın Balkanlarla ilgili kampanyasına büyük darbe vurabilirdi. Türkiye'nin bu şekilde savaşın içine çekilmesi Hitler'i Balkan kampanyasından vazgeçirebilirdi. Hatta bu olasılık Hitler'i vazgeçirmek için tek seçenektir. Ne var ki, Türkiye'nin her zamanki gibi kaçamak cevaplar vermesi olasılığı mevcuttu. Böyle bir durumda ise İngiliz Dışişleri

²²² FO 371/24891/R7849/5/68, 8 Aralık 1940

²²³ FO 371/24845/N 7148/30/38, 10 Kasım 1940.

Bakanlığı'nda İngiltere'nin bu politikası nedeniyle bir kaybı olmayacağına dair bir kanaat hâkimdi.²²⁴

Yunanistan'a yönelik bir İtalyan saldırısı durumunda Türkiye'nin üzerine düşen sorumlulukları irdeleyen 8 Ocak 1941 tarihli bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı sirküsüne göre, Türkiye'nin yapması gereken belli görevleri vardı. Şöyle ki Türkiye, 9 Şubat 1934 tarihli Balkan Antantı gereği sadece Bulgaristan'ın ya da Almanya gibi güçlü bir ülkeyle ortak hareket eden Bulgaristan'ın Yunanistan'a saldırısı nedeniyle bu ülkeye yardım etmek zorundaydı. Bununla birlikte, Yunanistan ile yaptığı 1930, 1933 ve 1938 Antlaşmaları gereği Türkiye tutumunu iyi niyetli tarafsızlıktan yana kullanmalı ve iki ülke arasında geçerli olan sınır dokunulmazlıkları gibi kurallara bağlı kalınmalıydı. Ayrıca, İngiltere ile yaptığı 1939 İttifakı'nın 3. maddesi gereği İngiltere kendini Yunanistan'a verdiği garantiler nedeniyle savaşın içinde bulursa İngiltere'ye elinden gelen her türlü desteği vermeliydi. Ne var ki Türkiye, ilgili protokolün Sovyet çekincesini içeren 2 numaralı protokolünü bahane göstererek sorumluluklarını yerine getirmekten kaçındı.²²⁵ Dikkat edilirse aslında Türkiye burada sorumluluklarını değil İngiltere'nin onu savaşa sokma isteğini yerine getirmemişti. Zira ilgili İttifak antlaşmasının Rus çekincesi ile ilgili 2 numaralı protokolü Türkiye'yi zaten legal olarak savaşın dışında bırakıyordu. Gerçekten fiili olarak da savaşa girmesi durumunda Türkiye, Moskova yönetiminin tepkisinin ne olacağını bilemezdi ve kaldı ki zaten savaşı yürütecek bir askeri donanıma sahip değildi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı kayıtlarında Türkiye'nin bu dönem savaşa girişini kuru bir gürültü ve yarardan çok zarar olarak algılayan yaygın kanaat nedeniyle Türkiye'ye aşırı denilebilecek bir baskının yapılmadığı işaret edilip eklenmektedir. Her ne olursa olsun Türkiye savaşa girmemek konusunda diretecek, Yunanistan'a yardım ve destek verdiği takdirde Trakya sınırlarını tehlikeye atacağını söyleyecektir. Yunan Hükümeti ise kendi payına Ankara yönetiminin İtalya'ya savaş ilan edebileceğini düşünmemekte yine de Türkiye'den belli oranda destek beklemekteydi. Beklediği bu desteklerden ilki kredi veya uçak, uçaksavar ve tank gibi savaş malzemeleri ikincisi ise Bulgaristan'ın Yunanistan'a saldırması

---

²²⁴ FO 371/ 30089/ R 273/236/44, 8 Ocak 1941

²²⁵ FO 371/ 30089/ R 273/236/44, 8 Ocak 1941

durumunda Türkiye'nin de savaşa gireceğine dair bir deklarasyon yayınlanması idi.²²⁶

Böyle bir deklarasyon Yunanistan'ın Bulgar sınırlarındaki ordu birliklerini azaltmasını sağlayacaktı. Bu talepleri doğrudan Ankara yönetimine yöneltme cesareti bulamayan Atina yönetimi bunun için Londra'dan aracılık yapmasını istedi. Bu isteklerden ilkinin Ankara ile aracılıkta gereksiz bulunduğu için İngiliz Hükümeti reddetti. İkincisini ise Türk Hükümeti kabul etmedi.²²⁷

Ankara Hükümeti'nin olası bir İtalyan- Yunan savaşı için girişeceği eylemler ise Trakya'da bir sıkıyönetim ilanı ile diğer askeri önlemleri almak şeklinde oldu. Önce kabul etmediği halde bir Bulgar saldırısı durumunda Yunanistan'ın yanında savaşa gireceğini daha sonra açık bir şekilde ilan etti. Bu önlem Bulgaristan'ı yapacağı saldırıdan caydıracağı gibi Yunanistan'ın da ordu birliklerini bu alandan kaydırmasını sağlayacaktı. Ayrıca Türk Hükümeti, Yunanistan'a çeşitli savaş malzemeleri ile ticarete belli kolaylıklar sağladı. Türk basını ve Türk Hükümeti Yunanistan lehinde bir tutum içine girdi.²²⁸

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndaki Türkiye'nin konuyla ilgili tutumunu sorgulayan bir belgeye göre, Yunanistan kendi başına bırakılsa idi Türkiye'nin çıkarları iki önemli tehlikeyle karşı karşıya kalırdı. Bunlardan birincisi Türkiye'nin menfaati için hayati önemde olan Selanik'in İtalya ya da Almanya tarafından ele geçirilmesi olurdu ki Hugessen'e göre Türkiye böyle bir durumda kesinlikle savaşa girerdi. Bir diğer konu ise, İtalya, Almanya ya da Bulgaristan tarafından Batı Trakya'nın işgali idi ki bu işgali Trakya sınırları açısından Türkiye'nin kabul etmesi beklenmemeliydi. Böyle bir durumda da Türkiye kesinlikle savaşın içine girerdi.²²⁹

Neticede Hugessen, 29 Ekim 1940'ta İtalya'nın Yunanistan'a saldırmasından bir gün sonra, Saraçoğlu'na İtalyan gemilerine Boğazları kapatma durumunu ve İngiltere için ise askeri üs konusunu sordu.²³⁰ Saraçoğlu da mevcut durumda Türkiye'ye hiçbir avantaj sağlamayacağı, üstüne üstelik Berlin yönetimini saldırıya kışkırtacağı gerekçesi ile İngiliz yönetimine üs tahsis etmeyi kabul etmedi.²³¹ Ancak kendilerine Londra yönetimi tarafından elle tutulur öneriler getirilirse bu konu

²²⁶ FO 371/ 30089/273/236/44, 8 Ocak 1941

²²⁷ FO 371/ 30089/273/236/44, 8 Ocak 1941

²²⁸ FO 371/ 30089/273/236/44, 8 Ocak 1941

²²⁹ FO 371/30089/273/236/44, 8 Ocak 1941

²³⁰ FO 371/24919 /R 8092/764/19, 29 Ekim 1940.

²³¹ FO 371/24919 / R 8092/764/19, 29 Ekim 1940.

Ankara yönetimince tekrar tartışılabilecekti. Saraçoğlu, Sofya yönetiminin Almanya'ya geçit vermesi ya da Yunanistan'a saldırması durumunda Türkiye'nin sessiz kalamayacağını ekledi. Ancak asıl olanın Sofya yönetimini tarafsız tutmak olduğunu, Atina'nın da talebinin bu yönde olduğunu, bu anlamda Bulgaristan tarafından Sofya'daki Türk Büyükelçisine tarafsız kalınacağı yolunda güvence verildiğini ve bu güvencenin dikkate alınması gerektiğini söyledi. Sonunda Saraçoğlu, Ankara'nın Atina yönetimine sivil malzeme anlamında yardım edeceğine dair de bir söz verdi. Ancak bu ülkeye destek olarak ordu birliği göndermek mantıklı değildi hatta bu durum olanaksızdı. Saraçoğlu, böyle bir durumda Berlin'in olası bir saldırısıyla Türkiye'nin yıpranıp işgale uğrayacağını vurguladı. Türkiye, Almanya ve Bulgaristan'a karşı Trakya sınırlarını zayıflatacağı için Yunanistan'a birlik gönderemeyecekti. Türk Hükümeti bu sırada Bulgaristan'ın Yunanistan'a saldırması halinde savaşa gireceğine dair bir bildiri yayınladı. Yunanistan'a dönük bir İtalyan ya da Alman saldırısı Ankara Hükümeti'ni savaşa sokmaya yetmeyecekti.²³² İngiliz yetkililer kendi aralarında yaptıkları yazışmalarda Türkiye'nin kolay kolay savaşa girmeyeceğini ancak hayati çıkarları etkilendiğinde çatışmaların içine dâhil olacağını belirtiyorlar ve Türk Hükümeti'ne karşı bu yönde daha fazla baskı yapıp yapılmaması gerektiğini tartışıyorlardı. Hâkim olan görüş 1939 tarihli İttifak'ın 3. maddesinin Türkiye'yi bu durumda yükümlü kıldığı ve bu ülkenin üzerinde bu yönde baskıda bulunmaya devam edilmesi gerektiği şeklindeydi.²³³

Fiilen savaşa girmeyi ancak ülkenin işgale uğramasına dair bir tehdit durumunda kabullenen Ankara yönetimi, Berlin'i kızdırmamak adına büyük bir özen içindeydi. Yine de Berlin'den gelebilecek olası bir saldırıya karşı tedbiri önlemler alma yoluna gitti. Bu dönemde yani henüz Eylül 1940'da Trakya'ya askeri birlikler sevk edildi. Ayrıca Türkiye'nin Trakya sınırlarına birliklerini yığması üzerine Bulgaristan Türkiye'den her iki ülke sınırında çift taraflı olarak birliklerin azaltılmasını talep etti. Türkiye ise Trakya sınırlarının Türkiye'nin Avrupa sınırları olduğunu ileri sürerek bu teklifi reddetti.²³⁴ Trakya'ya Türk birliklerinin yığılması Atina yönetimini rahatlatmıştı. Zira Atina yönetimi, Trakya'da yığılan birliklerini buradan çekerek İtalya ile savaşılan cephelere taşımak olanağını bulmuştu.²³⁵ Buna ek olarak Ankara yönetimi, İtalya'nın Yunanistan'a saldırısından hemen önce Moskova

²³² FO 371/24919 / R 8092/764/19, 29 Ekim 1940.

²³³ FO 371/24919 / R 8092/764/19, 31 Ekim 1940.

²³⁴ FO 371/24918 /R 7396/764/19, 13 Eylül 1940. FO 371/ 30089 /R 238/236/44 7 Ocak 1941

²³⁵ FO 371/30089/ R 273/236/44, 8 Ocak 1941

yönetiminden Türkiye'nin savaşa girmesi halinde Sovyetler Birliği'nin iyi niyetli tarafsızlık politikasında kalacağına dair güvence alabildi. Moskova yönetiminin bu güvenceyi sağlaması, doğaldırki, Balkanlarda İtalyan, Alman ve Sovyet çıkarlarının uzlaşmaması nedeniyle gerçekleşti.²³⁶ Ayrıca Roma'daki Türk Büyükelçisi, İtalyan Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmelerde İtalyan-Yunan ilişkilerinin Türk tarafınca önemsendiğini ve Yunanistan'ın güvenliğinin Türkiye'yi birinci dereceden ilgilendirdiğini söyleyerek Türkiye'nin konuyla yakından alakalı olduğunu ima etti.²³⁷

Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ise Türk Büyükelçisi Haydar Aktay ile 1940 yılının 17 Ekim'inde yaptığı görüşmede Türk askeri birliklerinin Trakya'da Hitler ordularına karşı yığılması ve yine burada yapılan askeri hazırlıklarla ilgili olumlu yönde bir tutum sergiledi. Hatta bu durumdan memnun olduğunu da ekledi. Molotov, aynı zamanda İtalya'nın Yunanistan'a saldırma cesaretini kendinde bulamayacağını belirtti. SSCB'nin Türkiye'nin her zaman dostu olduğunu ve Trakya'nın güvenliğinin de SSCB'yi yakından ilgilendirdiğini ifade eden Molotov, bu nedenle Trakya'nın Türkiye tarafından iyi bir şekilde korunmasının önemini vurguladı.²³⁸ Bu sıralarda Türk Hükümeti'nin Moskova'daki Türk Büyükelçisine Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda SSCB'nin yardım durumunu soruşturmasına dönük talimatı İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Türk Hükümeti'nin SSCB'den yardım isteği şeklinde yansıdı. Ama asıl durumun böyle olmadığı Türkiye'nin sadece ticari eksende savaş malzemesi ve mühimmat alma niyetinin olduğu ortaya çıktı ki bu durum sadece bir niyet şeklindeydi. Molotov da Türk Hükümeti'nin hiçbir şekilde kendilerine başvurmadığını belirtiyordu.²³⁹

6 Ocak 1941 tarihinde Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Menemencioğlu, Almanya'nın muhtemel hareketleri için dört seçenek sunuyordu. Bunlardan birincisi, İngiltere'nin işgali, ikincisi Selanik'in işgali, üçüncüsü Balkanlar yönünden İstanbul'un işgali ve sonuncusu ise Almanya'nın SSCB'ye saldırması idi. Menemencioğlu'na göre en büyük olasılık İngiltere'nin işgali ve sonrada SSCB'nin saldırıya uğramasıydı. Almanya'nın Türkiye vasıtasıyla Suriye'ye ve Irak'a geçme

²³⁶ FO 371/24845 / R 8148/3167/44, 1 Kasım 1940

²³⁷ FO 371/ 24918/ R 7396/ 764 /19, 21 Eylül 1940

²³⁸ FO 371/25013 / R7967/203/44, 17 Ekim 1940

²³⁹ FO 371/25013 / R 8486/243/44 19 Kasım 1940

olasılığı da göz önüne alınıyordu. Ankara yönetimi, 1941 baharında bir savaş durumunu yüksek bir olasılık olarak ifade ediyordu.²⁴⁰

İngiltere bu sırada Türkiye'den Balkanlarda yükselen Alman ve İtalyan tehdidi karşısında vakit kaybetmeksizin 1939 İttifakı gereğince şimdilik en azından İtalya'ya savaş ilan etmesini istedi.²⁴¹ Ayrıca, Alman birliklerinin Yugoslavya ve Bulgaristan'a girmesi halinde de Almanya'ya savaş ilan edeceğini resmen açıklamasını bekledi.²⁴² İngiltere, Türkiye'nin resmen savaş ilan etmesinin Yugoslavların ve Yunanlıların direnişini güçlendireceğini ummaktaydı. Türkiye'nin böyle bir tavrı Yugoslavya ile arasında yakın bir gelecekte ortak bir tutum yaratabilirdi. Bu durum da Mihvere karşı bir Balkan cephesi kurulmasını teşvik edebilir hatta belki de Almanya'yı Balkan ülkelerine saldırmaktan alıkoymabilirdi. Ancak 7 Ocak 1941 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı'ndan Sargent Türk tarafının devekuşu misali başını kumun altına koyarak gerçekleri görmediğinden şikâyet ederken aynı günkü raporunda Hugessen ise Ankara yönetiminin fiili savaşa girmekle ilgili oldukça mesafeli tavrını eleştiriyordu.²⁴³ Böylece İngiliz dış politikasını belirleyenler anladılar ki iyi bir şekilde silahlandırılmayan Türk tarafı, doğrudan kendi toprakları saldırıya uğramadığı sürece savaşacak gibi değildi. Güvenlik bölgeleri dahi tehdit edilse silahlandırılmayan Türk tarafı savaşmayacaktı.

Clutton tarafından 8 Ocak 1941 tarihinde yayınlanan bir memorandum İngiltere'nin bu zamana kadar Türkiye'ye savaşa girmesi yönünde açıkça baskı yapmasının anlamsızlığına işaret ediyor ve bu ülkedeki İngiliz menfaatlerine ayrıca Türkiye'de var olan İngiliz yanlısı tutum ve bakış açılarına dikkat çekiyordu. Ne var ki İngiliz Dışişleri Bakanlığı ister istesin ister istemesin Türkiye hayati bir durum olmadıkça savaşa fiili olarak girmemekte dayatacaktı. Hugessen ise Londra'ya, Türkiye'nin ancak güvenliğini sağlama alma ve savunmasını güçlendirme derdinde olduğunu raporluyordu. Türk Hükümeti sıkı güvenlik önlemlerini elden bırakmıyor ve savaşın kendi topraklarına bu koşullar altında sıçramayacağını farzediyordu.²⁴⁴ Bu anlayış, Londra'nın Türkiye'yle ilgili politikalarında taktik değişikliğini gündeme getirdi. Şöyleki bu zamana kadar bu ülkeye yapılan yetersiz

²⁴⁰ FO 371/30089 / R / 238 /G 7 Ocak 1941

²⁴¹ FO 371/30089 / R 563/236/44, 12 Ocak 1941

²⁴² FO 371/33311 / R1471/24/44, 5 Mart 1942 (Turkey 1941)

²⁴³ FO 371/30089 / R / 238 /G 7 Ocak 1941

²⁴⁴ FO 371/30089 / R 563/236/44, 8 Ocak 1941

ve kıt askeri mühimmat sevkiyatı, Ankara yönetimini savaşa fiilen girmesi yönünde ikna edememişti. Bu nedenle Türkiye'ye daha fazla askeri sevkiyat yapılmalıydı. Zira bu ülkeye bu zamana kadar sağlanan mühimmat, planlanan miktarın çok uzağındaydı.²⁴⁵ İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bundan böyle Ankara'ya karşı ısrarcı ve talepkar görünmeyerek amaca ulaşmayı kendine yeni bir yol olarak seçti. Böylece görüldüğü gibi Türkiye'nin ne şekilde savaşa çekileceğine dair Londra'nın politikalarında bir yöntem değişikliğine gidildi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bundan böyle tekrar tekrar Ankara Hükümeti'ne savaşa girmesinin kendi çıkarlarına da uygun olduğunu söylemeye devam etmeyecekti.²⁴⁶ Zira bugünlerde Hugessen Saraçoğlu'na Almanya'nın Bulgaristan'a girmesinden sonra Ankara Hükümeti'nin buna karşı bir şey yapmaması durumunda Alman ordularının Türkiye'ye sızma ve Türkiye'nin bir çember içine alınma olasılığını belirtti.²⁴⁷ Bundan kasıt Ankara Hükümeti'ni Londra'nın görüşüne bu şekilde bir politikayla yaklaştırmaktı. Ancak Türk ordusunun savaş malzemesi açısından oldukça fazla sıkıntısı vardı. Ankara Hükümeti Berlin'den, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunacağına dair güvence de almıştı. Bu durumda Berlin'e karşı bir cephe açmanın Türk Hükümeti açısından bir anlamı yoktu. Berlin ise daha fazlasını gerçekleştiremeyeceği için Ankara Hükümeti'nin bu görünürdeki tarafsızlığından memnun idi. Böylece bu dönemde Berlin'in Türkiye politikası önemli ölçüde Ankara Hükümeti'nin bu dönemdeki tarafsızlık politikasıyla uyum içindeydi. Lakin İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskısı yoğunluğunu koruyarak devam etse de Türk yöneticiler için bu durum kulak ardı edilecekti.

Bu nedenle Londra'nın, Türkiye'nin savaşa girmesinin Türk dış politikası adına çok büyük yararları olacağı tezi Ankara'yı ikna edemedi; Saraçoğlu, Ankara Hükümeti'nin savaş ilan etmesinin Almanya'ya karşı bir caydırıcı faktör olduğunu da düşünmüyordu.²⁴⁸ Türk yöneticiler, Alman ordularının Balkanlara indiği bu dönemde tedbiri elden bırakmıyordu.

Saraçoğlu, 9 Ocak 1941 tarihinde İngiliz Büyükelçisi Hugessen ile yaptığı görüşmede Türkiye'nin fiilen savaşa girebileceği durumları şu şekilde özetledi:

- 1) Bulgaristan, Yunanistan'a saldırırsa

²⁴⁵FO 371/30089 / R890/236/44, 8 Ocak 1941.

²⁴⁶FO 371/30089 / R481/236/44, 9 Ocak 1941

²⁴⁷FO 371/30089 /R481/236/44, 9 Ocak 1941

²⁴⁸ FO 371/30089/ R481/236/44, 9 Ocak 1941

- 2) Almanya, Bulgaristan yoluyla Türkiye'ye ya da Yunanistan'a saldırırsa
- 3) Almanya, Sovyetler Birliği, İtalya ve Bulgaristan beraberce Türkiye'ye saldırırsa
- 4) Bulgaristan pasif kalır, Almanya tek başına Yunanistan'a saldırırsa
- 5) Selanik saldırıya uğrarsa

Almanya'nın Selanik'i tehdit etmeden Yugoslavya'dan Yunanistan'a girmesi durumunda ise Yugoslavya Hükümeti ile yapılacak görüşmelere göre karar alınacaktı. Lakin Türk Hükümeti konuyla ilgili resmi bir açıklamada bulunup bulunmayacağına dair bir karara henüz varmamıştı.²⁴⁹

İngiliz Büyükelçisine açıkça söylenmedi. Ancak Türk Hükümeti sadece ülkenin doğrudan bir tehdide maruz kaldığı durumu savaşa giriş nedeni olarak görüyordu ve diğer nedenlerin hepsi Londra Hükümeti'ne karşı durumu kurtarmak adına söylenmiş birer bahaneydi. Görülmektedir ki Türk Hükümeti, Mihver ordularının başarılarının hız kesmediği bir ortamda aktif tarafsız bir politika takibini benimsemekle birlikte 1939 İttifakı ile bağlı oldukları Londra'nın da gönlünü almak adına bu tarz bir formül geliştirmişti. Türk yöneticilerin bu formülü uygulayabilmeleri önemli bir politik başarıdır. Lakin İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Hugessen vasıtasıyla Türk Hükümeti'nden Türkiye'nin yukarıda belirtilen durumlarda savaşa girmek zorunda kalacağını Berlin'e ilan etmesini isteyecekti.²⁵⁰ Aksi takdirde İngiliz Hükümeti, planlanan Türk-Bulgar Antlaşması'nı uygun bulmayacaktı.²⁵¹ Bu sırada Türk Hükümeti, Bulgar Hükümeti'ne dört başlık altında görüşme teklif etmişti. Bunlar; saldırmazlık, kültürel ve ticari ilişkiler ile basın alanlarındaydı. Bu arada Yunanistan İngiltere'ye; Türkiye, Bulgaristan ile bir anlaşma yapmadan önce, Almanya Yunanistan'a saldırdığı takdirde kendisinin de savaşa gireceğine dair olan daha önce söz verdiği deklarasyonu yayınlamasına ilişkin Türkiye'ye baskı yapması için ricada bulundu.²⁵²

İngiliz Büyükelçisi Hugessen, Saraçoğlu'na 19 Ocak 1941'de Almanya'nın Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a saldırmasını Türkiye'nin savaş nedeni sayıp saymayacağını sordu. Türk Dışişleri Bakanı ise böyle bir durumun kesinlikle savaş nedeni sayılacağını belirtti.²⁵³ 29 Ocak'ta Churchill, İnönü'ye yazdığı mektupta

²⁴⁹ FO 371/ 30089 / R 481/236/44, 9 Ocak 1941

²⁵⁰ FO 371/30089 / R 481/236/44, 9 Ocak 1941

²⁵¹ FO 371/30089 /R 481/236/44, 9 Ocak 1941

²⁵² FO 371/30089 / R 481 /236/ 44, 22 Ocak 1941.

²⁵³ FO 371/30089/ R 481/236/44, 19 Ocak 1941

Türkiye'nin derhal İngiliz Hava Kuvvetleri'ne mensup üç avcı ve yedi bombardıman filosuna havaalanı tesisleri sağlamasını önerdi. Ama İnönü bu havaalanlarını sağlayacak sivil personelin infiltrasyon yoluyla Türkiye'ye gelmesine, bu yöntemin Türkiye için tehlikeli olduğu ve Almanya tarafından istilaya davet çıkarabilir gerekçesi ile izin vermedi ve bunun Türkiye'nin savaşa girmesi demek olduğunu açık ve net bir şekilde Churchill'e izah etti.²⁵⁴ Ayrıca İnönü, Türkiye'nin savaşa girmesinin veya savaşın yayılmasını kışkırtmasının ne Türkiye'nin ne de İngiltere'nin çıkarlarına uygun olduğunu belirtti. İnönü, daha sonra konuyla ilgili olarak "Ben Enver Paşa değilim, beni savaşa sokamazlar" şeklinde kişisel tepkisini dile getirdi.²⁵⁵

1941 yılının başlarında Churchill, Türkiye'yi şimdilik kaydıyla ikna edemeyeceğini gördü. Almanya'nın devam eden baskısı karşısında bu ülkenin en azından şimdilik gerçek anlamda tarafsızlığını korumasının iyi olacağını düşünmeye başladı.²⁵⁶ Balkanlardaki politik durumun kendileri için gün geçtikçe kötü seyrettiğini gören İngiliz Başbakanı, Balkan Antantı'nı canlandırmak için bazı girişimlerde bulundu. Bu amaçla Dışişleri Bakanı Anthony Eden, 26 Şubat'ta Ankara'ya geldi.²⁵⁷ Eden, ayrıca Ankara'da Yunanistan'ın savunulması için İngiliz orduları için içine girecek olursa Türkiye'nin vereceği desteği öğrenmeyi ve savaşın gidişatıyla ilgili görüşmeler yapmayı amaçladı.²⁵⁸ Burada başarısız geçen görüşmelerinin ardından Ankara izlenimlerini Churchill'e aynı gün ilettiler. Mektubunda Türkiye'nin askeri gücünün zayıflığı nedeniyle güçlenene kadar savaş dışı kalmasının daha yararlı olacağına dair görüşlerini iletliyordu.²⁵⁹

Hitler'in Bulgaristan üzerinde kurduğu güçlü baskının etkisiyle bu ülke 1 Mart 1941 yılında Üçlü pakta katıldı. Aynı şekilde Yugoslavya üzerinde de kurduğu ciddi baskı bu ülkeyi de 25 Mart 1941'de Üçlü Pakta katılmaya zorladı. Lakin iki gün sonra Belgrad'da ihtilal çıktı. Mihver Bloku ile işbirliğine taraftar olmayan Simoviç Hükümeti iktidara geldi. Almanya bunun için Yugoslavya'ya savaş açıp kısa sürede ülkeyi işgal etti. Hitler bu şekilde Balkanlardaki askeri operasyonlarını sürdürürken bir yandan da İtalyanlara karşı başarılı bir mücadele veren Yunanistan'a

---

²⁵⁴FO 371/30089/ R 646/113/ 67. İngilizlerin öngördüğü infiltrasyon yöntemi (ülkeye sızma) Almanların Bulgaristan'da kullandıklarının aynısıydı.

²⁵⁵ Barutçu, **a.g.e.**, s.161-166.

²⁵⁶ Winston Churchill, **The Second World War**, p.408.

²⁵⁷ Tamkin, **a.g.e.**, p.40. Ayrıca bkz; İnönü, **Defterler**, s.295

²⁵⁸ Lenczowski, **a.g.e.**, p.139.

²⁵⁹ FO 371/30089/ R 1680 /G 27 Şubat 1941

saldırıldı. İngiltere, Yunanistan'ın İtalya'ya karşı elde ettiği başarıların etkisiyle, henüz Almanya'ya bağımlı olmayan Balkan devletlerini, özellikle de Türkiye'yi Mihvere karşı direnme yolunda yüreklendirmeye çalıştı.²⁶⁰ Churchill bu günlerde İnönü'ye mektup yazarak Balkanlarda bir birlik olmadığı sürece Almanya'nın Türkiye'yi de ezebileceğini ifade ediyordu.²⁶¹ Lakin Churchill'in bahsettiği Balkan Birliği bu koşullarda artık imkânsızdı. Neticede Türkiye'nin Balkanlarda şiddetlenen bu savaş dalgalarına ve savaşa girmesine dönük İngiltere'nin yoğun baskılarına rağmen nasıl olup ta Balkanlardaki bu savaşın ve çatışmaların dışında kaldığı sorusunun öne çıkan tek bir cevabı bulunmaktadır. O da Türkiye'nin realist bir politika anlayışı ile savaşan tarafları birbirine karşı koz olarak kullanmasında yatmaktadır. Ayrıca unutulmamalıdır ki Türkiye bunu yaparken bir ittifak antlaşmasıyla İngiltere'ye bağlı durumdaydı. Ankara Hükümeti, bu bağa zarar vermeden karşıt blokları birbirine oynayabiliyordu. Ankara'nın bu başarısındaki etkenlerden biri, İngiliz devlet departmanları arasındaki Türkiye'nin savaştaki durumu ile ilgili çok farklı bakış açılarının varlığı yani çok seslilik iken bir diğer etken olarak ise Berlin ile Moskova'nın artık birbirlerinden yollarını ayırmaya başlamaları sayılmalıdır.

1.1.8.3.SPRAWL PLANI

Hitler ordularının Sovyet Rusya'ya birbiri ardına taarruzda bulunduğu sıralarda İngiliz Savaş Bakanlığı,1 Ağustos 1941'de yeni bir durum değerlendirmesi yaptı. Bu değerlendirmeye göre Almanya,Sovyet Rusya'yı sadece 21 gün sonra çökertmiş olacaktı. ArdındanKafkaslar üzerinden Alman ordularının Türkiye'ye dönmesi tahmini yapılıyordu ve buradan Nazi orduları İran ve Irak petrol bölgelerine yönelecekti. Almanya ordu birliklerini göndermeden önce Kafkaslardan Anadolu'ya yoğun hava saldırıları da yapabilirdi. İngiliz askeri uzmanlarının tahminlerine göre bu durumda Irak'ta İngiliz kontrolü olduğu sürece İran tarafsız kalabilirdi. Suriye ve Kıbrıs ise zaten İngiliz kontrolünde idi. Burada önemli olan nokta, bir Alman saldırısı durumunda, İngiliz kuvvetlerinin ülkeye girişine Türk Hükümeti'nin engel çıkarmamasıydı. 1 Ağustos tarihli durum değerlendirmesinde Almanların bölgeye sevkedecekleri ordu birliği ve savaş araç gereçlerine karşın Türkiye'de ne kadar bir

²⁶⁰ FO 371/30089 /278/G/ S.W.1, 11 Ocak 1941

²⁶¹ FO 371/30089/ R1680/G 27 Mart 1941

kuvvetle buna engel olunacağına dair de tahminler de geliştirilmişti²⁶². İngiltere'nin stratejik planları açısından Ortadoğu bölgesi bilindiği gibi çok önemli olduğundan bu aşamada Sprawl Planı üzerinde çalışıldı. Sprawl Planı, İngiltere'nin Almanya'nın doğuya doğru yayılmasını önlemek adına Türkiye'yi askeri anlamda destekleme planıydı. İngiliz Savaş Bakanlığı'nın yazışmalarında bunun detaylarını ve İngiltere'nin konuya olan ilgisini Türk Hükümeti ile konuşmak gerektiği ve askeri olarak Türkiye'yi desteklemenin önemini onlara anlatmanın lüzumu vurgulanmaktadır. Zira olası Alman ordularına karşı desteklenmeyen Anadolu toprakları Almanya için çok kolay geçit olabilirdi. Bu durum da Ortadoğu çıkarları açısından İngiltere için ölümcül düzeyde kötü olacaktı.²⁶³ Yüksek düzeydeki askeri uzmanların katıldığı toplantılarda Almanya'nın Türkiye'ye üç farklı yoldan saldırıda bulunabileceğine dair tahminler geliştirildi. Bu yollardan ilki Zonguldak ya da Samsun civarından ikincisi Trakya üzerinden Anadolu'ya girerek ve sonuncusu ise Ege Adaları üzerinden İzmir civarına gelerek idi. Bununla birlikte tahminlere göre Almanya, Türkiye'ye saldırıyı ancak 1942 baharından sonra başlatabilecekti.

İngiliz Savaş Bakanlığı'nın kayda geçtiği notlarda Almanya'nın Türkiye'ye yapacağı olası bir saldırıda ne kadar askeri birlik ne kadar askeri malzeme kullanacağına dair geliştirdikleri tahminler ilginçtir.²⁶⁴ Londra yönetimibu durumda Türkiye'ye hava gücü olarak sadece 24 filoluk bir birlik gönderecekti. Kara gücü olarak ise sadece 2 motorize, 2 zırhlı ve 4 piyade tümeni gönderebilecekti. Daha fazlasını gönderemeyişinin nedeni İngiltere'nin aynı zamanda Ortadoğu'daki diğer görevlerinin de oluşuydu. Zaten Türk demiryollarının günlük taşıma kapasitesi sadece 660 tondu. İngiltere'nin Türkiye'ye göndermeyi planladığı destek için gereken günlük kapasite ise 2.500 tondu. Bunun için öncelikle Türk demiryollarının günlük taşıma kapasitesini geliştirmek gerekiyordu.İngiliz Savaş Bakanlığı'nın Türkiye karayollarının ve demiryollarının durumunu ayrıntılı olarak ele alan raporlarında görüleceği gibi daha çok Çukurova bölgesini Konya'ya bağlayan yolların durumu, bunların ne şekilde geliştirilebileceği, günlük taşıma kapasitesi tek tek incelenmiştir. Ayrıca Adana-Afyon demiryollarının durumu ve geliştirilmesi için gereken ayrıntılı teknik bilgiler geniş olarak verilmiştir. Buna göre Güneydoğu Anadolu'yu İç Anadolu'ya bağlayan karayollarının ve demiryollarının günlük taşıma

²⁶²WO 201-1062 Operation Instruction 1 Ağustos 1941

²⁶³ WO 201-1115, 13 Ekim 1941 Toplantı Tutanakları, Command In Turkey – Operation Sprawl, 28 Ocak 1942

²⁶⁴ WO 201-1074 Agenda For High Level Staff Conversation With Turkey

kapasitesi 600 tondu. Bu yolları geliştirmek için gereken işçiler Güneydoğu Anadolu'dan sağlanacaktı.²⁶⁵Gönderilecek keşif personelinin dışında ayrıca bir miktar da teknik personelin Türkiye'ye gelmesi sağlanacaktı.²⁶⁶

İngiliz askeri uzmanlarının tahminlerine göre Alman ordularınınSovyet Rusya'dan hızlı bir şekilde ilerleyip buradan Kafkaslara inip Kafkaslardan da Türkiye'yi kullanarak İran ve Irak'taki petrol alanlarına ulaşmasını engellemek adına Türkiye'de sıkı bir savunma yapma lüzumu vardı. Alman ordularının Kafkaslardan Türkiye'ye saldırımları durumunda Londra yönetimi Türkiye'ye ancak 1 Hindistan piyade tümeniyle 1 zırlı tugay gönderebilecekti.Bu Hindistan birlikleri Türkiye'de yol geliştirme çalışmalarında da Türk görevlilerle işbirliği halinde bulunacaklardı. İlk görev yerleri Diyarbakır civarıydı.²⁶⁷

Türkiye'de bir yılın tamamında uçuşa açık olan havaalanı sayısı 1941 yılının Mayıs ayı itibari ile 19 idi. Bunların sadece üç tanesi Ankara'nın doğusunda idi. Havaalanlarının yaz aylarındaki toplam kapasitesi ise 720 uçak şeklinde hesap edilmekteydi. Kış mevsiminde ise bu havaalanlarının yaklaşık yüzde yetmiş beşi kullanılamamaktaydı.1941 Eylülüne kadar bu kapasitenin biraz daha artırılmasına çalışılacaktı.Almanya'nın olası bir saldırı için Kafkasya'da kullanacağı havalimanı sayısı ise kışın 5, yazın 10 idi. Tahminen Almanya yazın 330 kışın ise 150 savaş uçağını ve bir miktar daha küçük savaş uçaklarını bölgede kullanabilirdi. Sprawl Operasyonu ile ilgili kayıtlarda, Anadolu'daki demiryolları ve havaalanlarının savunmasının birlikte yapılmasının önemi anlatılmaktadır. Ayrıca bu dönem gerçekteşen Türk-İngiliz askeri müzakerelerinde burada görev yapacak silahlı birliklerin hepsinin hareketli birliklerden oluşması, demiryolları ağının düzgün ve çalışıyor şekilde olması ve Almanya'nın ani olarak yapacağı saldırılara karşı rezerv şeklinde belli yerlerde bazı birlikleri tutuyor olmanın önemi Türk tarafına anlatılmıştır.²⁶⁸

İngiliz askeri uzmanlarına göre başarıyı yakalamanın en temel şartı ordu birliklerinin moral düzeyini yüksek tutarak onlara savaşı kazanacaklarına dair güven vermektir. Yüksek dereceli İngiliz askeri uzmanlar, bunun ise zorlu ve özenli bir yaklaşım ile ele alınması gerektiğini düşünüyörlardı. Önce psikolojik anlamda silahlı

²⁶⁵ Bkz; WO 201-1069 Kasım 1941

²⁶⁶ WO 201-1115 Assistance To Turkey, Oct-1941-Sept 1942.

²⁶⁷ WO 201-1069 12 Kasım 1941

²⁶⁸ WO 201-1064 Visit of LT-COL R PENKE To Turkey 1 Haziran 1941

birliklerin kendilerine güvenleri artırılacaktı. Tabii ki askeri eğitimle birlikte bu süreç yol alacaktı. Ordu birlikleri asla atalet içinde bırakılmayacak ve sürekli bir manevra eğitimi ile destekleneceklerdi. Ordu birliklerinin güvenliği de elden geldiğince sağlanacak ve en yakın zamanda Türk tarafı ile konu müzakere edilecekti.²⁶⁹ Bir Alman saldırısına karşı stratejik noktalar iyi korunacak ve etkili bir savunma yapılacaktı. Düşmanın silahlı birlikleri bozguna uğratıldıktan sonra saldırıya geçilecekti.

Sovyet Rusya'da askeri olarak istediği ilerlemeyi sağlayamayan Almanya'nın 1942 yılında Türkiye'ye girip buradan Ortadoğu'ya doğru ilerleme planları vardı. Papan, bunun için Türk devlet adamları ile çeşitli pazarlıklar yapma yoluna girdi. Alman Büyükelçisine göre Türkiye'ye savaş açmak bu inatçı, kalabalık ve askeri bir toplum için zordu. Türk toplumu her ne pahasına olursa olsun yurtlarını savunurdu. Bu yüzden Türk tarafını ikna ederek savaşın içine dâhil etmek gerekiyordu. Papan'ın Türk Hükümeti ile yaptığı Türk topraklarının Alman ordularının geçişine açılmasına dönük çabalar sonuçsuz kaldı.²⁷⁰ Almanya savaş ilan etmeden yanlarında görmek istediği Türkiye'yi ikna edemedi. Bu durumda bir Alman saldırısı gerçekleşirse Türkiye'nin kendisini buna karşın ne şekilde koruyacağı sorusu ön plana çıktı. Bunun için İngiltere, Türkiye'nin Suriye ve Irak ile olan sınırına iki adet ordu birliği yığdı. Bunlar İngiltere'nin 9. ve 10. ordularıydı. Bu sınır sahalarını korumanın dışında 9. Ordunun sorumlu olduğu ana bölgeler Adana ve civarı iken 10. Ordunun sorumluluk sahası Elazığ ve Diyarbakır'dı.²⁷¹ Nisan veya Mayıs ayı gibi düşünülen muhtemel Alman saldırısı karşısında hava güçleri ile desteklenmiş olan kara güçleri birlikte direneceklerdi. Türkiye'nin Irak ve Suriye ile olan sınırları İngiliz keşif birliklerinin ortaklaşa çalışmalarıyla savunulacaktı. Sprawl Planı dâhilinde Türkiye'ye girecek olan 9. ve 10. ordu birliklerinin tek bir İngiliz komutanı olacaktı. Bu komutan Hava Mareşalinden başkası değildi. Bu Hava Mareşaline bir Alman saldırısı karşısında öncelikli olarak Trakya'yı ve Batı Anadolu'yu savunması görevi verilmişti. Kumanda merkezi Türk Genelkurmayı'na yakın olmak adına Ankara olacaktı.²⁷² Bu Mareşal, İngiliz birliklerinin Türkiye içindeki hareket serbestliklerini sağlamak ve artırmak için Türk resmi ve yerel liderlerle görüş alışverişi ve işbirliği

²⁶⁹ WO 201-1062 Operation Instruction 26 Temmuz 1941

²⁷⁰ Papan, **a.g.e.**, pp. 470-484

²⁷¹ WO 201-1099 Defence Of Turkey, Mart 1942

²⁷² WO 201-1115 Command In Turkey Operation Sprawl, 28 Ocak 1942

içinde olacaktı.²⁷³ Buna göre 9. ordu Ergani- Maden- Maraş- Toros hattından 10. ordu ise Diyarbakır-Harput- Musul hattından sorumluydu.

Ne varki İngiltere, Sprawl Operasyonu kapsamında ayrıntılarıyla ele alınan bütün bu planlardan bir süre sonra vazgeçmeye yerine sorumluluklarını azaltacak başka bir plan yapmaya başladı. İngiltere, Sprawl Planının öngördüğü programı bir süre sonra kaynaklarını zorlayacağı gerekçesiyle uygulanabilir bulmadı ve yeni bir plan üzerinde çalışıldı. Bu plan muhtemel bir Alman saldırısı karşısında direniş yapan Türkiye'ye ne şekilde yardımcı olunacağını öngören Octavius Planı'ydı.

1.1.8.4. OCTAVIUS PLANI

Sprawl Operasyonu'ndaki sorumluluklarının yoğunluğu karşısında İngiliz Savaş Bakanlığı, yukarıda da bahsi geçtiği gibi yeni bir plan geliştirdi. Bu plana göre Londra, gerektiği zaman Türkiye'ye bir hava filosu ve bu filoyu destekleyip koruyacak kadar kara birliği gönderecekti. Sprawl Planı'ndaki içeriğin yoğunluğuna bakınca bu planla İngiliz tarafının yeni bir yaklaşım benimsediği açıkça görülmektedir.

1942 Mayıs'ında hazırlığı biten Octavius Planı'na göre Almanya'nın muhtemel saldırısı Trakya'dan başlayacaktı. Bunu İzmir'e yapılacak hava saldırısı izleyecekti. İngiliz askeri uzmanlarına göre Almanya tarafından aynı zamanda Ankara ve İstanbul gibi kentler de bombalanacaktı. Plana dair oldukça ayrıntılı raporların yer aldığı İngiliz askeri kurmayların yazışmalarında Türkiye'ye, izni dâhilinde sokulacak olan RAF yani İngiliz Kraliyet Ordusu güçlerinin 1942 yazı gibi Batı Anadolu, Akdeniz ve Orta Andoluda önceden tespiti yapılan üslere yerleşmeleri gerektiği geçmektedir.²⁷⁴

1942 yılının yaz mevsimi gibi Türkiye'ye dönük beklenen Alman saldırısının boyutu İngiliz Savaş Bakanlığı'na göre, Sovyet cephesindeki Almanların durumuna ve Türkiye'nin bu saldırıya ne ölçüde direnebileceğine bağlıydı. Akdeniz'den Karadeniz'e kadar bir askeri birlik yığınağı oluşturması beklenen Almanların Türkiye'ye saldırmak için toplamda 1250-1500 civarında uçak kullanacakları öngörülmekteydi. Türkiye'ye saldıracak olan Almanya'ya karşı kullanılmak üzere İngilizlilerin İtalyanlardan vereceği 650-850 civarındaki uçakda bu sayıya

²⁷³ WO 201-1099 Middle East Detailed Planning Staff, 19 Mart 1942

²⁷⁴ AIR 23-966, Plan For The Concentraion Of A British Force In Turkey No 2, 15 Mayıs 1942

eklenebilirdi.²⁷⁵ Almanya'nın bölgedeki karagüçlerinin Mersin ve Mısır hattında yoğun olmadığına dikkat çekilen raporlarda Doğu Akdeniz'den Almanların bombalama gemi batırma vs şekilde faaliyetlerde bulunacağı varsayılmıştır.

Bu raporlardaki tahminlere göre Almanların Trakya'da Türk direnişini kırmaları aşağı-yukarı 15 gün alırdı. Diğer bir - iki haftada Trakya'dan Anadolu'ya geçişleri alabilirdi. İzmir'e gerçekleşecek bir Alman saldırısının Trakya ile eş zamanlı olması ya da bunun yerine Almanların Boğazlara hücum etmesi öngörülüyordu. İngiliz askeri uzmanlarının bu projesinde Türkiye'nin, Türk Genelkurmayı'nın 25 Nisan 1942'de verdiği bilgiler ışığında, 4 tanesi dağ tümeni olmak üzere toplamda 43 piyade tümeni, 3 süvari tümeni, 1 zırhlı tugay ve 1 piyade tugayı oluşturacağı yine aynı tarihte verdiği bilgilere göre 34'ü modern olmak üzere bu plan için tahsis edeceği toplamda 314 uçağının bulunduğunu varsaymaktaydılar. Türk savunması önce Trakya'da işlev görece buranın tahliyesi durumunda da Türk kuvvetleri Çanakkale, Boğazlar ve Marmara'nın Asya kıyılarına çekilip buradan savunma yapacaktı²⁷⁶

1942 Şubat'ında hazırlanmış olan Sprawl Planı'nda İngiltere'nin Türkiye için ayırdığı uçak filosu sayısı 26 iken Mayıs 1942'de hazırlığı tamamlanan Octavius Planı'nda bu sayı sadece 10 filo idi. Sprawl Planı'nda 2 zırhlı, 2 motorize ve 4 piyade tümeninin varlığı söz konusuysen bu planda sadece 1 piyade tümeninin adı geçmekteydi. İlk planda ağır uçaksavar bataryası 19 iken ikinci planda yani Octavius Planı'nda bu sayı sadece 9 idi.²⁷⁷ Görüldüğü gibi İngiltere, bu ikinci plana geçerek ilk planlarındaki sorumluluklarından büyük ölçüde kurtuldu. Bununla birlikte özellikle Çukurova da Mersin -Tarsus hattında bazı yol yapımları, demiryollarının geliştirilmesi ve havaalanlarının bakımı yine bu plan dâhilinde idi. Afyon, Çakmak, Kütahya havaalanlarını genişletme çalışmaları yapılıyor ve bu havaalanlarına ikinci birer pist ekleniyordu.²⁷⁸

İngiliz askeri uzmanlarına göre Almanya'nın Türkiye'ye saldırması 1942 yılı için muhtemel görünürken bu olasılık Almanya'nın Sovyet Rusya cephelerinde devam eden işgalinin durumuna bağlıydı. Almanya, 1942 sonunda iyi bir savaş

²⁷⁵ AIR 23-966, Plan For The Concentraion Of A British Force In Turkey No 2, 15 Mayıs 1942

²⁷⁶ AIR 23-966, Plan For The Concentraion Of A British Force In Turkey No 2, 15 Mayıs 1942

²⁷⁷ WO 201-1115, Plan For The Concentration of a British Force In Turkey

²⁷⁸ WO 201-1115, Plan For The Concentration of a British Force In Turkey

kampanyası yürütürse 1943 yılı Nisan'ından sonra Türkiye'ye saldırmayı yine olasılık dâhiline alabilirdi.²⁷⁹

Sprawl Planı'nda olduğu gibi bu planda da Türkiye ile doğrudan irtibatı sağlayacak planın başındaki isim İngiliz Hava Mareşali olacaktı. Alman ordularının Toroslari aşması durumunda savunmaya son verme kararını bu Hava Mareşali alıp düşmanın eline geçmemesi için bütün stratejik savaş malzemelerinin sorumluluğunu üstlenecekti. Böyle bir durumda yani Almanların Toroslari aşması halinde artık devreye Türkiye'nin Suriye ve Irak sınırlari civarında konumlanan İngiliz 9. ve 10. ordulari girecekti.²⁸⁰ İngiliz Savaş Bakanlığı'nda 1942 yılının Temmuz ayında yapılan bir değerlendirmede İngiliz kuvvetlerinin Türkiye'den çekilmeye zorlanması durumunda Türkiye'deki bütün İngiliz tesis, mühimmat ve haberleşme sistemlerinin derhal ortadan kaldırılması için üç kategori altında çalışma yapılması kararlaştırıldı. Bunlardan A Kategorisinde Batı Anadolu'daki yıkım çalışmaları, B Kategorisinde Toroslardaki yıkım çalışmaları, C Kategorisinde ise Orta Anadolu'daki yıkım çalışmaları gelmekteydi. İngiltere'nin Irak ve Suriye savunma planları açısından buradaki yıkım çalışmaları son derece elzem görünüyordu.²⁸¹

1942 yılı ortalarında Almanya'nın Sivastopol'ü işgali, Türkiye'de Karadeniz Bölgesi'ne dönük bir tehdit algısını oluşturdu. Bu yüzden Karadeniz Bölgesi'ndeki garnizon sayısı dörde çıkartıldı. Bu garnizonlar Sinop, Zonguldak, Samsun ve Trabzon da olacaklardı. Ankara'daki bölge garnizon sayısı ise hava saldırıları korkusu ile ikiye yükseltildi.²⁸² Türk Genelkurmay Başkan Yardımcısı Asım Gündüz'ün İngiliz askeri uzmanlarına yaptığı açıklamada Zonguldak'ın korunmasının, sahip olduğu liman ve kömür rezervi dolayısı ile Türkiye için olduğu kadar İngiltere için de elzem olduğunu belirtiyordu. Karadeniz kıyılarının bir Alman saldırısı durumunda korunması için Trakya'dan çekilen üç buçuk tümen asker İngiliz vapurları ile İzmit'e getirildi. Buradan bu tümenlerin görev yerlerine gitmesi, gizliliğin sağlanması ve yakıt tasarrufu amacıyla yürüyerek gerçekleştirildi. Böylece İzmit'te 6., Zonguldak'ta 10., Samsunda 8., Trabzon'da 18., garnizonlar göreve başladı.

---

²⁷⁹WO 201-1115, Plan For The Concentration of a British Force In Turkey

²⁸⁰WO 201-1112 Operation Octavius 21 Haziran 1942

²⁸¹WO 201-1112 Operation Octavius 21 Temmuz 1942

²⁸²AİR 8-536, Training For Turkish Air Force, 21 Temmuz 1942

Nitekim Eylül 1942'de İngiliz Savaş Bakanlığı yeni bir plan hazırlayarak Octavius Planını küçültme yoluna gitti. Bu kararda İngiliz tarafının Türkiye'ye söz verdiği savaş mühimmatı gibi taahhütleri başka cephelerde oluşan acil gereklilik karşısında yerine getiremiyor oluşu ve Türk askeri müzakerecilerle yürütülen ağır aksak görüşmelerin oluşturduğu engeller etkili oldu. Bu durumda Türkiye'ye bir Alman saldırısı halinde Türkiye'nin arzusu doğrultusunda 4 uçak filosu ve 2 uçaksavar bataryası verilecekti.²⁸³ Gerekli olduğu ve istendiği durumda yine Türkiye'ye askeri personel gönderilecekti. Bir de önceki planla birlikte başlayan Türkiye'deki demiryolu ve karayolu genişletme ve yapım çalışmalarına bundan sonra da devam edilecekti. Almanya'nın olası bir saldırısı durumunda Boğazlardan Anadoluya geçme çabası iki yada üç haftay bulacağı tahmin edildiği için bu süre içinde İngiltere Türkiye'ye gerekli askeri yardımı yapma vaktine de sahip olmuş olacaktı. Son planla ilgili notlarda Batı Anadolu'dan olası bir tehlike beklendiğinden bu bölgeye daha fazla önem verildiği görülmektedir.²⁸⁴ Bu süreçten sonra ise İngiltere Türkiye'ye göndereceği malzeme sevkiyatını hızlandırma işine bakarken Türkiye ise, Almanya'nın ülkeye bir saldırısı durumunda Türkiye'nin Alman tahribat gücüne dayanamayacağı tezini işleyip bir yandan İngiltere'den malzeme temin edip diğer yandan İngiltere'nin oluşturduğu bu savaş planlarına seyirci kalmayı tercih edecekti.

1.1.9. ARTAN İNGİLİZ BASKISI

Sovyetler Birliği'nin Almanya tarafından 22 Haziran 1941 tarihinde saldırıya uğraması şüphesiz ki Türk dış politikasının belirleyicilerini mutlu etmeye yetmişti. Türkiye, Almanya ile Sovyetler Birliği'nintürlü baskılarından kurtulmuştu. Hatta bu durum Türk yönetici çevrelerinde büyük bir sevinç ve coşku ile karşılanmıştı. Fakat 12 Temmuz 1941 tarihli İngiliz-Sovyet Yardım Antlaşması sonucunda Türkiye'nin algıladığı yeni durum ise pek iyimser görünmüyordu. Çünkü Türkiye, Müttefiklerin Karadeniz üzerinden Sovyetler Birliği'ne savaş malzemesi götürebilmesi için Boğazların açılmasını isteyeceğini hesaba katmak zorundaydı. Bu durum ise Türkiye'yi kaçınılmaz olarak savaşın içine sürükleyecekti. Churchill, 23 Haziran'da basına verdiği demecinde Sovyetler Birliği'ne her şekilde destek vereceğini ve ne şekilde olursa olsun önemli bir miktarda savaş mühimmatı göndereceğini

²⁸³ AIR 23-286 Training For Turkish Air Force 20 Eylül 1942

²⁸⁴ WO 201-1112 Operation Octavius 21 Temmuz 1942

söylüyordu.²⁸⁵ Türk Hükümeti, Müttefiklerin özellikle şimdi Türkiye'yi savaşa girmesi için sıkıştıracağını tahmin ediyordu. Churchill, 29 Ağustos 1941 tarihinde Stalin'e yazdığı mektubunda Türkiye'yi savaş mühimmatı açısından desteklemenin ve bu ülkeyi bir an önce Müttefikler yanında savaşa sokabilmenin gereğinden bahsediyordu.²⁸⁶Yine 4 Eylül'de Stalin'e yazdığı başka bir yazısında Türkiye olmadan Balkanlarda yeni bir cephe açmanın imkân dışı olduğunu söylüyordu.²⁸⁷Bunun için Türkiye, İngiltere ile Sovyetler Birliği arasındaki her türlü iş birliğini çok sakıncalı görüyordu. Almanya ise Türkiye'nin, Boğazların İngiltere ile Sovyetler Birliği tarafından zorla açılacağı yolundaki sürekli endişesinden gayet iyi yararlanıyor, bunu Türkiye üzerindeki propagandasında ustalıkla kullanıyordu.

İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya ile yaptığı gizli antlaşmalar ve Türkiye'nin Rusya'dan algıladığı tehdit sinyalleri, Türk Hükümeti'ni son derece dikkatli olmaya zorladı. 5 Haziran'da Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras, İngiliz Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede Sovyet Rusya'nın Türkiye üzerindeki emellerini anlatmaya çalışıyordu ve aynı günlerde Saraçoğlu da İngiliz Büyükelçisi Hugessen'e Churchill'in parlamentoda yaptığı ve Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda toprak elde edememiş olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirdiği konuşmayı hatırlatıyordu.Churchill, İngiliz Parlamentosunda yaptığı konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştı: “Yıllar önce yine aynı düşmana karşı bizimle birlikte kahramanca mücadele eden Rus halkı ne yazık ki bu mücadele sonunda hak ettiği ödülü kazanamamıştı.”²⁸⁸Bu konuşmanın yıkıcı etkileri Ankara'da yakından duyuldu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Ankara Büyükelçiliği vasıtasıyla konuşmanın olumsuz etkilerini silmeye dönük bir zorlu bir çaba içine girdi. Hugessen'la görüşmesinde anılan konuşmayı Saraçoğlu, İngiltere'nin Sovyetler Birliği'nin bu savaşta Müttefikler safında kazanacağı zaferleri, Sovyet Rusya'nın özel ilgi duyduğu toprakları vermek suretiyle ödüllendirmek istediği şeklinde yorumlamıştır.²⁸⁹İngiltere'nin daha Birinci Dünya Savaşı sürerken Rusya'ya taahhüt ettiği Boğazlar da bu nüfuz alanının içindeydi. Bu sıralarda Türk tarafının endişelerini artırmaya dönük Alman propogandası ise iyi iş çıkarıyordu.

---

²⁸⁵ “Full British Aid To Russia”, **Times**, Haziran 1941.

²⁸⁶ Churchill, **Grand Alliance**, p.361.

²⁸⁷ Churchill, **A.e.**, p.364.

²⁸⁸ FO 371/30091/R 6532/G , 27 Haziran 1941

²⁸⁹ FO 371/30092/ R6581/236/44, 27 Haziran 1941

Hugessen, 27 Haziran'da İngiliz Dışışleri Bakanlığı'na birbiri ardına gönderdiği telegramlarla bu konuşmaya en yetkili ağızlardan bir an önce açıklık getirilmesi ve kendisinin de bu konuda yetkilendirilmesini istedi ve Churchill'in bu konuşmasını hayal kırıcı bulduğunu ilettili.²⁹⁰ Gerek ABD'deki Türk Büyükelçiliği'nde gerekse Türkiye'deki ilgili çevrelerde bu konuşmanın derin yankıları oldu. Türk Dışışleri Bakanı, Hugessen'e İngiltere'nin Baltık ülkelerinin Sovyet Rusya tarafından ilhakını istemediği açıkken SSCB'ye vaadedilen toprakların Türkiye'den olduğunun netlik kazandığını ifade etti. İngiltere, zaten Birinci Dünya Savaşı sırasında da Türk Boğazlarını Rusya'ya söz vermişti.²⁹¹ 29 Haziran'da İngiliz Dışışleri Bakanlığı tarafından, Hugessen'e gönderilen telegramda Churchill'in konuşmasından çıkan Türkiye pahasına Sovyet Rusya'yı ödüllendirme şeklindeki yorumun tamamen temelsiz olduğu ve İngiltere'nin dün olduğu gibi bugün de Türkiye topraklarının bütünlüğüne saygılı olduğunu Türk devlet adamlarına ve kamuoyuna bildirmesi isteniyordu.²⁹²

İngiltere, artık Türkiye'nin İngiliz-Sovyet işbirliğinden duyduğu kuşku nedeniyle Almanya'nın propagandasının başarılı olabileceğinden çekinmekteydi. İngiltere'nin amacı Türkiye'nin Alman kampına kaymasını önlemektir. Hugessen, Almanya'nın propagandasını çürütmek için hükümetine İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin beraberce Türkiye'ye garanti vermelerini önerdi. İngiliz Büyükelçi, Türk yönetici çevrelerinin zihinlerinin derinliklerindeki Rus korkusunu başka türlü yenemeyeceklerini söylüyordu. Böyle bir garanti Türk tarafını geleneksel düşmanına olan duyguları açısından rahatlatılabildi. Zira Almanya savaş sonrasında Doğu Avrupa'nın olduğu gibi Bolşevikleşecek olması ihtimalini ve İngiliz- Sovyet Rus Antlaşmasını propagandasında çok etkili bir şekilde kullanıyordu.²⁹³

1941 yılının Haziran ayı sonunda İngiliz Savaş Kabinesi, Türk Hükümeti'ne İngiltere'nin Türkiye'yi mağdur edecek herhangi bir karar alma niyetinde olmadığını ve Türkiye'nin toprak egemenliğini ihlal etmeyeceğini bildirdi. İngiltere'nin Sovyet Rusya ile birlikteliğinin tek nedeni Almanya idi. İngiliz- Sovyet Rus birlikteliği sadece şeklen mevcuttu ve bu zorunlu bir birlikteliktir. İngiltere, Türkiye pahasına

²⁹⁰ FO 371/30092 / N3233/78/38, 29 Haziran 1941

²⁹¹ FO 371/30092/ R 6581/236/44, 29 Haziran 1941

²⁹² FO 371/30092 /R 6581/236/44, 29 Haziran 1941

²⁹³ FO 371/29484 / N 3197/78/38, 25 Haziran 1941

Sovyet Rusya ile herhangi bir anlaşma yapmış değildi.²⁹⁴ Kabine, Ekim 1939 İttifakının, İngiltere'nin Türkiye'ye ilişkin politikasının temeli olmaya devam ettiğini vurguladı. Ayrıca Hugessen'e gönderilen emirde, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne duyulan saygı ile ilgili olarak bu ülkeye derhal bir garanti verilmesi ve Türkiye pahasına hiçbir uğraş içine girilmediğinin önemle anlatılması gerektiği belirtiliyordu.²⁹⁵ Türk Hükümeti ancak bu şekilde ikna edilebilirdi. 29 Haziran tarihinde Ankara'daki İngiliz Büyükelçisine İngiliz Hükümeti'nin, İngiliz-Sovyet işbirliğinden duyduğu korkuyu gidermek için Türkiye'ye bir İngiliz-Sovyet ortak garantisi vermeye hazır olduğu bildirildi. İngiltere geçmişte olduğu gibi gelecekte de Türkiye'nin toprak bütünlüğüne büyük bir özenle saygı duymaya devam edecekti. Ayrıca, İngiltere'nin Türkiye pahasına SSCB ile gizli bir pazarlığa ya da antlaşmaya girmedeği açık bir şekilde anlatılmalıydı.²⁹⁶

12 Temmuz 1941 tarihli İngiliz-Sovyet Yardım Paketi'nden sonra Türkiye, Sovyetler Birliği'nin kendisine dönük olası taleplerine karşı tedbir olarak Almanya ile bir miktar yakınlaşma çabası içine girdi. Bu durum, İngiliz-Türk İttifakına bağlılık çerçevesinde ele alındı. Almanya ile ekonomik alanda işbirliği yapmak isteyen Türkiye'nin temel amacı muhtemel bir Sovyet tehdidine karşı hızla silahlanarak güvenliğini emniyete almaktı. İngiltere ise Türk-Alman ekonomi müzakereleri ile ilgili hazırlıkları endişe ile izliyordu. Türkiye'nin Almanya'ya krom göndermek istediği yolundaki bir duyuma istinaden Hugessen telaşlanarak derhal Türk Dışişleri Bakanı nezdinde konuyu araştırdı. Nitekim kendisine bu haberin temelsiz olduğu bildirildi. 16 Temmuz tarihinde Londra'ya gönderdiği raporunda Hugessen bu tarz haberlerin Alman gizli servisine bağlı olan ve Ankara'da bulunan belli çevrelerin kasıtlı bir şekilde düzenlediği yalan haberler olduğunu belirtiyordu. Asıl amaç Alman savaş propogandasını güçlendirmektir.²⁹⁷

15 Temmuz 1941'de İngiliz Büyükelçisi Türk Hükümeti'ne 8 Ocak 1942'de süresi dolacak olan 8 Ocak 1940 tarihli Türk-İngiliz Krom Antlaşması'nı bir yıl daha

²⁹⁴ FO 371/30091 / R 6532/236/44,25 Haziran 1941,

²⁹⁵ CAB 65/18 : War Cab. Concl. 64(41) 5, 30 Haziran 1941

²⁹⁶ 1 Temmuz tarihinde TBMM olağan toplantısı gerçekleşeceğinden Hugessen'in çabasıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu talimatı bu toplantıdan önce gönderdi. Zira Türk Dışişleri Bakanı'nın Meclis toplantısında bu soruyla karşılaşması büyük olasılıktı. FO 371/30092 / R 6581/236/44, 29 Haziran 1941

²⁹⁷ Hugessen, Londra'ya bu haberlerin tamamen Alman gizli servisinin ürünü olduğunu ve Almanların iki ülkeyi birbirine düşürmek istediklerini bildirdi ve aynı zamanda Türk Hükümeti'ne de İngiltere'nin Türkiye'nin elindeki tüm ihraç edilmek üzere bulunan kromu satın almak istediğini teyid etti. Bkz. FO 371/30083 / R7114/179/44, 16 Temmuz 1941

uzatma çağrısında bulundu.²⁹⁸ Türkiye'nin konuyu ağırdan alması İngiltere'yi tedirgin etti. İngiltere de Türkiye'ye yapılacak bazı teslimatları kasıtlı olarak aksatarak duruma olan tepkisini bir şekilde göstermiş oldu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı iç yazışmalarında Türk Hükümeti'nin, bu tavrı ve Almanya ile yapmış olduğu saldırmazlık antlaşması nedeniyle epeyce eleştirilere muhatap olduğu görülmektedir. Türkiye'ye yapılacak silah teslimatının kasıtlı olarak geciktirilmesine açıklama olarak ise İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, sevkiyatı yapılması düşünülen silahları taşıyacak nitelikteki özel gemilerin mevcut olmadığı şeklindeki bir bahaneyi Türk tarafına iletmek gerektiğini teklif ediyordu. Hugessen ise Türk Hükümeti'nin bu olumsuz tavrı karşısında "Türkler silah konusunda baskı uygulayana kadar herhangi bir bahane söylemeye bile gerek olmadığını" düşünüyordu. Neticede Türk tarafına gösterilen bahane, savaş dönemi uluslararası ulaşımın yeterince güvenli olmaması nedeniyle bu ticaretin yapılamadığı şeklinde oldu.²⁹⁹

İngiltere, Türkiye'nin Mihver Blokuna doğru eğilimini gördüğü her an bunu önleyebilmek adına Türk- Alman ilişkilerine dikkat kesilip bu ilişkileri iyi bir şekilde takip ediyordu. Çünkü Türkiye'nin Alman ordularının Ortadoğu'ya transit geçişine izin verebileceği düşüncesi İngiltere'yi ciddi bir şekilde tedirgin etmekteydi. Özellikle Churchill'in bu, ölümcül derecede kötüydü. Yunanistan yada Balkanların Almanya eline geçmesini bir dereceye kadar kabul edeceklerini söyleyen Churchill, Türkiye'nin Almanya tarafından bir şekilde ele geçirilmesini İngiltere açısından kabul edilemez buluyordu.³⁰⁰ Bu yüzden Hugessen, Almanya'nın yine Boğazlar konusunda ödün verilmesini ve transit geçiş izni istediği yönündeki söylentiler üzerine derhal işin aslını araştırmaya koyuldu ve Menemencioğlu'na durumu sordu. Menemencioğlu ise 22 Haziran 1941'de bu söylentiyi yalanladı. Menemencioğlu, Türkiye'nin buna asla göz yummayacağını ve Almanya'nın Boğazları işgal etmesine gerek olmadığını çünkü Boğazlardan geçişi Ege Adalarından tamamen kontrol altında tuttuğunu belirtti. Almanya eğer bunu isteyecek olursa Türkiye'nin derhal İngiltere ve Sovyet Rusya safında savaşa dâhil olacağını vurguladı. Türkiye'nin bir diğer "Bulgaristan" olmaya hiç niyetinin olmadığını belirten Menemencioğlu,

²⁹⁸ FO 371/30083 / R7601 /179/44, 15 Temmuz 1941

²⁹⁹ İngiltere'nin bu dönemde Türkiye'ye sevkiyat yapacağı silahlar kendilerinin kullanmadığı ve sadece Türkiye için üretilen özel nitelikteki silahlar ile hava savunma sistemleri için gerekli olan taşınabilir döner kuleciklerden oluşuyordu. Türk Hükümeti ise bunların Türkiye'de gerekli yerlere mevzilenmesi için aylar öncesinden çalışmaları başlatmıştı. FO 371/30040 / R 7145/19/44, 24 Temmuz 1941

³⁰⁰ Churchill, **TheGrand Alliance**, p.348.

Türkiye'nin böyle bir isteği olsaydı Almanya'ya bu ödünün çoktan verilmiş olacağını yani Almanya'nın Türk topraklarından transit geçiş izni almış olacağını ekledi.³⁰¹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise Menemencioğlu'nu gereğinden fazla iyimser buldu. İlgili Bakanlığa göre Türk Dışişleri Sekreteri, İngiltere'ye olan tutumunda aşırı şekilde dikkatli iken Almanya'dan gelebilecek tehlike konusunda oldukça iyimser bir tutuma sahipti. İngiliz tarafının, Almanya'nın Sovyet Rusya'da işleri yolunda giderse Türkiye üzerinde baskıyı artıracığı ve Boğazları istila edeceği yönündeki endişelerini ise Menemencioğlu, Almanya'nın Boğazları istila etmekle uğraşıp zaman kaybetmeyeceği yolundaki görüşleri ile ikna etmeye çalıştı.³⁰²

Görülmektedir ki Türk Dışişleri Bakanlığı diplomatları, taraflar arasında bir denge rolü oynamaya devam ederek her iki blok ülkesine de belli mesafelerde tutum alıyordu. Aynı zamanda fiili savaşın içine girmeyerek yani kendisini özenle savaş dışı tutarak ikna edici bir politika uygulamaya çalışıyordu. Almanya'nın üst üste başarılar kazandığı bu dönemde Türkiye, denilebilir ki savaştaki rolünü “savaştışı ülke” konumundan “aktif tarafsız” ülke konumuna taşıdı. Bunu yaparken İngiltere'ye karşı da durumu idare etmeye çalıştı. Aslına bakılırsa Türkiye savaş sonrasında büyük komşusu Sovyetler Birliği ile başbaşa kalmak istemediğinden Alman-Sovyet savaşında Almanya'nın tamamen bozguna uğramasını istemiyordu. Bu yüzden tam da bu sıralarda İngiltere'ye Almanya ile “uzlaşmacı barış” formülünü teklif etmesi önemlidir. Ancak bu öneri İngiliz tarafınca şiddetle reddedilecekti.³⁰³ Aynı zamanda Almanya'nın bu sıralarda Türkiye'de seslendirdiği Sovyetler Birliği'ndeki Türk topluluklarla federasyon oluşturma tarzındaki propogandalarına da hiç kulak asmadı. Maceracılıktan uzak ihtiyatı elden bırakmayan Türk yönetici çevreleri, realist politikalarla bunu gerçekleştirdi. Bu konuda Türk Dışişleri Bakanlığı Sekreteri Numan Menemencioğlu'nun başarısının özellikle altı çizilmelidir. Bu, dönemin küçük ya da orta ölçekli bir gücü için oldukça başarılı bir politik uygulamaydı.

³⁰¹ FO 30092 / R 7174/236/44, 20 Temmuz 1941

³⁰² FO 371/ 30092 / R 7174/236/44, 20 Temmuz 1941

³⁰³ FO 371/30091 / R 6532/236/44,25 Haziran 1941,

İKİNCİ BÖLÜM

ADANA KONFERANSI'NDAN BM'NİN KURULUŞUNA KADAR İKİ ÜLKE SİYASİ İLİŞKİLERİ

2.1. SAVAŞIN SEYRİ DEĞİŞİRKEN

İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye için en kritik yılı 1943 yılıdır. Bunun nedeni, artık savaştaki üstünlüğün Müttefiklere geçmesi ve Müttefiklerin ise savaşı bir an önce bitirmek için Türkiye'ye, üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi adına yaptıkları baskıyı artırmaları idi.

1942 Kasım'ında Müttefik birlikleri Kuzey Afrika'ya başarılı bir şekilde çıkartma yaptılar. Doğu cephesinde ise Almanya insiyatifi Sovyet Rusya'ya kaptırdı. 1943 Mart'ında Kafkasya Almanlardan temizlendi. Leningrand ve Moskova üzerindeki Alman tehdidi yok edildi ve Stalingrad Savunması savaşın dönüm noktası oldu.³⁰⁴

Bununla birlikte Churchill, Müttefiklerin Türkiye'yi artık 1943 ilkbaharında savaşa sokmaya çalışmalarının zamanının geldiğini düşünüyordu. Churchill'e göre Türkiye, bu dönemde savaşın kilit noktasıydı. İngiliz Başbakanı, Türkiye savaşa katılırsa Almanya'ya karşı Balkanlarda bir cephenin açılmış olacağını ve Türkiye yeterli şekilde desteklenirse Almanya'ya karşı savaşı kazanacağını düşünüyordu.³⁰⁵ Bunu gerçekleştirmek için Churchill, canını dişine takarak çalıştı. Bunun için Sovyet Rusya, ABD ve İngiltere tarafından Türkiye'ye topraklarının bütünlüğünün garantisi verilmeli ve Mısır ile ABD yoluyla Türkiye'ye çok sayıda tank gönderilmeli ayrıca Türkiye'de devam etmekte olan hava alanlarının inşasının hızlandırılmasına çalışılmalıydı.

---

³⁰⁴ İkinci Dünya Savaşı'nda cephelerin ayrıntılı incelemesi için bkz; Kurt Assmann, **Almanya'nın Mukadderat Seneleri, İkinci Dünya Harbi ve Ona Takaddüm Eden Zamana Ait Tarih Çizgileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1952.

³⁰⁵ Winston S. Churchill, **The Second World War**, London, Pimlico, 2002, p.395

Churchill'e göre Balkan cephesinin açılmasının temel koşulu Türkiye'nin savaşa girmesiydi. Ancak İngiliz Genelkurmayı tarafından Türk ordusunun modern bir yapısı olmadığı gerekçesiyle Türkiye'ninbu dönemde savaşa girmesi istenmiyordu.³⁰⁶ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı Türkiye sorumlularından Sargent ise Türkiye'nin bu dönemde sadece hava alanlarını Müttefiklere açarak savaşa katılmasının yararlı olacağını düşünmekteydi. Çünkü İngiltere Ploesti petrol yataklarını bombalamak için Türk topraklarına ihtiyaç duyuyordu.³⁰⁷

Ayrıca Türkiye'nin savaşa girmesiyle Sovyet Rusya'ya karşı Türkiye, Balkanlarda sağlam bir kale vaziyetinde olacaktı.³⁰⁸ Bu dönemde İngiltere, Türkiye'yi havaalanlarını Müttefiklere açtırmak gayesiyle savaşın içine nasıl çekebileceğinin hesabını yapıyordu. Açıkçası İngiliz tarafının elinde çok koz yoktu. Çünkü Türkiye savaşa girme konusu olduğunda İngiltere'nin önüne çok sayıda savaş malzemesi içeren bir liste ile çıkıyordu ki Müttefiklerin diğer cepheleer pahasına bunu karşılama lüksleri çok yoktu.³⁰⁹ İngiltere bu arada Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile de tehdit etmeyi çok uygun bulmuyordu. Çünkü Türk Hükümeti, savaş sonrası Sovyetler Birliği'nin çıkarlarının İngiltere'nin çıkarları ile uyuşmadığını ve doğal olarak İngiliz Hükümeti'nin Türk Hükümeti ile işbirliği içinde çalışacağını çok iyi biliyordu.³¹⁰ Bu yüzden İngiliz tarafına göre Türkiye'yi savaşa çekebilmenin en iyi yolu savaş sonrası dönem için Türkiye'nin Balkanlara olan ilgisini uyandırmaktı. Bunun için bir Balkan federasyonu kurulabilir, Türkiye bu federasyona başkanlık edip bu federasyonu yönetebilirdi.³¹¹ Türk tarafının Balkanlara olan ilgisi İngiliz Hükümetince biliniyordu. Ancak Türkiye bu önerinin hayata geçmesi için İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin ortak bir garanti vermesi gerektiğini bildirdi.³¹² Bu arada savaşa girme fikrinden uzak durmaya çalıştı.

İngiliz Büyükelçisi Hugessen'a göre Türk dış politikasının merkezindeSovyet Rusya korkusu ve savaş sonrası dönem için Sovyet Rus emperyalizminin yaratacağı tedirginlikler hâkimdi. Hugessen'e göre Türkiye bu yüzden Almanya'ya karşı savaşa girmiyor ve ordularını savaş sonrası dönem için Sovyet Rusya korkusu nedeniyle

³⁰⁶ FO 371 / 37465/ R556/55/44, 20 Ocak 1943

³⁰⁷ FO 371 / 37465/ R556/55/44, 20 Ocak 1943

³⁰⁸ FO 371 / 37465/ R487 /55/44, 23 Ocak 1943 Ayrıca FO 371/ 37465/556755/44, 18 Ocak 1943

³⁰⁹ FO 371 / 37465/ R487 /55/44, 23 Ocak 1943

³¹⁰ FO 371/ 37504/ R871/ 284/44/ 16 Ocak 1943

³¹¹ FO 371 / 37465/ R139 /65/44, 3 Ocak 1943

³¹² FO 371 / 37465/ R139 /65/44, 3 Ocak 1943

güçlü tutmaya çalışıyordu. Bunun için yapılacak şey Türkiye'ye bu durum ile nasıl başa çıkılacağını göstermek yani Müttefiklerin yanında olursa onun için en iyi güvenlik durumu olacağını ona anlatmaktı.³¹³ Böyle bir garantinin Türkiye'nin savaşa girmesi anlamında önemi çoktu. Bu garantide kesinlikle Sovyet Rusya'nın adı geçmeyecek ve üçüncü bir ülke tabiri kullanılacaktı. Türkiye,Sovyet Rusya'nın vereceği garantiye inanmayacağı için de bu garanti Sovyet Rusya'dan bağımsız olarak verilecekti. Hugessen böyle bir garanti verilmeden Türkiye'nin savaşa çekilemeyeceğine inanmaktaydı. İngiliz Büyükelçisi bununla beraber, savaşın durumundaki bariz ilerlemelerin ve Almanya'nın Trakya ve İstanbul'a dönük olan olası tehdidinin ortadan kaldırılmasının, Türkiye'nin tutumunu son anda değiştiremeyeceğini de söylemekteydi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise Sovyetler Birliği'ne karşı verilecek bir garantinin Türkiye'yi savaşa çekmek konusunda yeterli olmayacağını düşünmekteydi.³¹⁴

Churchill'in samimi olarak inandığı ve çok istediği“Merkür Operasyonu” yani Balkanlara çıkartma operasyonunda Türkiye kilit bir noktadaydı. Churchill'in stratejik genel planında Balkanlara çıkartma yapılacak ve Romanya'daki Ploeşti petrol yatakları bombalanacaktı. Batı Anadolu'daki hava üsleri kullanılacak, Rodos ele geçirilecek ve diğer Ege Adalarındaki Alman üstünlüğüne de son verilecekti. Bunun için ise İngiltere aşırı bir birlik gönderme gereği duymayacak çok az bir askeri birlikle bunu halledecekti. Çünkü Türkiye'nin asker gücü kullanılacaktı. Böylece Almanların Ege Denizi'ndeki ve Balkanlardaki üstünlüğü bitince Mısır'da mevzilenen İngiliz Komutanlığı içinde bulunduğu savunma rolünden kurtulacak ve bu bölgelerde daha genişbir hareket özgürlüğü kazanacaktı. Churchill'e göre bunun için Türkiye'nin savaşa girmesi elzemdi.³¹⁵Churchill, tüm bu nedenlerle kendi ifadesiyle “Türkiye kartını” oynamak için can atacaktı ama ne var ki Türkiye'yi ikna etmek hiç de sandığı kadar kolay olmayacaktı.

Almanya da bu dönemde Türkiye üzerinde önemli ölçüde baskı kurmaya çalışmaktaydı. 20 Aralık 1942'deNasyonel Sosyalist Partisi'nin etkili gazetelerinden

---

³¹³FO 371 / 37465/ R139 /65/44, 3 Ocak 1943

³¹⁴FO 371/37465/ R 556755/44, 18 Ocak 1943

³¹⁵ Churchill, **Closing The Ring**, p.328. Ayrıca bkz; Papen, **a.g.e.**, p.560.

“Voelkischer Beobachter” Müttefiklere destek veren Türkiye'nin sonunun Polonya gibi olacağını belirterek Türkiye'ye açık bir şekilde gözdağı verdi.³¹⁶

Bu dönemde Türkiye ise, Almanya'dan gelen baskıları geçiştirip Müttefiklerden gelen baskılara karşı ise çeşitli planlar geliştirdi. Bunlardan biri, artan baskı karşısında savaşa girmeyi ilke olarak kabul etmiş olması ama askeri hazırlıklarının yetersizliği üzerinde vurgu yapmasıydı. Bunun dışında Türkiye, Balkanlarda açılacak yeni bir cepheye somut katkılarının olabileceğini iddia edecekti. Churchill'in hararetle savunduğu Balkanlarda “ikinci cephe” açılması fikrinin Sovyet Rusya ve ABD tarafından desteklenmediğini gayet iyi bilen Türkiye, bu cephenin açılma olasılığı düşük olduğu için bu kadar ısrarla üzerinde duruyordu. Bunu yapmasının nedeni, Müttefik güçlere dost izlenimi uyandırmak istemesinin dışında ayrıca zaman kazanmak isteğiydi. Bu dönemde Türkiye'nin en çok ihtiyacı olan şey zaman kazanma zorunluluğu idi. Bunun için Türk Hükümeti, Müttefikleri oyalayıcı taktiklere başvuracaktı. Aslında Türkiye'nin fiili savaşın dışında kalma konusundaki kararlılığı ve inadı İngiliz iç yazışmalarında sürekli tekrarlanan bir olgudur.³¹⁷ İngiltere ise her şeye rağmen Türkiye'yi fiili savaşın içine almak isteyecek bunu yapamadığı takdirde yine de Türkiye'yi desteklemeye devam ederek SSCB'ye karşı Türkiye'nin Balkanlarda, Ortadoğu'da ve Boğazlar konusunda gücünü korumasına çalışacaktı.

2.2. KAZABLANKA KONFERANSI VE CHURCHİLL'İN “TÜRKİYE ELİ”

Amerika Birleşik Devletleri'nin 1941 yılının sonuna doğru savaşa girmesinden sonra Sovyet Rusya'nın üzerinde ısrarla durduğu konu, üzerindeki Alman baskısını azaltmak için gerekli olan ikinci bir cephenin İngiltere ve ABD tarafından açılması idi. Sovyet Rusya'ya göre 1942 Kasım'ında Kuzey Afrika'da başarılı bir çıkartma yapan ABD için sırada bu konu olmalıydı. Ayrıca 1942 sonbaharında Türkiye'yi savaşa sokmak için var gücüyle çaba harcayan Churchill'in bunu 1943 başında Roosevelt'e kabul ettirmesi gerekiyordu.

---

³¹⁶FO 371 /37465/R 261/55/44 11 Ocak 1943. Necmeddin Sadak“Voelkischer Beobachter”gazetesinden yönelen tehdide 21 Aralık 1942'de Akşam gazetesindeki yazısında sert bir yanıt vererek savaşa tarafsız olan Türkiye'nin sonunun Polonya gibi olmayacağını ve Türkiye'nin bunun için sonuna kadar savaşaacağını belirtti. Türk basınının hükümetin kontrolünde olduğu düşünülürse buradaki tavır Türk Hükümeti'nin Almanya'ya manifestosu olarak algılanabilir. Necmeddin Sadak, “Harb ve Türkiye”, **Akşam**, 21 Aralık 1942.

³¹⁷ FO 371/ 37465/ R 399/55/44 15 Ocak 1943

Kazablanka Konferansı, 14-24 Ocak 1943 tarihinde yapıldı. Konferansa Roosevelt, Churchill ve birbiri ile dargın olan iki Fransız general katıldı.³¹⁸ Bunlar De Gaulle ile De Girauld idi. Stalin çağrılmış olsa da ülkesi kesin sonuç alacak bir saldırıyı planlarken ülkesini terk etmeyeceğini bildirerek katılmadı. Bu dönemde gerek Avrupa gerekse ABD basınında Sovyetler Birliği, Almanya'ya karşı savaşan kahraman bir yalnız kurt imajı çiziyordu.³¹⁹ Sovyetler Birliği cephelerinden gelen iyimser havalar bu imajı destekliyordu. Stalin ise bu yoğunluğu bırakarak Kazablanka'ya gelememişti.³²⁰ Sovyetler Birliği bakımından en büyük beklenti ise Avrupa'nın batısında ikinci bir cephenin açılmasıydı. Ama bu konuda konferanstan çıkan karar Müttefik Yüksek Komutanlığı'nın kurulması ve bu komutanlığın Manş'ı aşarak yapılacak bir saldırının hazırlıklarının yapılmasıyla görevlendirilmesinin ötesine geçemedi.³²¹ Sovyetler Birliği'nin şiddetle arzuladığı ikinci cephenin bir an önce açılması isteği kasıtlı olarak ertelendi.³²² Bunda amaç, Sovyet ordularının Almanya ile kapışmasında biraz daha erimesini beklemektir.

İngiliz ve ABD kurullarının üyeleri Kazablanka'da bir araya geldiklerinde Mihver ordularına karşı kazandıkları ortak zaferlerden dolayı gururlu olsalar da gelecekteki stratejileri üzerine oldukça garip bir tutum içindeydiler. Churchill'in tasarıları şu şekilde idi: Kuzey Fransa'daki Alman kuvvetlerine karşı bir saldırıyı yönetecek ABD kuvvetlerinin Manş'ı geçmek üzere hazırlanmaları için İngiltere adalarındaki sayılarını artırmak; Akdeniz'de İtalya'yı etken bir saldırgan olarak saf dışı bırakmak amacıyla bir harekât düzenlemek ve Türkiye'yi savaşa sokmak için gerekli şartları yaratmak. ABD yöneticileri ise Kazablanka'ya vardıklarında çeşitli alternatifler yüzünden bölünmüş ve şaşkın bir durumda idiler. Bu alternatiflerin

---

³¹⁸ Churchill'in anlatımıyla Kazablanka Konferansı için bkz; **The Hinge Of Fate**, Mariner Books, New York, 1985, pp.604-622.

³¹⁹ İngiliz basını, Sovyetler Birliği'nin "bastırılmaz üstünlüğü ve muhteşem gücü"nden bahsediyordu. Bkz.; "President Roosevelt To Congress", **Evening Standard**, 8 Ocak 1943. Ayrıca bkz; "Unchanging And Sincere", **Daily Sketch**, 8 Nisan 1943. Daha bu konferanstan biraz önce bile ABD Başkan Yardımcısı Henry Wallace, ABD- Sovyet Rus dostluğunu öve öve bitiremiyor ve iki toplumun görünenden fazla ortak noktası olduğunu anlatıyordu. "New Paths To Freedom", **Evening Standard**, 1 Ocak 1943. Sovyetlerin övülmesi ve kahraman imajı edinmeleri ile ilgili ABD basını için bkz; "Text Of Wallace Speech At Garden Meeting", **New York Herald Tribune**, 9 Kasım 1942. Ve "Wise Man Of Washington", **Daily Herald**, 7 Nisan 1943.

³²⁰ Bununla birlikte ABD iş dünyası ve bir kısım ABD basını savaş sonunda Avrupa'yı saracak olan bir Sovyet hegemonyasına dikkatleri çekiyordu. Bunun için Kazablanka toplantısı öncesi yapılan Washington Görüşmelerinde ABD Başkanı, İngiliz Başbakanı Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'ye bir kısım Ege Adası ve bir petrol boru hattının yönetimi sözünü verip Türkiye'yi savaşa çekmek konusunda anlaşılabilir. FO 371/ 34158/ Cyber 643/ 8 Şubat 1943

³²¹ FO 371/ 34173/1427/248/45 9 Şubat 1943

³²² Türkaya Ataöv, **İkinci Dünya Savaşı**, Ankara, Birey ve Toplum yay., 1985, s.119

hiçbirini kabul edilebilir ve mantıklı bulmuyorlardı. Bir yandan ABD kuvvetlerinin İngiltere adalarında sürekli olarak hazır bekletilmesini destekliyorlardı. Öte yandan da, Manş'ı aşarak girişilecek bir çıkartmadan çok daha önce adada çok büyük sayıda asker toplamanın pek avantajlı bir şey olmayacağını hissediyorlardı.³²³ Churchill'in Akdeniz tasarısına ABD'li General Marshall şiddetle karşı çıkıyor ve İngiliz Başbakanın salık verdiği yolun kendilerini Akdeniz'de sonu gelmeyecek bir harekâta sürüklemesinden ve bunun sonucu olarak da ikinci cephenin açılmasının sürekli ertelemeye uğramasından korkuyordu. Marshall, yine aynı nedenlerle, Churchill'in ortaya attığı, Türkiye'nin savaşa girmesi için gerekli şartları oluşturma fikrine de ters bakıyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'yi savaşa sokmak için Churchill canını dişine takmış çalışıyordu. 18 Kasım 1942'de İngiliz Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği notta bu ülkeyi savaşa sokmak için "elden gelen çabaların gösterilmesi" çağrısında bulunuyordu.³²⁴ Churchill, Türkiye ile ilgili bu projesinde gerekli olan aşamaları bile belirlemiştir. Bunlar Türkiye'ye; İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği tarafından verilecek topraklarının bütünlüğüne dair garanti, Türk askeri durumunun güçlendirilmesi, Sovyetler Birliği'nin güney sınırlarının güçlendirilmesi için Sovyet Rusya'ya baskı ve Türkiye'nin kendini Mihver'e karşı güçsüz hissetmesinin önlenmeye çalışılması şeklinde idi.³²⁵

Churchill Kazablanka'da, ABD yöneticilerini Türkiye topraklarını bir savaş üssü olarak kullanmak ve Akdeniz'de Türkiye'yi savaşa hazırlamak için inandırmaya çabalamak adına epey güç sarf etti. Ancak bu konuda da Marshall'ın güçlü direnişiyle karşılaştı.³²⁶ Yine de ABD'li yöneticiler "Türkiye'nin etkin bir biçimde savaşa katılma ilkesi"ni kabul ettiler. Ayrıca, Sicilya'nın işgali ile ilgili İngiliz önerisini de kabul etmek durumunda kaldılar.³²⁷ Böylece, ABD ve İngiliz tarafı konferanstan ayrılırken, geldiklerinden çok daha belirli bir biçimde nereye gittiklerini bilir durumdaydılar.

---

³²³ Arthur Bryant, **The Turn Of The Tide, 1939-1943**, London, St Jame's Place, 1957, pp. 558-561.

³²⁴ Churchill, **The Hinge of Fate**, p.697

³²⁵ Churchill, **A.e.**, pp.698-999

³²⁶ Bryant, **a.g.e.**, p.562

³²⁷ FO 371/ 34173/1427/248/45 9 Şubat 1943

Kazablanka Zirvesi'nin savaşın kaderi bakımından belki de en önemli yanı, “kayıtsız-şartsız teslim” ilkesinin kabul edilmesi oldu.³²⁸ Bu karar, savaşın süresini uzatıp savaş süresince gerçekleşen tahribatı artırdığı içindir ki daha sonra çeşitli eleştirilere maruz kaldı. Churchill, bu kararın doğrudan Roosevelt'in bir emri sonucu alındığını belirtmektedir.³²⁹ Mihver ülkelerinin kayıtsız şartsız teslim olma koşulu Türkiye'de hoşnutsuzlukla karşılandı. Çünkü bu karar, savaş sonrası Almanya'nın silindiği bir Avrupa haritasında Sovyetler Birliği'ni Avrupa'da tek ve hâkim güç kılacak bu da Türkiye'yi rahatsız edecekti.³³⁰ Türkiye için önemli olan “denge unsuru” yani Almanya ortadan kalkınca Türkiye, Sovyet tehlikesine açık bırakılacaktı. Avrupa'daki denge ve barış için güçlü bir Almanya'nın varlığı şarttı.

Bu konferansta Türkiye'yi aktif bir müttefik olarak savaşa dâhil olmasını sağlayacak duruma getirme ve bu ülkeyle ilgilenme işinin İngiltere'ye bırakılması da Türkiye'de rahatsızlıkla karşılandı. Ayrıca Türkiye'ye ABD tarafından yapılacak her türlü askeri yardımın ve teçhizatın İngiltere vasıtasıyla yapılacağına karara bağlanması Türk askeri çevrelerinde büyük bir huzursuzluk ve şok etkisi yarattı. Türk diplomatları, 19. yüzyıl Osmanlı bürokratlarının emperyal ülkelerle giriştikleri işbirliğine çok olumlu yaklaşmıyorlardı. Türkiye'nin İngiltere'nin etki alanının içinde görülmesi Osmanlı Devleti'nin zor yıllarıyla ilgili tarihsel deneylerin daha taze anılarına sahip olan Türk yönetici çevrelerinde olumsuzluk ve sıkıntıyla karşılandı. Kazablanka Zirvesi'nde Türkiye ile ilgilenme işinin İngiltere'ye verilmesi karşılığında Çin ile ilgilenme işi de ABD'ye bırakıldı. Türkiye'yle ilgilenme işinin Roosevelt tarafından Churchill'e verilmesi Türk Hükümeti için hiç istenilen bir durum değildi.³³¹ O dönemin Türk dış politikasını çizenler, Sovyetler Birliği'nin bölgedeki etkisine karşı ABD varlığını bir denge unsuru olarak gördüklerinden Ankara'nın Washington ile ilişkisini kesmeyi amaçlayan ya da Washington'a karşı doğrudan teması kesen her türlü anlaşma ve karar Türkiye'de hoş karşılanmıyordu.

³²⁸ Bu ilkenin kabul edilmesi basın ve radyoda büyük bir coşku yarattı. ABD'nin savaş politikalarını eleştiren İzolasyoncular dahi herhangi bir şikâyette bulunmadılar. Ama Müttefik Konseyin Kuzey Afrika'daki idare ve uzlaşmayı sağladığından bildiride bahsedilmemesi gibi karar bekleyen temel konular hakkında ve hem basın çevrelerinde hem de siyasi çevrelerde herhangi bir belirgin somut netice elde edilmediği yolunda şikâyetler hâkimdi. Bir de Çin ve Rus temsilcilerin niçin bulunmadığını vurgulayan bir kesimde de alttan alta süren bir memnuniyetsizlik hâkimdi. Bkz; FO 371/34158/ Cyber No . 531 3 Şubat 1943. Casablanca Conference.

³²⁹ Churchill, **Hinge Of Fate**, p. 615

³³⁰ Erkin, **a.g.e.**, s.190

³³¹ Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull ve ABD Ortadoğu Komutanı Wallace Murray'ın başını çektiği bir grup Türkiye'yle politik ve ekonomik anlamda ilgilenme işinin İngiltere yararına bırakılmasına karşı çıkıyorlar ve bu durumun ABD çıkarlarına ters olduğunu iddia ediyorlardı. Cordell Hull, **The Memoirs Of Cordell Hull**, London, Hodder & Stoughton, Vol II, 1948, p.1367

Bunun sonucu olarak Kazablanka Antlaşması'nın Türkiye'de yorumlanması, ABD'nin kendisinden yavaş yavaş uzaklaştığı ve İngiltere'nin Türkiye'ye bir nevi sömürgeci devlet edasıyla yaklaşmayı kendinde hak olarak görmeye başladığı tarih oldu. Bu durum bir de antlaşmanın kayıtsız şartsız teslim ilkesiyle birlikte okununca, savaş sonrası güçler dengesi beklentisi içinde olan Türkiye'de hayal kırıklığına neden oldu. İngiliz yöneticilerin bu koruyucu tavrından sinirlenen Türkiye'de bu sıralarda buna ek olarak yeni bir korku belirdi. Bu korku, İngiltere'nin Sovyetler Birliği'nin yararına olarak Türkiye ile ilgili sorumluluklarından vazgeçmesi ve Sovyetler Birliği ile gizli bir pazarlığa oturması şeklindeki bir paranoyaya dönüştü. Böylece Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısında tek başına bırakılması durumu ortaya çıkabilirdi. Almanya'nın gücünün kayıtsız şartsız teslim edilmesi sonucu için Stalin'e Türkiye üzerinde istediği gibi oynama hakkı verilmiş olabilir mi sorusu Türk yönetici çevrelerinde ciddi kuşkular uyandırıyor. Türk diplomatlar, bu kuşkular içinde bocalarken Başbakan Churchill'in Türkiye'ye gelmeyi düşündüğünü öğrendiler. Churchill, Türkiye'ye gelmeyi istese de Savaş Kabinesi bu ziyareti bir sonuç alınabileceğini düşünmediklerinden uygun bulmuyordu. Ama Churchill, 25 Ocak 1943' te İnönü'den gizli bir toplantı talep etti.³³² Böylece İngiliz Başbakanın Türk Cumhurbaşkanı İnönü ve diğer Türk yöneticileri ile yapacağı "pembe balayı" süreci başlamış oldu

2.3. ADANA KONFERANSI VE TÜRKİYE'Yİ SAVAŞA ÇEKME ÇABALARI

Kazablanka Konferansı'nın ardından Churchill vakit kaybetmeksizin bir an önce Akdeniz ile ilgili planlarının kilit noktalarından biri olan Türkiye'yi savaşa sokma arzusunu gerçekleştirmek için harekete geçti. Bu nedenle İnönü ile görüşme talebinde bulunmak istedi.³³³ Kazablanka'da ABD Ticaret Bakanı Hopkins'e şunları

³³² Churchill, **Hinge Of Fate**, pp. 630-631

³³³ Churchill anılarında Roosevelt'i ikna etmek için epeyce uğraştığını çünkü Türkiye'nin savaş için kilit bir nokta da olduğunu söylüyor, Sovyet Rusya'ya yardım için gidilecek yolun üzerinde bulunan Türkiye savaşın içine çekilirse Almanya'nın güney kanadından vurulacağını belirtiyordu. Bkz, **The Hinge of Fate**, p.623, p.696. Buna mukabil, Feridun Cemal Erkin anılarında bu konferansın Türkiye'yi savaşa sokmak için yapıldığı şeklindeki yaygın görüşe katılmamaktadır. Adana Konferansı'nda Türk heyetinin içinde bulunan Erkin'e göre bu konferansın temel amacı Türkiye'nin gerçek ihtiyaçlarını saptamaktır. Erkin buna dayanak olarak daha Churchill'in Adana'da havaalanına iner inmez Saraçoğlu ve Menemencioğlu'nun ellerini sıkarken söylediği "Türkiye'ye bir istekte bulunmak için değil silah ve malzeme ihtiyaçlarınızı incelemek için geldim" şeklindeki sözlerini göstermektedir. Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1980, ss.135-139. Turgut Menemencioğlu'da Erkin gibi Adana Konferansı'nın amacını, Türkiye'nin silah

söylüyordu: “İnönü’ye savaşın dışında kaldıkları takdirde savaştan sonra Boğazlar konusunda Rusları dizginleyemeyeceğimi söyleyeceğim. Bu duruma tahammül edemeyecektir.”³³⁴

Kazablanka’da Churchill konuyu Roosevelt ile de görüşmüş ve Türk liderleri ile konuşmak istediğini söylemişti. Ancak İngiliz Başbakan Yardımcısı Attle ve İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Türkiye’yi savaşa girmeye zorlamanın akıllıca bir iş olmadığını, Türkiye’nin henüz böyle bir teklife hazır bulunmadığını ve başarı şansının çok az olduğunu ileri sürdüler. Churchill ise Türkiye’den herhangi bir söz almaya çalışmayacağını, bu ülkeye malzeme ve garanti teklifinde bulunacağını ve saldırıya uğradıkları takdirde yardım sözü vereceğini bildirdi. Churchill’e göre böyle bir teklif kabul edilmese bile kötü bir sonuç doğurmazdı.³³⁵

İngiliz Dışişleri Bakanı olarak Eden ise Churchill’in Türkiye’ye gizli olarak yapacağı ziyaretin açıkça karşısında idi. Bunda yapılacak görüşmelerden başarılı bir sonuç çıkacağına inanamayışının yanı sıra Dışişleri Bakanı olarak konumunun zayıflıyor olması ve Churchill’in büyük bir kurnazlıkla tüm ilgileri kendi üzerinde toplamasından duyduğu hoşnutsuzluk da vardı.³³⁶ 28 Ocak 1943 tarihinde Churchill, Eden’e Kazablanka’dan şöyle yazıyordu: “Elimizi Türkiye’de oynayacağız... Türklerle doğrudan doğruya temas geçmem için bu büyük bir fırsat ve en uygun an değil mi?” İki gün sonra Adana’yla ilgili olarak Eden’e yine takıldı: “Yarın seninle birlikte parlemantoda olmayı ne kadar arzu ettiğimi tahmin edebilirsin. Ama görev beni bekliyor.”³³⁷

Başbakan Yardımcısı Attle ve Dışişleri Bakanı Eden, 5 Ocak’ta Churchill’e gönderdikleri telgrafta Türkiye’nin Müttefikler yanında savaşa girmesi konusunda Churchill’e aynı fikre sahip olduklarını ama bunun metodu ve zamanlaması konusunda onunla mutabık olmadıklarını ifade ettiler. Kazablanka’dan döner dönmez apar topar İnönü ile görüşme isteğinin Türk Hükümeti’ni kuşkulandıracağını ve kendilerini maşa gibi kullandırmama korkusuyla geri çekeceklerini belirttiler.

---

vs. ihtiyaçlarını tespit edip bu ülkenin Müttefik yanlısı bir tarafsızlık uygulamasının istenmesi olduğunu belirtmektedir. Turgut Menemencioğlu, “Atatürk’ün Dış Politikası ve Bunun İkinci Dünya Savaşı Uygulaması”, **İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, 1983, s.219.

³³⁴ Churchill, **The Hinge Of Fate**, p. 612

³³⁵ Churchill, **A.e.**, pp. 626-627.

³³⁶ Denniston, **a.g.e.**, pp.85-87. Ayrıca Eden anılarında Churchill’in Türkiye’yi savaşa sokmak konusunda başarılı olamayacağını çünkü Ankara’nın oldukça inatçı olduğunu söylüyor ve ekliyordu: “Bu inatçı bölgede bir sonuç elde edeceğimizi sanmıyorum.” Bkz, Anthony Eden, **The Memoirs of Sir Anthony Eden**, London, Cassell, 1960, p.421.

³³⁷ Denniston, **a.g.e.**, p. 87.

Churchill'in İnönü'ye telgrafla bildirdiği taslak metinde geçen İngiltere ve ABD'nin Türkiye'yi son çıkan silah araç- gereçleriyle destekleyecekleri tarzındaki vaadine de şiddetle karşı çıkarak önce Ortadoğu'da ne kadar silah malzemelerinin olduğunun tespit edilmesi gerektiğini bildirdiler. Ayrıca, Türkiye'nin ulaşım ağının zorluklarının ve havaalanları ile limanlarının bu savaş malzemelerini absorbe edebilme kapasitelerinin göz önünde bulundurulmasının lüzumuna dikkat çektiler. Husky Operasyonu gibi İngiltere'nin yapmayı planladığı operasyonların bundan etkilenmemesi gibi konular üzerinde durdular.³³⁸ Türk Hükümeti'nin çok yüksek miktarlarda silah malzemesi talebiyle karşılına çıkacağı göz önünde bulundurulmasını söyleyerek ilk etapta bu kadar üst düzey görüşmeleri uygun bulmadıklarını önemle belirttiler.³³⁹ 25 Ocak'ta gönderdikleri telgrafta Türk topraklarından Romanya petrol alanlarını bombalamak fikrini iyi bulduklarını ama Türk Hükümeti'nin bu durumun onları derhal savaşın içine çekeceğinin de farkında olduklarının göz önünde bulundurulmasını istediler.³⁴⁰ İnönü ile gerçekleşecek görüşmenin Stalin'e haber verilmesini isteyerek Stalin ile Churchill'in Kasım 1942'de yaptıkları konuşmayı hatırlattılar. Bu konuşmada Churchill Stalin'e Türkiye'yi 1943 baharında Müttefikler yanında savaşa sokabilmek için yoğun çaba harcamak gerektiğini hatırlatınca Stalin bunun asla ikinci cephenin bir alternatifi olarak görülemeyeceğini belirtmişti.³⁴¹

Attle ve Eden'den Churchill'e 25 Ocak'ta gelen telgrafta ise, görüşme yeri olarak Ankara'nın seçilmesine kesin bir dille karşı çıkılıyor, Ankara'nın Alman ajanları ile dolu olduğu ve ciddi riskler taşıdığı üzerinde vurgu yapılıyordu. Churchill'e Papen olayı hatırlatılıyordu ve ekleniyordu. "Görüşmeler eğer trende yapılacaksa güvenlik açısından buranın güneyde sınıra yakın bir yerde ya da Kıbrıs'ta olması elzemdir."³⁴² Nihayetinde görüşme yerinin Adana olması tercih edildi. Churchill, savaş kabinesinin karşı çıkmasına rağmen tezinde ısrar etti ve Roosevelt'in onayını ileri sürerek kendine güç sağladı.³⁴³ 24 Ocak'ta İnönü'ye bir

---

³³⁸ Husky Operasyonu, İngiltere'nin Sicilya'yı almaya dönük planladığı operasyondur. Bkz; Churchill, **The Hinge Of Fate**, p.748

³³⁹ FO 371/37465/ R 709 /G 5 Ocak 1943, Hush- Most Secret. No 274

³⁴⁰ FO 371/37465/ R 709 /G 25 Ocak 1943, Hush- Most Secret.No 278

³⁴¹ FO 371/37465/ R 709 /G 25 Ocak 1943, Hush- Most Secret No 279

³⁴² FO 371/37465/R 709/G 27 Ocak 1943

³⁴³ Churchill, **The Hinge Of Fate**, pp. 627. Churchill, Kazablanka'da Roosevelt'e, ünlü deyimlerinden birini kullanarak Türkiye kartını oynamak istediğini söylemişti. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull anılarında Roosevelt'in bu görüşme için Churchill'e verdiği desteğin İnönü tarafından çok benimsendiğini belirtmekteydi. ABD Ankara Büyükelçisi Steindart ise İnönü'nün görüşmeyi kabul

telgraf çekerek gizli bir buluşma önerdi. İnönü bu teklifi kabul edince Churchill çok mutlu oldu. Ayrıca, yapılacak görüşmelerin gizli kalmasını rica etti.³⁴⁴Yapılacak görüşmeler diğer İngiliz devlet departmanlarınına karşı çıkmasına rağmen Churchill'in aldığı inisiyatifle gerçekleşecekti.

Görüşmelerin, gizliliğini korumak için 30-31 Ocak 1943 tarihinde Yenice istasyonunda İnönü'nün özel treninde yapılması kararlaştırıldı. Toplantıya Türkiye tarafından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Yardımcısı Feridun Cemal Erkin, General Şefik Çakmak ve Albay Faik Kayabalı katıldı. İngiltere tarafında ise Başbakan Winston Churchill, Dışişleri Daimi Müsteşarı Sir Alexandr Cadogan, Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull- Hugessen ve İmparatorluk Genelkurmay Başkanı General Sir Alan Brooke, İran ve Irak Başkomutanı General Sir Henry Maitland Willson'ın da içinde bulunduğu geniş bir askeri heyet bulunuyordu.³⁴⁵ Türkiye'nin savaşa çekilemeyeceği tezinde ısrarcı olan Eden'in heyette olmaması dikkat çekiyordu. Ankara, toplantının yerini gizli tutmaya çalışıyordu. Ankara'dan Büyükelçi Hugessen, diz boyu kara rağmen ava çıkıyormuş gibi ayrıldı ve elçilik heyetini de bir trenle Adana'ya ulaştırdı. Nitekim Almanların bu toplantıdan haberdar olduklarını Von Papen'in Türk Dışişleri Bakanlığı'na telefon açıp sorular sormasıyla öğrenmiş oldu.³⁴⁶

Churchill, Türkiye'ye gelirken İnönü'ye bir muhtıra gönderdi. Bu muhtırada, Türkiye'ye yönelik Alman tehditlerinin Stalingrad ve Kahire'de kazanılan başarılarla artık ortadan kaldırıldığı yazıyordu. Churchill buna karşılık, Almanya'nın petrol ihtiyacı nedeniyle Ortadoğu'ya ulaşmak amacıyla yaz aylarında merkezden harekete geçebileceğini öngörüyordu.³⁴⁷ Bu nedenle de Türkiye'nin böyle bir saldırıya karşı koyacak şekilde desteklenmesi gerektiğini bildiriyor ve Türk ordusunun modern silahlarla donatılması sürecinin hızlandırılacağını ifade ediyordu. Mısır'daki

---

etmesinde bu faktörün önemine dikkat çekmektedir. Cordell Hull, **The Memoirs Of Cordell Hull**, London, Vol II, Hodder & Stoughton, 1948, p.1365.

³⁴⁴ FO 371/37465/ R 709/G/ 262 27 Ocak 1943

³⁴⁵ FO 371/37465/ R 709/G/ 262 27 Ocak 1943, War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁴⁶ Denniston, **a.g.e.**, p.88.

³⁴⁷ Churchill'e göre Almanya'nın SSCB içindeki ilerleyişi durmuştu ve Kuzey Afrika'daki Alman kampanyası da son bulmuştu ama geriye iki tehlike kalıyordu. Bunlar da Almanya'nın petrol ihtiyacı ve "Drang Nach Osten" Yani Almanların Doğuya doğru ilerlemesini esas alan politikalarının etkileri. Bunun için Almanya, Ortadoğu petrolerine ulaşmak için Anadolu'ya bir saldırıda bulunabilirdi. Bkz. War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943.

Ortadoğu Komutanlığı'nda bulunan ve Almanlardan ele geçen 2500 civarındaki tankın ve bir miktar savaş malzemesinin uzmanlar eşliğinde kullanımını öğreterek Türkiye'ye teslimi yapılacaktı.³⁴⁸ Yani, muhtemel bir tehlike karşısında Türkiye'nin direncinin artırılmasına çalışılacaktı. Bu muhtıra, Türkiye'nin hemen savaşa girmesini istemiyordu. Türkiye de zaten ordusunun güçlendirilmesine olumlu bakıyordu.³⁴⁹ Türkiye'nin asıl endişesi, zamansız bir şekilde gireceği savaşta Almanlar tarafından işgal edilip Sovyet Rusya tarafından "kurtarılmaları" senaryosu idi.

Cumhurbaşkanı İnönü'nün de Adana'ya giderken aklında iki düşünce vardı. Bunlardan birincisi Churchill'i Sovyet Rusya'nın savaş sonrası niyetleri konusunda uyarmak, Balkanlarda değişen durumu Churchill ile görüşmek ve İngiltere'nin savaş araç- gereçleri ile silah yardımlarını artırmalarını sağlamaktır.³⁵⁰ Diğer yandan Adana Görüşmeleri daha başlamadan Beyrut'ta ciddi denebilecek oranda bir spekülasyona meydan verdi. Bu, Churchill'in Türkiye'yi savaşa girmesi konusunda ikna etmesi karşılığında Kuzey Suriye'deki Halep'in ve Jezireh'in savaş sonrasında Türkiye'ye bırakılacağına dönüktü.³⁵¹

Nihayet iki lider arasındaki ön görüşmeler, 30 Ocak 1943 günü başladı ve 31 Ocak'ta sona erdi. İnönü, görüşmelerin iki bölümde yapılmasını önerdi. Politik görüşmelerde Türkiye'nin savaşa girmesini gerektirebilecek koşullar üzerinde durulacak, askeri görüşmelerde ise savaşa hazırlığın yöntemi ile ilgili çalışılacaktı. İnönü ve Churchill birinci grupta yer aldılar. Alan Brooke ve Fevzi Çakmak ise ikinci grubu oluşturdular.³⁵²

30 Ocak günü başlayan görüşmelerin ilk turunda Churchill, Adana'ya gelme sebebinin asla Türkiye'yi savaşa sokma niyeti olmadığını belirterek bu konuyu vurguladı. İnönü ise Türkiye'nin savaşa aktif olarak katılmamasına rağmen uyguladığı politikalarla her zaman Müttefiklerin yanında davrandığını söylerken

---

³⁴⁸ Churchill, **The Hinge Of Fate**, p.624.

³⁴⁹ Churchill, Kıbrıs'tan Londra'ya gönderdiği şifreli telgrafta Türk yöneticilerden hemen savaşa girmelerini istemediğini Türkiye'yi felakete götürecek olan durumun İngiltere'yi de felakete sürükleyeceğini Türk tarafına önemle belirttiğini ve Türk yöneticilerin bu durumu memnuniyetle karşıladıklarını anlatmaktaydı. FO 371/37465/ R 709/G/ 262 31 Ocak 1943

³⁵⁰ Aydemir, **a.g.e.**, s.259

³⁵¹ FO 371/35175/ Cypher No 98, 12 Şubat 1943

³⁵² War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943. FO 371/ 37509/ R1031/1016/44, 5 Şubat 1943

Churchill onun sözünü kesip bundan kesinlikle kuşku duymadıklarını ifade etti.³⁵³ Bu durumda İnönü'nün, savaş sırasında ve sonrasında Türkiye'nin Müttefiklerle ne gibi konularda işbirliği içinde olabileceklerine dair sorusuna ise Churchill önce Türkiye'nin güçlü ve savaşa hazır durumda olması gerektiğine dair yanıtlar verdi. Türkiye'nin silah ve mühimmat eksiklikleri ile ilgili problemler İngiltere ve ABD tarafından çözülecekti Şu an için Türkiye'nin savaşa girmesine dönük bir istek mevcut değildi.³⁵⁴ Türkiye kendini savaşa girmeye hazır hissedince İngiltere'de durumla ilgili plan yaptığında örneğinTürkiye, Balkanlarda çıkabilecek muhtemel bir karışıklığı ortadan kaldırmak için savaşa katılabilirdi. Churchill şu an için böyle bir isteğin mevcut olmadığını ama Türkiye savaşa hazır hale geldiğinde, savaş sonrası dünya düzeninde söz sahibi olmak istiyorsa savaşa girmekten çekinmemeliydi. Türkiye'nin muzaffer ülkelerden birisi olması çok önemliydi ve buna ancak Türkiye'nin kendisi karar verebilirdi. İnönü'nün, Almanya'nın yakında düşecek olması durumunda Türkiye'nin işbirliğine hala ihtiyaç olup olmayacağına dair sorusuna ise Churchill, Almanya'nın yakında düşeceğini beklemediğini ve çatışmanın çok daha kanlı olacağını öngördüğünü belirtti. Churchill'e göre Türkiye ancak ülkesel çıkarları için savaşa girecekti. Ve tabii ki bu da Müttefik çıkarları ile de uyumluydu. Şimdi değil ama Boğazlara bir tehdit geldiğinde Türkiye harekete geçecekti. Romanya petrol alanlarının bombalanması Almanya için öldürücü olurdu. Türkiye'nin ülkesini Müttefiklerin yararına ikmal ve havaalanları için açacağı gün de bir gün gelecekti. İngiliz Başbakana göre bütün bunlarda Türkiye'nin ciddi menfaatleri vardı.³⁵⁵ İngiliz Başbakanın Türkiye'nin savaşa girmesinde Türkiye'nin sağlayacağı yararları vurgulamasının nedeni tabii ki bu ülkeye taahhüt ettikleri savaş mühimmatı ve silah tedarik miktarını minimuma indirmektir.

2.3.1. ADANA KONFERANSI'NDA ELE ALINAN POLİTİK KONULAR

Görüşme gündeminde politik açıdan önemli üç madde vardı. Bunlar İngiliz tarihçi Denniston'un gayet yerinde ifadeleriyle ilkin "Modern savaş gereçleri havucunu uzatarak Sovyet Rusya'nın Kafkaslar ve Stalingrad'da elde ettiği başarıları

---

³⁵³War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943. FO 371/ 37509/ R1031/1016/44, 5 Şubat 1943

³⁵⁴ Hull, a.g.e., p.1365

³⁵⁵War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943, FO 371/ 37509/ R1031/1016/44, 5 Şubat 1943

da bir sopa gibi gösterip Türkiye'yi Müttefiklerle işbirliği yapmasını sağlayarak çitin bu tarafına çekmekti. Ayrıca On İki Adanın işgali ve Girit'in yeniden ele geçirilmesi de dâhil olmak üzere, Doğu Akdeniz'de olası harekâtlara girişmek ve son olarak Türkiye'deki üslerden havalanacak olan İngiliz ve ABD uçakları ile Romanya'daki petrol alanlarını bombardıman etmekti.”³⁵⁶ İngiliz Başbakan özellikle bu sonuncu maddeye hayati derecede önem veriyordu.

Sovyet Rusya'nın Almanya'ya karşı kuzeyde elde edeceği olası başarıların Avrupa'yı Bolşevikleştirecek olmasından çok Türkiye'yi ürküten asıl olası gelişme Sovyet Rusya'nın 1936 Montreux Sözleşmesi'nde kendi yararına bir değişiklik ve düzenleme isteği idi. Korkulan şey başa gelecek ve Sovyet Rusya bir süre sonra bu isteğini açıklayacaktı. Bunun içindir ki Adana Konferansı'nda Türk askeri yetkililer, Türkiye'nin İngiltere'den elde edeceği savaş araç gereçleri üzerinde durdular. Öyle ki bu görüşmelerde Türkiye, ne Kazablanka Konferansı ne de savaşın gelişmeleri hakkında soru ya da sorgulamaya gitmedi. Adana Konferansı'nın kabul edilmesinin amacı dahi, Sovyet Rusya'nın savaş sonrası tavrının ve Almanya'nın yenilgisinin ardından Avrupa'nın içine düşeceği durumdan ötürü Türkiye'nin duyduğu derin kaygı idi.

Churchill'e göre, Sovyet Rusya kuzeyden, Müttefikler de Türkiye ile birlikte güneyden harekete geçerlerse Balkanlarda zaten zayıflamış olan Almanya'ya karşı harekete geçilebilir ve savaşın süresi de kısalabilirdi.³⁵⁷

Saraçoğlu bu sırada, kronik hale gelen Sovyet Rusya korkusunu ve Sovyet Rusya'nın Balkanlar üzerindeki emellerinden duyduğu tedirginliği dile getirdi. Türk Başbakan, Türk- Rus ilişkileri tarihinin son dönemini kabataslak anlatarak konuyu Eylül 1939'daki Moskova Görüşmeleri'ne getirdi. Bu görüşmelerde Türk-İngiliz İttifakı'na Moskova'nın tavrının olumsuz olduğunu hatırlattı. Ancak Türkiye güçlü olduğu sürece Sovyet Rusya ona saldıramazdı. Churchill ise Türk tarafının Sovyet Rusya korkusunu gidermeye çabalayarak sözlü güvenceler vermeye çalıştı. Molotov ve Stalin'in ABD ve İngiltere ile bir dostluk ilişkisi sergilediklerini SSCB'nin ABD ve İngiltere'den ciddi anlamda da ekonomik destek aldığını ve savaşta kayıplarını

---

³⁵⁶ Denniston, **a.g.e.**, p.91.

³⁵⁷ Churchill, **The Hinge Of Fate**, p.637.

gidermeye çalıştığını belirtti. Churchill, İngiltere ve ABD'nin SSCB ile iyi ilişkiler kurduğu sürece Türkiye'nin de SSCB ile iyi ilişkiler kuracağını ekledi.³⁵⁸

İngiliz Başbakan, dünya barışını ve güvenliğini korumak için Milletler Cemiyeti'nden çok daha güçlü yeni bir yapılanmaya gidileceğini ve şahsen kendisinin komünizmden korkmadığını hakeza komunizmin dahi değişikliğe uğradığını ifade etti. Ona göre SSCB; Sibiryaya gibi oldukça geri kalmış geniş ülkeleri sınırları içinde bulundurduğundan savaş sonrası ülkesini geliştirmek ve güçlü bir hava gücü yaratmak için ABD ile stabil ilişkiler geliştirip bir barış ortamı yaratacağı.³⁵⁹ Saraçoğlu ise gerçekçi bir yaklaşımla bu noktada araya girerek gerçekte bütün Avrupa'nın Slav ve komünistlerle dolu olduğunu ve Almanya tamamen yenilirse bütün Doğu Avrupa'nın SSCB etkisine gireceğini belirtti.³⁶⁰ Churchill, her şeyin tahmin edildiği kadar karanlık olmayacağını İngiltere ve ABD'nin dostu olan Türkiye'ye SSCB'nin asla tehdit unsuru olmayacağını yineledi. Churchill devamla, "SSCB eğer Almanya'yı kendine örnek alırsa, SSCB'ye karşı savaşmaktan çekinmeyiz. Bunu da Stalin'e rahatlıkla söyleyebilirim" dedi.³⁶¹ Oysa Churchill'in, Türk devlet adamlarının Osmanlı Devleti'ndeki süreç de göz önüne alınınca bu tür garantilere güvenmediğini bilmesi gerekirdi.³⁶²

Churchill iki gün süren konferans boyunca Müttefikler olarak Türkiye'den hemen harekete geçmesini beklemediklerini ama Türkiye kendini hazır hissettiğinde kendi çıkarları gereğince zaten savaşın içinde yer alacağını söylediğinde Memenencioglu başıyla bu fikri olumladı. Churchill devamla İsviçre'nin de tarafsız bir ülke olmasına rağmen Müttefik güçlerin İsviçre semalarını kullanarak İtalyan kentlerini bombaladıklarını hatırlattı. Bunun üzerine İsviçre sadece durumu şeklen protesto etmişti. Almanya'nın İsviçre'ye saldırması Alman çıkarlarına uygun olmadığı için İsviçre'ye reaksiyon göstermemişti. Churchill'in bu açıklamalarına Menemencioglu bu kez itiraz ederek İsviçre'nin coğrafi durumunun Türkiye'den değişik olduğunu vurguladı.³⁶³

³⁵⁸War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943, FO 371/ 37509/ R1031/1016/44, 5 Şubat 1943

³⁵⁹War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁶⁰War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁶¹ Churchill, **a.g.e.**, pp.709-711, Ayrıca, Churchill, **The Second World War**, London, Pimlico, 2002, p. 653, Esmer, **a.g.m.**, s.166.

³⁶² Aydemir, **a.g.e.**, s.259.

³⁶³War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

İnönü, İngiltere'nin ve ABD'nin Türkiye'ye son bir buçuk yıl içinde sağladığı silah tedarikinin herhangi bir ödeme planına bağlanmamasını ve bu ülkelerden bu yönde bir talep gelmemesi bahsini anlatırken ödeme yapılmadan Türkiye'yi güçlendirmek istemelerinin asıl nedenini sordu. Churchill, Almanya'nın şu anda zayıflasa bile onlar için asıl önemli olanın Türkiye'nin Alman orduları için bir geçiş yolu olmasını engellemek olduğunu altını çizdi. Vakti gelince ve bu yönde bir fırsat çıktığında Almanya'nın Balkanlardan geri çekilişini hızlandırmak için Türkiye'nin Müttefiklerden destek alarak Bulgaristan'a girebileceğini belirtti.³⁶⁴ Bu zamana kadar tüm Türk yetkililerin de onayladığı gibi Türkiye'ye sağlanan silahların asla Müttefikler aleyhine kullanılmayacağından emin olduğunu ve Türkiye'nin bir bariyer olarak Müttefik Kuvvetler açısından önemini ifade etti. Menemencioğlu'na göre Churchill, Türkiye'nin güvenliği için en iyi garantileri Müttefikler verdiği için Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkilerini güçlendirdiğini düşünüyordu. Türkiye İngiltere'nin yanında olarak Müttefiklere elinden gelen herşeyi yaptığında bir Müttefik üyesi olarak Sovyet Rusya'nın da takdirini alacaktı. Ama Menemencioğlu'nun zihnini meşgul eden şey, Sovyet Rus- İngiliz işbirliği bozulduğunda Müttefiklerle işbirliği içinde olan Türkiye'nin güvenlik ihtiyacının ne şekilde sağlanacağıydı. Churchill bu soruyu Müttefiklerle işbirliği içinde olan Türkiye'nin hiçbir zaman için böyle bir endişe duymaması gerektiği şeklinde yanıtladı. Savaş döneminde çok ağır kayıplar yaşayan Sovyet Rusya'nın savaş sonrasında kendini toparlamaya gayret edeceğini ve daha fazla savaş istemeyeceğini vurguladı. Sovyet Rusya'nın Almanya'yı taklit eder şekilde davranışı karşısında İngiltere'nin asla bu ülke ile dost olamayacağını yineledi.³⁶⁵

İngiliz Başbakan, Molotov'un Baltık ülkelerinin Sovyet Rusya'ya bağlı olduğunu gösteren bir antlaşma talep ettiğini İngiltere'nin ise böyle bir antlaşmaya iki nedenden karşı çıktığını belirtti. İlk neden ülkesel düzenlemelerin savaş sonrası oluşacak büyük antlaşmaya bırakılması, ikinci neden ise ülkelerin kaderini kendi özgür kararlarına bırakmanın doğru olmasıydı. Bunun için Sovyet Rusya'nın dediği gibi bir antlaşma yerine yirmi yıllık bir karşılıklı yardım antlaşması yapılmıştı ve Sovyetler Birliği bundan çok memnun kalmıştı. Yani Churchill'e göre Sovyetler Birliği bu zamana kadar İngilizlere verdiği sözleri tutmuştu. İnönü, savaş sonrasında İngiltere'nin güçlü olmasının dünya için gerekliliğinden bahsedince

³⁶⁴War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁶⁵War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

Churchill,İngilizlerin savaşıla zayıflamadıklarını hakeza zayıf girdikleri savaştan daha bir güçlü çıktıklarını iddia etti.³⁶⁶ İnönü yaptığı konuşmada Sovyet Rusya ile İngiltere arasında Türkiye'nin hiçbir zaman problem yaratmaya çalışmadığını tam tersine bu ülke ile ilişkilerine çok önem verdiğini belirtti. Türk Cumhurbaşkanı, Türkiye'nin Sovyet Rusya'yı kuşkulandıracak bir durumdan sakındığını belirtirken buna karşın Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye dönük politikaları yüzünden bu ülkeye çok güvenemediklerindeki ifade etti. Bu güvensizliğin başlıca nedenlerinden biri olarak Türk-İngiliz İttifakını Sovyetler Birliği'nin onaylamadığını, Fransa'nın düşüşünden sonra Berlin'e giden Molotov'un Almanya ile görüşükten sonra Türkiye'ye olan tavrının tamamen değiştiğini gösterdi. Churchill ise sebatla Sovyet Rusya'nın savaş sonrasında uyumlu bir siyaset takip edeceğini anlatmaya çalıştı. Savaş sonrasında kurulması planlanan uluslararası sistemin başta İngiltere ve ABD'nin askeri güçleri tarafından korunacağına dikkat çekti.³⁶⁷

İngiliz Başbakanı, Adana Konferansı'nın 31 Ocak günü yapılan 4. oturumunda kişisel görüşlerini üç aşamada sundu. İlki, Türkiye'nin silah vs. malzeme açısından güçlendirilmesi, ikincisi Türkiye güçlendirilmeye çalışılırken Almanya'nın dikkate değer şekilde zayıflıyor olması, üçüncüsü ise Türkiye'nin tarafsızlıktan çıkıp savaşa müdahil edilmesi şeklinde açıkladı. Tabii ki Türkiye sadece kendi inisiyatifi ile buna karar verecekti. Mesela Türkiye, İngiltere ve ABD uçaklarına Romanya petrol sahalarını bombalamaları için havaalanlarını açabilirdi. Yine Müttefik güçlerin Oniki Adalara yapacağı operasyonda onlara destek sağlayabilirdi. Veya Mihver güçlerine Boğazları kapatırken Müttefikler yararına açabilirdi. Bu gibi aşamalar Türkiye'yi doğrudan savaşın içine sokmayacağı gibi Almanya da bunların sonucunda Türkiye'ye dokunmamayı seçecekti. Durum tıpkı ABD'nin savaşa girmeden önce uyguladığı katı olmayan tarafsızlık politikasında olduğu gibi görülebilirdi.³⁶⁸ Biraz önce denildiği gibi üçüncü aşamada Türkiye tamamen savaşın içine girecekti. Churchill şu anda Türkiye'den herhangi bir beklenti içinde olmadıklarını ama Türkiye'nin savaşın ilerleyen süreci için bu olasılıkları bilip buna göre hazırlık yapmasını istiyordu.

Churchill devamla 24 Kasım 1942 yılında Stalin'e yazdığı mektubu onun verdiği yanıtla birlikte okuyarak Türkiye'ye olan güven ve sadakatini boyutunu

³⁶⁶War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁶⁷War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁶⁸War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

vurguladı. Churchill, Türkiye'nin Sovyet Rusya ile ilişkilerini geliştirmek istiyorsa fırsatın tam da bu dönem olduğunun altını çizdi. Türkiye'nin Avrupa sahnesindeki dördüncü muharip müttefik gücü olmasının önemini anlatarak savaş sonrasında barış konferansında güçlü bir şekilde masaya oturmak istiyorsa Türkiye'nin bu fırsatı kaçırmaması gerektiğini yineledi.

Saraçoğlu, Türk Hükümeti'nin İngiltere'nin zaferini arzuladığını bunun için ise sahip olduğu sınırlı imkânlarla elinden gelen her şeyi yaptığını belirterek bu zamana kadar Londra'ya düzenli olarak bilgi akışı sağladıklarını ve bu yönde de devam edileceğini ama Boğazlarla ilgili olarak Churchill'in biraz önce bahsettiği yönde bir eylemin yapılıp yapılamayacağını bilemediğini söyledi. Churchill ise, Boğazlarla ilgili teklifinin diğerlerinden farklı olduğunu zira Boğazlar Bölgesinde hava üstünlüğü sağlanmadığı sürece Boğazların transit geçişe açılmasının pek etkisinin olmayacağını belirtti.³⁶⁹ İnönü, Almanya'nın güçlü olduğu sürece Türkiye'nin tarafsızlığını ihlal edecek olmasına karşı önlemler alacağını söyledi ve Almanya Türkiye'ye baskı uygularsa Türkiye'nin buna direneceğini vurguladı. Türkiye'nin İngiltere ve ABD'den silah alması durumuna Almanya'nın itiraz ettiğini ama Türkiye'nin bir şekilde kendini savunduğunu belirtti. Türk Cumhurbaşkanına göre bir Alman saldırısı vuku bulursa Türkiye kesinlikle kendisini savunacaktı. Türkiye tarafsızlığa aykırı bir tutum sergilerse Almanya reaksiyonda bulunmayabilirdi ama Türkiye'nin muhakkak kendini güçlendirmesi gerekirdi. Almanya zayıfladığı sürece ise Müttefikler için durum çok daha iyi olacak o aşamada farklı seçenekler tasarlanabilecekti. Saraçoğlu ise konunun kilit noktasının karar aşamasını Türkiye'nin takdirine bırakmak olduğunu belirtince Churchill onu onayladı. Churchill İnönü'ye İspanya'nın durumunu hatırlattı. İspanya askeri anlamda oldukça zayıf olmasına rağmen Müttefik güçlerin Gibraltar'da Kuzey Afrika operasyonu için konuşlanmalarına, tarafsızlığını tehlikeye düşürdüğü halde ses çıkarmamış Almanya da öfkelenmenin dışında herhangi bir karşı harekette bulunmamıştı.³⁷⁰ Churchill, Türkiye'nin durumunun bir yıl öncesine göre şimdi çok farklı olduğunu belirterek Türkiye'yi basiretsizliğe sürükleyecek şekilde cesaretlendirmek niyetinde olmadığını en son umduğu şeyin felaketin içine sürüklenmiş bir Türkiye olduğunu ekledi.³⁷¹

³⁶⁹War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁷⁰War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁷¹War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

Adana'dan ayrılmadan önce kaleme aldığı "Morning Thoughts" yani Sabah Düşünceleri'nde Churchill, dünya çapında huzuru ve güvenliği sağlamak için yeni bir örgütün kurulacağını bu örgütün sadece Avrupa'nın ve Asya'nın büyük devletlerinden değil bütün devlet temsilcilerinden oluşacağını belirtiyordu. Bütün devletler bu yapılmaya konfederasyonlar şeklinde katılacaklardı. İngiltere, ABD ile birlikte savaştan sonra da agresif olan bütün yapılanmaların ve devletlerin karşısında yerini alacaktı.³⁷² Churchill, çiziktirdiği bu ifadelerin olduğu kâğıdı, İnönü'ye bırakıp öyle gitti.

Adana Konferansı'nın tek somut sonucu, sonradan "Adana Listeleri" adı verilecek olan askeri araç-gereç listelerinin hazırlanması idi.³⁷³ Ayrıca Müttefikler, Türkiye'nin savunma ihtiyacı için gerekli olan bir yıllık askeri silah ve araç-gereçleri hemen göndereceklerdi.

Türkiye savaşa katılırsa aralarında İstanbul ve İzmir'in de bulunduğu bazı illeri savunmak için İngiltere, Türkiye'nin hava savunma gücüne yardımcı olacaktı. Ayrıca İngiltere bazı kara birlikleri de göndermeyi vaat etti. Tabii ki bütün bunların anlamı her iki ülke tarafından farklı yorumlanıyordu.³⁷⁴ İngilizler için asıl amaç Türkiye'yi bir an önce savaşa çekmek iken Türk tarafının amacı ise tam tersi savaşın dışında kalmaktı.

İngiliz basını Adana Konferansı'na özel bir önem atfetmişti. Saraçoğlu'nun Ankara Radyosu'ndan yaptığı söylevi başlığına taşıyan Glasgow Herald, bu konferansın gerçek bir dostluğun izlerini taşıdığını Türk diplomatın söyleviden alıntılarla yazıyordu. Saraçoğlu ise Türk tarafının konferansın akışından duyduğu

---

³⁷² Churchill, **The Hinge Of Fate**, pp. 636-637.

³⁷³ Adana Listeleri iki türlüydü. İlkinde İngiltere ve ABD tarafından bu zamana kadar Türkiye'ye teslim edilen yada teslimatı daha yapılmayan savaş malzemeleri gösterilirken ikinci tür listeler Türkiye'nin bundan sonra gereksinim duyacağı askeri mühimmatı içeriyordu. Bu ikinci tür listelerde Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda gereksinim duyacağı geniş miktarlarda savaş malzemesi 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz İttifak Antlaşması ile aynı gün imzalanan Türk-İngiliz Askeri Mühimmat İle İlgili Kredi Sözleşmelerine binaen hazırlanmıştı ve toplam tutar 8 milyon 790 bin poundu buluyordu. Bu yekunun ödemesi uygun taksitlerle gerçekleşecekti. Kayıtlarda 75 sayfa tutan bu listeler Türkiye'nin savaş mühimmatı ile ilgili ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılamaya dönüktü. Ne var ki yine İngiliz Savaş Bakanlığı kayıtları bu listelerdeki mühimmatın büyük kısmının 1943 yılı içinde Türkiye'ye teslim edildiğini belirtirlerken Türk diplomatları bu listelerin İngilizler tarafından karşılanmadığını sıklıkla vurgulayacaklardı. Adana Listeleri ve İngiliz Hazine Bakanlığı'na ait kayıtlardaki açıklamalar için bkz; T 160/1225 Supply Of War Materials To Turkey 27 Aralık 1943. İngiliz Savaş Bakanlığı'ndaki kayıtları için ayrıca bkz; WO 106/3196 Military Aid To Turkey 1943.

³⁷⁴ İngilizlerin bu dönemde Türkleri fiili olarak savaşın içine çekmeye dönük istekleri şu kaynaklarda ayrıntılı olarak görülebilir: Churchill, **The Hinge Of Fate**, pp.649, 697-716, 826, **Closing The Ring**, p.288; Hugessen, **a.g.e.**, pp.180-190; Field Marshal Lord Wilson of Libya, **Eight Years Overseas 1939-1947**, London, Hutchinson, 1950, pp.148-151.

mutluluğu ve tatminiyeti anlatıyordu.³⁷⁵ Türk Başbakanı Türk-İngiliz dostluğunun tahrip edilemez olduğunu vurguluyordu. Saraçoğlu, Türk-Sovyet ilişkilerinin ise karanlık bir süreç yaşadıktan sonra güçlendiğini bu iki ülkenin birbirlerinin sadık dostu olduklarını belirtip Türkiye'nin İngiltere'ye olan sadakatini vurguluyordu. Ayrıca Türk Başbakanı, Almanya ile ilişkilerin ise Dostluk ve Saldırmazlık Pakti çerçevesinde ilerlediğini söyleyip Berlin Hükümeti'nin Türkiye'ye 100 milyon Alman markı değerinde askeri malzeme gönderdiğini eklemeden edemedi.³⁷⁶ İngiliz basınında ise bugünlerde genel olarak 1939 Türk-İngiliz İttifakı'nın önemi ve Türkiye'nin Müttefikler açısından değeri üzerinde duruluyordu.³⁷⁷

Sonuç olarak Churchill'in önyayak olduğubu görüşmelerle İngiltere vereceği silah ve mühimmat desteği ile birlikte Türkiye'nin yakın bir zaman içinde Mihver Blokuna savaş açmasını umarken Türk tarafı ise bu müzakereleri devam eden tarafsızlıklarına bir garanti ve Sovyet emperyalizmine karşı İngiltere'nin Başbakanlık düzeyinde verdikleri destek şeklinde algıladı. Görülmektedir ki aynı konferans taraflar arasında farklı yorumlanmaktaydı.

2.3.2. ADANA KONFERANSI'NDA ELE ALINAN ASKERİ KONULAR

İki ülke arası Adana Konferansı çatısı altında yapılan askeri görüşmelere Türk tarafından Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Yardımcısı Feridun Cemal Erkin, General Şefik Çakmak ve Albay Faik Kayabalı katıldı. İngiliz tarafında ise İmparatorluk Genelkurmay Başkanı General Sir Alan Brooke, İngiliz Orduları Ortadoğu Başkomutanı General Sir Henry Maitland Willson'ın da içinde bulunduğu geniş bir askeri heyet bulunuyordu. Sir Alan Brooke ilk sözü alarak Churchill'in askeri konularla ilgili iki önemli probleme işaret ettiğini belirtti ve bunlardan ilkinin Türk ordusunun donanım ihtiyacı olduğunu söyledi. Diğer problem ise İngiliz birimler tarafından Türk ordusunun güçlendirilmesi için yapılması gereken hazırlık çalışmaları idi. Söz konusu olan, bu zamana kadar Türkiye'ye sağlanan materyalin tartışılması değildi. Toplantıdan amaçlanan İngiltere'nin bundan sonra Türk ordusunu ne şekilde nasıl güçlendireceği bunun için sağlanacak olan teknisyen ve uzmanların durumu gibi konulardı. Bunun

³⁷⁵ "Turco-British Friendship, Sarajoglu At Adana Conference", **Glasgow Herald**, 12 Nisan 1943

³⁷⁶ "Russo-Turk Friendship is Growing", **News Chronicle**, 22 Şubat 1943

³⁷⁷ "Turkish Friendship For Britain", **Times**, 21 Şubat 1943

için Brooke, Mareşal Çakmak'tan, çok ayrıntılara girmemesi kaydıyla Türkiye'nin ihtiyacı olan ordu ekipmanlarının bir listesini istedi. Çakmak, açık bir şekilde yazılmış Türk ordusunun ihtiyacı olan ekipman listesini toplantıda Sir Alan Brooke'a sundu.³⁷⁸

İngiliz tarafınca ikinci önemli konu, Türkiye savaşa çekildiğinde İngiliz birimlerce Türk ordusuna yapılacak desteğin çapıydı. Çakmak, Türkiye'nin öncelikle hava filosuna ihtiyacı olduğunu söyledi ve bu filo ile birlikte İngiliz görevlilerin Ankara'ya gelip Türk yetkililerle ortak bir çalışma yapmalarının önemine değindi.³⁷⁹ Brooke, ayrıca Mısır'da İtalyan ve Almanlardan kalan ve Türkiye'nin işine yarayabilecek savaş malzemelerinden bir kısmını geciktirmeden bu ülkeye vereceklerini ekledi. Türk tarafının bunun için de ayrıca bir liste hazırlamasını istedi. Bununla birlikte İngiliz Kraliyet Ordusu'na bağlı görevlilerden bazıları Ankara'ya gelip hava filosu ve yapılacak operasyon ile ilgili teknik ayrıntılar konusunda Türk yetkililere asistanlık yapacaklardı. Brooke, son olarak bu zamana kadar İngiliz tarafının Türkiye'yi ellerinden geldiği kadar destekleyemediklerini ama artık durumun daha umut verici olduğunu söyleyerek bu yardımın sonuna kadar yapılacağını ve de Türkiye'nin saldırıya uğramayacak duruma getirilmesine çalışacaklarını belirtti.³⁸⁰

Müttefik Orduları Ortadoğu Komutanı Wilson, Adana Konferansı'nın amaçlarından ilkinin Türkiye'yi askeri yönden desteklemek olduğunu belirtti ve Türkiye'nin ihtiyacı olan silahların ve savaş mühimmatlarının bir yıl içinde sağlanacağını ve Türkiye savaşa girdiğinde de hassas bölgelerin hava savunmasının yapılacağını ekledi. Adana Konferansı ile sağlanmaya çalışılan bu ülkeyi aktif bir şekilde savaşacak duruma getirmektir ki bununla ilgili askeri görüşmelerin iki ülke arasında bir yılı bulacağını vurgulamaktaydı.³⁸¹

---

³⁷⁸ Bu listede ağır ve hafif tanklar, saha, dağ topları ve ortaboy toplar, ağır ve hafif çeşitli silahlar, hafif makineli silahlar, el bombaları, tüfekler, tanksavar mayınlar vardı. Bunlara ek olarak Türk Genelkurmayının bir de acilen arazi kamyonlarına, ağır ve hafif traktörlere, köprü ekipman ve malzemelerine ihtiyacı vardı. Bkz. War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁷⁹ Gary Leiser, "The Turkish Air Force, 1939-1945: The Rise Of A Minor Power," **Middle Eastern Studies**, Vol 26, No 3, Temmuz 1990, pp.387.

³⁸⁰ War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁸¹ Wilson bu görüşmelerde İsmet İnönü'nün zerafetine hayran kaldığını söyledikten sonra hem İnönü'nün hem de Menemencioğlu'nun sağırlık çektiğini ama ilk defa diplomaside sağırlığın hiç de bir tehlike oluşturmadığına şahit olduğunu belirtmektedir. Wilson, **Eight Years Overseas 1939-1947**, pp.150-151

2.3.3.ADANA KONFERANSI İLE İLGİLİ CHURCHILL-STALİN GÖRÜŞMESİ

Churchill, 1 Şubat 1943 tarihinde Stalin'e çektiği telgrafta Türkiye'nin Müttefiklere yaklaştığı konusunda bir şüphe olmadığını yapılacak ilk işin, şimdiye kadar çok az verilebilen modern silahlarla Türkiye'yi donatmak, tek yol durumundaki Toros demiryolundan yararlanabilmesi için gerekli olan her şeyi yapmak olduğunu vurguluyordu. Ayrıca Mısır'dan askeri malzeme tedarik edebilmek için bir miktar gemi ayarlamak da gerekliydi. Hatta İngilizlerin Almanlardan ele geçirdiği bir miktar malzemeyi bile verdiğini ekliyordu. Ankara'da birleşik bir İngiliz-Türk Askeri Komisyonu'nun kurulduğunu ve bu komisyonun, Almanların veya Bulgarların saldırısına uğradığında Türkiye'ye yardım için transit durumunu araştıracağını ve Türkiye ile ilişkileri güçlendireceğini önemle anlatıyordu. Churchill, Türk tarafından Müttefiklerden yana savaşa girmeleri içinaçık bir şekilde istekte bulunmadığını ve bu anlama gelecek bir söz vaadi de istemediğini ancak yıl bitmeden hatta muhtemelen daha da erken, ABD'nin savaşa girmesinden önce gösterdiği gibi zoraki bir tarafsızlık yorumuyla Türkiye'nin de Müttefiklerden yana savaşa girebileceğinin altını çiziyordu. Bu konuda Türk diplomatlardan kesin bir siyasal taahhüt elde etmemiş olduğunu ama bu ziyaretin şüphesiz onları artık anti-Hitler sistem içinde öncekinden çok daha açık bir konuma getiriyor olduğunu belirtiyordu.³⁸²

Churchill aynı telgrafında Sovyetler Birliği karşısında Türkiye'nin savaş sonrası endişelerini dile getirirken Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden gelecek dostça bir eli karşılıksız bırakmayacağı konusunda Stalin'i temin etmeye çalışıyordu.³⁸³

Ne var ki Stalin'in, Churchill'e 6 Şubat 1943 tarihine ait cevap niteliğindeki telgrafı oldukça mesafeli ve soğuktu. Stalin bu telgrafında Sovyetler Birliği'nin gerek Sovyet-Alman savaşı başlamadan önce gerekse savaş başladıktan sonra Türkiye'ye

---

³⁸² PREM 12-30- 43, 2 Şubat 1943. Ayrıca bkz; Churchill, **The Hinge Of Fate**, pp. 638-639. Bkz, **SSCB Dışişleri Bakanlığı, Almanya Dışişleri Bakanlığı, 2. Dünya Savaşında Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar (1939-1944)** İstanbul, Örgün yay., 2003, s. 100-101.

³⁸³ PREM 12-30- 43, 2 Şubat 1943. Churchill, **The Hinge Of Fate**, p. 639, Ayrıca, **SSCB Dışişleri Bakanlığı...**,s.101.

dostça bir tavırla yaklaştığını Türkiye'nin ise Almanya'dan korkarak buna bir karşılık vermediğini söylüyordu. Stalin'e göre uluslararası konumu çok nazik olan Türkiye, bir yandan Sovyetler Birliği'ne Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ve İngiltere'ye Karşılıklı Yardım ve Saldırıya Karşı Koyma Antlaşması ile bağlıydı. Öte yandan Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından üç gün önce tamamlanan Dostluk Antlaşması ile Almanya'ya bağlıydı. Şimdiki koşullarda Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve İngiltere'ye olan yükümlülüklerini yerine getirmesi ile Almanya'ya olan yükümlülüklerini yerine getirmeyi nasıl bağdaştıracağını bir türlü bilemediğini ekliyordu.³⁸⁴ İfadelerini sonlandırırken Stalin, Türk Hükümeti'nin ne olursa olsun Sovyetler Birliği ile yakın ilişki kurmak istiyorsa bunu denemesi gerektiğini belirtiyordu. Stalin'e göre Sovyetler Birliği bu durumda Ankara Hükümeti'ni yarı yolda bırakmayacaktı.³⁸⁵ Açıkça görülmektedir ki bu ifade de yüksekten bir bakış ve aşağılama sözkonusuydu. Yani Stalin, Türk- Sovyet ilişkilerinde Türkiye'yi müzakere edilecek eşit bir devlet olarak değil de kendisine ricada bulunan ricacı konumdaki bir devlet pozisyonunda görmek istediği için bu son ifadeyi kullanmıştır.

Adana Konferansı sonrasında Türkiye, tansiyonu düşürmek adına Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın'dan Türk-Sovyet ilişkilerini güçlendirecek bir açıklama konusunda Molotov'la ilişki kurmasını istedi. Açıkalın'ın Molotov'la yaptığı görüşmede Sovyetler Birliği'nin tek beklentisinin Türkiye'nin savaşa katılması olduğu görüldü. Bunun dışındaki tüm davranışları Sovyetler Birliği kendine haksızlık olarak addetmekteydi.³⁸⁶

Churchill'in Stalin'e gönderdiği yukarıdaki telgraftan İngiliz Başbakanın Adana Konferansı'na belli ölçüde başarı gözüyle baktığı anlaşılmaktadır. Bundan kastı Türkiye'yi hemen savaşa sokmak değil, ABD'nin savaşa girmesi örneğinde olduğu gibi, bunu aşama aşama gerçekleştirmek, Türkiye'nin Batılı Müttefiklerin güvenebilecekleri bir ortak olmasını sağlamak, havaalanlarını kendilerine açtırmak ve güçlerini seferber ettirmek idi. Stalin'in ise görüşü çok daha tutarlı görünüyordu. Çünkü Türk tarafı Adana'dan savaşa girmek adına bir sorumluluk duygusuyla

---

³⁸⁴SSCB Dışişleri Bakanlığı..., s. 104.

³⁸⁵ Churchill, a.g.e., pp. 640-641

³⁸⁶ Kamuran Gürün, **Dış ilişkiler ve Türk Dış Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)**, Ankara,AÜ Siyasal Bilgiler Fak. Yay., 1983. s. 97.

ayrılmış değildi. Bu konu da zaten savaş yılları boyunca Türk-İngiliz çelişkisinin merkezini oluşturacaktı.

2.4. ADANA KONFERANSI SONRASI TÜRK-İNGİLİZ ASKERİ MÜZAKERELERİ

Adana Konferansı'nda, Türk-İngiliz askeri görüşmelerinin en kısa zamanda Ankara'da gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı ve daha önceki başlıklarda anlatıldığı gibi Adana'da askeri anlamda iki karar alınmıştı. Bunlardan biri, Müttefiklerin Türk ordusu için gerekli olan savaş malzemelerini hiç vakit kaybetmeksizin Türkiye'ye göndermeleri idi. İkincisi ise, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda İstanbul, İzmir gibi bazı şehirlerin hava savunmasına İngiltere'nin de katılmasını içeriyordu. İngiltere, ayrıca bir miktar kara birliği de gönderecekti. Türkiye savaşa girerse İngiltere, İngiliz komutası altında bir hava filosuyla Türk komutası altında olacak birer tanksavar ve uçaksavar birliği gönderecekti. Ayrıca Türkiye'ye gönderilecek araçlar listesi de bulunmaktaydı.³⁸⁷

Adana Konferansı'nın askeri toplantılarında dört maddede kendini gösteren kararlar alınmıştı. Bundaki asıl amaç Türk ordusunun modern bir yapıya kavuşturulmasıydı. Bu dört madde bir anlamda yol haritasını oluşturuyordu. İlk maddeye göre; Türkiye; kara, deniz ve hava kuvvetleri alanında ihtiyaçlarını gösteren tam bir liste verecekti. Bu listelerde ihtiyaçların öncelikleri de belirtilecekti. İkinci olarak, İngiliz gemileri Mısır limanlarından Türkiye'ye malzeme taşıyacak olan ticari gemileri sağlayacaktı. Üçüncüsü, Türk Genelkurmayı bu malzemenin teslim alınması, kullanılması ve korunması için bir plan hazırlayacak ve bu planı Kahire'deki Ortadoğu İngiliz Karargâhına bildirecekti. Son olarak ise İngiliz hizmet subayları Türk Genelkurmayı ile işbirliği yaparak Türkiye'nin savaşa girmesi halinde verilecek yardım konusunda bir plan hazırlayacaktı.³⁸⁸ Planlamada limanların ve demiryollarının kapasite sorunları ele alınacak ve altyapının nasıl geliştirilebileceğine dair bir taslak oluşturulacaktı. Bu taslak hemen yapılacak ve bunda Türk Genelkurmayı İngiliz subaylarla birlikte çalışacaktı.

Türk askeri yetkililer bu konuda, Malzeme Tahakkuk ve Tahkik Bürosu'nun kurulmasını sağlayarak somut bir adım atmış oldular. Daha önce adı geçen ve Adana

³⁸⁷ Bu araçlar listesi için bkz; War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943. Ayrıca Bkz, Wilson; **Eight Years Overseas 1939-1947**, pp. 150-151.

³⁸⁸ War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

Listeleri diye bilinen çalışma hazırlandı. Listelerden biri İngiltere ve ABD tarafından teslim edilen ve edilmeyen malzemeyi gösteriyordu. Diğeri ise Libya’da ele geçen Alman ve İtalyanlara ait malzemelerden ihtiyaç duyulanları kapsıyordu. Ayrıca bu malzemeden yararlanmak için gerekli olan uzman sayısı ve Türkiye’de yetiştirilecek eleman sayısı belirtilecekti. İngiliz tarafı Türkiye’nin donanma ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak konusunda isteksizdi. Bunun nedeni, savaşta Türk donanmasının aktif bir işlevinin olamayacağını düşünmesiydi.³⁸⁹ Ama bunun dışında Müttefikler, taşıma olanakları elverdiğince Türkiye’nin ihtiyaçlarının karşılanmasından yana idiler. Bu anlamda İngiliz yetkililer, Türkiye’nin kendi sorumlulukları altında olduğunu düşündüklerinden bu taleplerin kendilerince değerlendirilip işlemlerin Ortadoğu İngiliz Komutanlığı’na yapılmasını isterlerken ABD buna karşı çıkmakta ve sorumluluğun paylaşılmasını önermekteydi. Sonunda Müttefikler Ankara’da İngiliz-ABD Koordinasyon Komitesi’ni kurdular. Komite, Türkiye’nin hazırladığı listeleri gözden geçirecekti. Bu komite belirli ilkeler benimsemişti. Bunlardan ilki, Türk ordusunun kapasitesini bir yıl ya da 18 ayda geliştirebilecek olan ve ordunun absorbe edebileceği önerilerin kabul edilmesi, fabrikalar gibi uzun erimli projelerden 12 ay içinde sonuç alınabileceklerin desteklenmesiydi. Ayrıca, savaş stokları, son 6-9 aydaki performansa dayanarak saptanmalıydı. Son olarak haberleşmeyi geliştirecek öneriler konusunda cömert davranılmalıydı.³⁹⁰

26 Şubat 1943’te her iki ülkenin Genelkurmay üst düzey temsilcileri bir daha toplandı. Amaç, Türkiye’ye verilecek malzemenin teslimine dair ayrıntılı kararlar almaktı. İngiliz yetkililer burada, Türkiye’ye günde beş yüz ile bin tondan daha fazla askeri araç ve malzeme göndermemek konusunda diretiler. Türkiye’nin savaş malzemeleri ile güçlendirilmesi işi basamaklar halinde gerçekleşecekti.³⁹¹ Dört aşamadan oluşan ve “Hardihood” adı verilen projenin asıl amacı Türkiye’yi savaşa çekmektir.

Bu aşamalar şu şekilde idi:

Birinci aşama: İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri’nin 25 filo ayıracağı Türk havaalanlarının savunması için ayrıca uçaksavar topları ile 3 ayrı tanksavarda görev yapacaktı.

³⁸⁹War Cab. 43 (64) The Adana Conference 13 Şubat 1943

³⁹⁰ADM 116-4746, Directive To British American Coordinating Committee, 24 Şubat 1943

³⁹¹WO 201-1234 Bigot /Hardihood, Aralık 1942 - Nisan 1943.

İkinci aşama: İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri ikinci bir parti olarak 20 uçak filosu gönderecekti. Gerekirse yine havaalanları için uçaksavar topları da gönderilecekti.

Üçüncü aşama: İki ağır uçaksavar bataryası ile üç hafif uçaksavar bataryası, ayrıca iki tanksavar alayı gönderilecekti.

Dördüncü aşama: İki zırhlı tümen gönderilecekti.³⁹²

Projede birinci aşama dahi tamamlanamadı. Bunun nedeni, Müttefik güçlerin fiilen savaşın içinde olmayan Türkiye'ye çok sayıda askeri malzeme ayıramayışlarının yanı sıra, Türkiye'nin kasten süreci yavaşlatmak istemesidir. İngiliz yardım süreci hızlanırsa ve proje tam olarak tamamlanırsa bunun savaşa girmek demek olacağını düşünen Türkiye, süreç boyunca oldukça isteksiz davrandı. Bu durumdan en fazla sıkıntı çeken, proje ile sonradan görevli olan Ortadoğu Müttefik Kuvvetleri Başkomutanı General Henry Maitland Wilson "Türklerle sonu gelmeyen çetrefilli ve karmaşık müzakerelerden" yakınırken bu müzakerelerdeki asıl konunun sürekli Türkiye'ye savaş malzemesi ve silah sevkiyatı olduğunu belirtmektedir.³⁹³ Wilson ayrıca, Türk tarafının bir türlü gerçek sivil ve askeri malzeme ihtiyaçlarını tespit edemediğini ve konuyla ilgili açık, güvenilir bilgi verme konusunda ise isteksiz davrandığını belirtmektedir. Wilson, Türklerin demiryolu sistemlerinin yetersizliğini kabul etmemeleri ya da etmek istemeyişleri yüzünden sürecin aksadığından da şikâyetçidir.³⁹⁴

17 Nisan'da Wilson - Saraçoğlu görüşmesinde, Wilson ve İngiliz Büyükelçisi Hugessen, Türk Başbakanına İngiltere'nin yapacağı Ege Operasyonu için destek ve

---

³⁹² AIR 20-2464, 24 Mayıs 1943, WO 106-3156 18 Nisan 1943. Ayrıca bkz; J.R.M. Butler., **British History Of The Second World War** , Vol. V, United Kingdom Military Series, H.M.S.O, London, 1956, John Ehrman, **Grand Strategy** , Vol. V, London, 1956. S. 90, Henry Maitland Wilson, "Operations In The Middle East From 16th February 1943 to 8th January 1944", **Supplement to London Gazette**, supplement: 37786, 12 Kasım 1946, p.5596

³⁹³ Müttefik Kuvvetlerin Balkan ülkelerindeki silahlandırma, savaş eğitimi ve savaşla ilgili organize faaliyetlerinde ciddi zorluklar yaşadıklarını belirten Wilson, konu Türkiye olunca bu zorlukların iki katına çıktığını belirtmektedir. Bunun nedeni bu ülkenin sadece kendisi için o da ancak tam olarak silahlandığında savaşa gireceğine dair tespitidir. Ayrıca 26 Şubat'taki toplantıda Türk Genelkurmayı'nın verdiği tahmini bilgilere göre, o sırada kullanım dışı olan İzmir limanı hariç Türkiye limanlarının günlük ithalat kapasitesi 2500 ile 3000 ton arasına çıkartılabildi. Şimdilik bu kapasite günlük 500 ila 100 ton arasındaydı. Wilson burada da yine Türk askeri uzmanların tahmini rakamlar verdiklerini tam olarak bir tespitle bulunamadıklarını belirtmekteydi. Bununla birlikte Mart ayında İngiltere proje dışında Türkiye'ye herhangi bir sevkiyat yapmamaya karar verdi. Bkz; Henry Maitland Wilson, "Operations In The Middle East From 16th February 1943 to 8th January 1944", **Supplement To London Gazette**, supplement :37786, 12 Kasım 1946, p.5596

³⁹⁴ Willson bu projenin başarısızlığını anlattığı yazısında Türk diplomatların kendi demiryolu sistemlerinin zayıflığını kabul etmediklerini, uzun süren görüşmelerde bu konunun konuşulduğunu, ya da kabul etmek istemediklerini belirtip bunun nedenini Türk müzakerecilerin ya yeteneksizliklerine ya da savaşa girme konusundaki isteksizliklerine bağlamaktadır. Bkz, Wilson, **a.g.m**, p.5596.

havaalanlarının İngilizlere açılması için istekte bulundular. Wilson'a göre İngiltere'nin amacı Türkiye'yi yorgun ve zayıf düşürmek değildi. Ama Saraçoğlu dikkatleri tekrar Almanya üzerine çekti ve Almanların 1943 yazında SSCB'ye ya da Türkiye'ye saldıracağını, Alman ordularının Selanik'e doğru hareket ettiklerini, Bulgaristan'a tamamen yerleştiklerini dile getirip Türkiye'nin savunmasının tam olarak yapılmadan savaşa sokulmasının tehlikeleri üzerinde durdu.³⁹⁵

1943 yılı Nisan ayı ortalarında, Çakmak, Gündüz ve Kurmay yardımcıları arasında gerçekleşen görüşmelerde elde ettiği izlenime göre Wilson, Türk yetkililer tarafından görüşmelerin Türkiye'nin savunma sorunlarının dışına çıkmasına izin verilmediğini belirtmektedir. Öyle ki Türk askeri yetkililerin görüşmelerin daha ileriye gitmemesi adına emir aldıkları izlenebiliyordu. Türk yetkililer daha çok hava savunma sistemleri ve ordunun güçlendirilmesi üzerinde duruyorlardı. Bunun için güçlü bir savunma planı oluşturulması gerekiyordu.³⁹⁶ Bu görüşmelerde Türk tarafının istediği aşırı miktardaki savaş malzemelerini İngiliz tarafı sağlayabilecek dahi olsa bu malzemelerin ülke içinde akışını sağlayabilecek ulaşım araçlarının yetersiz olduğunu vurgulayarak Türk yetkilileri kendilerince daha rasyonel bir çizgiye davet ediyorlardı. İngiliz askeri müzakereciler Londra'ya gönderdikleri raporlarında Türk yetkililerin savaşa girme konusundaki gönülsüzlükleri ve inatçılıklarını vurguluyorlardı.³⁹⁷

Görüşmelerin ana konularından biri, Türkiye'deki birliklere kimin komuta edeceği sorunu idi. Birinci Dünya Savaşı deneyimini yaşamış bir subay kadrosunun üyesi olduğu için Fevzi Çakmak için bu konu son derece önemliydi. Türkiye'de Türk askerinin yabancı bir komuta altına girmesini istemeyen ve yabancı komutanların bağımsız hareketlerine tahammül edemeyen Çakmak bu konuda etkili oldu. Böylece Türkiye'deki tüm kuvvetlerin komutanı bir Türk subayı yani Genelkurmay Başkanı olacaktır. Bu komutana bağlı bir İngiliz Hava Mareşali de Türk ve İngiliz Hava Kuvvetlerini yönetecekti. Bu Mareşal, Türkiye'deki İngiliz Hava Kuvvetlerinin

---

³⁹⁵ WO 106-3156, 17 Nisan 1943. Wilson anılarında Nisan'ın ortalarında Ankara'ya geldiğinde Alman Ticaret Uzmanı Dr. Clodius ve ekibini de Ankara'da gördüğünü ve Türk yetkililerin bunlarla demiryolu taşıtları ve parçaları almak için pazarlık yaptıklarını belirtmektedir. Wilson, Ankara'daki Alman diplomatik çevrelerinin Wilson'un ekibi hakkında dedikodu yaptıklarını ve Türk tarafının ise iki ekip arasında blöf yaparak süreci yürüttüğünü yazmaktadır. Wilson, **Eight Years Overseas 1939-1947**, p.156

³⁹⁶ Wilson, **Eight Years Overseas 1939-1947**, p.155

³⁹⁷ WO 201-1234 Hardihood, Aralık 1942-Nisan 1943.

Başkomutanı olacaktı.³⁹⁸ İngiliz heyet, Türk tarafının bu konuda hassas olduğunu ve bu yüzden herhangi bir sıkıntı yaratmamaya çalıştıklarını Londra'ya raporlamaktaydılar.³⁹⁹

Wilson, gerek Saraçoğlu gerekse Menemencioğlu ile yaptığı görüşmelerde birbirinden farklı ve birbirinden kurnaz nitelikteki direnişlerle karşılaşyordu. Wilson, savaştaki taktik sorunlarından bahsettiğinde onlar siyasal sorunları açıyor, Wilson siyasal sorunlardan bahsettiğinde onlar taktik sorunları gündeme getirerek onu meşgul ediyorlardı. Açıkça görülmektedir ki Türk tarafının asıl amacı işleri sürüncemde bırakarak hızlı bir şekilde yol alınmasını engellemektir. Bu durum İngiliz heyetin de gözünden kaçmamaktaydı.

İngiliz heyet, Türkiye'de merkezi bürokrasinin son derece ağır yürümesinden şikâyetçiydi. Devlet departmanları arasında kesinlikle işlevsel olan ve hızlı işleyen bir süreç yoktu. En alt departmandan en yukarisına kadar insanı kahreden bir yavaşlık ve atalet vardı. Başbakanlık Sekreterliğine ulaşmak için bütün bu süreçleri geçmek gerekiyordu. Böylece daha çalışmaya başlamadan bir sürü vakit kaybedilmiş oluyordu. İngiliz heyete göre, bir yandan ordunun başındaki yaşlı kadroların direnç göstermesi diğer yandan da siyasi nedenlerle hükümetin süreci yavaşlatması müzakerelerin önündeki en büyük engeldi. İngiliz yetkililer Fevzi Çakmak'ı yorgun ve yaşlı bulmakta, Asım Gündüz'ü ise engelleyici görmekteydiler. Wilson ise Türk komutanlarından en çok Ali Fuad Erden'i işbirliğine yakın ve dayanışmacı bulmaktaydı. İngiliz heyete göre ordunun üst kademelerinde gerçek anlamda bir değişikliğe ihtiyaç vardı. Diğer türlü ciddi bir ilerleme sağlanamayacaktı. Wilson,

---

³⁹⁸ Wilson ise Londra'ya gönderdiği görüşmeye dair notlarında, Türkiye'de üst düzey diplomatların hala bağımsızlık savaşının verdiği zafer sarhoşluğu içinde olduklarını, ordularının ise modern ve teknik donanımdan yoksun olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca Türk ordusu içinde katı bir itaat kültürü olduğunu en kötüsü de Türk yetkililerin bir türlü bu modern ve teknik silah donanımı ile ordunun yapısının işlevsel hale getirilmesi için gerekli değişiklikleri kabul etmediklerini belirtmekteydi. Türk ordusu oldukça bürokrat yapıya sahipti. Türkiye, modern ve teknik araç gereç istiyordu ama bunun eğitimi sağlıklı bir şekilde askerlere verilemiyordu. Wilson, Türk ordusunun yapısında modern ve esaslı bir değişiklik olmadığı sürece özellikle hiyerarşi ve yönetsel sorunlar çözülmediği sürece etkili bir sonuca ulaşamayacağını söylüyordu. Ayrıca Türk Hükümeti de süreci kasıtlı olarak ağırdan alıyordu. Wilson'a göre Türk ordusundaki teknik donanım ve personel yetersizliği ile ileri derecedeki ulaştırma eksiklikleri nedeniyle ülkenin absorbe edeceğinden daha fazla mühimmat gönderilmemeliydi. WO 201-1233 Aid to Turkey 4-9 Haziran 1943 Ayrıca Wilson, **Eight Years Overseas 1939-1947**, pp. 155-158.

³⁹⁹ WO 201-1234 Hardihood, Aralık 1942-Nisan 1943.

ülkede demiryolu ağlarının, lokomotif ve vagon kapasitelerinin yetersiz olmasına rağmen Türk yetkililerin bunları görmezden geldiğini düşünüyordu.⁴⁰⁰

ABD’li yazar Weisband’a göre ise, “Yeterince gemi, yeterince kömürü yeterince lokomotif bunlar da yeterince İngiliz mühendisine yeterince malzemeyi yeterince limanlardan yeterince havaalanı inşa edecekleri şekilde ulaşırsalar ve bunlar da Türkiye’yi koruyacak yeterince uçak dahi inse, Türk politika belirleyicileri Hardihood harekâtının başarıya ulaşmasını istemiyorlardı.”⁴⁰¹

1943 Nisan’ında İngiliz Askeri Ataşesi, Mareşal Fevzi Çakmak ile bir görüşme yaptıktan sonra Londra’ya gönderdiği notlarında Türk Hükümeti’nin iki temel korkusunun Sovyet Rusya ve Almanya’dan gelebilecek olası saldırılar olduğunu belirtmekte ve savaş sonrası için bazı ufak sınır düzeltmeleri dışında bir istekleri olmadığını ifade etmekteydi. On İki Adaların dahi Türkiye’yi heyecanlandırmadığı bu yüzden Türkiye’nin savaşa girmeden mümkün olduğu kadar bekleyeceği kanısındaydı. İngiliz Ataşe, aynı zamanda Türk ordusunun durumunun iyi olmadığını savaşa girmesinin bir katkı olmaktan ziyade bir yük olacağını vurgulamaktaydı.⁴⁰² Zaten İngiliz tarafının bir an önce Türkiye’de hava alanı çalışmalarını bitirme çabalarına karşı Türkiye de kasten süreci yavaşlatarak zaman kazanma politikası uyguluyordu.

Türk yetkililerin İngiliz heyetini oyalama ve zaman kazanma politikası Almanya tarafından olumlanıyordu. Papen anılarında süregelen Türk-İngiliz müzakerelerinden hiç tedirgin olmadığını zira Türk Hükümeti’nin mantığını İngilizlerden daha iyi anladığını belirterek Türk- Alman Dostluk Paktı’nın Türk-İngiliz İttifakı’nın yanında ikinci derecede kalsa da Türkiye’nin Müttefikler yanında savaşa hiç de kolaylıkla girmeyeceğine kanaat getirmişti.⁴⁰³ Öte yandan Türk ordusuna askeri yardım yapılmasına göz yuman Almanya, hava filoları gönderilmesini ise bir kışkırtma unsuru olarak değerlendiriyordu. Türk tarafı ise havaalanları yapılmadan ve gökyüzü savunması sağlanmadan savaşa katılmanın imkânsızlığını, Almanya’nın hava üstünlüğünü önemle belirterek ileri sürüyordu. Bu durum Müttefiklerin yanında savaşa katılmak anlamında Türk tarafının hazır

⁴⁰⁰Wilson, **a.g.e.**, p. 155. Ayrıca bkz; Leiser Gray, “The Turkish Air Force 1939-1945: The Rise Of A Minor Power”, **Middle Eastern Studies**, Vol.26, No.3, Temmuz, 1990, pp.383-395.

⁴⁰¹Edward Weisband, **2. Dünya Savaşı’nda İnönü’nün Dış Politikası**, İstanbul, Milliyet yay., 1974, s.187.

⁴⁰²WO 106-3196, 19 Nisan 1943 tarihli yazı

⁴⁰³Papen, **a.g.e.**, p.495

olduğunu düşünen İngilizler için oldukça mantıksız görünüyordu.⁴⁰⁴ Türkiye ve İngiltere arasındaki bu görüş karşıtlığı savaşın sonuna kadar sürecekti.

Müttefik Devletler, 10 Temmuz'da Sicilya çıkarmasına başladı. 30 Ağustos'ta Napoli'ye girdiler. İtalyanlar ile Müttefikler arasında 8 Eylül'de ateşkes imzalandı. Bunun üzerine 10 Eylül'de Alman askerleri Roma'ya girdi. 12 Eylül'de Müttefikler, Mussolini'yi tutuklu bulunduğu hapisaneden kaçırdılar.

Müttefikler, İtalya'yı çökertmişlerdi ama istedikleri ilerlemeyi sağlayamamışlardı. Bu gelişmeler, Akdeniz'de savaşan tarafların stratejik konumlarında önemli değişme yarattı. Bunun için İngiltere, Ağustos ayının sonuna doğru Hardihood planını yeniden gözden geçirmek istedi. Akdeniz'de sağlanan bu ilerlemeler bakımından ağır bombardıman filolarının artık Sicilya ya da Güney İtalya'da konumlandırılması daha akılcı hale gelmişti. Buradan Orta Avrupa'ya, Tuna vadisine ve Balkanlara saldırı düzenlemek daha kolay olacaktı.⁴⁰⁵ Bombardıman uçakları programdan kaldırılınca İngiltere, araç ve personel anlamında tasarrufta bulunmuş olacaktı. Bu değişiklik Müttefikler açısından Türkiye'nin savaşa girmesinin anlamını değiştirmişti. Bu zamana kadar Türkiye'den stratejik hava kuvvetlerine üs sağlanması istenirken şimdi sadece Boğazları denetim altında tutması isteniyordu. Boğazların Almanya'ya kapatılması, Almanların Yunanistan, Arnavutluk ve Adalardaki kuvvetlerini beslemek için tek demiryoluna kalması demekti. Bu demiryolu günde ancak 3.000 ton malzeme nakledebildiği için yetersiz olacaktı.

Böylece Hardihood'un birinci aşaması değişmeyecekti ama ikinci aşaması kalkacaktı. Üçüncü aşamada Balkanlardaki politikaya göre şekillenecek duruma bağlı olarak kara birlikleri gönderilecekti. Balkan politikasından kastedilen Ege'den Balkanlara bir çıkartma yapılması konusunda bir karar verilip verilmediği idi. Dördüncü aşamada yine iki zırhlı tümenin gönderilmesi gerçekleştirilecekti.

Quebec Konferansı'nda alınan kararları değerlendiren 27 Ekim 1943 tarihli İngiliz Hazine Bakanlığı'na ait bir belgede Ekim 1943 itibarıyla İngilizlerin, Türkiye'ye Hardihood kapsamında ayırdıkları deniz ve kara ordusu ile ilgili

---

⁴⁰⁴ Reader Bullard, **Britain And The Middle East: From The Earliest Times To 1950**, Hutchinson, 1951, p.127

⁴⁰⁵ WO 201- 1232, Review Of Plan Hardihood Ağustos 1943 J.P.S.M.E Paper No:132

mühimmata ait teslimatın ancak çok azını gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir.⁴⁰⁶ İlgili Bakanlık bunun savunmasını şu şekilde yapmaktaydı. Donanma anlamında Türkiye'nin kendisinin donanmaya önem vermemesi ve daha da önemlisi İngiltere'nin teslim etmesi gereken gemilere kendisinin ciddi anlamda ihtiyacının olmasıydı.⁴⁰⁷ Kara ordusu ile ilgili teslimatın eksikliğinin nedeni olarak ise İngilizlerin Ortadoğu'da silah araç-gereç montaj kapasitelerinin düşük olmasını göstermekteydi. Daha da fazlası 1943 yılının Ağustos ayında Mısır'daki Ortadoğu Komutanlığı'na gerektiğinde bu malzemelere el koyma yetkisi verilmişti. Uçakların teslimi konusunda görülen gecikmelerin nedeni olarak ise Türkiye'nin teklif edilen uçakları eski model bularak kabul etmemesini göstermekteydi. İngiliz Hazine Bakanlığı'na göre Türkiye, son model uçakların verilmesini istemekteydi.⁴⁰⁸ Kahire'deki Ortadoğu İngiliz Komutanlığı da Türk tarafının uçakların teslimatıyla ilgili de kasıtlı olarak İngiliz yetkililerin önüne engeller çıkarttığından ve teslimat sürecinin Türk tarafı yüzünden iki kat uzadığından şikâyet etmekteydi. Türk yetkililerin bunu yapmaktaki amacı İngiliz görevlileri son model uçaklar vermeye zorlamaktı. Uçak teslimatları yapılırken Türk yetkililer, kasıtlı olarak her bir ayrıntı üzerinde en az iki ayı bulan incelemeler yapıyorlar ve sonu gelmez kontrol listeleri hazırlayarak teslimatı geciktirip İngiltere'yi suçlu duruma düşürmek istiyorlardı.⁴⁰⁹

İngiliz Hazine Bakanlığı, 1943 Ekim'inde yaptığı bir başka değerlendirmede Türkiye'ye askeri malzeme naklinde sevkiyattan kaynaklanan bir sıkıntı olmadığını saptamaktaydı. 1943 yılı Temmuz itibariyle Türkiye'nin limanları ve demiryolları ile aylık toplam askeri malzeme alabilme kapasitesi 60.000 ton iken İngilizler aylık ancak 20.000 ton malzeme nakli yapmaktaydılar. Bu malzemenin 13 bin tonu askeri malzeme iken 7 bin tonu sivil malzeme niteliği taşımaktaydı.⁴¹⁰

---

⁴⁰⁶ Quebec Konferansı'nda ayrıca, Müttefiklerin Almanya'ya krom ihracını önlemeye dönük Türkiye üzerinde yaptıkları baskıyı artırmak amaçlı karar alındı. Bunun dışında Türkiye'ye artık sadece bu ülkenin ordusunun ve olanaklarının absorbe edebileceği kadar savaş malzemesi teslimatı konusunda kesin karar alındı. Artık Türk tarafı umduğu kadar savaş malzemesi alamayacaktı. T 160-1225 Report By The Chairman Of The Sub-Committe 27 Ekim 1943.

⁴⁰⁷T 160-1225 Report By The Chairman Of The Sub-Committe 27 Ekim 1943.

⁴⁰⁸T 160-1225 Report By The Chairman Of The Sub-Committe 27 Ekim 1943.

⁴⁰⁹ Türkiye; Adana Konferansı'nın akabinde İngiltere'den 150 adet Hurricanes, 18 adet Neauforts, 20 adet Magisters, 50 adet Oxfords, 25 adet Masters, 20 adet Blenheims ve 20 adet Kitthawsk modellerinde toplamda 303 adet savaş uçağı isteğinde bulunmuştu. T 160-1225 Report By The Chairman Of The Sub-Committe 27 Ekim 194

⁴¹⁰T 160-1225 Report By The Chairman Of The Sub-Committe 27 Ekim 1943. WO 106-3190 13 Kasım 1941 tarihli yazı

Sivil ihtiyaçlar için Türkiye'ye malzeme sağlanması Türk ekonomisinin işlerliğini sürdürmesini ve bu ülkedeki Mihverin etkisini azaltmayı amaçlıyordu. Tam tersi durumda Türkiye, Alman etkisi altına girerdi ki bu da Almanya'yı Güneydoğu Avrupa'da az da olsa rahatlatırdı. İngiliz yetkililer Türk tarafının tüm taleplerini karşılayamadıklarını ama karşılanan kısmın ise Türk ekonomisinin işlerliğini sağlamaya yettiğini savunmaktaydılar. Aynı zamanda Türkiye'ye sivil malzeme akışı sağlayarak bu ülkenin ekonomisini güçlü kılmayı böylece savaşın içinde Müttefiklere karşı olan sorumluluklarını yerine getirmesine yardımcı olmayı amaçlamaktaydılar. Türkiye'de böylece Müttefikler yanlısı iyniyet havasının artması amaçlanmaktaydı.⁴¹¹

Görünen odur ki 1943 yılının Şubat ayından aynı yılın Kasım ayına kadar gerçekleşen iki ülke arası askeri müzakerelerde Türk askeri heyeti, fiili savaşa girmemek adına kasıtlı bir şekilde görüşmeleri tıkayıp sonu gelmez engeller yaratmaya çalışıyordu. Tabii ki bunu Ankara Hükümeti'nin emriyle gerçekleştiriyordu. Nitekim İngiliz heyetinin bu durum gözünden kaçmamıştı. Ne var ki yine de İngiliz dış politikasının bu dönem belirleyicileri Türkiye'yi bir şekilde 1943 yılının sonuna doğru fiili savaşın içine sokabilmeyi umut etmeye devam edeceklerdi.

2.5. SOVYETLER BİRLİĞİ İLE TÜRKİYE ARASINDA İNGİLTERE

İngilizlerin cambaz diplomasisi, 1943 yılı başlarından itibaren, Sovyet Rusya ve Türkiye'nin birbirlerine karşıt olan çıkarlarını uzlaştırmak adına yoğun çaba harcadı, bu yüzden oldukça sıkıntılı süreçler geçirdi.

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, 3 Aralık 1942'de, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada savaştan sonra barışın dört büyük devlet yani İngiltere, ABD, Sovyet Rusya ve Çin arasındaki sıkı işbirliğine bağlı olacağını söyledi. Eden, konuşmasında Alman saldırganlığını tamamen ortadan kaldırıp barışı inşa etmek için sürekli nitelikte bir savunma sistemi olarak Birleşmiş Milletlerin kurulacağını belirtti.⁴¹² Ancak Eden'in bu konuşması Türk basınında ciddi ölçüde bir tepki topladı. Bunun üzerine 7 Aralık'ta Reuters haber ajansı vasıtasıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nca bir

⁴¹¹T 160-1225 Report By The Chairman Of The Sub-Committe 27 Ekim 1943

⁴¹²House of Commons, Parlemantary Papers, pp. 1253-1256, 3 Aralık 1942.

açıklama yapıldı.⁴¹³ İngiliz basınından ise Türk basınındaki bu öfkenin yankıları rahatlıkla izlenebilir.⁴¹⁴

Türk basınında yer alan konuyla ilgili eleştirileri ayrıntılı bir şekilde Londra'ya ileten Hugessen'e göre ise Türk tarafının alınganlığının en temel sebebi yazılan makalelerde açık bir şekilde ifade edilmese de Sovyetler Birliği'ne olan asabiyet ve duyulan ürkeklikti. Bir ikincisi de Türkiye'nin büyük güçler ile küçük güçler arasındaki pozisyonundan kaynaklanan bir alınganlık vardı. Bu durum onu büyük güçlere karşı duyulan bir kıskançlık duygusuna itiyor, küçük bir güç olmasına rağmen büyük güçlerden ilham alarak şampiyon gibi davranmaya sevk ediyordu. Hugessen'e göre Eden'in konuşmasına verilen tepkiler yüzeysel ve aynı zamanda da yetersizdi. Bazı eleştiriler tamamen Almanya destekli bir ilhamın ürünüydüler.⁴¹⁵ Hugessen 5 Aralık 1942 tarihinin Akşam gazetesinden örnek veriyordu. Burada Necmeddin Sadak, Eden'in demecini eleştirdikten sonra soruyordu. "Almanya'yı savaştan sonra denetim altında tutacak olan sistem o ülkede tekrar Nasyonal Sosyalizmi doğurmayacak mıydı? Sovyetler Birliği ile İngiltere'nin bugün agresif tavırları yok ama ilerde olmayacağını bir garantisi var mıydı?" Sadak'a göre oluşturulması planlanan barış silahlı büyük güçler ile silahsız küçük güçler arasında bir ayırım yapmamalı ve iki- üç büyük devletin diğerleri üzerinde baskın olduğu bir kuruluş olmamalı gerçek barışı sağlamaya çalışmalıydı. Kurulması planlanan organizasyon, gerçek bir silahsızlandırma programına sahip ve gerçek yasal bir güç olarak oluşabilecek agresifliklerin önüne geçebilmeliydi. Ve nihayetinde savaştan sonra ABD, Avrupa siyasetinden çekilmemeliydi.⁴¹⁶

Yine 5 Aralık 1942 tarihinde Vakit gazetesinde M. Asım Us, savaş sonrasında muhtemel tehlikenin Atlantik Bildirisinin ilkelerine bağlı olmayan SSCB tarafından oluşacağını iddia ediyordu. M. Yalçın ise aynı tarihte Yeni Sabah'ta "Görünen o ki devletler iki kategoriye ayrılmış durumda, birinci kategoride İngiltere, ABD ve SSCB olacak diğer kategoride ise küçük devletler" diyordu ve ekliyordu. "Küçük devletlerin paylarına düşen büyük devletlere sadece itaat etmek mi olacaktır?" 6 Aralık 1942'nin Tasviri Efkâr'ı ise Hugessen'e göre yine tamamen Alman destekli

⁴¹³ Açıklama Eden'in kurulacak organizasyondan kastının ne olduğuna dönük idi. Bkz. FO 371/37465/ R 91/55/44 11 Aralık 1943

⁴¹⁴ "Turkey And Mr. Eden's Speech" **Times**, 7 Aralık 1942. "Eden's Armed Police For Europe Worries Turks" **Daily Express**, 7 Aralık 1942.

⁴¹⁵ FO 371/37465/ R 91/55/44 11 Ocak 1943

⁴¹⁶ FO 371/37465/ R 91/55/44 11 Ocak 1943, Ayrıca bkz; Necmeddin Sadak, **Akşam**, 5 Aralık 1942.

yazılar çıkartıyordu. İngilizlere karşı çok sert eleştirilerin yer aldığı yorumlardan sonra ilgili gazetenin editörü yorumları sonuçlandırıyor. “Görünen o ki savaş sonrasında tarafsız kalmış olan devletler ile küçük devletler kendi kaderlerine terk edileceklerdi.” Hugessen, Eden’in konuşmasına Türk basınında verilen eleştirileri yapıcı ve olumlu olmaktan uzak buluyordu ve eleştirilerde bir Alman yanlılığını, etkisini sezinliyor ve eleştirilerin irrasyonel olduğunu düşünüyordu.⁴¹⁷Türk basınının hükümetin denetiminde olduğu göz önüne alınacak olunursa Ankara Hükümeti’nin savaş sonrasında Sovyet Rusya’nın olası tehdidi ile başbaşa kalacağına dair derin korkular içinde olduğu net bir şekilde söylenebilir.

İngiltere; Türkiye’nin Sovyet Rusya’nın savaş sonrasında kendisine dönük şüphelerini ortadan kaldırmak için ABD ve Sovyet Rusya ile birlikte Türkiye’nin toprak bütünlüğünü garanti altına alan bir antlaşmayı Türkiye’ye önermeyi düşünmekteydi. Ama İngilizlere göre böyle bir antlaşmanın da zararı Türkiye’nin bu garantiyi aldıktan sonra takip ettiği nötr durumun dışına çıkmayıp mevcut politikasını yine devam ettirmesiydi.⁴¹⁸Yani verilmesi planlanan bu garanti de Türkiye’yi savaşa sokmaya yetmezdi. Görülmektedir ki İngiltere, zorunlu müttefiki Sovyetler Birliği ile tarafsız ya da savaş dışı konumdaki Türkiye’nin siyasi ilişkilerini birbirine uyumlu hale getirmenin çabası içindeydi ama bu, kolaylıkla aşılacak bir sorun değildi. Fiili çatışmaların içine girmemek üzerine politika geliştiren Türkiye ise savaş sonrası dönem ile ilgili endişeler içine girmişti.

2.6. QUEBEC KONFERANSI VE RODOS’UN İNGİLİZLERCE İŞGALİ

17-24 Ağustos 1943 tarihinde Churchill ve Roosevelt, kurmay heyetleri ile birlikte, Müttefikler lehine dönen savaşın geleceğini görüşmek için Kanada’nın Quebec’de bir araya geldiler. Bu konferansta savaşın durumu müzakere edilirken Türkiye’nin durumu da görüşüldü. Churchill bu konferansa gelirken 5 Temmuz’da İtalya’da Mussoli’nin iktidardan düşmesinden güç alıp Türkiye’yi savaşa sokmak ve ABD’yi Doğu Akdeniz’de etkili duruma getirmek için geliştirdiği planlarını dile getirip Roosevelt’i etkilemeyi düşünüyordu. Ama Roosevelt ve kurmayları Churchill’in karşısında dirençli durdular ve Churchill’in kafasındaki savaşın yönetimi ile ilgili

⁴¹⁷FO 371/37465/ R 91/55/44 11 Ocak 1943, Ayrıca bkz; M. Asım Us, **Vakit**, 5 Aralık 1942

⁴¹⁸FO 371/ 37465/R 489 /55 /G 44 15 Ocak 1943

planları yine uygulanma alanı bulamadı. Roosevelt'in etkisiyle konferansta Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa katılması için zamanın erken olduğu hususunda anlaşıldı. Buna karşılık Türkiye'ye yapılacak yardıma devam edilecekti.

Bu dönemde İtalya'ya taarruzun başlaması ve Balkanlarda ikinci bir cephe açma fikri güç kazandı. İtalya ve Balkanlar üzerinden Avrupa'ya doğru çıkacak Müttefik orduları burada doğudan gelecek Rus orduları ile buluşup Almanya'yı sıkıştırabileceklerdi. Bunun içindir ki, zaten savaşa girmemekte ısrar eden Türkiye'ye daha fazla baskı yapılmaması ancak Türk havaalanlarının Müttefiklere açılması yönünde baskıların yoğunlaştırılmasına karar verildi.⁴¹⁹ Churchill'e göre Balkan cephesinin bir önemi de Sovyet Rusya'nın savaş sonrası için buradaki nüfuzunu kırmaktı.⁴²⁰ Tam bu dönemde Türk basını da İngiliz ve ABD'lilerin Sovyetlerle ilişkilerini tartışıyor ve bu ilişkilerin iyi bir durumda olmadığını yazıyordu. Sovyetler Birliği'nin Batı Avrupa'da bir ikinci cephe açılması isteğine karşı Batılıların ilgisizliğine değinirken Churchill'in Balkanlarda ikinci cephe açma isteğini sorguluyordu. Ayrıca Türkiye'nin bu durumda savaş dışı kalmak için daha fazla bahane bulabileceğine dair yorumlar getiriliyordu.⁴²¹ İngiliz basını ise Türkiye'nin içinde bulunduğu koşulları anlayışla kabul ediyor, Almanya'nın hala Türkiye'ye zarar verebilecek durumda olduğunu görüyor ama savaşın seyrinin Müttefikler lehine esmesi nedeniyle Türkiye'nin Müttefiklere yakın politika izlemesi gerektiği ve Türk havaalanlarının Müttefik savaş uçaklarına açılması gibi konuları tartışıyordu.⁴²²

Aslına bakılırsa bu dönemde İngiltere'nin Türkiye politikasında, Müttefiklerin Temmuz ayındaki başarılı Sicilya çıkarmasının ve Balkan taarruzunun sayesinde bir değişikliğe gidilmeye başlanmıştı. Bu zamana kadar acilen ihtiyaç duyulan Türk havaüslerine olan gereksinimin şiddeti düştü. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin şimdilik kaydıyla savaşa girmesini gerekli görmezken İngiliz Genelkurmayı böyle düşünmüyordu. İngiliz Genelkurmay Başkanlığı'na göre bu dönemde Türkiye'ye yapılan baskıya devam edilmeli ve bu ülke fiili savaşın içine çekilmeliydi. Bu nedenle Türkiye'den, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne rağmen gizlice savaş malzemesi taşıyan Alman ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişine göz

⁴¹⁹FO 371/37517/R8134/1027/G44, 29 Ağustos 1943

⁴²⁰ Esmer, **a.g.e.**, s.171.

⁴²¹ M. Asım Us, **Vakit**, 29 Ağustos 1943. Türk basınındaki bu yorumların Hugessen'in raporlarındaki kayıtları için bkz; FO 371/37472/ 8531/55/44 13 Eylül 1943

⁴²² "Turkey And The War, A Consistent View Of National Policy", **Times**, 31 Ağustos 1943

yumulmaması istenmeli ve Almanya'ya olan krom ihracatının durdurulması ve havaüslerini genişletmesi yönünde bu ülkeye yapılan baskılara bundan böyle de devam edilmeliydi.

Quebec Konferansı'nda Türk Boğazlarından Alman askeri gemilerinin geçişinin yasaklanması, Almanya'ya ihraç edilen kromun durdurulması, Türkiye'nin askeri gücünün artırılması gibi konularda Türkiye'yi daha fazla etkilemek için çalışılmasına karar verildi.⁴²³ Gerçekten de konferanstan hemen sonra Müttefikler, Türkiye üzerinde baskıda bulunmaya başladılar. Bu baskılar, Türk havaalanlarının kullanılması, Almanya'ya yapılan krom ihracatının durdurulması, askeri öneme sahip Alman gemilerinin Boğazlardan geçişinin yasaklanması ve Müttefiklerin Türkiye'de inşa ettikleri havaalanları yapımının hızlandırılması ile ilgili idi.⁴²⁴

Churchill, her ne kadar bu konferansta Türkiye'yi savaşa sokmak ile ilgili görüşlerini Roosevelt'e benimsetemese de bu planını içinden atabilmiş değildi. Bunun için Roosevelt'e haber vermeden İngiltere'nin Ortadoğu Kuvvetleri Komutanı General Wilson'a çektiği telgrafla artık Doğu Akdeniz'deki kuvvetlerinin bir kısmını Rodos'un işgaline sevk etmek gerektiğini bildiriyordu. Rodos ele geçirilecek olursa buradaki deniz ve hava üslerinden kalkacak uçaklarla Almanya'nın hâkim olduğu Romanya petrol kuyuları bombalanabilirdi. Ayrıca Rodos'un İngilizlerce ele geçirilmesi Türkiye'yi de etkileyecek ve bu ülkeyi savaşa katılmaya ikna edebilecekti. Ancak Rodos'un işgali bir fiyaskoya dönüşünce Ankara Hükümeti'nin gözünde İngiliz politikalarının değeri düştü. Rodos'tan ve ellerinde bulundurdukları Ege adalarından geri çekilen İngiliz askerlerinin ilk uğrak yerleri Bodrum ve Kuşadası limanları oldu.

Tarafsız bir savaş politikası görüntüsü çizen Türkiye bu sırada el altından İngiltere'ye yardım etti. Hatta Rodos ve diğer adalardan kaçan İngiliz askerlerini kurtarma operasyonunu bizzat Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu yürüttü. İngiliz basınında bu durum memnuniyetle karşılandı.⁴²⁵ Bu olay Müttefiklere karşı sempatinin işareti olurken onları açıkça desteklememekteki kararlılığı da gösteriyordu. Gerek bu dönemde gerekse savaşın sonuna doğru, hiçbir zaman temel yargılarından sapmayan Ankara Hükümeti'nin algısına göre, Sovyet Rusya gücü gittikçe artan bir düşmandı. İngiltere ve ABD ise yanlış yola saptırılmış dostlardı ve

⁴²³ FO 371/37517/R8134/1027/G44, 29 Ağustos 1943

⁴²⁴ FO 371/37517/R8134/1027/G44, 29 Ağustos 1943

⁴²⁵ "Turkey And The War, A Consistent View Of National Policy", **Times**, 31 Ağustos 1943

dikkatsiz davranışlarıyla Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'yı istilâ etmelerine göz yumacaklardı.

2.7.MOSKOVA KONFERANSIVE İNGİLİZ – SOVYET RUS BİRLİKTELİĞİ

Müttefikler üzerindeki Alman baskısı bir önceki yıla göre nispeten azalsa da Sovyetler Birliği, Moskova'da bir toplantı düzenleyerek, bu baskıyı tamamen üzerlerinden atmak, savaşın süresini kısaltıp İngiltere ve ABD'nin askeri desteği ile daha neler yapılabileceğini tartışma ortamı bulmak istiyorlardı. Ayrıca Sovyetler Birliği bu dönemde, Türkiye'yi savaşa çekme gayretlerine son hız devam ediyordu. Eylül 1943'te İzvestia'da yayınlanan bir makalede bu durum açık bir şekilde izlenebilmekteydi. Makale,

"Türkiye'nin tarafsızlığı, gittikçe daha çok Almanlar için yararlı ve kaçınılmaz olmaktadır; çünkü Türkiye, Alman ordularının Balkan kanadının güvenliğini sağlamakta, Almanların burada çok az sayıda bir güçle tutunmalarını kolaylaştırmakta ve Alman birliklerinin büyük bir bölümünün Sovyet-Alman cephesine gönderilmesine yol açmaktadır..." diyordu.⁴²⁶

Gerçekten de Sovyet basını, İngiltere'nin Türkiye'ye gönderdiği silahların Almanya'ya karşı kullanılmak üzere değilde savaştan sonra Sovyet Rusya'ya karşı Türkiye'yi güçlendirmek amacıyla gönderildiğini belirterek öfkeli bir kampanya başlatmıştı. Diğer yandan, Sovyetler Birliği ile Almanya'nın ayrı bir barış antlaşması yapacaklarına dair duyular, birer gizli rapor halinde Türk Dışişleri Bakanlığı'na Türkiye'nin Madrid ve Stockholm Büyükelçileri tarafından iletildi. Bu söylentiler, Kasım 1940'da Berlin Görüşmeleri'nde Sovyetlerin Türkiye aleyhine taleplerine bakıldığında ciddi bir endişe yarattı. Bu manzara eşliğinde Moskova Konferansı açıldı.⁴²⁷ Böylece ABD, İngiltere ve SSCB Dışişleri Bakanlarının 19 Ekim 1943'te Moskova'da başlattıkları toplantılar süreci 30 Ekim 1943 tarihine kadar devam etti. Bu süre içinde toplamda 12 toplantı yapıldı.

---

⁴²⁶“Turkish Neutrality”, **Daily Worker**, İzvestia gazetesinden alıntı, 4 Eylül 1943. Ayrıca bkz; “Moscow Hint To Turks On Neutrality”, **War And Working Class**, 3 Eylül 1943. Ayrıca bkz; Kirk, **The Middle East In The War 1939-1945**, p. 459.

⁴²⁷ FO 371/ 37030/ R 6165/G, 21 Ekim 1943, Moscow Conferences Notes.

Molotov, bu konferansta Türkiye'yi fiilen savaşa sokmakla ilgili Sovyet Rusya'nın yoğun isteğini Eden ve Hull'a dayatmaya çalıştı.⁴²⁸ Bu açıdan önemli olan konferansta Molotov; Hull ve Eden'dan üç istekte bulundu. Molotov'un birinci isteği, ikinci cephenin 1944 baharında açılmasını sağlamaktı. Bunun hemen ardından ikinci bir istek olarak İngiltere, ABD ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi hemen savaşa girmeye zorlamaları gerektiği oldu. Üçüncü istek ise İsviçre havaüslerinin kullanılması ile ilgiliydi.⁴²⁹

Türkiye'nin bu dönemde savaşa girmesini kendi çıkarları açısından çok arzulayan İngiliz diplomatlarını Sovyet Rusya'yayansıtmak istemediler. 20 Ekim 1943 tarihinde Churchill, Eden'e gönderdiği talimatta Sovyet Rusya'nın Balkanlarla ilgili politikasını, Türkiye'nin savaşa çekilmesi ile ilgili görüşlerini, Çanakkale ve İstanbul Boğazı'nın İngiliz savaş gemilerinin Sovyet Rusya'ya yardım amacıyla geçirilmesi için İngiltere'ye açılması ile ilgili Moskova'nın görüşlerini öğrenmesini istiyordu.⁴³⁰ Churchill yine Eden'e yolladığı 23 Ekim tarihli talimatında ise;

“Türkiye'yi savaşa girmeye zorlarsak bizden hava desteği v.s. isteyecektir. Bunu da İtalyan harekâtının zararına olmadan yapamayız. Fakat Türkiye belki bir süre çarpışma dışı kalarak kendi teşebbüsü ile savaşa girerse bu mecburiyetten kurtuluruz ve faydaları da büyük olur. Doğal olarak doğru zamanın seçilmesi son derece önemlidir. Bu durum düşmanın Bulgaristan ve Trakya'daki saldırı gücü ile ilgilidir. Böyle bir durumun bize sağlayacağı, Sovyet Rusya'ya ikmal, savaş gemileri ve diğer kuvvetler temini ile Karadeniz'e girmek olacaktır. Türkiye'nin böyle bir davranışı özellikle Almanlar, Balkanlardaki kayıplarını azaltarak Tuna ve Sava'ya doğru çekilecek olurlarsa ihtimal dışı değildir. Ben şahsen Türkiye'nin kendi iradesiyle savaşa girmesini tercih ederim. Onun işgale uğrayacağını zannetmiyorum ve her yeni düşman Hitler'in mahvına yardımcı olacaktır.”⁴³¹ Diye yazmaktaydı.

Churchill'e göre Türkiye şimdi savaşa sokulacak olursa onun Trakya'daki konumunu sağlamlaştırıp herhangi bir saldırıya karşı korumak durumunda kalınılacaktı. Türkiye'nin büyük şehirleri ve limanları ile Müttefiklerin taşımacılık yaptığı denizlerinin Almanya'nın bombardımanına uğramasını engellemek için güçlü

---

⁴²⁸ Keith Sainsbury, **The Turning Point Roosevelt, Stalin, Churchill and Chiang-Kai-Shek, 1943 The Moscow, Cairo and Teheran Conferences**, London, Oxford University Press, 1986, p. 62., Hull, **a.g.e.**, p.1274.

⁴²⁹ Churchill, **Closing The Ring**, London, Cassell & Co Ltd, 1952, p.254, Gürün, **a.g.e.**, s. 98.,

⁴³⁰ W.M. 43 (148) Moscow Conference, Minute 2, Kasım 1943. Bkz; FO 371/37030/ R6221/G, 22 Ekim 1943, Ayrıca bkz; Churchill, **Closing The Ring**, p.255.

⁴³¹ Churchill, **Closing The Ring**, pp. 256-257.

bir hava savunma sistemi kurdurulması elzemdi. Bunun için denizden ve havadan kontrol sağlamak gerekiyordu.⁴³²

Eden sözü aldığı anda, prensipte Türkiye'nin savaşa katılması konusunda Molotov'la aynı görüşte olduğunu ama asıl sorunun Türkiye'nin ne şekilde savaşın içine dâhil edilmesi olduğunu dile getirdi ve ilk etapta Müttefikler için elzem olanın havaalanları ve limanların açtırılmasını sağlamak olduğunu belirtti. Eden'e göre asıl cevaplandırılması gereken soru buydu. Ayrıca, Türkiye'nin kendi isteği ile savaşa katılmasını beklemenin daha iyi olacağını açıkladı. Aksi halde Türkiye şimdi savaşa zorlanırsa isteyeceği oranda askeri malzemeyi sağlamanın oldukça sıkıntılı olduğunu bu zamana kadarki tecrübelerine dayanarak söyleyebileceğini vurguladı. Müttefikler şu durumda Türk tarafına daha önce söz verdikleri 25 hava filosunu sağlayamazlardı ki Türk Hükümeti'nin soracağı ilk şey bu olacaktı.⁴³³ Bununla birlikte Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda Molotov ile aynı fikirde olduğunu da tekrar etmeden yapamadı.⁴³⁴ Eden'in yaptığı konuşmada, Almanları Balkanlardan sürüyüp atmak konusunda herkesin Türkiye'nin yardımını görmeyi isteyeceğini ama kimsenin Balkanlarda Türkiye'nin o eski tutkularını görmeyi yeğlemediğini söylemesi ilgi çekicidir. Ayrıca, Türklerin bir zamanlar Balkanlara yerleştiğini hatırlatması da dikkat çekicidir. Eden'in bu görüşünü Molotov onaylamış, Hull ise bu söze karşı itiraz etmemiştir.⁴³⁵

ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull, Türkiye savaşa girmeye zorlandığında askeri olarak maliyetin onları çok zorlayacağını bunun da yakında başlaması düşünülen Manş Çıkarması ve İtalya cephesinden bir kısım malzemenin buraya sevk edilmesini gerektireceğini bu yüzden de Türkiye'den sadece, tarafsız bir ülke olarak hava üslerini kullanmayı isteyebileceklerini belirtti.⁴³⁶

Aslında ABD bu karara ulaşmak konusunda tereddütlü bir süreç geçirmişti. Hull'un Roosevelt'e Türkiye'nin savaşa girip girmemesi ile ilgili Sovyet Rusya'nın isteğini iletince Roosevelt bunu ABD ordusunun etkili birimlerinden Ortak Kurmay Başkanlarına bir yazıyla sordu. Ortak Komutanlar da konuyu, incelenmesi için Ortak Stratejik İnceleme Komutanlığı'na (JSSC) aktardılar.

⁴³²FO 371/37030/ R 6221/G, 22 Ekim 1943.

⁴³³ W.M. 43 (148) Moscow Conference, Minute 2, Kasım 1943. Ayrıca bkz; Sainsbury, **a.g.e.**, p. 64

⁴³⁴ Anthony Eden, **The Memoirs Of The Sir Anthony Eden**, Cassell, London, 1960, p.254.

⁴³⁵ FO 371/ 37030/ R 6221/G , 21 Ekim 1943.

⁴³⁶FO 371/37030/ R 6221/G , 22 Ekim 1943 Moscow Conferences Notes. Ayrıca bkz; Hull, **a.g.e.**,p.1369

Molotov'un, Türkiye'nin savaşa sokulması ile ilgili isteğini sunmasının üzerinden bir hafta geçmesine rağmen Hull, bu isteğe bir cevap veremedi. ABD'de Ordu Planlamacıları ile bu konu üzerine sonradan eğilen JSSC arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden soruya verilmesi gereken cevap gecikti. Ordu Planlamacıları, Türkiye'nin savaşa katılmasına karşıydı. Bunun nedeni, Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya karşı kendini korumak için İngiltere ve ABD'den garanti isteyeceği bunun da ABD'nin yakında açmayı planladığı Manş çıkarması için yaptığı hazırlığın bir kısmının buraya kaydırılmasını zorunlu kılacağını düşünüyorlardı. Bununla ilgili ABD'de çok ciddi bir korku vardı. JSSC ise tam tersine Türkiye'nin savaşa katılmasından yanaydı. Çünkü böylece Almanların Manş karşısındaki kuvvetlerinden bir bölümünü geri çekeceklerini tahmin ediyorlardı. En sonunda Ortak Kurmay Başkanları, belirsiz bir tutumda karar kıldılar. Türkiye'ye savaşa katılması konusunda ne çok cesaret verilecek, ne de bu ülke kesinlikle bundan vazgeçirtilecekti.⁴³⁷

Hull, bunun yanında Eden ile yaptığı görüşmelerin de etkisi altında kaldı. Eden'e göre Türkiye, haddinden fazla savaş malzemesi isteyeceği için bu ülkeyi doğrudan savaşa almak değil de Mısır'ın yaptığı gibi Türkiye de havaalanlarını Müttefiklere açmak gibi bir pozisyonda bulunabilirdi. Bu durumda Türkiye, teknik olarak tarafsız olacaktı. Böylece hem Müttefiklere ciddi yararı olacak hem de ilerleyen safhalarda savaşın fiilen içine alınabilecekti.⁴³⁸ Hull, öncelikle Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda diğerleriyle müttefik olduğunu ama bunun diğer cephele pahasına gerçekleşmesini istemediğinin altını çizdi.⁴³⁹ Türkiye'yi savaşa girmeye zorlamama sadece havaüslerini kendisinden isteme şeklindeki kararını Molotov'a bildirince Molotov, Türkiye'den askeri üs istemenin yeterli olmadığını Türkiye savaşa girecekse şimdi girmesi gerektiğini ve diğer türlü savaşa girmeyecek bir ülke için neden silah yardımı yapıldığını anlamadığını belirtti. Bu nedenle Türkiye'den ortak bir talepte bulunmak gerekliliği üzerinde baskı yapsa da Hull'u buna ikna edemedi.⁴⁴⁰

Molotov, Türkiye'nin biran önce savaşa girmesi konusunda çok ısrarcıydı. Ne olursa olsun Türkiye savaşın içine çekilmeliydi. Üç ülke hükümetleri tarafından ortak bir bildiri ile Türkiye'ye verilen silahların geri alınacağına dair bu ülkeye tehdit ve

---

⁴³⁷ Hull, **a.g.e.**, p.1367

⁴³⁸W.M. 43 (148) Moscow Conference, Minute 2, Kasım 1943. Ayrıca Bkz; Sainsbury, **a.g.e.**, p.98.

⁴³⁹ FO 371/37030/ Moscow Conference, , 22 Ekim 1943,

⁴⁴⁰FO 371/37030/ From Foreign Office To Washington, 4 Kasım 1943.

baskı yapılabilirdi. Molotov'a göre, Türkiye savaşa girmeyecekse neden hala kendisine silah yollanıyordu? Bu silahlar, Almanya'ya karşı kullanılmayacaksa kime karşı kullanılacaktı? Molotov'un bu sorularının muhatabı olan Eden, Türkiye ile daha önce yapılan ittifak antlaşması gereği ve Almanya'ya karşı fiili savaşta yerlerini alması koşuluyla bu silah yardımının yapıldığını açıklamak durumunda kaldı.⁴⁴¹ Churchill ise, ABD'den konuyla ilgili istediği ölçüde destek alamamasına rağmen Sovyetler Birliği'nin de teşvikiyle Türkiye'yi savaşa çekme adına yeni bir kampanya düzenleyecekti.⁴⁴² Bu durum ise, İngiltere ile Türkiye arasında savaş boyunca ilişkilerin en kötü noktaya ulaşacağı dönemin başlangıcını oluşturacaktı.

Moskova Görüşmeleri'nin yapıldığı 1943 sonbaharında Sovyet yetkililer artık savaşı kazanacaklarını biliyorlardı. Çünkü Doğu cephesindeki Alman baskısı azalmıştı. Türkiye'yi bir an önce savaşa çekmek isteyen, hava üslerini Müttefiklere açmasını bekleyen Sovyet Rusya'nın tam tersine kendisi Almanların endüstri bölgelerinin bombalanması için ABD uçaklarının Sovyetler Birliği topraklarındaki üsleri kullanması şeklindeki Müttefik isteklerini reddetti.⁴⁴³ Görülüyor ki Sovyetler Birliği kendisi için istemediği bir durumu Türkiye için baskı yolunu kullanarak kabul ettirmeye çalışıyordu.

Bu durumda Türk dış politikasına yön verenler, Sovyetler Birliği'nin taleplerinin ardında savaşı kısaltmak gibi masum bir isteği değil Alman işgaline uğramış bir Türkiye'nin Sovyet Rusya tarafından kurtarılmasını anlıyorlar ve bu durumun sadece Türkiye'yi yıpratmak maksatlı olduğu sonucuna varıyorlardı. Bu durumda Eden ve Molotov, 1 Kasım 1943'te Hull'un imza yetkisi olmadığı gerekçesiyle iki ülke arasında gizli bir protokol imza ettiler.⁴⁴⁴ Buna göre;

1. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler arasındaki yerini alması ve Hitler Almanya'sının yenilgisini çabuklaştırmak için İki Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin 1943 yılı sonundan önce Birleşmiş Milletlerin yanında savaşa katılmasını istenmeye değer görmektedir.
2. İki Dışişleri Bakanı, İngiliz ve Sovyet Hükümetleri adına, Türkiye'nin, en yakın ve uygun bir zamanda savaşa katılmasıyla ilgili baskı konusunda anlaştıklarını dile

---

⁴⁴¹FO 371/37030/ Moscow Conference, 22 Ekim 1943. Ayrıca bkz, Sainsbury, **a.g.e.**, p. 99

⁴⁴² Churchill, **Closing The Ring**, pp. 288-289

⁴⁴³FO 371/37030/ From Foreign Office To Washington, 11 Kasım 1943.

⁴⁴⁴ FO 371/37030/N 6165 / 7519, 4 Kasım 1943. FO 371/37030/R 6165/G Moscow Conference, 22 Ekim 1943.

getirdiler. Buna göre 1943 yılı bitmeden önce Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiğini bu ülkeye bildireceklerdir.

3. Ayrıca, Türkiye'den Türk havaalanlarını kullanma ve iki hükümetin gerekli göreceği öbür kolaylıkları tanıyarak, Müttefik Kuvvetleri emrine verip Birleşmiş Milletlere yardımcı olmasını hemen isteme konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁴⁴⁵

Molotov, artık Türkiye'yi savaşa sokmak konusundaki isteklerini İngiliz tarafına kabul ettirmiş oluyordu. Bunu ABD tarafına da kabul ettirmek için oldukça fazla çaba harcayan Molotov sonunda ABD Büyükelçisi Harriman vasıtasıyla ABD'ye de bunu kabul ettirmiş oldu. Başkan Roosevelt'in konuyla ilgili mesajı Türk havaalanlarının hemen kullanılması için Türkiye'den istekte bulunulması konusunda İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne katıldığını, ayrıca yıl sona ermeden Türkiye'nin savaşa katılması için baskı yapılmasını da kabul ettiğini bildiriyordu. Molotov bundan çok hoşnut kalmıştı. Artık iş, bunu Türkiye'ye kabul ettirmek için kolları sıvayan Eden'e kalmıştı. Eden, Menemencioğlu ile Kahire'de görüşecekti.

İngiliz diplomatik çevrelerinde, Eden ve Churchill'in Türkiye'yi bir şekilde savaşın içinde görme isteklerine karşı, Türkiye'nin savaşa girmesinin İngiltere'nin başına dert olacağı çünkü İngiltere'nin Ortadoğu'daki askeri mühimmatının yetersizliği nedeniyle Türkiye'ye yeteri kadar yardım edemeyeceği bu durumun sonucunda da Türkiye'nin çökeceği ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi istila edeceğine dair görüşler vardı.⁴⁴⁶ Şu durumda Türkiye'nin savaşa girmesi demek İngiltere'ye iyilikten çok kötülük etmek demektir. Görülüyor ki İngiliz diplomasisini elinde tutan üst düzey temsilciler arasında bu konuda bir görüş birliği yoktu.

Ayrıca Moskova Konferansı tutanaklarının ve içeriğinin İngiliz basınına yansıyan kısmında Türkiye ile ilgili herhangi bir konudan bahsedilmemektedir.⁴⁴⁷ İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu konuda özel bir çaba göstermiş ve basına verdiği kopyalarda sadece ilgili üç ülke hükümetinin, savaşın bir an önce sona ermesi için birlikte alması gereken önlemleri ayrıntılı bir şekilde vermiştir. İngiliz Parlamento

---

⁴⁴⁵FO 371/ 37030/ N6221/G, 20 Ekim 1943

⁴⁴⁶ İngiliz Genelkurmayı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı bu görüşü paylaşıyorlardı. FO 371/ 37030/ Sir O.Sargent ve P. Nichols. 20 Ekim 1943

⁴⁴⁷ FO 371/37030/ R 6468/3666/38, 3 Kasım 1943, "Notes On Moscow Conference", **Times**, 3 Kasım 1943

üyeleri konferansın detaylarını basından izlemek yerine İngiliz hükümetinden açıklama yapma konusunda baskıda bulundular ama karşılık bulamadılar.⁴⁴⁸

Sovyetler Birliği'nin İzvestia ve Pravda gazetelerinde ise Kızılordu'nun Almanlara karşı elde ettiği başarılar uzun uzadıya anlatıldıktan sonra Moskova Konferansı, İngiliz- ABD tarafının Sovyetler Birliği'ne verdiği büyük bir destek şeklinde belirtilip bu desteğin Dışişleri Bakanları düzeyinde ilk somut ve heyecan verici adımı olarak nitelendirilmişti. Aynı şekilde yine Sovyet basını yapılan görüşmelerde Türkiye ile ilgili tartışmalara yer vermiyordu.⁴⁴⁹

Görüldüğü gibi burada Moskova yönetimi, Türkiye'yi bir an önce fiilen savaşa sokmakla ilgili yoğun isteğini önce Londra'ya sonra Washington'a benimsetti. Churchill ise Türkiye'nin elindeki savaş mühimmatıyla yetineceğini ve Almanya'ya karşı direnebileceğini düşünüyordu. Moskova yönetimi ile İngiliz yönetimi bu konuda çok daha çabuk anlaşılabilir ve süreçte yol almak için tabiri caiz ise el ele tutuştular. Sırada bu kararları Ankara Hükümeti'ne kabul ettirmek vardı. Türk devlet adamları ise İngiliz-Sovyet birlikteliğinin Türkiye'yi her ne pahasına olursa olsun savaşın içine çekmek istediklerine dair yoğun kuşkular içindeydiler.

2.8. KAHİRE'DE EDEN-MENEMENCİOĞLU MÜZAKERE SÜRECİ VE ÖNEMİ

2.8.1. EDEN-MENEMENCİOĞLU MÜZAKERE SÜRECİ

Moskova Konferansı kararlarına uygun olarak Eden ve Menemencioğlu, 5-8 Kasım 1943 tarihinde Kahire'de bir araya geldi. Eden Kahire'de, İngiltere adına hava üsleri, üç müttefik hükümet adına ise yılsonuna kadar Türkiye'nin savaşa katılmasına dair isteklerde bulundu.⁴⁵⁰ Ayrıca Türkiye'nin Almanya'ya krom satmaması gerektiği ve nihayet Türkiye'nin savaşa girişinin yaratacağı moral etki üzerinde durdu. Bunun yanı sıra Türkiye savaşa girmezse İngiliz Hükümeti'nin Türkiye'ye göndereceği yardımı da kesme tehdidini savurmaktan geri kalmadı. Bu teklifler

⁴⁴⁸ FO 371/37030/ N 6520/3666/38, 5 Kasım 1943

⁴⁴⁹ İzvestia, Pravda, Red Star gibi Sovyet Rusya'da basılan, Soviet Monitor gibi Londra'da çıkan Sovyetler Birliği'nin yayınladığı bu gazetelerin İngiliz arşivindeki ilgili makalelerinin kopyaları için bkz; FO 371/37030/ R 6521/3666/38, 4 Kasım 1943

⁴⁵⁰ FO 371/37475/ Record Of The First Meeting, 5 Kasım 1943, Ayrıca bkz; CAB 65/40/10 WM 43(151) Discussions With Turkey, 8 Kasım 1943

Moskova Konferansı'nın kararlarının tekrarından başka bir şey değildi.⁴⁵¹ Ama burada Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, Eden'in tüm ısrarlarına karşı tam bir sağır olmuştu.

Menemencioğlu, daha ilk toplantıda Eden'den, Churchill'in Türkiye'nin bir ay içinde savaşa girmesini istediğini öğrenince şaşkınlık yaşadı. Churchill, Eden'dan iki önemli nokta üzerinde durmasını istemişti. Bunlardan ilki Sovyet Rusya'nın da istediği gibi Türkiye'nin bir ay içinde derhal savaşa girmesi ki bu durum Türk-Sovyet Rus ilişkilerini oldukça iyi bir konuma getirecekti. İkincisi ise savaşa girdiklerinde tükenip biteceklerini düşünen Türk tarafına tam tersine savaşın onları güçlendireceğini çünkü savaş uzadıkça Müttefiklerin mühimmat olarak Türkiye'yi her şekilde destekleyeceklerini belirtiyordu. Türk tarafının bu teklifi kabul etmemesi onların ne kadar dar görüşlü olduğunun göstergesi olacaktı.⁴⁵² Menemencioğlu'na göre ise Eden, Sovyetler Birliği'nin her an Almanya ile ayrı bir anlaşma yapacağına dair kuşkusu nedeniyle Türkiye'yi kurban seçmişti. Ona göre Türkiye "Tanrılarını yatıştırabilecek tek kurbandı..."⁴⁵³ İki tarafın birbirine karşıt bu söylem ve amaçlarla ortak bir noktada buluşamayacakları açıktı.

İngiltere'nin Batı Anadolu'daki hava üslerini kullanmasının Alman istilasına davetiye çıkaracağını Türkiye'nin ise böyle bir istilayı karşılayacak tarzda donanımlı olmadığını bildiren Menemencioğlu, sırf Müttefikler istiyor diye Türkiye'nin hava üslerini açarak savaşa girmesini kamuoyunun kabul edemeyeceğini ifade etti. Alman saldırı gücünün hala tahrip etme kapasitesinin olduğunu buna mukabil Müttefiklerin Türkiye'ye vaat ettikleri yardımın ancak çok azını yaptıklarını sık sık tekrar eden Menemencioğlu, İngilizlerin On iki adalardaki kendi askeri birliklerine dahi yardım edemediğini belirtti ve dikkatleri Yunanistan direnişindeki komünistlerin sürgündeki Yunan Hükümeti'ni hiç tanımadıklarına çekti. Türk Dışişleri Bakanı'na göre İngiltere, bu tarz komünist güçlere destek vermemeliydi.⁴⁵⁴ 5 Kasım'daki ilk toplantıda Menemencioğlu dikkatleri Balkanlardaki Sovyet emellerine çekti ve Sovyet Rusya'nın Romanya ve Bulgaristan'da bir oldubitti yaratarak emperyalist emellerini gerçekleştirmesinin Ankara'nın korkulu rüyası olduğunu belirtti. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ise kimsenin elinde şu anda Sovyet Rusya'nın Balkanlarda

---

⁴⁵¹ Sainsbury, a.g.e., p.112.

⁴⁵² CAB 65/40/10 WM 43(151) Discussions With Turkey, 8 Kasım 1943

⁴⁵³ FO 371/37477/13068/G 12 Aralık 1943

⁴⁵⁴ Sainsbury, a.g.e., p.112.

emperyalist emeller beslediğini gösteren kanıtlar olmadığını söyledi. Zaten bu ülkenin de böyle bir imada hiçbir şekilde bulunmadığını savaş sonrasında ise Sovyetler Birliği'nin çöken ekonomisini ve yorgun ülkesini yeni baştan düzenlemeye kalkışacağından Balkanlar ile uğraşacak zamanı kalmayacağını ifade etti.⁴⁵⁵ Eden konuşmanın yönünü Türkiye'nin savaşa girmesiyle Müttefiklerin kazanacağı avantajlara çekiyor gerek Almanya'nın gerekse onun uydularının yaşayacağı moral çöküntüsünü vurguluyordu. Türkiye savaşa girerse savaşın süresi muhakkak ki kısalacaktı. Menemencioğlu için bu sözler çok inandırıcı değildi ve bunu açık bir şekilde söylemekten geri kalmadı.⁴⁵⁶ Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda Almanların Balkanlardan geri çekilmesiyle oluşan boşluğu öyle ki Sovyet Rusya dolduracaktı. Bu durum ise Türk tarafının isteyeceği son şeydi.

Eden ile Menemencioğlu, 8 Kasım'da Kahire'deki İngiliz Büyükelçiliği'nde tekrar bir araya geldiler. Burada Menemencioğlu, savaşın başından beri İngiltere'nin Ankara Hükümeti'ne üç kez yanlış telkinde bulunduğunu ve eğer Türkiye bu telkinlere uymuş olsaydı bunun hem Türkiye hem de Müttefikler açısından son derece kötü olmuş olacağını altını çizdi. Adana'daki İngiliz vaatlerinin bile yerine getirilemediği bir durumda Alman kuvvetlerini Türkiye üzerine çekmenin bir intihar olacağını zira Almanya'nın muhakkak Türkiye'ye saldıracağını belirtti. Almanya'nın İstanbul'u işgal ettiğinde Sovyetler Birliği'nin koşarak "kurtarmaya" geleceğini vurguladı. Buna rağmen İngiltere'nin, hala savaşa girilmezse silah yardımının kesileceğine dair tehdidinin bir fasit daire olduğunu belirtmekten de kaçınmadı.⁴⁵⁷ Zira Eden, Türk heyetini ikna edebilmek için tüm yollara başvurmuş hatta Sovyet Rusya'yı ileri sürerek Türkiye'yi tehdit bile etmişti. Menemencioğlu ise Eden'in Sovyet Rusya'nın sözcülüğünü yaptığı kanısına varmış ve bunu açık bir şekilde söylemekten geri kalmamıştı.⁴⁵⁸ Eden'in buna cevabı İngiltere'nin Türkiye'nin müttefiki olduğu gibi aynı zamanda Sovyet Rusya'nın da bir müttefiki olduğu

---

⁴⁵⁵FO 371/37475/ Record Of The First Meeting 5 Kasım 1943

⁴⁵⁶FO 371/37475/ Record Of The First Meeting 5 Kasım 1943

⁴⁵⁷ Menemencioğlu, Eden'a bu tarz tehditlerin işi daha çok zora sokacağını Türk Hükümeti'nin buna ciddi reaksiyon göstereceğini söyleyince Eden, İngiliz kamuoyunun Türklerin İngilizlerin yanında olup olmadığını öğrenmek istediği, tekliflerin reddi durumunda silah takviyesinin de anlamının olmayacağı şeklinde yanıt verdi.

FO 371/37475/ Record Of The First Meeting 5 Kasım 1943, FO 371 /37474/ R 1413 /55/44 8 Kasım 1943.

⁴⁵⁸Eden gibi Hugessen da Türkiye'nin savaşa girmezse Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi bütün bütün yutacağını söyleyerek İngiltere'nin bu durumda bir şey yapamayacağını belirtince Menemencioğlu, Türklerin bir saldırı durumunda kendi başına kendi ülkelerini savunabileceğini vurguladı. FO 371 /37474/ R 1413 /55/44 8 Kasım 1943.

şeklinde idi.⁴⁵⁹ Gerçekten de bu durum, Ankara Hükümeti'ni İngiliz taleplerine karşı oldukça isteksiz duruma getirmiştir.

İngiliz General Ismay, Ege'de Almanya'nın hava üstünlüğünün devam ettiğini Müttefiklerin ise adaların korunması için herhangi hava üssü olmadığını belirttiikten sonra acilen Güneybatı Anadolu'dan hava üssüne ihtiyaçları olduğunu belirtti. Ismay'a göre Türkiye Müttefiklere hava üssü verirse Almanya bunun için Türkiye'ye karadan harekât yapmayacaktı sadece havadan saldıracaktı. Bunun için de zaten İngilizler Türkiye'ye iki adet hava filosu verecekti. Türkiye'nin savaşa girmesinin Müttefikler açısından önemini anlatırken Ismay, bu sayede Bulgaristan'ın birliklerini sınıra yığacağını ve Yunanistan sınırının rahatlayacağını ayrıca Ploesti gibi Almanya'nın elinde bulunan petrol alanlarının Müttefikler tarafından bombalanacağını söyledi. Türkiye'den Almanya'ya giden kromun kesileceğini nihayetinde bütün bu durumların Almanya ve onun uyduları üzerinde kötü bir moral etki yaratacağını önemle vurguladı.⁴⁶⁰

Menemencioğlu ise sabırla Türkiye'nin savaşa girmesiyle hava üslerini Müttefiklere açması konusunun birbirinden ayırt edilemeyeceğini Almanya'nın her ikisini de aynı gördüğünü ve buna şiddetle karşılık vereceğini belirtti. Menemencioğlu kendisi için en önemli durumun Sovyet Rusya'nın savaş sonrası niyetleri olduğunu vurguladı. Savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin Polonya sınırı ve Balkanlarla ilgili niyetlerine aldırmadan Türkiye nasıl savaşın içine girebilirdi? Sovyetler Birliği'nin şuanda Balkanlara olan ilgisi bunu göstermiyor muydu?⁴⁶¹ İngiliz tarafı takdir edebilirdi ki ortada bu şekilde işaretler varken Türkiye neden savaşın içine girip kendini zayıflatsın. Kaldı ki Türkiye'nin askeri durumunun zayıflığı ortadayken Almanya buna karşılık vermez miydi? Eden ise Türkiye'nin herhangi bir ülkeye saldırmayacağı için Almanya'nın da Türkiye'ye saldıracağını

---

⁴⁵⁹Bu durumu Hugessen de Ankara'da Menemencioğlu'na tekrar hatırlattı. Menemencioğlu, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye ne türden bir garanti vereceğini sorduğunda Hugessen, Stalin'in bir konuşmasına referansta bulunarak Müttefiklerin kendileriyle ittifak etmiş toplumların özgür yaşam haklarını tanyacaklarını belirtince Menemencioğlu Hugessen'in sözünü kesti ve onu dinlemek dahi istemedi. Hugessen'e göre bu olay oldukça anlamsızdı. Menemencioğlu hem Sovyet Rusya'nın garantisini soruyor hem de verilen garantiyi reddediyordu. FO 371 /37474/ R 1413 /55/44 8 Kasım 1943.

⁴⁶⁰ FO 371/37475/ Record Of The Second Meeting 8 Kasım 1943.

⁴⁶¹Gerçekten de İngiliz iç yazışmalarında da görüleceği gibi Sovyetlerin Bulgaristan'da bir Rus Bakan görevlendirmeleri, Bulgaristan ve Romanya ile özel olarak ilgilenmeleri İngilizlerin de dikkatini çekmiş ve Türkleri bu şartlar içinde savaşın içine çekmek konusunda zorlanacaklarını düşünmüşlerdi. Bkz; FO 371/37474 ve 37475 teki çeşitli raporlar.

düşünmediğini yineledi.⁴⁶² Türkiye için uygun görülen savaşın içinde pasif rol almaktı. Türk tarafı ise asla bunu onaylamıyordu. Menemencioğlu, Adana'da vaat edilen mühimmatın hala gelmediği bir ortamda bir de Ankara Hükümeti'ne savaşın içinde pasif bir rolde kalacakları söylenirse kamuoyunun bunu asla kabul etmeyeceği şeklinde bir çıkışta bulundu. Eden ise, savaşların stratejilerini kamuoylarının belirlemediğini zira İngiliz Hükümeti'nin ikinci cephenin açılacağını basına ve kamuoyuna sadece haber verdiğini bunu kamuoyunun seçimine sunmadığını ifade etti.⁴⁶³ İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskısının zirve yaptığı net bir şekilde izlenmektedir.

Görülüyor ki Müttefikler Türkiye'yi bir şekilde savaşın içine dâhil edecekler ama savaşa girdikten sonra Türkiye'nin ihtiyacı olan mühimmatı sağlamamak için de bu süreçte bu şekilde çaba göstereceklerdi. Çünkü Türkiye ikna edilirse kendi çıkarları nedeniyle savaşın içine gireceğinden Müttefiklerin onu mühimmat olarak destekleme sorumlulukları olmayacaktı. Türkiye'den pasif olarak savaşa girmesini istemelerinin de ana sebebi mühimmat teslimi zorunluluğundan kurtulmaktı.

Nihayetinde beliren duruma göre, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi bir an önce savaşa sokmak için çırpındıkları aşikârdı. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin savaşa girmesini kendileri üzerindeki Alman baskısının azalması, diğer taraftan ise Balkanlara İngiliz güçlerinin sevk edilmesini önlemek için istiyordu. İngiltere ise Ege ve Akdeniz'in Almanlardan temizlenmesi, yani imparatorluk ulaşım yollarının açılması amacıyla destekliyordu. Bu arada Sovyetler Birliği, İngilizler üzerinde konuyla ilgili baskısına devam ediyordu. Molotov, İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Sir Clerk'e Ankara Hükümeti'nin kendini zeki zannettiğini tek amacının savaşın dışında kalmak olduğunu söylüyor ve Müttefiklerin yapması gereken tek işin Ankara'yı baskıyla savaşa sokmak gerektiğini belirtiyordu. Clerk ise Türkiye'nin öncelikli korkusunun Sovyet Rusya'nın Balkanlardaki yayılmacılığı şüphesi olduğunu söyleyince Molotov bununla ilgili Ankara'ya garanti vermeye hazır olduklarını ama Türk Hükümeti'nin bunu da aşacağını vurguluyordu.⁴⁶⁴

Eden- Menemencioğlu buluşmasından ilk etapta çıkan sonuç, Türk heyetinin İngiliz tekliflerini hükümete duyuracağına dair sözü idi. Menemencioğlu, Eden'e

⁴⁶²FO 371/37475/ Record Of The Second Meeting 8 Kasım 1943

⁴⁶³FO 371/37475/ Record Of The Second Meeting, 8 Kasım 1943, Ayrıca, FO 371/ 37476/ R 12407/55/G 44 Anglo-Turkish Conversations In Cairo, 29 Kasım 1943

⁴⁶⁴ FO 371/37474/ R 395/55/44 6 Kasım 1943

bunun daha fazlasını yapamayacağını söyledi ve umutsuz olduğunu ekledi.⁴⁶⁵ 15 Kasım'da Menemencioğlu, İngiliz Büyükelçisi Knatchbull- Hugessen'i çağırarak Türkiye'nin İngiltere'nin tekliflerini reddettiğini bildirdi.⁴⁶⁶ Ama bu sırada İnönü, Türkiye'nin savaşa girmek zorunda kalabileceğini düşünmeye başladı.⁴⁶⁷ Asım Us'un notlarına göre İnönü, Falih Rıfkı Atay, Necmettin Sadak, Asım Us ve CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ı toplayarak "halkın yarın savaşa girebileceğimizi bilmesi gerekir" dedikten sonra "Bu savaşta şehirlerimiz harap olacaktır. Lakin kanun çıkaracağız. Özel yıkımlar devlet garantisi altında olacaktır. Savaştan sonra tamir edeceğiz" diyerek basından halkın savaşa hazırlanmasını talep etti.⁴⁶⁸

Aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacağı gibi Eden- Menemencioğlu Müzakerelerinin hemen akabinde Türkiye tarafının prensipte belli şartlara bağlı olarak savaşa katılmayı kabul etmesiyle birlikte bu durum Türk dış politikasında artık yeni bir süreci başlatacaktı.

2.8.2. EDEN-MENEMENCIOĞLU MÜZAKERESİNİN ÖNEMİ

Menemencioğlu, İngiltere'nin isteğine 15 Kasım'da ret yanıtını verdikten bir gün sonra yani 16 Kasım'da CHP grubuna giderek hükümet adına Mihver ülkelerine savaş açabilme yetkisi istedi ve dokuz saatlik bir görüşmeden sonra bu yetkiyi alabildi. Ancak bu karar Türkiye'nin savaşa girmesini İngiltere'nin yapacaklarına bağlıyor ve yeterli silah yardımının yapılması, hazırlık için iki aylık sürenin tanınması ve savaşın planının ortak hazırlanması gibi şartlar içeriyordu. Menemencioğlu, bu kararı Hugessen'e hemen bildirdi. Ayrıca savaşa katılma kararının Ankara Hükümeti'nin Batılı müttefikleri ile Balkanlarda yapacağı

⁴⁶⁵FO 371/ 37476/ R 12407/55/G 44 Anglo-Turkish Conversations In Cairo, 29 Kasım 1943, Ayrıca bkz; Sainsbury, **a.g.e.**,p.112.

⁴⁶⁶ FO 371/37475/11665/55/G 44, 15 Kasım 1943. Ayrıca bkz; Hugessen anılarında Menemencioğlu'nun Türkiye'nin prensipte savaşa girmeyi kabul ettiğini ancak bunu mühimmat gibi koşullara bağladığını ifade etmekteydi. Hugessen İngiltere'nin Türkiye'yi elinden geldiğince silahlandırmaya çalıştığından Türkiye'nin bu kararı adil olmaktan uzak buluyordu. Bkz, Hugessen, **a.g.e.**, p.196.

⁴⁶⁷İnönü, 1 Kasım 1943 te TBMM' de yaptığı konuşmada savaşın şiddetlenerek devam edeceğini bu durumun Türkiye'yi de yakından ilgilendireceğini Türk toplumunun da savaşın içinde oynaması gereken bir rol varsa bundan kaçınmayacağını söyleyerek toplumu savaşa hazırlamaya çalışıyordu. Bu konuşmanın İngiliz arşivindeki kaydı için bkz; FO371/37475/R 12089/55/44 Turkey, 23 Kasım 1943. Ayrıca bkz; **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)**, s.374.

⁴⁶⁸Asım Us, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1964, s. 582-583.

işbirliğinin niteliğinin belirlenmesine bağlı olduğunu anlattı.⁴⁶⁹Türkiye, bu şartlar altında savaşa aktif olarak katılabilirdi.

Eden- Menemencioğlu Müzakeresi, Türkiye'nin 17 Kasım 1943'te ilke olarak savaşa katılmayı kabul etmesiyle Türk-İngiliz ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasıdır. Böylelikle "Türk diplomasisinin savunma hattında taktik bir geri çekilmeden" söz edilebilir.⁴⁷⁰Görüldüğü gibi Türk dış politikasının belirleyicileri, Batılı müttefiklerini Sovyet Rusya'nın savaş sonrası ile ilgili istekleri konusunda artık ikna edemeyeceklerinin farkına vardılar. Bu yüzden, Türk dış politikasında bu konuda yeni bir taktik benimsenmeye başlandı. Artık Batılı müttefiklerle ilişkilerinde Türk tarafı, Sovyet Rusya konusunu hiç açmayacaktı. Zira İngiliz iç yazışmalarından da Türk dış politikasındaki bu ani değişiklik izlenebilmektedir. Türk basınına yakından takip eden İngilizler, Türk dış politikasındaki bu değişikliğin başlangıcını Eden- Menemencioğlu Görüşmelerinden de önce İnönü'nün 1 Kasım'da TBMM' de yaptığı konuşmaya dayandırmaktaydılar.⁴⁷¹ Türk tarafı ise bundan böyle İngiliz ve ABD'li yetkililere, Sovyet Rusya'nın Doğu Avrupa üzerinde gelecekle ilgili beslediği emelleri konusunda bir daha hiç uyarıda bulunmadı. Savaşa fiilen katılamama nedenlerini askeri ve lojistik sebeplere bağlayarak konuyu açıklama yoluna gitti.

Menemencioğlu'nun 13 Kasım'da ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steindart ile görüşmesinde bunun ilk defa uygulama alanına sokulduğu söylenebilir. Eden ile yaptığı müzakerelerde yaşadığı sıkıntıları anlatırken Menemencioğlu, bu sıkıntıların bütün kaynağının askeri ve savaş finansmanı ile ilgili olduğunu belirtti.⁴⁷² Menemencioğlu'nun Steindart'a açıkladığı bu hususların ilki, Türk Hükümeti'nin hava üsleri verme konusu yerine Türkiye'nin savaşa katılması sorununu tartışmayı tercih etmesiydi. Çünkü Müttefiklere hava üsleri verilmesinin Türkiye'yi savaşa sürükleyeceği kaçınılmaz bir gerçektir.⁴⁷³ Menemencioğlu'na göre Eden, Türkiye'nin

---

⁴⁶⁹ "Turkeys Alliance With Britain, Reported Discussions", **Times**, 24 Kasım 1943

⁴⁷⁰ Deringil, **a.g.e.**, p.155

⁴⁷¹ İnönü, 1 Kasım 1943'de TBMM'yi açış konuşmasının Türk dış politikasıyla ilgili bölümünde hiçbir şekilde Sovyet Rusya ile ilişkilere değinmezken Türkiye'nin mevcut savaşın tahrip edici etkilerini derin bir şekilde hissettiğini ama ülkenin bütün sıkıntılara rağmen savaşa girilmesi gerekiyorsa bundan kaçmayacağını söylüyordu. Bkz; FO 371/37475/12090/55/44, 23 Kasım 1943. Ayrıca bkz; **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri 1**, s.375-377.

⁴⁷² FO 371/37475/12090/55/44, 23 Kasım 1943

⁴⁷³ Bu durumu daha önce de Menemencioğlu defalarca İngiliz yetkililere söylemişti. FO 371/37474/R 11412 /G 8 Kasım 1943. Ayrıca bkz; FO 371/ 37476/ R 12407/55/G 44 Anglo-Turkish Conversations In Cairo, 29 Kasım 1943

savaşa katılıp eyleme girişmesini önerirken Ankara'nın Müttefiklerden yardım bekleyip beklemeyeceğini sormamıştı. Bundan sonra Türk dış politikacıları da Türk ordusunun saldırı için hazırlıklı olmadığını, olası bir Alman saldırısının İstanbul ve İzmir şehirlerinin yıkılmasına yol açacağını ve demiryolu şebekesi ile ulaşım sisteminin yok edilmesi sonucunda yokluk ve sıkıntı başlayacağını belirtmeye başladılar.

Menemencioğlu'na göre, İngiltere'nin Ege adalarını istilâ edip buralarda tutunmak için yeteri kadar kuvvet göndermemesi, Türkiye'nin savaşa katılmak için hazır duruma gelmesini olumsuz yönden etkilemişti. Müttefiklerin özellikle, kuvvetli bir hava gücünü, Türkiye'de bulundurmak için hemen göndermesi karşısında Türk Hükümeti, onlara üs vereceği için Mihver'in şiddetli bir tepkisiyle karşılaşma ihtimalini göz önünde bulundurmak zorundaydı. Almanya prestijini kurtarmak için kolay bir zafer kazanmak isteyecekti. Eden'in 3 Aralık tarihine kadar Türkiye'nin hava üsleri vermesi ya da savaşa katılması konusundaki isteği, gerekli askerî hazırlıkları yapmak ve kamuoyunu savaşa hazırlamak için yeterli değildi. Eden'in, Müttefiklerin Ortadoğu ve Balkanlarla ilgili askerî planları üzerine hiç olmazsa kısmî bir açıklamada bulunmadan Türkiye'den üs istemesi ya da savaşa katılmasını önermesi, mantıklı bir davranış değildi. İngiliz-ABD kuvvetleri eğer Balkanlara çıkarlarsa bu, Türkiye'yi destekleyecek yeterli gücü sağlayacağından, Türk Hükümeti savaşa katılmakta en küçük bir duraklama göstermeyecekti.⁴⁷⁴ Buradan anlaşılmaktadır ki Türk Hükümeti mevcut şartlar altında savaşa girmeyi salt ülkeyi büyük devletler için bir savaş alanı olarak kullandırmaktan başka bir işe yaramayacağını düşünüyordu.⁴⁷⁵

Görüldüğü gibi artık savaşa erken girmenin neden olacağı askeri maliyet ön plana alınırken politik nedenler üzerinde durulmuyordu. Tamamen askeri sorunlar ön plana çıktı. Meselenin askeri mahiyeti ele alındı. Bu durum, Türkiye'nin savaş

---

⁴⁷⁴ Menemencioğlu görüşmeler sırasında İngiliz ve ABD'lilerin Balkanlarda birlik yığması ve Balkanlarla yoğun olarak ilgilenmeleri durumunda Türkiye'nin de savaşa girebileceğini Eden'e belirtmişti. FO 371/37475/ Record Of The Second Meeting, 8 Kasım 1943. Ayrıca, FO 371/ 37476/ R 12407/55/G 44 Anglo-Turkish Conversations In Cairo, 29 Kasım 1943. Unutulmamalıdır ki Türk Dışişleri Bakanı bunu söylerken ABD ve SSCB'nin bir Balkan kampanyasına son derece soğuk yaklaşıtlarını bildiği için bu kadar emin konuşuyordu.

⁴⁷⁵ Zira bundan bir süre önce Papen ile görüşmesinde Menemencioğlu, politikada duygusallığın, tarihi dostluk ya da ezeli düşmanlık gibi terimlerin bir anlam ifade etmediğini söyleyerek Türkiye'nin de son derece realist olduğuna dikkati çekiyordu. Menemencioğlu devamla Türkiye'nin sadece kendisi için savaşacağına ve bu anlamda egoist olduğuna parmak basıyordu. Bkz; DGFP; Vol. XII, Doc.No 231, p.410.

politikasında yeni bir dönüm noktası anlamına geliyordu. Ama Eden-Menemencioğlu müzakerelerini Hugessen'dan de dinleyen Steindart, Türk Hükümeti'nin savaşa girmeme nedeninin askeri olmaktan çok politik olduğunu öğrenmişti. Ancak ABD, zaten savaş boyunca Türkiye üzerine yapılan savaşa girmesi yolundaki baskıları isteksiz karşılamıştı. Türk diplomatları bu dönemde Steindart'ın Türkiye'ye herhangi bir şekilde savaşa girmesi yolunda baskıda bulunmadığını açıkça görüyorlardı. Steindart hatta Türk tarafının gösterdiği inadin Sovyet Rusya tarafından saldırganca yorumlanmaya sebep olmaması için çaba harcamaktaydı. ABD Büyükelçisi için bu yeni Türk taktiği inandırıcılığı çok olmasa da daha mantıklı ve kullanılabilir görünüyordu. Türkiye'nin de zaten savaş dışı konumunu en iyi şekilde korumak için bilerek bu yolu seçtiğini onaylamaktaydı.

ABD Büyükelçisi Steindart, ABD Dışişleri Bakanlığı'na, Menemencioğlu ile yaptığı görüşmenin değerlendirmesini yaparken şöyle diyordu: “Türkiye salt hava üssü vermektense doğrudan savaşa girmeyi tercih etmektedir. Çünkü onlara göre üs vermekle savaşa girmek eş anlamlıdır.”⁴⁷⁶ Gerçekten de İngilizler hava üssü konusunda ısrar ederken Ankara, savaşılacaksa eğer, geniş kapsamlı bir plan çerçevesinde kesin ve net bir şekilde savaşa girmekten yana tavır takındı. Türk dış politikasının belirleyicilerine göre bu tutum Türkiye'ye zaman kazandıracığı gibi Müttefiklerle de arasının açılmamasını sağlayacaktı.

2.9. TAHRAN KONFERANSI – CHURCHILL'İN ARTAN BASKISI

28 Kasım – 1 Aralık 1943 tarihlerinde Roosevelt, Churchill ve Stalin arasında gerçekleşen konferanstır. Bu konferans, savaş sırasında ilk defa, savaş sonrası dünyanın nasıl şekilleneceği sorusunun masaya yatırılması açısından dikkate değerdir. Savaşın “üç büyükleri” ilk defa savaş sonrası siyasal düzen için belirleyici kararlar almaya başladılar.⁴⁷⁷ Daha savaş bitmeden böyle bir toplantının yapılmasında Roosevelt etkili oldu. Aslında Roosevelt bu toplantıyı Stalin ile yapmak

---

⁴⁷⁶ Hull, **a.g.e.**, C. II, p.1370.

⁴⁷⁷ Londra'da Sovyetler Birliği Büyükelçiliği'nin yayımladığı “Sovyet War News” adlı gazetede Üç Büyükler Konferansı olarak anılan bu konferans büyük bir başarı ve zafere giden en önemli aşamalardan biri olarak tanımlanıyordu. Bkz; “Three Power Conference In Teheran”, **Soviet War News**, 7 Aralık 1943. Yine Londra'daki Sovyet Büyükelçiliği'nin yayımladığı Soviet Monitor de Izvestia'dan yaptığı alıntılarla Sovyetler Birliği'nde bu konferansın büyük bir ses getirdiğini vurguluyordu. “The Important Meetings Of The Learders Of The Three Allied Powers”, **Soviet Monitor**, 7 Aralık 1943. Ayrıca bkz; FO 371/ 37064/ R 7274/7274 /38, 8 Aralık 1943

istiyordu. Çünkü savaş sonrasında dünyasını ikisinin şekillendireceğini düşünüyordu. Bu nedenle Roosevelt'in tasarısında Churchill'in katılmayacağı, Bering Boğazı'nda Stalin ile birlikte bir toplantı vardı. Ne var ki Stalin'in uçak korkusu bu toplantı tasarısının gerçekleşmesini engelledi.

Üç büyük devletin başkanlarının toplanması gündeme geldiğinde Stalin'in, ülkesi sınırlarından çıkmak istemeyişi nedeniyle toplantının nerede yapılacağı bir süre sorun teşkil etti. Roosevelt'in Stalin'e toplantı yeri olarak önerdiği yerlerden birisi de Ankara idi. Stalin'e yazdığı gizli mesaj ile "Ev sahibi olma fikri Türklerin hoşuna gidebilir" şeklindeki fikriniilettili.⁴⁷⁸ Bununla birlikte Stalin toplantı yeri olarak, Nazilerin daha bir ay önce boşalttıkları Tahran'ı kabul etti.

Moskova Konferansı'nda ABD ve Sovyet Rusya'nın desteğini alan Churchill, burada da Türkiye üzerinde baskı yapmak için ortak kararın çıkması adına oldukça fazla çaba gösterdi.⁴⁷⁹ Tahran Konferansı'nın 28 Kasım tarihinde yapılan ilk toplantısında Türkiye sorununu ortaya atan Churchill'e göre Türkiye'nin savaşa girişi, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının ulaşımına açılmasına ve Karadeniz yolu ile Sovyetler Birliği'ne erzak, silah ve cephane gönderilmesine imkân verecekti. Aynı biçimde düşmana karşı kullanılmak üzere Türk hava üslerinden de yararlanılabilecekti. Karadeniz yolu açılırsa güney Rus limanlarına düzenli olarak güvenli bir şekilde savaş gereçleri ve yiyecek gönderilebileceğini vurgulayan Churchill'e Stalin'in müdahalesi, mevcut konvoyların zaten güvenli bir şekilde Sovyetler Birliği'ne ulaştıkları şeklinde oldu.⁴⁸⁰ Bu müdahaleyi duymazlıktan gelen Churchill, konuşmasını Türkiye'nin ne şekilde savaşa sokulabileceği ve Türkiye'nin savaştaki rolü ile bunun Balkanlı toplumlar üzerindeki psikolojik etkisi hakkında sürdürdü. Stalin'in Türkiye savaşa girerse Churchill'in ne gibi tedbirler düşündüğüne dair sorusuna Churchill, yapılacak ilk işin Türkiye'ye 20 kadar uçak filosuyla bir miktar uçaksavar topunun gönderilmesi olduğunu ifade edip Türkiye'nin Batı kıyılarındaki adaları işgal etmek için ise iki, üç tünden fazla bir kuvvete ihtiyaç olmadığını ekledi. Churchill'e göre Türk tarafının hava savunmasına ihtiyaçları

---

⁴⁷⁸SSCB Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaş'ında Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Türkiye Üzerine Yazışmaları, çev. Levent Konyar, İstanbul, Cumhuriyet Yay., 2000, s.120

⁴⁷⁹William Hardy McNeill, **America, Britain & Russia, Their Cooperation And Conflict, Survey Of International Affairs**, London, Oxford University Press, 1953, p.352. Ayrıca bkz; **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları Gizli Belgeler**, İstanbul, Sinan Yay., 1972, s.46-51.

⁴⁸⁰WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversitons In Tehran And Of Anglo-American- Turkish Conversitons In Cairo, 7 Ocak 1944. Ayrıca bkz; Valentin Berojkov, **Tahran 1943**, çev; Hasan Ali Ediz, Ankara, Bilgi Yay., 1970, s.130.

olmasına rağmen askeri birliklere ihtiyacı yoktu. Silahlı elli tümene sahip olan bu ülkenin askeri birlikleri cesurlukları ile biliniyordu.⁴⁸¹ İngiltere'nin Türkiye'ye bunun dışında önerdiği bir şey de yoktu.

Bu konferansta, ABD Başkanı Roosevelt'in tutumu önemlidir. Çünkü Roosevelt, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda Normandiya çıkarmasından herhangi bir şekilde fedakârlıkta bulunulmasını kesinlikle istemiyordu. 28 Kasım sabahı gerçekleşen Ortak Komutanlar Toplantısı'nda kurmay başkanlarını Türkiye'nin savaşa girip girmemesi ile ilgili soru yağmuruna tuttu ve başta General Marshall olmak üzere kurmay başkanların askeri malzeme, asker gücü vs. alanında Ege Denizi'nin desteklenmesi zorunda kalınacağı uyarılarından sonra Türkiye'yi savaşa girmeye zorlama ile ilgili niyetlerinden vazgeçti.⁴⁸²

Aynı toplantıda İngiliz Generali Alanbrooke ise Türkiye'nin savaşa girmesinin sadece politik olarak değil askeri anlamda da çok yararlarının olacağını ve bunun Müttefiklere birçok üstünlük sağlayacağını belirtti. Türkiye'nin savaşa girmesi Çanakkale Boğazı üzerinden bir ulaşım sağlayıp Romanya ve Bulgaristan'ın savaştan çıkmaları ihtimalini doğurması gibi çok önemli bir anlam taşıyabilirdi. Ayrıca İngiliz ve ABD'li yetkililer Karadeniz üzerinden Sovyet Rusya ile doğrudan doğruya bir ilişki kurabilirlerdi. Nihayet Müttefiklerin Türkiye'de kuracakları hava üslerinden Almanya açısından en önemli bölgelere, özellikle Almanya'ya çok gerekli bir madde olan Romanya'daki petrol kuyularına hava akınları düzenlenebilirdi. Karadeniz yolunu açıp Sovyet Rusya'ya daha seri yardım götürebilmek için başta Rodos olmak üzere Batı Anadolu'daki bazı adaların işgal edilmesi yeterli idi. Bunun için de çok fazla kuvvete ihtiyaç yoktu. Yalnız Alanbrooke'ta Churchill'in görüşüne uygun olarak Overlord harekâtını bir süre ertelemek gerekeceğini belirtti. Bu görüşe Sovyet General Voroşilov şiddetle karşı çıktı.⁴⁸³ ABD'li Hopkins, Rodos'un alınması için ne kadar çıkartma gemisine ihtiyaç duyulduğunu sorduğunda Churchill, Türkiye'ye bununla ilgili herhangi bir söz verilmediğini ve bunun için ayrılan bir çıkartma

---

⁴⁸¹Churchill anılarında "Türkiye bir ödül olacaktı. Onu elde edebilirsek Karadeniz'e tek asker çıkarmadan Sovyetler Birliği'ne giden yolu güvenlik altına almış olacaktık. Bu konuda Stalin'i kazanabilirdim. Ama Roosevelt askeri uzmanları tarafından yanlış bilgilendiriliyordu. ABD'li arkadaşlarımız tam bir inatçılık içindeydiler..."demektedir. Bkz; Churchill, **Closing The Ring**, pp.305-312

⁴⁸² WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversitions In Tehran And Of Anglo-American- Turkish Conversitons In Cairo, 7 Ocak 1944

⁴⁸³WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversitions In Tehran And Of Anglo-American- Turkish Conversitons In Cairo, 7 Ocak 1944, Ayrıca bkz; Arthur Bryant, **The Turn Of The Tide**, London, Collins St James's Place, 1957, pp. 457-477.

gemisinin olmadığını söyleyince Roosevelt, İnönü'nün yerinde olsaydı kendisinin Girit veya diğer adalardan bir tanesini bu iş için talep edebileceğini söyledi.⁴⁸⁴ Churchill'in Ankara'yı savaşa sokmakla ilgili düşüncelerinin ne kadar irrasyonel olduğu Roosevelt tarafından da böylece onaylanmış oluyordu.

Stalin,'in “Türkiye savaşa girmeyi isteseydi bu zamana kadar girerdi. Onun savaşa girmesi konusunu çok olanaklı bulmuyorum” şeklindeki sözlerinin ardından Roosevelt,“Türkiye Cumhurbaşkanı'nın yerinde ben olsaydım o kadar çok uçak, tank, araç ve gereç isterdim ki, isteklerim Overlord harekâtının sürekli ertelenmesine yol açardı”dedi.⁴⁸⁵ Görülmektedir ki ABD, Türkiye'nin savaşa girmesi taraftarı değildir. Çünkü Türkiye'yi savaş malzemesi anlamında desteklemek açılacak olan ikinci cepheyi sıkıntıya sokabilirdi.Churchill'in Büyük Okyanus'taki bazı kuvvetlerin ve gerecin Doğu Akdeniz'e gönderilebileceğine dair isteğine Roosevelt, o cepheden hiçbir çıkartma gemisini çekmenin mümkün olmadığını söyleyerek sert çıktı.⁴⁸⁶

Bu konferansta Müttefiklerin uygulayacağı savaş stratejisi tartışıldığında İngiltere'nin Rodos'a yapacağı bir saldırının Türk hava kuvvetlerince desteklenmesi gereği üzerinde duruldu. Ama Türk hava kuvvetlerinin elindeki uçakların oldukça eski ve sayılarının yetersizliğini istatistiklerle bildiren ABD'li uzmanların görüşlerinin de etkisiyle Roosevelt, Türkiye'nin savaşa katılmasının Müttefikler için artı bir yük anlamına geleceğini düşünmeye başladı.⁴⁸⁷

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi savaşa sokmakla ilgili Moskova Konferansı'ndaki o hararetli ve ateşli halinin yerini burada pasif bir tutuma bırakması oldukça çarpıcıdır. Moskova Konferansı'nda Türkiye'yi bir an önce savaşta görmek isteyen Molotov'un yerini burada konuya oldukça soğuk yaklaşan Stalin'in varlığı dikkat çekicidir.⁴⁸⁸ Feridun Cemal Erkin'e göre bunun nedeni, Müttefik güçlerin desteklediği bir Türkiye'nin onun Balkanlarla ilgili isteklerinin önünde ciddi bir

---

⁴⁸⁴ Gerçekleştirmeyi tasarladığı Ege Harekâtı için Churchill'in tek bir çıkartma gemisi dahi ayırmadan Türk tarafını bu iş için ikna edeceğini düşünmesi ilginçtir. Churchill'e göre Türk Hükümeti'nin, İngilizlerin yenilediği Bodrum ve İzmir hava üslerini Müttefiklere açması yeterliydi. Buradan kalkacak Müttefik savaş uçakları Ege'de Almanlara karşı hava üstünlüğünü ele geçirecek ve Alman kuvvetlerini bu sahadan çıkartmaya yetecekti. Oysa Türkler bu durumun “de facto” yani fiili olarak kendilerini savaş sahnesine sokacaklarından emindiler. Ve bu durum da savaş içindeki Türk- İngiliz çelişkilerinden birini oluşturacaktı. Churchill, **Closing The Ring**, p. 345

⁴⁸⁵ Churchill, **Closing The Ring**, p. 313, Sainsbury, **a.g.e.**, p.232, Berojkov, **a.g.e.**, s.132.

⁴⁸⁶ WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversitions In Tehran And Of Anglo-American Turkish Conversitions In Cairo, 7 Ocak 1944

⁴⁸⁷ WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversitions In Tehran And Of Anglo-American Turkish Conversitions In Cairo, 7 Ocak 1944

⁴⁸⁸ Denniston,**a.g.e.**, p.124. Sainsbury, **a.g.e.**, p.267

engel olacağıdır ve Stalin'in fikrine göre yapılması gereken, Türkiye'yi Batılılardan ayırıp yıprattıktan sonra daha kolay etki altına almaktır.⁴⁸⁹

Aydemir'de aynı şekilde savaşa baskı ve emirle giren bir Türkiye'nin Moskova'nın daha çok etkisi altında kalacağını ama savaştan güçlü çıkan bir Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin bölgeyle ilgili nüfuzuna gölge düşüreceğini belirtmektedir.⁴⁹⁰ Churchill, her şeye rağmen Sovyet liderin bu görüşünü değiştirip onu Türkiye'yi savaşa sokma çizgisine geri getirmeyi amaçlıyordu. Stalin, Moskova Konferansı'ndan sonra geçen aylar içinde Sovyet güçleri başarılar kazanmış ve cephelerde ilerleme sağlamış durumda iken Türkiye kanalıyla Müttefiklerin ordularını Balkanlarda görmemek için artık Churchill'in fikrine sıcak bakmıyordu. Bunun içindir ki Churchill'e, bütün kuvvetin açılması tasarlanan ikinci cephe yani Overlord harekâtı üzerinde toplanmasını, ötekilere oyalama harekâtı gözüyle bakılmasını önerdi. Stalin, Türkiye'nin savaşa katılmasından umudunu kestiğini de ekledi ve bütün baskılara rağmen bunun gerçekleşmesini beklemediğini belirtti.⁴⁹¹ Churchill, özellikle Sovyetler Birliği'nin savaşa girmesi yönündeki teklifini reddeden Türkiye'nin bir çılgınlık yapmış olacağını söylerken Stalin, Türkiye gibi tarafsız ülkelerin çılgın olmayı bilerek seçtiklerini vurguladı.⁴⁹²

Churchill, Müttefik güçlerin 1944 baharında Güney Fransa'dan başlatmayı düşündükleri Overlord harekâtına kadar geçecek süre içinde Almanya'yı şaşırtmak ve Alman güçlerini parçalamak adına Balkanlarda bir harekât yapılması için çalışıyor, tüm enerjisini bu projesini kabul ettirmek için harcıyordu. Churchill'e göre Balkan harekâtı, Overlordun yerini almayacaktı ve bu harekâtı zarara uğratmayacaktı. Balkanlarda düşündüğü bu harekât için büyük oranda İngiliz-ABD güçlerine ihtiyacının olmayacağını, bu harekâtın Overlordu etkilemeyeceğini yineleyip ABD'den bu anlamda destek istedi. Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda Bulgaristan Türkiye'ye saldırırsa Bulgaristan'a Sovyet Rusya'nın savaş ilan edip etmeyeceğini sorunca Stalin, açık ve net bir şekilde Sovyet Rusya'nın bu durumda Bulgaristan'a savaş ilan edeceğini ifade etti.⁴⁹³ Stalin, "İngilizler ve ABD'liler, Sovyetler Birliği'ne gerçekten yardım etmek istiyorlarsa bir an önce Overlord'u

⁴⁸⁹ Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s.222

⁴⁹⁰ Aydemir, **a.g.e.**, C. II, s.266.

⁴⁹¹ WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversitions In Tehran And Of Anglo-American- Turkish Conversitions In Cairo, 7 Ocak 1944

⁴⁹² Churchill, **Closing The Ring**, p.316

⁴⁹³ WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversitions In Tehran And Of Anglo-American Turkish Conversitions In Cairo, 7 Ocak 1944, Churchill, **Closing The Ring**, p.325

başlatırlar, düşündüğünüz Balkan harekâtı, Overlord'dan sonra mümkün olabilir”, demeyi de ihmal etmedi.⁴⁹⁴ Almanya açısından Fransa'nın en zayıf nokta olduğunu belirten Stalin, İtalya yoluyla Güney Fransa'ya kuvvetlerin yığılması gerektiğini, Overlord'dan yapılacak en küçük bir fedakârlığı asla kabul etmediklerini önemle vurguladı ve Stalin'e göre zaten Türkiye savaşa girmeyi kabul etmeyecekti.⁴⁹⁵ Churchill, bunun üzerine Stalin'in Türkiye'nin savaşa girmesi ile ilgili ne düşündüğünü sorunca Stalin umutlu olmadığını ama denemekte yarar olduğunu yineledi ve devam etti. “Gerekirse bunun için boğazını sıkmalıyız...”⁴⁹⁶

Churchill ise, Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi savaşa çekmek konusunda, Boğazlarla ilgili iştahını kabartmaktan da geri kalmadı. 29 Kasım 1943 tarihinde Stalin'le yaptığı görüşmede, eğer Türkiye, üç büyük devletin savaşa girmesi konusundaki isteğine olumsuz yanıt verirse, bu durumun onun savaş sonrası için Boğazlar statüsüne olumsuz etki yapacağını ve bununda Türkiye için ciddi sonuçlar yaratacağını söyleyeceğini belirtti.⁴⁹⁷ Stalin, Churchill'in bu cömertliği karşısında temkinli davranıp Türkiye'nin Sovyetler Birliği için çok da önemli olmadığını ima etti. Projesini daha cazip kılmak isteyen Churchill buna ek olarak Türkiye'ye aslında pek bir yardım götürmek gerekmediğini Türkiye'den elde edilecek hava üslerinin ise düşük bir bedel karşılığı alınacağını belirtti. Sovyet Rusya liderleri ise bu konuşmayı tam olarak anlamlandıramadı. 30 Kasım'da Molotov Eden'e, Churchill'in ne demek istediğini sorunca Eden'in cevabı onun dahi Churchill'in bu konuşmasından bir şey anlamadığı şeklinde oldu.⁴⁹⁸

1 Aralık günü Churchill ile Sovyet Birliği delegeleri arasında geçen toplantıda Churchill, Türkiye'den açıkça şikâyetçi oldu ve Türkiye'ye küçük bir öneriyle gidildiğinde daha büyük bakış açısı istediklerini, daha büyük önerilerle gidildiğinde de geniş kapsamlı düşünmeyi yeğlediklerini belirtip bu ülkeye karşı çok

---

⁴⁹⁴ Sainsbury, **a.g.e.**, p.244.

⁴⁹⁵ WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversations In Tehran And Of Anglo-American Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944, Ayrıca bkz; Churchill, **Closing The Ring**, pp.313-314

⁴⁹⁶ Churchill, **Closing The Ring**, p.314. Yalnız Churchill'in anılarında, Stalin tarafından söylendiği iddia edilen bu ifade, İngiliz arşivindeki Savaş Kabinesi'ne ait olan resmi görüşme kayıtlarında bulunmamaktadır.

⁴⁹⁷ WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversations In Tehran And Of Anglo-American- Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944

⁴⁹⁸ WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversations In Tehran And Of Anglo-American- Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944, Churchill, **Closing The Ring**, p. 347

da umutlu olunmadığını vurguladı.⁴⁹⁹ Aynı toplantıda Molotov, Türkiye'nin savaşa girmeyi reddetmesi halinde İngiliz Başbakanın Türk devlet adamlarına Boğazların statüsü ile ilgili bir değişiklikten bahsedip bahsetmeyeceği ile ilgili sorusu üzerine Churchill, kişisel görüşünün Türkiye'nin daha da fazla direnmesi durumunda Boğazların statüsünde bir değişiklikten yana olacağı şeklinde oldu. İngilizlerin ABD'lilerle birlikte bir dostluk ruhu içinde Ankara'dan istedikleri dayanışmaya olumlu yanıt bulamazlarsa bu ülkeyi Sovyetler Birliği'nin her türlü talebine karşı desteklemeyeceklerini yani Türkiye'nin Batıdan bir güç bulamayacağını ekledi. Bu cevap karşısında Molotov tatmin olmuş görünüyordu.⁵⁰⁰

Neticede ikinci cephenin açılması ile ilgili kesin karara bu konferansta varıldı. İkinci cephenin yani Güney Fransa sahillerindeki Normandiya'dan 1944 baharında başlatılacak olan Overlord adıyla bilinen bu harekâtın başkomutanının kim olacağına dair Stalin'in sorduğu soruyu Churchill, bunun daha tespit edilmediği ama ABD tarafından birinin bu harekâtı yöneteceği şeklinde yanıtladı.⁵⁰¹ İkinci cephenin açılmasına bu konferansta karar verilmesinin nedeni, 19 Kasım 1943'te Iowa zırhlısında Genelkurmay başkanlarıyla konuşan Roosevelt tarafından Sovyetler Birliği'nin artık Avrupa'nın içine doğru aktığının tespit edilmesi idi.⁵⁰² Çünkü bu dönemde Sovyetler Birliği, Besarabya'dan 40 mil ve Polonya sınırından da 60 mil kadar batıya gelmişti.

Tahran Konferansı'nın önemli bir özelliği, Müttefikler arası görüş ayrılıklarının burada belirmeye başlamasıdır. Sovyetler Birliği'nin Balkanlara girip bir daha çıkmayacağını düşünen Churchill'in sürekli olarak ikinci cephenin Balkanlarda açılmasını sıkıcı olması pahasına ısrar etmesi ve Sovyet liderlerinin de bunu fark etmelerinden dolayı Churchill'in fikrine karşı çıkmaları bu konferansın özelliklerinden biridir. Roosevelt'in ise savaş sonrası dünyanın şekillendirilmesinde Stalin ile işbirliği yapacağı hayaline kapılması nedeniyle Stalin ile bu konferansta

---

⁴⁹⁹ Türkiye, Müttefiklerin savaşa girmeleri yönündeki tekliflerini reddederse onlara İngiltere'nin artık çok soğuk bakacağı ve bu ülkeyle hiçbir şekilde ilgilenmeyeceği söylenecekti. WP (44) 8 Records Of The Anglo-American-Russian Conversations In Tehran And Of Anglo-American- Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944, Churchill, **Closing The Ring**, p.347

⁵⁰⁰ Churchill, **Closing The Ring**, p.347. Sainsbury, **a.g.e.**, pp.270-271. Ne var ki Londra'nın uzun dönemli Ortadoğu politikasında Türkiye'nin kilit bir yere sahip olduğu ve bu ülkenin İngilizler açısından asla kaybedilmemesi, küstürülmemesi gerektiği İngiliz Dışişleri Bakanlığı iç yazışmalarından rahatlıkla izlenebilir. İngiliz yetkililerin burada yaptığı sadece kısa dönemli çıkarları açısından geçici bir politik yaklaşımdır ve zaten Türkiye de bunun farkındadır. Bkz; FO 371/ 37473, 37510 numaralı dosyalardaki çeşitli raporlar.

⁵⁰¹ Sainsbury, **a.g.e.**, p.243.

⁵⁰² Ataöv, **a.g.e.**, s.119

oldukça yakın poz vermesi ve Churchill ile aralarındaki sorunların su yüzüne çıktığının görülmesi önemlidir.

2.10. İKİNCİ KAHİRE KONFERANSI VE TÜRKİYE ÜZERİNDE ARTAN İNGİLİZ BASKISI

2.10.1. İKİNCİ KAHİRE KONFERANSI SÜRECİ

Tahran Konferansı'nda, yapılması planlanan Kahire toplantısı için Churchill ve Roosvelt tarafından İnönü'nün Kahire'ye davet edilmesi kararı alınmıştı.⁵⁰³ İnönü ise Tahran Konferansı sonrası böyle bir daveti kuşkuyla karşıladı. Bakanlar Kurulu'nda geçen ateşli bir tartışma sonrasında, serbestçe görüş alışverişinden öteye geçmemek ve görüşmenin Tahran'da, İngiliz, ABD'li ve Sovyet yetkililerce önceden alınmış kararların bildirilmesi niteliğinde olmaması kaydıyla Türkiye'nin çıkarına olduğu görüşü ağır bastı. İnönü ise yapılacak görüşme Kahire'de alınan bir kararın tebliği niteliğindeyse katılmayacağını ama eşitler arasında bir ilişki içinde ortak dava için bir çözüm arayışına girilecekse katılacağını bildiren bir mektup yazdı. Bu mektubu Hugessen, Churchill'e ilettili.⁵⁰⁴ Churchill'in buna cevabı ise, görüşmelerin kesinlikle eşit, hür bir ortamda olacağı ve peşin hükümler olmaksızın gerçekleşeceğine dair oldu.⁵⁰⁵ Buna Roosevelt'in yanıtı ise Steindart'a verdiği talimatta İnönü'ye açıkça eşit kişiler arasında serbestçe tartışma yapılması için çağrıldığı konusunda gereken güvencenin verilmesi yönündeydi. ABD Başkanı ayrıca İnönü ile görüşme fırsatı yakalayacağı için çok mutlu olduğunu da ekliyordu.⁵⁰⁶

4 Aralık 1943 sabahı Adana'ya gelen İnönü, havaalanında kendisiyle birlikte Kahire'ye gitmek isteyen askeri heyeti geri gönderdi. İnönü'nün bundan kastı şüphesiz ki Kahire'de ayrıntılı askeri müzakerelere girmek istemeyişi idi. Buna karşılık İnönü'nün cebinde kendisine hükümet ve partisi tarafından verilen savaşa girmek için karar almaya dönük tam yetki veren belge vardı. Adana'da İnönü'yü hem bir ABD hem de bir İngiliz uçağı bekliyordu. Böylece hemen bir protokol sorunu ortaya çıkmış oldu. Ancak Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ABD uçağıyla

⁵⁰³ FO 371/37476/R 12548/55/G44 1 Aralık 1943.

⁵⁰⁴ FO 371/37476/R 12561/55/G 44 2 Aralık 1943.

⁵⁰⁵ FO 371/37476/R 12561/55/G 44 2 Aralık 1943 Ayrıca bkz; **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü yay., s.188.

⁵⁰⁶ FO 371/37476/R 12561/55/G 44 2 Aralık 1943.

İnönü'nün, kendisinin de İngiliz uçağıyla yola çıkacaklarını belirterek sorunu çözümlenmiş oldu. Fakat bu olay, İngiliz yetkililerle ABD'liler arasındaki siyasi koordinasyon eksikliğinin vardığı boyutu açıkça gösteriyordu ve bu durum tabii ki Türk heyetinin gözünden kaçmadı.

Kahire toplantısı aynı gün yani 4 Aralık 1943'te Başkan Roosevelt'in kaldığı Mena House'da başladı. Toplantıyı açan Roosevelt, savaş sonrası dünyasının oluşturacağı yeni düzeni ve kurulacak BM'nin önemini belirten bir konuşma yaptı. Ondan sonra sözü alan Churchill ise Türkiye'nin savaşa katılması gerektiğini belirtti. 1943 yılının başında İnönü ile Adana'da yaptığı görüşmeyi hatırlatarak o zaman Türkiye'nin savaşa girmesini istemediğini çünkü henüz bunun için o tarihin erken olduğunu ama şimdi Türkiye'nin savaşa girmesi için tam zamanın geldiğini ekledi. Yılın başında bölgede var olan tehlikeler şimdi tamamen kaybolmuştu. Savaşa girmediği takdirde Türkiye'nin, savaş sonrası dünyanın düzenini aktif bir şekilde oluşturan devletler arasında olamayacağını belirtti.⁵⁰⁷ Churchill, Türkiye'nin savaşa girmesi halinde Sovyetler Birliği ile dost ve müttefik olarak kalacağını diğer türlü savaş sonrası dünyasında çok yalnız kalarak "hâkimler arasında değil seyirci olarak koridorlarda dolaşacağını..." ifade etti.⁵⁰⁸

Roosevelt ve Churchill'in buraya geliş amaçları, doğrudan ve hemen Türkiye'yi savaşa dâhil etmek değil, önce havaalanlarını Müttefiklere açıp sonra kademeli bir şekilde Türkiye'yi savaşın içine almaktı. Bu süreçte Türkiye, Müttefikler tarafından silah mühimmatı yönüyle desteklenecekti. Onlara göre İnönü, Şubat 1944'de havaalanlarını Müttefiklere açmayı kabul edebilirdi. Churchill ve onun tezini tekrar eden Eden, İnönü'yü ikna etmek için bütün enerjilerini harcayacaklardı.⁵⁰⁹

Churchill, Almanya'nın olası bir saldırısı karşısında Türkiye'yi Sovyet Rusya'nın kurtaracağını da ekledi. Aslında bu durum tam da Türk tarafının korktuğı senaryo idi. Bu tür uyarılar, Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan korktuğundan Churchill'in haberdar olduğunu göstermekteydi ama bu korkuyla baş etmek için Churchill'in izlediğı politika, İnönü ve Menemencioğlu'nun izlediğı politikadan çok farklıydı.

⁵⁰⁷ Kahire Konferansı'nın İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndaki kayıtları için bkz; FO 371/ 44066/ Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944. Bkz; FO 371/ 37477/R 12825/G, 8 Aralık 1943. İngiliz Savaş Bakanlığı'ndaki kayıtları için bkz; W.P (44) 8 Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944.

⁵⁰⁸ FO 371/ 44066/ Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944.

⁵⁰⁹ Sainsbury, a.g.e., p.288.

Çünkü Türk tarafı, bu konuyu tartışmaya artık hiç istekli değildi. Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası dönem için planladığı politikayı kendisinin değiştiremeyeceğini biliyordu ve kendi politikalarını buna göre çizmişti. Tabii ki Kahire'de bundan hiç bahsedilmedi. İlk günkü bu görüşmede İnönü'nün Churchill'e yanıtı ise Almanya'nın Kafkaslara indiği en tehlikeli günlerde bile Türkiye'nin Almanya'dan duyduğu korkuya rağmen Müttefiklerin yanında istikrarlı bir politika izlediği şeklinde idi.⁵¹⁰ Türkiye salt savaşa fiili olarak girmediği için bu davranışı hak etmiyordu. İnönü, "...Ne İngiltere ne de ABD bize diyebilir ki siz savaşa girmediğinizden dolayı tehlikeyi hak ettiniz..." dedi.⁵¹¹

İnönü ve ekibinin Kahire'deki taktikleri, mümkün olduğu kadar uzun süre savaşın dışında kalıp kuvvetlerini korumak, Müttefiklerden çok silâh almak ve Sovyetler Birliği'nin kendilerini bir olupbittiyle karşı karşıya bırakmaması için hazırlıklı bulunmaktı. Ankara Hükümeti savaşa ancak Müttefiklerin istekleri ile girecekti ama bunun da belli koşulları vardı. Bunlar gerekli silahların alınması ve daha da önce Balkanlara bir İngiliz- ABD kuvvetinin gönderilmesi idi. Oysa bu ülkelerden Türkiye'ye bu zamana kadar vaad edilen silahların çok azı gönderilmişti. Yeteri kadar mühimmat gönderildiği ve diğer şartların da yerine getirildiği takdirde Türk tarafı savaşta var olacağını bildirecekti. İnönü sözlerine şu şekilde devam etti:

"Türkiye, belirli bir askeri işbirliği planı içinde savaşa girer. Yoksa sırf savaşta bulunmuş olması için değil. Bunun da en önemli şartı askeri hazırlığın ve yardımın Türkiye'nin savaşa girmesinden önce tamamlanması ve Almanların bu hazırlıkların tamamlanıncaya kadar tahrik edilmemesi için azami dikkatin sarf edilmesidir. Türkiye'nin savaşa girmesi, Müttefiklerin başarısı için lüzumlu ve müessir olması halinde bir anlam ifade eder."⁵¹²

Türk tarafı bu konferansta Sovyet faktöründen ve bu zamana kadar bir mazaret olarak ileri sürülen Sovyetler Birliği korkusundan hiç bahsetmedi. Savaşın dışında kalmanın bütün sorumluluğu, askeri anlamda Türkiye'nin eksikliklerine bağlandı. Bilindiği gibi böyle bir politikada başlangıç, Eden-Menemencioğlu'nun Kahire görüşmeleri idi. Bu buluşmadan sonra Türkiye politik taktik açısından değişikliğe girmişti.

⁵¹⁰FO 371/37476/R 12561/55/G 44 2 Aralık 1943.

⁵¹¹FO 371/37476/R 12561/55/G 44 2 Aralık 1943

⁵¹²FO 371/ 44066/ Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944. FO 371/37476/R 12561/55/G 44, 7 Aralık 1943.

Weisband'ın aktarımına göre yazar İnönü'ye, Roosevelt'i Stalin'e karşı yeniden uyarıp uyarmadığını sormuş, İnönü'de böyle bir denemeye girişmediğini belirterek, şunları söylemiştir:

“İngilizlerin ve ABD’lerin Sovyetlerle, Türkiye'nin çıkarlarını feda edecek bir anlaşmaya varmalarından korkuyordum ama bunu söyleyemedim. ABD’lilerle İngilizler, Sovyet Rusya'nın müttefikiydi ve hâlâ birlikte savaşıyorlardı. Olayları son derece yakından izlemem ve bunlarla baş edebilmek için en doğru diplomatik yolları bulmam gerekiyordu.”⁵¹³

Gerçekten de Türk tarafı, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası tutumları ile ilgili endişelerinden hiçbir şekilde bahsetmediği gibi İngiliz yetkililer bu konuyu açtıklarında asla üstelemedi. Bundan sonra tamamen askeri yetersizlikler üzerinde duruldu. İnönü, aynı zamanda Türkiye'nin sorumluluklarından kaçmadığını ve sadakatini ispatlamaya her an hazır olduğunu tekrar ediyordu. Ancak Almanya'nın savaşın bu seyrinde düşüşte dahi olsa Türkiye'yi yıpratacak, bombalayacak gücünün fazlasıyla olduğunu vurguluyordu. İnönü'ye göre Almanya, Türkiye'yi yakından izliyordu. Türkiye'nin tarafsızlıkla bağdaşmayacak derecede Müttefiklerle yaptığı işbirliğini eleştiriyordu ama Türkiye bir savaşa girdiği esnada Almanya'nın tavrı özellikle hava akınları açısından oldukça şiddetli olurdu.⁵¹⁴ İnönü, devamla “Türkiye, her şeyini seferber etmiştir. Ortaçağdan kalma malzemelerini dahi...” Diyerek ülkesinin durumunu açıklamaya çalıştı.⁵¹⁵ Türk Cumhurbaşkanı, prensipte Türkiye'nin savaşa girmeyi kabul ettiğini vurgulayarak ülkeyi savunma için gerekli olan savaş araç gereçleri işini ve mevcut mühimmatla ilgili feci durumu ısrarla anlatmaya çalıştı.

İnönü, Türkiye'ye, Almanya'nın dikkatini çekmeden, en azından kendisini savunabilecek yeterlilikte askeri malzemenin verilmesinin elzem olduğunu belirtti ve Türkiye'nin savaşa girmesinin iki safhada olabileceğini, birinci hazırlık safhasında biraz önce de belirtildiği gibi, Türkiye'nin yeterli malzeme sağlanarak savaşabilir hale getirilmesini, ikinci safhada Müttefiklerle işbirliğine geçilmesinin uygun olduğunu vurguladı.⁵¹⁶ Tabii ki Türk birlikleri İngiliz ve ABD birlikleriyle birlikte

---

⁵¹³ Weisband, **a.g.e.**, s.253

⁵¹⁴FO 371/ 44066/ Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944. Ayrıca bkz; FO 371/37476/R 12561/55/G 44 7 Aralık 1943

⁵¹⁵FO 371/ 44066/ Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944. Hull, **a.g.e.**, p.1370.

⁵¹⁶ FO 371/37476/R 12825 /55/G 44 8 Aralık 1943

çarşıyacaktı. İnönü'ye göre “Türkiye kör kör bir bildiri ile savaşa girecek değildi.”⁵¹⁷Türkiye'nin savaşa çekilmesi ile ilgili çabaların doruk noktasını oluşturan bu konferansta İnönü'nün ciddi duruşu karşısında Churchill ve ekibinin duraksadığı görülmektedir. İnönü'nün bu tarz teklifleri ilk etapta kabul bulmadı ama Roosevelt söz alarak hiçbir hava savunması yapılmadan kimsenin Türkiye'nin derhal savaşa girmesini isteyemeyeceğini bildirdi.⁵¹⁸ Daha ilk celse de dahi, Roosevelt'in İnönü'ye karşı tutumu, Churchill'e nazaran çok daha yumuşak ve makuldü. İnönü'nün açıklamalarına başını öne sallayarak onay verir şekilde katılan Roosevelt'e bir ara Eden, “Elinden tutup yardım mı etmek istiyorsunuz?”Demekten kendini alamadı. Toplantının gidişatından canı sıkılan Eden, yanındakilere dönüp “Büyük bir netice elde edemiyoruz .” Dedi.⁵¹⁹

Churchill, İnönü'nün istediği planın hemen orada yapılmasını isterken Roosevelt, önce hazırlıkların tamamlanması sonra savaş planının yapılması gerektiğini bunlar tamamlanmadan Türkiye'nin üzerinde baskı kurulmaması gerektiğini ifade etti. Bu anlamda Roosevelt, İnönü'nün ileri sürdüğü hazırlık şartıyla tamamen mutabıktı. Böylece İnönü'nün İngilizlerle ABD'lileri birbirinden ayırma taktiği ilk ürünü vermiş oldu. Roosevelt'in İnönü'yle yaptığı özel görüşmede İnönü, Türkiye'ye Adana'da söz verilen yardımın çok az bir kısmının gönderildiğini söyleyince Roosevelt şu ifadelerini kullandı: “Eğer ben Türklerin yerinde olsaydım tarafsızlığı bırakıp ülkemi savaşa götürmeden önce İngiltere'nin vermeyi taahhüt ettiğinden daha fazla yardım isterdim.”⁵²⁰ Böylece İnönü 4 Aralık gününde gerçekleşen ilk oturumu istediği ekseninde sonuçlandırmış oluyordu.

İkinci günkü yani 5 Aralık'taki toplantı İnönü ile Roosevelt arasında başladı. Karşısında son derece anlayışlı bir muhatap bulan İnönü, cebinde TBMM tarafından kendisine verilen savaşa girme yetkisini bulundurduğunu ancak savaşa girmenin kolay bir iş olmadığını zira uzun bir hazırlık süreci gerektirdiğini belirtti. Churchill'in hazırladığı planın sadece havaalanlarına ve personeline ilişkin olduğunu ve 1944 yılının Şubat ayında havaalanlarının kullanılmasını öngördüğünü aktardı. İnönü, kendisinin hazırlık sürecinden anladığının daha geniş kapsamlı ve en azından Adana'da öngörülen kadar olması gerektiğini belirtti. Roosevelt bu noktada Adana'da

⁵¹⁷FO 371/37476/R 12825 /55/G 44 8 Aralık 1943

⁵¹⁸FO 371/37476/R 12825 /55/G 44 8 Aralık 1943

⁵¹⁹FO 371/37476/R 12561/55/G 44 7 Aralık 1943

⁵²⁰W.P (44) 8 Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944. Ayrıca bkz; Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**,s.114.**Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl...**s.191.

vaad edilen silahların ne kadarını teslim aldığına dair soru yöneltince İnönü bu silahların ancak yüzde onunu teslim aldığını ifade etti.⁵²¹ Roosevelt gönderilen malzemenin tamamının teslim edildiğini düşündüğünden Steindart'a durumun nedenini sorunca o da malzemenin önemli bir kısmının El Alameyn'e gittiğini söyledi.⁵²² Churchill ise Türkiye'ye verilen uçakları Türkiye'nin kasıtlı olarak almadığını ima etti. Bunun üzerine İnönü, bu uçakların eski moda tayyareler olduklarını ve Churchill'in Adana'ya geldiği gün bu uçaklarında geldiğini ama İnönü'nün talebi ve Churchill'in onayı ile Adana'da bu uçakların yenileri getirilmek kaydıyla geri götürüldüklerini belirtti. İnönü'ye göre Churchill'in Adana ile buradaki tavrı birbirinden çok farklı idi.⁵²³

İnönü, hazırlık sürecinden ne anladığını ayrıntılarıyla ele aldı. Bu sürecin ciddi bir samimiyet gerektirdiğini zira hassas bir konu olduğunu dört haftadan altı haftaya şeklinde sınırlandırılmayacağını belirtti. İnönü, sürecin başında Türk ordusu için malzeme gönderme planının ortaklaşa hazırlanması gerektiğini ifade etti. Bunun gerçekleşmesine bağlı olarak Türkiye'nin savaşa katılma zamanının kararlaştırılması gerektiğini ekledi. Belli ki İnönü'nün amacı süre kazanmaktı. Hazırladığı kısa programda, konferanstan sonra yapılacak ilk işin Ankara'nın politikasının değişmediğinin ilan edilmesi, altı haftalık bir sürede Türkiye'ye özellikle hava savunması için Müttefikler tarafından materyal yığılması gerekiyordu. Bunu İngiliz ve ABD hava filolarının hazırlanmış üslere getirilmesi izleyecekti. Bu plan, Almanya'nın muhtemel protestolarına karşı Türkiye'yi güçlendirme ve hazırlık çalışmalarının bu sırada da devam etmesini öngörüyordu. Bu sırada bir işbirliği planının yapılması yani bir Balkan harekâtı ortak stratejisi geliştirilebilmesinin hayati derecede önemli olduğunu vurguladı. Sözlerine devamla işbirliği planında İngiliz ve ABD'lilerin ne yapacağı ve Türkiye'ye ne iş düşeceğinin görüşülüp tespit edilmesi gerektiğinin altını çizdi. Son olarak da siyasi konuların görüşülmesi ve siyasi sorunların çözümü aşamasıyla birlikte bütün hazırlıklar tamamlandıktan ve savaş ilan edilmeden 24 saat önce İngiliz uçaklarının gelmesi gerektiğini ekledi. Roosevelt, İnönü'nün anlattığı hazırlık planının son evresinde ABD uçaklarının Bulgaristan'ı bombalayabileceğini söyleyince Churchill Bulgar Hükümeti'nin, Türkiye'ye savaş

---

⁵²¹ Kahire Konferansı'nın İngiliz Arşivi'ndeki tutanaklarında İnönü'nün Adana'daki vaad edilen ve verilmeyen savaş malzemesi konusunu gereksiz bir şekilde uzatıp abarttığı vurgulanmaktadır. FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

⁵²²FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

⁵²³FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

ilanının otomatik olarak Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'a savaş ilanı anlamına geldiğini öğreneceğini belirtti.⁵²⁴

Roosvelt de Türkiye'nin savaşa girişinin bir takvime değil bir plana bağlanmasının doğru olacağını düşünmekteydi. Roosvelt, Churchill'in hazırlık planını ne yeterli bulmaktaydı ne de bu planın zamanında yetişeceğine inanmaktaydı. ABD Büyükelçisi Steindart'da İngiltere tarafından söz verilen malzemenin gönderilmediğini teyit etmekteydi.⁵²⁵ Menemencioğlu, Churchill'in, hava filosunun gelmesini hazırlık döneminin bir bölümü olarak gösterdiğini ama bunun doğru olmadığını çünkü hava filosu gelince savaşın başlayacağını ekledi.⁵²⁶

İnönü, Churchill karşısında kozlarını ikinci gün toplantısında da oynamaya devam etti. Açık ve seçik bir görüşme amaçladığını salt İngiltere savaşa girilmesini istiyor diye girilemeyeceğini ancak Türk tarafının niyetinin birlikte iş yapmak olduğunu belirtince Churchill, İnönü'yü başıyla onayladı. İnönü, artık yöntemin tespitini yapmak gerektiğini, Türk kuvvetlerinin Müttefikler tarafından nasıl kullanılacağını bilmesinin Türkiye'nin en doğal hakkı olduğunu belirtti. İngiltere'nin hazırladığı hazırlık planını eleştirerek bu planın hazırlık safhasının ancak küçük bir kısmı olabileceğini ifade etti. Asıl hazırlık planının uzmanlarla ortaklaşa hazırlanması gerektiğini belirtti.⁵²⁷

İnönü'nün olası bir Alman saldırısı üzerine vurgu yapması üzerine Churchill, 20 İngiliz filosunun Türkiye'ye konumlanması sonrasında durumun değişeceğini ve Türkiye'ye saldırılmayacağını söyleyip Portekiz örneğini verdi. Menemencioğlu ise Portekiz'in verdiği üslerin Azor adalarında olduğu ve Alman uçaklarının menzili dışında kaldığını belirtti.⁵²⁸ Türkiye'nin yanı başında Ege'de Almanların hava üstünlüğünü ellerinde tutmaları ve Leros adasını ele geçirmiş olması, Türk tarafının Almanya'nın hala büyük bir tehdit oluşturduğu tezini doğruluyordu.

⁵²⁴W.P (44) 8 Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944. Ayrıca bkz;FO 371/37476/R 12825 /55/G 44 8 Aralık 1943

⁵²⁵ Türkiye'ye İngiltere tarafından sağlanan savaş malzemeleri altında "Lend-Lease" yani Ödünç Verme ve Kiralama Yasası yoluyla verilen ABD malzemeleridir. Bunun İngiltere aracılığı ile verilmesinin sakıncaları ABD'de uzun sürecek olan tartışmalara neden olmuştur. Bkz; David L.Gordon & Royden Dangerfield, **The Hidden Weapon The Story Of Economic Warfare**, London, Harper & Brothers, 1947, p. 4.

⁵²⁶FO 371/37476/R 12825 /55/G 44 8 Aralık 1943

⁵²⁷FO 371/37476/R 12825 /55/G 44 8 Aralık 1943

W.P (44) 8 Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944.⁵²⁸ Ayrıca bkz; FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

6 Aralık genel toplantısı öncesinde gerçekleşen İnönü-Churchill toplantısında Churchill, hazırladığı planını İnönü'ye sundu. Bu planda da 15 Şubat'a kadar Türk hava üslerinin hazırlanması ve bu tarihte İngiliz uçaklarının bu hava üslerine inişi öngörülüyordu. İnönü, bu planı da kabul etmedi. Reddetme gerekçesinde TBMM'den aldığı cebindeki savaş izninin belli koşullara sahip olduğu tezini ileri sürüyordu. İnönü'ye göre, Türkiye'nin savaşa katılmasının koşulları üç taneydi. Bunlardan ilki askeri hazırlık devresini kapsıyordu. Sonra fiili bir işbirliği çalışması bunu takip edecekti. Ardından ise taraflar arasında politik müzakerelerin gerçekleşmesi gerekiyordu.⁵²⁹

6 Aralık'taki genel toplantıya geçildiğinde Churchill, gelinen noktayı kendi bakış açısına göre özetledi. Buna göre, üç aşamalı bir yaklaşım planı görüşülmüştü. Bunlardan ilki hazırlık safhası, ardından savaş uçaklarının ülkeye gelişi ve kesin savaş safhasıydı.⁵³⁰

Ortak bir mücadele planı yapılarak Türkiye'nin savaşa girdiğinde işbirliğini belirleyen bir proje hazırlanacaktı. İnönü, hazırlık safhasının Türkiye'nin anladığı gibi anlaşılmasını diğer türlü hazırlığın Almanya'yı kışkırtacağı için Ankara tarafından kabul edilemeyeceğini bildirdi. Ayrıca seferberlik ilanı gerektiğini bunun için de süreye ihtiyaç olduğunu ekleyince Churchill, Türk ordusunun zaten yarı seferber olduğunu ve bu durumun Almanya'yı kuşkulandıracağını söyledi. Churchill'e göre yapılması gereken Türk hava kuvvetlerinin konuşlandırılıp güçlendirilmesiydi. Churchill'e göre karadan saldıramayacak olan Almanya böylece havadan da saldıramayacaktı. İnönü ise bu planın Churchill'in planı olduğunu ve hazırlıksız bir planı kendisinin kabul etmeyeceğini söyledi.⁵³¹ İngilizler, toplantıların başından beri, İnönü'nün ve Türk yetkililerin amaçlarının savaş dışı kalmak olduğunu düşünüyorlar ve kendi ifadeleriyle yaptıkları "sudan bahaneleri" bir şekilde engellemeye çalışıyorlardı. Bu durum toplantı tutanaklarından kolayca izlenebilir.⁵³²

Aynı gün yani 6 Aralık'ta üç ülkenin Dışişleri Bakanları düzeyinde de bir toplantı yapıldı. Burada Eden'in anlatımına göre Menemencioğlu, Adana'da İngiltere tarafından söz verilen ama gerçekleştirilmeyen silah ve mühimmat teslimatı işine

⁵²⁹FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

⁵³⁰FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

⁵³¹FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

⁵³² W.P (44) 8 Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944. FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

saplanıp kalmıştı. Belli ki İngiliz tarafı Ankara'nın zaman kazanma taktiğini yine sezinliyor ve buna canı sıkılıyordu. Bu toplantıda Menemencioğlu bir İngiliz bir de ABD'li askeri yetkiliyi Türk Genelkurmayıyla birlikte ortak bir çalışma yapmaları için davet etti. Böylece Türkiye'nin ihtiyacı olan hava desteği için gerekli olan materyalin tespiti yapılacaktı. Buna göre İngiltere sadece kullandığı havaüslerinin savunmasını yapabilecek ülkenin havaüssü savunmasını ise Türk tarafı yapacaktı. Bu durum yine İngiliz yetkililerce tuhaf karşılandı.⁵³³ ABD'li Hopkins Müttefiklerin Türkiye'yi savaşta görmek istediklerini ama görüşmelerin bu şekilde uzaması durumunda bunun nafile bir çaba olacağını belirtip Menemencioğlu'na Türkiye'nin Müttefikler adına savaşa girdiği takdirde gereken tüm desteğin yine Müttefikler tarafından verileceğini söyledi. Eden ise Menemencioğlu'na Türk tarafının prensipte Müttefik ülkelerin askeri uzmanlarının Türkiye'ye sızmasını Genelkurmay rezervi koyarak kabul ettiğini, savaş için gerekli materyallerin de kendisine ulaştırılacağını belirtip Türkiye'nin direndiği asıl noktanın askeri olmaktan çok politik olduğunu düşündüğünü söyleyince Menemencioğlu onu onayladı. Ama Eden, bu politik problemin ne olduğunu bilemiyordu.⁵³⁴

6 Aralık'ta yapılan en sonki üçlü oturumdan sonra Roosevelt'in İnönü'yü ona veda etmek için alıkoyduğunu ABD resmi kaynaklarına dayanarak anlatan Deringil, bu görüşmeyi ABD Savunma Bakanı Harry Hopkins'in girişiminin sağladığını belirtmektedir. Hopkins, en sonki üçlü toplantı esnasında Başkan'a bir not uzatmıştı. Notta şunlar yazılı idi: "Cumhurbaşkanı İnönü beş dakika sonra yalnız görüşüp ona veda ederken 15 Şubat'ta savaşa girmeye hazır olmasını isteyemez misiniz? Burada çok insan var." Ancak konferansın İngiliz arşivindeki resmi zabıtlarında böyle bir görüşme kaydı bulunmamaktadır. Fakat o dönem Türkiye'de hükümette Bakan olarak görev yapan Suat Hayri Ürgüplü ile yapılan röportaj, İnönü'nün ülkeye döndükten sonra hükümeti topladığını ve toplantıda Roosevelt tarafından alıkonulduğunu ve Roosevelt'in Türkiye'nin 15 Şubat'a kadar savaşa girmediği takdirde savaştan sonra dünyada yalnız kalacağını belirttiğini bildirmektedir. İnönü ise savaşa katılmak için şartlarını yumuşatsa da bunlardan tamamen vazgeçemeyeceği şeklinde birkarşılık vermiştir. Roosevelt de, Türkiye'nin savunması için mümkün olan her şeyin yapılmasını kabul ettiğini belirtmiştir. İnönü, Roosevelt'in, kendisinin Türkiye'yi savaşa sokmaktan neden çekindiğini bütünüyle

⁵³³FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

⁵³⁴FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 7 Aralık 1943

anladığını da söylemişti.⁵³⁵ Erkin, Cumhurbaşkanı İnönü'nün bu özel görüşmeden yararlanarak, “İngilizlerle Türkleri birbirlerinden ayıran tezler arasında aracı ve ölçü unsuru olarak gösterdiği çabalar için Başkan'a candan teşekkür ettiğini de” anlatmaktadır.⁵³⁶

ABD Başkanı Roosevelt'in oğlu Elliot Roosevelt hatıralarında, babasının Overlord harekâtı gereğince Türkiye'nin savaşa girmesi meselesine tamamen olumlu bakıyorken İnönü'nün Kahire'ye geldiği ilk gün Roosevelt ile yaptığı görüşmeden sonra, Başkan'ın bu konudaki fikrinin değiştiğinden bahsetmektedir. Yazara göre bu süreçten sonra ABD Başkanı, Türkiye'nin savaş dışı durumunun veya silahlı tarafsızlık vaziyetinin devamında fayda görmüştü.⁵³⁷

Nihayet, İkinci Kahire Konferansı'nda varılan sonuç, Ankara Hükümeti'ne 15 Şubat'a kadar hava üslerini hazırlaması, savaş planlarının müzakeresi, cephane sağlanması gibi konular için süre tanınması şeklinde oldu. Ayrıca Türkiye'nin cevabı olumlu olursa Müttefik güçleri, hava filolarını hazır durumdaki hava üslerine getirmeye başlayacaklardı. Türkiye'nin cevabı olumsuz olursa Türk Hükümeti ile artık işbirliği imkânı kalmayacak ve Türk-Müttefik ilişkileri tamamen değişecekti.⁵³⁸ Bu ifadedeki gayet açık görünen tehdit üslubu Türk tarafının gözünden kaçmadı. Ankara kararını ise bir hafta içinde Müttefiklere bildirecekti. Konferans sonunda bir ultiatom verilmeye yanaşılmadı. Bunun yerine hava üslerinin hazırlanması konusunda tartışmalar sürdürülecekti ve çıkmazda olan İngiliz personeli sorununa bir çözüm yolu bulunması için Ankara'ya askerî bir kurul gönderilecekti.

Türkiye, "prensip olarak" savaşa girmeyi kabul etmişti ama bu, aslında samimi bir tutum değildi. Bilindiği gibi amaç sadece zaman kazanmaktı. Ankara, 15 Şubat 1944'e kadar da Müttefiklere hava üslerini kullanmaya dönük yetki verme yerine ancak kendisinin buna karar verebileceğini düşünüyordu. Üsleri yönetme konusunda İngiliz teknisyen ve subaylarına izin vermeye de yanaşmadı. Ortak bir

---

⁵³⁵Suat Hayri Ürgüplü ile Selim Deringil'in 1 Kasım 1977 tarihli mülakatı, Selim Deringil, **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2012, s.232

⁵³⁶ Erkin, **a.g.e.**, ss. 254-255

⁵³⁷ Elliot Roosevelt, **İfşa Ediyorum Konferansların İç Yüzü**, İstanbul, Güven Basımevi, 1947, s.133. Elliot Roosevelt, Başkan Roosevelt'in büyük oğlu olup Hava Kuvvetleri Komutanıdır. Daima babasına eşlik ederek onun özel çalışmalarına katılmış, katıldığı bütün konferanslar hakkındaki hatıralarını bu eserde toplamıştır.

⁵³⁸W.P (44) 8 Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944. Ayrıca bkz; FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943.

işbirliği planının hazırlıklarına başlanmasını kabul etti ama bundan başka tek olumlu girişim yapılmadı.

2.10.2. İKİNCİ KAHİRE KONFERANSI'NIN ÖNEMİ VE GELİŞMELER

İngiltere'nin Kahire'deki Ortadoğu Komutanlığı, Kahire Konferansı'nı müteakip Türkiye'nin Müttefiklere hava üssü verme konusunda olumlu tavır takınacağını düşünüyor ve Londra'ya bu şekilde raporlar gönderiyordu.⁵³⁹ Ama İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda Türkiye'nin kararının olumsuz olacağı tasavvur ediliyordu. Bunun için son bir umut olarak Clutton, 15 Aralık tarihinde Ankara'yı kararında etkilemek için yeni bir plan yapmayı teklif ediyordu. Clutton'a göre İngiliz tarafı, Ankara'nın savaş materyalleri ve hava filoları gibi her türlü isteğini gerçekleştireceğini söylemeli ve bu sırada Türkiye'ye hızlı bir şekilde uzman girişi sağlamalıydı. Aynı zamanda planlarını basına verip Almanya'yı Türkiye'ye karşı provoke etmeliydi. Bütün bunlara rağmen Almanya provoke olmazsa İngiliz tarafı Türkiye'de işlerine devam edecek, Ankara Hükümeti istesin ya da istemesin hazır durumdaki hava üsslerine İngiliz hava filoları uçuşlarını yapacaktı. Clutton'a göre bu planın iki önemli avantajı vardı. Bunların ilki, kayıtlarda geçtiği şekilde, Türk tarafının“sırf güzel gözleri için” yapılmayan bu malzeme tedarik işi İngilizlerin bölgedeki diğer operasyonlarında da kullanılacaktı ve bu kadar mühimmatın Türkiye'ye yığılması şüphesiz ki Almanya'yı çıldırtacaktı.⁵⁴⁰ Bu plan ilerde de düşünülecek ama uygulanmayacaktır.

Ne var ki Türk tarafı 18 Aralık'ta, yukarda da belirtildiği gibi Kahire Konferansı'nda kendilerine sunulan teklife olumsuz yanıt vermesinin yanı sıra bu dönemde Ankara'ya gelmek isteyen üç İngiliz üst düzey askeri yetkiliyi de Almanya'yı provoke edeceği bahanesiyle kabul etmedi. Türk tarafına göre İngiltere kasıtlı olarak üç askeri üst düzey yetkiliyi bu dönemde Türkiye'ye sokmak istiyordu.⁵⁴¹ Clutton'a göre Ankara'nın bu teklifi kabul etmemesinin sebebi İngiltere'ninSovyetler Birliği ile işbirliği içinde ve onun kışkırtıcılığı ile hareket ettiğindüşünmesiydi. Ankara Hükümeti'ne önemle vurgulanması gereken şey Sovyetler Birliği'nin özellikle Tahran Konferansı'ndan sonra Türkiye'nin savaşa

⁵³⁹FO 371/37476/R 12860 /55/G 44 9 Aralık 1943

⁵⁴⁰FO 371/ 37478/ R 13354/557 G 44 15 Aralık 1943 Clutton'un notu

⁵⁴¹FO 371/37478/ 13408 /G 19 Aralık 1943

girip girmemesiyle çok ilgilenmemesiydi. Türk tarafının Güneydoğu Avrupa'da üzerine düşen rolü bir an önce oynaması İngiliz ve Türk çıkarları açısından elzemdi. Clutton'a göre İngiltere'nin Ankara Hükümeti'ne Yunanistan ve Yugoslavya gibi Balkan ülkelerinin oldukça zayıf oldukları ve desteğe ihtiyaç duydukları anlatılmıyordu. Savaş sonrasında bu ülkelerin muhakkak ki Sovyetler Birliği'nin etkisinde kalacağı hatırlatıp Türkiye'nin bu ülkelerin yanında durması gerektiği vurgulanmalıydı.⁵⁴² Türk tarafı ise işin bambaşka cephesinden bakıyor İngilizler ile Sovyetlerin Ankara'yı savaşa sokmak için aralarında özel bir anlaşma yaptıklarını söylüyordu. İngiliz tarafı, bu Sovyet faktörünün Ankara'nın kullandığı bir blöf olmaktan başka bir şey olmadığını zira bu blöfü savaş boyunca kullanacağını da düşünüyordu.⁵⁴³

İnönü ise, Kahire Konferansı'ndan döner dönmez hükümet üyelerini toplayıp konferans ayrıntılarını ve kararları paylaştı. Burada varılan görüş birliği ile dönemin Genelkurmay Başkanı olan Fevzi Çakmak, ordunun genel durumu hakkında ayrıntılı bir konuşma yaptı. Çakmak, Türk ordusunun durumunun hiçte iç açıcı olmadığını, modern savaşlar için gerekli olan hava desteğinin Türk ordusu için oldukça zayıf bir aşamada bulunduğunu belirtti. Çakmak, "Almanların ölüsünün bile Türkleri yeneceğini" ifade etti.⁵⁴⁴

Kahire Konferansı'ndan dönen heyet Türkiye'de, büyük bir sevinç gösterisi ile karşılandı. Türk heyet, savaş tehlikesini bir kez daha baştan atabilmiş olmanın gururunu yaşıyordu. Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, basına yaptığı açıklamada Kahire Konferansı'nın öneminden bahsetti, İngiltere ile ikili ilişkilerin güçlendiğini belirtti ama Türk dış politikasının değişmediğini, Türkiye'nin savaş dışı konumunu koruduğunu vurguladı. Türkiye basını ise bu yönde haber yapma gayreti içinde idi.⁵⁴⁵

İkinci Kahire Konferansı'nda alınan karara göre, Türk tarafının kesin kararını konferansın bitiminden 3-4 gün sonraya kadar karşı tarafa bildirmesi gerekiyordu. Bunun için Menemencioğlu, yukarıda da anlatıldığı gibi, 12 Aralık'ta Hugessen ile görüşmesinde Almanya'ya karşı Genelkurmay Başkanının duyduğu endişeyi ve bu ülkeden hala ciddi ölçüde tehlike gelebileceğini belirterek konferans ile ilgili Türk

⁵⁴²FO 371/37478/ 13408 /G 19 Aralık 1943

⁵⁴³FO 371/37478/ 13448 /G 20 Aralık 1943

⁵⁴⁴Deringil, **a.g.e.**, s.233

⁵⁴⁵"Tahran ve Kahire Konferansı'ndan Sonra Türk Harici Siyaseti Değişmedi", **Tasvir-i Efkâr**, 12 Birincikanun 1943. Necmeddin Sadak, **Akşam**, 11 Aralık 1943. "Kahire Görüşmeleri" **Tanin**, 12 Birincikanun 1943. "Son Kahire Mülakatı" Hüseyin Cahit Yalçın, **Tanin**, 12 Birincikanun 1943.

tarafının olumsuz kararını bildirdi. Bu yanıtta iki taraf arasında ciddi bir anlaşmazlığın olduğu, İngiliz tarafının tarih kavramını öne çıkardığı, Türkiye'nin ise hazırlık kavramı üzerinde durduğu belirtildi.⁵⁴⁶ Hugessen, Türk tarafını ikna etmek için bir süre uğraştıysa da bir sonuç alamadı. Türkiye'deki bu karar, İngiltere'de derin bir öfke yarattı. Ankara, olumsuz kararını bildirirken Türkiye'nin savunması için gerekli olan silah mühimmatını tekrar sözlü olarak dillendirdi. Zira Türk Hükümeti, 12 Aralık 1943 tarihli bir notayla Müttefikler yanında savaşa girmek için oluşturduğu yeni bir savaş malzemesi listesini İngiliz tarafına sunup bu listedeki şartların karşılanması koşuluyla savaşa katılabileceğini ifade etmişti. Bu listede istenilen savaş malzemeleri İngiliz yetkilileri şaşırtdığı gibi birde ümitsizliğe sevk etti.⁵⁴⁷ İstenilen savaş malzemelerinin İngilizlerin Kahire'de teklif ettiklerinin çok üzerinde çıkmasına Hugessen oldukça şaşırılmıştı. İngiliz Büyükelçi, Londra'ya gönderdiği raporunda bugüne değin Ankara'nın samimiyetine kişisel olarak inanmaya hazır olduğunu ama bugünden sonra ülkenin savunması için gerekli olan ihtiyaç listesinin bu kadar abartılması karşısında çok şaşırıldığını ifade edecekti. Bu yüzden de yanıtlarının ciddiliğinden ötürü yazılı olarak almayı tercih ettiğini ve bunu da Türk Dışişleri Bakanına söylemekten çekinmediğini yazıyordu.⁵⁴⁸

İngiliz Büyükelçisinin yine 12 Aralık'ta gönderdiği raporunda ele aldığına göre, Menemencioğlu, İngilizlerle Sovyetlerin pazarlık yaparak Ankara'yı savaşa girmeye zorladığını düşünüyordu. Türk Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin bir İngiliz-Sovyet pazarlığına kurban edildiğini belirtiyordu.⁵⁴⁹ Clutton ise Menemencioğlu'nun bu çıkışına çok sinirlendi. Clutton, Kahire'de prensipte savaşa katılmayı kabul eden Türk yetkililerin bu cevap şeklini oldukça çirkin buldu. İngiliz diplomat, Türk tarafının istediği 49 hava filusunun Alman tehdidiyle ilgisinin bulunmadığını ve bunun da ötesinde Türk havaalanlarının taşıma kapasitesinin çok uzağında olduğunu belirtiyordu. Trakya'daki Türk ordusunu desteklemek için istenen savaş malzemesini yine çok abartılı buluyordu. Ona göre, bütün bunlar Ankara'nın savaşa girmemek

⁵⁴⁶FO 371/37477/13068/G 12 Aralık 1943. Ayrıca bkz; İnönü, **Defterler**, s.383.

⁵⁴⁷Türk Hükümeti'ninbu listede talep ettiği materyaller aslında iki ayrı liste halinde idi. Birinci listedeki malzemeler 7 ayrı kalemde ele alınmıştı. Bunlardan ilki, tank ve kamyon gibi motorlu taşıtlar diğerarazi silahları ile ağır silah türleri, muhtelif uluslararası iletişim cihazları, petrol, makineli silahlar, fabrikalar için ham petrol vs. gibi malzemeleri içeriyordu. İkinci listedeki malzemeler ise 9 kalemde ele alınmıştı. Bunlar çeşitli savaş uçakları ve farklı türden stratejik harp uçak ve bombaları, yedek parça ve tamir malzemeleri, uçak savar araçları gibi savaş malzemelerini içeriyordu. Malzeme listeleri için bkz; FO 371/37478/R13145 / 13 Aralık 1943.

⁵⁴⁸ FO 371/37477/ R13068/G 12 Aralık 1943 Ayrıca, FO 371/37477/ R 13141/55/44/G 13 Aralık 1943

⁵⁴⁹ FO 371/37477/13068/G 12 Aralık 1943

için “una ip sermesiydi”. Hele Türk yetkililerin sadece iki günlük ekmek ve kömürleri kaldığı yönündeki iddialarının ise tamamen asılsız olduğunu düşünüyordu. Clutton’a göre eğer bu durum gerçekse yani Türkiye’nin sadece iki günlük ekmek ve kömür rezervi kaldıysa Numan Menemencioğlu’nun da içinde bulunduğu Türk Hükümeti bu başarısızlığından dolayı derhal istifa etmeliydi. Clutton, “Öyleyse Adana’dan bu yana verdiğimiz 20 bin ton kömüre ne oldu?” diye sormayı ihmal etmiyordu. Moskova Konferansı’ndan bu yana Ankara’ya savaşa girmek için baskıda bulduklarını kabul eden Clutton bu durumun Türkiye’nin bir İngiliz-Sovyet pazarlığına kurban edildiği anlamına gelmeyeceğini vurguluyordu. Clutton bu öfke nöbeti içinde Türkiye’ye yönelik ağır sözler etmekten geri kalmadı. “Türkiye, eğer savaşa girmezse savaştan sonra Sovyetler Birliği’nin istekleri karşısında onu savunmamız tümüyle olanak dışı olacaktır.” diyerek yine artık alışılmış İngiliz tehditlerinden birini kullandı.⁵⁵⁰ Bununla birlikte Clutton aynı yazıda Ankara Hükümeti ile artık sıkı bir pazarlığa oturmaya başlanması gerektiğini de ekliyordu.

Bu arada Menemencioğlu Yunanistan’ın Ankara Büyükelçisine, İngiltere’nin sırf Sovyetlerin isteği ile başına ne geleceği belli olmadan Türkiye’yi apar topar savaşa sokma gayreti içinde olduğunu söylüyordu. Menemencioğlu’na göre, İngilizlerin isteği olan Türkiye’nin savaşa pasif olarak katılımı Sovyetler Birliği’nin çıkarlarına da uygundu. Çünkü Sovyetler Birliği, Balkanlarda kendinden başka bir faktörü istemiyordu.⁵⁵¹ İngiltere de sırf bu yüzden Türkiye’nin savaşa aktif olarak katılımını değil de sadece hava üslerini kullanarak savaşın içinde yer almasını istiyordu. Londra, Türkiye’nin savaşa katılımının her iki ülkenin menfaatleri için de iyi olacağı yönünde politika geliştirse de Menemencioğlu, Türkiye’nin savaşa girdiği takdirde Yunanistan ve Yugoslavya gibi iki ateş arasında kalıp mahvolacağını öngörüyordu.⁵⁵²

İnönü ise 22 Aralık’ta Times’a verdiği röportajda Ankara’nın Müttefik ittifakına sadık bir şekilde elinden gelen her türlü fedakârlığı zaten yapıyor olduğunu söyledikten sonra Türkiye’nin ne zaman Alman ve Bulgar hücumuyla karşılaşacağını kimsenin bilmediğini belirtti. İnönü, Türk dış politikasını sadece Türkiye’nin

---

⁵⁵⁰ FO 371/37477/13069 /55/G 44 12 Aralık 1943

⁵⁵¹ FO 371/ 44060/ R887/7/ G 44 4 Ocak 1944

⁵⁵² FO 371/ 44060/ R887/7/ G 44 4 Ocak 1944

çıkarlarının belirlediğini, Türk tarafının Sovyetlerin çıkarlarına göre hareket etmediğini ve edemeyeceğini vurguladı.⁵⁵³

Ankara Hükümeti'ni bu kararından vazgeçirmek isteyen Hugessen, bunda başarılı olamadı. Tam tersine kendi ifadesiyle“fikirlerinden bir inç dahi sapmamış olan” Menemencioğlu'ndan Ankara'nın yanıtını yazılı olarak aldı. İngiliz Büyükelçiye göre, İngiltere için Türkiye ile ilişkilerde artık üç seçenek kalıyordu. Bu seçenekler, ilişkileri ya tamamen kesintiye uğratmak ya 15 Şubat'ı temel alarak tekrar bir görüşme isteğinde bulunmak ve baskıya biraz daha devam etmek ya da Türk tarafının dediği eksende askeri müzakerelere girişmekti.⁵⁵⁴

İngiliz askeri çevreleri, Ankara Hükümeti ile tamamen bağları koparmanın savaşın gelişimi açısından kötü olacağını ve hiç değilse Almanya'ya karşı Türk Hükümeti'nibir tehdit unsuru olarak bekletmenin iyi olacağını düşündüklerinden Türk tarafının askeri görüşme önerisini kabul etmek durumunda kaldılar. İngiliz askeri çevreleri, İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlilerini itidale davet ettiler ve öfkelenmenin yersiz olduğunu anlatmaya çalıştılar. Türkiye'ye savaşın ilerleyen aşamalarında da ihtiyaç olabilirdi. Türkiye'yle ilişkileri kesmek Almanya'ya büyük bir moral sağlayacaktı. Bunun için görüşmeler devam etmeli ve Türkiye'ye 1943 yazında gönderildiği oranda tedarik malzemeleri gönderilmeliydi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri bu sırada Türkiye ile ilgili bir plan geliştirdiler. Bundan böyle, Türkiye'ye askeri ve sivil teknisyen ile uzmanların sızması sağlanacak ve böylece İngiliz planlarının açıklanması suretiyle de Almanya tahrik edilip Türkiye'ye önleyici saldırı yapması olanak dâhiline getirilecekti. Almanya saldırırsa dahi Ankara cesaretini toplayacak, Almanya'yla ilgili korkusunun bir hayal ürünü olduğunu görecektir ve ileri adım için İngilizlere ülkeyi açabilecekti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda, Türk tarafının tutumunun bu şekilde Müttefikler lehine değiştirilebileceği öngörülmekteydi. Ama bu plan uygulanmadı. Diğer bir plan ise zorla Müttefik askerlerinin Türk hava üslerine indirilmesiyle ilgiliydi. İlgili Bakanlığın hazırladığı planda “...Nihayetinde Türkler istesin ya da istemesin İngiliz hava filolarının Türkiye'deki hava üslerine inişleri sağlanacaktır...”. Şeklinde konu anlatılmaktadır.⁵⁵⁵ Çünkü 15 Şubat'a kadar Türk hava üslerinin genişletilip hazır hale

⁵⁵³ FO 371/37479/ R 15547/22 Aralık 1943 Ayrıca bkz; “Unchanged Policy Of Turkey”, **Times**, 22 Aralık 1943

⁵⁵⁴ FO 371/37477/13141 /55/G 44 13 Aralık 1943

⁵⁵⁵ FO 371/27478/13159/G 13 Aralık 1943

getirilecek olması öngörülmekteydi. Türkiye'ye gönderdikleri silahlarında ancak bu şekilde bir anlamı olurdu. Neyse ki bu plan da uygulanmadı.

Bu arada Churchill, 13 Aralık'ta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazıda ilgili Bakanlığın Hugessen aracılığı ile Ankara üzerindeki baskıyı artırmasını istiyordu. Churchill, 15 Şubat itibari ile Ankara Hükümeti havaalanlarını Müttefiklere açmadığı takdirde Müttefiklerin Türkiye ile yaptığı tüm işbirliğinin ve ittifakın sona ereceğinin Ankara'ya söylenmesini emreliyordu. Churchill'e göre "...Gerçekleşmesi imkânsız teklifler ileri sürmek hayır demenin bir başka yoluydu..."⁵⁵⁶Almanya'nın Türkiye'yi istila etmek için yeterli gücü toparlayacağını iddia eden Türk tezinin bir safсата olduğunu düşünen Churchill yine de askeri uzmanların görüşmeler yapmak için Türkiye'ye gönderilmesi yönünde talimat vererek İngiliz asker kanadının tedbiri elden bırakmayan tutumuna sahip çıkıyordu.⁵⁵⁷

İnönü'nün Kahire'de elde ettiği asıl başarı, prensipte savaşa Müttefikler yanında girmeyi kabul eden Türkiye'nin aynı zamanda konferanstan kesin bir karar çıkartamayarak, fiili olarak savaşa girmeyi erteletebilmesi oldu. Churchill, İnönü'nün veda ederken kendisini öpmesini iltifat olarak almıştı ama Eden, memnuniyetsiz bir ifadeyle "On beş saat süren bir tartışma için bu ödül çok az!" dedi.⁵⁵⁸

Sovyetler Birliği'nin Tahran'da alınan kararın aksine Kahire'de görüşmelere katılmaması Türkiye açısından önemli bir gelişmeydi. Stalin'in bu şekilde davranmasının altında yatan neden, Sovyetler Birliği'nin artık Almanya'yı doğu cephesinde tek başına yeneceğine olan güveni ve hiçbir şekilde Müttefik ordularını Balkanlarda görmek istemeyişiydi. Türkiye savaşa girecekse Müttefik desteğinden yoksun olarak zayıf bir şekilde girmeliydi. Müttefik yardımı alarak güçlenmemeliydi.⁵⁵⁹ Söz konusu konferansa katılan Elliot Roosevelt, "Sovyetlerin yarın ki barış masasında Türkiye'nin fazla bir söz sahibi olmasını istememesi kesindi. Babam ise bu meselede Türkiye'nin tarafını tutuyordu."Demektedir.⁵⁶⁰

Türk tarafı açısından süreç, kendilerine İkinci Kahire Konferansı'nda verilen 15 Şubat kritik tarihini fiili savaşın içine girmeden nasıl geçireceklerini

---

⁵⁵⁶ FO 371/37478/13159/G 14 Aralık 1943

⁵⁵⁷ FO 371/37478/13159/G 14 Aralık 1943

⁵⁵⁸ Denniston, **a.g.e.**, p.186

⁵⁵⁹ Aydın, **a.g.m.**, s.463

⁵⁶⁰ Roosevelt, **a.g.e.**, s.138-139

düşündüklerinden oldukça sancılı geçti. Churchill'in İnönü'ye konferansın bir yerinde söylediği gibi 15 Şubat'tan sonra Türkiye'nin savaşa girmesine çok gerek kalmayacaktı. Türkiye'nin bu konferansta da ana tereddüdü, İngiliz Büyükelçisinin de dikkati çektiği üzere Türkiye'nin kendisini savaşa çekilen bir piyon gibi hissedeceği ve savaşta ona özel sorumluluklar verilmeden sadece Türk hava ve kara üslerinin kullanılacağı şeklindeydi. Hugessen yine Menemencioğlu'nun kendisine yazdığı özel mektupta İngiltere'nin Sovyetler Birliği ile Türkiye üzerinde gizli bir pazarlığa girmiş olabileceğine dair şüphelerinden bahsettiğini belirtiyordu. Hugessen Türkiye'nin savaşa girmekte bu kadar çekingen davranmasının nedenini 1914'te Almanya tarafından "kandırılmasına"bağlıyor ve Türk politik sisteminde bunun bir korku olarak yerleştiğini düşünüyordu. Ona göre Türk yetkililer şimdi de Müttefiklerin sadece Türk hava ve kara üslerini kullanıp Türk kuvvetlerine özel bir görev verilmeyişini ve harekât hakkında yeterli düzeyde bilgilendirilmeyişlerini Birinci Dünya Savaşı deneyimi ile kıyaslayıp kesinlikle geri duruyorlardı.⁵⁶¹ Aslında bu konferansta bu tereddütleri gidermeye dönük kararlar alınmaya çalışıldıysa da Türkiye açısından durum yetersiz bulunmuştur.

Görüldüğü gibi Kahire Konferansı getirdikleriyle birlikte, savaş yıllarındaki Türk diplomasisinin birinci döneminin sona erip ikincisinin başlamasını sağladı. Bundan böyle Ankara, İngiliz dış politikasının belirleyicilerini Sovyetler Birliği'nin Balkan stratejisi üzerinde kafa yormaya zorluyor ve bir Balkan planı ortaya atıyordu. Konferans tartışmaları ayrıntılı bir şekilde incelenecek olursa Ankara, bu konferansta savaşa girmekten çok savaştaki rolü üzerinde durdu ve böylece İngilizleri zor duruma düşürdü.⁵⁶² Girecekse eğer aktif bir şekilde savaşın içinde olmak isteyen Ankara Hükümeti'ne karşı Balkanlardan çekilmek istemeyen Sovyetler Birliği'ni ikna etmenin zorluğunu bilen İngilizler için bu durum içinden çıkılmaz bir bilmeceye dönmüştü. Yani İngiliz diplomatlar, Türk ve Sovyet çıkarlarını uyuşturamadıkları ölçüde Ankara'yı savaş için ikna edemeyeceklerini anladılar. Türk politikasına yön veren çevreler ise dünya savaşının ilk yıllarında Sovyet Rusya ve Almanya'dan gelebilecek olası tehditleri dillendirdiler. Savaşın ilerleyen yıllarında ise artık, Sovyet Rusya'nın Doğu Avrupa üzerindeki emellerini engelleme amacına dönük bir politika belirlediler.

---

⁵⁶¹Hugessen, **a.g.e.**, pp.198-199

⁵⁶²W.P (44) 8 Anglo-American-Turkish Conversations In Cairo, 7 Ocak 1944.

İkinci Kahire Konferansı'ndan sonra Türk politikacılar ilgilerini savaş sonrasındaki dünyada Türkiye'nin konumuna ve pozisyonunun ne olacağına dair yoğunlaştırdılar. Tabii ki Ankara Hükümeti'ni zorlu bir süreç bekliyordu. Türkiye için umut verici bir gelişme bu dönemde, ABD Başkanı Roosevelt'in Normandiya çıkarması pahasına Balkanlarda bir Müttefik çıkarması istememesi nedeniyle Ankara'ya göz kırpması ve tutumunu yumuşatması oldu. Ama İngilizlerin artan baskısıyla birlikte hala Türkiye'ye ciddi anlamda zarar verebilecek bir Almanya'nın da yanı başında durması Türk politik çevreleri için 1943 yılının sonunu bu türden ciddi sıkıntılar ile dolu bir hale getirdi.

2.11. LINNEL HEYETİ VE YENİDEN ASKERİ MÜZAKERELER

İngiliz Hava Kuvvetlerinden Mareşal Linnel'in başında bulunduğu kalabalık bir İngiliz heyeti, Kahire Konferansı'nda alınan kararlar gereği, 1944 yılının Ocak ayı başında, Ankara'ya geldi. Bu heyetin amacı, Overlord Harekâtı başlamadan önce Türkiye'nin olabildiğince erken bir tarihte savaşa sokulmasını sağlamaktı. Bunun için Türkiye'nin askeri durumu incelenecek, Türk yetkililere nesnel argümanlar sunulacak ve savaşa girmeleri için ikna edilmeye çalışılacaktı.⁵⁶³ Böylece Almanya üzerinde Doğu Akdeniz'den gelen tehdidin yükselmesi sağlanacaktı.

İngiliz askeri heyeti ile görüşmeler, 1 Ocak 1944'de başladı. Türk heyetinin başında Mareşal Çakmak vardı. Müzakereler sürerken Mareşal Çakmak'ın görev süresi dolduğundan yerini Kazım Orbay aldı.⁵⁶⁴ İlk toplantıda Linnel, Türkiye'nin savaşa girmesinin neden istendiği üzerinde durdu. Linnel'in ilk izlenimleri Türk heyetinin çok kolay ikna edileceğe benzemiyor olması idi. Toplantıların daha başladığı ilk günlerde dahi Türk tarafında bir güvensizlik hâkim olduğundan Linnel'in işi zor görünüyordu.⁵⁶⁵ Linnel'e göre, Türkiye'nin savaşa girmesi, batıdan bir saldırı bekleyen Almanya için güneydoğudan yeni bir tehdidin belirecek olması anlamında çok önemliydi. Alman tehdidi zaten Mısır üzerinde kalmamıştı. İtalya pratikte yenilmişti. Bu anlamda Türkiye'nin savaşa girmesi sadece Almanya'nın yenilgisini hızlandırmak için istenmekteydi. Linnel, konuşmasında Almanya'nın

⁵⁶³ FO 371/44064 / R 588/7/44 12 Ocak 1944

⁵⁶⁴ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı yetkilileri, Fevzi Çakmak'ı yaşlı, inatçı, bürokrat ve eski zihniyet yapısına sahip bir asker diye nitelendirirlerken Kazım Orbay'ı samimi, yenilikçi, yetenekli ve müzakereci şeklinde görmekteydiler. Bu müzakerelerde Orbay'a Salih Omurtag eşlik etmiştir.

⁵⁶⁵ WO 201-1183 Report On The Combined Naval Army And Air Force Mission From Headquarters, Middle East To Turkish General Staff At Ankara, Ocak 1944

Türkiye üzerinden Balkanlara saldırmasının beklenmediğini Yunanistan ve Ege Adalarındaki gücünün ise tamamen demiryolu bağlantısına ve Türk Boğazlarından geçen denizyoluna bağlı olduğunu ifade etti. Türkiye, savaşa girdiği takdirde Boğazları Almanya'ya kapatacağı. Ayrıca Türk havaalanları da kullanılabilir böylece Almanları Ege Adalarından çıkarmak daha kolay olacaktı. Sovyet Rusya ile bağlantının sağlanacak olması da ayrı bir avantaj idi.

Linnel yaptığı değerlendirmede Türk tarafının savaşa girmesi durumunda karşılaşacağı Alman tehdidinin yüksek olmayacağını varsayıyordu. Almanya'nın Karadeniz ve Ege'deki Türk gemilerine düşük yoğunluğu olan saldırılar yapabileceğini, Yugoslavya ve Yunanistan'da 20 kadar tümeni bulunan Almanya'nın Türkiye'ye saldırmak için ayırabileceği kara gücünün olmadığını vurguluyordu. Bulgarların ise Türkiye'ye saldırma ihtimalinin düşük olduğunu tahmin ediyordu. Linnel'e göre bu durumda ilk yapılması gereken Türkiye'nin Müttefiklerle işbirliği yaparak Ege'yi Müttefiklere açmak ve deniz ulaşımını denetlemektir. Bunun için önemli merkezlere uçaksavar savunması sağlamak, Ege Denizi'nde hava üstünlüğünü gerçekleştirerek düşman güçlerini deniz ve hava hücumlarıyla vurmak, Türkiye'nin Ege ve Marmara Denizi'ndeki gemilerini korumak gerekiyordu.⁵⁶⁶

Ne var ki Linnel'in anlattıkları Türk tarafında pek karşılık bulmadı. Türk tarafı ilk fırsatta Aralık listesi de denilen Ankara'nın savaş malzemeleri isteğini içeren listenin bir an önce yerine getirilmesini ön koşul olarak görüyordu. Linnel, bu takdirde durumun onu aştığını söylüyor ve konunun Türk tarafınca zorla politik alana doğru kaydırıldığı için Londra'dan ve Kahire'deki Ortadoğu Genel Komutanlığı'ndan bilgi almak zorunda kalıyordu. Linnel'e göre Mareşal Kazım Orbay, Türk Hükümeti'ni Türkiye'nin savaşa girmesi yönünde desteklemeyecekti. Linnel, Orbay'ın kibar ama politikadan çok anlayan bir adam olmadığını düşünüyordu.⁵⁶⁷ Türk Genelkurmayı, Trakya'dan gelecek bir Alman tehdidini büyük olasılık olarak görmekteydi. Linnel'e göre Türkiye'yi savaşa dâhil etmek için İngiltere iki seçeneği düşünebilirdi. Bunlardan biri, Doğu Akdeniz'de Türkiye'ye dönük yapay bir Alman tehdidi oluşturmak diğeri ise Türkiye'nin savaş içinde bu

---

⁵⁶⁶WO 201-1183 Report On The Combined Naval Army And Air Force Mission From Headquarters, Middle East To Turkish General Staff At Ankara, Ocak 1944

⁵⁶⁷ Kazım Orbay ile ilgili düşünceleri açısından Linnel, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile çelişiyordu. İlgili Bakanlık Kazım Orbay'ın sefine kıyasla daha müzakereci ve yetenekli olduğunu kanıtlıyordu. FO 371/ 44064 / R 588/7/44 12 Ocak 1944

şekilde devam etmesi halinde bir şekilde yıkılacağına dair senaryolar geliştirerek onu savaşa girmeye zorlamaktı.⁵⁶⁸

Çakmak, İngiliz teknisyenlerinin Türkiye'ye sızdırılmasının ancak Türkiye tam olarak silahlandırıldığında mümkün olacağı konusunda ısrar ediyordu. İngiliz heyet ise özellikle Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlere dönük hava saldırılarının olabileceğini bunun için ilk etapta iki bin İngiliz personelinin Türkiye'ye sızdırılmasının gerektiğini belirtiyordu ve İngiliz heyet bunun Almanları kışkırtacak nitelikte büyük bir olay olmadığında ısrarcıydı.⁵⁶⁹ Linnel, Londra'ya yazdığı yazıda Türk tarafıyla savaş malzemesi konusunda pazarlık yapmanın bu konuyu çözeceğini yazıyordu. Nihayet İngiliz heyet açısından karamsar ve verimsiz geçen bu görüşmeler de Türk tarafından 1750 İngiliz personelinin Türkiye'ye sızdırılması için söz alınmıştı.⁵⁷⁰ Bu durum Almanya'ya Güneydoğu Avrupa'da ciddi bir tehdit algısı yaratacağı için İngilizler tarafından çok önemseniyordu.

Linnel'in, sürdürülen görüşmelerden bir sonuç çıkmayacağına ve görüşmelerin yarıda kesilmesi gerektiğine dair olan fikirleri Londra'da olumlu karşılanmadı. Müttefiklerin Sovyet cephesindeki başarıları Ankara'yı muhakkak etkileyecekti. Bu vakitten sonra bu görüşmelerde Türk tarafını hemen savaşın içine çekmeye zorlamamak gerekiyordu. Bunun yerine Doğu Akdeniz'de güçlü bir Alman tehdidi olduğuna onları inandırmak, böylece kendilerinin tamolarak istediği şey yani Türkiye'ye personel sızdırma programını Ankara'ya kabul ettirmek gelmeliydi.⁵⁷¹

Türkiye'nin üzerinde ısrar ettiği savaş malzemeleri ile ilgili Aralık listesi, İngiliz tarafına göre oldukça mantıksız, haksız ve abartıydı. Kaldı ki savaşın bu aşamasında İngilizler hiçbir savaş malzemesini ziyan edecek durumda değillerdi. Onun içindir ki Türkiye'nin her istediği verilmemeliydi. Linnel'in görüşmeleri kesip Londra'ya dönmesi fikri İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ve Başbakan Churchill tarafından benimsenmedi. Onlar görüşmelere devam edilmesi, İngiliz personelinin Türkiye'ye sızdırılması programının tamamıyla kabul ettirilmesinde ısrarcı olunmasını istiyorlardı ve bu sürecin Doğu Akdeniz'de Almanya için bir tehdit oluşturacağı görüşünü paylaşıyorlardı.⁵⁷²

---

⁵⁶⁸FO 371/ 44064 / R 588/7/44 12 Ocak 1944

⁵⁶⁹FO 371/ 44064 / R 609 /7/44 12 Ocak 1944

⁵⁷⁰FO 371/ 44064 / R 609 /7/44 12 Ocak 1944

⁵⁷¹FO 371/ 44064 / R 587 /7/44 9 Ocak 1944

⁵⁷²FO 371/ 44064 / R 587 /7/44 9 Ocak 1944

İngiliz Büyükelçisi Hugessen'e göre iki taraf arasındaki temel sıkıntının kaynağı birbirlerine olan güvensizlikti. Hugessen, özellikle Türk Dışişleri Bakanının İngiltere'nin Sovyetler Birliği ile olan ilişkisinden rahatsızlık duyuyor olduğunu, İngilizlerin Türkiye'yi Sovyetler için feda edeceğini düşündüğünü belirtiyordu. Menemencioğlu'nun bu korkusunu yersiz bulan Hugessen, Sovyet Rusya'ya İngiltere tarafından Güneydoğu Avrupa'da belli koşullarda serbestlik tanındığını bunun İngilizlerin Balkan kampanyasını kapsamadığını ifade ediyordu. Hugessen'e göre Menemencioğlu'nun buna dair şüphesi çok komikti ve Türk politikacı sadece "pireyi deve yapıyordu". Oysa Menemencioğlu'na göre Müttefiklerin 1942 yılının Ocak ayında Türkiye'ye verdikleri garanti sadece sözde idi. İngiltere, Sovyet Rusya ile olan pazarlıklarında Türkiye'yi kullanıyordu. Menemencioğlu bunun somut göstergesi olarak Moskova Konferansı'ndan sonra İngilizlerin Türkiye'yi bir an önce savaşa sokma çabasını gösteriyordu.⁵⁷³

Linnel, Türk tarafının muhtemel bir Alman saldırısına dair olan korkusunu ise samimi bulmasına rağmen bunun kasıtlı olarak abartıldığını düşünüyordu. İngilizlerin hâlihazırda Ankara'ya vadettiği hava filosu sayısı 18 idi. Gerekirse Ortadoğu Komutanlığı'ndan 3 hava filosu yine çekilecekti. Ankara ise Hardihood kapsamında 49 hava filosu için ısrar etmekteydi.⁵⁷⁴ İngiliz heyet, Ankara'nın isteklerini abartı bulsa da aslında kendisi de 21 hava filosunun Türkiye'nin muhtemel bir Alman saldırısında savunma için yetmeyeceğini düşünmekteydi. İkisi yedek toplamda 27 hava filosunun ülkeyi savunmada ancak yeterli olacağını düşünüyordu.⁵⁷⁵ Türk tarafı ayrıca Trakya'yı bir Alman saldırısı durumunda müdafaa etmek için üç ayrı tugay bulundurmak istiyordu. Bu tank tugaylarında 3 tank taburu bulunacaktı. Ankara Hükümeti'nin Aralık Listesinde İngilizlerden istediği 500 tank bu anlamda Londra tarafından olumlu bulunup kabul edilmişti. Çünkü Ankara'nın elinde hâlihazırda sadece 25 Sherman ve bir az bir miktar da Mark II ve Mark III model tankın bulunduğu İngilizlerce biliniyordu.⁵⁷⁶

İngiliz tarafının bu görüşmelerde asıl amacı Türk havaalanlarının İngiliz filolarına açtırılmasını sağlamaktı. Türk tarafı ise görüşmelerin başından sonuna

⁵⁷³ FO 371/ 44064 / R 873 /7/44 18 Ocak 1944

⁵⁷⁴ WO 201-1183 Report On The Combined Naval Army And Air Force Mission From Headquarters, Middle East To Turkish General Staff At Ankara, Ocak 1944

⁵⁷⁵ WO 201-1183 Report On The Combined Naval Army And Air Force Mission From Headquarters, Middle East To Turkish General Staff At Ankara, Ocak 1944

⁵⁷⁶ WO 204-4238 Freedom CCF/ 385 28 Ocak 1944

kadar hazırlık kavramından anladığının bir bütün olduğunu, Almanların 1942 yılında Sovyet Rusya'ya saldırmadan önce Boğazlar bölgesini ve Balkanları güvence altına aldıklarını buradan gelebilecek bir tehdide ise sessiz kalamayacaklarını bildirdi. Almanların Bulgaristan ve Yunanistan'da toplamda 600 uçağı olduğunu iddia eden Türk heyeti muhtemel Alman hava saldırısının Eskişehir, Kütahya, Zonguldak ve Boğazlar bölgesini kapsayacağını İngilizlerin vermek istediğı toplamda 187 uçağın ise ülkeyi savunmak için çok az olduğunu iddia etti.⁵⁷⁷

İki taraf arasındaki görüşmeler sıklıkla krize girmektedir. Bu durumda Linnel, Ortadoğı Komutanlığı'ndan yani Kahire'den görüş istiyordu. Kahire'nin görüşü ise Ankara'ya yapılacak malzeme yardımının ancak İngiliz teknisyenlerin ülkeye sızmalarına izin verildiğinde gerçekleşeceğini bunun da boyutunun Türkiye'nin malzemeleri ne şekilde absorbe edeceğine bağlı olduğu şeklindeydi. Türk tarafı ise tam tersine savaşa hazırlık kavramının bir bütün olarak algılanması tezinde ısrar ediyor ve İngiliz teknisyenlerin ülkeye sızmalarının Almanları tahrik edeceğini bunun için ki savaş malzemesi isteklerinin baştan ve tek seferde gerçekleşmesi gereğini belirtiyordu.⁵⁷⁸

Görüşmelerin bu şekilde sakat ve ağır ilerlemesinin ardından Churchill'in doğrudan İnönü'ye, 15 Şubat'a kadar 2 bin İngiliz teknik uzmanının Türkiye'ye sızdırılmasına dair ultimatome verilmesi isteğı İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda karşılık bulmadı.⁵⁷⁹ İlgili Bakanlık bunun iki türlü sakıncası olduğunda ısrar etti. Bunlardan biri, Türkiye bu ultimatome kabul etmediğı takdirde bunun İngiliz tarafı için politik bir imaj zedelenmesi olacağıydı. Bu durum Almanların Güneydoğı Avrupa'da politik ve askeri gücünü artıracaktı. Diğer de bu durumda karşıt kutuba kayacak olan Türkiye'nin savaş sonrasında Sovyetler Birliğı'nin etkisi altına gireceğine dairdi.⁵⁸⁰

1 Ocak 1944 tarihinde Linnel'in Ankara'ya gelişiyle başlayan Türk-İngiliz askeri görüşmelerinin bir türlü İngilizlerin istediğı doğrultuda yürümemesi siyasi havayı karamsar hale sokup ortamı gerginleştiriyordu. Londra artık Türkiye'nin İngiltere için önemini sorguluyor duruma geldi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın etkili

⁵⁷⁷WO 201-1183 Report On The Combined Naval Army And Air Force Mission From Headquarters, Middle East To Turkish General Staff At Ankara, Ocak 1944

⁵⁷⁸WO 201-1183 Report On The Combined Naval Army And Air Force Mission From Headquarters, Middle East To Turkish General Staff At Ankara, Ocak 1944

⁵⁷⁹ AİR 8-1092, Aid To Turkey, 19 Ocak 1944

⁵⁸⁰ AİR 8-1092, Aid To Turkey, 19 Ocak 1944

isimlerinden biri olan Clutton askeri görüşmelerin çıkmazda oluşunun asıl nedeninin görüldüğü gibi teknik değil politik olduğunu ve Türkiye'ye İngiliz isteklerini kabul ettirmenin yakın vadede oldukça zor olduğunu düşünüyordu. Buna rağmen Clutton, bu dönemde, ne Türk yetkililerin bu tavırlarına çok sinirlenip öfkeli sözler eden Churchill gibi ne de İngiliz isteklerini yerine getirmeyen Türk tarafına Boğazların artık İngilizler için önemsiz hale geldiğini ve savaş sonrası dönemde İngilizlerin Türkleri görmezlikten gelecekleri tehdidini savurmak isteyen İngiliz Genelkurmayı gibi düşünüyordu. Clutton, Türkiye'nin İngilizlerin Ortadoğu ve Balkan politikaları noktasında bir anahtar işlevi gördüğünün, yakın vadedeki politikalarında Ankara ile uyuşmazlık gösterebilir bile uzak vadede İngilizlerin Türk Hükümeti ile çalışması gerektiğinin bilincindeydi. Bağımsız ve dost olmayan bir Türkiye Clutton'a göre Sovyetler Birliği'nden başkasının işine yaramazdı.⁵⁸¹

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndaki bir diğer etkili isim olan Sargent'ta İngilizlerin yakın dönemde savaş içindeki çıkarları uğruna Ortadoğu ile ilgiliilerdeki menfaatlerinin terk edilmemesi gerektiğini düşünüyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda Sargent dışındaki bakış açısına göre Türklerle yaşadıkları sorunlardan Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu birinci derecede sorumluydu. Onun içindir ki ilgili Bakanlıkta Menemencioğlu'nu ekarte etmenin yolları konuşuluyordu. Sargent ise durumun böyle olmadığını Menemencioğlu'nun Türk kamuoyunun desteğini arkasına aldığı için bu yüzden onu ekarte etmenin Türk dış politikasını yakın vadede değiştirmeyeceğinin bilincindeydi.⁵⁸² Bununla birlikte Numan Menemencioğlu'nun süregelen Türk-İngiliz askeri görüşmelerini periyodik bir şekilde Alman Büyükelçisine aktarmasını bir skandal olarak yorumlayan Sargent bu gidişle iki ülke ilişkilerini çıkmaza sokacak olan Türk diplomatın bertaraf edilmesini uygun görüyordu.⁵⁸³

Neticede Linnel'in başkanlığındaki Türk-İngiliz askeri görüşmeleri hiç olumlu bir havada gitmiyordu. Bu durumda Linnel'e göre ya Türkiye'nin isteklerini kabul edip bir miktar daha savaş malzemesi göndermeli ya da görüşmeleri burada

⁵⁸¹ Dikkat edilecek olursa Aralık ayında gerçekleşen Kahire Görüşmeleri'nde istedikleri sonucu alamayan İngiliz bürokratları duruma yine çok sinirlenmişlerdi. Lakin o dönem nispeten mutedil davranan İngiliz Genelkurmayı iken İngiliz Dışişleri Bakanlığı etkili bürokratlarından Clutton adeta köpürüyordu. Şu anda ise Clutton ile İngiliz Genelkurmayı kendi aralarında adeta bir rol değişimi yaşadılar. Bu durum bize o dönem İngiliz bürokrasisinin Türkiye konusunda ne kadar kararsız, plansız ve net olmaktan uzak bir politika içinde olduklarını göstermektedir. FO 371/ 44065 / R 874/7/44 18 Ocak 1944

⁵⁸² FO 371/ 44065 / R 874 /7/44 18 Ocak 1944

⁵⁸³ FO 371/ 44065 / R 1111 /7/44 22 Ocak 1944

noktalama idiler. Hugessen asla hiçbir söz almadan silah malzemesi tedarikinin yapılmaması gerektiğine zira Ankara'nın bunu bir oyun zannettiğine, askeri görüşmelerin sonlandırılıp daha sonra Türkiye üzerinde baskıya devam edilmesinin lüzumuna işaret ediyordu. İngiliz Genelkurmayına göre askeri görüşmelerin sonlandırılmasından sonra Ankara'nın tepkisine göre onlarda savaş malzemesi gönderilmesine dair bir umut oluşturup pazarlık sürecini devam ettirmeliydi. Birkaç hafta önce Ankara'nın tavrına sert tepkiler veren Churchill şimdi daha normal bir tarzda yorum getiriyordu.⁵⁸⁴ Churchill'e göre Linnel, Ankara'ya hiçbir açıklama yapmadan geri gelmeli ve Hugessen ise Ankara Hükümeti ile irtibatı zayıflatmalı yani kepenkleri indirmeliydi. Türkiye'ye yapılan tüm askeri malzemelerin tedariki durmalıydı. İngilizler buna rağmen sadece savaş malzemelerinin tedarikini durdurma yönünde karar aldılar. Çünkü Türkiye'ye gönderilen sivil teslimatlar durdurulursa Türkiye de buna karşılık İngiltere'ye gönderdiği İngiliz savaş sanayisi ve endüstrisi için elzem olan teslimatları durdururdu. Bu durum hem de Almanya'yı, kaybettiği pazarı tekrar kazanması anlamında çok sevindirirdi.⁵⁸⁵ Bu süreçte en ilginç tepki şüphesiz Eden'dan geldi. Eden, Ankara yüzünden İngilizlerin Herkül "Hercules" operasyonundan vazgeçmek zorunda kaldıklarını, Ege Adalarındaki umutlarını tükettiklerini söylüyordu. Ona göre Hugessen kısa bir süreliğine Ankara'dan ayrılmalıydı. Yine de Eden dahi bu süreçte Türk-İngiliz ilişkilerinin yıprandığını düşünse bile uzun vadede İngilizlerin Ortadoğu'daki çıkarları nedeniyle Türkiye'yi feda edemiyordu.⁵⁸⁶

Türkiye, İngiltere'den bu askeri heyet ülkeye gelmeden, daha düşük askeri rütbelilerin gönderilmesini aksi takdirde bu durumu Almanya'nın bir kışkırtma unsuru olarak algılayacağını içeren bir istekte bulunmuştu.⁵⁸⁷ Ne var ki bu istek İngiltere tarafından kabul görmedi. Bilindiği gibi Türk Hükümeti, İngiltere'yi Sovyet Rusya'nın etkisi altında kalarak Türk dış politikasını dikkate almadan Türkiye'yi savaşa sürüklemeye çalışmakla suçlamıştı. Nihayetinde Linnel'in Ankara'da yaptığı

---

⁵⁸⁴ Churchill, Menemencioğlu'nun İngilizlerin Sovyetlerle birlikte davranıp Türkiye'yi bir İngiliz-Sovyet pazarlığına kurban etmek istediklerini söylediği açıklamasına karşın dayanamayıp "...Türkler bu tarz davranmaya devam edip 15 Şubat'a kadar da isteklerimizi yerine getirmezlerse Türkiye'nin geleceğine karşı kayıtsız kalıp barış konferansında Sovyetler Birliği'nin İstanbul ve Boğazlar konusundaki istekleri karşısında direnmeyiz" demişti. Churchill 1944 yılı ortalarına kadar Türkiye'ye karşı bu şekilde agresif bir tavır içinde olacak ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı kendisini sürekli olarak frenlemek zorunda kalacaktı. Bkz. PREM 3/447/5A, Churchill to Eden, 7 Ocak 1944

⁵⁸⁵ FO 371/44066 / R 1345 /7/44 26 Ocak 1944

⁵⁸⁶ FO 371/44066 / R 1345 /7/44 26 Ocak 1944

⁵⁸⁷ Woodward , **a.g.e.**, p.328

görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı ve Linnel, 3 Şubat 1944 sabahı Kazım Orbay'ı telefonla arayarak aldığı talimat uyarınca Kahire'ye gideceğini söyledi ve heyetiyle birlikte sessizce ülkeden ayrıldı.⁵⁸⁸ Bundan böyle İngilizlerin Türkiye'ye sevk ettikleri askeri yardım durduğu gibi ABD'nin de 1 Nisan'dan itibaren Türkiye'ye dönük yaptığı askeri malzeme sevkiyatını durdurduğu görüldü. Churchill'in Türkiye'ye karşı tavrı ise yılın ortalarına kadar agresif olmaya devam edecekti.

Linnel başarısız sonuçlanan ilgili müzakereler hakkında Kahire'de değerlendirmelerde bulundu. Buna göre Türk Genelkurmay Başkanının değişmesi olumlu ve yapıcı bir durumdu. Görüşmelerde asıl sıkıntı kaynağı Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan gelmekteydi. Türk Dışişleri Bakanlığı muhtemel bir Alman saldırısını büyük ölçekte tuttuğu için Türk Genelkurmayı da gerekli olan savaş malzemesini kabarık tutmaktaydı. Linnel'e göre Türk Dışişleri Bakanlığı'nın politikası maksimum miktarda savaş malzemesi tedariki sağlamaya çalışırken aynı zamanda fiili olarak devam eden savaşın da dışında kalabilmeyi başarmayı amaçlıyordu. Linnel Ankara'nın istediği uçak filosu silah vs gibi şeylerin miktarını abartı bulurken listedeki diğer yardımcı malzemelerin miktarını ise gayet mantıklı görmekteydi. Linnel ayrıca Türk siyasetinde ciddi ölçüde stratejik değişiklikler olmadığı sürece Ankara Hükümeti'nin Aralık Listesinde ısrarcı olacağını ve bunu savaşa girmemek için bir kalkan olarak kullanacağını belirtip Türk tarafını savaşa sokmanın çok zor olduğunu vurguladı. Çünkü Ankara'nın talepleri arasında yer alan radar dolayısı ile bu istekleri karşılamak en az dört ay alacaktı. Linnel, ayrıca Türkiye'deki politik atmosfer tamamen değişmeden Türkiye'ye yeni bir heyet göndermenin anlamsızlığına değindi.⁵⁸⁹

Neticede denilebilir ki Türkiye'nin kendisini silahlandırma isteği İngilizlerin gözünde abartı olarak görünse de İngilizler nihayetinde Türkiye'nin silahlanması gerektiğini kabul ettiler ve genel anlamda desteklediler. İngiltere'nin Ortadoğu Komutanı Wilson;

“Ortadoğu'daki komutanlık yıllarımda Türklere dikkate değer oranda savaş malzemeleri gönderdiğimiz halde Türkler savaşa girmemek adına yeni istekler öne sürüyorlardı. 1943 yılında Adana Görüşmeleri kararları gereği kendisine Ortadoğu Komutanlığı'ndan toplamda 375 bin ton savaş malzemesi gönderildi. Öyle ki gönderdiğimiz malzemeler hiçbir şekilde kullanılmıyordu ve kullanımları için önerdiğimiz eğitim teklifleri de yeteri kadar ciddiye

⁵⁸⁸ AIR 8-1092 Aid To Turkey 1 Şubat 1944

⁵⁸⁹ WO 201-1183 Entry Of Turkey Into The War, 9 Şubat 1944

alınmıyordu. Türklerin bu tavırları bütün planlarımızı bozdu. Türklerin neden böyle davrandığını anlamak bizim için zordu. Çünkü Trakya üzerindeki Alman baskısı azalmış durumdaydı. Üzerine Türklerin talep ettikleri kadar savaş malzemelerini taşıyacak bir ulaşım sistemleri de mevcut değildi.”⁵⁹⁰Şeklinde dönemi değerlendirmektedir.

İngiltere, Eylül-Kasım 1943 arasındaki On iki adalarda gerçekleştirdiği başarısız operasyonlarına rağmen Türkiye'nin savaşa girmesini arzulamaya devam etti.⁵⁹¹ Diğer bir yandan Türk Hükümeti'nin İngiliz uzmanlarla birlikte askeri görüşmelere devam etmesi Londra'nın bu inancını canlı tuttu. Adana Konferansı ve daha sonra Eden-Menemencioğlu müzakerelerinde Menemencioğlu'nun yapıcı teklifleri İngilizlerin, Türkiye'nin bir süre sonra savaşa gireceğine dair kanısına neden oldu. Bu süreçte Türkiye, İngiltere'nin sonuçlarını hiç düşünmeden ve Türkiye'ye bu anlamda hiçbir garanti vermeden, Türk topraklarını kullanma isteğinin tehlikeli sonuçlara yol açacağını sesli bir şekilde ilan etmeye başladı. Kısacası bu savaşı Ankara Hükümeti, Avrupalıların kendi sorunları olarak görüyor ve bunun için bir bedel ödemek istemiyordu.

2.12. BOĞAZLAR VE TRANSİT SORUNU- İNGİLİZ TEPKİSİ

Müttefiklerle Türkiye arasındaki sıkıntılı konulardan biri de Boğazlardan geçen Alman gemileriydi. Montreux Antlaşması'nın 4. maddesi uyarınca savaş döneminde Türkiye savaşan taraflardan biri değilse bütün ticaret gemileri hangi bayrağı taşırsa taşırsınlar Boğazlardan serbestçe geçebileceklerdi.⁵⁹² Bu hüküm antlaşmanın 3. maddesinde belirtildiği gibi kullanılabilirdi ve Türkiye Boğazların giriş ya da çıkışlarında kuracağı sağlık denetleme istasyonları ile gemileri durdurup denetleyebilecekti.⁵⁹³ Antlaşmada bu denetlemenin mümkün olduğu kadar çabuk

⁵⁹⁰Sir H. Maitland Wilson, **Operations In The Middle East From 16th February 1943 to 8th February 1944**, London Gazette, 12 November 1946, paragraphs. 308-312

⁵⁹¹ Churchill için Türkiye'nin savaşa girmesinin önemi çok büyüktü. Bir kere Bulgar orduları Türkiye sınırlarına yığılacaklar ve Yunanistan ile Yugoslavya sınırları rahatlayacaktı. Sonra Ploesti gibi Mihverin hizmetindeki petrol yataklarına saldırma olasılığı doğacaktı. Üzerine Türkiye, Almanya'ya gönderdiği kromu kesecekti. En önemli nedenlerden biri de Türkiye'nin savaşa girmesinin yaratacağı moral değeri ki böylelikle Almanya ile uyduları arasındaki birlik bozulmuş olacak ve bu uyduların Almanya'dan kopuşu hızlanacaktı. Bütün bu argümanlara rağmen Ankara hareketsiz kaldı. Churchill, **Closing The Ring**, p.296, Ehrman, **Grand Strategy**, pp.88-99

⁵⁹²**Türk Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü yay., 1973, s. 60-130. Boğazlar sorunu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; **The Problem Of The Turkish Straits**, Washington, United States Government Printing Office, 1947.

⁵⁹³ Montreux Antlaşması'nın 3. maddesinin ilk cümlesi şöyledir: “Ege Denizi'nden ya da Karadeniz'den Boğazlara giren bütün gemiler, Boğazların giriş yerindeki sağlık istasyonunda, Türk yasalarına gösterilen sağlık denetimi ve uluslar arası sağlık tüzükleri uyarınca durdurulabilirler. Bak,

yapılması ve başka hiçbir nedenle gemilerin transit geçişten alıkonulmaması karara bağlanmıştı.

Erkin, 3. maddedeki sağlık denetim hakkının Montreux’de Türkiye tarafından güçlkle elde edildiğini bunun da sağlık denetiminin hızlı bir şekilde yapılması ve gemilerin Boğazlardan geçişleri sırasında başka hiçbir şekilde durdurulmamaları koşuluna bağlandığını belirtmektedir. Aksi takdirde Türkiye’nin, gemilerin serbestçe geçişine müdahalesi hiçbir şekilde olamayacaktı. Türkiye’nin bu isteği, “sağlık denetimi” adı altında durumu şüpheli olan ülke gemilerini aramak ve gemilerin gerçekten ticaret gemisi mi yoksa savaş gemileri mi olduklarını tespit etmeye dönüktü.⁵⁹⁴ Montreux Boğazlar Sözleşmesi’ndeki “savaş gemisi” tanımında ise 100 tondan küçük yardımcı gemi maddesi belirsiz durumda idi.⁵⁹⁵ İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise çoğu kez ticaret gemilerinin de silahlı oluşu durumu daha da karmaşık hale sokuyordu.

Müttefikler savaşın belli dönemlerinde Türk Hükümeti’ni, Almanların ve diğer Mihver ülkelerinin savaş malzemeleri taşıyan ticaret gemilerine geçiş izni vermekle itham etmişlerdi. Hugessen tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na gönderilen “Karadeniz’deki Alman Aktiviteleri” başlıklı ve 27 Aralık 1942 tarihli bir yazıda tam olarak doğrulanmamış olmakla birlikte Hamburg kayıtlı dört Alman gemisinin İstanbul ve Çanakkale Boğazları’ndan geçerek Ege’ye girdiği bilgisine yer veriliyordu. Menemencioğlu ise Montreux Sözleşmesi’nin sıkı kurallara bağlı olduğu ve hiçbir şekilde gemilerin serbestçe geçiş hakkına dokunulmadığı gerekçesiyle konuyu geçiştirdi.⁵⁹⁶ Lakin Müttefikler bununla yetinmediler. Sovyetler Birliği’nin de desteğini yanlarına alan İngiltere ve ABD, Türkiye’den Almanya’nın işgal ettiği ülkelerin ve diğer Mihverdevletlerinin bandırasıyla seyreden bütün gemilerin kontrol edilmesini istediler.⁵⁹⁷ Buna Türk Hükümeti adına Menemencioğlu’nun yanıtı gecikmedi. Türk diplomat, Boğazlardan gemilerin serbestçe geçişlerinin Müttefiklerin olduğu kadar Türkiye’nin çıkarlarına da aykırı olduğunu ama Montreux Sözleşmesi’nin gemilerin kontrol edilmesine izin vermediğini belirtti. İngiliz Hükümeti yasal temelde başka bir yol tavsiye ederse Türk Hükümeti bu

---

İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, Cilt 1, (1920-1945), Ankara, TTK, 1983, s. 477-493.

⁵⁹⁴ Erkin, **a.g.e.**, s.235.

⁵⁹⁵ **Türk Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s.126.

⁵⁹⁶ FO 371/ 33342 / R 8973/72/44 27 Aralık 1942

⁵⁹⁷ FO 371/ 33407 / R 7377 /7062 /44 4 Kasım 1942

konuyu seve seve araştıracaktı. Ama ne var ki şu anda böyle bir işlem sözleşmeye aykırıydı.⁵⁹⁸

2 Şubat 1942'de İngiliz Hükümeti yine ticaret gemisi olarak kamufle edilmiş Alman savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş yaptığını iddia ederek durumu protesto etti. Menemencioğlu bu sefer de ticaret gemilerinin geçişine izin veren ve bu gemilerin aranmasını öngörmeyen Montreux Sözleşmesi'ne dikkat çekti. Londra bu durumda, savaş sonrası Boğazlar Sözleşmesi'nin yeni baştan düzenlenmesi gerektiğini Türk tarafına iletince Menemencioğlu özellikle savaş gemisi tabirinin yeniden tanımlanması gerektiğini belirtti.⁵⁹⁹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatları bu arada kendi aralarında Türkiye'nin dediği yönde Montreux Sözleşmesi'nde bir yasal değişiklik zemini arıyorlardı. Fakat İngiliz diplomatlara göre kendileri ve Türkiye sözleşmeyi çok farklı yorumluyorlardı. Londra'ya göre ticaret görünümünde olan deniz taşıtları rahatlıkla savaş malzemesi taşıyabilirlerdi. Bunun için bütün gemilerin daha sıkı kontrolden geçirilmesi gerekirdi. Ankara'ya göre ise ticaret gemilerinin daha sıkı kontrolü sözleşmenin ruhuna aykırıydı.⁶⁰⁰

1943 yılının Mayıs ayında da ticaret gemisi görünümündeki savaş malzemeleri taşıdığı iddia edilen ve Mihver devletlerinin eline geçmiş olan eski Müttefik gemilerinin Boğazlardan geçişinin yasaklanması ve Türkiye tarafından alıkonulması için Londra tarafından girilen çabalar sonuçsuz kaldı. Ankara yine Montreux'ye işaret ederek bu gemilere el koymadı ve geçişlerini sağladı.⁶⁰¹

1944 yılı Ocak ve Şubat aylarında İngiliz Büyükelçisi ticari gemi olarak kamufle edilmiş Alman savaş gemilerine Boğazlardan geçiş izni verildiğini iddia edip durumu protesto etti. Yetkili Türk makamları ise bu gemilerin 20 tonluk olduklarını ve silah taşımadıklarını tespit ettiklerini bildirdiler.⁶⁰² Hugessen ise bu gemilerin Ege Denizi'ndeki savaşta kullanıldığını ve çeşitli silahlar taşıdıklarını ve top yuvalarına sahip olduklarını ısrarla belirtti. Ankara, savaşan tarafların ticaret gemilerinde top yuvaları bulunmasının normal olduğunu çünkü savaş sırasında

⁵⁹⁸ FO 371/ 33342 / R 7439/7062 /44 7 Kasım 1942

⁵⁹⁹ FO 371/ 37504 / R 1130 /284 /44 7 Şubat 1943

⁶⁰⁰FO 371/ 37504 / R 1130 /284 /44 7 Şubat 1943

⁶⁰¹ FO 371/37481/R 4168/68 /44 11 Mayıs 1943, FO 371/ 37481/ R 5397/ 68/44 21 Haziran 1943

⁶⁰² Erkin, **a.g.e.**, s.236. Ayrıca bkz; Macfie,A.L.; "The Turkish Straits In The Second World War", **Middle Eastern Studies**, Vol. 25, No.2, Nisan 1989, pp. 238-248.

ticaret gemilerinin tedbir amaçlı olarak silahlandırıldıklarını bu durumunda bu gemilerin niteliğini değiştirmediğini belirterek kendini savundu.⁶⁰³

31 Mayıs 1944'te İngiliz Břyřkelęisi Hugessen, Menemencioğlu ile gşrüşmesinde tekrar Alman gemilerinin Boğazlardan geçişine dikkat çekti ve Mştfeviklerin bu durum nedeniyle Tşrkiye'ye karşı hayal kırıklığı yaşadıklarını dile getirip durumu protesto etti. Menemencioğlu ise yine Montreux'ye işaret ederek taşıdığı yşk ne olursa olsun ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişinin bu sşzleşme uyarınca yasaklanamayacağına atıfta bulundu. Hugessen bunun şzerine 8 Haziran akşamı İnşnş ile gşrüştü.⁶⁰⁴ Boğazlardan geçen Alman gemilerinin fotoğrafları ile haklarındaki ayrıntılı bilgileri içeren listeyi İnşnş'ye sundu. Listede bu deniz taşıtlarının bilgileri ile birlikte ticaret gemisi gşrşnşmşnde olmasına rağmen bunların birer savaş gemisi fonksiyonu taşıdığı iddia ediliyordu. Mştfeviklerin Ege Denizi'ndeki pozisyonlarına bu gemilerin yaptıkları saldırılar ile ciddi zararlar verdiklerini belirten Hugessen bu durumun ancak Montreux Sşzleşmesi'nin ihlali şeklinde anladıklarını ifade etti. İngiliz Hşkşmeti'ne gşe Tşrkiye'nin bu konudaki tavrı Ankara'nın işbirliğine kştş bir renk veriyordu.⁶⁰⁵ İnşnş, konuyu derhal ele alacaklarını ve bir an şnce İngiliz Hşkşmeti'ne geri dşnşleceğini bildirdi. Kamufle edilmiş Alman gemilerinin bilgilerinin yer aldığı listeyi ise hşkşmete ibraz edeceğini, Ege'deki durumun bilincine vardığını ve bundan sonra Boğazlardan geçişler konusunda Tşrkiye'nin çok daha sıkı önlem alacağını ekledi.⁶⁰⁶ Hugessen bu konu çşzşlmediği sşrece Tşrk-İngiliz ilişkilerinin gelişme gşsteremeyeceğini vurguladı. Hugessen bu gşrüşmede Tşrk yşneticilerin savaşın neresinde durduğunu bilmediklerini zira bir gşn Mştfevikler yanında izlenim verirken bir gşn de Mihver yanında izlenim verdiklerini belirtti.⁶⁰⁷

Haziran ayının başında İngiliz Břyřkelęilięi yeniden Alman taşıt gemilerinin ve E.M.S. sınıfından üç geminin daha Boğazlara doğru yşneldiğini bildirdi. Bu gemilerden biri olan Kassel, arama için yapılan isteği kabul etmedi. Bunun için gemi gşzetim altına alınıp Karadeniz'e geri gşnderildi.⁶⁰⁸ Menemencioğlu daha sonra geri kalan Alman gemilerinin geğmelerine dair Von Papen'den bunların ticaret gemileri

⁶⁰³ FO 371 / 44069 / R 8777 / 7 / 44 5 Haziran 1944. Ayrıca bkz; Erkin, **a.g.e.**, s.236

⁶⁰⁴ FO 371 / 44069 / R 9139 / 7 / 44 10 Haziran 1944

⁶⁰⁵ FO 371 / 44069 / R 9139 / 7 / 44 10 Haziran 1944

⁶⁰⁶ FO 371 / 44069 / R 9139 / 7 / 44 10 Haziran 1944

⁶⁰⁷ FO 371 / 44069 / R 9139 / 7 / 44 10 Haziran 1944

⁶⁰⁸ FO 371 / 44069 / R 9447 / 7 / 44 16 Haziran 1944

olduğuna dair kişisel bir teminat alınca geçiş izni verdi. Bu durum İngilizlerin ciddi oranda protestolarına neden oldu.

İkinci Dünya Savaşı boyunca bu konuda İngiltere ve Türkiye arasında bir çekişme yaşandı. Erkin'e göre, Montreux'de sağlık denetimi nedeniyle Türkiye'nin gemileri denetlemesi hakkına şiddetle karşı çıkan İngiltere şimdi ise tam tersine gemilerin sıkı denetlenmediğinden yakınıyordu.⁶⁰⁹ İngiltere ve Türkiye arasındaki bu çekişme İngiliz Dışışleri Bakanlığısirkülerinden de kolayca izlenebilmektedir. 14 Ağustos 1943 yılında İngiliz yetkililer, İstanbul Limanı Reisliğinin Alman gemilerine ayrımcılıkyaptığını iddia ettiler.⁶¹⁰ 1943 Eylöl'ünde ise G.L. Clutton'a göre, Karadeniz ile Ege arasında düzenli sefer yapan ticaret gemisi görünümündeki Mihver ölkelerine ait savaş araçları taşıyan gemilerin Boğazlardan geçişi konusunda Türk mahkemelerinde başarılı sonuçlar elde eden İngiliz yetkililer, konu Montreux'nün uygulanmasıyla ilgili alana yani politik tarafa yaklařtıķça hiçbir sonuç elde edemiyorlardı.⁶¹¹

Londra, Ankara Hükümeti'nin bilinçli bir şekilde işi yokuşa sürmesinden yakınıyordu. Türk mahkemelerinde başarılı olsalar dahi işi bunu pratiğe dökmeye geldiğinde İngiliz yetkililerin önüne her türlü engel getiriliyordu.⁶¹² Oysa İngilizler Türk Hükümeti'nden Boğazlardan geçen söz konusu bu kamufle edilmiş deniz taşıtlarının geçişini durdurmak için elinden gelen her şeyi yapmalarını bekliyorlardı. Çünkü İngiliz yetkililer söz konusu olaylarda Türk mahkemelerinde kazanmıřlardı⁶¹³ Ancak Türkiye'de zaten ağır olan bürokrasinin bir de bu konuyla ilgili olarak kasıtlı anlamda yavaş işlemesi ve engeller çıkarılması İngiliz tarafını çıldırtıyordu.

Menemencioğlu'na göre kendisi, Montreux Antlaşması'nın lafzına ve ruhuna uygun hareket ederken İngiltere ise bu antlaşmanın tamamen dışında bir tavır benimsemişti. Londra öyle ki Almanya'ya ait hiçbir geminin Boğazlardan geçmesini istemiyordu ve buna dönük baskı uyguluyordu. Yani artık bu antlaşma İngiltere'nin işine gelmiyordu. Menemencioğlu ise Montreux ile ilgili bu konuda İngiltere'ye bir taviz vermenin uzun vadede Sovyetler Birliği'ni de aynı isteğe dâhil edeceğini bunun

---

⁶⁰⁹ Erkin, **a.g.e.**, s.235

⁶¹⁰ FO 371 / 37471 / R 8078/ 68/ 44, 18 Ağustos 1943

⁶¹¹ FO 371 /37472 / R 8662/55/44 11 Eylöl 1943

⁶¹²FO 371 /37472 / R 8662/55/44 11 Eylöl 1943

⁶¹³FO 371 /37472 / R 8662/55/44 11 Eylöl 1943

da Türkiye'yi zor duruma düşüreceğini vurguluyordu. Görüldüğü gibi, Menemencioğlu'nun buradaki tutumunun onun Mihver ülkeleri yanlısı olması iddiası ile hiçbir ilgisi yoktur.

Nitekim Türk Dışişleri Bakanı, İngiliz Hükümeti'ne küçük tonajlı yardımcı gemiler ile ilgili Montreux Sözleşmesi'nin Ek II kısmının tarafsız bir yabancı hukukçuya incelettirilmesini önerince Berlin ve Londra bunun çok uzun bir müddet alacağını belirtip karşı çıktılar. Nihayet Alman gemisi Kassel, Almanların direktmesine rağmen Türk yetkililer tarafından arandı. İlgili gemide 9 mm lik zırh, beş makineli tüfeği, 65 sandık cephanesi vs. savaş malzemeleri bulununca Ankara Hükümeti tarafından Almanya protesto edildi.⁶¹⁴ Erkin'inde dediği gibi, gemide yapılan araştırma İngiliz Büyükelçiliği'nin istihbaratını doğruladı. Yani ilgili gemi yardımcı bir savaş gemisinin bütün özelliklerine sahip olan ve maskelenmiş durumdaki bir ticaret gemisiydi.⁶¹⁵

Bu aşamadan sonra Türkiye, E.M.S. ve Mannheim sınıfı gemilerin Boğazlardan geçişini yasakladı. Alman gemilerinin geçişi daha sıkı kontrol altına alındı. Menemencioğlu ise Türk- İngiliz ilişkilerinin daha kötüye gitmemesi adına istifa etti.⁶¹⁶

Saraçoğlu, 15 Haziran'da Times muhabirine Kassel gemisinin Boğazların girişinde kontrol edildiği ve geçiş hakkı verilmediğini belirtiyor Manheim ve EMS tipi gemilerin de artık Boğazlardan geçemeyeceğini müjdeliyordu. Ayrıca Boğazlara gelen bütün Alman ticaret gemilerinin dikkatlice incelendikten sonra ticaret gemisi olup olmadıklarına karar verileceğini bildiriyordu.⁶¹⁷ TürkBaşbakan, Ankara'nın zaten hiçbir zaman Müttefiklerin aleyhine ve kötülüğüne bir gelişme izlemediğini ve bundan sonra da izlemeyeceğini ifade ediyordu.⁶¹⁸ Saraçoğlu'na göre bu olayda Menemencioğlu doğru değerlendirme yapamamış ve Müttefiklerin zor bir süreç yaşayacağını tahmin edememişti. Bu arada Londra, Saraçoğlu'nun Dışişleri Bakanlığı görevini tekrar üzerine almasına oldukça memnun kaldı.⁶¹⁹

Görünen odur ki bu olayda bütün suç Menemencioğlu'nun omuzlarında kaldı. Onun istifasıyla sonuçlandı. Oysa savaş yılları boyunca Boğazlardan transit geçişler

⁶¹⁴FO 371/44069/ R 9447/ 7/44 16 Haziran 1944.

⁶¹⁵ Erkin, **a.g.e.**, s. 238.

⁶¹⁶ FO 371/44069/R9447/ 15 Haz. 1944 , FO 371/ 44069 /9497 /G 16 Haziran 1944.

⁶¹⁷ "Turkish Watch On Straits", **Times**, 17 Haz. 1944. FO 371/44069/ R9573 /7/44 19 Haz. 1944.

⁶¹⁸ FO 371/ 44069 /R 9573 /7 /44 19 Haziran 1944.

⁶¹⁹ "Turkish Watch On Straits", **Times**, 17 Haz. 1944.

Türkiye tarafından bir anlamda dengeli bir sürüncemde bırakılarak hem Mihverin hem de Müttefiklerin Montreux'ü hafif darbelerle delmelerine göz yumulmuştu. Savaşın ilk yıllarında Almanya baskın olduğu için Almanya'nın kuralı delmesine göz yumulmuş olmasıyla birlikte savaşın Müttefikler lehine seyrettiği son döneminde ise Alman gemilerine göz yumulmayarak İngiltere'nin baskın olmasının önü açılmıştı. Kısacası Boğazlardan gemilerin geçişi konusunda açık bir politika değişikliği gerçekleşti. Menemencioğlu'nun aldığı bütün önemli kararlarda doğal olarak İnönü'nün bilgisi bulunmaktaydı. Bu halde bu olay, Türk dış politikasının savaşın seyrine bağlı olarak yeni bir sürece doğru meylettiğini yani İngiltere ve ABD'ye yaklaşmaya başladığını göstermektedir.

Bunun yanı sıra savaş boyunca İngiliz yetkililerle her muhatap olduğunda Türkiye'nin hareket serbestliğini en yalın ve açık bir şekilde savunan Menemencioğlu'nun Londra tarafından pek sevilmediği açıktır. Hugessen, Menemencioğlu'nun istifası olayı ile ilgili ayrıntıları Londra'ya yetiştirmekte geç kalmadı:

“Tartışma, Alman gemilerinin Boğazlardan geçişleri ile ilgili bir konuda 15 Haziran günü başlamış. Numan, hala zaman kazanmak amacıyla işi uluslararası hukuk düzeyine taşımak istiyormuş. Ama hükümet, gemilerin askeri niteliğe sahip oldukları konusunda hiç şüphe duymadığından Numan'ın önerisini reddetmiş ve bu olay Bakan'ın istifasıyla sonuçlanmış.”⁶²⁰

Clutton, Menemencioğlu'nun olaylara bakışını çetrefilli ve hileli buluyordu. Ona göre Türk diplomatın böyle davranmasının ana nedeni Boğazlar konusunda hiçbir tarafa taviz vermeyerek Türkiye'nin gelecekte elini serbest tutmasını sağlamaktı.⁶²¹ 6 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı Eden'in Savaş Kabinesine dağıttığı bir sirküde “Türklerin giderek çok daha olumlu bir havaya girdikleri” yazılıydı.⁶²² Yine aynı günkü ikinci Kabine toplantısında Eden, Ankara'nın son birkaç ayda olumlu davrandığını 1943 kışındaki olumsuz ve inatçı tavırların ortadan kalktığını söylüyor ve Türk Hükümeti'nin böyle davranmasının nedeni olarak savaş içinde Almanya'nın cephelede gerilemesini gösteriyordu. Eden'e göre Ankara, savaştan sonra yalnız kalmamak için bu şekilde davranıyordu. Eden bu toplantıda Türk diplomatların“...Düşündükleri kadar akıllı olmadıklarını kendilerinin de idrak etmiş”

⁶²⁰ FO 371/ 44164/ R 9637 /3830/44 17 Haziran 1944

⁶²¹FO 371/ 44164/ R 9637 /3830/44 17 Haziran 1944

⁶²² CAB 66/ 49 WP (44) 242, 6 Mayıs 1944

olduklarını söyledi. Eden'e göre Londra'nın Ankara Hükümeti'ne karşı 1944 Şubat'ından beri uyguladıkları "aloofness policy" yani mesafeli yakınlık politikasına devam edilmeli, Türk-Alman ticaretine ciddi zararlar verecek sert bir ekonomi kampanyasına başlanmalıydı.⁶²³

20 Haziran'da Churchill'e yazdığı yazıda da Eden, Menemencioğlu'nun istifası olayının Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir kapı açtığını bu mutlu olaydan Londra'nın yararlanması gerektiğini ve şimdi Ankara Hükümeti'nden Almanya ile ilişkileri tamamen koparmasının istenebileceğini belirtiyordu. Zira Eden, Ankara'ya bu isteği yöneltmeden önce ABD'nin onayını istemeyi de ihmal etmedi.⁶²⁴

Overlord Harekâtı'nın başlamasından biraz önce Türkiye Müttefiklere, Almanya'ya yaptığı krom ihracının tamamını ve diğer stratejik ürünlerin ise yarısını durdurma kararını açıklamıştı. Londra şimdi Türkiye'den bunun somut olarak uygulamasını ve Almanya ile yaptığı bütün siyasi ve ticari ilişkilerini kesmesini talep etti.⁶²⁵ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı yetkililerine göre Türkiye, Almanya'nın Türkiye'de Müttefikler aleyhinde oynadığı bütün oyunlara son vermeliydi. Türkiye artık uluslararası pozisyondaki yerinin ne olduğuna tam olarak açıklık getirmeliydi. Türkiye, savaşta Müttefikler yanında fiili olarak yer almalıydı. Menemencioğlu bunu anlamamıştı ama takipçisi durumu kavramalıydı.⁶²⁶ Bu son gelişmeler eşliğinde Türk Hükümeti ile ilişkilerin belirsiz bir konumda olmaması gerektiğini düşünen İngiliz diplomatlar, Türk Hükümeti'nin Müttefikler lehine geliştirdiği bu politik seyrin sevincini onlara yansıtmayı düşünmüyorlardı. Savaş sonrasında Avrupasının restorasyonunda Türkiye söz sahibi olmak istiyorsa üzerine düşen yükümlülüğü de yerine getirmeliydi.⁶²⁷ Görüldüğü gibi savaşın seyri kendileri lehine dönünce İngiliz tarafı Ankara'ya yaptığı baskıyı artırma yoluna gitmişti.

İnönü, bu arada Haziran ayının ilk haftasında İngiliz Büyükelçisine Ankara'nın İttifaka gönülden bağlı olduğunu ve bu bağlılığını ileride de göstereceğini anlatmakla meşguldü. İngiliz yetkililer, Türk Hükümeti'nin tavrını anlayamadıklarını söylüyorlar ve " ...Bir gün bizden yanasınız diğer gün Almanlardan. Türkiye'nin dostluğunu ve işbirliğini nereye kadar sağlayabileceğimizi

⁶²³ CAB 66/ 49WP (44) 244 ,6 Mayıs 1944

⁶²⁴ FO 371/ 44069 / R 9497 / P.M. 44 /449, 20 Haziran 1944

⁶²⁵ FO 371/ 44069 / R 9497 / 7/44 , 17 Haziran 1944

⁶²⁶ FO 371/44069/ 9497/G 21 Haziran 1944

⁶²⁷ FO 371/ 44069/ R9497/7/44 16 Haziran 1944

merak ediyoruz” diyorlardı. İnönü, Türkiye’nin krom konusu ile ilgili aldığı son kararını hatırlatarak Müttefiklere hala gönülden bağlı olduğunu vurguluyor ve İngilizler bu ittifakın can çekişiyor olduğunu düşünüyorlarsa artık yapacak bir şeyin olmadığını söylüyordu.⁶²⁸ Londra’ya göre Ankara Hükümeti’nin Almanya ile bütün ilişkileri kesmesi şimdilik yeterliydi. Türk tarafından savaşa doğrudan katılmak gibi bir adım beklenmemeliydi.⁶²⁹ Savaşa katılması durumu söz konusu olduğunda Türkiye’nin ilk önce sorduğu şey savaş materyalleri konusu olduğu için İngiltere bu konuyu açmaktan kaçındı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin bakış açılarına göre Türkiye Almanya ile ilişkilerini keserse Almanya’nın buna cevabı taarruz şeklinde olacaktı. Bu durum ise Türkiye’yi kendi başına savaşın içine sürüklemiş olacağından İngiltere, savaş materyalleri tedarik etme ile ilgili sorumluluğundan kurtulmuş olacaktı.

Açıkça görülmektedir ki savaş yılları boyunca Türk dış politikası İngiltere’nin bütün baskılarına rağmen Boğazlar ile ilgili konuda da genel politik anlayışından farklı bir tutum sergilememiştir. Türk dış politikasının belirleyicileri savaşın seyrine göre hareket edip farklı dönemlerde farklı tavır alabilmeyi başarmışlar belli konularda belli derecede esnek davranarak her iki blok ülkelerini de dengeli bir sürüncemde tutabilmişlerdi. Montreux’yu görünüşte tam olarak uyguluyor imajı sergilerlerken her iki blok ülkelerinin de hafif çiziklerle bu antlaşmayı delmelerine göz yumulmuş savaşın seyrinin açık bir şekilde Müttefiklerden yana estiği 1944 baharından itibaren ise Boğazlar konusunda da rotayı bu ülkelere yana kırmışlardı. Sonuç olarak dönemin orta ölçekli bir gücü olan Türkiye savaş dışı durumunu koruyarak denge politikasını bu olayda da yerinde bir şekilde uygulamayı başardı.

2.13. ALMANYA İLE DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KESİLMESİ VE İNGİLTERE’NİN TAVRI

1944 yılına gelindiğinde, Türkiye’den Mihver ülkelere krom ihracatı durmuş, Türkiye’nin Mihver ülkelere ihraç ettiği diğer maddeler ise bir yıl öncesine oranla yarı yarıya azalmış durumdaydı. Ayrıca, Boğazlardan Alman gemilerinin geçirilmemesi ve en son Menemenciğlu’nun istifası olayları yaşandı ki bunlar Türk dış politikası açısından aslında sadece birer biçimsel eylemlerdi. Ancak

⁶²⁸FO 371/ 44069/ R9759 /17/G 21 Haziran 1944

⁶²⁹FO 371/ 44069/ R9497/17/G 24 Haziran 1944

özellikle son olay yani Türk Dışişleri Bakanı'nın istifası İngiltere için yeni bir fırsat doğurmuştu. Bu fırsat, Türkiye'ye baskıda bulunarak Almanya ile olan bütün diplomatik ilişkilerini kesmesi isteğinden başka bir şey değildi. Yukarıda da anlatıldığı gibi, İngiltere'nin bundan umduğu Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesen Türkiye'ye Almanya'nın saldıracağı ve taarruz altında kalan Türkiye'nin savaşa sürükleneceği senaryosu idi. Bu durumda Türkiye, kendi başına savaşa girmiş olacağı için de İngiltere, Türkiye'ye karşı herhangi bir yükümlülük altına girmiş olmayacaktı.

Bütün bu nedenlerle 15 Haziran 1944'te İngiltere, Hugessen vasıtasıyla, Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesi için Türkiye'ye resmi müracaatta bulundu.⁶³⁰ İngiltere 23 Haziran'da ülkesinin Washington Büyükelçisi Halifax aracılığıyla ABD Dışişleri Bakanlığı'na başvurup Türkiye'ye bu yönde uygulanacak bir baskı için destek istedi. ABD ise Ankara Büyükelçisi Steindart'ı bu yönde yetkilendirdi.⁶³¹ Lakin Türk Başbakanı ve aynı zamanda Dışişleri Bakanı olan Saraçoğlu, Hugessen ile yaptığı görüşmede Almanya ile diplomatik ilişkileri kesmenin bu durumda olanaksız olduğunu bildirdi. Ama Balkanlarda bir harekât yapılacak olursa Türkiye 1939 İttifakı gereğince üzerine düşenleri doğal olarak yerine getirecekti.⁶³² Türkiye'nin Londra'ya böyle bir teklifte bulunmasının nedeni her şeyden önce ABD'nin, Balkanlarda yapılacak bir harekâta karşı olduğunu bilmesi ve İngiltere'nin, Türkiye'ye daha fazla askeri destek vermek istemeyeceğinden de emin olmasıydı. Son olarak ise Sovyetler Birliği Balkanlarda Batılıları görmek istemeyeceği için bu harekât fikrine sıcak bakmayacaktı. Zaten Ankara Hükümeti de bütün bunları bildiği için bu teklifin kabul edilmeyeceğinden emindi. Bu yüzden rahat bir şekilde böyle bir teklifte bulunabildi. İngiliz Büyükelçisi, Saraçoğlu'na, Müttefiklerin Balkanların istilasını konusundaki planları üzerine bilgisi olmadığını zira olsa bile bunu tartışacak durumda bulunmadığını ifade etti.⁶³³

⁶³⁰FO 371 /44069/ /R 3825 /7 / 44, 15 Haziran 1944

⁶³¹ Steindart'ta Türk Hükümeti'ni bu yönde uyardı. 3 Temmuz tarihinde Saraçoğlu, Steindart'a İngiliz ve ABD'lilerin Türk Hükümeti'ni savaş araç gereçleriyle donattıktan ve Almanların Türk ihracatı ve ithalatı konularındaki boşalttıkları yeri doldurduktan sonra Türk Hükümeti'nin bu teklifi kabul etmeye hazır olacağı yönünde bir cevap verdi. Şimdiki durumda Almanya ile diplomatik ilişkileri kesmek olanaksızdı. Hull, **a.g.e.**,pp.1372-1373.

⁶³²FO 371 /44069/ /R 3825 /7 / 44, 15 Haziran 1944

⁶³³FO 371/44069 / R 3821/7/44, 15 Haziran 1944. Bununla birlikte İngilizler yetkililer, kendi aralarındaki yazışmalarında, Türk tarafının savaşa girmemek adına gösterdikleri bu bahaneleri oldukça zekice buluyorlardı. İngilizlere göre Türkiye'nin Balkan Harekâtına katılmak istemelerinin temel nedeni Sovyet Rusya'yı zor duruma düşürmek istemesiydi. FO 371/ 44070/ R 10300 /G 1 Temmuz 1944

Türk devlet adamları, Almanya ile ilişkileri kesmenin fiili olarak savaşa girmek anlamına geleceği konusunda ısrarlarını sürdürdüler. TBMM Başkanı, Hugessen'e bu takdirde İngiltere'nin yeniden Türkiye'ye savaş malzemesi göndermeye başlaması gerektiğini çünkü Türkiye'nin hiç değilse sanayi merkezleri olan İstanbul ve İzmir'e yapılacak bir hava saldırısına karşı koyabilecek duruma getirilmesi gerektiğini belirtti.⁶³⁴ Aynı isteği Londra'daki Türk Büyükelçisi de Eden'e yöneltti. Eden, tabii ki ilişkileri kesmenin bir takım riskler içerdiğini ama şuanda Almanya'nın Türkiye'ye yönelik tehdit olasılığının zayıf olduğunu olsa bile Türkiye fiili olarak savaşa girdiği takdirde İngiltere'nin Türkiye'yi askeri bakımdan 1939 İttifakı'nın ruhuna uygun olarak muhakkak donatacağını ve bu kentlerin özellikle korunacağını belirtti.⁶³⁵ Saraçoğlu da Hugessen'e, İngiltere taahhütlerini yerine getirdiği takdirde Türkiye'nin bunu yapmaya hazır olacağını fakat halen ordunun barış dönemi ordusu olduğunu ve malzeme açısından gücünün yetersiz olduğunu hatırlattı.⁶³⁶ Bu arada Churchill Eden'a

“Türklerden istediklerimizi parça parça söylemek durumunda olmamız çok can sıkıcı. Siz sadece Almanlarla ilişkileri kesmeleri konusunda baskı yapın lütfen, Neler olacağını göreceğiz. Türkiye'nin şu anda herhangi bir tehlike içinde olduğunu da düşünmüyorum.”⁶³⁷ Diyordu.

Londra bununla birlikte daha sert bir tavır almaya başladı. 3 Temmuz 1944'te Hugessen, Saraçoğlu'na şimdi en azından Almanya ile ilişkileri kesmediği takdirde Türkiye'nin savaştan sonra da tamamen izole edilmesinin kaçınılmaz olacağını anlattı.⁶³⁸ Saraçoğlu da Hugessen'e Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile birlikte Bulgaristan'a saldırmaya hazır olduğunu belirtti ve İngiltere'nin neden Türkiye'nin doğrudan savaşa girmesini istemediğini sordu. Hugessen'in buna cevabı ise Türkiye'nin bu zamana kadar savaşa girmek istememesi bunun sonucunda İngiltere'nin de sadece Türkiye'nin Almanya'yla ilişkilerini kesmek istemesi olduğunu belirtti ve Türkiye'nin şimdi savaşa girmek isteğinin ise samimi olmadığını düşündüğünü ekledi.⁶³⁹

Bütün bu olanlar Almanya'nın gözünden kaçmıyordu. Ankara'daki Alman Büyükelçisi Papen, Haziran ayının sonuna doğru Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede

⁶³⁴ FO 371/44069/ R10165/7/G44, 27 Haziran 1944, FO 371/ 44070/ R10718/7/ G44,9 Temmuz 1944

⁶³⁵ FO 371/44070/ R10228/17/G, 29 Haziran 1944

⁶³⁶ FO 371/ 44069 / R10227/7/44, 28 Haziran 1944

⁶³⁷ FO 371/44069/ R9850 23 Haziran 1944

⁶³⁸ FO 371 /44070/ R 10985/7/G44, 3Temmuz 1944

⁶³⁹ FO 371 /44070 / R 10985/7/G44, 3Temmuz 1944

Almanya'nın her zaman Türk havaalanlarının İngilizler yararına açılmasını bir savaş nedeni saydığını ve bundan sonra da sayacağını yineleyip böyle bir durumda Almanların Türkiye'ye yönelteceği yeterli birlikleri olduğunu söyleyip açık bir şekilde tehdit etmekten çekinmedi.⁶⁴⁰

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Türk- Alman ilişkilerinin sona erdirilmesi konusu ile ilgili Sovyetler Birliği'ne bilgi verilmemesi gerektiğini zira Sovyetler Birliği'nin bununla yetinmeyip Türkiye'nin Mihver ülkelerine savaş açmasını isteyeceğini hâlbuki bunun İngiltere açısından acil bir zorunluluk olmadığını Churchill'e anlattı. Churchill, Eden'i dinlemeyip konuyu 11 Temmuz tarihli mektubuyla Sovyetler Birliği'ne açtığında bu ülkenin pasif tepkisi ile karşılaşıldı.⁶⁴¹ Stalin, Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiğini hala girmek istemiyorsa savaş sonrası bölgesinde izole olacağını bilmesinde yarar olduğunu söyleyip bu ülkeninyalnız başına bırakılmasını salık verdi.⁶⁴² Hem bu karar Moskova Konferansı sonuçlarıyla uyum sağlamıyordu. Çünkü bu konfreansta Türk Hükümeti'nin derhal savaşın içine çekilmesi gerektiği kararlaştırılmıştı. Ankara Hükümeti'ne 1943 yılında da Müttefikler tarafından savaşa girmesi yönünde baskı yapılmıştı ama Türk tarafının savaşa girmeye dair samimi bir niyeti yoktu. Savaşın seyrinde Müttefiklerin başarısının artması dahi Türk tarafını savaşa girmesi konusunda ikna etmeye yetmemişti. Öyleyse onları çok da zorlamanın anlamı yoktu.⁶⁴³ Churchill de buna karşılık Almanya'yla diplomatik ilişkilerini kesecek olan Türkiye'nin Almanya tarafından taarruza uğrayacağını bu şekilde savaşın içine sürükleneceğini bildiriyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında olan Türkiye'nin Almanya'yla şimdi bütün ilişkilerini kesmesi Almanya için bir "matem çanı" olacaktı. Eğer istenirse bu aşamadan sonra Türkiye'yi Almanlara karşı bir miktar kışkırtmak mümkündü.⁶⁴⁴

⁶⁴⁰ FO 371 /44070/R 10243 /G 30 Haziran 1944, Ayrıca bkz; Papen, **a.g.e.**,p.527

⁶⁴¹ Churchill Stalin'e hitaben yazdığı 11 Temmuz tarihli bu mektubunda Türk tarafının savaşa girmesi konusunda Ona katıldığını ama ne yazık ki Ankara'nın her defasında çok ciddi bir savaş araç-gereçleri ve mühimmat listesi koşuluyla karşılına çıktığını belirtiyordu. Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesecek olan Türkiye'nin bir de Müttefikler tarafından azıcık bir itildiğinde Almanya'nın intikam alması an meselesi olacaktı. Bu durum "Alman ruhuna bir ölüm çanı" anlamında okunmalıydı. Böylece Türkiye kendiliğinden savaşın içine çekilmiş olacaktı. Müttefiklerin zaten kendi ihtiyaçları için yetiştiremedikleri mühimmat ve savaş araç gereçlerini de bu ülkeye göndermenin lüzumu kalmayacaktı. Winston S. Churchill, **The Second World War, Triumph & Tragedy**, Vol VI, London, Cassell, 1954, pp. 69-70.

⁶⁴² FO 371 / 44070/ R 10285/G 1 Temmuz 1944

⁶⁴³ FO 371 / 44070/ R 10286 /G 1 Temmuz 1944, Hull, **a.g.e.**, p.1373.

⁶⁴⁴ FO 371 / 44070/ R 10982 / 7/44 14 Temmuz 1944

Eden, 7 Temmuz 1944'te, Kabineye diplomatik ilişkilerin kesilmesinin savaş ilanından daha iyi olduğunu çünkü Almanya üzerinde aynı moral etkiyi yapacağını ama savaş malzemesi konusunda uzun müzakereler gerektirmeyeceğini bildirdi. Eden'e göre Türk-Alman ilişkilerinin kötüleşmesi sonucu İngilizler baskı yapmadan da Türkiye kendiliğinden savaşın içine çekilecekti. Kabine, Eden'in yaklaşımını olumlu buldu. Fakat Türk Hükümeti halen Türk-Alman ilişkilerini tamamen sonlandırmanın Almanya'ya savaş ilan edilmesi ile aynı anlama geleceğini iddia ediyordu. Türk Hükümeti, Almanya'yla bütün siyasi-ticari ilişkilerini kestikten sonra İngiltere'nin Türkiye'ye başta ekonomik olmak üzere her anlamda desteğini zorunlu görüyordu ve bu konuda ısrar ediyordu.⁶⁴⁵

24 Mayıs'ta Churchill, Şubat veya Mart ayında Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa girmesi umudunun ya da en azından hava alanlarını Müttefiklere açması durumunun gün geçtikçe zayıfladığını neredeyse bu umudun ortadan kalktığını söylüyordu. Bununla birlikte 16 Temmuz tarihli Times'ta dış politikada rotayı Müttefiklerden yana kıran Türkiye'de hala geniş bir çevrenin ileri görüşlü olmaktan uzak bir tutum içinde oldukları söyleniyordu. Türkiye'nin tarafsız kalmasından yana olan bu geniş kesim ancak ülkenin bütünlüğünün bu şekilde sağlanacağını varsayıyordu.⁶⁴⁶

Sovyetler Birliği ise Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesini asla yeterli bulmuyor bunun Türkiye'yi savaşa sürükleme gibi bir sonuç doğuracağına inanmıyordu. Sovyetler Birliği'ne göre Türk Hükümeti Almanya'ya savaş ilanı yapmalıydı aksi takdirde şimdiki durumun hiçbir önemi yoktu. Stalin'in Churchill'e gönderdiği 15 Temmuz tarihli mektupta da Türkiye'nin Almanya ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini koparmasının hiçbir yararı olmayacağı tekrar ediliyordu. Stalin'e göre Müttefik devletler artık Türkiye'yi rahat bırakmalı ve onun üzerinde konuyla ilgili başka baskı yapmamalıydılar.⁶⁴⁷ Türkiye bu davranışıyla savaş sonrası dünyasının meseleleri ile ilgili dezavantajlı bir duruma düşecekti. Churchill, önce Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini sonlandırıp daha sonra bu ülkenin savaşın içine

⁶⁴⁵ CAB 65/ 47 WM (44) 3 5 Temmuz 1944

⁶⁴⁶ "New Turkish Policy Nearer The Allies", *Times*, 14 Temmuz 1944. Ayrıca bkz; FO 371/ 44070 / R 11103 / 7/44 17 Temmuz 1944

⁶⁴⁷ ABD'li yetkililerle Sovyetler Birliği yetkilileri arasında konuyla ilgili süregelen yazışmalarda ABD'liler, Sovyet diplomatlara Moskova ve Tahran kararları doğrultusunda Türk Hükümeti'ni aşama aşama fiili savaşın içine sokmak şeklindeki Türkiye politikalarını anlatıp konuyla ilgili destek istiyorlardı. Sovyet diplomatlar ise bunları yarım yamalak önlemler olarak ele alıyorlar ve Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesi için vaktin artık geç olduğunu en iyisi baskıdan vazgeçip Türk tarafını kendi başlarına bırakmak gerektiğini ABD'lilere söylüyorlardı. Bkz, Hull, *a.g.e.*, pp. 1374-1376

bir şekilde dâhil edilebileceğini düşünüyordu. Asıl olan Ankara Hükümeti'nin bir an önce Almanya ile olan bütün ilişkilerinin sonlandırılmasıydı. Sovyetler Birliği'ninbu tavrına onun cevabı “There was no harm in having two bites at the cherry”oldu. Yani Ankara Hükümeti'ni Almanya ile olan irtibatından koparıldıktan sonra savaşa sokabilmek anlamında, ikinci bir şans elde etmenin bir zararı yoktu.⁶⁴⁸ Churchill, Sovyetler Birliği'ni ikna etme görevini Eden'in üstlenmesini istedi. Eden, Sovyetler Birliği'ne konuya bir de Londra'nın gözüyle bakmasını rica edecekti. Churchill'e göre Sovyetler Birliği'nin niyeti çok yakın bir gelecekte önce Romanya'ya sonra da bir devrim ile Bulgaristan'a yerleşmekti.⁶⁴⁹

ABD ise Türk Hükümeti'nin seslendirdiği aktif olarak savaşa girme isteğine dair Türk politik çevrelerinin söylemlerine güveniyordu. Bu yüzden ABD'nin Londra Büyükelçisi, Eden'e, Türkiye savaşa fiili olarak girmek istiyor iken bu isteğin neden dikkate alınmadığını sordu.⁶⁵⁰ Ancak Eden'in buna cevabı Türkiye'den her şeyin tek seferde istenemeyeceği oldu. Eden'a göre ayrıca Türk Hükümeti'nin çeşitli alanlarda ve her defasında artan isteklerine cevap verebilmek karşılaşılan en büyük zorluktu.⁶⁵¹

Türkiye, Almanya ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerine son vermeden önce İngiltere'nin durdurduğu savaş malzemesi teslimatlarına yeniden başlamasını bekledi. Türk Genelkurmayı İngiliz Hükümeti'nden 190 hava birliği dâhil bir dizi istekte bulundu. Kahire Konferansı'ndan sonra yapılan isteklerle karşılaştırıldığında bunlar Türkiye'nin uzlaşmaya ciddi anlamda istekli olduğunu göstermekteydi. Bununla beraber Türkiye gerçekten savaşa girdiği takdirde başka isteklerin de buna eklenmesi öngörülüyordu.⁶⁵²

---

⁶⁴⁸ CAB 65/47 WM (44) 88 7 Temmuz 1944

⁶⁴⁹ CAB 65/47 WM (44) 5 10 Temmuz 1944

⁶⁵⁰ Hull, **a.g.e.**, p. 1374

⁶⁵¹Eden'in burada kullandığı cümle “You cant have your cake and eat it” oldu. Yani bu sözü, Türk tarafından birden fazla şeyi aynı anda isteyemeyecekleri anlamında kullandı. FO 371/ 44070/ R 10930 /7/G44, 12 Temmuz 1944. (Clutton'un kenar notu), FO 371/ 44070/ R10642 /G 8 Temmuz 1944. Yalnız ABD Dışişleri Bakanlığı'na göre ise Türkiye'nin aktif bir şekilde savaşa girmesi için ilk etap olarak Almanya ile olan ilişkilerini kesmesi mantıklı görünüyordu. Ama ABD Genelkurmayı, ABD'nin Balkanlarda gerçekleşecek olan hiçbir savaş kampanyasını destekleyemeyeceğini ve başka cephelerden buraya malzeme akışını kabul etmeyeceklerini önemle vurguluyordu. Bkz; Hull, **a.g.e.**, p.1375

⁶⁵²Ankara'da 27 Temmuz 1944'te İngiliz ve Türk diplomatik heyetleri arasında bir toplantı yapıldı. Toplantıda İngiliz heyet, Türklerin RAF'a ait gece uçuşu olan bombardıman uçağı ile radar personeline ihtiyaçlarının olup olmadığını sorunca Türk Genelkurmay Başkanı Rauf Orbay Türk Hükümeti'nin şimdilik bunlara gereksinimlerinin olmadığını söyledi ve ihtiyaç olunan savaş mühimmatına dair tam listeyi en yakın zamanda heyete vereceklerini bildirdi. İngiliz heyete göre Rauf Orbay son derece belirsiz bir tutuma sahipti. Hugessen ise aynı gün İnönü'ye Türk tarafının bir an

İngiltere, Sovyeter Birliği ve ABD'ye danıştıktan sonra Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesini savaşa girmesi yolundaki ilk adım şeklinde değerlendirdiği için Türk tarafının savaş malzemesi isteğini kabul etti. Ancak istenilen savaş malzemelerini Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkilerini tam olarak kesmesinin ardından gönderebileceklerini belirtti. Bu aşamadan sonra Türkiye'nin absorbe edebileceği kadar savaş malzemesi kendisine gönderilebilecekti.⁶⁵³ Bu nedenle Türk Hükümeti artık Müttefiklerin taleplerini yerine getirmekten başka çare bulamadı. Saraçoğlu'nun TBMM'de yaptığı konuşmadan sonra Türkiye, 2 Ağustos 1944 tarih ve 1430 sayılı Meclis kararıyla Almanya ile iktisadi ve siyasi ilişkilerini kesti.⁶⁵⁴ Mihver güçlerinin durumunun gitgide kötüleşmesi, savaşı Müttefiklerin kazanacağını belirlemeye başlaması üzerine Türkiye, savaş sonrası düzende yerini alabilmek için rotayı biraz daha Müttefiklerden yana çevirdi. 4 Ağustos 1944 tarihinde başta radar personeli olmak üzere 1251 İngiliz teknisyeninin Türkiye'ye girmesine izin verildi. Hugessen bu sonuçtan büyük bir mutluluk duyduğunu belirterek Londra'ya durumu şifreli bir telgrafla bildirdi.⁶⁵⁵

Türkiye, Almanya ile ilişkilerini kesti ama askeri operasyon anlamında Müttefiklere çok da fazla bir tavizde bulunmaya yanaşmadı. Müttefiklerin savaş malzemesi taşıyan ticaret gemilerine Boğazlardan geçiş izni ricası geri çevrildi. Silah malzemesi yüklü olan bir SSCB ticaret gemisine de Ege'ye geçiş izni verilmedi.⁶⁵⁶

Londra, Türkiye'nin savaşa gireceği konusundaki ümidinikaybedince Türkiye'ye yaptığı savaş malzemesi teslimatını yeniden kısıtlama yoluna gitti. Ayrıca daha bir ay önce Türkiye'ye gönderdiği radar personelini ise başka yerlerde ihtiyaç olduğu gerekçesi ile geri çağırdı. Londra'ya göre Ankara Hükümeti'nin ne bir Alman saldırısı karşısında ne de Müttefiklerin baskısıyla savaşa gireceği yoktu. Kaldı

önce konuyla ilgili kararını vermesi konusunda ricasını bildirecekti. FO 371/ 44071/ R 11793/7/G44, 29 Temmuz 1944.

⁶⁵³ FO 371/ 44071/ R 11947/7/G44, 30 Temmuz 1944

⁶⁵⁴ İnönü, **Defterler**, s.411. ABD Dışişleri Bakanı Hull, anılarında ABD Hükümeti'nin Türkiye'ye aldığı bu karardan sonra elinden gelen yardımı yapmaya çalıştığını zira ABD'nin Balkanlar politikası açısından Türkiye'nin Balkanlarda uzun bir süre mevcut olan etkisini gördüklerini ve güçlü bir Türkiye'nin ABD ile savaş sonrası da iyi ilişkiler geliştirmesini önemsediklerini anlatmaktadır. Hull, **a.g.e.**, p.1376.

⁶⁵⁵ FO 371/ 44072 / R 12123/7/G44, 4 Ağustos 1944.

⁶⁵⁶ İlgili gemi, ABD'den Sovyetler Birliği'ne silah malzemesi taşıyan ve Türk bayrağı çekmiş ticaret gemisi görüntüsüne haiz bir savaş gemisi idi. Londra'dan Hugessen'e gönderilen direktifle geminin ve içindeki silah malzemelerinin nitelikleri anlatılıyor ve Türk tarafına geminin detayları ile ilgili daha fazla bilginin verilmemesi bildiriliyordu. Hugessen'den istenen Kuzey Rusya limanlarına silah mühimmatı taşıyacak olan bu geminin bir an önce geçiş iznine kavuşturulmasıydı. Londra'ya göre böylece Türkiye, Sovyetler Birliği'nin gözünde daha fazla krediye sahip olacaktı. FO 371/ 44164/ R 14378/3830/G44, 7 Eylül 1944; FO 371/ 44164/ R1580/3830/G44,22 Eylül 1944

ki bu ülkeyi silahlandırmaya devam etmek Sovyetler Birliği'nin kızgınlığına neden oluyordu ve bunun dışında zaten sınırlı miktarda savaş malzemesi stoğuna sahip olan Müttefiklerinde işine gelmiyordu.⁶⁵⁷ Bu arada Müttefik basını Türkiye'yi nedensizce hala “non-belligerency” ilkesinde ısrar etmekle suçluyordu.⁶⁵⁸

Bununla birlikte İnönü, Türk- İngiliz ortaklığının bugünlerde ciddi bir testten geçse de Türkiye'nin her zaman 1939 Türk-İngiliz İttifak Antlaşması'nın ruhuna uygun davrandığını ve ilerleyen günlerde Türk Hükümeti'nin Müttefik davasına daha da çok destek vereceğini belirtiyordu.⁶⁵⁹

İngiltere'nin personellerini geri çekmesi ve İngiliz basınının saldırıları Türkiye'de, İngiltere'nin savaş sonrası Türkiye'yi yalnız bırakacağına dair bir endişeye sevk etti.⁶⁶⁰ Sovyetler Birliği'nin Balkanlarda artan ve Türkiye'nin güvenliğini tehdit edip giderek büyüyen nüfuzu da buna eklenebilir. İngiltere, Sovyetler Birliği'nden çekindiği için bir Balkan Federasyonu oluşturma fikrinden vazgeçti. Çünkü Sovyet Hükümeti “dünya barışını bozan her türlü Balkan federasyonu fikrine” karşıydı.⁶⁶¹ Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, Temmuz 1944'te Yugoslavya'nın Ankara Büyükelçisine Sovyetler Birliği'nin kendi güvenlik alanında kalan ülkelerle ikili anlaşmalar yapmak istediğini belirtti. Vinogradov, Türkiye'nin insiyatifi alarak kendi etkinliğinde bir Balkan federasyonu oluşturma temelli hiçbir düşüncesini kesinlikle kabul etmediklerini ifade etti.⁶⁶² Vinogradov, 19 Kasım 1944 tarihinde İngiltere'nin yeni görevlendirdiği Ankara Büyükelçisi Peterson'a Sovyetler Birliği'nin Balkan Federasyonu kurulmasını istemediğini açıkça belirtti. Peterson'a Yunanistan'ın İngiliz etkisinde olması koşulu ile Romanya'nın da Sovyetler Birliği etkisinde olmasının kabul edilmesini istedi. Türkiye ile ilgili olarak savaşa katılmadığı için bu ülkenin yalnız

---

⁶⁵⁷ FO 371/ 44073 /R 14199/7/G44,6 Eylül 1944

⁶⁵⁸ “The Balkan Outlook” **Times**, 13 Ekim 1944, FO 371/ 44074'teki çeşitli raporlar

⁶⁵⁹ “Turkish Policy Friendly Relations With The Allies, President's Speech”,**Scottsman**, 17 Kasım 1944

⁶⁶⁰ Saraçoğlu,13 Ekim de The Times'e verdiği röportajda Türkiye'nin savaş sonrası için SSCB'den duyduğu korkuları, SSCB'nin Balkanlardaki etkisini ve İngiltere'nin Balkanları boş bırakabilecek olmasından duyduğu tedirginliği anlatmaktaydı. Saraçoğlu'na göre, Balkanlarda belirli bir derecede Sovyet korkusu ve İngiltere meyili söz konusuydu. İngiltere bu fırsatı değerlendirmeli idi. FO 371/44074 / R 17281, 27 Ekim 1944

⁶⁶¹FO 371/ 44176 / R 11104/6206/G44, 14 Temmuz 1944, FO 371/ 44074/ 19589/ 7/44 29 Kasım 1944

⁶⁶² FO 371/ 44176 / R 11104/6206/G44, 14 Temmuz 1944, FO 371/ 44074/ 19589/ 7/44 29 Kasım 194

bırakılması gerektiğini ifade ederek Türkiye'nin zaten bundan fazlasını da hak etmediğini sadece yalnız kalmayı hak ettiğini net bir şekilde vurguladı.⁶⁶³

İngiltere'nin Sovyet Rusya'yla birlikte Avrupa'yı etki alanlarına bölmek üzere anlaştıkları korkusu Ankara'da, Müttefiklerin Mihver ordularını yenilgiye uğratmaya başladıkları günlerden beri vardı. 1944 sonbaharında bu korku daha da belirgin bir hale geldi. Daha 1944 başlarında Churchill'in Stalin'e Avrupa'yı etki alanlarına bölme ve Balkanlardaki Sovyet üstünlüğünü tanımaya dönük olan teklifini Stalin'in kabul ettiği söyleniyordu. Türkiye'de bu endişeler yılın sonlarında büyüdü. Çünkü Türkiye, Sovyet Rusya ile komşuydu. Sovyet Rusya'nın, kendisini de diğer küçük uluslara yaptığı gibi güvenlik çemberi bahanesiyle yörüngesine almak isteyeceğine dair tereddütleri vardı. Tam da Türkiye bu korkuları yaşıyor haldeyken ABD'nin onayını alan Churchill, Moskova'da 9-18 Ekim 1944'te bizzat Stalin'le Balkanlardaki gelecekteki nüfuz alanları konusunda anlaştı. Tarihe meşhur "Yüzdeler Antlaşması" olarak geçen bu görüşmelerde Kızıl Ordunun Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'a girmesi sonucunda doğal olarak Sovyetler Birliği'ne Balkanlarda geniş bir nüfuz alanı tanındı.⁶⁶⁴

Bu arada Saraçoğlu, 16 Ekim 1944 tarihinde İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'u, Sovyetler Birliği'nin Balkanlardaki artan nüfuzu konusunda uyardığı ve İngiltere'nin bunu önlemek için bir şeyler yapması gerektiğini önemle belirttiği görülmektedir.⁶⁶⁵ Ama İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin savaş kapsamında çıkan fırsatı kaçırdığına karar verdi.⁶⁶⁶ Aynı şekilde Türkiye, defalarca ilgilendiğini dile getirdiği On İki Adaları da kaybetmişti.⁶⁶⁷ Lakin yine İngiliz Dışişleri Bakanlığı belgelerine göre bu dönemde Türk basını zaten Türkiye'nin On İki Adaları

⁶⁶³ FO 371/ 44074/ R 19589/7/44, 19 Kasım 1944.

⁶⁶⁴ FO 371/ 44074/ R 19589/7/44, 19 Kasım 1944.

⁶⁶⁵ FO 371/44074/ R 17585/7/44, 19 Ekim 1944.

⁶⁶⁶ Türkiye'nin savaşa girmeyerek otobüsü kaçırdığını düşünen İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Türk diplomatlarının zihinlerinin derinliklerindeki Rus korkusu yüzünden hareket edemediklerini düşünmekteydiler. Zira önde gelen Türk devlet adamları da savaşa fiili olarak girmemenin Müttefik basınına karşı savunmasını yaparlarken en büyük nedeni Rus korkusuna ve Balkanlardaki yükselen Rus etkisine bağlıyorlardı. Türkiye'nin bu korkuyu kasten abarttığı ve politik olarak kullanmayı seçtikleri de muhakkaktı. Bu dönemde İngiliz iç yazışmalarında uzun dönemli çıkarları adına İngiltere'nin Türkiye'yle ilişkilerini güçlendirmesi gerektiği vurgulanmaktaydı ama bunu Sovyet Rusya'nın canını sıkmadan nasıl yapabileceğine dair karşılıklı fikir teatileri sürüyordu. FO 371/44074 /R 20344/7/G44, 9 Aralık 1944

⁶⁶⁷ Oysa Türkiye'nin Londra Büyükelçisi, Türkiye'nin On İki Adalarla hiçbir şekilde ilgilenmediğini birkaç kez İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirmişti. FO 371/ 44072/R 12736/7/44, 15 Ağustos 1944. Ayrıca 20 Ekim 1944 tarihinde Yunanistan Başbakanı Papandreou, On İki Adalarla birlikte Kıbrıs Adasının ve Arnavutluk'un güneyindeki Kuzey Epir bölgesinin Yunanistan'a bırakılması gerektiğini ifade ediyordu. Bkz; "Greek Demands For Islands" **Telegraph**, 20 Ekim 1944.

istememediğini vurguluyordu. Hüseyin Cahit Yalçın, Türkiye ile Yunanistan'ın derin bir şekilde dostluk bağları ile birbirlerine bağlı olduğunu belirterek Türkiye'nin, On İki Adaların düşman bir devlet eline geçip Türkiye'ye daimi bir tehdit oluşturmasındansa dost Yunanistan'da kalmasını tercih ettiğini vurguluyordu.⁶⁶⁸ Sadak ise 21 Kasım'daki yazısında Türkiye'nin hiçbir zaman ulusal sınırları dışında bir yere arzu duymadığını belirterek Türkiye'nin tek isteğinin bu adaların Anadolu'ya bir sıçrama tahtası gibi kullanılmaması olduğunu vurgulamaktaydı. Faşist İtalya lideri Mussolini ile bu endişeyi yaşadıklarını ifade eden Sadak'a göre bu adaların Yunanistan'da kalması Türkiye'ye Akdeniz'de güvenlik sağlamanın ötesinde iki ülke ilişkilerini de güçlendirecekti.⁶⁶⁹

Her şeye rağmen İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Balkanlarda ve Ortadoğu'da savaş sonrasında oynayacağı rol nedeniyle Türkiye ile yakından ilgilenmekteydi ve 1939 İttifakı'nın yerine geçecek bir anlaşma imzalamayı istemekteydi. Ancak bu dönemde Türkiye'nin bütün çabalara rağmen aktif halde savaşa girmemesi gerek İngiliz gerekse de Sovyet kamuoyunun Türkiye'ye karşı olumsuz bir tutum takınmasına yol açmıştı. Onun için böyle bir girişim mümkün değildi.⁶⁷⁰

ABD, Aralık 1944'te propaganda amaçlı olarak Türkiye'nin Japonya'ya savaş ilan etmesini sağlamaya çalıştı. ABD Dışişleri Bakanlığı bu anlamda Türkiye'yi sonuna kadar cesaretlendireceğini belirtti. Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye henüz Almanya'ya savaş ilan etmediği için bunu erken buldu lakin ABD'nin Türkiye'nin Japonya ile ilişkilerini kesmesi talebini uygun gördü.⁶⁷¹ Türkiye böylece Sovyetler Birliği'nin de onayını aldıktan sonra 5 Ocak 1945 tarihinde Japonya ile ilişkilerini kesti.⁶⁷²

2.14. İNGİLİZ ARŞİVİNE GÖRE YALTA KONFERANSI'NDA TÜRKİYE KONUSU

⁶⁶⁸ "Cihan Harbinde Türkiye", **Tanin**, 19 Kasım 1944

⁶⁶⁹ "On İki Adalar Konusu", **Akşam**, 21 Kasım 1944. Bu yazıların İngiliz Arşivindeki yerleri için bkz; FO 371/ 43755 / R 20838 /4175/19, 14 Aralık 1944.

⁶⁷⁰ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın, yeni Ankara Büyükelçisi olan Peterson için yayınladığı memorandumda Türk-İngiliz ilişkileri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktaydı. Bu dönemde İngiliz basınının Türkiye'ye karşı giriştiği şiddetli öfke kampanyasının aksine İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda Türkiye ile ilgili mutedil bir tutum hâkimdir. Türkiye, savaş sonrasında İngiltere'nin Akdeniz'de Yunanistan ile birlikte partneri olacaktır ve bu yüzden ilişkileri geliştirme çabası dikkati çekmektedir. FO 371/ 44074/ R 20344/7/44, 9 Aralık 1944.

⁶⁷¹ FO 371 / 44121/ R 21301/396/G44, 19 Aralık 1944

⁶⁷² FO 371 / 44074/ R 22060/396/G44, 28 Aralık 1944

1945 yılının Ocak ayına gelindiğinde Mihver Bloğunu büyük bir hezimetin beklediği aşikâr olmaya başlamıştı. Artık savaş sonrası Avrupa'ya verilecek düzenin belirlenmesi gerekiyordu. Bu amaçla 4-11 Şubat 1945 arasında Yalta'da ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği Devlet Başkanları bir araya geldiler. Bu konferansta ABD Başkanı Roosevelt için önemli olan şey, Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurulmasıydı. Çünkü ABD, kamuoyunun isteğini öne sürerek savaş sonunda kendi kıtasına geri çekilerek Avrupa'yı kendi sorunları ile baş başa bırakacaktı. Ama çekilmeden önce barışı etkili bir şekilde koruyacak BM'yi kurmayı gündeminin ilk sırasına getirdi. İngiltere'nin gündeminde ise Almanya'ya uygulanacak muamele, Polonya sorununun çözümlenmesi, savaş sonrası Avrupa'da kuvvetler dengesinde Fransa'nın yeri ve Balkanlar ile İran'daki İngiliz nüfuzu gibi konular vardı.⁶⁷³

Stalin için ise önemli olan ilk şey, savaş sonrası Sovyet Rusya'nın kalkınmasıydı. Bunun için ABD'den alınacak kredi, Almanya'nın ödeyeceği savaş tazminatı gibi konular öncelikli idi. Bunların dışında Çarlık Rusyası döneminde Uzakdoğu'da uğramış olduğu kayıpları telafi etmek ve Almanya'nın muhtemel saldırısına karşı gerekli tedbirleri almak gibi konular da Sovyetler Birliği için öncelikli nitelikteydi.

Yalta Konferansı hazırlanırken Churchill, 22 Ekim 1944'te Roosevelt'e gönderdiği telgrafta Stalin'in Montreux Sözleşmesi'nin Sovyet Rusya savaş gemilerinin serbestçe geçişlerini sağlayacak biçimde değiştirilmesini istediğini belirtti. Ayrıca, Churchill bu değişmeye ilke olarak karşı çıkmadığını çünkü Montreux'nun imzacılarından biri olan Japonya'nın şimdi karşı tarafta olduğunu ekledi. Birde Türkiye bütün ısrarlara rağmen savaşa girmemişti. ABD Dışişleri Bakanlığı ise Türk Boğazları konusunda görüş oluşturup kısa bir bilgi notu hazırladı. Buna göre "Boğazlar konusundaki köklü değişiklik, Balkanlar ve Ortadoğu'nun politik ve stratejik yapısını değiştirebilir oysa Türkiye, Boğazların gayet iyi bir bekçisidir. Bu sözleşme onun için BM'e göre ayarlanabilir" şeklindeydi. Roosevelt, Boğazlarda yapılacak küçük değişikliklere itiraz etmeyeceğini de ekledi.⁶⁷⁴

10 Şubat 1945'te Yalta Konferansı'nın yedinci toplantısında Stalin tarafından Boğazlar sorunu gündeme taşındı. Stalin, Montreux Antlaşması'nın çağdışı kaldığını

⁶⁷³ Churchill; **Triumph And Tragedy**, pp. 301-318. Ayrıca bkz; William Hardy McNeill; **America, Britain & Russia, Their Co-operation And Conflict 1941-1946, Survey Of International Affairs 1939-1946**, London, Oxford University Press, 1953, pp.531-532.

⁶⁷⁴ Woodward, **a.g.e.**, p.330. Bilge, **a.g.e.**, s.260. Hull, **a.g.e.**, pp.1247-1249.

çünkü Batılı devletlerin Sovyetler Birliği'ne pek dostluk hisleri taşımadığı bir dönemde Milletler Cemiyeti sisteminin bir parçası olarak hazırlanmış olduğunu ve artık revizyona tabi tutulması gerektiğini belirtti. Stalin ayrıca, Türkiye'nin sadece savaş zamanında değil savaş tehlikesi halinde de Boğazları kapatma hakkına sahip olmasından rahatsızlık duyuyor ve Boğazlarda serbest geçiş rejimi istiyordu. Sovyet lider, "Türkiye'ye Sovyetlerin Boğazını sıkma hakkı veren" bir durumun kabulü mümkün olmadığı gibi böyle bir anlaşmanın da fesh edilmesi gerektiğini bildirdi.⁶⁷⁵ Sovyet lider, herhalde şimdi İngilizlerin Japonya yardımı ile Sovyetleri boğmak istemediğini tahmin ettiğini söyledi. Çünkü Montreux'ye göre Japonların Boğazlardaki hakları Sovyetlerin hakları ile eşit durumdaydı.⁶⁷⁶ Stalin ayrıca yapılacak düzenlemede Türkiye'nin meşru çıkarlarına zarar verilmeyeceğini ekledi. Ancak bu "meşru çıkarlar" kavramının Türk, İngiliz ve ABD bakış açısıyla ne kadar uyum sağlayıp sağlayamayacağı henüz belirsizdi. Churchill, Stalin'in Boğazlar konusunun tekrar tartışılmasına dair olan önerisini kabul etti ve Türkiye'ye bağımsızlık ve bütünlüğüne dair belli garantilerin verilmesini istedi. Stalin bunu onayladı. Bunun üzerine Churchill, Türkiye'ye durumun bildirilmesi yönünde bir kararı benimsedi.⁶⁷⁷ Konferansta üç Dışişleri Bakanının Londra'da yapacakları toplantıda Sovyet Hükümeti'nin Montreux Sözleşmesi ile ilgili olarak yapacağı tekliflerin görüşülmesi ve uygun bir zamanda Türkiye'nin bu tekliflerden haberdar edilmesi kararlaştırıldı.

Yalta Konferansı'nda Churchill'in fiili savaşa girmemesi ile ilgili olarak Türkiye'ye olan kızgınlığına rağmen Stalin'e bunu hissettirmemeye çalışması ve Boğazlar konusunda Türkiye aleyhine ciddi bir karar aldırılmaması dikkati çekmektedir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Alexandr Cadogan'ın ve İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in notlarına bakılacak olursa Doğu Akdeniz'deki Sovyet çıkarlarını geriletme ve Boğazların bekçisi durumundaki Türk Hükümeti ile uzun dönem politikaları açısından iyi geçinmeye çalışmak yine bu dönem İngiliz dış siyaseti açısından elzemdi. Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi ise bu yönde kararlar alması için İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na baskıda bulunuyordu. Zira Türk

---

⁶⁷⁵CAB 66/63 WP (45)157, Minutes Of Seventh Plenary Meeting Of The Yalta Conference 10 Şubat 1945, Ayrıca bkz; J.C. Hurewitz; "Russia and The Turkish Straits: A Reevaluation of The Origins of the Problem", **World Politics**, Vol. 14, S. 4, Temmuz, 1962, p.605. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz; Kirk, **a.g.e.**, p.464, Churchill, **Triumph And Tragedy** p.336, Aydın, **a.g.m.**, s.472, Bilge, **a.g.e.**, s.261

⁶⁷⁶ Hurewitz, **a.g.m.**, p.606.

⁶⁷⁷CAB 66/63 WP (45)157, Minutes Of Seventh Plenary Meeting Of The Yalta Conference, 10 Şubat 1945.

Hükümeti'ne savaş sonrası dönemde de ihtiyaç olunacaktı. İngiliz Büyükelçisi'ne göre bunun için Türk tarafını mutlu etmek anlamında elleriden gelen yapılmalıydı.⁶⁷⁸ Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda bu sıralarda İngilizlerin Doğu Akdeniz'deki hayati çıkarlarının neler olup olmadığına dair bir tartışma başladı.⁶⁷⁹ Sovyetler Birliği'nin bu dönemde dünya çapında artan popülaritesi ve İngilizlerin Türkiye'ye kapasitelerinin üzerinde garanti veremeyecekleri gerçeği İngiliz diplomatlarını "makul" olan Sovyet isteklerinin gözden geçirilmesi ve İngilizlerin bölgeyle ilgili hayati olmadıkça çıkarlarının tartışılmasına dönük kararlar almaya yönlendirdi.

Yalta'da alınan ve Türkiye'yi de ilgilendiren diğer önemli bir karar da BM'ye kurucu üye olarak katılmanın şartının 1 Mart 1945'e kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmek zorunluluğunun getirilmesi oldu. Durumu İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson, Dönemin Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya 20 Şubat'ta bildirdi. Bundan üç gün sonra da Türkiye, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Gerçekte bu savaş ilanı BM'ye katılmak için yapılması gereken bir formaliteden başka bir şey değildi.

2.15. 19 MART 1945 SOVYET NOTASI VE İNGİLTERE'NİN TAVRI

Sovyet orduları 1944 yılının ortalarından itibaren hızlı bir şekilde Orta Avrupa ve Balkanlar yönünde ilerledi. Kızılordu, Transilvanya'ya girdi ve Romanya'yla ateşkes imzaladı. Ardından 6 Eylül'de Bulgaristan'ı teslim aldı. Kızılordu'nun bu askeri başarıları Sovyet lider ve diplomatlarının da Türkiye'ye karşı tavırlarını tamamen değiştirmelerine yol açtı. 19 Mart 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Molotov ile görüştü.⁶⁸⁰ Görüşmede Molotov, 17 Eylül 1925 tarihli Türk- Sovyet Antlaşması'nın yenilenemeyeceğini bildirdi. Molotov, antlaşmanın savaşın getirdiği gerçekler ve değişikliklerle bağdaşmadığını öne sürerek yeni koşullara göre kökten bir değişime tabii tutulması gerektiğini söyledi.⁶⁸¹

⁶⁷⁸ FO 371/ 48764/ R 3167/1723/G 44 3 Şubat 1945

⁶⁷⁹ FO 371/48697/ R 4707/ 44/G 44 17 Mart 1945

⁶⁸⁰ FO 371/ 48773/ R5640/G 24 Mart 1945. Görüşmenin detayları için ayrıca bkz; Metin Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu**, Ankara, Akis yay, 1971, s.3-8, Ayrıca bkz; A. Suat Bilge, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964 Güç Komşuluk**, s.265-273. Tamkin, **a.g.e.**, pp. 172-175.

⁶⁸¹ 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imza edilen Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, Türkiye'nin İngiltere ile sürmekte olan Musul sorununa ve Sovyetler Birliği'ni çevreleyen Lokarno Antlaşması'na karşı bir nevi destek verme antlaşması olarak düşünülmüştü. Antlaşmanın detayları için bkz; Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, Başnur Matbaası, 1968, s. 248-

Sovyetler Birliği'ne göre Türkiye, 1944'te Almanya ile ilişkileri kestiği zaman Mihver Blokuna savaş ilan etmiş olmalıydı. Ayrıca Türkiye, Müttefiklerin Boğazlardan Sovyetler Birliği'ne savaş malzemesi geçirmesine izin vermemiş, doğu sınırına birliklerini yığmış ve böylece Sovyetler Birliği'nin savaş operasyonlarına ket vurmuştu.⁶⁸²Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı yönelttiği suçlamaların diğerleri ise Almanların Sovyet Rusya'yı istilaya girişmeden önce Türkiye'nin Almanya ile imzaladığı ittifak ve Türkiye'nin savaşta Almanya ile ticaretini sürdürmesi, büyük çapta stratejik hammadde satmış olması sonucusu ise Türk Hükümeti'nin ancak Müttefiklerin Almanya'ya karşı zaferi kesinleştikten sonra Mihvere savaş amalarıydı. Sovyet basını Türkiye'yi bunlarla suçluyordu.⁶⁸³

Ankara'da İngiliz Büyükelçisi Peterson ile Sovyetler Birliği Büyükelçisi Vinogradov arasında 26 Mart'ta gerçekleşen görüşmede Vinogradov, Ankara Hükümeti'nin boşuna telaş ettiğini Ankara'dan beklediklerinin sadece konuyla ilgili Sovyetler Birliği ile görüşmeye hazır olduğunu bildirmesi olduğunu belirtti. Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası yapılacak genel barış antlaşması ncesi Boğazlar konusunu Türkiye ile çözmek isteğinde olduğunu da ekledi.⁶⁸⁴

ABD Büyükelçisi Steindart, 26 Mart'ta ABD Dışışleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta durumu şu şekilde özetledi:“Sovyetler, Boğazların kontrol ve yönetimini bir Karadeniz sorunu olarak görmektedirler. Türkiye ile bir ikili anlaşma yapıp bir oldubittiye getirerek İngiltere'ye bunu kabul ettirmeye çalışacaklardır. Sovyetlerin amacı Türkiye'yi de Polonya, Romanya Bulgaristan gibi kendi güvenlik çemberinin içine almaktır. Sovyetler çeşitli gemilerini her zaman Boğazlardan geçirtmek istiyorlar. Türkiye buna karşı duracaktır. Türklerin Almanlara karşı savaşa girmemelerinin nedeni İngiltere ile Sovyetlerin Balkanlarda er geç anlaşmazlığa düşecekleri grşleriydi.”⁶⁸⁵

Türkiye'nin Londra Büyükelçisi,28 Mart tarihinde İngiliz Dışışleri Bakanı Eden'e konuyla ilgili Türk Hükümeti'nin Londra'ya danışmayı istediğini ve hükümetinin

---

249. Ayrıca Toker, **a.g.e.**, s. 3-15. Molotov tarafından 19 Mart 1945 tarihinde Selim Sarper'e verilen deklarasyon metninin İngilizce evirisi için bkz; FO 371/ 48773/ R 7128/G, 21 Nisan 1945.

⁶⁸² FO 371/44176/R 15242/G, 25 Eylül 1944. FO 371/48773/ R 5500/4476/44, 23 Mart 1945. FO 371/ 59239/52/G 3 Ocak 1946 (Confidential Turkey In Archives)

⁶⁸³“Denunciation Of Soviet Turkish Treaty”, **Izvestia**, 21 Mart 1945. “ Strengh Of Red Army Blows”, **Pravda**, 21 Mart 1945. “Treaty Needs Serious Improvement”, **Soviet Monitor**, 21Mart 1945.

⁶⁸⁴ FO 371/48773/ R 5725/G 27 Mart 1945.

⁶⁸⁵ David J. Alvarez, **Bureaucracy And Cold War Diplomacy: The United States And Turkey 1943-1946**,Theassaloniki, Institute For Balkan Studies, 1980, pp.50-51.

Sovyetler Birliği'nin bu tavrını anlamlı bulmadığını söylüyordu. Eden'in Türk Büyükelçisine tavsiyesi Sovyetler Birliği'nin tekliflerini açık ve yapıcı bir tarzda ifade etmelerini istemek ve Boğazlar konusuyla diğer sorunların birbirinden ayrı tutulmasını sağlamak oldu. Çünkü Boğazlar konusu uluslararası bir yöntemle çözüme kavuşturulmalıydı.⁶⁸⁶ İngiliz Dışışleri Bakanlığı da aynı doğrultuda Türkiye'ye konuyla ilgili bir dizi öneri sundu. Buna göre, Türkiye fesih ihbarını kabul edip yeni bir anlaşma yapma isteğinde bulunmalı ve bunun için öneriler istenmeli, Montreux Sözleşmesi'nin değişmesi gerekiyorsa da bunun için çok taraflı görüşmeler yapılması istenmeli idi.⁶⁸⁷

31 Mart 1945'te Dışışleri Bakanı Hasan Saka, ABD Büyükelçisi Steindart'a Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusunu sadece Karadeniz'de sahili olan ülkelerin ilgilenmesi gereken bir konu haline getirme eğiliminden söz etti. Saka, Türkiye'nin Montreux Sözleşmesi'nin değişmesinin çok taraflı görüşmeler ile yapılmasını tercih ettiğini ifade edip Sovyetlerin önerilerini istediklerini ve makul değişiklikleri kabul edebileceklerini sözlerine ekledi. Fakat toprak ve üs gibi isteklerde bulunulursa asla verilmeyeceğini ve Sovyetler saldırırsa da savaşılaçağını bildirdi.⁶⁸⁸ Fakat ABD'nin konuya fazla önem vermemesi üzerine Türkiye beklediği desteği alamadı.⁶⁸⁹

Fesih Bildirisi 4 Nisan'da yanıtlandı. Dışışleri Bakanı Hasan Saka, Sovyetler Birliği Büyükelçisi Vinogradov'a yazılı bir bildiri verdi. Bildiride iki ülke arasında birçok yıllar devam eden dostluk ve iyi komşuluk bağlarını korumak ve sürdürmek isteği belirtiliyordu. Daha sonra feshedilen antlaşmanın yerine iki tarafın da çıkarlarını göz önüne alan bir sözleşme için Sovyet Hükümeti'nin önerileri isteniyordu. Sovyetler Birliği'nin buna cevabı Ankara'dan yeni öneriler istemek şeklinde oldu. Aradaki gergin havayı yumuşatmak adına en somut öneriyi Büyükelçi Vinogradov yaptı ve

⁶⁸⁶ FO 371/ 48773/ R 6103/4476/44 3 Nisan 1945

⁶⁸⁷ İngiliz Savaş Bakanlığı, Montreux Sözleşmesi'nde Sovyet Rusya'nın kendi lehine talep ettiği değişikliklerin İngiltere'nin Doğu Akdeniz çıkarları açısından sıkıntı yaratacağı ve İngilizler açısından ciddi bir tehdit haline geleceği konusunda İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nı uyarıyordu. FO 371/48697/ R 470/G, 30 Mart 1945.

⁶⁸⁸ FO 371/59239/R 267/52/44, 28 Aralık 1945 (Turkey Confidential In Archives). Ayrıca bkz; Alvarez, **a.g.e.**, p.51.

⁶⁸⁹ Zira bu dönemde henüz ABD'li diplomatlar Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası dönem için takınacakları tutum konusunda kesin bir görüş birliğine sahip değillerdi. 19 Mart tarihli Sovyet notasının genişleme amacı gösteren bir belirti olduğunu düşünün diplomatlar da vardı. ABD'nin Ankara Büyükelçisi, 25 Nisan'da Başkan Truman'ın dikkatini çekerek Sovyetler Birliği'nin isteklerinin ciddi sonuçları olabileceğini bu durumun ise ABD'nin Ortadoğu politikaları açısından tehdit oluşturabileceğini bunun için ABD Hükümeti'nin Türkiye'yi desteklemesi gerektiğini söylüyordu. Haluk Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1961, s.52-53.

Sovyetler Birliği'ne karşı Türk basınında açıldığını iddia ettiği aleyhte kampanyayı durdurma ve özellikle de Tanin Gazetesi başyazarı H. Cahit Yalçın'ı susturma yönünde bir teklifte bulundu.⁶⁹⁰ Bu arada Türkiye'de hükümet kontrolü altındaki basın Sovyetler Birliği ile ilgili bütün bu olup gelişmeler hakkında yorumda bulunmaktan sakınıyordu.⁶⁹¹

İngiliz Dışışleri Bakanlığı, Ankara'ya mutedil davranması, süreçten İngiltere'yi haberdar etmesi, Sovyetler Birliği ile uygun bir tarzda iletişime geçilmesi yönünde tavsiyeler vermeyi doğru buluyor, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası İngiliz çıkarlarına karşı Doğu Akdeniz'de oluşturabileceği olası bir tehdit ve tehlike nedeniyle Ankara yönetimine omuz vermeye devam ediyordu. İngiliz basını ise Ankara'daki konuyla ilgili politika atmosferi anlatırken Ankara Hükümeti'nin İngiliz desteğine güvendiğini vurguluyordu.⁶⁹² Türk Hükümeti sorunun üzümünde 19 Ekim 1939 Türk-İngiliz İttifakı'nı devreye sokmaya çalışacak ve İngilizlerle yakınlık ilişkilerini geliştirirken Sovyetlerle de ilişkileri bozmamaya gayret edecekti.⁶⁹³ Ankara'dan Peterson, Moskova yönetiminin Türk Hükümeti'ne karşı takındığı bu tuhaf tutumun kökeninde 1939 Türk-İngiliz İttifak Antlaşması'nın yattığını belirtirken Londra'ya Türk tarafının, savaşa fiili olarak girmeme konusundaki inatları yüzünden İngiliz desteğini çok hak edip etmediklerini soruyordu. İngiliz Hükümeti ise Sovyetler Birliği'nin konuyla ilgili her aşırı davranışının karşısında İngiltere'yi bulacağını Türk tarafına ifade etmesi için Peterson'u görevlendirdi.⁶⁹⁴ Bununla birlikte İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nda savaşın bu aşamasında Sovyetler Birliği'ne karşı olumsuz davranmamak ve göze batmamak için etkisini pasif bir şekilde göstermek yada diğer bir deyişle bu ülkeye karşı biraz daha daha dobra olup olmamak konusu ile ilgili tartışmalar sürüp gidiyordu. Takınılması istenen pasif tutumun bir diğer nedeni ABD'den konuyla ilgili beklenen desteğin alınamamasıydı. Ama İngiliz devlet departmanları arasında ana eğilim Sovyetler

⁶⁹⁰ FO 371/59239/R 267/52/44, 28 Aralık 1945 (Turkey Confidential In Archives)

⁶⁹¹ FO 371/ 48773/5657/G 25 Mart 1945. FO 371/ 48773/R 6300/4476/44, 26 Mart 1945. Türkiye'de hükümet tarafından basına konulan bu ambargo görünüşe göre Nisan başında kalktı. Zira basında konuyla ilgili yazılar bu tarihten sonra görünmeye başlayacaktı. Yalçın, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu politikalarını eleştiren bir yazı kaleme aldı. Hüseyin Cahit Yalçın, "Rusya ve Ortadoğu", **Tanin**, 11 Nisan 1945. Makaleye ayrıca bkz; FO 371/ 48773/ R7652, 1 Mayıs 1945. Sadak ise Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası Avrupa'nın yarısına yerleşme niyetinin olduğunu yazıyordu. Necmeddin Sadak, "Rus Zaferi ve Avrupa Barışı", **Akşam**, 11 Mayıs 1945.

⁶⁹² "Russian Critics Of Turkey, Concern In Ankara", **Times**, 15 Mart 1945. " Russo-Turkish Pact 'Obsolete', Moscow's Reasons For Denunciation, **Times**, 22 Mart 1945

⁶⁹³ "Turks And Russian Treaty, Next Move With Moscow", **Times**, 23 Mart 1945.

⁶⁹⁴ FO 371/ 48773/R 5640/4476/G 25 Mart 1945

Birliği'ne karşı Türkiye'yi desteklemek ve Doğu Akdeniz'deki İngiliz çıkarlarını tehlikeye atmamak için Moskova yönetimine dobra olmak yönündeydi.

2.16. 7 HAZİRAN 1945 TARİHLİ İKİNCİ SOVYET NOTASI

7 Haziran 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Molotov ile görüştü. Bu görüşmede Selim Sarper'e ikinci bir sözlü nota verildi.⁶⁹⁵ Sovyetler Birliği Dışışleri Bakanı Molotov, burada 1921 tarihli Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve Barış Antlaşması'nın bir nevi tehdit ve baskı altında imzalandığını ve bu antlaşmanın yenilenerek Türk-Sovyet sınırlarının gözden geirimesi gerektiğini ifade etti. Bununla birlikte Boğazlarda Sovyetler Birliği'ne askeri s tahsis edilmesi, Montreux Sözleşmesi'nin Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yeni bir antlaşma ile revize edilmesi gerektiğini belirtti.⁶⁹⁶ Boğazlarda askeri s tahsisi ile Montreux Sözleşmesi'nin yenilenmesi konularının Sovyetler Birliği'nin doğal bir hakkı olduğunu zira mevcut durumda 200 milyon insanın kaderinin Türkiye'ye bağlı kaldığını ve bunun kabul edilemez bir durum olduğunu da ekledi.⁶⁹⁷ Ayrıca Türkiye ile sadece dostluk anlamında değil genel bir Türk- Rus ittifak antlaşması imzalanması isteniyordu.⁶⁹⁸

Görüşmelerden sonra Selim Sarper'in Ankara'ya gönderdiği telgrafta yaptığı değerlendirmede; Moskova yönetiminin sınır değişikliği konusunu baskı aracı olarak kullanacağı Karadeniz'in Sovyetler Birliği açısından güvenliğinin sağlanması konusuna tekrar döneceğine dair görüşler vardı. Yani Sovyetler Birliği'nin asıl istediği Boğazlarda askeri s ve Montreux'nun revize edilmesi idi. Görüşmenin Ankara'daki değerlendirmesi ise olumsuzdu. Hatta Başbakan Saraçoğlu, ABD Büyükelçisi ile konuşurken sorunu "fena kokuyor" şeklinde özetledi.⁶⁹⁹ Türk Hükümeti, Sarper'e verdiği talimatta toprak terkinin ve Boğazlarda s konusunun asla konuşulmaması gerektiğini, ancak Molotov olumlu bir değişme izlerse görüşmelere devam edilmesi gerektiğini ifade etti.

---

⁶⁹⁵ İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi, ilgili notayı Türk Dışışleri Bakanı'ndan öğrenmiş ve Ankara'dan İngiliz Dışışleri Bakanlığı'na raporlamıştı. Bu notanın İngiliz Dışışleri Bakanlığı'ndaki kayıtları için bkz, FO 371/ 48697/R 10123/G 13 Haziran 1945. Ayrıca bkz; Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)**, Ankara, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., 1983, s.144-153.

⁶⁹⁶ Necmeddin Sadak, "Turkey Faces The Soviets", **Foreign Affairs**, No. 27, Nisan 1949, p.458.

⁶⁹⁷ FO 371/ 48773/R 11214 /G, 14 Haziran 1945

⁶⁹⁸ FO 371/ 48773/10692/4476/G, 23 Haziran 1945

⁶⁹⁹ FO 371/ 48773/11166/G, 15 Haziran 1945

25 Haziran tarihinde Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, Sovyet Hükümeti'nin taleplerini bir kez daha Türk Dışışleri Bakanına iletti. Londra'nın gözlemlerine göre ilgili notanın tehdit edici bir tarzı yoktu ve Sovyet notası cevap için kesin bir tarih şart koşmuyordu. Ankara'daki resmi çevreler konuyla ilgili ketumdu ve Türkiye basını da yorum yapmaktan kaçınıyordu. Türk Hükümeti bu süreçte Londra ve Washington ile görüş alışverişinde bulunacaktı.⁷⁰⁰

İngiltere ile konuyla ilgili gerçekleşen görüşmelerde Türk Hükümeti'nin Sovyet isteklerine verdiği karşılığın İngiliz Hükümeti tarafından desteklendiği görölmektedir. İngiliz Hükümeti Türk tarafına, Potsdam'dan önce Moskova nezdinde somut bir girişim yapılacağını bildirdi. Konuyla ilgili yani Moskova'ya açık bir yanıt verebilmek adına ABD'den destek istedi.⁷⁰¹ Bununla birlikte 24 Haziran'da Sarper de Moskova'daki ABD Büyükelçisi ile yaptığı görüşmesinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi kendi uydusuna almak isteğinden bahsediyordu. Temmuz ayının ilk haftasında Saraçoğlu ise ABD'nin Ankara Büyükelçisi'ne Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin baskısını kabul edemeyeceğini, Boğazlar sorununun Türkiye'den ziyade donanma sahibi büyük güçleri ilgilendirdiğini hatırlatıyordu.⁷⁰² Lakin ABD yönetimi, Molotov-Sarper görüşmelerine çok önem verildiği izlenimi olursa bunun Potsdam'da yapılacak görüşmede olumsuz bir etkisinin olacağını düşündüğünden Moskova nezdinde somut bir girişime yanaşmadı.⁷⁰³ Bununla birlikte ABD'den beklediği desteği alamayan İngiliz Hükümeti, 5 Temmuz tarihinde Sovyetler Birliği'ndeki Büyükelçisine konuyla yakından ilgili olması ve süreçle ilgili her gelişmeyi izlemesine dönük bir talimat verdi.⁷⁰⁴

Cumhurbaşkanı İnönü'nün başkanlığında toplantı yapan Türk Hükümeti, Sovyetler Birliği'nin bu isteklerini kesin bir dille 4 Ağustos 1945'te reddetti. Fakat bu dönem, savaşın sona erdiği, Sovyet askerlerinin Avrupa ve dünya çapında birer Stalingrad kahramanları olarak alkışlandığı dönemdi. Türkiye ise dünya kamuoyu önünde sorumluluklarını yerine getirmemiş, yalnız bir ülke gibiydi. Çünkü Müttefik davasının dışında kalmıştı. Bu nedenle, İngiliz Hükümeti Türk Hükümeti'ne destek

---

⁷⁰⁰ "Russian Note To Turkey, Reported Conditions For New Treaty", **Times**, 26 Haziran 1945

⁷⁰¹ FO 371/ 48697/ 10224/4476/G 16 Haziran 1945

⁷⁰² Hurewitz, **a.g.m.**, p. 606.

⁷⁰³ Alvarez, **a.g.e.**, p.52

⁷⁰⁴ FO 371/ 48697/ R11554/44/G, 5 Temmuz 1945

veriyor görünse de Türk yönetici çevreleri endişe doluydu.⁷⁰⁵ Görülmektedir ki Sovyetlerin olası bir saldırısına karşı Türkiye’de yalnız kalmanın verdiği büyük bir tedirginlik hâkimdi.

2.17. İNGİLİZ ARŞİVİNDE POTSDAM KONFERANSI VE TÜRKİYE SORUNU

1945 yılının 17 Temmuz-2 Ağustos arasında ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği devlet başkanları, Berlin yakınlarındaki Potsdam’da “Üç Büyükler Konferansı” gerçekleştirdiler. Kendisine bir ön barış şeklinde bakılan konferansın hiç de öyle olmadığı konferans bitiminde ortaya çıktı. Konferansta ABD’yi yeni Başkan Truman, İngiltere’yi konferansın yarısına kadar Churchill ondan sonra seçimleri kaybettiği için Attle, Sovyetler Birliği’ni ise Stalin temsil etti.

Bu konferansta savaş sonrasının sorunları ve gelişmeleri görüşüldü ve bazı ortak kararlar alınarak 2 Ağustos 1945’te Potsdam Deklarasyonu Üç Devlet Konferansı Hakkında Tebliğ yayınlandı.⁷⁰⁶ Bunlar Almanya’nın kontrolü, silahsızlandırılması, Almanya’da demokratik bir düzenin kurulması, Polonya’nın durumu gibi konuların yanı sıra, Sovyetler Birliği’nin Japonya’ya savaş açması, Avusturya ve başkenti Viyana’nın dört işgal bölgesine ayrılması gibi hususlar vardı.

Türk-Sovyet ilişkilerinin ele alındığı konferansın 22 Temmuz tarihli altıncı oturumunda Churchill, Stalin’e Tahran Konferansı’ndan beri Boğazlar konvansiyonuyla ilgili yapılacak bir revizyona ülkesinin olumlu baktığını söyledi. Yalnız bu revizyonun Japonya haricinde Montreux’deki bütün imzacı devletlerin onayları ile gerçekleşmesini istedi. Churchill, Sovyet savaş ve ticaret gemilerinin serbest bir şekilde Karadeniz’den giriş çıkış yapmasını Londra’nın hoş karşıladığını, Boğazlar konusunda Türkiye’yi ürkütmeden dostane bir antlaşmaya varılabileceğini belirtti. Şüphesiz Türkiye bu dönemde Sovyet basın ve radyosundaki saldırılar, Bulgaristan’da yığılan Sovyet orduları, Sovyet Rusya’nın Türkiye’nin doğu sınırlarıyla ilgili değişiklik istekleri ve İstanbul Boğazı’nda Sovyet askeri üssü kurma

⁷⁰⁵ Aydemir, **a.g.e.**, s. 283. Gerçi, bu günlerde İnönü’nün düşüncesine göre Sovyetler Birliği savaş sonrasında ciddi kayıplara uğramıştı. Sovyet ekonomisinin kendisini toparlaması gerekiyordu. Kaldı ki Doğu Avrupa’da ciddi anlamda işgal kuvvetlerine ihtiyacı vardı. Japonya’ya da etkili olmak adına güç gönderecekti. Tüm bunların yanı sıra San Fransisco Konferansı’nın toplanacağı günlerde bir barış havası eserken Sovyetler Birliği’nin tekrar bir savaşın içine girmeyeceğini öngörüyordu. Bunun için de Türkiye’ye savaş açma olasılığı düşüktü. Hakeza savaş açılırsa bile Türkiye, Londra’ya da bildirildiği gibi, sonuna kadar savaşıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz; Toker, **a.g.e.**, s.22.

⁷⁰⁶ CAB 99/38/ Record Of The Proceedings Of The Berlin Conference, 17 Temmuz-1 Ağustos 1945

isteği gibi konular yüzünden oldukça tedirgin durumdaydılar.⁷⁰⁷ Molotov, Churchill'in bu sözleri üzerine durumu, kendilerinin bakış açısıyla özetledi. Molotov, 1921'de Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'nden "bir zaaf anında" koparıldığını ama şimdi şartların değişmesi nedeniyle bu durumun kabul edilemeyeceğini belirtti. Sovyet Dışişleri Bakanı, Boğazlarla ilgili durumun ise zaten kabul edilemeyeceğini çünkü şu anda Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda Japonya ile aynı haklara sahip olduğunu ekledi. Churchill, Molotov'un kendisine uzattığı Sovyet isteklerine dair olan belgeye bakarak Boğazlarda Sovyet askeri üssü projesi konusunu Ankara'nın kesinlikle kabul etmeyeceğini ifade edip sordu: "Türklerle daha önce yapılan hangi antlaşma Boğazlarda bir Rus askeri üssü hakkını size verdi?" Molotov'un bu soruya verdiği yanıt 1805 ve 1833 tarihli Türk-Rus Antlaşmalarının böyle bir hakkı tanıdığı şeklindeydi. Churchill, Stalin ile daha önceden yaptığı konuşmalarda bu tarz isteklerin dile getirilmediğini ifade ederek Türkiye'ye bu konuda baskı yapamayacağını vurguladı.⁷⁰⁸

23 Temmuz tarihli yedinci oturumda Stalin, Bulgaristan'da yığılan Sovyet ordusundan Türkiye'nin tedirgin olduğuna dair Churchill'in bir gün önceki açıklamalarını yanıtladı. Sovyet lider, İngiltere'nin Yunanistan'da bulunan askeri kadar Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'da askeri olmadığına toplamda Bulgaristan'da 30 bin Sovyet askeri olduğuna dikkati çekti ve sınırda 20 tümen askeri olan Türkiye'nin nasıl olur da bundan tedirgin olduğunu anlayamadığını belirtti. Kars ve Ardahan'ın durumuyla ilgili olarak da konunun bir bakıma Türkiye tarafından ortaya atıldığını belirtti. Şöyle ki, 1925 Saldırmazlık Antlaşması'nın her iki ülkenin de birbirlerinin sınırlarını korumasıyla ilgili olduğunu açıklayan Stalin, bu antlaşmayı uzatmak istemediklerini çünkü bu şehirlerden Kars'ın daha önce Ermenistan tarafında Ardahan'ın ise Gürcistan tarafında kaldığını belirtti. Antlaşmayı uzatmak isteyen Türkiye'den öncelikle Kars ve Ardahan'ı terk etmesini istediklerini aksi halde antlaşmayı uzatmayacaklarını Türkiye'ye ifade ettiklerini belirtti. Türkiye sınır değişikliği istemiyorsa antlaşma da düşecekti. Stalin'e göre bunda korkulacak bir durum da yoktu.⁷⁰⁹

---

⁷⁰⁷CAB 99/38/ Record Of The Proceedings Of The Berlin Conference, 17 Temmuz-1 Ağustos 1945

⁷⁰⁸CAB 99/38/ Record Of The Proceedings Of The Berlin Conference, 17 Temmuz-1 Ağustos 1945. Ayrıca bkz; Hurewitz, **a.g.m.**, p. 606.

⁷⁰⁹CAB 99/38/ Record Of The Proceedings Of The Berlin Conference, 17 Temmuz-1 Ağustos 1945. Ayrıca bkz; Woodward, **a.g.e.**, p. 331

Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Sovyet Rusya'nın aleyhine işlediğine parmak basan Sovyet lidere göre, Türkiye'nin sadece savaş zamanında değil savaş tehlikesi hissettiğinde de Boğazları kapatma hakkının olması düşünülemez bir durumdu. Öyle ki savaş tehlikesi durumunu da Türkiye kendisi belirliyordu. Daha da fazlası Boğazlarla ilgili olarak Sovyet Rusya'nın Japonya ile aynı haklara sahip olması gülünç bir durumdu. Bu durumun sonucunda İngiltere tarafından desteklenen küçük bir devlet olan Türkiye'nin Sovyet Rusya gibi büyük bir devletin boğazını sıkı tuttuğu gerçeği ortaya çıkıyordu. Stalin, Churchill ile Truman'a dönerek bir an için aynı rejimi Gibraltar'da, Suveyş'te veya Panama'da düşünmelerini istedi. Stalin, Türkiye'nin bir karışıklık durumunda Boğazlardan Sovyet Rusya'nın serbest geçiş yapmasını sağlayamayacağını bunu Panama'da ABD'nin, Suveyş'te İngiltere'nin yaptığı gibi Sovyet Rusya da Boğazlarda askeri üs elde ederek yapabiliyordu. Churchill, bunu Türkiye'nin kabul etmeyeceğini söylediğinde Stalin artık Karadeniz'de Boğazlara yakın bir noktada Sovyet Rus donanması için bir bakım üssü verilmesi gerektiği konusunda ısrar etti.

Bu sırada Truman'da ABD Hükümeti'nin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin revize edilmesi konusuna sıcak baktığını, Türk Boğazlarının büyük güçlerin ortak garantisıyla uluslararası su yolu konumuna getirilmesini istediğini söyledi. Başkan "Ülke içi özgür ve sınırsız uluslararası su yolu denizciliği" adlı bir raporu ve bunun uygulama ilkelerini okudu. Son iki yüz yılın bütüncü savaşlarının kuzeyde Baltıklar, güneyde Akdeniz arasında gerçekleştiğine dikkat çeken ABD lideri, son iki savaşın ise ilkinin Avusturya ikincisinin ise Almanya tarafından çıkarıldığını ekledi. Sorunun uluslararası bir yöntemle çözümlenmesi gerektiğine dikkat çeken Truman, ABD'nin arzusunun kendi kendine yetebilen bir Avrupa görmek olduğunu İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya'nın refah içinde olmasını dilediğini belirtti. Truman'a göre diğer toprak sorunlarının Türkiye ile Sovyet Rusya arasında çözümlenmesi gerekiyordu ama Boğazlar konusu uluslararası bir problemdi ve bunun için bu konu büyük güçlerce çözüme kavuşturulmalıydı. Churchill ise Sovyetler Birliği'nin savaş ve barış dönemlerinde ticaret ve savaş gemilerini serbest bir şekilde Boğazlardan geçirmesinden yana olduğunu tekrar edip Truman'ın ifade ettiği uluslararası çözüm şekli yönündeki görüşün çok isabetli olduğunu vurguladı.⁷¹⁰ Churchill, Sovyet Rusya'nın İstanbul yakınlarında bir üs isteği yerine bu tarz bir uluslararası garantiyi

---

⁷¹⁰CAB 99/38/ Record Of The Proceedings Of The Berlin Conference, 17 Temmuz-1 Ağustos 1945

düşünmesi gerektiğini söyledi. ABD Başkanının anlattığı denizcilik özgürlüğünün tüm ilgililerce garanti altına alınması gerektiğinden bahsederek Truman'a tam destek verdi

24 Temmuz'daki sekizinci oturum sırasında da Stalin, Boğazlarda bir askeri üs konusunda diretti. Muhataplarını buna ikna edemeyeceğini anlayan Rus lider artık konunun Türk Hükümeti ile konuşulup çözüme kavuşturulmasını söylemeye başladı.⁷¹¹

Sovyetler Birliği, Potsdam Konferansı'ndan biraz önce, ticaret ve savaş gemilerinin, Boğazlardan her zaman serbestçe geçmesini sağlayacak şekildeki düzenleme isteklerini ilk kez 1944 yılının Ekim ayında Moskova'da Churchill'e, 1945 Şubat'ında da Roosevelt'e açıklamış ve her iki devlet adamının da prensip olarak desteğini almıştı.⁷¹²Bu bakımdan Sovyet gemilerinin Boğazlardan geçişi konusunda Potsdam'da geniş bir görüş ayrılığı ortaya çıkmadığı halde görüldüğü gibi Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusuna yalnız Türkiye ile kendisini ilgilendiren iki taraflı bir sorun olarak bakması ve Boğazlarda deniz ve kara üsleri istemesi geniş tartışmalara yol açtı.

Savaşı kazanan gruptan olmasına rağmen savaş sonunda iyice tükenen İngiltere, Sovyetler Birliği'nin Orta ve Doğu Avrupa'daki nüfuzuna karşı set çekmek istiyordu ama bunu yapabilecek askeri gücü yoktu. Bunun için ABD'nin dikkatini Avrupa'ya çekmeye çalışıp burada oluşmaya başlayan güç boşluğuna işaret ediyordu. Lakin ABD, Truman'ın başa geçmesiyle biraz daha kesin tavır almakla beraber yine de İngiltere ve Türkiye'nin istediği kadar Avrupa'da Sovyetler Birliği'ne karşı ağırlığını ortaya koymuyordu.

---

⁷¹¹CAB 99/38/ Record Of The Proceedings Of The Berlin Conference, 17 Temmuz-1 Ağustos 1945. Ayrıca Woodward, **a.g.e.**, p. 331

⁷¹² 1944 yılının 9-17 Ekim tarihleri arasında Moskova'da Stalin-Churchill Görüşmesi gerçekleşti. Görüşmenin asıl amacı Balkan sorunları iken Stalin tarafından bir Balkan ülkesi olması gerekçesiyle Türkiye de görüşme konusuna dâhil edildi. Bu görüşmede Stalin, İngiltere için Akdeniz ne kadar önemliyse Sovyetler Birliği için de Karadeniz'in bir o kadar önemli olduğuna işaret etti ve Montreux Sözleşmesi hükümlerine göre Türkiye'nin sahip olduğu yetkilerle Sovyetler Birliği'nin boğazına dayandığını belirtti. Churchill ise, ülkesinin artık Lord Curzon ya da Disraeli politikalarını takip etmediğini yani Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e inmesine İngiltere'nin razı olduğunu belirtti. Montreux Sözleşmesi hem imzacı ülkelerden biri olan Japonya'nın artık karşı kampta olması hem de Sözleşmenin bağlı olduğu Milletler Cemiyeti'nin artık var olmaması nedeniyle çağdışı kalmıştı ama bunun yeni versiyonu ancak uluslararası bir antlaşma yoluyla sağlanmalıydı. FO 371/ 48697/ 1885/44/G, 25 Ocak 1945. Ayrıca bkz; Hurewitz, **a.g.m.**, p.605. İkinci Dünya Savaşı sırasında artık havayollarının önemli ölçüde gelişiyor olması İngilizler açısından İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının stratejik önemini kaybetmesine yol açmıştı. Bununla birlikte İngilizler Doğu Akdeniz'deki hayati çıkarları nedeniyle Sovyetler Birliği'nin limitli bir şekilde Akdeniz'e inmelerinden yanaydılar. Bkz; FO 371/ 48697/48698/48699 numaralı ve Turco-Soviet Relations başlıklı dosyalardaki çeşitli raporlar.

Konferans boyunca Churchill, Montreux Sözleşmesi'nin değişime tabi tutulmasına karşı çıkmadığını, Sovyet ticaret ve savaş gemilerinin Karadeniz ve Boğazlardan serbestçe giriş-çıkış yapma hakkına sahip olması gerektiğini vurguladı. Bu hakkı üç büyük devletin ortak aldığı kararla Türkiye'ye bildirme ve Türkiye'yi ikna etmeye çalışmanın önemini defaatle anlattı. Ama bunları yaparken Türkiye'yi ürkütmemek gerekiyordu.⁷¹³ Churchill'in itiraz ettiği durum ise, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar meselesine yalnız kendisi ile Türkiye'yi ilgilendiren iki taraflı bir mesele olarak bakmasıydı, İngiltere'nin Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda üs sahibi olmasına razı olamayacağı gibi bu konuda Türkiye'ye de baskı yapamayacağını belirtti. Churchill'in bu görüşüne Truman'da katıldı.

Yukarıda da anlatıldığı gibi Truman, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak isteklerini, yalnızca bu iki devleti ilgilendiren bir konu bunun için de ikisi arasında çözülmesi gereken bir sorun olarak görürken Boğazlar meselesini ABD'yi ve tüm dünyayı ilgilendiren bir mesele olarak ele aldı. İddiasını savaş sonrası dünyada bütün uluslar arası suyollarından geçiş serbestliği ilkesini belirterek güçlendirmeye çalıştı. Lakin Stalin Türk Boğazlarının ayrı bir durum olduğunu iddia ederek ayrıca ele alınmasını savundu.

ABD ve İngiltere, Stalin'in bu ısrarı üzerine, Boğazlardan serbest geçişi üç büyük devletin ve Karadeniz kıyı devletlerinin garantisi altına almayı öneren bir diğer teklifi sundular. Stalin, bu teklifi de kabule yanaşmadı. Boğazlarda üs istemek konusundaki ısrarlı çabalarını da sürdürdü. Stalin'in zayıf bir ülke olan Türkiye'nin Boğazlardan serbest geçişi sağlayamayacağını bu yüzden de bir Rus-Türk ortak garantisine ihtiyaç duyulduğunu defalarca ileri sürmesine rağmen Truman uluslararası bir garantinin daha güvenli bir teminat olduğunda diretiyordu. Başkan önerisinin gözden kaybolmasına izin vermeyecekti. Konunun Eylül 1945'de Dışişleri Bakanları Kurul Toplantı'sında tartışılmasını istedi. Önerilerini kamu bildiriyle açıklamakta özgür olması gerektiğini şarta bağladı. Başkanın bu bildiri 9 Ağustos günü yayınlandı. Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türk Hükümeti'ne Boğazların uluslararası statüde olmasıyla ilgili öneriyi söyledi, ABD'nin uluslararası bir rejim ile işbirliği yapmasının Türkiye için olan önemine dikkati çekti. Truman'ın bu yayınından sonra M. Saraçoğlu İngiliz Büyükelçisi'ne Türk Hükümeti'nin, Türk

---

⁷¹³CAB 99/38/ Record Of The Proceedings Of The Berlin Conference, 17 Temmuz-1 Ağustos 1945.

egemenliğinin bozulmaması şartıyla Boğazlara uluslararası nitelik kazandırma ilkesini kabul etmeye hazır olduğunu söyleyecekti.⁷¹⁴

Nitekim bu konferansta Stalin'in bitmeyen ısrarı ile ABD ve İngiltere'nin çıkarlarını birleştirmek mümkün olmadı ve her üç devletin Boğazlar konusundaki görüşlerini Türkiye'ye ayrı ayrı bildirmelerine karar verildi.⁷¹⁵ Açıkça görülmektedir ki, Sovyet Rusya burada Türkiye Boğazlarını uluslararası serbest bir geçiş sistemine bağlı kılmak istemiyordu.⁷¹⁶ Sovyet Rusya'nın asıl istediği Boğazların diğer büyük devletlerin geçişine kapalı kendisine açık olması idi. Bu yüzden İngiliz ve ABD bakış açısı kabul edilmedi.

Sovyet liderinin bu konferansta iddia ettiği doğrusa Sovyetler Birliği'ne yeni bir antlaşma teklifi getiren Türkiye tarafıydı. Oysa Türk kaynakları iki ülke arası yeni bir antlaşmaya dair ilk girişimin Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov tarafından yapıldığını iddia etmektedirler.⁷¹⁷

Sovyet liderlerinin bu konferansta Boğazlarla ilgili bu istekleri aslında 1940 Kasım'ında Molotov'un Hitler ve Ribbentrop'a yaptığı isteklerle aynıdır. Hatırlanacağı gibi bu istekler o zaman da Boğazlar bölgesini Sovyetler Birliği'nin insiyatifine bırakmak istemeyen Hitler tarafından kabul edilmemişti. Şimdi ise İngiliz ve ABD'liler tarafından kabul edilmeyecektir. Ama Sovyetler Birliği'nin fırsatını her bulduğunda Boğazlara dair bu iştahını sergilemesi dikkati çekmektedir.

Görüldüğü gibi Potsdam'da Boğazlar konusunda yapılan görüşmeler bir sonuca bağlanamadı.⁷¹⁸ Ama görüşmeler sonucunda, ABD'nin ve İngiltere'nin Montreux rejiminin değişmesine karşı olmadıkları ve ABD'nin Boğazların yeni rejimi konusunda söz sahibi olmak istediği ortadaydı. Postdam'da ilgi çekici bir diğer nokta Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak istekleri konusunda, yukarıda da bahsi

⁷¹⁴ Woodward, **a.g.e.**, p.331

⁷¹⁵ CAB 99/38/ Record Of The Proceedings Of The Berlin Conference, 17 Temmuz-1 Ağustos 1945

⁷¹⁶ Molotov anılarında Stalin'in büyük bir lider olmasına rağmen hatalar yaptığını bunlardan birinin bu sorunu Batılı devletleri araya sokarak çözmeye çalışmasını göstermektedir. Molotov kendisinin bu sorunun Türk-Rus ilişkileri bağlamında çözüleceğinden emin olduğunu muzaffer bir Rusya'nın karşısında Türkiye'nin bu değişikliği kabul etmek durumunda kalacağını ifade etmekteydi. Nitekim Batılı devletlerin Ruslara destek vermeyeceği açıktı. Ayrıca Türkiye bir sosyalist devlet olsaydı Boğazların Türk-Rus yönetimine geçmesini kabul edeceğini düşünmekteydi. Albert Resis, **Molotov Remembers, Inside Kremlin Politics**, Chicago, Ivan. R.Deer, 1993, p.73

⁷¹⁷ Toker, **a.g.e.**, ss.24-25. Erkin, **a.g.e.**, s.250., Sovyet arşiv belgelerini işaret eden İngiliz yazar Nicholas Tamkin'e göre de yeni bir antlaşma isteğinde bulunan ilk ülke Türkiye idi. Rus yazarlar bunu İngiltere'nin hoşnutsuzluk riskini göze alan Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile özel bir politik ilişki geliştirme çabası olarak yorumluyorlardı. Bkz, Tamkin, **a.g.e.**, pp. 174-175. Ayrıca Churchill'in anlatımıyla Potsdam Konferansı için bkz; **Triumph And Tragedy**, pp.560-584.

⁷¹⁸ Woodward, **a.g.e.**, p.331, İnönü, **Defterler**, s.427.

geçen, ABD'nin tutumudur. ABD, konuyu Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir sorun olarak görüp sorunun iki devlet arasında çözüme kavuşturulmasını istedi. Bu da Sovyetler Birliği'nin yayılcı emellerini ABD'nin henüz kavrayamamış olmasını net bir şekilde göstermekteydi.

2.18. İNGİLTERE, ABD VE SSCB ÜÇGENİNDE TÜRKİYE

Tahran Zirvesi ve ardından gerçekleşen Kahire Konferansı ile birlikte Türkiye'nin Müttefikler safında fiili olarak savaşa girmeme konusundaki ısrarı onu Londra ile olduğu gibi Moskova yönetimi ile de soğuk bir sürecin eşiğine getirmişti. Özellikle Moskova ile olan ilişkiler daha kötü bir seyir izledi. 16 Şubat 1944'te Menemencioğlu, Türkiye ve Balkan uluslarının Sovyetler Birliği ile işbirliği yaparak çok şey kaybedeceklerini ve karşılığında hiçbir şey kazanmayacaklarını söylüyordu. Türk Dışişleri Bakanına göre Almanya'nın güç kaybetmesi tamamen Moskova'nın işine yarayacak ve bu ülke bütün Avrupa ülkelerine korku salacaktı. Menemencioğlu, Londra'nın dikkatini Sovyetler Birliği'nin Avrupa ülkeleri üzerindeki tehdidine çekmeye çalışıyordu. Bu konuşmasında Menemencioğlu, İngiltere ve ABD'nin derhal Balkan sorunuyla ilgilenmeleri gerektiğini aksi takdirde Sovyetler Birliği'nin burada elde edeceği gücü ve ilerlemeyi Batılı güçlerin durduramayacağını belirtiyordu.⁷¹⁹ Cevat Açıkalın ise Sovyet yayılcılığı ile ilgili Menemencioğlu'nun görüşlerini paylaşıyordu. Sovyetler Birliği'nin Balkanlar üzerindeki olası tehdidi ve tehlikesi önlenmezse sonuçları Avrupa için ağır olacaktı.⁷²⁰ Türk diplomatları özellikle Londra ve Washington'un dikkatini konuya çekmeye çalışmalarına rağmen Sovyetler Birliği ile ilişkileri düzeltmek adına 1944 yazına doğru hayli çaba sarfedeceklerdi.

Bilindiği gibi 19 Mart 1945'te Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e 1925 tarihli Tarafsızlık Antlaşması'nın günün şartlarına uymadığı gerekçesiyle Sovyetler Birliği tarafından fesh edildiğini bildirmişti. Bunu Türk diplomatları Moskovatarafından Ankara yönetiminin köşeye sıkıştırılmak istenmesi olarak algılamış ve bu ülkeye sert çıkmadan bir çözüm yolu arayışı içine girmişlerdi. Sovyet basınında devam eden Türkiye karşıtı bir kampanya ve Boğazlarda revizyon isteği ilişkileri daha da gergin bir sürecin içine sürüklemişti. Türkiye'de bununla

⁷¹⁹ HW 12/297, 128492 16 Şubat 1944 (21 Şubat)

⁷²⁰ HW 12/298, 129926, 28 Mart 1944 (31 Mart)

ilgili bir sınır harbi zirveye tırmanıyordu.⁷²¹ Dönemin İngiliz arşiv belgeleri, Ankara'nın bu dönemde Moskova'nın agresif ve sınır harbine yol açan tutumu karşısında İngiltere ve daha çok ABD'ye dayanmaya çalıştığını zira Türkiye'nin bu ülkeler için stratejik konumu itibariyle hayati bir eklem bölgesinde olduğunun bilincinde olduğunu göstermektedir. Ne varki Türk Hükümeti'nde bu dönemde ABD'nin Avrupa ve Balkanlardan ziyade Uzakdoğu politikalarına ağırlık vermesi bir yalnızlık ve beraberinde tedirginlik duygusunu getirecekti. 29 Mayıs 1945 tarihinde İngilizlerin eline geçen ve Londra Büyükelçisi Açıkalin tarafından 18 Mayıs 1945 tarihinde Ankara'ya gönderilen raporda ABD'de kamuoyunun ve basının farkındalığına rağmen Washington yönetiminin Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası Balkanlara yönelttiği tehditle çok ilgilenmediği Başkan Truman'ın konuyu daha yeni ele aldığı yazılmaktadır. Açıkalin ayrıca Londra'nın, Akdeniz politikalarında bir kilit işlevi gören Türkiye'yi yalnız bırakmayacağını düşünmektedir.⁷²² İlginçtir, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı ise, 7 Haziran'da Boğazlar ve Doğu sınırları ile ilgili ikinci bir sözlü nota alan Türkiye'nin bu notaları çok da ciddiye almadığını iddia etmekteydi. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson, Ankara Hükümeti'nin bu konuda İngilizlere güvendiğini aşırı bir stres altında olmadığını Londra'ya raporluyordu. Peterson raporunda Ankara'nın düşüncelerine yer veriyordu. Ankara yönetimine göre İngiltere, Akdeniz ve Ortadoğu çıkarları açısından Türkiye'nin bütünlüğü, bağımsızlığı ve güvencesini risk edemezdi.⁷²³

Bu arada Londra diplomasi çevrelerinde Türk diplomatlardan Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Türkiye'deki Sovyetler Birliği'ne sempati duyan klik içinde anılıyordu. Sarper'in aksine İnönü ve Saraçoğlu, Moskova konusunda daha soğuk ve çekingenlerdi. Sarper, Stalin'in ve Molotov'un bu iddiaları Gürcülerin teşvikiyle dile getirdiklerini bu anlamda Gürcülerin Stalin'i kışkırttıklarını düşünmekteydi. Molotov ise anılarında bu toprakların Boğazlar meselesinde daha sıkı bir duruş sergilemek amacıyla ülkesi tarafından pazarlık gereği kullanıldığını bunun yanısıra bu toprak iddialarında Gürcülerin de teşvikinin olduğunu anlatmaktadır.⁷²⁴

⁷²¹ HW 12/313, 143677, 11 Nisan 1945 (15 Nisan)

⁷²² HW 12/317, 145362, 18 Mayıs 1945 (29 Mayıs)

⁷²³ FO 371/48699/R10123/44/44, 14 Haziran 1945

⁷²⁴ Resis, **a.g.e.**, pp.73-74.

Sovyet diplomatlardan Khrushcev ise anılarında Stalin'in Beria'nın etkisi altında kalarak bu bölgelerde hak iddia ettiğini yazmaktadır.⁷²⁵

Ayrıca Gürcü asıllı bir diplomat olan Lavrenti Beria'nın oğlu Sergo Beria, anılarında babasının Kürtleri kullanarak Türkiye üzerinde planlar organize edilmesi ile ilgili görüşlerine yer vermektedir. Sovyet diplomat Beria'ya göre Kürtler; Türkiye, Irak ve İran'ı parçalamak için kullanılacak birer kama niteliğindedir. Sovyet lidere göre İngilizler de bir süre bu yolu denemiş ama başarısız olmuşlardır. İngilizlerin elinde değişik Kürt aşiretlerini birbirinden ayrı tutmayı sağlayacak enstrümanlar ve ajanlar olduğu gibi bunları istediği zaman bir araya getirecek ajanlar ve enstrümanlar da vardı. Şimdilerde İngilizler gibi Sovyetlerin de işine gelen durum Türkiye'nin huzur ve sükûnet içinde olmasıydı. Ayrıca Sergo Beria, Stalin'in tam bir Türk karşıtı olduğunu bu duygularını Rusların imparatorluk politikalarından miras aldığını belirterek kendi babası Lavrenti Beria'nın ise Türklere karşı ılımlı olduğunu ve Türklerle iyi anlaşmak gerektiğini düşündüğünü yazmaktadır. Tüm bu toprak isteği iddiaları Stalin'in arzusu sonucudur. Sergo Beria'ya göre Sovyet diplomat Lavrenti Beria, Türk-Rus ilişkilerini düzeltmeye çalışmıştır.⁷²⁶ Sarper, Moskova'nın Kars ve Ardahan ile ilgili baskısını Boğazlar konusunda sıkı pazarlık gereği kullandığını düşünmekteydi. Sarper, Ankara'ya, savaş dönemlerinde Sovyetler Birliği'nin Boğazlardaki belli üsleri kullanmasına izin verilmesini öneriyor görünüyordu.⁷²⁷ Sarper'in bu iyimserliğine rağmen Ankara, Montreux'deki herhangi bir değişiklik isteğinin pratik bir sonuç üretmeyeceğini Büyükelçisine hatırlatma gereği duydu. Türk Dışişleri Bakanlığı'na göre Moskova'nın Boğazlarda üs ya da Doğu Anadolu'dan toprak terki gibi istekleri hiçbir durumda kabul edilebilir değildi. Boğazların statüsü ile ilgili görüşmeler de yine hiçbir durumda yalnızca iki devlet arasında çözülebilecek bir konu değildi. Uluslararası bir çözüm şekline muhtaçtı. Sarper Ankara'ya cevaben konuyu daha ziyade Sovyet basınının kızıştırdığını

⁷²⁵ Sovyet liderlerden Stalin ve Beria, Gürcü asıllıydılar. Khrushcev anılarında Beria'nın Stalin'i sonu gelmez akşam yemeklerinde zaman zaman bu konuda sıkıştırdığını bu toprakların muhakkak geri alınması gerektiği konusunda baskı yaptığını yazmaktadır. Beria'ya göre Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan zayıflayarak çıkacağı için direnmeye gücü kalmayacaktır. Khrushchev ise Beria'nın Türkiye'nin bu durumda yardıma ABD'yi çağıracağını öngörmediğini belirterek gelişmelerden dolayı Stalin ve Beria'yı suçlamaktadır. Onlar yüzünden ABD, Sovyetlerin hemen yanı başında Türkiye'de hava üssü elde edebilmişti. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin doğusundaki bu toprak iddialarından Stalin'in ölümünün ve Beria'nın tasfiye edilmesinin hemen ardından Haziran 1953'de vazgeçti. Nikita Khrushchev, **Khrushchev Remembers**, Vol 2, Edit. By Strobe Tallbot, London, Andre Deutch, 1974, pp. 295-296.

⁷²⁶ Sergo Beria, **Beria My Father, Inside Stalin's Kremlin**, London, Duckworld, 2001, pp. 77- 78, pp. 200-202

⁷²⁷ FO 371/48773/R 11160/4476/G/44 30 Haziran 1945

söylüyor ve San Fransisko'daki Ermeni Ulusal Komitesi'nin yaptığı provakasyonların da bunda etkili olduğunu ilave ediyordu. Bu komitenin yakın zamanda Sovyet delegeleri için verdiği resepsiyonda konu yine kızıştırılmaya çalışılmıştı.⁷²⁸

Bu arada Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den bu tarz istekleri İngiltere açısından bir şok gibi oldu. İngiliz devlet departmanları arasında Moskova'ya karşı takınılacak tavır konusunda tam bir kafa karışıklığı hakim olsa da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda eğilim, Moskova yönetimine karşı oldukça dobra ve açık bir yanıt verme yönündeydi.⁷²⁹ Washington yönetimi ise sessizliğini korumaktaydı. Boğazlar konusunda Londra ve Moskova arasında bir arabulucu rolü üstlendiklerini düşünen Washington, San Fransisko Konferansı sonuçlanana kadar herhangi bir tepkide bulunmayı düşünmüyordu. Bu sırada ABD yönetimi, Türk Hükümeti'nin başarısız iç politik yönetimleri nedeniyle uluslararası bir kriz çıkartarak dikkatleri başka bir yöne doğru çekme gayreti içinde olduğuna inanıyordu.⁷³⁰ Ayrıca Japonya ile devam eden mücadelesi sırasında Washington yönetimi, Moskova ile işbirliğini bitirmek istemiyordu. Bir de ABD'nin karşılıklı antlaşmalarla Brezilya, Ekvator ve Portekiz'den elde ettiği askeri üslerin durumu söz konusuydu. Bu durumda ABD, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin karşılıklı rıza ile bir mutabakata varmalarından yanaydı. Ancak Washington tarafların hiçbir şekilde uzlaşamayacaklarını da biliyordu. Ama bu dönemde ABD için Sovyetler Birliği'ni doğrudan Türkiye ile görüşme yapmaktan alıkoymak ve Sovyetler Birliği'ne bu yönde baskıda bulunmak çok akıllıca görünmüyordu.⁷³¹

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Ankara'dan 24 Haziran tarihinde gelen bir rapor Sarper-Molotov görüşmesinde Molotov'un üslubunun sert olduğunu, Kars ve Ardahan ile ilgili isteklerine devam ettiğini söylüyordu. İki diplomatın görüşme kayıtlarını içeren raporda Molotov'un donuk üslubuna karşı Sarper'in, Türk-Sovyet görüşmelerinin geleceği konusunda ümitsiz olduğu dikkati çekmektedir.⁷³² Moskova'daki İngiliz Büyükelçisi ise süregelen görüşmelerden Sarper'in politikalarını sorumlu tutuyor, onu beceriksizlik ve istikrarsızlıkla suçluyordu. Londra'nın Moskova Büyükelçisi Clark Kerr, Londra'ya yazdığı raporunda Sarper'in

⁷²⁸ HW 12/319, 146067, 12 Haziran 1945 (17 Haziran)

⁷²⁹ FO 371/48697/ R 10224/4476/G44, 14 Haziran 1945

⁷³⁰ Alvarez, **Bureacracy & Cold War Diplomacy**, pp. 50-51

⁷³¹ Alvarez, **A.e.**, pp. 55-57

⁷³² HW 12/320, 146341 19 Haziran 1945 (24 Haziran)

pasif davrandığını ve önemsiz spekülasyonlara girip vakit kaybettiğini belirtiyordu. Kerr, ayrıca konuya İngiliz Hükümeti'nin hayati nitelikteki Ortadoğu çıkarları açısından uzak kalmaması gerektiğini Yunanistan gibi Türkiye'nin de bağımsızlık ve bütünlüğünün İngiltere'nin Ortadoğudaki en temel politikalarından birisi olması gerektiğini ekliyordu. Bunun için Moskova'ya gerekli yanıt verilmeliydi.⁷³³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise mevcut durumu Washington desteğinin olmadığı bir ortamda Türk Hükümeti'nin Moskova'ya başa çıkmaktaki yetersizliği ile açıklıyordu.⁷³⁴ Bu durum İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Güney Departmanını daha dikkatli davranmaya itti.

Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki çıkarları ve Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'deki müdahalesi konusunda ılımlı bir tavır sergileyen Churchill'in aksine konuya daha hassastı. Zira 1944 Ekiminde Moskova'da gerçekleşen İngiliz-Sovyet görüşmelerinde Eden, Moskova yönetimine Akdeniz'in İngiliz etkisi altında kalacağını onaylatmıştı. Bu yüzden Sovyetler Birliği'nin bu tutumunu daha çok yadırgıyordu. Eden, Moskova'daki İngiliz Büyükelçisine Sovyetler Birliği'nin uygun bir tarzda ve en yakın zamanda uyarılması konusunda talimat veriyordu. Zira Moskova'nın Doğu Anadolu'dan toprak istekleri de Moskova yönetiminin Boğazlar konusundaki ısrarları da uluslararası alanda çözülmesi gereken bir sorundu ve sadece Türk-Sovyet görüşmelerine bırakılamazdı. Zaten Stalin Yalta'da Türkiye'nin bağımsızlık ve bütünlüğü ile ilgili İngiliz yönetimine güvence vermişti. Birde Boğazlar sorununun Montreux ekseninde çözüleceğine dair Mareşal Stalin'in sözü vardı.⁷³⁵ Türk Hükümeti ise Washington konuyla ilgilenmese bile İngiliz Hükümeti'nin konuyu sahiplenmesini istiyordu. Eden, Churchill'e Temmuz'un ortasında yazdığı yazıda da Moskova yönetimine Akdeniz'e çıkış izni verilmemesi gerektiğini zira bu ülkenin bir sonraki arzusunun Mısır'a ulaşmak olacağını ifade edip Başbakanı uyarıyordu.⁷³⁶ Bununla birlikte Eden, Hasan Saka'ya Londra'nın belli ölçülerde Boğazlarda revizyonu desteklediğini de hatırlatıyordu. Yani Moskova'nın istekleri uluslararası bir platformda ele alınabilir ve çözüm geliştirilebilirdi. Eden, Saka'ya konuyu daha çok

---

⁷³³ FO 371/48773/ R 11160/4476/G44 30 Haziran 1945

⁷³⁴ PREM 3/447/4, Washington, 5 Temmuz 1945

⁷³⁵ FO 371/48774 / R 11430/4476/G 44 5 Temmuz 1945

⁷³⁶ DBFO, Series I, Vol. I, p.352, 17 Temmuz 1945

dallandırıp budaklandırmamalarını ve Moskova'ya detaya dair çok bir şey sormamalarını tavsiye ediyordu.⁷³⁷

Açıkçası bu dönemin arşiv kayıtları incelendiğinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Genelkurmayı ve devletin diğer departmanları arasında Londra'nın Doğu Akdeniz'deki çıkarlarının Sovyetler Birliği ile nasıl uyumlu hale getirileceği ve bu ülkeye ne şekilde tavır takınılacağı hakkında kesin bir görüş birliğinin olmadığı göze çarpmaktadır. 1945 Nisan'ında İngiliz Genelkurmayı, İngilizlerin bu dönemde Boğazlarda Sovyetler Birliği'nin hâkimiyetini engelleyecek gücünün olmadığını ve zaten direnmenin de anlamsız olduğunu belirtiyordu. İngiliz Genelkurmayı'na göre Bulgaristan'daki deniz ve hava üsleriyle Sovyetler Birliği, zaten Boğazlar bölgesini tehdit edebiliyordu. Bunun için Ankara'nın Boğazları kontrol etmesinin İngilizler açısından stratejik anlamda hayati bir önemi artık yoktu. Belli İngiliz diplomatlarında bu görüş 1943'ten beri hâkimdi. İngilizlerin yapması gereken buradaki tehditleri etkisizleştirmek ve Doğu Akdeniz'deki diğer üsleri elden çıkarmamaktı.⁷³⁸ Ancak yeni İngiliz Başbakanı Attle ve onun çevresindeki diplomatlara göre Türk Hükümeti'nin bağımsızlığı Boğazlar konusunda zedelenir ve Türkiye, Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girerse bu ülke rahatlıkla Boğazlarla birlikte politik olarak Türkiye'yi de kontrol etmeye başlayacaktı.⁷³⁹ Bu konuya özen göstermek gerekiyordu.

İngiliz diplomatlar arasında bu dönemde Sovyetler Birliği'nin Türkiye politikasıyla ilgili net ve kesin bir tutum izlenmediği göze çarpmaktadır. Dönemin İngiliz dış politikalarını belirleyen en önemli aktörlerden birisi olan Churchill, Moskova'nın Boğazlarla ilgili isteklerine göz kırpyordu ama o bile Potsdam Konferansı'nda Moskova yönetiminin üs isteğini aşırı bulmuştu. Eden ise Churchill'in tam tersine Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'den güneye inmesine geçit verilmesinden yana değildi.

Türkiye ise 1944 yılı sonlarından beri, çevresinde olup bitenleri doğru değerlendirmek için İngiltere'nin, ABD'nin ve Sovyetler Birliği'nin politik niyetlerini okumaya gayret ediyordu. Bu arada Türkiye'de epey bir süreden beri İngiltere'nin Sovyet Rusya ile birlikte Avrupa'yı etki alanlarına bölme konusunda pazarlığa giriştiklerine dair söylentiler vardı. Bu söylentiler Müttefiklerin Almanlar

⁷³⁷ FO 371/48774/ R12060/ 4476/G44 10 Temmuz 1945

⁷³⁸ CAB 80/93 COS (45) 220 (0) PHP 6 Nisan 1945

⁷³⁹ FO 371/50885/ U6311 /2600/70, 29 Temmuz 1945

karşısında belirgin üstünlükler sağlamaya başladığı günlerden beri vardı. 1944 yılı başlarında Stalin'in, Balkanlarda Sovyetler Birliği'ne üstünlük tanıyan, Avrupa'nın etki alanlarına bölünmesiyle ilgili İngiliz önerisini kabul ettiğine dair haberler, Türkiye'de daha da bir korku yarattı.⁷⁴⁰Bu anlamda 1945 Temmuzunda İngiliz genel seçimlerini İşçi Partisi'nin kazanması Türkiye'de, Moskova'ya karşı bu sol partinin daha ılımlı tavırlar sergileyeceği anlamında endişe verici olmuştu. 30 Temmuz 1945 tarihli İngiliz Büyükelçisinin raporu, seçim sonuçlarının Türkiye'de şaşkınlık ve endişe yarattığından bahsediyordu.⁷⁴¹

20 Ağustos'ta Avam Kamarası'nda İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Bevin'in yaptığı konuşmada savaş sonrası dönem için daha çözülmesi gereken çok sorunun olduğundan bahsetmesi, Boğazların ve Türkiye'nin konumunun da bunlar arasında olduğunu söylemesi Türkiye'de olumlu etki yarattı. Ankara Büyükelçisi Peterson, ülkede eskisi kadar konuyla ilgili karanlık bir tablo olmadığını ve Londra'ya bu konuda duyulan güvenin geri geldiğini haberliyordu.⁷⁴²

Bununla birlikte İngiltere, İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği bir yorgunluk içindeydi. Londra her ne kadar Sovyetler Birliği'ne karşı politikalarında kararlı görünse de bu ülkeyle ciddi olarak çatışmayı göze alabilecek durumda olmadığını da biliyordu.

---

⁷⁴⁰Tarihte Yüzdeler Antlaşması diye geçen Stalin-Churchill Antlaşması, Balkanları İngiliz ve Sovyetlerin etki alanlarına bölüyor ve Sovyetler Birliği'ne Balkanlarda üstünlük sağlıyordu. Bu antlaşmayı Churchill'in kaleminden izlemek için bkz: Churchill, **Triumph and Tragedy**, pp.227-228, Türk basımında ise en doğru değerlendirmeleri Necmeddin Sadak yapmıştır. Sadak, Avrupa'yı bölen sınırların çoktan çizildiğini geriye sadece Almanya'nın nasıl yönetileceği sorununun kaldığını yazmaktaydı. Bkz; Necmeddin Sadak; "Harbin Bitişi, Sulhün Gelişi", **Akşam**, 5 Şubat 1945

⁷⁴¹ FO 371/ R14048/1723/44 ve HW 12/330, 148888, 21 Ağustos 1945, (27 Ağustos)

⁷⁴² House Of Commons, Parliamentary Debates, fifth series, p.413. , sütun 287-289

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE -İNGİLTERE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN UNSUR VE GELİŞMELER (1939-1945)

3.1.İNGİLİZ EKONOMİK SAVAŞ MÜCADELESİ

Modern savaşların üç büyük cephesi bulunmaktadır. Bunlar askeri savaş cephesi, psikolojik ve propogandaya dayalı cephe ve ekonomik savaş cephesidir. Bu üç cephenin birbiriyle uyumu modern savaşlarda başarıyı getirirken ekonomik savaş cephesinin büyük bir önem arzettiği de ayrıca görülmektedir. Modern savaşların birer makine savaşı özelliğinde olması ve savaşan güçlerin savaş makinelerine sahip olma derecesi ve doğal olarak ülkelerin ekonomik güçleri modern savaşlarda son derece belirleyicidir.¹ Gerçekte ekonomik savaş mücadelesi stratejik amaçlarla ekonomik silahların kullanımını amaçlamaktadır. Bu anlamda tekelci rekabet, birkaç büyük firmanın pazarı ve fiyatları elinde tutması anlamında kullanılan oligopoli rekabet, pazarlık gücü ve diğer ekonomik mücadele yöntemleriyle yakından ilişkilidir.²

Ekonomik savaş mücadelesinde en temel esaslardan biri, düşmanın materyal anlamında direnç gücünü kırmaktır. Fakat bu, askeri operasyonlarda olduğu gibi doğrudan düşman üzerine yönelerek yapılmaz. Asıl olan düşmanın materyal kaynağı olan tarafsız ülkelere dönük baskıyı artırarak düşmanın kaynaklarını tamamen kurutmaktır. Uluslararası sorunların çözümünde kullanılan ambargo, ekonomik misillemeler gibi uygulamalardan farklı olarak bu savaş mücadelesinde muhariplik haklarının kullanımı anlamında tam bir ambargo kastedilmektedir.

Ekonomik savaş mücadelesinin uluslararası yönü önemlidir. Bu tarz savaş mücadelesinde önemli etken ülke için alınan finansal önlemler değil uluslararası ekonomik önlemler yoluyla düşmanın ekonomik gücünü kırarak zaferi

---

¹ William S. Culbertson, "Total Economic Warfare", **Annals Of The American Academy Of Political And Social Science, Winning Both The War And The Peace**, Vol. 222, Temmuz 1942, p.8. Ayrıca bkz; Yuan-Li Wu; **Economic Warfare**, New York, Prentice Hall, 1952, pp.1-9.

² Martin Shubik And J. Hoult Verkerke, "Open Questions In Defense Economics And Economic Warfare", **The Journal Of Conflict Resolution**, September 1989, Vol. 33, No 3, pp. 482-483.

yaklaştırmaktır.³ Görülmektedir ki ekonomik savaş mücadelesi, modern savaşların ekonomik yönünü temsil etmekle birlikte düşmanın dayanabileceğinden daha uzun bir süre uluslararası ekonomik araçları askeri alan için hazırda bulundurmaya gerektirir.

Ekonomik savaş mücadelesinin İngiltere'deki tarihi seyrine bakmakta yarar vardır. İngilizler, 18. ve 19. yüzyıllarda denizlerde üstünlüğü elde ettiklerinden düşman limanlarını abluka altına alarak ve düşman ticaret gemilerini batırarak düşman ticaretini çökertmeye çalışıyorlardı. İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde İngilizlerin elde ettikleri raporlara bakılırsa Almanların sivil ve askeri ihtiyaçları arasında belirgin bir ayırım yapmadıkları görülmektedir. Alman eksiklikleri belli listelerde sıralanmıştı. Bunlar yiyecek ve mineral kategorileri olarak görülmekteydi.⁴ Bunun asıl amacı topyekun savaş mücadelesi olarak Almanya'ya gidecek olan sivil ve askeri bütün malzemelerin önünü kesmekti.

18. yüzyıldan beri denizlerde egemen olan İngiltere bu gücünü bir kara gücü olan Almanya'ya karşı çok etkili bir şekilde kullandı. Almanya, hammadde kaynaklarını denizler yoluyla ülkeye getirmek zorundaydı. İngilizler ise Alman ticaretini çeşitli şekillerde blokaj altına almayı başardılar. Bunun bilincinde olan İngilizler savaş öncesi dönemde önceliği donanmaya ve hava gücüne vererek bu kurumları güçlendirmeye başladılar ve sonra ABD donanması ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'ndan çok farklı olmayan bir şekilde blokaj önlemlerine devam ettiler. İngilizler ilk savaşta uyguladıkları blokaj önlemlerinin faydalarının farkında idiler. Onun için şimdi ikinci savaşın başında Alman ekonomisini çembere almak için daha karışık bir plan hazırlamaya başladılar. Buna rağmen Pumphrey'e göre Chamberlain'den hükümeti devralan Churchill, ekonomik savaş mücadelesi yöntemleri gereğince yeterli savaş malzemeleri üretmekte ve ilgili düzenlemeleri sağlamakta çok başarılı olamadı.⁵

Ekonomik savaş mücadelesi terimi ilk kez 1936 tarihinde Sanayi İstihbarat Merkezi adlı kurum tarafından abluka teriminin yerine kullanıldı. Abluka terimi bu mücadelede yetersizdi. Yeni İngiliz planlarında ekonomik savaş mücadelesi

---

³ Alan S. Milward, **War, Economy And Society 1939-1945**, Los Angeles, University Of California Press, 1979, p.295.

⁴ W.N. Medlicott, **Economic Blockade**, London, H.M.S.O., Vol. I, 1952, p.120

⁵ Lowell M. Pumphrey, "Planning For Economic Warfare", **Military Affairs**, January 1941, Vol.5, p.145.

düşmanın askeri cephesini değil doğrudan ekonomik kaynaklarını vurmaya amaçlıyordu.⁶

Almanya'ya karşı planlanan bu ekonomik savaş mücadelesi savaşın kopuşundan çok daha önceki yıllarda planlanmıştı. İlk savaştan sonra İngiliz hükümeti Savaş Dönemi Ticaret Soruları Tavsiye Komitesi'ni kurdu. Bu kurum İmparatorluk Savunma Komitesi'nin bir alt kurumu niteliğindedir. Bu komite üyelerine göre yakın vadede bir savaş çıkması olasılığı çok düşüktü. Zihinleri meşgul eden asıl soru, İngiltere'nin savaş sırasında kazandığı ayrıcalıkların yani hakları barış döneminde ne şekilde koruyacağıydı. İngilizler bu haklardan vazgeçmek istemiyorlardı. Zira deniz ticaret yollarını ellerinde tutmak niyetindeydiler. Lakin ABD ile yapılan diplomatik ve ekonomik ilişkiler İngiltere'nin 1920'lerin ortasında bu muhariplik haklarından vazgeçmemeleri yüzünden gergin bir süreç yaşıyordu.

1929 yılında Savaş Dönemi Ticaret Soruları Tavsiye Komitesi, İmparatorluk Savunma Komitesi'ne Dışişleri Bakanlığı çatısı altında bir Blokaj Bakanlığı kurulmasını içeren bir teklif sundu. Bu teklif ilgili komite tarafından kabul edildi ama 1933 yılında Nazilerin işbaşına gelmesine kadar fiili bir gelişme olmadı.

1929-1930 yıllarında ülkelerin sanayi gelişimlerini izlemek ve raporlar vermek üzere yeni bir komite kuruldu. Bu süreçte Almanya'nın sanayi hızının arttığına dair güçlü sinyaller alındı. 1931 yılında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Sanayi İstihbarat Servisi kuruldu. Daha sonra bu komite diğer komitelerle birleşerek Deniz Aşırı Ticaret Komitesi şekline evrildi. İkinci Dünya Savaşı'nda ekonomik savaş mücadelesine temel oluşturan araştırma ve fikirler burada ortaya konmuştur.

1930'ların hızla değişen uluslararası ortamı ve Almanya'nın gittikçe artan saldırgan üslubu nedeniyle bu komite ve Dışişleri Bakanlığı'na bağlı diğer komiteler ekonomik savaş süreci ile ilgili ayrıntılı raporlar yayınladılar ve buna dair önlemlerini sıraladılar. Bu raporlarda dikkati çeken husus tahmini olarak verilen Alman stokları ile tarafsız ülkelerin Almanlarla olan ilişkileri konusunun önemsenmesiydi. Bu süre içinde uzun süren tartışma ve görüşmeler neticesinde 3 Eylül 1939 tarihinde yani İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan ettiği gün Ekonomik Savaş Bakanlığı kuruldu.⁷ Almanya'nın zayıflıkları ve ekonomik problemleri ile

---

⁶ Edgerton, David; **Britain's War Machine, Weapons, Resources And Experts In The Second World War**, London, Allen Lane, 2011, p.69.

⁷ FO 837/1001 Turkey Economic Relations, Eylül 1939

ilgili ayrıntılı raporlar yayınlamaya başlayan bu Bakanlık İlk savaştaki Abluka Bakanlığının biraz daha yaratıcı taktikler kullanan takipçisi sayılmaktadır. Ekonomik Savaş Bakanlığı kuruluş amacı olarak düşmanın, savaşı sürdürmesini engellemek adına ekonomisini çökertmeyi planlıyordu. Bunun için komşu ülkelerden düşmana giden tedarikler kesilecekti. Bu nedenle İngiliz gemileri denizlerde yoğun mesai harcayacaktı. Alman sanayi, üretim ve dağıtım merkezlerine havadan saldırı yapılacaktı. Bu dönemde ekonomik savaş mücadelesi üç grupta ele alındı. Bunlardan ilki yasama yoluyla denetim yapmaktı ki Almanya ile ticaret yapan kişi ya da kuruluşu kendi ülkesinde ticari ve finans yönüyle kontrol altında tutmayı amaçlıyordu. Diğeri askeri yol ile denetim yapmaktı ki bu da Almanya'ya gidecek olan tedarikin önünü kesmeyi planlıyordu. Sonuncusu ise, diplomatik ilişkiler yoluyla denetimi sağlamaktı.

İlgili Bakanlığın yasamayla ilgili görevleri arasında İngiliz firma ve kişilerin düşmana destek olmasını engellemek olduğu gibi tarafsız ülke firmalarına da bu konuda baskı yapmak da vardı. Savaş kopar kopmaz düşman ülke firmalarıyla her türlü iletişim kesin olarak yasaklandı. Tarafsız ülkelerde düşmana yardım ettiği düşünülen kişi ve firmalar “Statutory List” yani Yasal Liste adlı listelere işlenecekti. Ayrıca İngiltere'ye ürün ihraç etmek için İngiliz konsoloslarının vereceği sertifikayı edinmeyen kişi ve kurumlar bu ihracatı gerçekleştiremeyecekti. İngiltere'den tarafsız ülkelere yapılan ihracat ise yine sıkı kurallara bağlanmıştı. İngiliz firmaları ihraç edecekleri ürünlerin son destinasyonlarını ayrıntılı bir şekilde deklare etmek durumundaydılar. Ayrıca tarafsız ülke hükümetlerine de ağır baskılar uygulanacaktı. Bu anlamda Ekonomik Savaş Bakanlığı ile İngiliz Hazine Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığı arasında bir uyuşmazlık vardı. Bu Bakanlıklar ülkenin ihracat miktarını artırmaya çalışırken Ekonomik Savaş Bakanlığı düşman ülkelere ulaşma şüphesi taşıyan her türlü ihracatı önlemeye çalışıyordu.⁸

Savaşın başında İngiltere ve Fransa, Türk diplomatlara Türkiye'ye askeri, politik, finansal ve ekonomik alanlarda destek sağlayacaklarına dair söz verdi. Ekonomik ve finansal alanlarda Türkiye'nin istekleri fazla olmasına rağmen İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'yi Müttefiklere yaklaştıracak olan politik ve askeri

---

⁸ David L.Gordon And Royden Dangerfield, **The Hidden Weapon, The Story Of Economic Warfare**, London, Harper & Bothers Publishers, 1947, pp.28-33.

antlaşmalar dolayısıyla bu fiyatın çok da fazla olmadığını düşünüyordu. Kaldı ki Türkiye'nin değerli hammadde rezervini garanti edebilirlerdi.

İngilizlerin ekonomik savaş mücadelesinin savaşın genel seyri bakımından ne derecede bir etkiye sahip olduğu hakkında net bir sonuç çıkarmak mümkün görünmemektedir. Bazı araştırmacılar, Almanya'nın iktisadi anlamda çembere alınıp ekonomisinin güçsüzleştirilmeye çalışılması bakımından bu mücadelenin zaferin ana faktörlerinden biri olduğunu düşünürlerken bazı tarihçiler ise ekonomik savaş mücadelesini önemli bir “yedek güç” olarak değerlendirmektedirler.⁹ İngiliz resmi tarihçisi Medlicott ise, bu mücadelenin Almanların 1942' ye kadar ki deniz aşırı tedariklerini kesmekte başarılı olduğunu söylerken bu tarihten sonra Alman savaş mekanizmasına açık bir darbe indiremediğini belirtmektedir.¹⁰ Bunda Almanların 1930'lardan beri bütün ekonomilerini savaş eksenli düzenlemeleri, savaşın başında ise işgal ettikleri ülke ekonomilerini kontrol etmeleri ve savaş boyunca tarafsız ülkelere cazip gelebilecek fiyatlarla stratejik madde alımını sürdürmeleri etkili olmuştur. Nihayetinde dört yıllık planlarla Alman ekonomisinin yeniden organize edilmesi gibi etkenler yüzünden Müttefikler bu konuda istedikleri başarıyı sağlayamamışlardır.¹¹ Buna tabii ki Almanların savaş öncesinde yaptıkları hammadde stoklarının değeri eklenmelidir ki Müttefiklerin bu mücadelede temel hedefleri Almanları hammadde ve endüstri yönüyle vurmaktı.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Müttefiklerin topyekun savaş kurallarına göre uyguladıkları ekonomik savaş politikasının yine de zaferin gerçekleşmesindeki payı tabii ki yadsınamaz. Bununla birlikte Türkiye ile özellikle krom konusunda yaptıkları mücadelenin çok da başarılı olduğu söylenemeyecektir. Bunda İngilizlerin politik hataları, Almanların savaş boyunca süregelen baskıları, cazip fiyat teklifleri, maden ocağı sahiplerinin illegal yollarla Alman firmalarına yaptıkları satışlar gibi faktörler etkili olmuştur. Bu konu bu araştırmanın krom meselesi ile ilgili bölümünde ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır.

---

⁹Lowell M. Pumphrey, Müttefiklerin ekonomik savaş mücadelesinin savaşın önemli dinamiklerinden biri olduğunu zira Mihver ülkelerini iktisadi anlamda epey yıprattığını ileri sürmektedir. Bkz; Pumphrey, **a.g.m.**,pp.145-146. Yuan-Li Wu, İngiliz ekonomik savaş mücadelesinin Alman ve Japonların güçsüzleştirilmesine katkıda bulunduğunu ama asla çok ciddi bir etkiye sahip olmadığını zira Almanların 1944 ortalarına kadar askeri mühimmat üretimlerinin iyi seviyede olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz; Wu, **a.g.e.**, pp.300-303. David Gordon ve Royden Dangerfield ise ekonomik savaş mücadelesinin önemli bir yan güç olduğuna dikkat çekerek düşmanın saldırı kabiliyetini yeterince zayıflattığını belirtmektedirler. Bkz; Gordon&Dangerfield, **a.g.e.**, pp.228-229.

¹⁰ Medlicott, **a.g.e.**, Vol.I, p.154

¹¹ Pumphrey, **a.g.m.**,pp.147-150.

3.2.TÜRK EKONOMİSİ ÜZERİNDE ALMAN BASKISI

1929-1939 arası dönemde Almanya, Türkiye ticaretinde önemli bir mihenk taşı konumundaydı. Lozan Antlaşması sonrası Türkiye'nin Batı Avrupa ülkeleri ile ilişkilerinin pürüzlü olması ve bunun doğal sonucu olarak Türkiye'de sermaye ve iş alanında daha çok Alman etkisi görülmekteydi. Bu dönemde Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı % 15'ten % 47'ye ve ithalatı ise %13'ten % 43'e yükselmişti.¹²Aslında Türkiye – Almanya ekonomik ilişkilerinin bu derece artmasının gerçek nedeni Almanya'nın tamamen politik amaçlarla geliştirdiği ekonomi politikalarının bir sonucuydu. Yani, yaşam sahası parolası ile yayılcı politikalar geliştiren Almanya muhtemel bir savaşa hazırlıklı olabilmek için ekonomisini savaşın gerektirdiği şartlara göre dizayn edip sanayisi için gerekli hammadde ihtiyacını giderebilmek için Ortadoğu, Balkan ve Güneydoğu Avrupa ülkeleri ile yaptığı ticareti mümkün olduğunca geliştirmeye baktı. Bu bağlamda 1935 yılında Almanya Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı bir şekilde yapılanan ve tüm ülke ekonomisini savaş kurallarına bağlayan“Wehrwirtschaftstab” adlı bir kurum oluşturuldu.¹³

Almanya Ekonomi Bakanı Schacht'ın formüle ettiği ve “kliring” takas esasına dayanan bir sistemle Almanya dışardan aldığı hammadde karşılığında mamul ürün ihraç ediyordu. Döviz sıkıntısı çeken ve ürettiği tarımsal ürünlere sürekli bir pazar bulamayan Türkiye gibi ülkeler için bu ticaret şekli ilk bakışta iyi gibi görünse de aslında ciddi zararları vardı. Şöyle ki Türkiye Almanya'ya sattığı tarımsal ürünleri ve hammaddeyi dünya fiyatlarının üzerinde satıyordu ama Almanya'dan aldığı sanayi mamullerini de dünya fiyatlarının üzerinde almak zorundaydı. Tarımsal ürünler ve hammadde ile sanayi ürünlerinin arasındaki fiyat farkı doğal olarak Türkiye'nin zararına işliyordu.¹⁴ Almanya'nın bunu yapmaktaki amacı hammadde alıp mamul madde ihraç ederken ekonomisine ivme kazandırmanın yanısıra hitap

¹² FO 837/1036 Economic Blockade, Vol.II, Indexed, Mart 1942. Ayrıca bkz; **İstatistik Yıllığı Annuaire Statisque**, C.12, Ankara, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü,1942, s.361.

¹³ Pumphrey, **a.g.m**, p.147.

¹⁴ Arnold Toynbee and Veronica M.Toynbee, **The War And The Neutrals, Survey Of International Affairs 1939-1946**,London,Oxford University Press, 1956, p.30.

ettiği ülkelerdeki siyasi etkinliğini de artırmaktı. Bu ticari şekil ekonomik nüfuzun siyasi nüfuzla yol açacağı beklentileri üzerine kurgulanmıştı. Yapılan ticaretten Almanya daha kazançlı çıkıyordu.

Bununla birlikte Türkiye'nin Batı Avrupa ülkeleri ve ABD ile ticaretini artırması, bu ülkelerin sömürgelerinden daha ucuza tarımsal ürün ve hammadde temin etmeleri nedeniyle zor görünüyordu. Bunun için Türk tarımını destekleyen tek müşteri Almanya pazarı idi. Bu dönemde Almanya bazı ürünlerde neredeyse tek alıcı konumuna geldi ve Türkiye ticareti Almanya'ya bağımlı duruma düşmüş oldu. 1930'lu yıllarda demiryolları, havayolları ve deniz taşımacılığı alanlarında Alman firmalarının ciriti attığı bir ülke olan Türkiye'de bütün bu ticari ilişkileri Alman Deutsche Bank veya Deutsche Orientbank yürütüyordu. 1939 yılına gelindiğinde Almanya'nın Türkiye'nin toplam ithalatındaki payı %50.86'ya, ihracatındaki payı ise %37.29'a ulaşmıştı. Böylece Türkiye birçok ülke karşısında yüksek oranlarda dış ticaret fazlası verirken Almanya'ya o dönemki kur itibari ile 14.638 TL tutarında dış ticaret açığı vermişti.¹⁵Bu nedenle Türkiye'nin Batı ülkeleri ile gerçekleştirdiği ticaret hacmi Almanya'nın tersine oldukça düşük oranlarda kalmıştı. Türkiye 1939'da toplam ithalatının % 6.25'ini İngiltere'den, % 1.89'unu Fransa'dan ve % 9.88'ini ise ABD'den karşılarken, aynı ülkelerin Türkiye'nin ihracatındaki payları ise sırasıyla %5.73, %4.42 ve %14.30 olarak gerçekleşmişti.¹⁶

Türkiye üzerinde yoğunlaşan bu Alman ekonomik baskısından Ankara'nın dışında Londra ve Paris de endişe duydular. İngiltere ile Eylül 1936'da Fransa ile de Haziran 1937'de kliring esasına dayalı birer antlaşma yapıldı. İngiltere, Türkiye'ye Mayıs 1938'de 10.000.000 sterlin değerinde bir kredi açtı. Buna karşılık Almanya, Ekonomi Bakanı Funk'u Türkiye'ye göndererek Ekim 1938'de 10 yıl süreli 150.000.000 marklık Alman kredi antlaşması için Türklerle işbirliğine geçti. Söz konusu antlaşma 16 Ocak 1939'da Berlin'de imzalandı. Almanya'dan askeri ve sanayi ürün alımında kullanılmak üzere verilmesi planlanan bu kredi yüzde beş faiz öngörüldü.

---

¹⁵ 1938 yılında yine Almanya'ya o dönemin kuru ile 8.201 TL tutarında dış ticaret açığı verilmiştir. 1939 yılında Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı ihracat ve ithalat rakamları bu şekilde iken 1940 yılında durum bariz şekilde değişmiştir. 1940 yılında Almanya'nın Türkiye'nin toplam ithalatındaki payı % 9.687 e gerilerken aynı ülkenin Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı ise % 8.69 a düşmüştür. Bkz. **İstatistik Yıllığı (1941-1942)**, Cilt 13, Ankara. 1943. s.213-214.

¹⁶ **İstatistik Yıllığı, (1941-1942)**, s.213-214

Bununla birlikte 25 Haziran 1938 tarihinde imzalanan Türk-Alman Kredi Antlaşması Temmuz 1939'da sona eriyordu. Fakat 23 Ağustos 1939 Sovyet-Alman paktı imzalanınca Türkiye, ticaret antlaşmasını yenilemeyi kesin olarak reddetti. Kliring sistemi ile yapılan çok düşük ölçüdeki ticaretin dışında iki ülke arasındaki ticaret neredeyse durdu. İngilizlerde zaten Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı özellikle savaş sanayiinde kullanılan maddeleri içeren ihracatı durdurmaya çalışıyorlardı.¹⁷ Türkiye, Alman ekonomik baskısından kurtulmak adına 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifakı ile rotayı biraz daha Müttefikler safına doğru kırmamasından bir gün sonra aynı ülkelerle ekonomik müzakerelere de başladı. Bu nedenle Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Ankara Büyükelçisi Papan'e durumu büyük bir özenle izlemesini ve gerekli önlemler için derhal bir girişimde bulunmasını emrediyordu.¹⁸ Papan ise Berlin'e yazdığı raporlarda İtalya'nın Ankara Büyükelçisini suçluyor ve İtalya'nın mevcut davranışlarının Türkiye'yi hızla Müttefikler safına doğru ittiğini belirtiyordu. Papan'e göre İtalyan Büyükelçisi konuyla ilgili parmağını dahi kırıpdatmıyordu.¹⁹

Görünen oydu ki Türkiye, dünyayı kavuracak olan bu fırtınanın başında politik anlamda İngiltere'ye doğru meyiletme birlikte iktisadi anlamda da buna paralel bir yol izleme çabasına girecek ve Almanya'nın Türk dış ticaretindeki payı da bundan nasibini alacaktı.

3.3. İNGİLTERE-ALMANYA EKONOMİ SAVAŞINDA TÜRKİYE

İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı ilk dönemlerde Müttefiklerin savaş politikasının Türkiye tarafından desteklendiği görülmekteydi. Zira Türkiye bu ülkelerle yani Fransa ve İngiltere ile 12 Mayıs 1939'daki geçici ve 19 Ekim'deki nihai antlaşmayla yakın bir temas kurmuştu.²⁰ Ancak denilebilir ki Türkiye'nin

---

¹⁷ Medlicott, **a.g.e.**, p.271.

¹⁸ DGFP Series D; Vol: VIII, Doc.No : 69, 14 Eylül 1939, p.67

¹⁹ DGFP Series D; Vol: VIII, Doc.No : 28, 8 Eylül 1939, p.27

²⁰ Mussolini İtalya'nın Etiyopya'yı işgali, kısa taht süresi içinde İngiliz Kralı VIII. Edward'ın İstanbul'u ziyareti, bir Türk filusunun Malta'daki İngiliz denizüssünü ziyareti, 27 Mayıs 1938'de İsmet İnönü'nün VI. George'un taht giyme törenine katılması gibi gelişmeler, 12 Mayıs 1939 tarihindeki Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonunu ve ardından kredi antlaşmalarını beraberinde getirmişti. Bunların hemen ardından gerçekleşen Türk-Fransız Paktı ve sonrasında 19 Ekim 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı bu ülkeleri birbirine daha da yakınlaştırmıştı. Bkz; George Lenczowski, **The Middle East In World Affairs**, New York, Cornell University Press, 1962, pp.134-135.

oldukça tedbirli, sakin ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatlarının sıklıkla bahsettikleri gibi inatçı liderleri savaşa fiili olarak girmemekte direndiler. Çünkü onlara göre bu savaş Avrupalıların kendi iç çatışmalarının ürünüydü. Bu sorun Türkiye'yi ilgilendirmiyordu. Bu nedenle de Müttefiklerin yapacağı şeylerin hesabını Türkiye ödememeliydi. Savaş süresince bu durum, yani Türkiye ile İngiltere arasındaki bu bitmeyen çelişki, ekonomik savaş meseleleri görüşmelerini de karmaşık bir hale getirdi. Kaldı ki İngiltere ve Fransa'nın savaş boyunca Türkiye'den Almanya'ya yönelen stratejik madde akışını kesme isteği ve baskısına Türklerin boyun eğmedikleri net bir şekilde görülmektedir.²¹ Türk diplomatları Almanlarla yaptıkları stratejik madde ihracına dayalı bu kazançlı ticaretin farkındaydılar ve Müttefiklerle yaptıkları siyasi antlaşmanın hatırına bu kazançlı ticaretten vazgeçecek değillerdi.

Bunun yanısıra unutulmamalıdır ki, savaş sırasında Türkiye'de yönetimde söz sahibi olanlar Türk bağımsızlık mücadelesinin de başat özneleri ve ilk elden tanıklarıydı. Bu yüzden bu nesil ekonomik bağımsızlığı politik bağımsızlıkla eş değer görüyor ve Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki ekonomi üzerindeki yabancı hâkimiyeti unutamıyorlardı. Türk yöneticilerinin Müttefiklerle yaptıkları görüşmelerde bunun da etkisinin olduğu muhakkaktır. Ama her şeye rağmen Batılı toplumlarla kurulmak istenen işbirliğinin de altı çizilmelidir.

Her ne olursa olsun, İngilizlerin Türkiye ile pazarlıkta uygulayabileceği baskının derecesi de çeşitli nedenlerle sınırlıydı. Herşeyden önce İngiliz Hükümeti, Ekonomik Savaş Bakanlığı'nı Türkiye ile ilişkilerinde oldukça hassas davranması ve bu ülkeyi karşı kampa kaptırmamak için belli sınırların dışına çıkmaması adına uyarılmıştı.²² Bunların dışında Türkiye'nin yapısından kaynaklanan sıkıntılar vardı ki bunların ilki Türkiye'nin hala esas olarak bir tarım ülkesi olması ve var olan yaşam standartlarını sürdürdüğü kadarıyla kendine yetebilen bir ülke olarak düşünülmesiydi. 1935 verilerine göre ülke nüfusunun % 81.8 i tarım ve hayvancılık ile uğraşıyordu. Ama tarım ve hayvancılık modern olmaktan uzak ilkel yöntemlerle sürdürüldüğünden belli birkaç ürünün dışında bu sektörün ihracat şansı yoktu ve hatta kendi içinde müthiş derecede problemleri vardı.²³ İkincisi ise satın alma ve

---

²¹ Fox, a.g.e., pp.18-19.

²² Gordon & Dangerfield, a.g.e., p.99

²³ E.R. Lingeman, **Overseas Economic Surveys, Turkey, Economic And Commercial Conditions In Turkey**, London, HMSO, 1948, p.72.

kliring sistemiyle Almanya'nın Türk ticaretinde ağır basan bir paya sahip olması ve bunun da Alman sermayesi ve teknik yardımıyla ülkenin doyurulmasına eşlik etmesiydi. 1937'de İngiltere, Fransa ve ABD toplamda Türk ithalatının sadece %14'ünü sağladılar ve Türk ihracatının sadece %18 ini aldılar. Buna karşılık Almanya yine aynı yıl, Türk ithalatının % 44'ünü sağladı ve Türkiye ihracatının %39'unu aldı.²⁴

Müttefikler arasında ithalatı sağlayan en önemli ülke, pamuk ipliği, pamuklu kumaş, yünlü kumaş, makine, kimyasal ve taşıt gönderen İngiltere idi. İngiltere Hindistan'dan, Türkiye'nin baharat, keten, kenevir ve çay ihtiyacının büyük bir bölümünü sağlıyordu. Yalnız baharat ve Hint keneviri dışındaki mallar Türkiye'deki diğer kaynaklarla takas ediliyordu. Müttefiklerin Türkiye'den ithalatı kuru meyve, tahıl ve tütünü içeriyordu. Diğer taraftan Almanya, 1937 yılında Türkiye yün ve yünlü kumaş ithalatının % 78'ini, demir çelik ithalatının % 69,7'sini, makine ve cihazların % 61'ini ve kimyasalların % 55,4'ünü sağladı. Bunun karşılığında Türk ihracatında % 75 ham yün, % 70 ham pamuk ve krom alıyordu ki bu da Almanya'nın % 53 oranındaki ithalatına denk gelmekteydi. Almanya ayrıca deri, tahıl ve kuru meyve de ithal ediyordu.²⁵ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nca savaşın en başında dahi açık bir şekilde görülen durum Türkiye'nin, Mihver ile ticaretinin bir şekilde devam edeceğine dair kötü gerçeklerdi. İngiltere, Türkiye'nin ticaretinde Almanya'nın yerini alabilecek olanaklara ya da Türk-Alman ticaretini sona erdirebilecek şansa pek sahip görünmüyordu. Kaldı ki Türkiye'yi hızla Almanya'nın kucağına atacak şekildeki durumlardan kaçınma tedirginliği içinde İngiliz Hükümeti, konuyla ilgili olarak alınacak önlemlere olağanüstü bir önem atfediyordu.

12 Mayıs 1939'daki geçici deklarasyonun imzalanmasından sonra, savaş çıkarsa İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndaki genel algıya göre Türkiye'nin savaşa gireceği düşünülüyordu. Bu durumda da İngilizler açısından savaş ticaret antlaşmasına gerek kalmayacaktı. Fakat bu durumda Türkiye'nin Almanya ile olan ekonomik ilişkileri otomatik olarak sona ereceğinden ekonomik yardım sorunu hala çok önemli olacaktı. Ancak İngiliz Hazine Bakanlığı'nın görüşüne göre savaş öncesi dönemde bile büyük önem taşıyan takas zorlukları savaş döneminde daha da belirgin olacak ve İngiltere'nin kendi savaş çabalarına zarar vermeden diğer ülkelerin normal

²⁴Küçük İstatistik Yıllığı, Cilt 2, Ankara, Sühulet Basımevi, 1940, s.164., İstatistik Yıllığı Annuaire Statistique, 1941- 1942, s. 220-226

²⁵İstatistik Yıllığı Annuaire Statistique, 1941- 1942, s. 210-233

ticari kayıplarını 1939 Eylül'ünde telafi etmek mümkün olmayacaktı.²⁶ Bu nedenle İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiliz Hazinesi skolastik ve tutucu şeklinde tanımlanıyor ve bir şekilde bu ticaret döngüsünün işleyeceğine kanaat ediliyordu.

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı diplomatlarına göre,savaşın başlarındaTürkiye çatışmalara fiili olarak girme konusunda direndiği için onun Almanya ile ticaretini azalttığı dönemdeki kayıplarının tazminatını İngiltere'nin sağlaması düşüncesi çok olası değildi. Çünkü fiili çatışmaların dışında kaldığı için çok büyük bir zararının olduğu düşünülüyordu. Bununla birlikte Türk Genelkurmayı bu dönemde Müttefiklere karşı oldukça ılımlı ve sevecendi. 7 Ağustos 1939'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı Dış ilişkiler Temsilcisi J. W. Nichols, Ankara'ya gitti ve Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile görüşmesi esnasında onların ekonomik savaş sorunlarıyla ilgili çok az şey bildikleri sonucuna vardı. Sürecin en ilgi çekici olayı yirmikadar Türk yetkiliyle yapılan ve İngiltere'ye ait plan ve niyetlerin anlatıldığı toplantıydı. Uzun bir sessizliğin ardından kıdemli bir Türk görevlinin "Gerçekten bütün bunları İtalya'ya karşı yapabilir miyiz?"sorusuyla bozulduğu an geldi. Nichols'a göre ancak bir süre sonra Türk yetkililer ekonomik savaşın önemini fark ettiler. Nichols, "...Ve Türkler liderliğimizi takip etmek üzere her tasarrufu sergilediler." Şeklinde durumu değerlendirmekteydi.²⁷ Aslına bakılırsa İngiliz yetkililer burada Türk yetkilileri ikna etmeye çaba harcıyorken Türk yetkililer de İngiliz diplomatları usta bir şekilde oyalamaya çalışıyorlardı. Savaş yılları boyunca sürecek olan oyun başlamıştı.

23 Ağustos 1939 Rus-Alman Paktı'nın sonuçlandığı günlerde İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı "Ministry of Economic Warfare" MEW, Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı önemli savaş malzemelerinin ihracatının kısıtlanmasını çok acil bir durum olarak değerlendirecekti. Çünkü bu dönemde Türkiye'den gelen tavır bu ülkenin fiili olarak savaşın içine girmeyeceğine ve bloklar arasında tarafsız bir konum sergileme konusundaisrar edeceğine dönüktü. İlgili Bakanlığın üç amacı vardı: Bunlardan ilki yurtdışından mal ithal edilen düşman destinasyonlarına yeniden ihraca karşı Türkiye'den garanti almak, ikincisi; Türkiye'nin kendi temel ürünlerinin

²⁶ Bu dönemde İngiliz Genelkurmay Başkanlığı Türkiye'nin savaşa girmesini bir değerden çok bir yük olarak değerlendirecekti. İngiliz Genelkurmayına göre Türkiye'nin savaşa girmesi bu ülkenin ordusunun modernlikten uzak olması ve yetersiz bir donanıma sahip olması nedeniyle istenmemeliydi. İngiliz Genelkurmayı Başbakanın ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın etkisinde kalarak savaşın ilerleyen aşamalarında görüşünü değiştirecekti. FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, Temmuz 1939.

²⁷ FO 371/ 22879/R 13730/3326/49 11 Eylül 1939

Almanya'ya ihracatını kısıtlamaktı. Sonuncusu ise Türkiye'nin temel ürünlerinin Avrupalı tarafsız ülkelere olan ihracatını savaş öncesindeki rakamsal verilerle sınırlandırmak. İngiltere'nin savaş boyunca konuyla ilgili bağlı kalacağı ana politika ise bu doğrultuda Türkiye'nin Almanya ile yaptığı ticareti zayıflatıp Türkiye'ye başka pazarlar bularak bu ülkeyi Almanya'nın etkisinden kurtarmak böylece Türkiye'yi Müttefikler yararına bir düzleme sokmak olacaktı.²⁸ Açıkçası Türk-Alman ticaretinin yoğunluğu, özellikle bazı Türk ürünlerinin Almanya için hayati derecedeki önemi ve uzun yılların getirdiği ticari anlamda var olan iki ülke arası bağımlılık düşünülecek olursa MEW'in işi zor görünüyordu.

Lakin 1938 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın süresinin 31 Ağustos 1939'da sona ermesiyle Türkiye'nin kendisi tarafından bu doğrultuda ilk büyük adım atılmış oldu. Türkiye, bu dönemde Almanya ile ticaret antlaşmasını yenilemeyi reddetti ve Almanya ile olan bütün ticaretini tazminat esasına dayandırdı ki her ne kadar sınırlı bir miktar çek, kliring üzerinden devam etse de bu durum iki ülke arasındaki ticareti neredeyse felce uğrattı. Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Menemencioğlu, ülkenin Karadeniz ve Ege sahil şeridinde ihraç edilmeyi bekleyen ve çabuk bozulan nitelikteki tarım ürünlerinin depolarda uzun süre bekletilmesinin durumu hayati derecede önemli kıldığını bildiriyordu.²⁹ Gerçekten de Türk tarım üreticileri ve ihracatçılar sıkıntılı bir sürece doğru hızla gidiyorlardı.

Bu nedenle 1939 Eylülünde Türkiye'de ihraç edilemeyen tarım ürünleri ile ilgili endişe ciddi bir hale geldi. İngiltere'de, Türkiye'nin ihraç etmesi gereken tarım ürünleri için bir pazar bulunamazsa Almanya'ya ihracatın yeniden başlatılacağı korkusu mevcut durumdaydı. Bu tedirginlik konuyla ilgilenen Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın çeşitli departmanlarının raporlarından açıkça sezilmektedir. 6 Eylül'de Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, ilgili Bakanlığa bu mallardan daha fazla miktarlarda satın alma tavsiyesinde bulunan bir telgraf gönderdi.³⁰ Yoksa büyük bir miktar İtalya üzerinden Almanya'ya ya da Balkanlara gidecekti. Hugessen, 10 Eylül'de tekrar bir miktar kuru üzüm, incir ve fındığın sevk edilmeyi beklediği bölgelerdeki durumunun çok kritik olduğunun rapor edildiği bir telgraf

---

²⁸ Millman, **a.g.e.**, p.121

²⁹ FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, 10 Eylül 1939

³⁰ Bu ürünler, kuru üzüm, incir, tütün, fındık, yün pamuk, tiftik gibi Türkiye'nin başlıca ihracat kalemleriydi.

gönderdi.³¹Birçok üreticinin mahsul kaldırmasını mümkün kılacak avansı alamayacak olmasında büyük oranda kayıplarla sonuçlanacaktı ki bu da Türk hükümetinin ekonomi politikalarının ve Almanya'ya açılma propagandalarından bahsetmeme politikasının beğenilmemesine sebep olacaktı. Bu sebeple İngiltere tarafından hemen satın alınacak büyük miktarlarda ürünler, Türkiye'nin samimi olarak işbirliğinin sağlanmasında önemli bir mesafenin kat edilmesini sağlayacaktı. İngiliz Büyükelçisi Hugessen, Londra'ya Türkiye'deki ekonomik durumun gittikçe ciddileştiğini, Türk hükümetinin Almanya'yla ilgili geri adım atmasından endişe ettiğini, çünkü hükümetin halk arasında bu yüzden popülerliğini yitirme sıkıntısı ile karşı karşıya kaldığını raporluyordu. Türk hükümeti ihracatçıların ve tarım sektöründe çalışanların baskısı altında kalmıştı.³²

Almanya bu dönemde İngiltere'nin kendisine karşı oluşturduğu ekonomik abluka programını delmek için özellikle Türk pazarına yoğun ilgi gösteriyor ve bu ablukayı ne şekilde deleceğinin yollarını bulmaya çalışıyordu. Hugessen bunun için İngiltere'nin elini çabuk tutması gerektiğini fiyatlar görece düşükken Türk pazarından yeteri kadar ithalat yapılmasının lüzumunu MEW'e raporluyordu.³³İngiliz Ekonomi Bakanlığı ise bu durumda Hugessen vasıtasıyla 16 Eylül'de Türk hükümetine, İngiliz Gıda Bakanlığı'nın 11.000 ton üzümü, 5.000-7.000 ton inciri almayı düşündüğünü bildirdi.³⁴Başbakan Churchill de Parlamento'da yaptığı haftalık olağan görüşmede Türkiye'ye yapılan finansal ve ekonomik yardımın amaçlarını ve süreci anlatıp Londra'da konuyla ilgili Türk-İngiliz-Fransız heyetlerinin görüşmelerde bulunduğunu ve yakın bir zamanda bunun sonuçlanacağını anlatıyordu.³⁵

19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması'na bağlı olarak üç ülke arasında aynı gün ticari nitelikte kredi antlaşmaları da imza edildi. Bunlardan ilki Askeri Kredi Antlaşması'ydı. Buna göre Türkiye, İngiltere'den alacağı askeri malzemeleri sterlin şeklinde ödeyecek ve yıllık olarak sadece yüzde dört faize tabi tutulacaktı. Bununla ilgili süreci İngiltere tarafından İhracat Kredileri Garanti Departmanı ile Türkiye tarafından Londra'daki diplomatik temsilcilik yürütecekti.

³¹FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, 15 Eylül 1939

³²FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, 15 Eylül 1939

³³FO 837/ 1002 Trade With UK, 29 Eylül 1939.

³⁴ FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, 16 Eylül 1939. FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, 25 Ekim 1939

³⁵FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, 25 Ekim 1939

İkinci antlaşma, Türkiye'nin İngiliz hükümetinden alacağı borç altın ile ilgiliydi ki Türkiye'nin bunu yıllık yüzde üç faiz ve altının fiyat değişimlerinden kaynaklanan farkı ile birlikte ödemesine bağlanıyordu. Türkiye'nin bu dönemde altın rezervi çok düşüktü ve yapıyor olduğu dış ticarete Türk parasının değerinin düşüklüğünden kaynaklanan ciddi bir sıkıntı yaşanıyordu. Üçüncü antlaşma ise İngiltere tarafından Türkiye'ye verilecek 2 milyon sterlin değerindeki krediyle ilgiliydi. Türkiye yine bunu yıllık yüzde üç faizle geriödeyecekti.³⁶

Ekim 1939'da Hugessen tarafından Londra'ya gönderilen iki ülke arası ticari ilişkiler ile ilgili bir raporda, önceki aylara nispeten Türkiye'den İngiltere'ye yapılan ihracatın artış göstermesi nedeniyle İstanbul piyasasının az da olsa rahatladığına dikkat çekiliyordu. Örneğin Eylül ayında iki bin balya olan tiftik satışı Ekim ayında altı bin balyaya ulaşmıştı. Tütün, fındık, yün gibi başlıca ihracat kalemlerinde de az da olsa bir hareketlilik söz konusuydu. Ekim ayında Türkiye'ye yapılan ithalat miktarında da aynı şey sözkonusuydu. Bunda Almanya tarafından Türkiye'ye daha önceden gönderilmesi söz verilen belli endüstriyel ürünlerin Türk pazarına girmesi etkili olmuştu ki 31 Ekim tarihinde Almanya önemli ölçüde teslimatı durdurma kararını açıkladı.³⁷ Almanya, 19 Ekim 1939 tarihli Türk- İngiliz –Fransız İttifakı ve aynı günkü Ticaret Antlaşmaları'na duyduğu tepkiden dolayı bu kararı almıştı.

16 Kasım 1939'da Türk Dışişleri Bakanının, İngiliz ve Fransız Büyükelçilerine, Türkiye'nin Almanya'dan ithal ettiği bazı savaş araç gereçlerine karşı bu ülkeye belli miktarlarda Türk ürünleri ihracının önünü açacak ticaret antlaşması için Almanya'yla görüşeceğini bildirmesi MEW'i endişeye sevk etti. Türk

³⁶ Yıllık yüzde dört faiz öngören Askeri Kredi Antlaşması'na göre İngiltere'ye yapılacak geri ödemeler 30 Haziran ve 31 Aralık olmak üzere yılda iki kez şeklinde taksitlendirilmişti ve yirmi yıl süreli bir dilimi öngörüordu. Diğer bir antlaşma ise Türkiye'nin borç altın satın alımı ile ilgiliydi. Türk parasının uluslar arası para birimleri içindeki değersizliği nedeniyle İngiltere, Türkiye'ye satacağı ürünlerin karşılığında ancak sterlini veya altını kabul edeceğini bildirmişti. Türkiye'nin ise mevcut durumda altın stoğu zayıf olduğundan İngiltere bu ülkeye borç olarak altın verecekti. Bu durumda İngiltere'ye yapılacak olan taksit ödemeleri İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nda İngiltere adına açılmış olan hesapta birikecek ve bu miktar Ankara'daki Merkez Bankası'nın resmi kur oranları baz alınarak sterline çevrilecekti. Türk hükümetinin İngiliz hükümetine ödeyeceği bu taksitlerin karşılığında İngiliz hükümeti bu sözleşmeye bağlı olarak Türk tütününü ve diğer tarım ürünleri satın alımı yapmakta serbest kalacaktı. Yirmi yıllık süreyi öngören bu antlaşma bir an önce yürürlüğe girecekti. İki hükümet arasındaki son ticaret antlaşması ise Türkiye'ye 2 milyon poundluk kredi tahsisi ile ilgiliydi. 1936 yılındaki Türk-İngiliz Ticaret ve Kredi Antlaşması'na binaen Ankara'daki Merkez Bankası'nda İngiltere adına açılmış olan "Special Account" yani özel hesapta birikmesi planlanan taksit ödemelerinin yine yılda iki kez ve yüzde üç faize tabi tutularak sağlanması planlanıyordu. Bkz; FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, 19 Ekim 1939. Bu antlaşmaların National Archives'deki Fransızca orijinal örneği için bkz; EK II: Turkey 112B Treaty Mutual Assistance – 3'rd Protocol Special Agreement And Military Convention, Angora, October 19, 1939

³⁷FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations, Ekim 1939.

Dışışleri Bakanına göre, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik durum hiç iç açıcı değildi. Türkiye özellikle krom ve pamuk gibi ürünleri için Almanya'nın dışında etkili ve hazır bir pazar bulmakta sıkıntı yaşıyordu. İngiltere'nin acilen bu ürünlerden fazla miktarda alım yapması gerekiyordu. Hugessen, bu görüşmeden sonra Londra'ya gönderdiği raporunda İngiliz hükümetinin acilen Türk hükümetine teklif vermesi gereğinin altını çiziyordu. Hugessen'e göre İngiltere yıllık 200 bin ton Türk kromunun satın alımını iki yıllığına garanti altına almalıydı. Buna karşılık Türkiye, Almanya'ya krom göndermemeli sadece Almanya'nın sınır olduğu tarafsız ülkelere İngiltere'nin belirleyeceği miktarlarda göndermeyi taahhüt etmeliydi. Türk krom üretiminin yıllık 200 bin tonu aşması durumunda Türkiye fazla miktarı ancak Almanya'nın eline geçemeyecek ülkelere satabilmeliydi. İngilizlerin satın alacağı kromun fiyatı Londra Metal Borsası'nın satın alım tarihinde belirleyeceği fiyat olmalıydı.³⁸

Türk Dışışleri Bakanı, Almanya'nın Türk ürünlerinden ve kromdan satın almak için çok çaba harcadığını Türkiye'nin bir çıkış yolu bulamazsa Türkiye'li üreticiyi ve ihracatçıyı aç bırakmamak için Almanya'yla iletişime geçeceğini belirtiyordu. Hugessen da Londra'ya gönderdiği raporunda ilk bir yıl içinde olası bir Türk-Alman Takas Antlaşması'ndan bahsediyordu.³⁹ İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nın Hugessen'e verdiği yanıtta ise İngiltere'nin Türkiye'ye yapacağı desteğin sınırlı olduğu, İngiltere'nin önceden Almanya'ya gönderilen bütün Türk ürünlerini karşılayabilecek bir piyasa ne yazık ki bulamayacağı yazılıydı. Kliring sistemiyle olmadığı sürece İngiltere, Türkiye'den geniş çaplı satın alım işine giremeyecekti.⁴⁰

Buna rağmen İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın, Balkanlarla ilgili 1940-1941 kışı boyunca asıl umutları Türkiye üzerine kuruluydu. Fransa'nın çöküşü ve Akdeniz'in Almanya tarafından normal ticarete kapatılması Türk politikacıları için büyük bir şok etkisi yaratmıştı; Türkiye, bir süre İngiliz gücünün Almanlara direnebileceğine olan inancını yitirmiş görünüyordu. Lakin 1940 yazındaki İngiliz savunması, bu karamsarlığı biraz değiştirdi hatta Arnavutluk ve Libya'daki İngiliz ve Yunan zaferleri umutların yükselmesini sağladı.

Tabi ki İngiliz Hükümeti, Türkiye'nin Mihver devletlerinin ekonomik ve politik baskılarına karşı güçlendirilmesi konusunda kararlıydı. "Türkiye'nin Politik

³⁸ FO 837/ 1002 Trade With UK, 17 Kasım 1939

³⁹ FO 837/ 1002 Trade With UK, 17 Kasım 1939

⁴⁰ FO 837/ 1002 Trade With UK, 18 Kasım 1939

Önemi” başlıklı 24 Temmuz 1940 tarihli bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı memorandumunu bu politikayı ayrıntılı bir şekilde tanımlamaktadır. İlgili Bakanlık, Türkiye’yi bir müttefik olarak elde tutmanın İngiltere için ne kadar önemli olduğunu açıklayan ve tartışılmaya dahi neden bırakmayan dört sebep sundu. Bunlardan ilki; Türkiye’nin 19 Ekim 1939 İttifakı ile Müttefiklere bağlı bir ülke olduğuydu. Fransa’nın düşmesiyle 19 Ekim 1939 İttifakı artık iki ülkeyi sorumlu tutar oldu. İkincisi, Türkiye’nin bir Akdeniz gücü olduğu ile ilgiliydi. Türkiye ile ilgili “kartlar iyi oynanırsa” bu ülke Müttefik donanma ve hava güçlerine değerli üsler sağlayabilecekken düşman ülkeler için bunu reddedebilirdi. İlgili memorandumda Türkiye’nin neden önemli olduğuna dair üçüncü sebep politik açıdan Türkiye’nin bir taraftan Balkanlarda diğer taraftan Sadabat Güçlerinde öncü konumunda olmasını gösteriyordu. Böylece Türkiye’nin Yakın ve Ortadoğu’daki tüm ülkeler üzerinde dikkate değer bir etkiye sahip olduğu vurgulanıyordu. Sonuncu sebep ise coğrafik olarak Türkiye’nin; Avrupa ve Orta Doğu’daki çok önemli İngiliz ilgi alanları yani Irak, Filistin ve “Transjordan” yani Eski Ürdün arasındaki direk yollar üzerinde yer alması gösterildi.⁴¹Bu memoranduma göre, İngilizlerin Doğu Akdeniz, Mısır ve Orta Doğu’daki tüm durumlarının Türkiye ile dostluğuna bağlı olduğunu söylemek pek abartı olmayacaktı. Özellikle bu sonuncu sebep “uzun vadeli çıkar” olarak tanımlanıyordu. Buna binaen Türk-İngiliz ilişkilerinin en kötü seviyeye düşeceği 1944 yazında bile İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türkiye’yi İngilizlerin Ortadoğu çıkarları açısından gözden çıkartılamayacak kadar önemli bir ülke şeklinde tanımlıyacaktı.

Türkiye için yapılan onca masrafa rağmen özellikle İtalya’nın savaşa girmesi üzerine 1939 İttifakı gereği sorumluluklarını yerine getirmeyen Türkiye’nin içinde bulunduğu güçlüklerle parmak basan 24 Temmuz tarihli ilgili memorandum bu ittifakın Almanya’dan bu ülkeyi uzaklaştırması anlamında çok önemli olduğunu vurguluyordu. İlgili ittifak hala bu rolü oynamaya devam ediyordu ve bu durum savaşın ilerleyen safhalarında da İngilizler için pozitif bir anlam ifade edecekti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye’nin Ekim 1939 İttifakının ruhuna sadık olduğunu düşünüyordu. İttifakın ruhuna sadık kalmaya devam edeceğine dair de güçlü bir umut vardı. Türkiye’nin gereksinimi olduğu bütün güvenlik ihtiyacı, Müttefikler tarafından sağlanamasa bile bu ülkeyi Müttefik şemsiyesi altında tutabilmek için

---

⁴¹FO 371/ 25018/R 6821/542/44 24 Temmuz 1940

İngilizlerin elinden gelen bütün desteği vermesi askeri ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılaması gerekirdi.

Ayrıca bu memorandum, Türkiye'nin ilkin İtalya korkusundan İngiltere ile bir ittifak antlaşması yaptığına parmak basmaktaydı. Fakat şimdi bu tehlike azalmışsadece bu tehdit her zamanki düşmanı olan Sovyetler Birliği ile yer değiştirmişti. Fransa'nın düşmesinden önce Birleşik Fransız ve İngiliz filolarının Akdeniz'de Türkiye'nin ihtiyacı olan güvenliği temin ettiğini, Mısır, Suriye ve Filistin'deki Müttefik ordularının ise Türkiye'ye her türlü Sovyet tehdidine karşı koruma sağladığını ama Fransa'nın düşüşü ve İtalya'nın savaşa girişi sonrasında Akdeniz'de bütün pozisyonun değiştiğini vurgulamaktaydı. Ancak bölgede özellikle Karadeniz ve Boğazlar civarında gittikçe büyüyen bir Sovyet tehdidi devam ediyordu. Bu durum Türkiye'nin politikalarını tersine çevirmesine ve kendini Almanya'nın kollarına atmasına neden olabilirdi.⁴²İngiliz Hükümeti böylesi bir gelişmenin olmasını önlemek amacıyla Türkiye'ye karşı niyetini,yeteneğini göstermeli ve Almanya'ya karşı Türkiye'ye yardım etmeliydi.

24 Temmuz 1940 tarihli ilgili memorandum Türkiye'nin askeri ve ekonomik ihtiyaçları konusuna gelince; Türkiye'nin önemli tedarik kaynağı niteliğindeki Almanya'ya olan bağımlılığını azaltmak için ona kendi savunmasını güçlendirecek, endüstrisini ve taşımacılığını geliştirmeyi sağlayacak her tür desteği İngiltere'nin sağlamak zorunda olduğuna parmak basıyordu. Türkiye'yi ittifakın önemli bir değeri olarak ikna etmenin yanı sıra bu yardımın daha da önemli sonuçları vardı. Türkiye'ye özellikle çelik ve savaş malzemeleri alanında,ne kadar çok yardım sağlanabilirse, Türkiye'den Almanya'ya önemli ham maddelerin gitme olasılığı da o kadar çok önlenmiş olurdu.Dahası, Türkiye ve Almanya arasındaki ekonomik ilişkilerdeki gelişmeleri kontrol ederek, Alman teknisyenleri, iş adamları ve temsilcileri kanalıyla ülkedeki Alman etkisinin artışı kontrol edilebilirdi.

Bu memorandumdada anlatıldığı üzere İngilizlerin ekonomik savaş politikası,İspanya ve Yunanistan'da ve kısmen de olsa İsviçre'de uygulamaya çalıştıkları gibi,yalnızca düşmanlara kota koyma ve öncelikli olarak düşman mallarının reddini istemekle değil ayrıca ekonomik yardım programını da gerektiriyordu. Bununla ilgili planlar1940 Temmuz'unda uygulamaya sokuldu. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından Türk ürünlerini satın almak ve önemli

⁴² FO 371/ 25018/R 6821/542/44, 24 Temmuz 1940

malzemeleri Türkiye'ye sevk etmek için geniş teklif programları hazırlanması ve Türk Hükümeti'ne bu konunun ana hatlarının belirtilmesi gerektiği vurgulanıyordu.⁴³İlgili memorandumda bir önceki hükümetin kredisiz lokomotifler,tren yolu ekipmanları ve malzemeler sağlamak için büyük çaba sarf edildiği ve Birleşik Krallık Ticaret Birliği'nin "United Kingdom Commercial Corporation" UKCC, ticaretini finanse etmek için gereken yeni teklifler sunulduğu anlatılıyordu.⁴⁴ Bununla ilgili gayretler, Ağustos 1940'ta devam etti. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı İngiltere'de bulunan ilgili şirketlerle vakit kaybetmeden Türklerin gereksinim duydukları başta lokomotif olmak üzere çeşitli demiryolları ekipmanlarını bu ülkeye sağlamak için ardı ardına süren görüşmeler yaptı.

İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren İngiltere,24 Temmuz 1940 tarihli Dışişleri Bakanlığı memorandumunda anlatıldığı gibi,tarafsız veya Müttefiklere bağlı olan hangi ülkeden olursa olsun Almanya'ya yapılan ihracatın önünü kesmeyi ve Almanya'yı ekonomik yönden sıkıştırmayı planlıyordu. Türkiye üzerinde de aynı politikayı uygulamaya çalıştı. Yine dönemin İngiliz Dışişleri Bakanlığı iç yazışmalarına bakılacak olursa savaş dönemi İngiliz ekonomik dış politikasının belkemiğini bu konunun oluşturduğu görülmektedir.⁴⁵ Hakeza İngiltere, daha önce de ifade edildiği gibi,savaşa fiili olarak girdiği tarih olan 3 Eylül 1939'da Ekonomik Savaş Bakanlığı'nı kurmuştu. Bu Bakanlık vasıtasıyla Almanya'nın ekonomik faaliyetlerini baltalamaya, savaşı sürdürmesini önleyerek bu ülkeyi ekonomik olarak abluka altına almaya çalıştı. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, bu anlamda Türkiye ile imzaladığı 19 Ekim 1939 İttifak Antlaşması'nın hemen ertesinde Alman silah sanayiini Türk kromundan yoksun bırakmak için Türkiye ile krom üzerine görüşmelere başladı.

Aslında bu zamana kadar Türkiye'yi Almanya'ya ekonomik anlamda bu kadar bağlayan durum, Müttefiklerin sömürgeleriyle çok daha uygun koşullarda ticaret antlaşmaları yapmalarıydı. Bu nedenle, Türkiye ve onun gibi ekonomisi tarıma dayalı ülkelerin tarımsal ürünlerini almak istemiyorlardı. Bu durum Doğuya yayılma politikası güden ve tamamen politik amaçlı ekonomi politikaları takip eden Almanya'nın işine yarıyordu. Almanya borçlanmak zorunda kalsa da Türkiye gibi ülkelere yüklü krediler veriyordu.

⁴³FO 371/ 25018/R 6821/542/44 24 Temmuz 1940

⁴⁴FO 371/ 25018/R 6821/542/44 24 Temmuz 1940

⁴⁵FO 371/ 25018/R 6821/542/44 24 Temmuz 1940

Türk Hükümeti tabii ki bu durumun farkındaydı. 1939 yılının başlarında Saraçoğlu, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede Türkiye'nin hala ekonomik anlamda Almanya'nın etkisi altında olduğunu belirtiyor, İngiliz pazarının Türkler için oldukça sınırlı olduğunu vurguluyordu. Türk Başbakanına göre bu durumda İngilizlerin birşeyler yapması gerekiyordu. Zira Türkiye'nin politik anlamda İngiltere'ye yaklaşma çabaları göstermesine rağmen ekonomik olarak Almanya'nın etkisinde olması Türkiye açısından sürdürülebilecek bir durum değildi. Türk Hükümeti, Almanya'nın Türkiye üzerindeki bu güçlü ekonomik baskısını bir an önce kırmak istiyordu ve bunun için Müttefiklerin ekonomik desteğine ihtiyaç duyuyordu. Saraçoğlu, bu nedenlerle İngiltere'nin ilk olarak Türkiye'ye 8 milyon pound değerinde altına bağlı borç vermesini istedi. Türkiye'nin Almanya'ya iktisadi olarak bağıllık duymasından ciddi bir şekilde rahatsızlık duyuluyordu. Bu nedenle Türk tarım ürünleri için İngiltere ve diğer Müttefik ülke pazarları daha çok açılmalı ve İngiltere, Türk silahlı güçlerini desteklemeliydi. Saraçoğlu daha sonra Boğazların ve Karadeniz kıyısındaki askeri tesislerin güçlendirilmesi için İngiltere tarafından Türkiye'ye kredi verilmesinin umulduğunu da belirtti.⁴⁶

Hugessen, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda İngiltere için Türkiye'nin politik anlamdaki önemini vurguluyordu. Türkiye, İngiltere tarafından desteklenmediği sürece Almanya'nın kucağına düşebilirdi. Bunun için bu ülkeye bu zamana kadar verilen desteğin bundan sonra daha fazlası verilmeli, Türk ürünleri İngiliz pazarına aktarılmalı ve desteklenmeliydi. İngiltere'nin bunun farkında olması gerektiğini aksi takdirde yani Türkiye'nin Almanya'ya doğru kayması durumunda Balkanların ve Ortadoğu'nun İngiliz çıkarları açısından oldukça olumsuz bir şekilde etkileneceğini belirtiyordu.⁴⁷ Bunun üzerine İngiliz Hükümeti, Türkiye'nin ekonomik ve mali isteklerinin incelenmesi amacıyla Ankara'ya 1940 yılının Nisan ayında Türk diplomatlarla görüşmek niyetiyle mali uzmanlarını gönderdi. Yapılan görüşmelerde Türk tarafının İngilizlerden istediği tek somut öneri, altına bağlı borç talebi oldu. Bu istek ise görüşmeler sırasında İngilizler tarafından mali güçlük nedeniyle reddedildi. Bunun dışında Türk yetkililer tarafından İngilizlere somut bir öneri getirilemedi.⁴⁸

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye başlığı altındaki 1939 yılı ve 1940 yılına dair konuyla ilgili dosyaları incelendiğinde görülecek şudur ki; bundan sonraki

⁴⁶FO 371/ 23293/ S.W.1., 30 Mayıs 1939 tarihli İngiliz Dışişleri Bakanlığı muhtırası

⁴⁷ FO 371/23908/W 120893/G, 18 Ağustos 1939

⁴⁸ FO 837/ 1011 Turkey War Trade Negotiations With UK, Vol.III, 7 Nisan 1940

süreçte Türk Hükümeti Almanya'nın ekonomik baskısından kurtulabilmek için İngiltere'ye somut öneriler götürmeye çalışacaktı. Bunların arasında Türk tarım ürünlerinin İngiliz pazarına sürülmesini amaçlayan ve Müttefiklerle kliring esasına dayanan bir ticaret antlaşmasının yapılması çabaları gelmekteydi. Türk yetkililere göre Türkiye ancak bu şekilde Almanya'nın iktisadi baskısından kurtulabilirdi. Zira Almanya, 12 Mayıs 1939'daki Türk-İngiliz Deklarasyonu'na misilleme olarak savaş malzemesi teslimatını durdurmuştu. Bir de bunu Türk ürünlerine Alman pazarını kapatma baskısı eklenirse Türkiye çok zor bir durum yaşayacaktı. Kaldı ki Türk yetkililerin düşündükleri biraz sonra başlarına gelecekti.⁴⁹ Türkiye, her an savaşın içine dâhil olabilecek bir ülke olduğu için ordusunu silahlandırmak zorundaydı ve bunun içinde tarımsal ürünlerinden elde ettiği gelire son derece muhtaç bir durumdaydı.

Hugessen, Londra'ya gönderdiği raporunda Türkiye'de toplumun ezici bir çoğunluğunun Türkiye'nin Müttefiklerle ilişkisini desteklediğini vurguluyordu. Türk kamuoyunun aynı zamanda Müttefiklerin Türkiye'ye karşı tutumlarını anlayamadıklarını Müttefiklerin tarımsal ürünleri almakta dahi çekimser kaldıklarını düşündüklerini belirtiyor ve Müttefiklerden Türkiye'ye askeri destek dâhil çok daha fazla yardım umduklarını bildiriyordu. Türk hükümeti bu sıralarda İngiliz hükümetine kabarık bir savaş malzemesi listesi sundu ama İngiliz tarafı bu listedeki malzemeleri temin edebilmenin imkân dışı olduğunu belirtti.⁵⁰ Ayrıca daha 27 Mayıs 1938 tarihindeki Londra Antlaşması'yla Türkiye'ye 16 milyon pound değerinde bir kredi verdikleri için şimdi tekrar kredi vermeye de yanaşmadı.⁵¹ İngiliz hükümeti, Türkiye'ye ikinci bir kredi vermeleri karşısında Yunanistan ve İran gibi ülkelerin buna tepki göstereceklerini düşünüyorlardı. Hem de İngiltere'nin içinde bulunduğu mali zorluklar Türkiye'ye ikinci bir krediyi olanak dışı bırakıyordu. Bunun yanı sıra Boğazların ve Karadeniz kıyısının silahlandırılıp güçlendirilmesi konusu kendi çıkarları için de elzem olduğundan Türkiye'nin ihracat gelirleri ile bunu karşılayabilmesi adına Türkiye'den daha çok tarımsal ürün almaya karar verdi.⁵² İngiltere bununla birlikte Türkiye'nin mali isteklerini karşılamadığı sürece

---

⁴⁹FO 371/23908/W 120893/G, 18 Ağustos 1939

⁵⁰ Bu listede çeşitli hafif ve ağır uçaksavar ile tanksavarlardan başka çeşitli silah ve cephane malzemeleri ile askeri fabrikaları için gereken hammadde gereksinimleri sunuluyordu. FO 371/23908/W12093/9938/49 18 Ağustos 1939

⁵¹ İngiltere tarafından Türkiye'ye verilen bu kredinin 10 milyon poundu endüstriyel amaçlı 6 milyon poundu askeri amaçlı idi. FO 371/23293/E 3739, 30 Mayıs 1939

⁵²FO 371/23908/W 120893/G, 18 Ağustos 1939 ve ilgili dosyadaki diğer raporlar.

Almanlara kayacağından tereddüt ettiği için mali ve ekonomik istekler konusunu açık bir şekilde reddedemedi. Türk tarafının Türk-İngiliz deklarasyonundan önce İngilizlerden kesin bir cevap beklemelerine karşın İngiltere durumu oldukça belirsiz bir şekilde yanıtladı. Türkiye'ye mali ekonomik ve askeri yardım olanaklarını gözden geçirecekti.

Olaylar gerçekten de Türkiye'nin tahmin ettiği gibi gelişti. 12 Mayıs 1939 Türk-İngiliz Deklarasyonu'nu Almanlar büyük bir öfke ile karşıladı. Papen'in ilk tepkisi öfke ve şiddetli kızgınlık olsa da daha sonra bu duygu yerini Türkiye'ye karşı belli belirsiz tehditlere bıraktı. Hugessen, raporunda Türkiye'nin kendini İngiltere'nin kucacağına atmadan önce iki kez düşünme şansına sahip olduğunu bildiriyordu.⁵³Almanya Propaganda Bakanı Goebbels ise, Türkiye'nin artık İngiliz etki alanı içine girdiğini ve kendisine kötü bir gelecek hazırladığını söylerken Ankara'dan Von Papen, Alman diplomatı teskin etmeye çalışıyordu.⁵⁴ En sert tepkiyi ise tahmin edileceği gibi Hitler gösterdi. Mayıs başında sadece belirli savaş malzemelerini içeren teslimatları kapsayan ambargonun şimdi Türkiye'ye gönderilen bütün savaş malzemesine uygulanmasını emretti. Türkiye, buna tepki olarak Almanya'ya yaptığı krom teslimatlarını geciktirdi. Türkiye- Almanya arasındaki ticaret trafiğinin neredeyse felce uğradığı bu dönemde Türkiye, İngiltere'ye yaptığı baskıyı artıracaktı.⁵⁵ Saraçoğlu, bu doğrultuda Hugessen'a Türkiye'de İngiliz teknisyen ve uzmanlar görmek istediklerini Alman uzmanların aslında Türkiye'den çıkarılmak istendiğini ama Almanya'nın da buna misilleme olarak Almanya'daki Türk öğrencileri ülke dışına çıkarmasından çekinerek bu işe girişilmediğini anlatıyordu.⁵⁶ Hugessen ise İngiltere'nin en yakın zamanda İngiliz uzman ve teknisyenleri Türkiye'ye göndereceklerine dair bu ülkeye söz veriyordu. Hugessen aynı zamanda somut adımlar atması için İngiliz hükümetini sıkıştırıyordu.⁵⁷

Bu dönemde Türkiye ne Almanya'ya ne de İngiltere'ye tarımsal ürünlerini ihraç edemediğinden çok zor bir süreç yaşayacaktı.⁵⁸ Türk Hükümet yetkilileri bu dönemde Türk kamuoyu tarafından şiddetle eleştiriliyordu. Özellikle tüccar kesim arasında huzursuzluk zirvedeydi. Birçok tüccar, Almanya ile ticaretin yeniden

⁵³ FO 371/23283/ E 3863/G, 25 Mayıs 1939.

⁵⁴ Papen, **a.g.e.**, pp. 446-447, Millman, **a.g.e.**, pp. 186.

⁵⁵ FO 371/ 23908/ W 2093/9938/49, 17 Ağustos 1939

⁵⁶ FO 371/ 23283/R 2456 /245/44, 4 Haziran 1939

⁵⁷ FO 371/ 23293, 30 Mayıs 1939 Tarihli FO Muhtırası

⁵⁸ Millman, **a.g.e.**, p. 252

başlamasını arzu etmekteydi.⁵⁹ Artık bundan böyle Türk-İngiliz müzakerelerinde Türk Hükümeti daha sert bir tutum izleyip Türk-İngiliz Antlaşması'nın imzası için İngiltere'nin Türkiye'ye 15 milyon pound değerinde külçe altın vermesiyle ilgili bir kredi açmasını şart koşmaktaydı.⁶⁰ Bu koşullarda Türkiye, antlaşmanın getireceği akdi sorumlulukları ancak ordusu tam olarak silahlandırıldığında yerine getireceğini sıkça vurgulamaya başladı. Görülmektedir ki Türkiye bu konuda İngilizleri epey zorlayacaktı. Polonya düştüğü takdirde Almanya ile yalnızca Romanya ve Türkiye üzerinden savaşılabilceği gerçeğini İngiltere'de artık bütün yetkililer kabul ettiği için Londra'da dış politika çevrelerinde Türkiye'nin stratejik önemi daha çok artmıştı.⁶¹ İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Halifax, verdiği garantiler uyarınca İngiltere'nin Romanya ve Polonya'ya yalnızca Boğazlardan geçerek yardım edebileceğini ve özellikle de halen İngiltere'den yardım isteyen Polonya'ya savaş malzemesini sadece bu yoldan teslim edebileceğini vurgulamaktaydı. Halifax, Türkiye'nin kilit bir noktada olduğunu şimdilik kaydıyla bu ülkenin iyi niyetli tarafsız politika "benevolent neutrality" uygulamasının yararlı olacağını düşünüyordu. Türkiye şu anda savaşın içine çekilirse İtalya'da Almanya safına girebilirdi. Türkiye'yi bu pozisyonda tutabilmek için gereksinimlerinin karşılanması ve ellerinden gelenin yapılması gerekiyordu.⁶² Hugessen ise İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporlarda Türkiye'nin Ortadoğu açısından taşıdığı stratejik ve siyasi önemi sürekli hatırlatmaktaydı.

Bu arada bu süreç yüzünden Almanya gibi bir pazarını kaybeden ve tarımsal ürünlerini hiçbir yere ihraç edemeyen Türkiye'de kamuoyu çapında Müttefiklere karşı bir kızgınlık ve soğukluk baş gösterdi. Kamuoyu, artık Mihver blokuna doğru eğilim gösterme sürecine başlıyordu. Bu durum tabii ki Müttefiklerin gözünden kaçmadı. Müttefikler, Türkiye'nin ekonomik sorunlarında ona yardımcı olma gereği

⁵⁹ FO 371/ 23286/ R 7891/ 674/44/ , Haziran 1939

⁶⁰ Türkiye'nin İngiltere'den 15 milyon pound değerinde borç altın isteğini ağır bulsalar da İngilizler Avrupanın kötüleşen savaş koşullarında Türklerle bir antlaşma yapmayı zaruri görüyorlardı. Türk işbirliği sağlanamazsa Türkleri Almanya yanında savaşıyor görme korkusu da hakimdi. Bu yüzden İngiliz Savaş Kabinesine göre politik anlamı açısından Türklerin isteği karşılanamayacak kadar da ağır bir istek değildi. CAB.65/1: 2(39) 1, 4 Eylül 1939, CAB 65/1 WM 24 (39) , 23 Eylül 1939

⁶¹ CAB 65/1 : 2 (39) 1, 4 Eylül 1939 İngiliz Savaş Kabinesi, Türkiye'nin İngiliz ve Fransızlardan artan finansal talepleri ve özellikle borç altın isteğinin Fransa'nın karşılaması zor olduğundan İngiltere tarafından bir şekilde karşılanması için hükümete baskıda bulunmaktaydı. Ne olursa olsun Türkiye, Müttefik alanı içinde tutulmalı ve İttifak metni bir an önce imzalanmalıydı. Çünkü Polonya'nın direnci birkaç ay içinde düşecek, İngiliz ve Fransızlar için Batıda bir çıkmaz oluşacaktı. Oysa Türkiye, İngiliz Fransız etki alanına çekilirse Almanya için yöneleceği yeni bir kapı daha açılacaktı. CAB 65/1/1, WM (39)2 , 4 Eylül 1939

⁶² FO 371/22879/ C13730/ 3326/ 49, 11 Eylül 1939

hissettiler. Türkiye'nin bir bahane olarak Sovyet Rusya özel hükmünü kullanması onun savaşa fiili olarak girmesinde bir engel teşkil ediyor olsa da bu aşamada Türkiye'nin Mihvere kaymayıp tarafsız kalması dahi Müttefikler için büyük bir iyilikti. Bununla beraber 15 milyon pound değerinde altının Türkiye'ye ancak antlaşma imzalandıktan sonra teslim edilmesi öngörüldü.⁶³ Kaldı ki Müttefikler açısından, 1939'un 19 Ekim'inde yapılan Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması bu anlamda oldukça büyük bir başarıydı. Türkiye ise bu ortamda bu antlaşmanın imzası sırasında Müttefiklerden daha önce de bahsi geçen 25 milyon pound tutarında bir kredi alma hakkı kazandı. Bu kredinin 16 milyon poundunu İngiltere ödeyecekti. Ayrıca Türkiye, 15 milyon pound tutarında altına bağlı tahvil alacaktı. Bunun da 11 milyon poundunu İngiltere ödeyecekti. Türkiye, ek olarak 3,5 milyon pound tutarında bir takas kredisi almayı da başaracaktı. Bu kredinin de 2 milyon poundunu İngiltere ödeyecekti.

Bu arada Türkiye, Almanya'ya tiftik, zeytinyağı, sepicilik maddeleri "tanning materials" gibi ürünlerin gönderilmesini men eden savaş ticaret antlaşması imzalamayı reddetmekle birlikte İngilizlere krom konusunda net bir söz vermiyordu.⁶⁴ Türkiye'nin İngiltere'nin bütün tarafsız ülkelere dikte ettiği savaş ticaret antlaşmasını kabul etmemekte direnişi, İngiliz Ekonomi Bakanlığı diplomatlarınca önce hiddetle karşılanırsa da daha sonra Türkiye ekonomisinin çökmesi veya Türkiye'nin Almanya kucağına atılma korkusu gibi nedenlerle durum kabullenildi.

Bununla birlikte İngiliz Dışişleri Bakanlığı iç yazışmalarında 25 milyon pound değerindeki savaş malzemesi içeren krediyi ne şekilde sağlayacaklarına dair tartışmalar ve belirsizlikler hâkimdir. Çünkü bu dönemde İngiliz ve Fransızların sahip oldukları askeri malzemeler kendilerine dahi yetmiyordu.⁶⁵ Türkiye'ye

---

⁶³ İngiltere Savaş Kabinesi'nin tutanaklarında Türkiye'ye ayrıca 25 milyon pound değerinde verilecek savaş malzemesi satın alımıyla ilgili kredinin Türkiye'nin acil ihtiyacı olan Trakya sınırlarının güçlendirilmesi için bir an önce gönderilmesi gerektiği bunun görüşmeleri için Rauf Orbay'ın Londra'ya davet edildiği, Türkiye'nin de artık bu askı hükmünü kaldırması gerektiği söylenmekteydi. İleriki konularda anlatılacağı üzere askı hükmü, Türkiye'nin İttifak Antlaşması'nın uygulanmaya sokulması için önce gereksinimi olduğu bütün savaş malzemelerini İngiltere'den elde etmesi koşulu ile ilgili bir hükümdü. İngilizler bir an önce İttifakın gerçekleşmesinden yani yürürlüğe girmesinden yanaydılar. CAB 66/2 : W.P. (39)63, 1 Ekim 1939

⁶⁴ FO 371/ 23866/ R12040/7213/44, 18 Aralık 1939

⁶⁵ Türk askeri görevliler ile İngiliz askeri görevliler arasında bu eksende başlayan görüşmeler Türk tarafı için tam bir hayal kırıklığı olmuştu. Türk askeri ve politik liderleri İngilizlerin içinde buldukları zayıflığı görünce şok yaşamışlardı. Bkz; Brock Millman, "Credit And Supply In Turkish

sağlanacak malzemelerin nereden ne şekilde sağlanacağı konusu belirsiz kalmıştı. Ayrıca, İngilizler Türklerin mali ve askeri gereksinimlerini dikkate almakla beraber satın almaları gereken tarımsal ürünler konusu yine muğlaktı. Özellikle Türkiye'nin ihraç etmeyi tasarladığı tütün, depolarda bekliyordu. Bu nedenlerle Menemencioğlu, Kasım ayında Londra'ya sonra da Paris'e geçti.⁶⁶

Menemencioğlu her iki başkentte de yaptığı görüşmelerde Türkiye'ye savaş malzemesi için verilen kredinin geri ödemesinin tarımsal ürünlerle yapılabilmesini sağlamaya çalıştı.⁶⁷ Menemencioğlu bu görüşmelerde Türkiye'nin Müttefiklere vermesi gereken krom teslimatlarını ise tarımsal ürün ihracatına bağlı kılmak istedi. Buna göre Türkiye, Müttefiklere yapacağı krom ihracatını yılda 2 milyon pound değerinde kuruyemiş alımına bağladı. Bunun 40 bin tonu üzüm, 12 bin tonu fındık, 10 bin tonu incir olacaktı. Bu miktar İngiliz diplomatlarca aşırı bulundu. Öyle ki İngiliz Gıda Bakanlığı'nın teklifinin çok uzağında idi. Ama yine de Türk kromunu güvence altına almak anlamında bunu dikkate aldılar.⁶⁸

Bu dönemde bilindiği gibi Müttefikler, Almanya'nın savaş ekonomisi için son derece elzem olan kromu, Almanya'ya ihraç ettirmemek için bu konuyu fazlasıyla önemsemekteydiler. Menemencioğlu ile İngiliz ve Fransız heyetlerin yaptığı daha çok ekonomiyle ilgili görüşmelerde Menemencioğlu'nun karşısına 19 Ekim 1939 İttifak Antlaşması'nın Sovyet Rusya özel hükmü getirildi ve Türklerden bu hükmün kaldırılması istendi.⁶⁹ Menemencioğlu ise verilen silahların çok yetersiz kaldığını oysa sadece Trakya sınırının savunulması için bile farklı modellerde ve tiplerde silah gereksinimleri olduğunu vurguladı. Türk Dışişleri Sekreteri, Türkiye ancak tam olarak silahlandırıldığında ve bütün istekleri yerine getirildiğinde bu hükümden vazgeçebileceğini söyledi.⁷⁰ İki taraf arasında uzun süren tartışmalar sonrasında, Müttefiklerin krom konusuna özel bir önem vermeleri nedeniyle, daha

---

Foreign Policy And The Tripartite Alliance of October 1939", **The International History Review**, Vol.16, S.1, Şubat 1994, p.76.

⁶⁶ Menemencioğlu Londra'da Türkiye'nin acilen uçaksavar ve tanksavar silahlara ihtiyacı olduğunu dile getirecek Trakya sınırları için 800, Kafkas sınırları için ise 200 tanksavar gereksinimine dair Türkiye'nin isteğini aktaracaktı. Bu ihtiyaçlar karşılandığı takdirde Türkiye de askı hükmünü kaldıracaktı. Türk Dışişleri Sekreteri'nin Türkiye yeterince silahlandırıldığı takdirde 1940 baharında İngilizler safında savaşta olabileceğine dair öngörülerini aktarması aslında sadece pazarlığın bir parçasıydı. CAB65/2: 99 (39) 10, 30 Kasım 1939

⁶⁷ FO 371/23876/ R 12040/7213/44, 18 Aralık 1939

⁶⁸ CAB 65/2: 112 (39) 14, 12 Aralık 1939

⁶⁹ İngilizler ilk etapta İsveç'ten sipariş ettikleri 24 bin silahı Türkiye'ye teslim etme karşılığında böyle bir istekte bulundular ama Menemencioğlu bu miktarı çok az bulduğundan anlaşmaya yanaşmadı. CAB 65/2: 75 (39) 10, 8 Kasım 1939

⁷⁰ FO 371/23866 / R12040/7213/44, 18 Aralık 1939

sonra ayrıntılı bir şekilde yine ele alınacağı gibi, 8 Ocak 1940 tarihinde Müttefiklerle Türkiye arasında krom üzerine bir antlaşma imzalandı.

Bu dönemde Müttefikler, daha önce de anlatıldığı üzere, ciddi anlamda savaş malzemesi yetersizliği çekmekteydiler. Hatta İngiltere, ABD'den silah satın almak zorundaydı. İngiltere'nin bu konuda başvurduğu tarafsız ülkelerden biri olan İsveç, kendi ihtiyacını bahane ederek Londra'yı geri çeviriyordu. Müttefikler bu durumda Türkiye'ye söz verdikleri 25 milyon pound değerindeki savaş malzemesini ne şekilde tedarik edeceklerini düşünürlerken Türkiye ise bu durumu bir koz olarak kullanmaya başlayacaktı. Böylece 19 Ekim 1939 İttifakı'ndan doğan yükümlülüklerini yerine getirmemek için bu savaş malzemesi konusunu ön plana çıkaracaktı. Türkiye'nin İngiltere'den ithalatı 1939 yılında %6.25 iken 1940 yılında bu rakam %14.02 ye ulaşmaktaydı. Türkiye'nin İngiltere'ye yaptığı ihracat ise yine 1939 yılında %5.73 iken 1940 yılında bu rakam %10.36 ya çıkacaktı. Almanya'dan yapılan ithalat ise belirtilen tarihlerde % 50'den %11.73'e düşecekti. Yine aynı tarihlerde Almanya'ya yapılan ihracat %37.29 dan %8.69 a gerileyecekti.⁷¹ İngiliz diplomatların da farkına vardığı gibi savaşın başında rotayı kendilerinden yana çeviren Türkiye aynı zamanda sıkı pazarlığı elden bırakmıyordu. Bu dönemde Türkiye, İngiltere'nin karşısına yüklü savaş malzemesi listeleriyle çıkacak ve karşılanamayacağını bile bile zaman kazanmak anlamında isteklerine devam edecekti.

3.4.KROM MESELESİ VE TÜRK-İNGİLİZ MÜZAKERELERİ

3.4.1. KROM MESELESİNDE İLK AŞAMA

Krom madeni, dünyada ilk defa, 1797'de Ural dağlarında keşfedildi. O dönemde kromun özellikleri bilinmiyor, sadece boya yapmak için kullanılıyordu. Sonradan bu madenin çok önemli hatta bugünkü savaş tekniği bakımından hayati olan vasıfları ortaya çıktı ki bu da çeliği sertleştirme ve kuvvetlendirme özelliği idi. Kromun sanayide özellikle savaş sanayisindeki önemi de böylece ortaya çıktı. Kromun 1827'de Kanada'da bulunması sanayideki kullanımını artırmakta etkili oldu.⁷²

⁷¹ FO 371/ 30120/ R 4369/1426/44, 22 Şubat 1941. Ayrıca Bkz, **İstatistik Yıllığı**, C.12, s.395-398.

⁷²Hazım Atif Kuyucak, **Radio İktisat Saati Konuşmaları XVI, Krom Meselesi**, Ankara, Alaaddin Kırıl Basımevi, 1944, s.23.

Türkiye’de krom ilk defa 1848’de Profesör Lawrence Smith tarafından Bursa ve Harmancık taraflarında bulundu.⁷³Türkiye kromları, yüksek tenör özelliğine sahip olup dünya çapında bir ün sahibidir. ⁷⁴Kromun işletilmeye başlamasından on dokuzuncu asrın sonuna kadar Türkiye, dünya krom piyasasına hâkim bir durumda idi. Bu süre içinde Kanada’ da ve Kaliforniya’da yeni madenler keşfedilmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’daki arazisinde keşfedilen zengin krom madenleri nedeniyle Türkiye, dünya üretiminde yine başta gelmekteydi. Balkan Savaşları sonunda kaybedilen topraklar nedeniyle Rumeli’deki krom yatakları elden çıktı.

Türkiye kromculuğuna en büyük darbeyi İngiliz yönetimi altında olan Rodos adasındaki zengin krom madenlerinin keşfi vurdu. İngiltere, 1920’li yıllarda, buradaki kromların nakli için bin kilometrelik bir demiryolu inşa etti ve nakil ücretlerini indirdi. Böylece İngiliz kromu, Türkiye kromlarıyla rekabet eder duruma geldi. Bu rekabet sonucu Türkiye kromları, 19. yüzyılın sonunda dünya tüketiminin % 50-60’ına cevap verirken ve 1902’de dünya üretiminin % 49’u Türkiye’den gelirken bu oran 1930’da % 5,1’e inmiştir. Bununla birlikte Türkiye’de kromculuk Eti Bank’ın kurulmasından sonra yeniden bir gelişme gösterdi.⁷⁵

Yüksek dirençli zırh ve üstün vasıflı çelik üretiminde son derece hayati bir fonksiyona sahip olan krom açısından Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’na doğru, dünyadaki sayılı üreticilerden biri durumuna geldi. 1939’da Türkiye, dünya krom üretiminin %16,4,’ünü, yani yaklaşık olarak 190.000tonunu sağlamıştı.⁷⁶ Savaş boyunca da üretim hep böyle yüksek düzeyde kaldı. Savaş yıllarında Türkiye’nin krom üretimi ton olarak şöyledir:

Yıl Türkiye Üretimi –Ton- Dünya Üretimi - Ton-

1939..... 183.300 1160.000

⁷³ Profesör Lawrence Smith (1818-1883) ABD’li Kimyager. ABD ve Almanya’da kimya üzerine çalışmalar yaptı. 1846- 1850 yılları arasında Türkiye’de bulundu ve Türkiye’deki maden kaynakları üzerinde dönemin Osmanlı hükümetine çalışmalarını sundu. Ayrıntılı bilgi için bkz, Benjamin Silliman, **Memoir Of John Lawrence Smith 1818-1883**, New York,National Academy, 1884.

⁷⁴ Türk kromları, yüksek tenör seviyesine sahip olup daha çok metalürjik amaçlarla ve askeri mahiyette kullanıma uygundur. Bkz; FO 837/ 1003 Turkish Chrome Ore, 1 Aralık 1939. Ayrıca bkz; **Türkiye Ekonomisinde Krom** , Ankara, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yay., 1959, s.23.

⁷⁵ Kuyucak, **a.g.e.**, s.24. Ayrıca bkz. **Türkiye Ekonomisinde Krom**,s.16-22.

⁷⁶ Söz konusu dönemde dünya çapında en çok krom üreten ülkeler Rodos, Rusya, Türkiye, Güney Afrika, Küba, Yugoslavya ve Hindistan’dı. Bkz. Kuyucak, **a.g.e.**, s.24.

1940.....	169.800	1100.000
1941.....	135.700	1770.000
1942.....	116.300	2012.000
1943.....	154.500	1798.000 ⁷⁷

İkinci Dünya Savaşı'nda krom, rakip iki ülke olan İngiltere ile Almanya arasında Türkiye ile ilgili ciddi mücadelelere neden oldu. İki düşman ülkenin Türkiye'nin elindeki kromu almak için birbirlerine karşı fiyat artırmaları, ekonomik açıdan Türkiye'ye büyük kazançlar sağlamakla beraber durum politik olarak oldukça sıkıntılı idi. Almanya, 1 Aralık 1939 itibariyle krom açısından tamamen ithalata bağımlıydı ve elindeki mevcut krom rezervi kendisine ancak 5 ya da 6 ay yetebilecek kadardı. Yağ, demir, nikel ve bakır ile birlikte krom Almanya açısından ciddi sorun oluşturabilirdi. Bu yüzden İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı bu ürünlerin Almanya'ya girişini kesin olarak engelleme adına ciddi ter dökecekti.⁷⁸ Kroma ihtiyacı olan savaşan taraflar, bunun için Türkiye üzerinde alışılmamış baskılar yapmaya başladılar. Bu bakımdan Türkiye, bu sıkıntılı süreci oldukça dikkatli yürütmek durumunda kaldı. Savaşın başından itibaren Türkiye'nin krom politikası yüzünden Müttefik- Türkiye ilişkileri çok defa sarsıntılı günler yaşadı.

19 Ekim 1939 tarihli üçlü Türk-İngiliz-Fransız ittifakının bir eki niteliğinde olan malî nitelikli anlaşma, bu üç ülke arasında çok daha sıkı ticarî ilişkiler kurulmasına dönüktü. İngiltere 19 Ekim 1939 tarihli ittifak süresince Türkiye ile yeni bir ticaret politikası üzerine görüşmeler yapmanın kolay olacağını düşündü. Ancak bu konuda en önemli sorun krom ihracatıyla ilgiliydi.

Aslında İngiltere'de finansal ve ticari sorunlar üzerine devam eden tartışmalar asıl olarak Hazine ve Gıda Bakanlığı'nın ilgi alanıydı. Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın asıl ilgisi ise Türkiye kromunun Almanya'ya satışını engellemek amacıyla Türkiye'den kuru meyve alımını teşvik etmekte. 12 Mayıs 1939 geçici antlaşmasının detayları ile ilgili tartışmalar çok samimi bir ortamda devam etti. Ve nihai antlaşmalar için gerekli olan müzakereler 29 Eylül'de başlatıldı. Antlaşmanın imzalanması M.Saraçoğlu'nun Moskova ziyaretinden dolayı ertelendi. Fakat Sovyet-

⁷⁷ **Türkiye Ekonomisinde Krom**, s.15. Ayrıca bkz; İstatistik Yıllığı Annuaire Statistique, s. 217-218.

⁷⁸ FO 837/1003 Turkish Chrome Ore, 1 Aralık 1939

Türk görüşmeleri çıkmaza girince İngiliz-Fransız-Türk Antlaşması 19 Ekim 1939 tarihinde imzalandı.

İlgili Antlaşma Türkiye'ye karşı herhangi bir saldırı durumunda Fransız ve İngiliz yardımına ve değişik durumlarda da antlaşmayı imzalayan taraflara Türkiye'nin askeri yardımını öngörüyordu. Türkiye'nin kendisini Sovyetler Birliği ile savaşa sokacak herhangi bir adım atmaması gerekiyordu. Daha öncede kısaca değinildiği gibi antlaşmaya özel bir finansal mutabakat ilave edildi. Bu mutabakat üç maddeden oluşuyordu: Bunlardan birincisi, Türkiye'nin savaş malzemesi ihtiyacını karşılamak üzere İngiliz ve Fransız Hükümetleri tarafından verilecek olan 25 milyon pound borcu kayıt altına alıyordu. İkincisi, İngiliz ve Fransız Hükümetleri tarafından 20 yıl içinde geri ödemeli 15 milyon poundu kapsıyordu.⁷⁹ Sonuncusu ise, Türk Hükümeti'nin 1,5 milyon pound ve İngiliz Hükümeti'nin 2 milyon pounda denk gelen borçlarının ilk olarak 19 Ekim 1939'daki kliring hesabındaki İngiliz ve Fransız ticari kredilerinin transferi için kullanılması ile ilgiliydi. Madde 6 ile ifade edilen gizli bir askıya alma hükmü ile Türkiye'ye Trakya sınırının savunulması ile ilgili gerekli malzemeler tedarik edilinceye kadar antlaşmanın yürürlüğe girmemesi kararlaştırıldı.⁸⁰

Almanya'ya devam eden krom ihracatının sınırlandırılması ile ilgili İngiliz-Türk görüşmeleri Ankara'da devam ediyordu. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW, kısa sürede daha kapsamlı bir savaş ticareti görüşmeleri başlatmak istiyordu. MEW, çok arzuladığı "war trade agreement" yani savaş ticareti antlaşmasını Türkiye'ye kabul ettirebilirse Almanya'ya karşı yürüttüğü ekonomik savaş mücadelesinde bu ülkeyle ilgili epey yol alınmış olacaktı. Lakin ilgili Bakanlık, var olan genel bir iyi niyet havasından avantaj sağlama konusunda endişeliydi. Ancak MEW yetkilileri tarafından, Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı tüm ihracatları içinde en önemli olanının krom olduğuna karar verildi. Yapılacak olan en iyi şey bu noktada Türk Hükümeti ile bir anlaşma arayışına girişmekti ve genel görüşmeleri daha sonraki bir tarihe bırakmaktı.

Bu süreçte İngiltere, Türkiye'de üretilen kromun Almanya'ya ihraç edilmemesi için elinden gelen çabayı gösterecekti. 26 Ekim 1939'daki toplantıda Türkiye, İngiltere'nin iki yıl içinde, yılda 200.000 ton krom almayı kabul etmesi için

⁷⁹ Borç amortismanı Türk lirasında uygulanacak ve Türkiye'den tütün gibi ürünlerin satın alınmasında kullanılacaktı.

⁸⁰ FO 837/ 1001 Turkey Economic Relations / R10623/139/37/ 24 Kasım 1939

ısrarcı oldu. Buna karşılık Türkiye, Almanya'ya hiç krom ihraç etmemeyi üstlendi. İngiltere, bunu 30 Ekim'de kabul edince Türkiye yeni koşullar getirdi. Bu nedenle görüşmeler iki ay daha sürüncemede kaldı.

Aynı sıralarda Türk Dışişleri Bakanı ve Alman Büyükelçisi arasındaki görüşmeler İngilizlerce 16 Kasım'da rapor edildi. Aynı gün İngiliz Büyükelçisi Londra'ya, Türkiye'den Almanya'ya krom ihraç edilmemesi için İngiliz Hükümeti'nin büyük miktarlarda incir, üzüm, fındık ve tütün alımını gerçekleştirme taahhüdünün Türkiye tarafından İngiltere'ye şart koşulacağını bildirdi. İngiliz Büyükelçi, Türk Hükümeti'nin kabul edebileceği şartları belirttiikten sonra 8-10 milyon TL değerindeki tütün, 10-15 bin ton fındık, 20 bin ton kuru üzüm ve 10 bin tonluk incir satın alınması konusunda hükümetine tavsiyede bulundu. Bu girişim Müttefiklerin Türkiye için zaten yeterince şey yapıldığı genel kanısının var olduğu Londra'da kabul görmedi. Bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Türkiye'nin doğal çıkarının Müttefiklerin yanında olmasını gerektirdiğini, Türkiye'nin de zaten bu yolu tutturacağını bu yüzden bu ülkenin yükünün İngilizler tarafından sırtlanılmaması gerektiğini düşünüyorlardı.⁸¹

Londra'ya göre Fransız tarafı ve kendileri Türkiye'den zaten yılda 1,5 milyon sterlin değerinde tütün satın alımı yapıyorlardı. Fransız tarafı tüm ihracat fazlası pamuğu da satın almayı kabul etmişti. İngiliz Gıda Bakanlığı ise yapılan büyük miktarlardaki alımlara rağmen fiyatla ilgili anlaşmaya varılırsa daha fazla kuru üzüm ve incir satın almayı düşünüyordu. İlgili Bakanlık, Türkiye ürünlerinin Almanya'ya akışının tamamen kesilmesi için Müttefiklerin önemli oranda satın alım yapmaları gerektiği kanısındaydı. Buna karşın Londra'da, Türkiye'nin bir müttefik olarak hayati derecede önemli ürünleri Almanya'ya göndermeme gibi ahlaki bir zorunluluk altında olduğu ve savaşın yüklerinin bir kısmını omuzlamak için hazır olması gerektiği kanısı da vardı. Var olan algı, İngiltere'nin, bütün müttefiklerinin savaş dönemindeki zararlarını çekeceği ve zorluklarını taşıyacağına dair bir kuralın olmadığına dairdi. Bu bağlamda İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne 18 Kasım'da bir telgraf gönderildi. Büyükelçiye İngiltere tarafından Türkiye'nin yılda 200 bin tondan fazla krom üretiminin kabul edilmeyeceği konusunda Türk Hükümeti'ne baskı yapması için yetki verildi.⁸² 21

⁸¹ FO 837/ 1002 Trade With UK General 16 Kasım 1939

⁸² FO 837/1002 Trade With UK General, 20 Kasım 1939. Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol I, p.273.

Kasım'da İngiliz Büyükelçi ise İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, Türk Hükümeti'nin yılda 200 bin tondan fazla elde edilen kromun ihraç etme hakkı ve ödemelerle ilgili değişiklik talebinde ısrarlı olacaklarını bildirdi.⁸³

Londra'daki Türk Büyükelçisi, 16 Kasım 1939'da İngiliz Hükümeti'ne, Almanya'ya hiç krom ihraç etmeme durumunun İngiltere'nin Türkiye'den incir, üzüm gibi çabuk bozulan tarım ürünlerinden satın almayı kabul ettiği sürece geçerli olacağını belirtti. Bu gelişme Londra'da ciddi bir kızgınlık yarattı. Almanya'nın Türkiye'nin doğal bir ticaret ortağı olmasının dışında İngiltere, kendisini Türk pazarından Almanya'yı silecek kadar çok Türk tarım ürünleri alabilmesini imkânsız görüyordu. Türkiye ise ihraç edilmeyi bekleyen üretim fazlalıkları olduğu sürece Almanya'ya krom satmayı sürdüreceği konusunda üsteliyordu. Görülmektedir ki Türkiye bunu mükemmel bir pazarlık silahı şeklinde kullanacaktı. Çünkü Almanya, silah endüstrisinin en temel hammaddelerinden biri olan kromdan üstelik pratikte sağlayabileceği en önemli depo olan Türkiye kromundan vazgeçecek değildi. Türkiye de İngiliz ve Fransızlarla yaptığı ittifak antlaşması uğruna bu kazancı geri tepecek gibi görünmüyordu.⁸⁴ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda bu mesele Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Menemencioğlu'nun 28 Kasım'da ticari ve finansal konularla ilgili Londra'yı ziyaret etmesi beklendiğinden onun gelişine kadar ertelendi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerine göre Numan Menemencioğlu, iyi ve alanında güçlü bir diplomattı ama onlar için zaman zamanda rahatsız edici bir müzakereci oldu. Bununla birlikte beş hafta süren görüşmeler her iki taraf için de düz bir görüşme maratonundan öteye bir netice çıkarmadı. Menemencioğlu Londra'da, İngilizlerin Türkiye kromunun Almanya'ya akmasını önlemek istiyorlarsa, Türkiye'nin çabuk bozulan tarım ürünlerini satın almayı kabul etmeleri gerektiği üzerinden gelişen bir politika uyguladı. Menemencioğlu İngiliz tarafına bu yönde baskı uygulamaya daha sonra da devam edecekti.⁸⁵

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Halifax ile 29 Kasım 1939'da yaptığı görüşmelerde Menemencioğlu, Türkiye'nin o dönem sıklıkla seslendirdiği argümanı yineledi. Almanya'nın krom ve zeytinyağı almazsa Türk mallarından almayı reddettiğini ve Türkiye'nin bu durumda İngiltere ve Fransa'da yeni ihracat pazarları

⁸³ FO 837/1002 Trade With UK General, 21 Kasım 1939

⁸⁴ Fox, **a.g.e.**, pp.18-19.

⁸⁵ FO 371/ 23861/ 11361/7201/44 11 Aralık 1939

bulması gerekeceğini ısrarla dile getirdi. Eğer bu düzenlemeler olmazsa belli bir miktar kromun Almanya'ya gönderilmesine izin verilmesi gerekeceğine vurgu yaptı. Bu durum şüphesizki İngiliz tarafını korkutmaya yetiyordu. Bu sıralardaki bir kabine raporu Menemencioğlu'nun isteklerinin karşılanmasının İngiliz çıkarları açısından elzem olduğunu dile getirmektedir. Aynı rapor, politik olmaktan ziyade ekonomik anlamda Türkiye'nin Alman etkisi altına girecek olmasından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın endişelerini içermektedir.⁸⁶ Ertesi gün yani 30 Kasım 1939'da ise Türk Dışişleri Sekreteri, Ekonomik Savaş Bakanı Mr. Cross ile görüşmesinde Almanya'nın Türkiye'ye ihtiyacı olan silahları tedarik edeceğini ancak 150 bin ton krom olmazsa diğer ürünlerden kabul etmeyi reddettiğini yineledi.⁸⁷ Türk tarafı, İngiliz Hükümeti'ne baskısını etkili bir düzeyde sürdürmekteydi. Türkiye'nin bu zamana kadar ihracatının genel olarak %45'ini, ithalatının ise %60'ını gerçekleştirdiği bir ülke olan Almanya ile varolan ticaret antlaşması 1939 sonbaharında sona ermişti. Almanya, Papen aracılığı ile Türkiye ile kliring üzerinden ve muhakkak krom, pamuk, yün, zeytinyağı gibi Almanların temel gereksimi olduğu ürünleri dâhil ederek ticaret antlaşmasının yenilenmesi konusunda baskıda bulunuyordu. Gerçekten de Papen Türk diplomatları kliring esasına dayalı yeni bir ticaret antlaşması yapmak amacıyla sıkıştırıyordu. Bunu başaramazsa kliring esasına dayalı ama daha geniş kapsamlı bir ticaret antlaşması yapmaya zorlayacaktı.⁸⁸

Bu arada Türkiye'de ihracat sezonu başlamıştı. İhraç edilebilir olan temel ürünler daha önceki yıllardaki gibi Almanya pazarını beklemekteydi. Menemencioğlu, 29 Kasım'da Lord Halifax'a İngiliz Hükümeti'nin Türkiye'den çok az bir miktarda kuru üzüm ve incir alımı yaptığını bunun durumu kurtarmadığını belirtti.⁸⁹ Hakeza Almanya'ya satımı duran çok miktarda ürün Türkiye'de beklemekteydi. Tütün için durum daha da kötüydü. Çünkü alıcı ülke şimdi sadece ABD'ydi ve bu durum fiyatları Türkiye açısından kötü etkiliyordu. Türk Dışişleri Sekreteri, İngilizlerin eğer Almanya'yı Türk kromundan mahrum etmek istiyorlarsa Türkiye'ye ihracat yapabilmesi için piyasa oluşturmaları gerektiğini önemle vurguladı. İngiltere ve Fransa Türkiye'ye gerekli olan pazarı sağlayamadıkları takdirde Türkiye'nin Almanya'ya krom akışı için yeni bir takım düzenlemeler yapması gerekeceğini tekrarladı. Menemencioğlu daha da büyük güçlüğü

⁸⁶ CAB 65/2/46, 12 Aralık 1939

⁸⁷ FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 30 Kasım 1939

⁸⁸ DGFP. Series D, Vol: XIII, Doc.No 330, pp. 380-381, 7 Kasım 1939

⁸⁹ FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 29 Kasım 1939

varlığından bahsetti. Şöyle ki Türkiye kendini Almanya piyasasından geri çekiyordu ama endüstrisinin temel mekanizmalarını Almanya'dan sağlamış olduğu için Türk endüstrisi için gerekli olan yedek parçalarda ancak Almanya'dan hazır olarak alınıyordu. Türkiye'nin şimdi bu durumda da ciddi bir sıkıntıyla karşılaştığını belirtti.⁹⁰

Menemencioğlu'nun Lord Halifax'a yaptığı bu baskının ertesi günü yani 30 Haziran'da Ekonomik Savaş Bakanlığı yetkilileri Türk Dışişleri Bakanlığı Sekreterinin, Türkiye'nin yılda çıkaracağı toplam krom miktarını yani 200 bin tonu İngiliz, Fransız ve ABD pazarına satabilmeleri karşılığında Almanya'ya hiç krom satmama sözünü değerlendiriyorlar ve bunu gerçekçi buluyorlardı. İlgili Bakanlığın yetkililerine göre diğer devlet departmanlarına danışmak kaydıyla Türkiye'nin tamamen bir şantaj olarak kullandığı kuru meyve satışına da razı olunacak ve böylece Almanya'ya hiçbir şekilde krom akışı olmaması sağlanacaktı. Bu arada İngiliz Ekonomik Savaş Bakanı Mr.Cross'un elde ettiği ve Menemencioğlu'nun da teyit ettiği bir bilgiye göre Almanya, Türkiye'ye silah temin etmeyi kabul ediyor ancak kendisine krom teslimatı yapılmadığı sürece Türkiye'ye silah vermeyi reddediyordu. Türk Hükümeti ise İngilizlerle yapılan müzakereler sonuçlanana kadar Almanya'ya krom göndermeyecekti. Cross'a göre Türk yetkililerle hemen pazarlığa oturulmalı ve Almanya'ya krom akışı derhal durdurulmalıydı.⁹¹

İlgili Bakanlığın 2 Aralık 1939 tarihinde yayınladığı bir memorandum İngiltere'nin derhal Türk kromunun yıllık olarak üretilen bütün çıktısını yani 200 bin tonu satın alması veya bunun için uygun pazarlar bulması gerektiğini ve ülkeden sevkiyatını da bilhassa garanti etmesinin lüzumunu vurguluyordu. Satın alınacak kromun fiyatının Londra Metal Borsası'nda satın alınacak günlük fiyatlar baz alınarak belirlenmesi uygundu. Süreci İngiliz-Türk Satın Alım Şirketi“Anglo-Turkish Purchasing Company” yürütmeli, Türkiye ise Almanya ve Alman uydusu altındaki devletlere hiçbir şekilde krom satışı yapmamalıydı. Türkiye, yıllık 200 bin tonun dışında krom ihracatı yapmamalı bu miktarı aştığı yıl ise ertesi yıl daha az ihracat yaparak dengeyi korumalıydı. Türkiye ile yapılacak olan antlaşma 1940 Ocak

---

⁹⁰FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 29 Kasım 1939

⁹¹FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 30 Kasım 1939

ayından 1941 Eylül ayı sonuna kadar geçerli olmalı ve İngiliz Hükümeti bunu bir bildiri ile birer yıl uzatma şansına sahip olmalıydı.⁹²

Türk Dışişleri Bakanlığı ise, Türkiye'nin olası bir Alman saldırısı durumunda ülkeyi savunma perspektifini ön plana çıkarmakla birlikte varolan durumdan da mümkün olan en büyük faydayı sağlama gayretindeydi. Bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın eline Türk-Alman ilişkileri ile ilgili bir rapor geçti. Bu raporda, Almanya'nın Türkiye'ye teslim etmesi gereken savaş malzemelerinin tesliminden sonra Türkiye'nin bu ülkeye 30 bin ton krom göndermeyi teklif ettiği bildiriliyordu.⁹³ Rapora göre Türk Dışişleri Bakanı ve Alman Büyükelçisi Papen konuyla ilgili bir uzlaşma sağlanmışlardı. Hugessen, Papen tarafından Ankara'ya önemli ölçüde baskı yapıldığını bildiriyordu. Aralarında 1 deniz altı gemisi ve 68 savaş uçağının da bulunduğu çok sayıda savaş malzemesi içeren ve Hugessen tarafından Londra'ya iletilen bu rapor, başkentte moralleri bozdu. Bu raporu takiben İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türk Dışişleri Bakanlığı'na 7 Aralık'ta, İngiliz Hükümeti'nin Londra'daki görüşmeler devam ederken Türkiye'nin böyle bir düzenlemeye gitmesini güveni kötüye kullanma olarak algılayacağını söyledi.⁹⁴ Hugessen ise Türk Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazıda Türk-İngiliz krom görüşmelerinin parlak bir sonuca doğru gittiği bu günlerde Türk Hükümeti'nin Almanya'ya doğrudan ya da dolaylı olarak krom ihracatı yapmasının kabul edilemez olduğunu vurguladı. Londra'nın konuyla ilgili duyduğu üzüntüyü bildirdi.⁹⁵ Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ise Almanya'nın bu tarzda spekülasyonlar çıkardığını ortada verilmiş bir söz değil sadece düşünce aşamasında olan bir durumun hâkim olduğunu belirtti. Saraçoğlu, Türkiye'nin yıllık çıkaracağı krom miktarının ise 230 bin tona yükseltilebileceğini ekledi. Türk Dışişleri Bakanına göre Almanya, Türkiye'nin istediği silah teslimatını yapamayacağına göre bu ülkeye Türkiye'den krom satışı da olmayacaktı. Böylece Almanya'nın krom ile ilgili baskısını önlemenin iyi bir yolu deneniyordu. Ekonomik Savaş Bakanlığının iç yazışmalarına bakılacak olursa İngiliz tarafı bu arada Türk Hükümeti'nin Londra'da devam eden krom görüşmelerini hızlandırmak ve bundan yarar sağlamak adına bu tarz haberler çıkartabileceğini de göz ardı etmiyordu.⁹⁶

---

⁹²FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 2 Aralık 1939

⁹³FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 5 Aralık 1939

⁹⁴FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 7 Aralık 1939

⁹⁵FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 6 Aralık 1939

⁹⁶FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 7 Aralık 1939

Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu 9 Aralık'ta, İngiliz Büyükelçisine askeri mühimmatların ve fabrikalar için gerekli olan malzemelerin başka bir yerden temin edilmesi ve tarımsal ürünlerin satışıyla bir iç krizin önlenmesi durumunda Türkiye'nin Almanya ile ilişkisini kesebileceğini bildirdi. Saraçoğlu, Türkiye'nin üç yada dört ay içinde kendisini Almanya ya da Sovyetler Birliği ve yada her ikisi ile birlikte bir savaşın içinde bulabileceğini ifade etti. Böyle bir durumda Türkiye için uçaksavar, tanksavar ve diğer savaş malzemelerinin ehemmiyeti ve tarımsal ürünlerinin ihracatı son derece büyük önem kazanıyordu. Saraçoğlu'na göre, Müttefikler Türkiye'ye yardım ettiği sürece Türkiye, Almanya ile hem ticari hemde diplomatik bütün ilişkisini kesebilecekti. Ne varki şuanda tarımsal ürünlerini ihraç edemeyen ülkenin bir de fabrikalarındaki yedek parça sorunu ortadaydı. Bu zamana kadar Almanya tarafından sağlanan yedek parçalar artık sağlanmazsa fabrikalar kapatılmak zorunda kalınacaktı. Bu nedenle İngiliz Hükümeti önce bir uzman heyetini Türkiye'ye göndermeli ve konuyla ilgili sorunlar yerinde tespit edilmeliydi. Bunun için Türk tarım ürünlerinin ihracı meselesine salt ticari kaygılar yönünden bakılmamalıydı. Ayrıca Papen, Türk tarafını krom konusu ile ilgili olarak tehdide varan boyutlarda uyarıyordu.⁹⁷ Aslında Türkiye'nin içinde bulunduğu finansal ve ekonomik sıkıntılar İngiliz diplomatların zaman zaman iddia ettikleri gibi salt pazarlık amacı ile ortaya konan argümanlar değildi. Almanya pazarını kaybetmesi ile birlikte Türkiye savaşa girmediği halde iktisadi bir krizin içine girmişti.

Türk Dışişleri Bakanlığı Sekreteri Menemencioğlu ilk başta tüm Türkiye kromunu, İngiltere'nin İskandinavya ülkelerinde pazarlamasıyla ilgili Londra'nın teklifine karşı çıktı ancak daha sonra kromun Türkiye vasıtasıyla ABD ve daha farklı ülkelere satışına İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın razı olacağını düşünerek bunu kabul etti.⁹⁸ Ama hala iki milyon sterlinlik kuru meyvenin satın alınması konusunda ısrarlıydı. Çünkü ancak bu durumda Almanya'ya gönderecek olduğu tüm kromu geri çekebilirdi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Menemencioğlu'nun bu tekliflerinin blöf olup olmadığı konusunda şüpheliydiler. Onlara göre, blöf yapıp yapmadığı kesin değildi. İlgili Bakanlığın iç yazışmalarına bakılacak olunursa kroma bağlı olarak bir şantaj şeklinde ortaya konan kurumeyve konusunun biraz bekletilmesi eğilimi ağır basıyordu. Emperyal Savunma Komitesi, 19 Ekim'de imzalanan özel finansal antlaşmanın askıda kalan hükmünün yakın zamanda Türkiye

⁹⁷ FO 371/23870/R 11476/7378/44 10 Aralık 1939

⁹⁸FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 5 Aralık 1939. Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol.I, p.274.

tarafından kaldırılacağına da çok ihtimal vermiyordu. 19 Ekim tarihli özel finansal antlaşmadaki Madde 6 ile ifade edilen gizli bir askıya alma hükmü ile Türkiye'ye Trakya sınırının savunulması ile ilgili gerekli malzemeler tedarik edilinceye kadar ilgili antlaşma yürürlüğe girmeyecekti. Nihayetinde bu görüşmelerde İngiltere'nin Türkiye'den kuru meyve satın alma zorunluluğu prensip olarak kabul edilmiş oldu.

Menemencioğlu, 1939 yılının Aralık ayının ortasında müzakerelere devam etmek için Paris'e gitti. Paris görüşmeleri üç paralel alanda gerçekleşecekti. Bunlardan biri; Türkiye'ye silah tedariki ile ilgili askeri alan diğeri Türkiye'ye sağlanacak üç kredi antlaşmasıyla ilgili finansal alan, sonuncusu ise İngiliz ve Fransız tarafının krom satın alım arzusu ve Türk tarafının kuru meyve satışı arzusuna dayalı olan ticari alandı.⁹⁹ Türk Hükümeti'nin taleplerinin burada Fransız delegasyonu tarafından desteklendiği görülmektedir. 21 Aralık'ta Menemencioğlu, kromun satın alınmasıyla ilgili olan Londra'daki anlaşmanın iki yıl değil yirmi yıl için olması gerektiğini ifade eden bir görüş bildirdi.¹⁰⁰ Fakat bu istek İngilizler tarafından sıcak karşılanmadı. İngilizler, Menemencioğlu'nun bu teklifini çok çirkin ve şantaj içerikli buldular. İngiliz Hazinesi ve İhracat Kredileri Garanti Dairesi, yıllık 600 bin pounda gelen Türk kromunu yirmi yıl süreyle satın almanın kabul edilemez olduğunu altını çizdi. İngilizler kendilerini savaş sonrası dönem için bağlamak istemediler. Tekelleri altındaki Rodos'tan çıkardıkları krom varken Türk kromunu ciddi fiyatlarla satın almak hiç akıllıca görünmüyordu. İngilizlerle Fransızlar arasında bu süreçte tartışma yaşanacaktı. İngilizler Türk tarafını Almanya'yla tamamen ticari ilişkilerini bitirmeye dönük savaş ticaret antlaşması imzalatmaya zorlarken Fransızlar bununla çok ilgilenmediler ve bunun yerine Türkiye ile krom üzerine ticaret antlaşması yapma yoluna gittiler. Bu yüzden Fransızlar Müttefikleri olan İngilizlerden bir miktar uyarı aldılar.¹⁰¹ Savaşın seyri İngiliz yönetimine burada yanlış yaptığını gösterecekti. Zira İngiliz tarafı Türk kromunu daha uzun bir vade için almaması nedeniyle ciddi bir pişmanlık yaşayacaktı. Müzakereler devam ederken Menemencioğlu'nun 300 tanksavar silahı konusunda ısrar etmesi ve krom satışı ile ilgili kendi görüşünde direnmesi İngiliz müzakereciler tarafından "Türklerin

---

⁹⁹FO 837/1003 Turkish Chrome Ore 18 Aralık 1939

¹⁰⁰FO 837/ 1004 Turkish Chrome Ore Volume II 23 Aralık 1939

¹⁰¹FO 837/ 1004 Turkish Chrome Ore Volume II 22 Aralık 1939 İngilizlerle Fransızlar arasındaki bu tartışmalar Türklerin pazarlık gücünü artırıyordu. Bu durum ise Almanların gözünden kaçmadı. Bkz; DGFP, Series D, Vol XIII, Doc. No: 595, p.742, 5 Şubat 1940

sıkı pazarlığı ve doğululara mahsus saçma metodlar”şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰² Bu durum İngilizlerin Türk diplomatlarakarı üstten bakış açısını ve küçümseyici tavırlarını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Ayrıca İngiliz Dışişleri Bakanlığı’ndan Bowker’in ele aldığı bir raporda Türklerle savaş ticaret antlaşmasına dair görüşmelere kalkışılmasının İngilizlere pahalıya mal olacağını zira krom görüşmelerinde Türklerin tavrının ortada olduğunu söylemesi de dikkat çekicidir.¹⁰³ Bowker’in yine de Almanya’ya bu ülkeden gidecek önemli malzemelerin önünün kesilmesinin denenmesi için Türklerle mücadele etmeyi salık vermesi de Türklerin pazarlık yeteneklerini ortaya koyması açısından gerçekten ilgi çekicidir.

1940 yılının Ocak ayı başında Menemencioğlu İngiliz tarafına, krom ve kuru meyve için ayrı anlaşma taslakları önerdi. Krom sözleşmesi her iki taraf için bir yıl uzatılabilirdi. Ya da uzatılmamak şartıyla iki yıl geçerli olacak ve gizli kalacaktı. Kuru meyve anlaşması ise savaş halinin sona ermesinin ardından gelen ihracat sezonunun sonuna dek devam edecekti.¹⁰⁴

İngiliz Hükümeti,Türk tarafının sunduğu taslak teklifleri, kuru meyve anlaşmasına bir madde eklemek şartıyla kabul edecekti. Buna göre 1942-1943 ihracat sezonundan sonra hiçbir şekilde İngiltere hiçbir yükümlülük altında olmayacaktı. Türkiye böylece birkaç taviz elde etmeyi başardı. Ayrıca, buradaTürkiye’deki krom stok rakamları 50 bin ton ile sabitlendi. Fransız Hükümeti’nin krom alımıyla ilgili teklif ve ödeme koşulları geri çekildi. İngiliz ve Fransızların krom alım oranı sabitlendi. Son olarak, anlaşma gereği krom ve kuru meyve ihracatının İngiltere ve Fransa tarafından bir başka ülkeye yeniden ihraç edilmesi yasaklandı.

Nihayetinde krom, kuru meyve ve farklı finansal anlaşmalar 8 Ocak 1940’ta yukarıdaki çizgiler doğrultusunda Paris’te askı hükmünü iptal eden bir protokol ile imzalanmış oldu.8 Ocak 1940’ta imzalanan İngiliz- Fransız-Türk Ticaret Antlaşması’na göre İngiliz ve Fransız Hükümetleri Türkiye’ye yirmi yıl içinde yüzde 4 faizle geri ödemesi olan 25 milyon pound değerinde silah, 15 milyon pound değerinde altın ve 2 milyon pound kliring esasına dayalı olarak borç verecekti. Ayrıca krom ve kuru meyve satışı ile ilgili konular sonuca ulaştı ve daha önce

¹⁰²FO 837/ 1004 Turkish Chrome Ore Volume II 27 Aralık 1939

¹⁰³FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiation With United Kingdom, 2 Ocak 1940

¹⁰⁴ FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiation With United Kingdom, 6 Ocak 1940

yapılan özel antlaşmada kabul edilen Madde 6 yani askıya alma hükmü burada iptal edildi.¹⁰⁵ Şüphesiz bu antlaşmalar içinde İngiltere ve Fransa için en çok önem taşıyanı 7 maddeden oluşan Krom Antlaşması idi.¹⁰⁶ Fransızların da katıldığı bu antlaşma ile İngilizler, çarpışmaların durmasından sonra ihracat mevsiminin sonuna kadar Türkiye'nin fındık, üzüm, incir gibi ürünlerini satın almak için söz verdiler. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi bu garantinin kendilerini 1942-1943 ihracat mevsiminden sonra bağlamayacağını da belirttiler. Yani İngiltere Türkiye'nin iki milyon sterlin değerindeki kuru meyvesini 1 Mart 1943 tarihine kadar alacaktı. Bu tarih ilgili taraflar arasındaki krom antlaşmasının bitmesinden iki ay sonrasını göstermektedir. Krom konusunda İngiliz tarafı iki yıllık bir satın alım sürecini garanti ediyor ve istediği takdirde bir yıl daha bu süreyi uzatma şansına sahip oluyordu. Türk Hükümeti ise ABD dışında hiçbir ülkeye İngiltere ve Fransa'ya danışmadan krom satışı yapmamayı taahhüt ediyordu. Böylece Türk kromuna müşteriyi İngiltere ve Fransa bulacaktı. Antlaşma sonrası İngilizler çok mutlu görünüyordu.¹⁰⁷ Bu antlaşma Müttefiklere iki yıl boyunca mevcut stoklar dâhil olmak üzere Türkiye piyasasındaki bütün kromu satın alma imkânı verdi.¹⁰⁸ Bu antlaşmaya göre, Türkiye'nin yıllık krom üretimi 250 bin tonu geçmeyecekti. Buna ilaveten sözkonusu kromun 11/15'ini İngiltere, 4/15'ini Fransa alacaktı. Krom antlaşmasının bir şartına göre, ödenecek fiyatlarda Londra Metal Borsası oranları uygulanacaktı.¹⁰⁹ Türk müzakereciler bu durumda hemen fiyatı artırma girişiminde bulundular. Taraflar arasında bu konu da aylarca görüşüldü. Bu arada Türkiye, ilgili taraflara sattığı kromun gelirini nakit olarak alamayacak, kendisine verilen kredi borçlarını ödemekte kullanacaktı. İngiltere tarafından satın alınan kromun ödemesi, 27 Mayıs 1938 tarihli Türk-İngiliz Ticaret ve Kliring Antlaşması esasınca kurulan "Anglo-Turkish Commodities Ltd." adlı şirkete yapılacaktı. Bu şirket Türkiye'den tarım ürünleri yanında maden cevheri de satın alıyordu. Böylece İngiliz Hükümeti, Ankara'ya verdiği kredinin borcunu da bu şirketten alarak tahsil edecekti.¹¹⁰

---

¹⁰⁵FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 8 Ocak 1940. Ayrıca bkz; FO 837/ 1006 Turkish Chrome Vol. I, 8 Ocak 1940.

¹⁰⁶8 Ocak 1940 tarihli İngiliz-Fransız-Türk Ticaret ve Finansal Antlaşmalarının İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndaki Treaties Serisinde bulunan kaydı için bkz; EK 3: Turkey 113. Agreements. Financial And Commercial Between The United Kingdom, France And Turkey, Paris, January 8, 1940

¹⁰⁷FO 837/1006 Turkish Chrome Vol I, 19 Ocak 1940.

¹⁰⁸ FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 8 Ocak 1940

¹⁰⁹ FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 8 Ocak 1940

¹¹⁰FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 8 Ocak 1940

8 Ocak 1940 Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması'ndan sonra da Türkiye savaşan tarafları birbirlerine karşı koz olarak oynamayı sürdürdü. Zirabu sırada Türkiye, Almanya ile de ticaret görüşmeleri yapıyordu.9 Ocak günü Türk Dışişleri Bakanı, Almanlara sadece krom göndermemeyi taahhüt ettiklerini onun dışındaki bütün ürünlerin gönderilebileceğini İngiliz Büyükelçisine belirtiyordu. Öyleki Türklerin ihraç olmayı bekleyen sadece 55 bin ton zeytinyağı vardı. Ancak Almanya süregelen görüşmelerde Türklerden daha iyi koşulları koparmak için Türk tekliflerini kabul etmeyecek ve krom için sıkıştırmaya devam edecekti.¹¹¹Türkiye, Almanya'ya 2 milyon TL değerinde lokomotif ve demiryolu malzemeleri siparişinde bulunurken bunun karşılığında Almanya, Türkiye'den 6 milyon TL değerinde satın alım yapıyordu.¹¹² Türkiye,Almanya'dan yaptığı çeşitli yedek parça vs. isteklerle İngiltere'ye, Almanya ile Türkiye arasında her türlü ticarî ilişkileri kesmeye yol açacak bir durum yaratmak istemediğini de göstermiş oluyordu. Menemencioğlu'nun bu sıralarda Türkiye'nin kendine rezerv olarak ayırdığı krom miktarından 5 bin ton kadar, Almanya'nın Türkiye'ye göndereceği mühimmatın karşılığında bu ülkeye göndereceğini açıklaması İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı yine çileden çıkartmaya yetti. İlgili Bakanlık, İngiltere'nin ekonomik savaş mücadelesi açısından Türkiye ile yaptığı bütün ticaret müzakerelerinin ana sebebinin kromun ve değerli materyallerin Almanya'ya akışını önlemek olduğunu ve sırf bunun için ihtiyaç dışı bir oranda Türkiye'den kuru meyve satın alımı yapmak zorunda olduklarını Türk Dışişleri Bakanlığı'na önemle hatırlatmak gerektiğini hissetti.¹¹³

30 Mayıs 1940'da Müttefikler adına Eti Bank ile görüşen Fransız şirketi, 90 bin ton krom için ton başına 105 sterlin önerdi. Her ne kadar İngiliz Ekonomi Savaş Bakanlığı bu fiyatı gereksiz ve abartılı şekilde yüksek bulsa da Türk tarafının daha düşük bir fiyatı kabul etmeyeceği açıktı.¹¹⁴ Fransa'nın çöküşü Müttefiklerin Akdeniz'deki bütün pozisyonunu değiştirdi ama hala kromun ton başına fiyatı üzerine devam eden müzakereler bitmek bilmiyordu.

Krom antlaşması Fransa'nın düşmesinden önce Müttefikler açısından Türk tarafıyla yapılan görüşmelerin en başarılı olanlarından biriydi. Ayrıca 1939 Aralık ayı sonunda mevcut ulaşım zorluklarından dolayı Türkiye ve Almanya arasındaki

---

¹¹¹ FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 13 Ocak 1940

¹¹²FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 9 Ocak 1940

¹¹³ FO 837/1006 Turkish Chrome Vol I, 11 Ocak 1940.

¹¹⁴ FO 837/ 1009 Turkey Chrome Ore 30 Mayıs 1940

takas ticaretinin büyük ölçüde sekteye uğrayacağına dair belirtiler de vardı. Almanya Ekonomi Politikaları Departmanı, 9 Ocak 1940 tarihinde yayınladığı departmanlar arası bildiri de İngiltere'nin uyguladığı ekonomik abluka programı yüzünden denizlerde transit geçişler ve diğer ticari işlemlerde çok zorlandıklarını belirtiyorlardı.¹¹⁵ Bu yüzden krom anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, Türkiye'nin kalan ihracatını bloke etmek ve Türkiye ile Almanya arasındaki bir anlaşmayı önlemek amacıyla genel bir savaş ticaret anlaşmasına odaklandı.¹¹⁶ İngiltere, savaş ticaret antlaşmasını "War Trade Agreement" kabul edilmeyeceğine büyük olasılık verdiği halde zaman zaman Türk Dışişleri Bakanlığı'nın önüne getirecekti.¹¹⁷ Ancak Türkiye'nin normalde Almanya'ya gidecek olan tüm ihracatını almak, İngilizler açısından imkânsızdı. Savaş ticaret antlaşması arayışı içindeki İngiliz Hükümeti'nin aslında çok şey talep edip karşılığında az şey vermesi gerekiyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı da zaten böyle bir antlaşmaya hiçbir şekilde yanaşmıyordu.

Türkiye'nin en zorlayıcı ihtiyacı, fabrikalarının teçhizatındaki Alman makine ve aletlerinin yedek parçalarıydı. Bu türden malzemelerin yokluğu nedeniyle gerçekten hatırı sayılır ölçüde fabrika kepenk kapatmıştı. Bu yüzden Türkiye 31 Ağustos 1939'dan önceki siparişlerinin yerine getirilmesi için Almanya ile bir anlaşma yapılmasının gerekli olduğunu iddia etmeye devam ediyordu. Artık Almanya ile Türkiye arasındaki ticaretin tamamen durdurulmasının söz konusu olmayacağı, İngiliz tarafınca anlaşılmıştı. Ancak yine de İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından İngiliz Büyükelçisi Hugessen'a Türk Hükümeti'ne; zeytinyağı, palamut, tiftik, pamuk ve yünü içeren ayrı bir anlaşma önerisinde bulunması emri verildi.¹¹⁸ Londra Türkiye'ye, Almanya'nın sağladığı oranda ve çeşitte endüstriyel malzeme sağlayamayacağını iyi biliyordu. Ayrıca Türk tütününün ve kuru üzümünün doğal alıcısı Almanya idi. Almanya, Türkiye'nin doğal ticari partneri durumundaydı. MEW, Türk Hükümeti'ni Almanya ile ticaretini tamamen kesmesi konusunda ikna

---

¹¹⁵DGFP, Series D, Vol XIII, Doc. No: 517, p.635,9 Ocak 1940

¹¹⁶FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 13 Ocak 1940

¹¹⁷ "War Trade Agreement", yani savaş ticaret antlaşması, İngiliz ekonomik savaş mücadelesinin önemli bir enstrümanıdır. Buna göre tarafsız veya savaş dışı bütün ülkelerden bu antlaşmayı kabul ederek Mihver ülkeleri ile her türlü ticareti kesmeleri istenmekteydi. Karşılığında bu antlaşmayı kabul eden ülke gemileri ihracat işlemlerinde ve ihracat ürünlerinin taşınmasında buldukları ülkelerin İngiliz temsilcilikleri yoluyla her türlü kolaylık ve yardıma ulaşacaklardı. Bkz; Gordon & Dangerfield, a.g.e., p.36. Ayrıca bkz Medlicott, a.g.e., Vol.I, p.276.

¹¹⁸FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 31 Ocak 1940

edememişti. Bu yüzden artık duruma razı olmuş bir havası vardı ama elinden geldiğince de Almanya'ya Türk pazarında engel yaratmaya başlayacaktı.

Türkiye ise, Almanya'dan iki milyon pound değerinde tır ve medikal malzemelerin yanında lokomotif ve demiryolu malzemeleri istedi. 8 Ocak 1940 İngiliz-Türk Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasından birkaç gün sonra Almanya ile iki ticaret anlaşmasının görüşmelerinin yapıldığı ortaya çıktı.¹¹⁹Nihayetinde 12 Ocak 1940 tarihinde Türkiye ile Almanya arasında iki ticaret antlaşması imzalandı. Bunlardan ilki aşağıdaki Türk tarım ürünlerinin Almanya'ya ihracını öngörüyordu.

Ürün Adı	Değeri (TL)
Tütün	4.100.000
Fındık	800.000
Kuru Üzüm	900.000
Zeytinyağı	250.000
İncir	300.000
Susam Tohumu	100.000
Endüstriyel İncir	400.000
Küspe	80.000
Pamuk	70.000

Tablo 1: Türkiye'den Almanya'ya 12 Ocak 1940 Türk-Alman Ticaret Antlaşması vasıtasıyla ihracatı yapılacak olan malların değerleri ¹²⁰

Bunun karşılığında 7 milyon TLdeğerinde Alman malları alındı. BöyleceTürkiye ile Almanya arasında devam eden ticari görüşmeler 12 Ocak 1940'ta bir ticaret antlaşmasına dönüşmüş oldu. Bu antlaşma İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerini çok kızdıracaktır. MEW'den Hugessen'e çekilen 19 Ocak tarihli telegramda İngiliz Büyükelçiden“Türkler, Almanya'ya ihracat yapılmaması ile ilgili bir ahlaki sorumluluk hissetmiyorlarsa bile Almanya'yla ticaret yapmanın hiç de onların çıkarına olmayacağını” Türk yetkililere bir şekilde anlatmasını istiyorlardı.¹²¹

Bu antlaşmalardan ikincisi ise Türkiye'den deri, boya malzemeleri, tiftik, afyon, zeytinyağı ve kenevir ihracatı karşılığında 2 milyon TL değerinde lokomotif ve çeşitli demiryolu yedek parçaları ithalatını kapsıyordu. 29 Ocak 1940'ta İngiliz

¹¹⁹FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 12 Ocak 1940

¹²⁰ 1940 yılı itibari ile 1 İngiliz poundu 5 TL'ye eşitti. FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom 12 Ocak 1940

¹²¹ FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 19 Ocak 1940

Büyükelçisi'ne Türkiye'den Almanya'ya, 5 milyon TL değerinde ürün gönderildiği Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından bildirildi.¹²²

1940 yılının Ocak ayında Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın ilgilendiği beş ürünün Almanya'ya ihracatının yasaklanması için çok az bir umut kaldığı İngiliz diplomatlarca görüldü. Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğluise Almanya'ya bu beş ürünün mümkün olan en az şekilde gitmesi için elinden geleni yaptığı konusunda İngiliz Büyükelçisini ikna etmeye çalışıyordu. Bu beş ürün, yün, pamuk, tiftik, zeytinyağı ve "tanning materials" yani sepicilik ürünleriydi. 8 Şubat 1940 tarihinde MEW'den Hugessen'e gönderilen bir rapor bu ürünlerin Türkiye'den Almanya'ya akışının olmaması için elden gelen çabanın gösterilmesi gerektiğini vurguluyordu.¹²³

Türk Dışişleri Bakanı, buna istinaden 3 ve 15 Şubat'ta, gelecek altı ay için olan iki ihtiyaç listesini İngiliz Büyükelçiliğine ve Fransız Büyükelçiliğine bıraktı. Saraçoğlu, İngiliz ve Fransız Hükümetlerinden bir cevap almadan Almanya ile herhangi bir anlaşmaya varılmayacağı ile ilgili bir de söz verdi. Ancak konunun önemini defaatle vurguladı. İlk liste; kalay levha, anilin boyaları, motor yağı, yapı çeliği ve soda bikromatı içeriyordu. İkinci uzun bir liste ise kimyasallardan oluşuyordu.¹²⁴ 3 Şubat'taki isteğinde Saraçoğlu İngiltere'den bir cevap alamazsa mecburen hiç istekli olunmadığı halde bu iki listedeki ürünlerin Almanya'dan temin etme yoluna gidileceğini belirtiyor ve 10 Şubat'a kadar bir cevap bekliyordu. Türk Dışişleri Bakanının İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinden 3 Şubat tarihli isteğindeki malzemeler ve bunların değerleri aşağıdadır:

Ürünün Adı	Değeri (Pound)
------------	------------------

¹²² FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotations With United Kingdom 30 Ocak 1940

¹²³ FO 837/1005 Turkey War Trade Negotations With United Kingdom 8 Şubat 1940

¹²⁴ FO 837/1005 Turkey War Trade Negotations With United Kingdom 8 Şubat 1940

Bakır	90.000
Kalay levha	155.000
Motor yağları	300.000
Yapı çelikleri	879.000
Bikromat	4.000
Anilin Boyaları	2.000
Oropon	2600
Deri cilası	1600

Tablo 2: Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun İngiliz ve Fransız Hükümetlerinden 3 Şubat tarihli isteği.¹²⁵

İngiliz Büyükelçisi Hugessen, MEW'i konuyla ilgili sıkıştırıp Fransa'dan da destek arayışına girilmesini istedi. Hugessen'e göre bunun iki önemli nedeni vardı. Bunlardan ilki Türkiye'nin fabrikaları için belli parçaların elzem olmasıydı. Şöyleki bu yedek parçalar Müttefiklerden temin edilemezse mecburen Almanya'nın kapısı çalınacaktı. Bir diğer önemli neden ise Müttefiklere bu konuda çok yakın bir tutum içinde olan Türk Dışişleri Bakanının Türk Ticaret Bakanı tarafından istifaya zorlanmasıydı. Ülkedeki Alman etkisini zayıflatmak için mutlaka Müttefik kaynaklarından bu parçalar temin edilme yoluna gidilmeliydi.¹²⁶ Ancak İngiltere'nin çelik pozisyonu çok sıkıştıktı ve kendisinin de önemli ölçüde çeliğe ihtiyacı vardı. İstenilen diğer ürünlerde de ciddi bir darlık sözkonusu idi. Kendi kaynaklarını zor duruma düşürmeden Türkiye'yi bu açıdan tatmin etmek olanaksızdı. Bu nedenle MEW'in 13 Şubat'taki cevabı Türkiye açısından çok doyurucu değildi. Böylece İngiltere tarafından Türkiye'ye ancak 200 ton kalay levha, 30 bin ton demir ve çelik verilebileceği bildirilmişti. Anilin boyalar tedarik edilebilirdi ancak pahalı çeşidinden arzu ediliyorsa belli sorunlar çıkabilirdi. Yine belli kalitelere deri cilaları ve oropon verilebilirdi ancak MEW bununla ilgili fazla taahhüt altına girmekten çekindi. Dolar bazında ödeme yapılırsa motoryağı tedarik edilebilecekti. Kimyasalların çoğu Boots ya da diğer İngiliz firmalarından

¹²⁵FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom 8 Şubat 1940

¹²⁶FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom 4 Şubat 1940

sağlanabilirdi.¹²⁷Ekonomik Savaş Bakanlığı, Almanya'nın ne ölçüde motoryağı ya da çelik tedarik edip edemeyeceğini tahmin edemiyordu. İngiltere'ye göre Almanya Türkiye'ye motoryağı, kalay ve çelik ile kalaylı sac tarzında ürünlerin hiçbirini temin edemeyecekti.¹²⁸Ne varki Türkiye 19 Mart'ta ihtiyaç listesine dâhil ürünleri Almanya'dan elde etmeyi başardı. İngiliz yetkililer kendilerinin bu listenin % 5'inden fazlasını tedarik edemeyecekleri sonucuna çok çabuk vardılar. Bu liste, Alman yapımı silahların ve uçakların, motorlu taşıtların yedek parçaları, yapılmakta olan fabrikaların aksesuarları, demiryolu ve köprüler ile kablosuz istasyonların yedek parçaları, gemi aksesuarlarından ve benzeri şeylerden ibaretti. Bu anlamda MEW politikacılarındaTürkiye'ye karşı bir kızgınlık olsa dakendileri bu listeyi Türk Hükümetine sağlayamayacakları için belli bir miktarda empatinin sözkonusu olduğu söylenebilir.¹²⁹

Bu arada 1940 Mayısının sonlarına doğru İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda departmanlar arası gerçekleşenve yaklaşık bir hafta süren görüşmelerde Türk Hükümeti ile yol alınmak isteniyorsa az da olsa tavizde bulunmak gerektiğine karar verildi. Asıl sorun daha çok, satın alınacak kromun fiyatı ile ilgiliydi. Türkiye, kromun tonu için belirlediği bir miktarı ABD doları şeklinde dillendirip bunu esas almak isterken İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Londra Metal Borsası'nın fiyatlarının üzerine çıkmak istemiyordu. Ne var ki bu konuda İngiliz tarafının vereceği ödün ve müzakere isteğiyle ilgili Müttefik teklifini içeren nota 1 Haziran'da Hugessen aracılığıyla Menemencioğlu'na teslim edildi. Bu notaya göre krom için geçerli olmak üzere üzerinde anlaşılan Londra Metal Borsası'nın fiyatlarında Türkiye lehine nispi değişiklik yapılacak ve bu ülkenin diğer ihtiyaçları için İngiltere'nin sömürge kaynakları gösterilerek konuyla ilgili müzakerelere geçilecekti. Kromun Almanya'ya akışının önüne geçmek için elden gelen çabalar gösterilecek Alman baskısına karşı uygun tarzda baskı yapılacaktı. Ancak aynı günlerde Fransızların İngiliz tarafından habersiz Etibank ile tonu 105 şilinden gerçekleştirdikleri krom pazarlığı MEW'i sınırlendirecekti. MEW diplomatları, Fransızların bu davranışını Müttefik davasına hizmet etmeyen ve Müttefikleri zayıf düşürücü bir eylem olarak ele aldılar ve Fransız tarafı bu doğrultuda uyarıldı.¹³⁰MEW, Türk tarafıyla gerçekleştireceği müzakerelerin

¹²⁷ FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom, 13 Şubat 1940

¹²⁸ FO 837/1005 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom 15 Şubat 1940

¹²⁹ FO 837/ 1006 Turkish Chrome Vol.I, 24 Mart 1940

¹³⁰ Bu zamana kadarki görüşmelerde Türk Hükümeti ABD'ye sattığı fiyat olan ton başına 22,5 ABD doları yani o dönemin kuru ile 110 şilini esas alırken İngiliz Hükümeti ise Londra Metal Borsası'nın

planını yaparken bu sıralarda Fransa'nın yıkılması bu müzakerelerdeki gelişmeyi engelledi.

Bu arada Türk Hükümeti, Almanya ile olan görüşmelerini tamamladı. 30 Mayıs'ta Saraçoğlu, hem İngiliz hem de Fransız Büyükelçisine çok kısa bir süre içinde Türkiye ile Almanya arasında bir anlaşmanın beklendiğini açıkça ifade etti.¹³¹ 12 Haziran'da Almanya ile Türkiye arasında geçici bir ticari düzenleme yapıldı. Türk-Alman Ticaret Antlaşması taslağına göre Türkiye, Almanya'dan 30 milyon TL değerinde malzeme sağlamasını istemişti. Ancak Almanya bunun yarısı değerinde malzeme sağlamayı kabul etti. Bunlar 43 lokomotif ve diğer demiryolları malzemeleri ile çeşitli kimyasallardan oluşuyordu. Bunun karşılığında Almanya'ya geniş miktarda Türk tarım ürünü ve çeşitli hammaddeler sağlanacaktı. Türk Dışişleri Bakanı bu arada İngiliz ve Fransız Büyükelçilerini Almanya'ya krom, yün, tahıl ve ceviz göndermeyecekleri konusunda temin ediyordu. Zeytinyağı, tiftik ve pamuk ile palamutun ihracına ise belli miktarlarda izin verilmişti. Bu taslağa göre her iki hükümet, aylardır süregelen ekonomik görüşmelerin gecikme olmaksızın tamamlanmaları gerektiği ve iki ülke arasındaki ticari takas hacminin de her bir ülkenin diğerine olan ihracatının da 20 milyon TL'ye sabitlenmesi konusunda hem fikirdi. Bu arada Almanya Türk Hükümeti'nin ticaret görüşmelerine kromu dâhil etmemesine çok kızgın durumdaydı.¹³²

Türk Dışişleri Bakanlığı'nca Almanya tarafından verilen bazı tavizlerin güvence altına alındığı başka müzakereler de oldu ve yeni Türk- Alman Ticareti ve Ödemeler Anlaşması nihayet 25 Temmuz 1940'ta Ankara'da imzalandı.¹³³ Bu anlaşmada, yaklaşık olarak 25 milyon TL değerinde ürünün Almanya'dan Türkiye'ye

---

fiyatı olan ton başına 75 şilini teklif ediyordu. FO 837/ 1012 Turkey Chrome Ore 1 Haziran 1940. Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol I, p.605.

¹³¹ FO 837/ 1011 Turkey War Trade Negotiations With United Kingdom Volume III, 30 Mayıs 1940

¹³² DGFP, Series D, Vol IX, Doc. No: 424, p.60, 13 Haziran 1940

¹³³ Bu anlaşmayla Türkiye'ye verilecek olan Alman malları 3 listeye bölünmüştü. A1, B1 ve C1 olarak. Almanya'ya sağlanan Türk malları da 3 liste halindeydi; A, B ve C. A, B ve C listelerine girmiş olan mallar yalnızca A1, B1 ve C1 listelerine tekabül eden mallarla takas edilebilirdi. Karma bir komite de anlaşmanın uygulanmasını denetlemek amacıyla oluşturulmuştu. Almanya'ya sağlanan Türk ihracat mallarının olduğu Liste A'da: arpa, yağlı tohum, zeytinyağı, sülfür yağı, tiftik, keçi kılı, pamuk, boraks, zımpara, keten, valonya, valex, darı ve afyon vardı. Buna karşılık gelen Alman listesinde 39 lokomotif, mamüller ve yolcu vagonları, Sivas çimento fabrikası için ekipman ve şamandıra vardı. Liste B: tütün, küspe ve çaput içermekteydi; B1, çeşitli yedek parçalar, tesisat parçaları ve 750,000 TL'lik sigara kağıdı. Liste C'deki ana malzemeler; çerez, fındık, kuru üzüm, dış lastik. Alman listesi C1'de: eczacılık ürünleri ve demiryolu yedek parçaları mevcuttu. 10 Ağustos'ta Resmi Türk gazetesinde yayımlandı; önemli bir ek Article IV'te bulunuyordu ki bu da; Bohemia ve Moravia haricinde, Memel toprakları, Doğu Prusya illeri, Danzig ve Werthegau illeri, Katovicz ve Zichenau bu anlaşma gereğince Alman toprakları olarak kabul ediliyordu. Bu anlaşmanın geçerliliği 1 yıldır. Bkz; FO 837/ 1008, Turkey Commercial Relations With Germany, 25 Temmuz 1940

ihraç edileceği belirtiliyordu. Almanya; 39 lokomotif, 2084169 yük ve yolcu vagonu, 525.770 şamandıra, Sivas çimento fabrikasının kurulması için gerekli araç, yedek parça, tıbbî malzeme, ilâç vb. mallar gönderecekti. Türkiye de buna karşılık Almanya'ya tiftik, yün ve zeytinyağı da içine alan türlü tarım ürünleri sağlayacaktı. Bunlar arasında İngiltere'nin, Almanya'nın yoksun kalmasını istediği birçok stratejik değerde madde de vardı. Bu nedenle bu antlaşma İngiltere'yi korkutacak ve ciddi olarak somut önlemler almaya teşvik edecekti. Çünkü Türkiye'nin ihtiyaçları başka kaynaklardan karşılanmadığı sürece hatırı sayılır ölçülerdeki Türk-Alman ticareti devam edecekti ki bu da kaydadeğer önlemler alınmazsa İngiliz ekonomik savaş mücadelesinin Türkiye'de iflası anlamına gelecekti. Bunun için UKCC aracılığıyla Türkiye'deki İngiliz firmaları harekete geçirilecek ve karşı tedbirlerin ne şekilde yürürlüğe sokulacağına dair bir endişedurumu ortaya çıkacaktı.¹³⁴ Hugessen'e gönderilen 23 Ağustos tarihli raporda stratejik ve politik nedenlerle Türkiye'ye ciddi bir baskının yapılamadığı mevcut koşullarda Türkiye ile gerçekleşen ticaret hacmini artırmanın dışında bir seçeneğin olmadığı itiraf edilecekti.¹³⁵ Temmuz ayının sonunda ise Londra'dan Washington'daki İngiliz Büyükelçiliğine gönderilen telegramda Fransızlara tahsis olunan krom miktarının ABD'liler tarafından satın alınması için gerekli çabaların gösterilmesinin lüzumuna işaret ediliyordu. Bu ekseninde ilgili kromun Türkiye'den ABD'ye gönderilmesi ile alakalı bütün mali kayıplara hazırlıklı olunmalıydı.¹³⁶

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı yani MEW bu arada, Almanya'nın ekonomik yayılma politikasına karşılık Türkiye ve onun gibi tarafsız ya da savaş dışı ülkelerle yeni birer finansal anlaşmayapılmasını zorunlu görüyordu. UKCC yani "United Kingdom Commercial Company", 1940 sonbaharına kadar Türkiye'deki kuruluşunu tamamlayıp geliştirmekle birlikte önemli bir miktarda da satın alım işine girmişti. Bu süreçten sonra Ankara'da Türk yetkililer ile finansal antlaşmalar yapıp bu ülkedeki işlevini daha rahat gerçekleştirmek istiyordu. Bu amaç doğrultusunda Türk tarafile yapılan uzun görüşmelerden sonra 22 Kasım 1940'ta Ankara'da yeni bir Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmada gözetilen asıl amaç, Türk-İngiliz ticaretindeki akışkanlığı hızlandırarak Türk-Alman ticaretini devre dışı bırakmaktı. Bu kapsamda Türk-İngiliz ticaretini olumsuz şekilde etkileyen durumlar

¹³⁴ FO 837/ 1008 Turkey Commercial Relations With Germany, 9 Ağustos 1940

¹³⁵ FO 837/ 1008 Turkey Commercial Relations With Germany, 23 Ağustos 1940

¹³⁶ FO 837/1016 Turkey Chrome To USA 31 Temmuz 1940

masaya yatırıldı ve pound karşısında sıkıntı yaşayan TL'nin sorunlarına çözüm bulunmaya çalışıldı. Bu nedenle UKCC tarafından Türkiye'den satın alınan tüm malzemeler ve sterlin sahasından Türkiye'nin satın aldığı tüm malzemeler için geçerli olan özel hesaplar vasıtasıyla ödemenin yapılması sağlanacaktı. Türkiye'nin yaşadığı altın sıkıntısı giderilmeye çalışılırken İngiltere'nin de bu nedenle bir darboğaza girmesine engel olunmaya özen gösterildi. Böylece Türkiye ürünlerinin satın alımlarını kolaylaştırmak için gerekli olan düzenlemeler üzerinde bir mutabakata varıldı.¹³⁷

Bu dönemde Türkiye'de resmi bir kota sisteminin olmadığı bunun yerine ülkeye ithal edilen ve ülkeden ihracı yapılan ürünler için gerekli olan kota işlemlerinin Dışişleri Bakanlığı tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.¹³⁸ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nca belli bazı durumlarda Türkiye ürünlerinin, pahalı bile olsa ve Müttefik savaş kuvvetleri için gerekli olmasa bile Almanya'nın eline geçmemesi içinekonomik savaş mücadelesi perpektifiyle satın alınmasına ve ödenmesine karar verildi. Yani asıl amaç düşmanı stratejik ürünlerden mahrum bırakmaktı. İlgili Bakanlık yani MEW, bu arada Türk Hükümeti departmanlarını ve ithalatçıları İngiliz malları için sipariş vermeye cesaretlendirdi; İngiliz ihracatçılarına ihracat lisansları temin edildi, ulaşım konusundaki sıkıntılara ve alıcıların iflaslarına karşı garanti verildi. Türkiye'deki ekonomik savaş mücadelesine yeni bir can verilmeye çalışıldı. Ayrıca ihracatçıların Cape ve Süveyş Kanalı vasıtasıyla mallarını taşımaları için mümkün olduğu kadar gemi sağlandı. İngiltere, denizlerdeki üstünlüğünün kendisine sağladığı kazancı kullanıyordu. Böylece, iki ülke arası karşılıklı işbirliği ve güven ortamı yaratılmaya uğraşılırken savaş döneminden kaynaklı olan ulaşım sorunları da aşılmaya gayret edildi. Yani Türkiye, siparişlerinin teslimatıyla ilgiligüvence konusunda bir yere kadar temin edildi. Dolayısıyla, krom cevheri, tütün ve kurutulmuş meyvelerin yanı sıra, Almanya için büyük önem teşkil eden zeytinyağı ve tiftiğin artan satın alımları da yapıldı. Özellikle pahalı olmasına rağmen bu dönemde tiftiğin Almanya'ya gitmemesi için ve Türkiye'ye mali katkısı nedeniyle İngilizlerce satın alımı artırılmaya gayret edildi.¹³⁹

---

¹³⁷ FO 837/1019 Turkey Foreign Trade General, 3 Ocak 1941 Ayrıca bkz; Medlicott, a.g.e., Vol.I, p.603.

¹³⁸ FO 837/ 1019 Turkey Foreign Trade General, 3 Ocak 1941

¹³⁹ FO 837/ 1017 Turkey Wool Mohair 28 Ağustos 1940

Diğer yandan 25 Temmuz 1940 tarihli Türk-Alman Antlaşması, İngiltere’de büyük bir hayal kırıklığı ve daha da ötesi öfkeyle karşılandı. Bu antlaşmada Türkiye’nin Almanya’ya boraks ve tiftik ihracını üstlenmesi konuyu daha acil bir duruma soktu. Çünkü boraks satın alımı için İngilizlerle Türkler arasında daha önce bir anlaşma yapılmıştı ve bu sayede İngiltere UKCC’nin daha sonra da boraksı bu anlaşma dâhilinde Türkiye’den temin etmesine çalışıyordu. Ekim 1940’ta İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasında konu ile ilgili tartışmalar yaşandı. Buna göre Türk-Alman Antlaşması 1 yıl gibi belirli bir süre olduğu için, Türkiye üretimi artırmak için maden ocaklarına baskı yapacak ve böylece hem İngiltere’yle yapılan anlaşmadaki malzemeleri ve hem de 300.000 TL değerindeki Almanya’nın anlaşmayla hak kazandığı boraksları temin edecekti. Bu durum da doğal olarak İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı’nın bu konudaki temel amacı olan Almanya’ya Türkiye’den sıfır boraks ihracını sağlayamayacaktı. Yani Almanya’ya karşı yürütülen ekonomik savaş mücadelesi bu konuda başarısız olacaktı. İngiliz devlet departmanları arasındaki tartışmalar bu yöndeydi. İngiliz devlet departmanları genel olarak, Türkiye üzerinde yapılacak olan bütün baskılara karşı bu ülkenin Almanya’ya boraks ihraç edeceğini düşünüyorlar ve bu durum onları büyük bir endişe içine sokuyordu. Çünkü bu durumda UKCC amacına ulaşmamış olurdu.

Tiftik için durum bundan çok farklı değildi. Türkiye’nin 1938 yılı tiftik ihracatı 7,4 milyon lirayı buluyorken 1939 yılında bu rakam 14,7 milyon liraya çıkmıştı. Görülmektedir ki yüzde yüz bir artış söz konusudur. Türkiye tiftiği, Almanya için ordunun battaniye vs. ihtiyaçları anlamında çok önemli bir üründü ve Almanya 1939 yılında 83.000 balyanın 55.000’ini satın almıştı. Türkiye’nin aynı yıl İngiltere’ye gönderdiği miktar ise 20.000 balya kadardı.¹⁴⁰ İngiliz devlet departmanlarına göre 1940 yılı Türkiye’nin tahmini tiftik ihracatı ise yine 80.000 balya civarında olacaktı. Türkiye, 25 Temmuz’daki Türk-Alman Ticaret Antlaşması’yla Almanya’ya 145.000 sterlin değerinde yani 5.000 balya tiftik sağlayacaktı ve yaklaşık 4.000 balya da Almanya’nın etkisinin olduğu Macaristan ve İtalya’ya sağlanacaktı. Bir önceki yıla bakılacak olursa bu miktar aslında çok fazla değildi. Yani Almanya ve Alman kampındaki ülkelere yapılacak tiftik ihracatı Türkiye’nin 1940 yılı tiftik ihracatı içinde önemli bir paya sahip değildi. Bu

---

¹⁴⁰FO 837/ 1017 Turkey Wool Mohair 20 Ağustos 1940

yüzden, bu konuda Türkiye ile mücadele edip etmemek arasında seçim yapmak gerekiyordu. Almanya için tiftik bu dönemde çok önemli olsaydı daha fazla satın alım yoluna giderdi. Asıl soru, Türkiye'nin daha büyük miktarlar için Almanya'ya karşı koyup koymayacağına karar vermektir. Almanya'nın gereksinimlerinin anlaşmada belirlenen makul bir miktarla sınırlandırılması pek olası görülmemektedir. İngiliz devlet departmanları arasında uzun süren tartışmalar neticesinde 1940 yılı içinde UKCC'nin Türkiye'den boraks tiftik satın alması için daha yoğun bir kampanya geliştirmesine karar verildi.¹⁴¹ MEW, bu konuda ısrarlı çabalar içine girecekti. İngiltere'nin bu süreçte ciddi miktarlarda Türkiye tiftiğine ihtiyacı yoktu bu yüzden Kanada ve ABD, Türkiye'den tiftik satın alımı için teşvik edilecek, çeşitli ihracatçılar, tüccarlar ve sektörün önde gelenlerine konunun reklamı yapılacaktı. Lakin İngiltere'nin bütün bu çabaları karşısında görülecektir ki zaten Almanya'nın tiftik satın alımları 1940-41 kışının geri kalanında önemli boyutlarda olmayacaktı.

Krom ise hep tekrar edildiği üzere, İngiliz ekonomik savaş mücadelesi açısından çok önemli bir paya sahipti. Krom konusunda Türkiye ile yapılacak müzakereler Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin göreviydi. 8 Ocak 1940 tarihli Türk-İngiliz Ticaret Anlaşması'na göre İngiltere'nin üretim fazlası Türk ürünlerini almaya hakkı vardı ve burada göze çarpan tek husus kromun fiyatıydı. Fiyat konusundaki Türk-İngiliz müzakereleri ayları bulacaktı. Fransa'nın çöküşü ise olayların seyrini değiştirdi. Haziran ayının sonu ve Temmuz ayının başlarındaki Türk-İngiliz müzakere sürecinde artık Almanya kontrolüne geçen Fransa'ya hiçbir şekilde krom gönderilmemesine karar verildi.¹⁴² Krom kaynakları Almanya için çok büyük önem taşıdığından, İngiltere açısından antlaşmanın yürürlükte kalmasını sağlamak için her tür çabanın harcanması zorunluydu. 23 Haziran 1940 tarihine kadar İngiltere tarafından 8 Ocak 1940 anlaşması gereğince kromun satın alınmamış olması Türkiye'de ciddi tedirginliklere neden oluyordu. Almanya krom için baskı yapıp İngiltere'nin verdiği fiyatın iki katını teklif ediyordu. Hugessen, Ankara'dan Türkiye'de krom ile ilgili olarak durumun çok ciddi bir aşamaya geldiğini haber veriyordu. Zira Almanya, krom antlaşması için Türkiye'ye baskısını artırmıştı. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen Londra'yı, bir an önce fiyatta ve

¹⁴¹FO 837/ 1017 Turkey Wool Mohair 5 Ekim 1940

¹⁴² FO 837/1015 Turkey Chrome 17 Temmuz 1940. Ayrıca bkz; FO 837/1012 Turkey Chrome Ore 22 Haziran 1940

miktarda karar verilmesi konusunda uyarıyordu. Zira İngiltere'nin iki katı fiyat teklif eden Almanya'ya Türkiye'nin boyun eğmesi durumuyla karşılaşılabildi.¹⁴³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise Büyükelçisine, Türkiye'nin Almanya, İtalya ve artık Almanya'nın hâkimiyetinde olan Fransa'ya krom akışı olmaması konusunda çok dikkatli ve uyanık olması gerektiğiyle ilgili uyarılar gönderiyordu.¹⁴⁴

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW diplomatlarına göre, aslında 8 Ocak 1940 anlaşmasından Almanya'nın yıldırım harekâtıyla Fransa'yı işgal ettiği 22 Haziran'a kadar geçen süreçte Türk diplomatları kasten fiyatı yükselterek müzakere sürecini uzatma yanlısı bir tutum takınıyorlardı. 8 Ocak 1940 Antlaşması'nda fiyat açık bir şekilde belirtilmiş olmasına rağmen Almanya'nın krom karşılığında çok gerekli olan silah ve cephane verme teklifleri nedeniyle Türk tarafı fiyatları artırarak biraz zaman geçirdi.¹⁴⁵ Türkiye için asıl olan silah ve savaş mühimmatları elde etmekte. Aynı zamanda Türk diplomatlarının bir diğer önceliği kromun fiyatını yükselterek rakiplerin kızışmasını sağlamak ve bu sayede de yüksek kazanç elde etmekte.

1940 Haziran'ının başında Fransa biraz önce değinildiği üzere, Türkiye'nin baskısına boyun eğdi ve kromun tonajına 105 şilin teklif etti ve bu da İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın pazarlık payını oldukça zayıflattı. Fransız tarafı Türk kromunun Almanya'ya gitmemesi için yüksek fiyattan da olsa satın alınması gerektiği konusunda ısrarcıydı¹⁴⁶ İlgili Bakanlık ise tüm 1940 yılı üretiminin tonuna maksimum 5 sterlin teklif ederek devralmak istedi.¹⁴⁷ Buna cevaben Türkiye 1940 yılının geri kalanı için stoklar da dâhil olmak üzere üretimi 180.000 tonla sınırlandırmayı teklif etti. Böylece Amerika Birleşik Devletleri'ne de bu miktardan mümkün olduğu kadar çok satabilecekti. ABD bu sırada Türk kromunun özelliklerini taşıyan metalürjik krom arayışı içinde idi ve 200 bin ton kadar biriktirmeyi düşünüyordu. İngiltere de Türkiye'den satın alacağı kromu ABD'ye devretmeyi tasarlıyordu. Zira İngiltere'nin metalürjik krom kaynağı Rodos'tu. Oradan yıllık ortalama 200 bin ton krom elde edilirken 1940 yılının ilk altı ayı boyunca elde edilen krom miktarı 70 bin tondu. MEW raporlarına göre, 1940 yılı tahmin edilen toplam

¹⁴³ FO 837/1012 Turkey Chrome Ore, 24 Haziran 1940.

¹⁴⁴ FO 837/1012 Turkey Chrome Ore, 27 Haziran 1940.

¹⁴⁵ 8 Ocak 1940 tarihli Antlaşmada karar verilen ölçüt Londra Metal Borsası'nın fiyatı olan; tonu 75 şilin.

¹⁴⁶ Şilin, İngiltere'de ondalık sisteme geçilmesi öncesinde yani 1971'den önce kullanılan ve değer olarak ise 1 poundun 1/20'sine karşılık gelen bir para birimidir.

¹⁴⁷ FO 837/1012 Turkey Chrome Ore 27 Haziran 1940

Türkiye krom üretimi 250 bin ton olarak düşünülüyordu. Ton başına 5 sterlin olarak satın alımı tasarlanan bu fiyat krom çekirdeğinin kalitesine göre % 2 ile % 1 oranında aşağı ve yukarı değerlerde oynama yapabiliyordu.¹⁴⁸

Bu süreç içinde Türkiye, İngiltere'den ton başına 110 şilin istedi ama İngiliz Büyükelçisi bunu, malın kalitesindeki aşağı yukarı değişimlere göre 48 centin aşağısında ya da yukarısında bir oynama olmak kaydıyla, 105 şiline indirmeyi başardı ve Ekonomik Savaş Bakanlığı da bunu kabul etti. Belli bazı küçük değişikliklerle bu anlaşma 1 Ağustos 1940'ta İngiltere adına İngiliz Ticaret Sekreteri ile Türkiye adına Etibank arasında imzalandı ve 1941 yılı üretimi için de ileri bir kontrat yapılması amacıyla anlaşmaya gidilmesi gerektiği öngörüldü. İlgili Bakanlık genel olarak bu durumdan memnundu, çünkü 8 Ocak 1940 Anlaşmasının orijinal hali üç taraflıydı ve Türkiye, Fransa'ya krom satabileceğini iddia edebilirdi ve anlaşma metnini de hala elinde tutabilirdi. 8 Ocak 1940 Türk-İngiliz-Fransız Ticaret ve Krom Antlaşması'nın ruhuna sadık olarak yapılan bu antlaşmada İngiltere, Türkiye'de 1940 yılında stoklarda kalan ve üretilecek olan tüm krom miktarını alabilecekti ve Fransa'ya hiçbir şekilde krom akışı olmayacaktı. Türkiye tarafından aksi belirtilmediği sürece de 1941 yılı için süreç devam edebilecekti.¹⁴⁹

İngiltere ve ABD'nin fikrine göre 1940 sonbaharından önce, Türkiye'den krom sağlanmasının önemi çok büyüktü.¹⁹ Haziran 1940 tarihli bir belgede Almanya'nın İskandinavya ve Fransa'yı eline geçirmesinden sonra krom alanında Türkiye'de güçlendiğine buna karşın Almanya ile İtalya'nın 1940 yılı itibariyle stoklarında sadece tahmini olarak 160 bin ton krom bulunduğu değiniliyordu. MEW'e göre Almanya 1941 yılı içinde ciddi anlamda krom sıkıntısı içine girecekti. Çünkü MEW, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan'daki pozisyonlarının 1941'de güçleneceğini umuyordu.¹⁵⁰ Bu arada ABD'nin krom taleplerinde önemli oranda artış vardı ve bu talepleri başka kaynaklardan yeterince karşılayabilmek çok olası değildi. ABD'den "Board Of Economic Trade" BEW, durumu İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'na ilettili ve İlgili Bakanlık da hemen onlara 100.000 ton satmayı kabul etti. MEW bu süreçte Türkiye kromunu ABD'ye iletirken kendi üzerlerinde yoğunlaşan sorumlulukları azaltmaya çalışıyordu.¹⁵¹ Hem de Türkiye kromu için yeni

¹⁴⁸ FO 837/1015 Turkey Chrome, 11 Temmuz 1940

¹⁴⁹ FO 837/1015 Turkey Chrome, 1 Ağustos 1940

¹⁵⁰ FO 837/ 1012 Turkish Chrome Ore 19 Haziran 1940

¹⁵¹ FO 837/1012 Turkish Chrome Ore 22 Haziran 1940

bir pazar anlamında ABD olağanüstü bir seçenektir. Fakat Türkiye, 8 Ocak 1940 Antlaşması'nın hükümleri gereği kromun İngiltere tarafından üçüncü bir ülkeye yeniden satışının yasaklanması konusunda bir müddet daha ısrar etti.

Bu arada ABD'nin 1940 yılı itibarıyla gereksinim duyduğu krom miktarı 420 bin tondur. Bunun büyük bir kısmını ABD çok uygun fiyatlarla Güney Afrika ülkelerinden sağlıyordu. Ama yine de ABD'nin artan askeri masraflarıyla orantılı olarak kroma olan ihtiyacı da artmıştı. Türkiye'nin 1940 yılı stoklarla birlikte toplam krom üretimi 250 bin tondur. İngilizler kendi ihtiyaçları için kendi denetimlerindeki yıllık 200 bin ton üretime sahip olan Rodos kromunu kullanıyorlardı. Londra, Türkiye'nin hala Almanya'ya ve onun uydu ülkelerine krom sevkiyatına devam etmesi halinde onu ihracatını bloke etmekle bile tehdit etmeyi düşünüyordu. MEW, bu dönemde bütün umudunu Türkiye kromunu Türkleri ikna etmek için dolar bazından satın alıp ABD'ye yeniden satışını yapmaya bağlamıştı. Bu konuda Türk tarafını ikna etmek gerekiyordu.¹⁵²

14 Eylül'de İngiltere'nin ABD'deki ticari yetkilisi Lord Lothian MEW'e, ABD'nin Türkiye kromunu almak konusunda giderek endişelendiğini bildirdi ve onlara yardım etmek için mümkün olan her tür adımın atılmasını talep etti. Lothian, son günlerde ABD'de Türkiye kromu meselesinin yeni bir aşamaya geçtiğini bildiriyordu. ABD Savunma Komitesi üyeleri fiyatı, sevkiyat sorunları ve ABD'ye gelene kadar kalitesi zarar görmüş olan Türk kromunu almak konusunda artık çok istekli değillerdi. Bunun için Lothian bir an önce bu sorunların İngiltere tarafından çözülmesi gerektiği konusunda Londra'yı uyarıyordu.¹⁵³ Lothian, 14 Eylül'de gönderdiği ayrı bir raporda ABD Hükümeti'nin gerek doğrudan gerekse özel sektör eliyle kıtaya krom yığma işinde istekli olduğunu da vurguluyordu.¹⁵⁴ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW yetkililerinde ise bu dönemde Türkiye'nin, İngiltere tarafından kromun tekrar satışına izin vermeyecekleri konusunda tereddütleri vardı. Zira yürürlükteki 1 Ağustos 1940 tarihli Türk-İngiliz Krom Antlaşması'na göre İngiltere'nin böyle bir hakkı yoktu.¹⁵⁵ En sonunda, ABD Büyükelçisi'nin Ankara'da Türk Hükümetiyle yaptığı yoğun görüşmelerinin ardından ve kısmen de, sevkiyat durumunu elinde tutan İngilizlerin sayesinde

¹⁵²FO 837/1012 Turkish Chrome Ore 22 Haziran 1940

¹⁵³FO 837/1016 Turkey Chrome To USA, 14 Eylül 1940

¹⁵⁴FO 837/1016 Turkey Chrome To USA, 14 Eylül 1940

¹⁵⁵FO 837/1016 Turkey Chrome To USA, 17 Eylül 1940

Türkiye, ABD'ye kromun yeniden satılmasını kabul ettive 100.000 ton krom ton başına 21 dolar olmak kaydıyla ABD'ye gönderilmek üzere Kasım ayından önce Türkiye'den ayrıldı. Hugessen, Ankara'dan nihayet Türk Hükümetinin ABD'ye İngiltere vasıtasıyla kromun yeniden satışını onayladıklarını Londra'ya müjdeliyordu. Bu arada Hugessen, Türkiye'ye sterlin gerekli olacağı için ödemeyi dolar yerine sterlin üzerinden yapmayı teklif edecekti.¹⁵⁶

1941 yılı Türk krom üretiminin satın alımlarıyla ilgili taraflar arası görüşmeler 1940 yılının sonunda başladı ve 1941 yılı Nisan ayına kadar da sonuçlanmadı. Bu süre içinde maden yükleme ve taşımacılık ile ilgili masraflar artmıştı. Türk tarafı 1 Ağustos 1940 anlaşmasının koşullarının yenilenmesi gereğini bildirip Alman baskısı ve artan üretim maliyetleri nedeniyle daha yüksek ücret talep ettiler. Türk tarafı İngilizlere ton başına 140 şilin önerdi ki bu, ABD para birimi olarak 23 dolara denk geliyordu.¹⁵⁷ İngiliz Ticaret Sekreteri bu rakamı çok fazla bulup itiraz ettiğinde Etibank şu anki durumun maden sahipleri açısından hiç kazançlı olmadığını söyleyip Alman işgali altındaki Fransa'nın 1940 Temmuz'unda tonuna 141 şilin teklif ettiğini ekledi.¹⁵⁸

İngiltere açısından ise durum farklıydı. Türkiye'nin 1940 üretiminden 90.000 tonluk stoğu hala ülkede barındırdıklarından istedikleri bu fark ürünlerin fiyatlarında hatırı sayılır bir artış anlamına gelecekti ve maliyet rakamları da Türkiye'nin iddia ettiği gibi aşırı yüksek değildi. Bu yüzden Türk tarafının fiyat artırmalarını anlamlı bulmuyorlardı. MEW'e göre Türkiye, Yugoslavya'da artan krom fiyatlarını kendisine örnek alıyor ve Almanya'nın fiyatı ne olursa olsun satın alma politikasını görüyorlardı. Türk tarafı "harika birer pazarlıkçı" olabilirdi ama MEW şu sıralarda Türkiye'nin Almanya'ya hiçbir şekilde krom teslim etmeyeceğini de biliyordu.¹⁵⁹ İngiliz Dışişleri Bakanlığının, bir Türk firmasının İtalya'ya 1350 ton kadar krom ihracatı yaptığına dair haberini Hugessen Ankara'dan yalanladı ve bu haberin yanlış olduğunu derhal Londra'ya bildirdi.¹⁶⁰

MEW tarafından Türkiye'de 1941 Ocak ayı itibarıyla 160.000 ton yeni ürün ve 90.000 ton stoktakiler olmak üzere toplamda 250.000 ton kromun varlığı tahmin

¹⁵⁶ FO 837/1016 Turkey Chrome To USA 4 Ekim 1940

¹⁵⁷ FO 837/ 1023 Turkey Chrome, 19 Ocak 1941

¹⁵⁸ FO 837/ 1023 Turkey Chrome, 19 Ocak 1941

¹⁵⁹ FO 837/ 1023 Turkey Chrome, 27 Ocak 1941

¹⁶⁰ FO 837/ 1023 Turkey Chrome, 4 Şubat 1941

ediliyordu.¹⁶¹ İngiliz Büyükelçisi kontratı sonuçlandırmak için, 1941 yılına ait olan tüm 250.000 tonu ve biriken stokları ton başına 120 şiline pazarlık etmesi için Londra'nın kendisini yetkilendirmesini istedi.¹⁶² 25 Şubat'ta ABD'den Board Of Economic Warfare yani BEW, ton başına 21\$ olmak üzere 100.000 tonluk iyi kalite metali ve artan 1941 fiyatlarındaki hisselerini almayı kabul ettiklerine dair Ankara'daki ABD Büyükelçiliği'ni bilgilendirdi. ABD,1941 yılı üretimi için 120 şilinlik fiyatın kabul edildiğini açıkladı ancak İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığıbu sırada 90.000 tonluk 1940 stoklarının, 1940 yılı fiyatı olan 105 şilin üzerinden satılmasının göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtiyordu.¹⁶³ Bu anlamda ilgili Bakanlığın yetkililerinden Davidson, ABD'lilerin bu "iyiniyetini" anlayamadığını belirtiyor ve işleri zorlaştırdığı için ABD'li meslektaşlarına öfkeleniyordu.¹⁶⁴

Ancak sonrasında, ABD'nin artan krom talepleri, Almanya için kromun önemi ve Türkiye'yi yatıştırmak için genel politik zorunluluklardan dolayı 120 şilinlik fiyatın kabul edilmesine karar verildi.27 Mart tarihinde Büyükelçi ise, Türklerin üretim maliyetlerinin %22 artmış olduğunu iddia etmelerine rağmen ton başına 115 şilini kabul etmeye hazır olduklarını belirten bir telgraf çekti. Üretimi, %5'lik bir hata payıyla 200.000 tonla sınırlandırmayı, 115 şilinlik fiyatı, %48'lik maden cevheri kadar konsantre olan mallar için de kabul etmeyi , %48'in altındaki ya da üstündeki her bir derece için 3 şilinlik bir değişimi kabul etmeyi kararlaştırdılar. MEW genel itibariyle bu tekliften memnundu çünkü tüm masrafları da kapsayan 115 şilinlik fiyat ton başına sadece 1şilin 6 peniye ya da 1940 stokları için 105 şilinlik ve 1941 üretimi için de 120 şilinlik bir temele denk geliyordu ki bunun kabullenilmesine karar verilmişti.¹⁶⁵ Buna göre 26 Nisan 1941'de Ankara'ya gönderilen bir telgrafla Büyükelçinin bu şartlarla anlaşmayı sonuçlandırması konusunda yetki verildi. Aynı gün İngiliz Ticaret Sekreteriile Eti Bank arasında ilgili anlaşma sağlandı¹⁶⁶ Hugessen Londra'ya anlaşma metninde "ürün" ifadesinden kaçındıklarını bunun yerine "1941 yılında İngiltere'nin alabileceği maksimum miktar" ifadesini yerleştirdiklerini bildiriyordu.¹⁶⁷ Hiç şüphesiz bununla İngiliz

¹⁶¹ FO 837/1023 Turkey Chrome , 8 Şubat 1941

¹⁶² FO 837/1023 Turkey Chrome , 14 Şubat 1941

¹⁶³FO 837/1023 Turkey Chrome , 14 Mart 1941

¹⁶⁴ FO 837/1023 Turkey Chrome , 22 Mart 1941

¹⁶⁵FO 837/ 1027 Turkey Chrome, 27 Mart 1941. Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol.I, p.606

¹⁶⁶ İlgili krom antlaşması Türkiye adına Etibank ile İngiltere adına Ankara'daki İngiliz ticaret danışmanının imzasıyla 26 Nisanda yapıldı. FO 837/ 1027 Turkey Chrome, 27 Nisan 1941

¹⁶⁷ FO 837/ 1027 Turkey Chrome, 29 Nisan 1941

tarafının amacı ilerde fiyatlar konusunda yapacakları pazarlık gereği kendilerini bağlamamak idi.

Haziran ayında Türkdışışleri Bakanlığı tarafından İngiliz Büyükelçisi Hugessen'e, Türkiye-Almanya arasında imzalanacak olan ticaret anlaşmasında kromun dâhil edilmeyeceğine dair kesin bir güvence verildi.¹⁶⁸ Menemencioğlu Papen'e 6 Haziran tarihinde, kromun yapılacak olan ticari görüşmelere dâhil edilmemesi koşulunu uzun uğraşlar sonunda kabul ettirmişti.¹⁶⁹ Alman Dışışleri Bakanı Ribbentrop bu duruma çok öfkelenecek ve kromun dâhil edilmediği bir durumda ticaret antlaşmasının ve Türk-Alman ilişkilerinin zayıflayacağına parmak basacaktı. Ribbentrop'a göre Türkler İngilizlerin etkisi altında kalmakla tarafsız davranmıyorlardı ve bu durum da Almanların gözünden kaçmıyordu. Görülüyor ki Alman Dışışleri Bakanı dolaylı da olsa Türkiye'yi tehdit etmekteydi.¹⁷⁰ İngiltere'nin önemli bir basın kuruluşu olan Times'ta da kromun ilgili antlaşmaya dâhil edilmeyeceği özellikle belirtiliyordu.¹⁷¹ 18 Haziran 1941 tarihli Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Alman ticaret görüşmelerinin başyöneticisi Karl Clodius, Eylül'de Ankara'ya gitti. Clodius, Ankara'dan Berlin'e 9 Eylül 1941'de yolladığı mesajında Türk müzakerecilerin krom ve bakır madeni satışı konusunda oldukça inatçı olduklarını ve bu madenlerin satışına ancak savaş malzemesi karşılığında razı olabildiklerini söylüyordu.¹⁷² Almanya'ya krom ihracı konusunda görüşmeler, 9 Ekim 1941'e kadar sürdü. Adı geçen tarihte de Ankara'da, Clodius Antlaşması diye bilinen Türk-Alman ittifakı imzalandı.¹⁷³

Türkiye bu anlaşma uyarınca Almanya'ya 31 Mart 1943 ile 31 Aralık 1944 tarihleri arasında 45 bin ton krom göndermeyi kabul ediyordu. Almanya, Türkiye'ye 18 milyon lira değerinde askerî malzeme göndermeyi kabul ederse, Türkiye de

¹⁶⁸ FO 371/ 30126/R 5924/G 7 Haziran 1941

¹⁶⁹ DGFP, Series D, Volume XII, Doc. No: 595, p.966, 6 Haziran 1941.

¹⁷⁰ DGFP, Series D, Volume XII, Doc. No: 607, p.985, 9 Haziran 1941.

¹⁷¹ "Turkish Negotiation With Germany", **Times**, 16 Temmuz 1941.

¹⁷² DGFP, Series D, Vol XII, Doc.No; 294, pp. 470-471, 9 Eylül 1941

¹⁷³ 29 Eylül de Menemencioğlu, Papen ve Clodius'a Almanya'ya 1943 yılından itibaren krom sevkiyatı olacağına dair söz verdi. Türk Dışışleri Bakanı mevcut Türk-İngiliz Antlaşması gereği 1943 yılından önce Almanlara bu sevkiyatı yapacağını üzülererek anlattı. Bolşevizmin yıkılmasını dört gözle beklediklerini belirten Menemencioğlu, Türk-İngiliz ittifakını ise "bir süsten başka bir şey değil" diyerek hafife aldı. Türkiye'nin Almanya ile 1943 yılından itibaren geniş çapta bir krom teslimatını içeren bir ticaret antlaşması yapacağına dair söz verdi. DGFP, Series D, Vol XII, Doc.No; 367, p.589, 29 Eylül 1941. Buna rağmen Almanların Türkiye'de sürdürdükleri ısrarlı görüşmeler yine 1942 yılında Türkiye'den krom sağlamaya dönük oldu. Türkiye bunu kabul etmeyince Almanya, Türkiye'ye gönderdiği bazı endüstriyel ve savaş malzemelerini kesip sadece krom ya da bakır ve pamuk şartına bağlamayı kararlaştırdı. DGFP, Series D, Vol XII, Doc.No; 374, p.602, 2 Ekim 1941

Almanya'ya 1943'te açıktan göndereceği 45.000 ton kromun yanı sıra aynı yıl aynı miktarda yine krom akışını, 1944'te de 90.00 ton kromun daha ihracını sağlayacaktı. Böylece Türkiye, Ocak 1943'ten Aralık 1944'e kadar geçecek süre içinde toplamda 180 bin ton krom göndermeyi taahhüt altına alıyordu.¹⁷⁴ Bu anlaşma, Almanya'nınyine de hoşuna gitmedi. Çünkü ona göre Türkiye, Almanya'nın krom isteklerini koşulsuz olarak hemen karşılamayı kabul etmeliydi.¹⁷⁵ Öte yandan anlaşma, İngiltere'nin de hiç hoşuna gitmemişti. İngiltere, Türkiye'nin bir kez daha ekonomik yönden Almanya'ya bağımlı duruma düştüğünü düşünüyordu.¹⁷⁶ Menemencioğlu, Hugessen'e ilgili antlaşmanın birer kopyasını gizli kalmak şartıyla verdi ve Almanya ile sürecin çok yavaş ilerleyeceğini söyleyerek Türkiye'nin Almanlarla yaptığı sözkonusu antlaşmanın uygulamasında kasti olarak sıkıntı çıkaracaklarını söyledi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Clutton ise İngiltere'nin Türkiye ile ilişkilerini kötüleştirmesinin sadece Almanya'nın işine yarayacağını düşünüyordu.¹⁷⁷ Bunun üzerine İngiltere ile ABD anlaşmayı engelleme çabasına girişti.

ABD'ninkrom tedarik pozisyonu 1941 Haziranı gibi çok kritik bir seviyeye ulaştı. Bu dönemde İngiltere, ABD'ye tonunu 22 dolardan 58.516 ton krom satmak için anlaştı. 1942 Şubat'ında ise ABD Hükümeti Türk tarafı ile görüşerek tonu 27 dolardan 233.000 ton olan Türkiye'deki bütün krom üretimini satın almayı üstelik gemi ve nakliye maliyetlerini de karşılamayı kabul edecekti.¹⁷⁸ Yalnız ABD'nin İngiltere ile yakın bir işbirliği içinde olmadan bağımsız bir şekilde Türkiye pazarına bu şekilde girişi MEW tarafından hiç hoş karşılanmayacaktı. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, İngilizlerin Türkiye'de bütün zorluklara rağmen, Almanya ve uydusu devletlere Türkiye'den bir ürün çıkışı olmaması adına girdikleri bu mücadelede ABD'nin İngilizlere danışmadan Türkiye'de satın alım işine girmelerinin ciddi zorluklar yaratacağı ABD Dışişleri Bakanlığı'na iletildi. ABD'nin Türkiye'de bağımsız olarak girişeceği ticaret, sınırlı sevkiyat sorunları yüzünden rekabeti

¹⁷⁴ DGFP, Series D, Vol XII, Doc. No; 390, p.626, 9 Ekim 1941

¹⁷⁵ Clodius'un Ankara'daki yardımcısı olan Hans Anton Kroll'a göre, Türklerin tutumu oldukça inatçıydı. Kroll, bu inatçı tutum karşısında çok şaşırıldığını yazmaktadır. Daha sonra da şunları belirtmektedir. "Türklerle birlikte çalıştığım altı yıla yakın süre içinde Türklerin her türlü antlaşmada bir açık kapı bulacak kadar usta olduklarını anladım. İtalya savaşa girdiğinde ortada açık antlaşma hükümleri olduğu halde savaşın dışında kalmayı da başardılar." Diyordu. DGFP, Series D, Vol XII, Doc. No; 402, pp. 645-647, 13 Ekim 1941.

¹⁷⁶ FO 837/1030 Turkish Chrome, 14 Ekim 1941.

¹⁷⁷ Antlaşmanın detayları için bkz; FO 837/1024 Turkey Commercial Relations With Germany, 17 Ekim 1941.

¹⁷⁸ FO 837/1036 Economic Blockade Vol II, 18 Şubat 1942.

artıracak ve bu da ürün fiyatlarının yükselmesine neden olacaktı.¹⁷⁹ ABD Dışişleri Bakanlığı ise bu uyarıyı dikkate almakla birlikte MEW'den süreçle ilgili daha yakın bir işbirliği talebinde bulunarak Türkiye'de ortak bir satın alım yoluna gidilmesi gerektiği yönünde cevap verdi.¹⁸⁰ 1942 yazında UKCC, ABD'li yetkililerle birlikte Türkiye'de ortak bir satın alım programı uygulamaya başlayacaktır.

8 Ocak 1940 tarihinde yapılan İngiliz – Türk – Fransız Krom Antlaşması 8 Ocak 1942'de sona erecekti. Her bir ülke antlaşmayı bir yıllık için yenileme opsiyonuna sahipti ve İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, 1941 sonbaharında Türkiye'nin en azından bir yıllığına Almanya'ya kromu reddetmesi için bu avantajı kaybetmemek istiyordu. ABD devlet departmanları, Türkiye'nin kendilerine krom satışı yapmaması durumunda bu ülkeye savaş malzemesi göndermeme meylindeydiler. Ancak İngiliz Hükümeti, ABD'lilerle aynı düşünmüyordu. İngiliz tarafına göre Almanya bu dönemde güçlü olduğu için ve Türkiye'nin istediği savaş malzemesi tedarikini sağlayabildiğinden Türkiye diplomatik çevreleri, Almanya'ya yöneliyordu. İngiliz Hükümeti, Türkiye'nin tamamen Almanya etkisi altına girmesi ve diğer uydu devletler gibi olması durumuyla ilgili tereddüt halindeydi. Bunun için yapılması gereken Türkiye'nin Almanya baskısına boyun eğmesini önlemektir. İngiliz- Türk- Fransız 8 Ocak 1940 tarihli Krom Antlaşması üç taraflı olduğu için Fransa'nın düşmesinden sonra antlaşmanın zayıf bir zemin üzerinde olduğu konusunda herkes genel olarak hemfikirdi.

10 Temmuz 1941'de İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull Hugessen, İngiliz Hükümeti'nin bu antlaşmayı erken bir tarihte yenileme niyetinde olduğunu Türk Hükümeti'ne belirtmekle görevlendirildi.¹⁸¹ 15 Temmuz'da Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri M. Menemencioglu'nun tavsiyesi üzerine Büyükelçi, Türk Dışişleri Bakanı M. Saraçoğlu'na 8 Ocak 1942'den başlamak üzere antlaşmayı bir yıllık daha yenileme teklifi içeren bir mektup gönderdi.¹⁸² Türk Dışişleri Bakanı, Hugessen ile görüşmesinde ilgili antlaşmayı yenilemeye oldukça hevesli görünüyordu ancak 1940'ta İtalya'ya ayırdığı 7 bin ton krom kadar Orta Avrupa'ya ihracat için de ayırma isteğine dair bir yanıt verdi. Hugessen antlaşmanın asıl amacının Almanya ve Alman müttefiklerine krom akışını önlemek olduğunu

¹⁷⁹ FO 837/1036 Economic Blockade Vol.II, 5 Şubat 1942.

¹⁸⁰ FO 837/1036 Economic Blockade Vol.II, 5 Şubat 1942.

¹⁸¹ FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 10 Temmuz 1941

¹⁸² FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 16 Temmuz 1941

hatırlatınca Türk Dışişleri Bakanı, Alman isteklerini reddetmenin Türkiye'yi çok sıkıntılı bir sürece dâhil edeceği konusunu tartışmaya açtı. İki diplomat arasındaki tartışmalar bu ekseninde sürdü. Hugessen'e göre Saraçoğlu, kromu Almanya'ya gönderme konusuna bağlanıp kalmış daha da ötesi rezerv olarak bir miktar krom ayırıp onu bir enstrüman şeklinde kullanmayı seçmişti.¹⁸³ Londra, bu gelişmelerden rahatsız oldu. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW, 1940 yılındaki tarafsız bir İtalya için yedi bin ton krom akışını kabul etmişti ama bu 8 Ocak 1940 Türk-İngiliz-Fransız Krom Antlaşması'nda yoktu ve bir örnek olarak ele alınmamalıydı. Bu nedenle İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından Büyükelçiden, Saraçoğlu'nun argümanlarının temelsiz olduğu yönünde Türk tarafına baskıda bulunması isteniyordu.¹⁸⁴

Bununla birlikte Türk Dışişleri Bakanlığı, kesin bir cevap vermeye gönülsüz görünüyordu. Bu arada 1941 sonbaharında Ankara'ya gelen Alman ticari yönetici ve baş müzakereci Clodius, Türk tarafına krom için güçlü bir şekilde baskı yapıyordu. İngilizlerin ellerine geçen raporlar yeni Türk – Alman ticari antlaşmasında kromun olduğunu gösteriyordu ve İngiliz Büyükelçisi, Türk tarafının bu durumu reddetmesinden tatminkâr değildi.¹⁸⁵ İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden, 23 Eylül'de Londra'da Türk Büyükelçisiyle görüştü ve İngiliz Hükümeti'nin kroma verdiği önemi vurgulayarak yardımını talep etti.¹⁸⁶ Anthony Eden anılarında “Bir Büyükelçiden bana yardım etmesini istediğim ilk durum budur.” diye yazacaktı.¹⁸⁷ Londra'daki Türk Büyükelçisi Aras'a “Türkler bizim askerlerimizi öldürsünler diye mi Almanya'ya krom satıyorlar.” diye sitemde bulunmayı ihmal etmedi ve İngilizlerin ellerinden geldiğince mühimmat yardımı yapacakları konusunda Aras'ı temin etti.¹⁸⁸

Sonunda 28 Eylül'de Türk Hükümeti 8 Ocak 1940 tarihli İngiliz-Türk-Fransız Ticaret Antlaşması'nı 8 Ocak 1943'e kadar uzatmayı kabul etti. Böylece Türkiye, bu süre içinde sahip olduğu bütün kromu Müttefik ülkelere satacak ve onların izni olmadan Almanya'ya krom satışı yapamayacaktı. Bu antlaşma, İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından yapılan en başarılı Öncelikli Satın Alım

¹⁸³FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 26 Ağustos 1941

¹⁸⁴ FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 27 Ağustos 1941

¹⁸⁵FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 6 Eylül 1941

¹⁸⁶FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 23 Eylül 1941, Ayrıca bkz; Hugessen **a.g.e.**, p.172.

¹⁸⁷ Eden, **a.g.e.**, p.249

¹⁸⁸FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 23 Eylül 1941.

Ticaretini olarak anıldı. Hatta Menemencioğlu'nun kendilerine 1940 yılının başında yaptığı krom antlaşmasının 20 yıllık geçerliliğe sahip olmasına dair teklifi ki o zaman bunu şiddetle reddetmişlerdi, tekrar tartışmaya bile açmayı düşündüler.¹⁸⁹MEW'e göre artık, 1942'de krom kıtlığı çekecek olan Almanya'nın çelik silah yapımını bile etkileyecek kritik bir konuma geleceği varsayıldı.¹⁹⁰

Diğer taraftan 1942'de Türk kromunun Almanya'ya gönderilmesinin engellenmesine rağmen 1943'deki ürünler için bir şey yapılamadı. Türkiye, 1942'den sonra savaş malzemeleri alımına karşı Almanya'ya yılda 90.000 ton krom sağlamaya dönük sözünü tutmaya açıkça niyetlendi. Nitekim Alman Ticari müzakereci Clodius Ankara'da görüşmelerine devam ediyordu. 9 Ekim tarihinde Türkiye ile Almanya arasında I. Clodius Antlaşması diye bilinen ticari bir antlaşma oldu. Müzakereleri yürüten Menemencioğlu Clodius'a Almanya'nın Türkiye'ye belli miktarda savaş mühimmatları göndermesi karşılığında Türkiye'nin de Almanya'ya yıllık 90 bin ton olmak üzere iki yıl boyunca krom gönderebileceğini söyledi. Yani, Almanya Türkiye'den 15 Ocak- 31 Mart 1943 arası 45 bin ton, 31 Mart 1943 ile 31 Aralık 1944 arası ise 135 bin ton krom alacaktı. Tabii ki bu, Almanya'nın Türkiye'ye sağlayacağı silah tedarikine bağlıydı. Yalnız Türkiye ancak İngiltere ile yapılan krom antlaşmasının süresi bittikten sonra yani 1943 yılından itibaren Almanya'yakrom göndermeye başlayacaktı. Fakat özellikle top çeliği imalinde kullanılmak üzere Almanya'nın 1942 yılında çok daha fazla kroma ihtiyacı vardı ve durum endişe verici bir safhaya girmişti. Bu nedenle Alman İktisat Bakanlığı'nın Yardımcı Bakanı olan Clodius, ihracatın daha önce başlamasını istedi. Türkiye bu müracata aldırış etmedi.¹⁹¹ Clodius daha fazlası için karşı tarafı ikna edemeyeceğini görünce durumu kabullendi.¹⁹²Böylece Almanya 1942 yılında Türkiye kromundan mahrum kalıyordu ama İngiltere'nin de elinde 1943 yılı ihracatını durduracak hiçbir imkân yoktu. Diğer yandan açıktır ki Türkiye'nin Almanya ile ticari ilişkilerini güçlendirmesi İngiliz çıkarlarına zarar verecek şekilde ayarlanmamıştı.

¹⁸⁹ FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 30 Eylül 1941

¹⁹⁰FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 28 Eylül 1941

¹⁹¹ Türk-Alman krom müzakerelerinin sona erdiği gece, Ankara'da uluslararası yemekli toplantıların yapıldığı oldukça şık olan Karpiç Lokantası'nda bir İngiliz gazetecisi Orkestradan "Chrome, Chrome, Sweet Chrome" parçasını çalmalarını istedi. Orkestra bu isteği yerine getirdikten sonra, repertuvarına şu parça ile devam etti. "I can't give you anything but love, baby." Bkz; Hugessen a.g.e., p.172.

¹⁹² Bu arada Türkiye, Almanya'nın İskenderun'da bir konsolosluk birimi kurmasına izin verdi. Bu dönemde Türkiye'de dikkate değer bir biçimde Almanların istihbarat ve propagandası çalışmaları görünürken Türk otoriteleri tarafından da alltan alta Müttefiklerin organizasyonlarının desteklendiği de aşikârdı. Kirk, **The War And The Neutrals**, p.352.

Türkiye'nin krom ihracatının savaş politikalarına bağlı olduğunu söylemeye artık gerek dahi yoktur. 22 Haziran 1941 tarihinde Almanya'nın Sovyet Rusya'yı işgal etmesi Türk Hükümeti'nde büyük bir memnuniyet yaratacaktı. Saraçoğlu, Papen'e "Bu sadece bir savaş değil bir Haçlı savaşıdır!" diyerek memnuniyetini ifade edecekti.¹⁹³ Nitekim 9 Ekim'deki I. Clodius Antlaşması'yla da Almanya'ya 90 bin ton krom sözü verilecekti. Almanya, bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın en başarılı dönemlerini yaşıyordu. Görülmektedir ki savaşın seyrinin Mihver ülkeleri lehinde devam ettiği bu süreçte Türkiye dengeleri çok iyi koruyarak hem Mihveri hemde Müttefikleri oyalamayı başarıyordu. Türkiye elindeki krom kartını iyi oynuyordu. Bu dönemde İngilizlerin şansı çok düşüktü ve Türkiye Mihverle de avantajlı bir pazarlık yapma peşindeydi. Bununla birlikte İngiliz Büyükelçisi, Saraçoğlu'ndan 1943 yılına kadar Almanya'yakesinlikle 90 bin ton krom ayırmayacağına dair bir söz aldı ama Saraçoğlu 1943 yılında uygun bir miktarda krom olursa Almanya'ya ihraç edeceğini söylemeden edemedi.¹⁹⁴ 1943 yılı için Almanya'ya vaat edilen 90.000 ton krom sözünün dışında ABD ve İngiltere istedikleri kadar Türkiye kromunu alabileceklerdi.

İngiltere, 1943 yılında Türkiye'nin Almanya'nın krom isteği karşısında zorlanacağını düşünüyordu. Lakin 1943 yılına daha vardı ve bu acil bir problem değildi.¹⁹⁵ Bunun için İngilizler, 8 Ocak 1943 tarihinden önce Türkiye'de mevcut durumdaki çıkartılmış bütün krom tedarikini bu ülkeden almaya çabalayacaklardı. Fakat tüm krom görüşmeleri sırasında İngiliz tarafının karşılaştığı en büyük güçlüklerden biri olan ulaşım yetersizlikleri kendileri açısından ciddi bir tehlike teşkil ediyordu. Ülkenin en büyük krom üretim merkezleri Anadolu'nun kuzeyi ile güneybatısıydı. İngiliz yetkililer için kromu buradan ilgili limanlara taşımak çok zordu. Özellikle Fethiye, Guleman, İskenderun, Mersin gibi maden havzalarında ortaya çıkan en büyük sorunlardan bazıları koordinasyon eksikliği, Türklerin "makul olmayan" davranışları, maden ocaklarının şartları ve bunların limanlara sevkiyatındaki sıkıntılar göze çarpıyordu.¹⁹⁶ Çoğu zaman da Türk Hükümeti olası Alman saldırısından kaynaklanan korkuyu bahane ederek bu sevkiyat işini yavaşlatıyordu. İkisi de ülkenin güneyinde olan Mersin ve İskenderun limanları İngiliz sevkiyatı için olanaklıydı. Lakin ülkenin demiryolları şartları ve liman

---

¹⁹³ Papen, **a.g.e.**, p. 479.

¹⁹⁴ FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 8 Ekim 1941

¹⁹⁵ FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 15 Ekim 1941

¹⁹⁶ FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 15 Ekim 1941

olanakları çok sınırlıydı. 1942 baharında Almanya'nın Türkiye'ye saldıracağına dair korkular durumu daha da kötü hale getirdi. Bu korku nedeniyle dikkate değer bir miktarda krom stoğu Marmara Denizi'nde bekletildi. Bu süreçte 16 Şubat 1942'de Ankara'da Papen, Menemencioğlu'nu Almanya'nın Türkiye'ye yapmakta olduğu savaş materyali teslimatının sadece ekonomik değil politik bir karşılığının olduğu konusunda ikna etmeye çalışıyordu.¹⁹⁷ Görüldüğü gibi Türkiye üzerinde Alman baskısı devam ediyordu.

Bu arada Almanya'nın giriştiği bir kampanya sonucu, 1941 yılında uluslararası tarafsızlık yasaları gereğince ABD gemilerinin Türkiye'den krom alması önlenmeye çalışıldı. Türkiye'deki krom şirketleri, temsilcileri ve İngiltere'deki ticari danışmanlar ulaşım zorluklarını önlemek adına ciddi bir çaba harcıyorlardı ve İngiliz Büyükelçisi Hugessen'in da bütün baskılarına rağmen 1941 Aralık ayına kadarki süreçte Türkiye'den samimi bir destek bulamadılar. Daha sonra dönemin Türkiye Ulaştırma Bakanı, Fethiye'de bulunan bütün kromu kaldırmak ve bunun için uygun gemi ayarlamak konusunda İngilizlere söz verdi. Buna rağmen somut bir gelişme sağlanmadı. Fethiye'deki iyi kalite 40 bin ton kromdan 6 bin tonu dahi Mersin'e taşınamadı.¹⁹⁸

Türkiye, 1941 Temmuzunda 1942 yılının bütün krom çıktısını Müttefiklere vermeyi ve maden ocaklarından limanlara taşımak konusunda destek sağlamayı sorumluluğu altına aldığı halde 1943 yılından önce maden ocaklarında yığın halinde bulunan geniş stokları buralardan yetersiz olanakları olan limanlara aktarmak konusunda başarılı olamadı. Türkiye bu aşamada İngiliz yetkililere yardım etme konusunda istekli görünüyordu ama yetersiz sevkiyat durumu ve onarım malzemelerinin eksikliği gibi nedenler şüphesiz ki çabalarını tehlikeye attı. İngiltere tarafından parası ödenen ve yüzde 48'i birinci kalite olan kromun hala büyük miktarlarda 1942 sonuna kadar Türkiye'den alınmadığı gözlemlenmişti. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, Almanya'nın kendi hakkını almaya başladığı tarihten sonra bile ilgili krom haklarını Türkiye'den kaldırmaya çabaladı. Bütün çabalara rağmen 1942 yılı içinde ancak 120 bin ton krom gibi bir miktar Türkiye'den İngilizlerce alınabildi.

---

¹⁹⁷ Papen, a.g.e., p.478.

¹⁹⁸ FO 837/ 1030 Turkey Chrome, 15 Ekim 1941

Bir de 1942 yılı içinde krom için ton başına ödenecek fiyat sorunu vardı. İngiltere, kromun uygun limanlara sevkiyatı nedeniyle Türkiye'ye dikkate değer teşvik oranları sunmaya hazırdı. Almanya ise bu dönemde Türkiye'yi ikna etmek adına ton başına 150 şilin öneriyordu. 22 Kasım 1941'de Menemencioğlu Ankara'daki İngiliz Ticaret Sekreterine, Türkiye'nin 31 Aralık 1941 tarihi itibarıyla var olan bütün krom stoklarını ve 1 Ocak 1942'den 8 Ocak 1943'e kadar tahminen 180-200 bin ton arasındaki kromu İngiltere için tonunu 140 şiline ayıracağına dair söz verdi. Türk Dışişleri Sekreteri'nin sunduğu ilgili taslak 14 maddeyi içeriyordu ve bu maddeler ulaşım konusu ve ödemelerle ilgili ayrıntıları içeriyordu.¹⁹⁹ Dahası kromun maden ocaklarından uygun limanlara teslimatını da "free on board" f.o.b, Türkiye yapacaktı. Bu düzenleme bu şekilde başarılırsa 1943 yılının başlarında Almanya'ya satılacak bir krom kalmayacaktı. Bunun için Menemencioğlu'nun teklifleri İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından hemen kabul edildi. 23 Aralık 1941'de bu çizgileriyle antlaşma iki ülke arasında imzalandı.²⁰⁰ MEW antlaşmadan çok memnun görünüyordu. Türkiye kromunu bir süre daha güvence altına aldığı için derhal Ankara'daki İngiliz Ticaret Sekreterini ve Hugessen'i kutladı.

Bununla birlikte bu süreçte devam eden Türk-İngiliz krom görüşmeleri İngiltere açısından yine de hayal kırıcı bir nitelik taşıyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı diplomatları ile giriştikleri uzun ve sonu gelmeyen tartışmalar ilgili İngiliz diplomatlar için tatminiye vermekten uzaktı. 12 Ocak'ta UKCC'nin Ankara'daki temsilcileri Londra'ya bu ülkedeki krom tedarik meselesinin çok can sıkıcı bir noktaya geldiğini bildiriyorlardı.²⁰¹ Bu görüşmeler 1942 yılı boyunca sürdü. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın amacı düşük kalite kromla ilgili kontratları düşük fiyatlardan yapmak üzerineydi. İlgili Bakanlık yani MEW, düşük kalite kromu yüksek fiyatlardan almak istemiyordu ama 1942 Mayıs'ı gibi anlaşıldı ki Türkiye kromu Almanların eline geçmesin diye nihayetinde İngilizlerce fiyatı ne olursa olsun satın alınması gerekecekti. 1942 Temmuz'unda Almanya'nın Türkiye'ye kromun tonu başına 270 şilin önermesi İngilizleri çığına çevirmeye yetti. MEW'e göre, Almanya'ya 1943 yılı içinde Türkiye'den özellikle iyi kalite 90 bin ton kromun

¹⁹⁹FO 837/ 1032 Turkey Chrome, 23 Kasım 1941

²⁰⁰ FO 837/ 1032 Turkey Chrome, 23 Aralık 1941. Bu arada 17 Mart 1942 de Ankara'daki Alman Büyükelçiliği Ribbentrop'a ısrarlı bir şekilde Türkiye'ye bir an önce silah ve cephane malzemelerinin akışını sağlaması gerektiği krom antlaşmasının bu şekilde uygulanacağını bildiriyordu. DGFP;Series D;Doc. No: 21, 17 Mart 1942.

²⁰¹ FO 837/1031 Financial Matters, 12 Ocak 1942

gitmesi demek İngilizlerin Türkiye’de giriştikleri önceden ve önleyici nitelikteki satın alım mücadelelerinin iflası demek olacaktı.Lakin mücadele MEW açısından zorluydu çünkü Almanya düşük kalite krom için bile Türkiye’ye fantastik fiyatlar öneriyordu.²⁰² Alman rekabetine karşı İngiliz hükümetinin 1943 yılında da, Türkiye ile yapmış olduğu krom antlaşmalarını güvenlik altına alma amacıyla bir hayli çaba sarf edeceği artık açık bir hale geliyordu. Türkiye ise görüldüğü gibi taraflar arasında istediği rekabet ortamını yaratıyor bundan kazanç sağlıyor ve oyunun kurallarını kendisi belirliyordu.

1941 Ekim’inde Menemencioğlu,Türkiye’nin Almanya’ya verdiği taahhütlerin Müttefiklerin krom gereksinimlerini etkilemeyeceği konusunda Hugessen’e garanti vermişti.²⁰³ Fakat öyle görünüyordu ki Almanya, Clodius Antlaşması gereğince kendisine söz verilen bütün kromu aldığıda geriye Müttefikler için çok az bir miktar kalacaktı.²⁰⁴ 8 Haziran 1942’deMEW, Türkiye’nin satmakta endişe duyduğu düşük kalite kromla ilgili yeni bir teklifte bulunması için Hugessen’e yazı gönderdi.²⁰⁵ Hugessen Menemencioğlu’na, Almanya’ya söz verilen miktarda yani 90 bin ton krom talebinde bulundu. Menemencioğlu konuyu İngiliz diplomatlarıyla tartışmak için oldukça istekli görünüyordu. Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ise 1943 yılında İngiliz tarafının kesinlikle Almanya’ya satılardan daha çok krom alacağı yönünde Hugessen’e garanti veriyor ve İngiltere ile yapılan krom antlaşmasının Türkiye için esas olduğunu vurguluyordu. Almanya’ya mühimmat koşulu ile krom verildiğinden Almanya koşulu yerine getirmediği sürece kendisine teslimat yapılmayacaktı.²⁰⁶ Ama Menemencioğlu, Türkiye’nin Orta Avrupa güçlerinden elde edeceği eczacılık ve diğer ithalat malzemeleri karşılığında bir miktar krom ayırmak zorunda kaldığını belirterek bütün krom miktarını İngilizlere söz vermedi.²⁰⁷

---

²⁰² FO 837/1044 Turkish Chrome, 21 Temmuz 1942

²⁰³ FO 837/ 1032 Turkey Chrome, Ekim 1941

²⁰⁴ 9 Ekim 1941 tarihindeki I. Clodius Antlaşması’na göre hatırlanacağı gibi Almanya Türkiye’den 15 Ocak- 31 Mart 1943 arası 45 bin ton, 31 Mart 1943 ile 31 Aralık 1944 arası ise 135 bin ton krom alacaktı. Tabii ki bu Almanya’nın Türkiye’ye sağlayacağı silah tedarikine bağlıydı. Öte yandan Ankara’daki Chrome Company’nin sahibi M. Ramsay, Türkiye’nin 1943 ile 1944 yıllarında önemli ölçüde krom üretemeyeceğini düşünüyordu. FO 837/1039 Turkey Chrome Ore, 4 Nisanve 5 Haziran 1942

²⁰⁵ FO 837/1039 Turkey Chrome Ore 8 Haziran 1942

²⁰⁶ FO 837/1039 Turkey Chrome Ore 13 Haziran 1942

²⁰⁷ FO 837/ 1039 Turkey Chrome Ore 10 Haziran 1942

1942 Temmuz'unda AlmanlarınTürkiye'ye ton başına 270 şilin önermeleri Türk Hükümeti'ni şüphesiz önceki fiyat olan 140 şilinden caydırmaya ve bununla ilgili fiyat artırımını konusunda görüşmelere sevk ettirecekti. Hugessen, Ankara'dan Etibank'ın 1 Ocak 1942-8 Ocak 1943 arasını kapsayan mevcut krom kontrat koşullarından sıyrılmaya çalışacağından korkuyordu. Özel maden sahipleri ise artık ürünlerin limanlara teslimatı konusunda artan ulaşım masraflarını bahane ederek açık bir gönülsüzlük gösteriyorlardı.²⁰⁸Açıktır ki Türkiye, taraflar arasında sıkı bir pazarlık süreci oluşturmak istiyordu. Bu noktadan sonra tartışmaların bu yöne doğru çekildiği izlenmektedir. Bu arada İngiltere 1943 yılını krom açısından güvenlik altına alabilmek için Türkiye'ye yeni bir anlaşma çağrısı yapmaktaydı. Öyle görünüyorkihem Müttefiklerden hem de Mihver tarafından savaş materyalleri elde etme peşinde olan Türkiye'nin niyeti iseİngiliz tarafı ile yapılması planlanan antlaşmayı geciktirmektir. Bu yüzden 1942 yılının sonlarına kadar bir antlaşma yapılamadı.

Krom, 1940 yılı başlarında Başbakan Churchill tarafından önceliklisatın alım yoluyla Mihver'e stratejik değeri olan ithal malların ulaşmamasını sağlamak için birtakım tedbirler hazırlamasını istediği UKCC'nin yakın planına alınmıştı. Öncelikli Satın Alım Programının en hayati ürünü kromdu. 1943 yılına kadar süregelen Türkiye'den krom satın alımı da bu program içine sokuldu. Lakin önemli Türk ürünlerinin Almanya'ya ulaşmasını engelleme amacını güden program, büyük ölçüde başarısızlığa uğradı. İngiltere 1943 yılına kadar Almanya'ya krom satışını önlemeyi başarsada Almanya'nın Türkiye pazarına girecek olmasından duyduğu korku nedeniyle Türkiye kromu için yüksek fiyat bedelleri ödemek zorunda kaldı. Türkiye, Clodius Anlaşması'yla üstlendiğisorumluluklara titizlikle bağlı kalırken İngilizlerle yaptığı ekonomi antlaşmalarından da hiç sapmadı.

Nihayetinde görülmektedirki 1943 yılına kadar Türkiye sahip olduğu krom materyali ile ilgili olarak taraflar arasında bir rekabet ortamı yaratıp kromun ton başına fiyatını yukarılara çekmeye çalışacak ve böylece karşılığında savaş mühimmatı ile ülkenin en temel ihtiyaçlarından olan endüstriyel gereksinimlerini karşılamaya gayret edecekti. Politik anlamda İngiltere'ye yakın bir tutum içinde olmasına rağmen gerek İngiltere'nin Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılamak konusundaki yetersizliği gerekse Almanya'nın bu dönem askeri anlamda parlak bir

---

²⁰⁸ FO 837/1049 Turkey Chrome General 13 Eylül 1942

tablo çizmesi nedeniyle Türkiye tabir-i caiz ise ateş hattında yürümek misali dikkatli davranmak bunu yaparken de kendi çıkarlarından asla ödün vermemek yolunda ilerleyecekti. Türkiye topraklarında gizliden gizliye yapılan bu “savaş” kabul edilmelidir ki Türk diplomasisinin eseridir.

3.4.2.KROM MESELESİNİN YENİDEN GÜNDEME GELİŞİ

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, Mihver ülkelerinin ekonomik savaş mekanizmasına Türkiye'nin en önemli katkısının krom olduğunu düşünüyordu. Bir alaşım elementi olarak kromun uçak yapımından paslanmaz çelik üretimine ondan çeşitli motor üretimlerine kadar çok geniş bir yelpazede kullanım alanı vardı. Bu anlamda ilgili Bakanlık Türkiye'den Mihver ülkelerine yapılan krom sevkiyatını adım adım izliyordu. Bu arada 31 Mart 1943'te Türk-Alman Clodius Antlaşması sona eriyordu.²⁰⁹ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın 1943 yılı başlarındaki asıl derdi bu antlaşmanın ya yenilenmesini engellemek ya da antlaşmayı zararsız hale getirip ona yeni bir şekil verdimektir. Bununla ilgili bir süre İngiliz-ABD üst düzey görüşmeler gerçekleştirildi. İngiliz ve ABD devlet departmanları arasında konuyla ilgili tedirginlikler had safhadaydı.²¹⁰

Hugessen, 1942 yılının 12 Eylül'ünde Londra'ya gönderdiği raporunda Almanya'yı temsilen Alman Krupp firmasıyla Türkiye'yi temsilen Etibank arasında Ankara'da devam eden Türk-Alman müzakerelerini endişeyle izlediğini ve gelişmelerin hiç de İngilizlerin lehine sürmediğini bildirecekti.²¹¹ Nitekim bundan biraz sonrayani 31 Aralık 1942'de Türkiye'ye 100 milyon Alman markı değerinde savaş malzemeleri sevkiyatı yapabilmeyi sağlayan bir Alman-Türk Kredi Antlaşması

---

²⁰⁹ 1943 yılında Almanya'nın Türkiye'den ithal ettiği krom toplam krom miktarının dörtte birine tekabül edecekti. Ayrıca Almanya sanayide çelik üretiminde kromun yanısıra manganizi de yoğun miktarda kullanarak kromdan tasarruf etmeye çalışıyordu. Ne varki Almanya'nın daha önce SSCB'den aldığı manganizi bu ülke ile savaşa tutuşunca artık alamaz hale gelmesi Almanya'yı Türk kromuna daha bağımlı bir duruma sokacaktı. Bkz; FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944, p.6.

²¹⁰ FO 371/ 37460/R49/49/44 2 Ocak 1943

²¹¹ FO 837/1049 Turkey Chrome General 12 Eylül 1942.

imzalandı.²¹² Bu savaş malzemeleri Alman ordusunun son on yıl kullandığı savaş malzemelerinin standardında olacaktı. Türkiye, Clodius Antlaşması'nın Liste 1'nde öngörülen bazı seçilmiş ürünlerinden her altı aylık periyodlarla bunun bedelini ödeyecekti. Bu ürünlerin miktarları ve değerleri Clodius Antlaşması'na göre atanan ortak bir Alman-Türk komisyonunca belirlenecekti.²¹³ Türk Dışişleri Bakanı daha sonra Hugessen'e kromun bu antlaşmada geçmediğine dair garanti verecekti.²¹⁴

Krom, savaşın başından sonuna kadar hem İngiliz hem de Almanlar açısından Türkiye'den tedarik edilecek ürünlerin içinde en yüksek değerde olmaya devam etti. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı bunu tabii ki daha ziyade Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında değerlendiriyordu. Yani asıl amaç Alman savaş ekonomisi adına bu kadar yüksek bir değer taşıyan ürünün Almanya ve uydusu ülkelere akışını durdurmaktı. Bu anlamda bilindiği gibi 1943 yılına kadar kromla ilgili İngiliz Önleyici Satın Alım Planları başarıya ulaşmıştı.²¹⁵ 8 Ocak 1940 Türk-İngiliz- Fransız Krom Antlaşması ve ardından iki yıl sonraki sözleşme Türkiye'nin bütün krom üretimini 8 Ocak 1943 yılına kadar İngiltere'ye tahsis ettirecekti.

Bu arada Clodius Antlaşması gereğince Türkiye 15 Ocak 1943'ten itibaren Almanya'ya büyük ölçüde krom sevkiyatına başlayacaktı. Müttefikler ise bu sevkiyatı ellerinden geldiği kadar engelleme ümidi içinde 1942 yılının sonlarından beri Türkiye ile bu ekseninde görüşmelerine devam ediyorlardı. 9 Ekim 1941 tarihli Clodius Antlaşması şartlarına göre, 15 Ocak- 31 Mart 1943 arasında Türkiye'nin Almanya'ya göndermesi gereken krom miktarı 45 bin tondu. Bunun karşılığında 55 milyon TL değerinde Alman materyalleri Türkiye'ye gönderilecekti. Bunun 18 milyon TL'lik kısmı kadar savaş materyali, 31 Mart 1943 tarihine kadar Türkiye'ye gönderildi. Almanya'ya 1943 yılında ek bir 45 bin ton ve 1944 yılında 90 bin ton krom sağlamayı öngören düzenlemeler yapıldı.²¹⁶ Müttefikler bu arada gönülsüz bir şekilde Almanya'nın Clodius Antlaşması'ndan kaynaklanan haklarını kabul etmek

---

²¹² FO 371/ 37460/ R128/49/44 5 Ocak 1943 İlgili Antlaşma Ankara'da Türk ve Alman üst düzey mali ve politik yetkililer arasında imzalandı. Alman Ticaret Uzmanı Herr Clodius bunun için Ankara'ya geldi. Türkiye aldığı krediyi özellikle krom karşılığında ve belli bir süre içinde geri ödeyecekti. Almanya'nın Türkiye'ye yaptığı silah sevkiyatı İngilizlerce şaşkınlıkla karşılandı. Bkz, Papen, **a.g.e.**, p.488.

²¹³FO 371/ 37460/ R128/49/44 5 Ocak 1943

²¹⁴FO 837/ 1050 Turkey Chrome And Chrome Ores 19 Şubat 1943

²¹⁵FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944, p.6.

²¹⁶ FO 371/37490/R 4127/G 6 Mayıs 1943

zorunda kalırlarken bu antlaşma dışında Türkiye'den Almanya'ya herhangi bir sevkiyatın yapılmasını engellemeye çalışıyorlardı.

1942 Ekiminde yeni Dışişleri Bakanı Menemencioğlu İngiliz yetkililere, Almanya'nın 18 milyon TL'lik savaş materyalini Türkiye'ye göndermediği sürece Almanya'ya 1943 ve 1944 yıllarında 135 ton krom sevkiyatı yapılmayacağını buna dair bir antlaşmanın olmadığını söyledi. Almanya itiraz etse de Türkiye'nin bu pozisyonda kalacağına dair söz veriyordu. Türk yetkililer bu dönemde sıklıkla İngiliz görevlileri teskin etmeye çalışacaklardı.²¹⁷ Türk yetkililerce defalarca Almanlarla yapılacak görüşmelerde krom üzerine tartışılmayacağı söylene de İngilizlerce görülen şeydu ki, Türk tarafı, silah ve çeşitli savaş mühimmatları karşılığında Almanya'ya 180 bin ton krom sevkiyatında bulunacaktı. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı bunu öfkeyle karşılayacak ve Türk Dışişleri Bakanlığı'nıdürüst olmamakla suçlayacaktı.²¹⁸ Türk diplomatlar ise bu dönemde inatla gerek savaş içinde gerekse savaş sonrası ülkelere yönelen bir tehlikeye karşı silahlanmaya devam ediyorlar ve İngilizlerle görüşmelerinde dikkatleri Almanya ve savaş sonrası dönem için ise Sovyetler Birliği tehlikesine çekiyorlardı.²¹⁹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 1942 yılı sonundaki değerlendirmelerine göre Türkiye 1943- 1944 boyunca elinden geldiğinde Almanya'ya krom satacaktı. İngilizlere göre Türkler bunu uygun fiyat koşullarında ve limitsiz bir şekilde aldıkları silahlar karşılığında bir nevi vicdan rahatlaması gibi yapıyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatları Türkiye'ye bu kadar silah sağlayamadıklarının da farkındaydılar.²²⁰

İngiliz otoritelere göre 1942 yazındaTürkiye, bütün krom üretimini açıklamıyordu. Türkiye tarafından açıklanmayan stoklarında yılın sonuna kadar epey miktarda kromun olması bekleniyordu. MEW'e göre Türk Hükümeti bunu yani kromu hem daha yüksek fiyattan Almanya'ya pazarlayabilmek hem de 1943 yılı için Almanya'ya verdikleri sözleri yerine getirmek adına yapıyordu. Buna göre İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı eğer 8 Ocak 1943 tarihine kadar üretilmiş olan ve üretilecek olan bütün kromu güvence altına alabilirse Türkiye, Almanya için verdiği sözler nedeniyle zorlanacaktı. Diğer yandan Hugessen, Londra'ya bildirdiği raporunda Almanya'nın Türkiye'ye kromun tonu için verdiği yüksek fiyatlar ve konu

²¹⁷ FO 371/37460/R 128/49/44 5 Ocak 1943

²¹⁸ FO 837/ 1050 Turkey Chrome And Chrome Ores 22 Ocak 1943

²¹⁹FO 837/ 1050 Turkey Chrome And Chrome Ores 30 Ocak 1943, Ayrıca FO 371/ 33313/ R 7176/24/44, 28 Ekim 1942

²²⁰ FO 371/ 33313/ R 8024/ 24/44, 26 Kasım 1942

ile ilgili olarak gösterdiği inanılmaz çabalar sonunda Türkiye'nin İngiltere'yi krom mevzusundan tamamen uzaklaştırabileceğine dair korkularını paylaşıyordu.²²¹ Bu nedenler yüzünden Eylül 1942'de İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından Türkiye'ye Almanya'nın önerdiği fiyat olan kromun tonu başına 270 şilin teklif verildi.²²²

Böylece İngiliz Hükümeti 1942 yılı 25 Eylül'ünde Türk Hükümeti ile bir antlaşma imzalayarak Türkiye'de stoklarda mevcut olan ya da yeni çıkarılmış bulunan bütün kromu 8 Ocak 1943 tarihine kadar geçerli olmak üzere satın almayı taahhüt altına aldı. 25 Eylül 1942'den 8 Ocak 1943 tarihine kadar geçerli olacak olan bu antlaşmayla İngiltere, Türk tarafının deklare etmediği bütün kromu da almayı amaçlıyordu. Bununla birlikte Türkiye'den 8 Ocak 1943 sonrası için şunlar istendi;

1) 9 Ekim 1941'de imzalanmış olan Clodius Antlaşması'nın yükümlülükleri gereği Türkiye'nin Almanya'ya 8 Ocak 1943 ile 31 Aralık 1944 arası göndereceği kromun her bir tonunun İngilizlere gönderilecek krom ile aynı kalitede olması ve her iki ülkeye de aynı hızda sağlanması konusunda Türk hükümetinin çabası. Bu anlamda iki ülke arasında eşitlik ilkesini göz önünde bulundurması gerektiği

2) Almanya'ya sevk edilecek yukarıda bahsi geçen kromun dışındaki çıkarılmış ve stokta bulunan bütün krom miktarının bahsedilen tarihler arasında İngilizlere ayrılması

3) Türk Hükümeti'nin İngilizlere krom satmayı reddetmemesi, krom ihracat lisanslarını açıklamaları ve ileride Almanlardan alınması planlanan savaş malzemesi karşılığında krom teslimatı ile ilgili her türlü sorumluluklarını İngilizlerle paylaşması isteniyordu.²²³

Ayrıca İngiliz Hükümeti, 1 Ocak 1945 tarihinden geçerli olmak üzere üç yıl süreliğine ya da şundan itibaren geçerli olmak üzere en az bir yıl süreliğine bütün Türk kromunun satın alınması ile ilgili de Türk tarafına teklifte bulundu. Bununla birlikte Başbakan Churchill, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na krom ile ilgili olarak Türk diplomatların çok baskı altına alınmaması gerektiğini bildiriyor ve kendisinin Türkiye ile ilgili politikasında hareket özgürlüğü istiyordu. Churchill'in "Ben Türklerin

---

²²¹FO 837/1049 Turkey Chrome General 13 Eylül 1942

²²² 270 şilin 70.30 TL'ye denk geliyordu. Fiyat kromun kalitesine bağlı olarak aşağı-yukarı 6 ila 8 şilin değerlerinde oynama gösterecekti. FO 837/1049 Turkey Chrome General 25 Eylül 1942

²²³ FO 837/1050 Turkey Chrome And Chrome Ores, 11 Ocak 1943. Ayrıca bkz; FO 837/1049 Turkey Chrome General 25 Eylül 1942. Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol II, p.529.

peşindeyim, sizin kromunuzun değil!” Diyerek çıktığı İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ise kromu Türklerin sadakatinde bir ölçüt şeklinde değerlendiriyorlardı.²²⁴

Menemencioglu, 11 Aralık 1942’de, 8 Ocak 1943 öncesi üretilmiş olan bütün kromun İngiltere’ye satışını onayladı. İngiliz görevlilerce maden ocaklarının, istasyonlarının ve limanların teftiş edilmesine de izin verdi. Türkiye’nin kromla ilgili başka ülkelere verdiği sözlere binaen 45 bin tonun ayrılmasını isterken kromun ulaşımı konusunda da İngilizlerle ortak çalışma sözü verdi. Bununla birlikte 1 Ocak 1945 sonrası için İngiliz Hükümeti’ne krom sözü vermedi. Ama öncelik hakkı tanınacağını belirtti. 21 Aralık 1942’de İngiliz Hükümeti bu şekildeki bir düzenlemeyi içeren anlaşmayı kabul etti.²²⁵

Bu şekildeki bir antlaşma yine de İngiliz tarafını oldukça memnun bırakmış olmalığı İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı Türk Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı mektubunda memnuniyetini birkaç kez tekrarlayıp duruyordu. Bununla birlikte İngiltere’nin eline geçen tüm avantaj bu kadar oldu. Aslında İngiltere’nin arzusu Almanya’ya hiçbir şekilde krom akışı olmaması ve bu ülkenin 1943 ile 1944 yılındaki tüm krom üretimini almak idi. Ama bu konuda Türk tarafını ikna etmek hiç kolay olmadı. Türk Hükümeti, 31 Mart 1943’te sona erecek olan Clodius Antlaşması’nın şartları yerine getirilmediğinde Almanların muhtemel tepkilerini öne sürüp ikna olmadı. Gerçekten de bu dönemde Almanya için birincil endişe silah sanayisinin hammaddelerinden biri olan krom kaynaklarını kaybetmemektir. İngilizlerin krom tedariği anlamında başka ve daha uygun kaynakları olmasına rağmen Almanya için Türk pazarı çok önemliydi.²²⁶

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ticaret Sekreteri, 1943 yılının ilk üç ayında krom fiyatları ile ilgili müzakereleri Ankara’da Türk Hükümeti adına Eti Bank ile gerçekleştirdi. İki taraf arasındaki ilgili müzakereler oldukça çetin geçti. İngiltere’nin bu süreçte bu konuyla ilgili olarak uğraşmak zorunda olduğu bir diğer sıkıntı şuydu ki Türkiye’nin elindeki kromun tamamının Mihver Avrupasına akmaması için satın alım gayreti içine giren İngiliz tarafı bu kromu bir de elinden çıkarmak zorundaydı. Çünkü İngiltere’nin kendisine yeterli gelen krom kaynakları vardı ve Türkiye

²²⁴ PREM 3/446/8, Churchill To Eden, 8 Ekim 1942, Ayrıca bkz, Churchill, **The Hinge Of Fate**, p.802.

²²⁵ FO 371/ 37460/ R 283/49/44 11 Ocak 1943. Ayrıca bkz; FO 837/1050 Turkey Chrome And Chrome Ores, 11 Ocak 1943.

²²⁶ Bu konuda Papen, anılarında Ankara’da kromla ilgili epey zorlu bir mücadele verdiğini anlatmaktadır. Bkz, Papen, **Memoirs**, p.475.

kromunu 1942 yılının Ocak ayından beri ABD'ye satıyordu.²²⁷ İki ülke arası Türkiye kromunun fiyatından kaynaklanan sürtüşmeler oluyordu ve ABD, Türkiye kromuna İngiltere'nin verdiği fiyatı vermediği için İngiltere, ABD'ye sattığı kromdan kromun kalitesine bağlı olarak önemli ölçülerde zarar etmekteydi.

Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye kromunun yalnızca Türk-İngiliz ilişkileri açısından değil aynı zamanda Türk-Alman ilişkileri açısından da bir mihenktaşı özelliği taşıdığını hatırlatıyor ve İngiltere'nin bu noktada nerede durması gerektiğinin hayli zor olduğunu ve endişelerini Hugessen'e bildiriyordu. İlgili Bakanlık, Hugessen'den muhakkak Türkiye'den Almanya'ya gönderilen krom Almanya'nın bu ülkeye gönderdiği mühimmat ve 1943-1944 krom üretimleri ile bunların satın alımları üzerine olan tüm görüşmeleri Londra'ya her on beşgünde bir ayrıntılı raporlarla bildirmesini istiyordu.²²⁸ Bu arada İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı eline geçen raporlara dayanarak, Türk Hükümeti'nin 1943 yılı için Almanya'ya söz verdiği iyi kalite kromun tonu başına 270 şilin alacağını söylüyordu. İlgili Bakanlığa göre Türk Hükümeti Almanya'nın isteklerini karşılamak için 1943 yılında da stokta bulundurduğu bütün krom miktarını açıklamaya yanaşmayacaktı. Onun için Türk Hükümeti ile fiyat üzerine olan tartışmaları daha da uzatmamak ve Almanya'nın verdiği fantastik fiyatları vermekte fayda vardı.²²⁹

Bu arada Ankara'da İngiliz tarafını temsilen Türk Hükümeti ile müzarekerleri yürüten İngiliz ticari temsilcisi, Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun elindeki kozları doğru şekilde doğru yerde oynamak konusunda oldukça zeki davrandığını ve hem Almanları hem de İngilizleri politik çıkışlarıyla elinde oynattığını bildiriyordu.²³⁰

Nihayet 16 Nisan 1943 tarihinde, Türk Hükümeti adına Etibank ve İngiliz Hükümeti adına İngiliz Ticaret Sekreteri, 8 Ocak 1943'ten 31 Aralık 1944'e kadar geçerli olacak yeni bir satış aktini Ankara'da kabul ettiler. Bu arada Almanya'dan sevkiyatı yapılacak mühimmat karşılığında Türk Hükümeti'nin bu ülke için belli bir miktar rezerv ayırması İngiliz tarafını hiç memnun bırakmadı.²³¹ Fiyat ise Almanya'nın da ödediği ton başına 270 şilindi. Ayrıca İngiliz tarafı, ilgili

---

²²⁷ FO 837/1050 Turkey Chrome And Chrome Ores, 21 Ocak 1943.

²²⁸ FO 837/1050 Turkey Chrome And Chrome Ores, 16 Şubat 1943.

²²⁹ FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 8 Nisan 1943.

²³⁰ FO 371/ 37461/R 3169/49/44 8 Nisan 1943

²³¹ FO 371/ 37461/R 3478/49/44 17 Nisan 1943. Ayrıca bkz; FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 16 Nisan 1943. Antlaşmanın İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı arşivindeki orijinal Fransızca kopyası için bkz; FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 10 Haziran 1943.

antlaşmanın ilk cümlesinde var olan “Satıcı, antlaşma yürürlükte olduğu süre içinde gerekli olduğunda kromun miktarını, kalitesini, yerini ve durumunu satın alıcı ülkeye bildirmekle sorumludur” şeklindeki koşulda “gerekli olduğunda” ibaresi yerine “her ayın ilk haftası” ibaresinin getirilmesini istedi. Bu durum Türk tarafınca kabul edildi. İngiliz Hükümeti ise bu antlaşmayı bunu 19 Mayıs’ta onayladı. 25 Mayıs 1943’te Hugessen, Türk Dışişleri Bakanı’na yazdığı mektubunda İngiliz Hükümeti’nin antlaşmayı onayladığını bildirdi. Ayrıca İngiliz Büyükelçisi, Menemencioğlu’na, İngiliz Hükümeti’nin, savaş malzemesi karşılığında Türkiye’nin Almanlar için rezerv ettiği bir miktar krom ile ilgili teessüflerini bildirmekten de geri kalmadı. Ve devam etti. “Artık açık bir hale gelmiştir ki iki hükümet Almanlara rezerv olacak krom ile ilgili ortak bir noktada buluşmamaktadır. Satın Alım Antlaşması’nın da bu konuda kesin taahhütler içermemesi İngiliz Hükümeti’ni endişeye sevketmektedir.”²³²Hugessen’e göre Türk Dışişleri Bakanı bu politik taktiği ile İngiliz tarafını avucunun içine almış durumdaydı.

Bu arada İngiltere’den Türkiye’ye büyük miktarlarda demiryolu ekipmanları sevkiyatı yapılırken Türkiye’den İngiltere’ye kromun çıkarılmasındaki ve taşınmasındaki güçlükler nedeniyle Müttefiklerin kullanımındaki limanlara ancak çok az krom akışı sağlanabiliyordu. 17 Haziran tarihine ait bir Ekonomik Savaş Bakanlığı raporunda bir krom havzası olan Batı Anadolu’da Fethiye ve çevresi ile Güneydoğu Anadolu’daki diğer bir maden havzası olan Guleman’dan Mersin limanına demiryollarındaki ve limandaki sorunlar yüzünden 13 Mart’tan itibaren hiçbir ürün taşınmadığı geçmektedir.²³³ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanı Mr.Cross durumu şu şekilde açıklamaktaydı: “Bizim Türkiye’ye sarfettiğimiz onca zorluk, paha ve emek sonucu getirdiğimiz demiryolları ekipmanları karşılığında ümid ederdim ki Türk yetkililer de bize en azından satın aldığımız kromu ülkeden çıkartabilmemiz için demiryolu araçları tahsis etme işinde biraz samimi davransınlar.”²³⁴ Şunu belirtmekte fayda var ki 1943 yılının ilk altı ayı boyunca Türkiye’den Müttefik limanlarına ulaşan krom miktarı 33.623 ton iken yine aynı zaman dilimi içinde Türkiye’den Almanya’ya ulaşan krom miktarı 12.210 tonda

²³² FO 371/ 37462/ R 4746 /G 28 Mayıs 1943. Ayrıca bkz; FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores,25 Mayıs 1943.

²³³FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 17 Haziran 1943.

²³⁴FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 18 Haziran 1943.

kalmıştır.²³⁵ Yani Türkiye açık bir fark ile Müttefiklere daha fazla krom sevkiyatı yapıyorken İngiliz tarafının şikâyetlerinin sonu gelmiyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, 1943 yılında artık Almanya'nın Türkiye üzerinde tehdit olasılığının düştüğünü İngilizlerin tüm Türk kromunun Almanların eline geçmemesi için satın almalarına gerek kalmadığını düşünüyorlardı. Lakin MEW'e göre ABD'nin hala büyük miktarda yüksek kalite kroma ihtiyacı vardı ve ayrıca İngiltere'nin de Türkiye'ye yaptığı satıştan cebinde kalan 3 milyon sterlini vardı. Bu artan para bu ülkeden başka türlü çıkartılamazdı kaldı ki ABD'nin bu krom hayli işine yarayacaktı.²³⁶

Bununla birlikte 1943 yazına doğru Türk limanlarına kromun yüklenmesi ile ilgili çeşitli zorluklar baş gösteriyordu. Haziran ayının sonunda yaklaşık 58 bin ton kromun sevkiyatı yapılamadığı için maden havzalarında kaldığı görülmekteydi.²³⁷ Bunun dışında 55 bin ton krom da çeşitli demiryolu istasyonları ile limanlarda farklı sorunlar yüzünden beklemeydi.²³⁸

Türkiye'de demiryollarının ve limanların farklı sorunlarının yanısıra stoklarda bekleyen kromlar zamanla aşındılar ve İngiliz yetkililer tarafından kromun maden havzalarından Mısır limanları yoluyla ABD'ye sevk edilmesi sürecinde ABD limanlarına varıncaya kadar bu kromların kaliteleri zarar gördü.²³⁹ Konuyla ilgili Ankara'daki İngiliz ticaret yetkilileri Etibank ile neticesi olmayan görüşmeler yaptı ayrıca düşük kalite kromun sevkiyatının yapılmaması ile ilgili de kurum uyarıldı. Lakin Ankara'daki İngiliz ticaret yetkililerinin Londra'ya gönderdiği raporlara bakılırsa Etibank konuyu çok dikkate almıyordu. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı yetkilileri Türk tarafının bunu kasıtlı olarak yaptığı asıl amaçlarının kromun İngiltere ve ABD adına ülkeden ayrılış sürecini yavaşlatmak olduğunu düşünüyorlardı. Ayrıca

---

²³⁵FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 26 Haziran 1943.

²³⁶FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 18 Haziran 1943.

²³⁷FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 28 Haziran 1943.

²³⁸ Bu arada bu tarz sorunların daha ağırını Anadolu'da Almanların yaşadığı ilgili Alman görevlilerin İstanbul'da aradı ardına toplantılar yaptıkları raporda not düşülmektedir. FO 837/1053 Turkey Chrome And Chrome Ores, 8 Temmuz 1943.

²³⁹İngiltere ABD'ye yaptığı Türk kromunun tekrar satışından hiçbir kazanç elde etmiyordu. Bu satışın amacı bilindiği gibi kromun Almanya'ya karşı uygulanan ekonomik abluka politikasının bir parçası olmasıydı. İngiltere bu tekrar satıştan bir miktar zarar bile ediyordu. Bu zarar sadece 1942 yılının başı için 100 bin sterlin idi. Yılın sonunda ABD'lilere devredilen krom miktarı arttıkça zarar 805 bin sterline çıkacaktı. İngiltere'nin Türk kromunu alabilmesinin koşulu da yine bilindiği gibi Türkiye'den yılda 1,3 milyon sterlinlik kuru meyve satın alımı yapmasına bağlanmıştı. İngilizler bu kuru meyve ithalatını da tamamen zarar bir nevi krom için rüşvet olarak nitelemelerine rağmen bunun politik öneminin farkında idiler. FO 371/37460/R 357/49/44 13 Ocak 1943

21 Ağustos 1943 tarihinde Etibank ilgili ülkeler tarafından 1942 Haziranından önce ülkeden çıkartılmayan krom için geçerli olmak üzere ihracat vergisini yüzde 3'ten yüzde 10'a çıkardı. Bu durum İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nı çıldırtmaya yetti. Çünkü İngiltere'nin bu tarihte satın alım yaptığı halde ülkeden çıkartamadığı bir teslimatı vardı. Bunun için de ödemesi gereken yüzde 7'lik artış aşırı bulundu. Lakin İngiliz tarafının asıl korkusu 1942 sonrası satın alımı yapılan krom için de aynı miktarlarda bir vergi artışı ile karşılaşma olasılıklarıydı.²⁴⁰ Bunu önlemek için de Türk Hükümeti'nden güvence istemek yoluna gidilecekti.

İngiltere'nin Türkiye'de krom konusuyla ilgili olarak bu dönemde karşılaştığı sorunlardan biri de bazı durumlardafarklı kalite kromların ayrı ayrı istiflenip sevkiyata hazır duruma getirilmesinin tamamen olanak dışı olmasıydı. Normalde krom kalite işleriyle ilgilenen Mr. Wardlaw'un Aralık 1943'te dört aylığına Kahire'ye gitmesi, Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği'ni ciddi şekilde sıkıntıya soktu. Kadro yetersizliği ile dikkat çeken Büyükelçilik kromun kalite sevkiyat vs. işleriyle ilgilenme konusunda sıkıntılar yaşadı. Alman ajanlarının cirit attığı Türkiye'de kromun sevkiyatı vs. konuları acil durumlarda telefon vasıtasıyla bile Türk yetkililer ile konuşup tartışmak mümkün olmuyordu. Nihayet 18 Mart 1944'te MEW, yüksek kalite kromun yeterli miktarda limanlarda olmayışı nedeniyle geçici olarak krom satın alımını durdurdu.²⁴¹

Almanya 1943 boyunca Clodius Antlaşması gereğince, Türkiye ile hiçbir şekilde pazarlık etmeden krom tedarikini sağlamaya devam etti. Almanya 31 Mart 1943'te 18 milyon TL değerindeki savaş malzemesinin bir kısmını vermek karşılığında kendisine 31 Mart 1943'e kadar tahsis edilen 45 bin ton kromun bir kısmını aldı. Bu arada 3 Kasım 1942'de Türk Hükümet yetkililerinin, Almanlarla yapılan krom-silah antlaşmalarına binaen, Almanların 31 Mart'tan sonra da krom alabilmek için bir an önce silah teslimatı yaptıklarına dair imalı konuşmalara dikkat çeken İngiliz Büyükelçisi Londra'yı uyarıyordu. Büyükelçiye göre Türk tarafı,

²⁴⁰ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW'in bu korkusunun nedeni; 1940 yılında Türk Hükümeti ile yapılan krom kontratında "free on board f.o.b." yöntemi geçerliydi. Yani kromun limanda satın alıcı devlete ait olan gemiye teslimi işine kadarki tüm sürecin ürünü satıcı ülkeye ait olması usulüydü ve buna göre zaten ürünü satın alan ülke tarafından ihracat vergisi ödenmemesi gerekirdi. Aynı şekilde 1942 sonrası satın alımlar için de f.o.b. yöntemi geçerliydi. Lakin Türk Hükümeti ürünü ülkeden çıkartamadığı için satın alıcı ülkeyi suçlayabilir ve ihracat vergisindeki artışları bu vakitten önce sevkiyatı olmamış ürünler için uygulamayı hak sayabilirdi. FO 371/ 37462/ R 7958/49/44,11 Eylül 1943. Ayrıca bkz; FO 371/37463/R 11174/G 4 Kasım 1943. Ayrıca bkz; Medlicott, a.g.e., Vol. II, p.530.

²⁴¹ FO 371/44078/R4357/18/44, 18 Mart 1944

Clodius Antlaşması'nın yüklenimleri dışında da Almanlara krom sevkiyatı yapıyor olabilirdi. Onun bu tahminlerine ABD Ankara Büyükelçisi Steindart'ta katılıyordu.²⁴² Clodius Antlaşması'na göre daha fazla krom teslimatı için belirtilen tarihten önce Almanya'nın Türkiye'ye zorunlu savaş malzemelerini göndermiş olması gerekiyordu. Bunu göndermediği için Türk Hükümeti'nin Almanların daha fazla krom sevkiyatı isteğini geri çevirme şansı vardı.

İngiliz- ABD baskısına karşı yeni bir Türk-Alman Ticaret Antlaşması 18 Nisan 1943'te imzalandı. Clodius Antlaşması'nın krom hükmü 31 Aralık 1943'e kadar uzatıldı. Böylece Almanlar, krom tahsisatlarına yasal bir temel olarak ek bir 9 ay daha kazanmış oldular.²⁴³ Bu durum Müttetikleri kızdırdı. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı Türk Hükümetine olan kızgınlığını Washington'a çektiği telgramda anlatırken artık yürütülen program olan Öncelikli Satın Alımın da çok da fazla işe yaramayacağını çünkü Almanya'nın kendileri için elzem olan malzemeleri rahatlıkla bu ülkeden alabildiğine dikkat çekiyordu. İlgili Bakanlık "Artık öyle görünüyor ki Türkiye'de Almanya'yı yıpratmak amacıyla yasal ya da yasal olmayan yollardan yaptığımız hiçbir satın alımların değeri kalmamıştır" şeklinde duygularını anlatırken hoşnutsuzluğunun zirveye vardığı ve kendilerine olan özgüvenlerinin önemli ölçüde azaldığı görülmekteydi.²⁴⁴ Bunun üzerine İngiliz ve ABD'li temsilcilere Türk Hükümeti'nin girişimiyle Türk Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden ve iş adamlarından, maden ocaklarından Almanya'ya gönderilecek kromun engelleneceği, sevkiyatın kasıtlı olarak geciktirileceğine dair birçok kez sözlü garantiler verildi. Türk diplomat Erkin, Almanya'nın Türkiye'ye sevkiyat yapabilecek durumda olmadığını bunun için de zaten anlaşmanın çok yavaş ve aksak yürüyeceğini belirtiyordu. Erkin, İngiliz Konsolos A.K.Helm ile görüşmesinde ilgili antlaşmasının bütün gizli detaylarını İngiliz ve ABD'lilerle paylaştığını söyleyecek ve İngiliz tarafının gönlünü almaya çalışacaktı.²⁴⁵

Daha 2 Aralık 1942'de Mr.Wardlaw ise, Clodius Antlaşması'nı zararsız hale getirmenin yollarını tartışmak için Etibank temsilcileri ile görüşmüştü. Wardlaw, Londra'ya yazdığı yazısında bu temsilcilerin ortaya koyduğu bazı fikirlerin oldukça kurnaz ve şeytani olduğunu belirtecekti. Etibank temsilcileri, 1943'ün ilk çeyreğinin

²⁴² FO 371/ 37460/ R 498/49/44 18 Ocak 1943

²⁴³ FO 837/1055 Turkey Relationships With Germany 5 Mayıs 1943

²⁴⁴ FO 837/1055 Turkey Relationships With Germany 3 Haziran 1943

²⁴⁵ FO 837/1055 Turkey Relationships With Germany 31 Mayıs 1943

Almanlar için değil İngilizler için tatmin verici olacağı hakkında Wardlaw'u temin etmişlerdi.²⁴⁶ Gerçekten de 15 Ocak-31 Mart arasında Almanya'ya yapılan krom sevkiyatı çok düşüktü ve bu periyotta sadece bin ton krom Alman destinasyonlarına ulaşmak için Türkiye'den ayrılmıştı.²⁴⁷

Aslına bakılırsa kış mevsiminin getirdiği şartlar nedeniyle maden ocaklarından limanlara miktar olarak çok az krom sevkiyatı yapılabiliyordu. Almanya'nın şanssızlığı 8 Ocak 1943'e kadar ki stoklardaki bütün kromun İngiltere'ye ait olması ve Almanların ancak yeni çıkacak üretime güvenmeye zorlanması idi.²⁴⁸ Buna mukabil 1943 yılının ikinci çeyreğinde Mihver Avrupasına giden krom miktarı epey arttı. Bu miktar Haziran sonuna kadar 13.500 tondur.²⁴⁹ Lakin ilk 9 ayda Alman limanlarına ulaşan ortalama olarak aylık gönderilen krom miktarı 3 bin ton iken bu rakam Kasım ayında 7.800 tona ulaştı. Aralık ayında ise 8.100 tondur. Bu artış İngiliz tarafının dikkatinden kaçmadı. Türk diplomat Cevat Açıkalın bunun tamamen geçici bir yükseliş olduğuna dair İngiliz tarafını teskin etmeye çalışacaktı.²⁵⁰

Almanya 17 Ekim 1943 tarihi itibarıyla, 100 milyon Alman markı değerindeki savaş malzemesinin hemen hemen tamamını Türkiye'ye teslim etmiş oldu. Bunun karşılığında Alman ticaret yetkilileri ile Etibank arasında 135 bin tonluk kromun Almanya'ya sevkiyatını öngören yeni bir kontratın 18 Ekim'de imzalanacağını Hugessen'e bildiren Menemencioğlu, İngiliz Büyükelçisi'nin telaşı karşısında onu yatıştırmak yolunu seçecekti. Menemencioğlu, Almanya'ya bu miktarı vermenin olanaksız olduğunu zaten de verilmeyeceğini sadece ulaşım ve

²⁴⁶ FO 837/1049 Turkish Chrome General 10 Aralık 1942

²⁴⁷ FO 837/1053 Turkey Chrome 3 Temmuz 1943 Ayrıca 8 Ocak-25 Nisan arası tarihlerde Türkiye'nin Almanya'ya sevkettiği krom miktarı 8 bin ton iken aynı tarihlerde İngiltere'ye sevkettiği krom miktarı ise 35 bin tondur. Bu durumda açıkça görülmektedir ki İngilizler açık ara birincidir. FO 371/47462/4432/G 5 Mayıs 1943

²⁴⁸ MEW diplomatları bu sırada Türkiye'den Almanya'ya krom akışını önlemek için kendi aralarında çeşitli senaryolar oluşturdular. Bunlardan ilki kromun üretimini yavaşlatarak diğeri ulaşımı engellemektir. Daha çok tartışılan görüş ise Almanya'ya krom akışını önlemenin en makul yolu olarak İngilizlerin maksimum miktarda kromu satın almaya çalışmasıydı. FO 371/ 37460/ R 571/49/G 44 21 Ocak 1943 Diğer bir yandan Türkiye'de özellikle son dönemlerde yükselen krom fiyatları ile ilgili olarak Türkiye'nin bunu Almanya ve Müttefikler arasındaki rekabeti artırarak daha fazla kazanmak amacıyla yaptıklarını düşünüyorlar ve ABD'lilerle yaptıkları yazışmalarda bu konuda ihtiyat sahibi olmak lüzumuna işaret ediyorlardı. Ama yine İngilizler, Türk tarafının krom politikasındaki tutumu karşısında kendilerini şaşkın ve kararsız görüyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne yazılan yazıda kendilerinin bu konuda nerede durmaları gerektiğinden tam olarak emin olmadıkları belirtiliyordu. FO 371/ 37460/R 1369/49/44 12 Şubat 1943.

²⁴⁹ FO 371/37462/ R 8435/G 7 Eylül 1943

²⁵⁰ FO 837/ 1058 Turkey Chrome Ore, 26 Şubat 1944

başka faktörleri ileri sürerek engel ve oyalama politikası uygulayacaklarını açıkça İngiliz Büyükelçisi'ne bildirdi.²⁵¹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Nichols, Menemencioğlu'nun bu sözlerini iyiniyet olmasına rağmen temelsiz bir güvence şeklinde nitelendirirken İngiliz Genelkurmayı, Türkiye'den Almanya için ayrılacak olan krom yüklü trenlere ya da gemilere sabotaj düzenlemeyi teklif ediyordu.²⁵² Bu nedenle demiryolu ile Balkanlardan Almanya'ya ulaşan krom yüklü trenlere Bulgaristan civarında Türkiye'nin tepkisinden çekinildiği için de Türkiye sınırlarından epey uzak bir noktada sabotaj için SSCB'den destek arayışına gidildi.²⁵³

Öte yandan 18 Ekim 1943 tarihinde Alman ticari yetkilileri ile Etibank arasındaki krom görüşmelerinde Alman yetkililerin aylık 20 bin ton krom isteği karşısında Türk tarafı aylık 7 bin tonu aşamayacaklarını 135 bin tonun tamamının tesliminin ise tahminen 1945 sonrasını bulacağına işaret ettiler. Bu haliyle de kontrat iki ülke arasında 25 Ekim'de imzalandı.²⁵⁴ Bu arada Türk Dışişleri Bakanı, İngiliz Büyükelçisi ile görüşmesinde yeni üretimden İngilizlerin payının artırılacağına Guleman'dan İngilizler için Mersin limanına krom sevkiyatına hız verileceğine vurgu yapıyor ve Almanlara gönderilecek miktar için ise her türlü engelin yaratılacağını tekrarlıyordu.²⁵⁵ Neticede 1943 yılı sonu itibariyle Türkiye'den Alman limanları için ayrılan krom tonajı yılın başından sonuna kadar ancak toplamda 46.783 idi. Ocak 1944 itibari ile Türkiye'den İngiliz limanlarına ayrılan krom tonajı ise bu rakamın dört katı kadardı.

1944 yılının başlarında Müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma planları nedeniyle bu ülkeye yaptıkları baskılar karşısında Türkiye yeni bir yol denedi. Bu yol Müttefiklerin uyguladığı baskıya karşı Türkiye'nin de baskı kullanarak cevap vermesi şeklinde oldu. Bu durumda Türk Hükümeti sahip olduğu önemli bir madeni yani kromu ön plana çıkardı. Bu dönemde İnönü ile birlikte Türk dış politikasını elinde tutan isim olan Menemencioğlu bu baskılara karşı atağa geçerek Almanya'ya

---

²⁵¹ FO 371/37463/ R 10285/G 18 Ekim 1943 Hugessen ise Türk diplomatlarının engel yaratma konusunda mahir olmalarına rağmen isterlerse eğer bu şartlarda kromu Almanya'ya gayet rahat gönderebileceklerine dikkat çekiyordu. Türklerin iyi niyetlerine tabi olmaktansa resmi yolların dışında sabotaj gibi etkili çözümler bulunmalıydı. FO 371/37463/ R 10299/G 18 Ekim 1943

²⁵² FO 371/37463/ R 10285/G 22 Ekim 1943.

²⁵³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Moskova'daki Büyükelçisi'ne hitaben yazdığı raporda Menemencioğlu'nu samimi ve dayanışmacı bir politikacı olarak niteleyen ilgili Bakanlık bundan sadece altı ay sonra aynı Türk diplomatı Alman yanlısı hatta Alman casusu olmakla bile itham edebilecekti. FO 371/37463/ R 10285/G 22 Ekim 1943

²⁵⁴ FO 371/37463/ R 11102/G 3 Kasım 1943

²⁵⁵ FO 371/37463/ R 10581/G 22 Ekim 1943. Ayrıca bkz; FO 371/37463/ R 11102/G 3 Kasım 1943

yaptıkları krom ihracatını artırıp Müttefiklere yaptıkları ihracatı azaltacak şekilde yeni bir politika benimsediler.²⁵⁶ Gerçekten de 1944 yılı Ocak ayı krom ihracat raporlarına bakılınca Türkiye’den Müttefik limanları için ayrılan kromun toplam tonajı 57.761 iken Almanya limanları için ayrılan toplam tonaj 54.575 idi.²⁵⁷ Türk Hükümeti bu şekilde Almanya’nın savaş ekonomisini güçlendirirken karşılığında ondan yeni silahlar elde etmeişine de baktı.

Bu durum İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nda büyük bir kızgınlıkla karşılandı. Clutton, Türkiye’nin derhal ABD ve İngiltere tarafından kendisine ambargo uygulanacağı şeklinde uyarılmasını istiyordu.²⁵⁸ Özellikle ABD, Türkiye’nin bu tutumundan infiale kapılmıştı. ABD Ankara Büyükelçisi Steindart, ABD’nin Kiralama ve Ödünç verme yoluyla Türkiye’ye verdiği bütün kredileri durdurma ve ciddi bir ambargo uygulanmasını düşündüğünü belirtiyordu.²⁵⁹ Hatta Roosevelt, İnönü’ye bir mektup yazarak Almanya’ya yapılan krom teslimatını protesto etmeyi düşünmekteydi. Ancak bu fikir ABD Başkanı’nın yazdığı taslak mektubun dilinin oldukça kibar olması yüzünden İngilizler tarafından kabul edilmedi. Zira İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nca bu eylemin, Müttefiklerin Türkiye’ye karşı genel politikaları anlamında sadece zararlı olduğu sonucuna ulaşıldı. Çünkü Türkiye böylece Müttefikler arasında görüş ayrılığı olduğu fikrine kapılıp bunun reklamını yapma fırsatı da kazanacaktı. Bir de bu durum Müttefiklerin zayıfladığı şeklinde bir algı da yaratabilirdi. Nihayetinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı Londra’daki ABD Büyükelçiliği vasıtasıyla ABD’yi kararından vazgeçirtip Türkiye’ye karşı politik olarak mesafeli durma tutumuna yani “political aloofness” devam etme yönünde bir karar aldı.²⁶⁰ Bunun yanısıra Türkiye Almanya’ya karşı krom ile ilgili tutumunda ısrar

---

²⁵⁶ FO 371/ 44078 /R 3826/18/44, 20 Şubat 1944. Almanya’ya gönderilen kromun artırılıp İngiltere’ye gönderilenin azaltılmasına gerekçe olarak Türk resmi makamları son dönemde kromu çıkartıp göndermekteki ulaşım vasıtalarından kaynaklanan yetersizliğe dikkat çekiyorlardı ve Almanya’nın bunu Türkiye’ye lokomotif ve vagon göndererek aştığını belirtiyorlardı. Tabii ki bu durumun sadece bir bahane olduğu İngilizlerin gözünden kaçmadı. Bkz. “Turkish Chrome For Germany, A Steady Increase”, *Times*, 8 Nisan 1944

²⁵⁷ FO 837/1058 Turkey Chrome Ore, 17 Şubat 1944

²⁵⁸ FO 371/ 44138/R 5275/ 919/44, 1 Nisan 1944

²⁵⁹ FO 371/44068/ R3918/7/G 44, 12 Mart 1944.

²⁶⁰ FO 371/ 44079/R 5151/18/ G /44, 28 Mart 1944 Roosevelt’in planına göre İnönü’ye hitaben yazılıp gönderilecek bu mektupta Churchill ve Stalin’in de yorumları olacaktı. Ne var ki Roosevelt’in kaleme aldığı taslak mektup Churchill tarafından oldukça kibar bulundu ve bunun Türk algısına göre Müttefiklerin zayıfladığı imajını doğurması tehlikesinin olduğuna dikkat çekildi. Bkz, Hull, *a.g.e.*, pp. 1371-1372

ederse Müttefikler tarafından,İngiltere ve ABD' den gelen bütün askeri ve sivil sevkiyatları durdurmak ile tehdit edilecekti.²⁶¹

Türkiye, Ocak 1944'te Almanya'ya sadece krom değil bakır, opium gibi Alman savaş sanayisi için elzem ürünleri de göndermişti. Aslına bakılırsa İngiliz devlet departmanları bu dönemde kendi aralarında Türkiye'ye sağlanacak krediler ve tedarik malzemelerinin oranı ile bu ülkeden satın alınacak daha geniş çaplı ürün konusunda savaşın başından beri bir anlaşmazlık yaşıyorlardı. 1944 başlarında resim bu şekilde ortaya çıkınca MEW, İngiliz Hazinesini ve Ticaret Bakanlığı'nı "Board Of Trade" BOT, suçlayarak Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın yerini almak ve Almanya'ya bağımlılığını azaltmak konusunda bu departmanların engel yarattığını söylüyor ve böylece suçun önemli bir kısmının bu durumda İngiltere'de olduğuna dair öz eleştiri getiriyordu. Zira İstanbul tramvayı yedek parça yokluğundan 1941 yılından beri çalışmıyordu. Türkiye ile ticaretin büyümesine engel olan devlet kurumları ise bunu ekonomik sebeplerden ve Türkiye'nin her an için Almanya'nın avucu içine girmesi korkusundan yapıyorlardı.²⁶²

Türkiye'nin kromla ilgili bu tutumu İngiliz basınında da geniş yer buldu. 4 Nisan 1944 tarihli Evening Standard yılda 4 milyon ton birinci sınıf çelik üretimi yapan Almanya'nın bunun için Türkiye ve Balkanlardan azami miktarda krom getirdiğini özellikle Türkiye'nin Almanya'yı bu anlamda desteklediğini yazıyordu. Makalede, Almanların SSCB'den geri çekilmeleriyle birlikte krom sağladıkları bir depo niteliğinde olan Nikopol'ü kaybettiklerine ve bu yüzden daha çok Türk kromuna önem verdiklerine dikkat çekiliyordu. Bunun bir diğer nedeni ise Almanya'nın Yugoslavya, Arnavutluk ve Yunanistan'daki krom rezervlerinin özellikle 1943 yılında çok defa sabotaja uğramış olmasıydı.²⁶³

İngiliz basını Almanya'ya Bulgaristan vasıtasıyla ulaşan kromun, özellikle bu dönemde İngiltere için büyük bir dezavantaj oluşturduğunu vurgulayıp Türkiye'den İngiltere'ye ihraç edilen kromun süreç içinde özellikle 1943'ten itibaren önemli ölçüde azaldığına dikkatleri çekiyordu. Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı krom satışının süreç içindeki gelişimi ön plana çıkartılıyor ve 1943 Ekiminde Türkiye'nin 180 bin ton kromu bir yıl içinde Almanya'ya sevk etme sözü verdiği hatırlatılıyordu. Türkiye'nin bunu kendisi için elzem olan savaş malzemesi ithali ve belli tarım

²⁶¹ FO 371/ 44138/ R 5275/919/44, 1 Nisan 1944.

²⁶² FO 371/44138/R 2084/G 8 Şubat 1944

²⁶³ "German Depends On Balkan Chromes", **Evening Standard**, 4 Nisan 1944

ürünlerinin ihracı karşılığında kabul etmek durumunda kaldığı da belirtiliyordu.²⁶⁴ Aynı zamanda Almanya'nın Türkiye'ye 100 milyon mark değerinde savaş malzemesi satışı için kredi açtığı ve bu kredinin mevcut krom antlaşmasıyla bir ilgisi bulunmadığına dair söylentiler İngiliz basınında geziniyordu. Türkiye bu kredi vasıtasıyla Almanya'dan büyük miktarlarda savaş malzemesi satın almayı başarmıştı.²⁶⁵

Türk-Alman ticareti İngilizlerin bu dönemde çok fazla gözüne batıyordu. 13 Mart tarihinde Clutton, Türkiye'nin bu zamana kadar bir müttefik olarak ele alındığını zira Mihver ile ticaret yapan Türk firmalarının kara listeye bile alınmadığını Türkiye'ye bu anlamda çok toleranslı davranıldığını, çeşitli tedarik malzemeleri göndererek Türk ekonomisini ayakta tutmak istediklerini belirtiyordu. Clutton, bütün bunların nedeninin Türkiye'nin bir gün yanlarında fiili olarak savaşa gireceğine dair inanç olduğunu itiraf ediyordu. Lakin artık anlaşılmıştı ki Türkiye, Müttefiklere askeri destek vermeyecekti. Clutton'a göre bu yüzden artık Türkiye'ye karşı daha açık, net ve kesin tavır alınmalı ve Mihver ile işbirliği devam ettiği sürece kendisine ambargo konacağı hatırlatılmalıydı. Hele Clodius Antlaşması'nı yenileyecek olurlarsa Etibank'ın dahi kara listeye alınacağı kendilerine belirtilmeliydi.²⁶⁶ Hugessen ise Türkiye'nin tarafsızlık politikasına devam ettiğini öyleyse bu ülkeye karşı tarafsız ülkelere uygulanan ekonomik savaş mücadelesi önlemlerine derhal geçilmesi gerektiğini bildiriyor, Clodius Antlaşması'nın imzacılardan biri tarafından 30 Nisan'a kadar feshedilmediği sürece otomatikman devam edeceğine dikkati çekiyordu.²⁶⁷

1944 yılının Mart ayında Alman ticaret müzakerecilerinin yine Ankara'da oldukları İngilizlerce hemen öğrenildi. Alman ticaret uzmanları süresi 30 Nisan'da dolacak olan Alman-Türk Ticaret Antlaşması'nı yenilemek amacıyla gelmişlerdi. Hugessen konuyla ilgili Türk Dışişleri Bakanı'nın ağızını aradı lakin ilgili Bakan önce durumu inkâr etse de sonra kabul etmek zorunda kaldı ve konuyu önemsizleştirme gayreti içine girdi. Menemencioğlu'na göre Almanya'ya bu defa "üzümden daha önemli bir şey gönderilmeyecekti."²⁶⁸ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bu açıklamalar hiç inandırıcı gelmedi. SSCB'nin Ankara Büyükelçisi de bu yöndeki

²⁶⁴ "Turkish Chrome For Germany, A Steady Increase", *Times*, 8 Nisan 1944

²⁶⁵ "Turkish Chrome For Germany, A Steady Increase", *Times*, 8 Nisan 1944

²⁶⁶ FO 371/44138/ R 3934/G 13 Mart 1944

²⁶⁷ FO 371/44138/ R 3934/G 13 Mart 1944

²⁶⁸ FO 371/44138/ R 5169 /G 1 Nisan 1944

bilgilerini Hugessen ile paylaşıyordu.²⁶⁹ Bu durum İngiliz devlet departmanlarını çileden çıkartmaya yetti. MEW, derhal ABD Dışişlerine Bakanlığı'na, Türk hükümetinin Almanya'ya yaptığı krom ve diğer stratejik malzeme satışını önlemek için bu hükümet üzerinde güçlü bir baskı oluşturmayı teklif etti. İnönü'ye hitaben yazdığı mektubu askıya alınan Roosevelt ise bu fikri kabul etti.²⁷⁰ ABD Dışişleri Bakanlığı, MEW'in Türkiye'ye gönderilecek silah ve diğer malzemelerin kesilmesine dair teklifine tam destek verdi.²⁷¹

Bu doğrultuda Hugessen'in Cevat Açıkalın ile yaptığı 23 Mart tarihli görüşmede Hugessen Türk Hükümeti'nin Almanya'ya dönük olarak artırdığı krom miktarını eleştirip Müttefiklerin bundan duyduğu hayal kırıklıklarını anlattı. Açıkalın ise, İngilizlerin 8 Ocak 1943 tarihine kadar Türk kromunu aldıklarını bu vakte kadar 325 bin ton krom elde ettiklerini hatırlattı. Bu noktada Hugessen parası İngilizler tarafından ödendiği halde halen teslimatı yapılmamış krom olduğunu ve bunu almak için girişilen çabaların başarısız kaldığını ekledi. Hugessen'e cevaben Açıkalın, Türkiye'nin Alman savaş ekonomisine katkıda bulunmak için krom göndermediğini vurguladı. Açıkalın hakeza Türklerin Almanlara gönderdiği kromun Almanlar tarafından Türkiye'ye gönderilen silah malzemelerinin zaten içinde olduğu yani Almanlar tarafından işletilip tekrar Türkiye'ye gönderildiğini belirtti. Ayrıca Almanların Türkiye'ye büyük bir miktarda demir yollarında kullanılan materyallerden gönderdiğini, aynı isteğin iki yıl önce Türkiye tarafından İngiliz ve ABD'lilere yapıldığını ama kabul edilmediğini hatırlattı.²⁷² İngiltere ve ABD, Türkiye'nin endüstriyel ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmışlardı.

Bu arada 7 Nisan 1944 tarihinde Hugessen - Menemencioğlu görüşmesinde Hugessen, Türk Dışişleri Bakanına Türkiye'nin Almanya'ya sevk ettiği kromun bir anlamda hesabını sordu. Müttefiklerin bu duruma bir son verilmesini talep ettiklerini belirtti. Menemencioğlu bu görüşmede İngilizlerin 1939 Ekiminde uzun vadede İngilizlere krom satmaya dair Türk tekliflerini reddettiklerini ve böylece Türk tarafını buna mecbur bıraktıklarını anımsattı. Açıkalın gibi Menemencioğlu da ayrıca Almanlara bu dönemde miktarı artarak satılan kromun yeni silah alımı karşılığında değil Türkiye'ye teslimatı yapılmış silahlar karşılığında verildiğini belirtti. Bunun

²⁶⁹ FO 371/44138/ R 5275 /G 1 Nisan 1944

²⁷⁰ Hull, **a.g.e.**, pp.1371-1372.

²⁷¹ FO 371/44138/ R 6156 /G 17 Nisan 1944

²⁷² FO 371/44079/ R 5571/ G 7 Nisan 1944

yanı sıra İngilizlerin şimdi bu isteklerinin bir tehdit olup olmadığını öğrenmek isteyince Hugessen'in cevabı, Türk- İngiliz ilişkilerinin ancak Türklerin adım atmasıyla yani Almanlara gönderdikleri bütün kromu kesmeleriyle iyileşeceği yönündeydi. Hugessen, Almanya'nın bu kromu savaş sanayiinde kullandığından Türkiye'nin bu davranışının düşmanca olduğunu ifade etti.²⁷³ Menemencioğlu, Türkiye'nin Almanya'ya sevk ettiği kromu kesmesi halinde İngiltere'nin bakır ve pamuk üzerindeki ambargoyu kaldırıp kaldırmayacağına dönük sorusuna ise Hugessen olumsuz cevap verdi. Bu üç ürünün birbirleriyle bir bağlantısının olmadığını ve bu ambargonun da zaten Türkiye'nin bu tarz davranışlarından kaynaklandığını yani Müttefik taleplerinin Türkiye tarafından karşılanmamasının ciddi sonuçlarından biri olduğunu yineledi.²⁷⁴ Menemencioğlu, Türk ekonomisinin bu şartlar altında zayıf düştüğünü belirterek Almanya'ya yapılan krom sevkiyatını kesmelerinin bir lüks olacağını ve ülkeyi daha da zor durumda bırakacağını açıklama gayreti içine girdi.²⁷⁵ Görülmektedir ki Müttefikler, savaş içindeki pozisyonlarının güçlendiği bir dönemde Türkiye üzerindeki baskıyı daha da artırma yanlısı bir tutum içindeydiler. Buna bir de başarısız sonuçlanan Türk-İngiliz askeri müzakerelerinin etkisi çerçevesinden bakılacak olursa İngiliz diplomatlarca Türk Hükümetinin ekonomik alandaki görüşmelerde inatçı bir tutum içinde olamayacağı varsayılmaktaydı.

Nihayetinde Türk Hükümeti, Müttefiklerden yönelen bu baskılar karşısında 10 Nisan'dan itibaren Almanya'ya krom ihracatını azaltıp Müttefiklere yeniden daha fazla krom göndermeye hazır olduğunu bildirdi.²⁷⁶ Müttefikler adına Hugessen Türk Hükümetine, durumdan memnuniyet duyduklarını ama Almanya'ya gönderilen krom miktarının hala Alman savaş ekonomisine katkıda bulunduğunu iddia edip bunun 10 Mayıs'tan itibaren daha fazla düşürülmesini istedi.²⁷⁷

İngiltere ve ABD bunla da yetinmediler ve 14 Nisan 1944'de Türk hükümetine ortak bir nota verdiler.²⁷⁸ Bu notada Türkiye'nin Almanya'ya sadece krom ihracatını değil Alman savaş ekonomisi açısından önem taşıyan bütün stratejik

²⁷³ FO 371/ 44079/R 5538/G 7 Nisan 1944

²⁷⁴ FO 371/ 44079/R 5544/G 7 Nisan 1944

²⁷⁵ FO 371/ 44079/R 5560/G, 7 Nisan 1944

²⁷⁶ Numan Menemencioğlu'nun Hugessen'e söylediğine göre Türkler artık Almanlara her ay sadece 4.200 ton krom göndereceklerdi. Bu, Almanya'ya yapılan krom ihracatını yarı yarıya düşürmek demektir. FO 371/44079/ R 5570/G 13 Nisan 1944

²⁷⁷ FO 371/ 44079/ R 5670 /G 7 Nisan 1944

²⁷⁸ FO 371/ 44089/ R 6830/101/G44 17 Nisan 1944

teslimatları durdurmasını istediler ve aksi halde Türkiye'yi bu ülkeler tarafından bir ekonomik ambargonun beklediğini belirttiler.²⁷⁹ Türk Dışişleri Bakanlığı'nın Almanların yerine ABD'den çeşitli silah malzemeleri alınıp alınamayacağına dair sorusu ise havada kaldı.²⁸⁰ Menemencioğlu Almanlara birçok ürün konusunda ihtiyaç duyduklarını Almanların Türkiye'ye yaptıkları teslimatı kesmeleri durumunda Türkiye'nin çok zor duruma düşeceğini acilen ihtiyaç duyduğu birçok ürünü alamayacağını yineledi. Hatta Papen'in Türkiye'yi bu yönde tehdit ettiğini de ekledi. Bununla birlikte Menemencioğlu, Türkiye'nin yabancı ülkelerle yaptığı hâlihazırdaki her türlü ticaret sözleşmesini incelemek ve bunlarla ilgili Dışişleri Bakanına rapor sunmak için bir büro kurulacağını söyledi ve İngiltere'nin bu büro başkanı ile irtibat halinde tutmak isteyip atayacağı birinin olup olmadığını sordu.²⁸¹ Menemencioğlu bu Müttefik baskıları karşısında yumuşak ve uyumlu bir tavır izlemekle birlikte direnmeye devam ediyordu.

Görülüyor ki Müttefikler Türkiye'yi bir anlamda çok zor bir duruma sokmak niyetindeydiler. Çünkü Türkiye, Almanya'nın göndereceği stratejik savaş malzemelerine şiddetli gereksinim duyuyordu. Bunların yokluğu Türkiye'de ciddi bir eksiklik oluşturacaktı. Diğer yandan Türkiye Almanya'ya krom göndermeye devam ederse Müttefikler Türkiye'ye ambargo uygulayacaklar ve bu durum Türkiye'yi yine çok zor bir sürece sürükleyecekti. Çünkü Türkiye Müttefiklerden petrol ithaline bağımlı durumdaydı.

Türkiye Müttefiklerin bu yoğun baskıları karşısında Müttefik taleplerini kabul ederek 21 Nisan 1944'te Almanya'ya ihraç ettiği bütün kromu durdurma ve diğer her türlü ihracatını da yarı yarıya azaltma kararını alıp bunu İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirdi.²⁸² Bu tutumda tabii ki savaşın seyrinin Müttefiklerin lehine gelişmesinin azımsanmayacak payı vardır. Zira Nisan 1944 te Kızıl Ordu Kırım'ı geri almıştı. Bunun yanı sıra Türkiye Almanya ile tüm ticareti kesmeyerek kendi acil gereksinim duyduğu yatırım malzemelerini Almanya'dan alabilmek umudundaydı.

²⁷⁹FO 371/ 44089/ R 6830/101/G44 17 Nisan 1944 . Hull, **a.g.e.**, p.1372

²⁸⁰FO 371/ 44089/ R 6829/101/G44 29 Nisan 1944

²⁸¹FO 371/ 44089/ R 6829/101/G44 29 Nisan 1944

²⁸²FO 371/ 44068/ R 6608/ 7/ G 44 25 Nisan 1944, Ayrıca bkz; Hull, **a.g.e.**, p.1372. Papen anılarında Türkiye'nin bu kararını uzun bir süreden beri beklediklerini çünkü Müttefiklerin Türkiye üzerinde bu konuyla ilgili olarak şiddeti gittikçe artan oranda baskı uyguladıklarını söylemektedir. Almanya'nın Türkiye'den aldığı krom Almanya'daki yüksek dereceli zırhlı silah ve mühimmat yapımında kullanıldığı için çok önemsenmekteydi. Bu durumda kromun kesilmesiyle Müttefiklerin umduğu gibi Alman savaş ekonomisi ve politikaları ciddi ölçüde olumsuz biçimde etkilenecekti. Bkz, Papen, **a.g.e.**, p.524.

ABD Büyükelçisi Steinhard ise Menemencioğlu'ndan savaş malzemesi adına Almanya'ya yapılan tüm teslimatların durdurulmasını bir kez daha talep etti. Ama Türk diplomatı bunu kabul etmeyerek direnmeye devam etti.²⁸³

Bu arada dönemin Türk basını Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı krom sevkiyatını tamamen kesmesinin Türkiye'yi finansal anlamda bayağı zor bir duruma soktuğuna işaret ediyor, bu durumda Müttefiklerin Türk kromunu alıp almayacaklarını soruyordu.²⁸⁴ İngilizler bu durumda 1944 yılı için Türk kromunun tamamını almaya hevesli idiler ama bir yıl sonrası için çok emin değillerdi. ABD ise 1944 yılının son 9 ayı içinde Türkiye'den en az 150 bin ton sert yumrulu krom siparişinde bulunacağını bildirdi.²⁸⁵ Ne var ki ne İngiltere ne de ABD Türk kromuna Almanya'nın verdiği fiyatı verebildiler.²⁸⁶ Her iki ülke de Türk kromunun fiyatını 1943 yılı fiyatları üzerinden almak istediler. Ve bunun ötesindeki fiyatı hiçbir şekilde kabul etmediler.²⁸⁷ Türkiye aradaki mali kayba katlanmak zorunda kaldı. Bu arada Türk diplomatları Almanya'nın yoğun baskısına maruz kaldılar. Papen, krom beklentisiyle teslim edilmiş olan malların ödemesine ilişkin Türkiye'nin ne gibi bir niyeti olduğunu sorunca Menemencioğlu Almanya'dan alınmış malların Türkiye tarafından nakit olarak ödemelerinin yapılamayacağını belirtti. Buna karşın Türkiye ödemeyi tarımsal ürünleri ile yapmayı düşünüyordu. Papen bunu şiddetle reddetti.²⁸⁸ Almanya'da da Türkiye'nin kromu kesmesinin yankıları derin oldu. Ribbentrop,

---

²⁸³FO 371/ 44068/ R 6608/ 7/ G 44 25 Nisan 1944

²⁸⁴ “Almanya'ya Krom Sevkiyatını Kestik”, **Tasvir-i Efkâr**, 21 Nisan 1944, Necmeddin Sadak, “Tarafsız Devletlerin Almanya ile Ticareti Meselesi ve Türkiye”, **Akşam**, 18 Nisan 1944. Ayrıca bkz; FO 371/ 44079/ R 6818/ G44 29 Nisan 1944

²⁸⁵ FO 371/ 44079/ R 6932 / G44 28 Nisan 1944. Ayrıca bkz; FO 837/1058 Turkey Chrome Ore, 30 Nisan 1944

²⁸⁶İngilizlerin krom satın alımı ile ilgili olarak Türkiye'de zorluk yaşamalarının bir diğer nedeni ise bu ülkedeki maden ocağı sahiplerinin sahip oldukları etkinlikti. Şöyleki, hükümetin koyduğu mevcut kurallar gereği bu maden ocağı sahipleri Etibank'ın rızası dışındaki bir alıcı kişi ya da firmaya ürün satmamaları gerekiyordu. Ama özel maden ocağı sahipleri bu düzenlemeye kulak asmadan daha fazla fiyat veren Alman özel firmalarına krom satışı yapıyorlardı. Türk hükümeti bu durumun ya farkında değildi yada görmezlikten geliyordu. Türk hükümeti ve Etibank üzerinde ciddi bir etkisi olan Müttefiklerin, elde ettikleri ürünleri hükümete deklare etmeyen özel firmalar üzerinde önemli oranda bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir. Savaş boyunca maden sahiplerinin Alman firmalarıyla bu şekilde çalışmaları görülmektedir. Lakin ABD temsilcilerinin Türk pazarına girişi ve daha yüksek fiyatlar teklif etmeleri bu firmalara cazip göründü. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı belgelerinde görüldüğü gibi özel maden firmalarının ABD piyasasına girme çabalarını Etibank onaylamış durumdaydı.

²⁸⁷ FO 371/44081/ R 16650 /18 /44 17 Ekim 1944 ABD liler talep ettikleri sert yumrulu yüksek kalite kromu başka kaynaklardan daha uygun fiyatlara sağlayabileceklerini bildiriyorlardı. FO 371/ 44080 / 10249/ 18744 30 Haziran 1944

²⁸⁸ FO 371/ 44080 / R 7588/ G44 13 Mayıs 1944

Papen'in Ankara'dan çekilmesini bile teklif etti.²⁸⁹ SonuçtaAlmanya, Türkiye'nin 18 Nisan 1943 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nı ihlal ettiği gerekçesiyle bu ülkeye silah malzemesi göndermeyi durdurma kararı aldı.²⁹⁰

Türkiye'nin kendisini o zaman savaş dışı yani “non-belligerency” şekilde tanımlama yapmasına rağmen uluslararası hukuk gereğince bir antlaşmayı tek taraflı olarak fesh etmesinin kabul edilemezliğini vurgulayan İngiliz Büyükelçisi Hugessen Londra'ya, Almanya'nın Türkiye'ye tepkisinin oldukça yumuşak olduğunu raporluyordu.²⁹¹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise gelişmeler karşısında mutlu ama hazırlıksızdı. İngiliz Kabinesi ve Genelkurmay Başkanlığı ile Türkiye politikası üzerine yazışmalar devam ediyordu ama tam olarak nasıl bir tavır takınılacağına dair bir türlü kesin bir karara varılamıyordu.

Türkiye'nin bu dönemde Almanya tarafından protesto edilmesi ayrıca Papen'in Almanya adına krom konusu nedeniyle Türkiye'den tazminat istemesi ve ülkenin ekonomik durumunun iç karartıcı duruma gelmesi üzerine Türkiye 10 Mayıs tarihinde Macaristan ile bir ticaret antlaşması yaptı. Bu ticaret antlaşmasında Türkiye'nin Macaristan'a krom, bakır ve çeşitli stratejik ürünlerin ihracı öngörüliyordu. Bu durum tabii ki İngiltere ve ABD'nin gözünden kaçmadı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Clutton vaziyeti “Menemencioğlu'nun her zamanki gibi vaadinden dönmesi” şeklinde açıklayıp Türk Dışişleri Bakanı'na olan güven eksikliğini vurguluyordu. Bu süreçte İngiltere ve ABD, Türkiye'nin Mihver ülkeleriyle yaptıkları her türlü antlaşmanın Müttefiklere verdiği sözden dönmek olacağındanve bunun kabul edilemeyeceğindenbahsederek ilgili antlaşmayı protesto ettiler. Türkiye ise bu durumda Macaristan ile yaptığı ticaret antlaşmasının bazı bölümlerini kaldırmak ve değiştirmek durumunda kaldı.

İngiliz devlet dairelerinin gözüyle bakıldığında Türkiye'nin Almanya'ya gönderdiği kromu 21 Nisan'da askıya alması ve Macaristan ile yaptığı ticaret antlaşmasının içeriğini boşaltması gibi gelişmeler bu ülkenin iyice Müttefiklere yaklaştığı izlenimini uyandırdı. Bunun için Mayıs ayı ortalarında İngiliz Genelkurmay Başkanlığı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türkiye ile yeniden askeri

---

²⁸⁹ Papen daha önce de yaptığı gibi Dışişleri Bakanı Ribbentrop'u sakinleştirip böyle bir politikanın Müttefiklerden başka kimsenin işine yaramayacağını Alman Bakan'a söylemişti. Ribbentrop'un Türkiye'yi tehdit etme fikrini ise Papen yine hiç uygun bulmamıştı. Hitler'de Papen gibi düşünüyordu. Papen, **a.g.e.**, p. 524

²⁹⁰ FO 371/ 44079/ R 6818/ G44 29 Nisan 1944

²⁹¹ FO 371/ 44080 / R 7606 / G44 14 Mayıs 1944

müzakerelere girip girmemeyi tartışıyordu. Türk diplomatlarla sonu gelmeyecek olan düzmece nitelikteki bir askeri görüşme maratonunun İngiliz diplomatlar açısından sıkıcılığı haricinde Türkiye'nin fiili olarak savaşa girecek olması duygusunun bile Almanya'yı Güneydoğu Avrupa'da daha çok sıkıştıracağı düşünülmekteydi. İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden ise savaşın seyrinin kendilerinden yana estiği bu dönemde Ankara'ya askeri misyon göndermenin Türk diplomatlarca bir zayıflık işareti olarak algılanacağını zaten kısa bir süre sonra koşulsuz olarak Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini bitireceğini öngörüyordu.²⁹² Lakin İngiliz devlet departmanları bununla ilgili kesin bir karar veremiyorlardı. Bununla birlikte Türkiye'nin Mihvere gönderdiği stratejik ürün akışının tamamen durdurulması yönündeki baskılarına devam ettiler.

1944 Mayısının sonlarına doğru, Türkiye ise Almanya'ya satışını durdurmak zorunda kaldığı krom materyalinin İngiltere'ye satışı ile ilgili görüşmelere bir an önce başlamak için İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na uyguladığı baskısını artırdı. Nitekim iki taraf arasındaki müzakerelerde fiyat konusu bir türlü aşılıyordu. MEW, 1943 yılı Türkiye krom fiyatlarının bile İngiltere'nin sömürge ülke fiyatlarının yüzde 200 fazlası olduğuna dikkati çekiyor en azından aynı kalite fiyatın dünya fiyatları bazında olmasını istiyordu. MEW satın alınacak olan kromun kalitesinin içeriğindeki cevher bakımından yüzde 46'nın altında olmaması f.o.b. ve vergi artışları da dâhil bütün masrafların ürünü satıcı ülkeye ait olması, ürün stok yerleri ve maden havzalarını teftiş haklarının olması gibi koşullarla Türkiye'nin talep ettiği yüksek fiyatları kabul etmeye yanaştı.²⁹³ Etibank ise bu durumda özel maden üreticisinin geri dökmek zorunda kalacağı elindeki 100 bin tonluk düşük kalite kromun fiyatının da İngiliz tarafınca ödenmesini talep etti. MEW ise Türkiye'nin elinde bu kadar stoğun olmasının kabul edilemez olduğunu zira zaten 1943 yılına kadar tüm Türkiye krom üretiminin İngiliz tarafınca satın alındığını belirterek Etibank'ın bu iddiasını inandırıcı bulmadı ve durumu Etibank'ın bir şantajı olarak değerlendirdi.²⁹⁴

Bu arada İngiliz Parlemantosunda Türkiye kromuyla ilgili soruları yanıtlarken İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, 1944 yılı sonuna kadar Türk kromunun hepsini alabilmelerini sağlayacak bir kaç teknik sorunu bugünlerde Türk tarafıyla müzakere

²⁹²FO 371/ 44089/ R 7630 /10 /44, 15 Mayıs 1944

²⁹³FO 371/ 44080/ R 8938/G 5 Haziran 1944

²⁹⁴FO 371/ 44080/ R 8981/18/44, 10 Haziran 1944

ettiklerini ve Almanya'nın aradan çekilmesiyle sevkiyat sorununun da düzeldiğini bildiriyordu.²⁹⁵ Lakin işin içeriği çok öyle değildi. Zira Temmuz ayının sonlarında Ankara'daki İngiliz Ticaret Sekreteri Etibank ile münakaşaya devam ettiklerini bu sürecin yılın sonunu dahi bulacağını haberliyordu.²⁹⁶ Etibank'ın Haziran ortalarında İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'na yazdığı mektupta İngiliz tarafının fiyat artışlarını kabul etmediğinde Türkiye'deki özel maden ocağı sahiplerinin iflas edeceğine vurgu yapan sözleri İngilizlerce hiçbir şekilde yankı bulmadı.²⁹⁷ Zira MEW, Türkiye kromunu ekonomik olmayan fiyatlarla destekleyip üretimi artırma derdinde değil daha ziyade politik bir zeminde satın alıcı ülke konumundaydı. Ne varki İngiltere ve ABD 1944 yazı boyunca aralarında yaptıkları görüşmelerde Türkiye kromunun bir yıl sonraki üretime kadar satın alınması, zararın eşit paylaşılmasına dönük kendi aralarında anlaşmayı başarsalar da bu ikilinin Etibank ile fiyat konusunda uzlaşması mümkün olmadı. 1944 yılı sonuna doğru MEW dökümanları hala Etibank ile İngiliz – ABD Ticaret sekreterlerinin münakaşalarının devam ettiğini ve bir türlü sonuca ulaşamadıklarını raporluyordu.

Nihayet denilebilir ki Türkiye, Almanya ile Müttefiklerin “krom savaşında” gönülsüz bir savaş meydanı olmakla birlikte politik olarak bir anlamda ateş hattı olan bu arenadan ekonomik anlamda önemli bir kazanç elde etmiş ve üstelik seyri kendisi belirlemiştir.²⁹⁸ 1943'ten önce Almanya'ya krom satmadığı gibi, bu süreçten sonra da Müttefiklere, Almanya'ya ihracat yapmalarını imkânsız duruma getirecek ihrac izinleri vermeye yanaşmamıştır. Nitekim bu durum, 18 Nisan 1943'te imzalanan İkinci Clodius Anlaşması ile sessiz sedasız onaylanmıştı.²⁹⁹ Türkiye bu süreçte Almanların en çok ihtiyaç duydukları maddeleri çekinmeden onlara sağlama görüşündeydi. Türkiye, anlaşmanın imzalanmasını izleyen on dört ay içinde yani 1944 yılı Mayıs'ına kadar Almanya'ya 40 milyon lira tutarında stratejik değeri olan mal ihracatını kabul etmişti. Görülüyor ki Türkiye özellikle krom ve diğer iktisadi konularda esnek bir denge politikası takip ederek iki rakip ülkeyi de bir anlamda idare etmeyi ve üstelik bundan kazanç sağlamayı da başarmıştı.

Anette Baker Fox,'e göre:

²⁹⁵ FO 371/ 44080/ R 9888/18/44, 23 Haziran 1944

²⁹⁶ FO 371/ 44080/ R 11622/18/44, 26 Temmuz 1944

²⁹⁷ Mektupta kromda ton başına 1944 yılı için fiyat artışlarının değişen enflasyon şartlarına bağlı olduğu ve ulaşımdan işgücüne harşeyin pahalılaştığı vurgulanıyordu. Bkz; FO 371/ 44080/ R 13402/18/44, 28 Ağustos 1944

²⁹⁸ Lenczowski, **a.g.e.**, p. 141.

²⁹⁹ İkinci Clodius Antlaşması Türkiye'nin Almanya'ya yün ve bitkisel yağ satmasını öngörüyordu.

“Askerî terazi birbirlerine karşı güçler arasında sallantıdayken ve kimin kefesinin daha ağır basacağı anlaşılmadan Türkiye, karşıt gruplardan biriyle yapılan ittifakla, küçük bir devletin, âdeta tekelinde tuttuğu stratejik değeri olan bir hammaddeyi pazarlık konusu haline getirip bundan yararlanabileceğini göstermiştir. Savaşın akışını değiştirebilecek olan bu ticareti gerçekleştirirken herhangi bir korkunun içine düşmeden bu fırsatın sağladığı tüm avantajları elde etmeye çalışmıştır.³⁰⁰”

Gerçekten de Türkiye birbirine düşman iki blok ülkeleri ile krom üzerinden uyguladığı bu esnek denge politikası sayesinde etkin bir duruma gelmişti.

Bu dönem Türkiye’de ekonomik politikalar tabii ki önce Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve onun rızasıyla Numan Menemencioğlu tarafından belirleniyordu. Lakin sahnede beliren aktörler Menemencioğlu ile Saraçoğlu idi. Her ikisi de bu politikaları rasyonel bir zeminde yürütüyorlardı. Onların bu şekilde davranmasının nedenleri vardı. Bunların başında İngiltere'nin, Türkiye'nin bütün ihtiyacını karşılama imkânının olmayışı idi. Almanya ise, ancak kendi istediğini aldığı anda, Türkiye'ye gerekli olan malları verebilirdi. Türkiye, sahip olduğu stratejik ürünleri, Alman mamullerini elde etmek için, Almanların ağızlarını sulandırmak amacıyla kullanmaya çalıştı. Bu politika, bir yandan Türkiye'nin maden kaynaklarının tümüne sahip olma ya da dilediği gibi kullanma yeteneğini elinden alma konusunda Alman hükümetinin beslediği niyetleri ortadan kaldırmaya yaradı. Diğer yandan ise İngiliz Dışişleri Bakanlığı politikacılarını aşırı öfkelenmek pahasına fiili savaşın dışında kalırken krom konusunda bu şekilde tavır alarak etkin tarafsızlık politikasını uygulamayı başardı. Son olarak, bu politika ülkenin önemli ihracat ürünlerinin fiyatlarını belirli bir düzeyde tutmaya da yardım etti.

3.5.ÖNCELİKLİ SATIN ALIM PROGRAMLARI

3.5.1. İNGİLİZ ÖNCELİKLİ SATIN ALIM PROGRAMI

Öncelikli Satın Alım Programı, İngiltere tarafından İsveç, İsviçre, Portekiz, İspanya, Türkiye gibi ülkelerde, Almanya’ya karşı yürütülen ekonomik abluka programı kapsamında uygulamaya sokulan bir programdır. Asıl amaç düşmanı ihtiyacı olan materyallerden mahrum bırakmaktır. Bir diğer amaç ta Müttefiklerin

---

³⁰⁰ Annette Baker Fox, **The Power Of Small States Diplomacy In World War II**, Chicago, The University Of Chicago Press, 1959, p.20

önemli savaş materyalleri ile ilgili belli stoklar oluşturmasını sağlamaktır. Buna göre bu program, İngiltere daha sonra da ABD ile Sovyetler Birliği'nin de Müttefikler safında savaşa girmeleriyle Müttefiklerin, bu ülkelerin Almanya tarafından önceliğe sahip olan belli bazı ürünlerini Almanya'dan önce elde etme esasına dayanmaktaydı.³⁰¹ Bunun için Almanya'nın bu ülkelere verdiği fahiş fiyatlar baz alınmıyor ve Almanya'dan önce harekete geçiliyordu.

Özellikle Akdenizin iki ucunda bulunan İspanya, Portekiz ve Türkiye gelişmemiş ve fakir ülkeler olarak Alman yayılmasına uygun olmakla birlikte ekonomik savaş mücadelesi anlamında da Almanya'nın çok önemli gereksinimlerini karşılıyorlardı. Demir, kalay, bakır, demir alaşımları, krom gibi maden yataklarına sahip olmalarının dışında Alman ekonomik savaş mücadelesi için çok son derece önemli olan tekstil ürünleri, yağ, deri ve türevlerini Almanya ve onun uydusu altında olan kıta Avrupası için sağlıyorlardı.³⁰² Özellikle Türkiye'de 1930'larda ekonomik anlamda artan Alman etkisi Türkiye'nin dış ticaretinde yüzde doksana varan bir oranda kliring antlaşmaları yoluyla Almanya'ya bağımlılık içindeydi.³⁰³ Almanya ve etkisi altındaki ülkelere yapılan bu önemli materyal akışını durdurmakla görevlendirilen ekonomik savaş mücadelesi uzmanlarına, İngiltere ve ABD askeri yönetimi tarafından, bu ülkelerin tarafsızlıklarını tehlikeye atarak Almanya safına katılmalarına neden olacak hiçbir şeyin yapılmaması yönünde talimat vermişti. Bu ülkeler doğrudan Mihver saldırısı altına girecek olurlarsa durum Müttefikler için bir felaket olurdu. Bunun için ekonomik savaş mücadelesini yürüten uzmanlar ip üzerinde yürür gibi dikkatli ve temkinli davranmak durumundaydılar.

Türkiye'de öncelikli satın alım kapsamında en fazla dikkati çeken ürün kromdu. Ama kromun dışında zeytinyağı, tiftik, yün, palamutta bu kapsamda ele alınıyorlardı. Yani bu program Türkiye'deki ekonomik savaş mücadelesinin çok

---

³⁰¹ Öncelikli Satın Alım Programı “ Preemptive Purchase Programme”, Birinci Dünya Savaşı'nda bilinmiyordu. İkinci Dünya Savaşı'nda ilk kez İngiltere'de başladı ve ABD'den geniş bir destek aldı. Öncelikli Satın Alım aktiviteleri ilgili ülkelerde doğrudan satın alım işiyle uğraşmalarının yanısıra kaçakçılık, uçak kaçırma, maden ocağı kapatma, satın alma veya basma, ulaşımı bloke etme ve kasıtlı olarak fiyatları fırlatma gibi illegal aktiviteler de yapıyorlardı. Savaşın sonuna doğru “Preemptive” aktivitelerin diğer ekonomik savaş mücadele yöntemleriyle daha yakın irtibat içinde olduğu gözlemlenmiştir. Bu dönemde tarafsız ülkelere Mihver'e giden stratejik ürünleri sınırlamak ve ambargo uygulanmasını sağlamak önem kazanmıştır. Bütün bu operasyonlar İber Yarımadası ülkeleri olan İspanya ve Portekiz'de uygulandığı gibi Türkiye'de de pratik edilmiştir. Bkz; Arnold Toynbee, **The War And The Neutrals Survey Of International Affairs**, London, Oxford University Press, 1956, pp. 66-67. Ayrıca bkz; D.L. Gordon & R.J. Dangerfield, **The Hidden Weapon. The Story Of Economic Warfare**, New York, Harper, 1947. pp 98-100, pp.120-128.

³⁰² Gordon & Dangerfield, **a.g.e.**, pp. 98-99.

³⁰³ Lenczowski, **a.g.e.**, p.140.

önemli bir unsuru olmuştur. İngiltere, Türkiye'deki söz konusu programa 1940 yılında başlamıştı yalnız denilebilir ki programın biraz daha düzenli ve sistemli ilerleyişi 1941 yılına denk gelmekteydi. 1942 yılında ise ilk kez bu program planlı bir biçimde uygulanmaya konuldu ve böylece hissedilir bir biçimde Türkiye'den Almanya'ya yapılan belli ürünlerdeki ihracatın azaldığı görüldü. Örneğin Türkiye'den Almanya'ya yapılan ve Alman savaş ekonomisi açısından çok önemli olan tiftik ve deri ihracatı 1939 ile 1942 yılları arasında sırasıyla yüzde otuz ve yüzde kırk oranında azaldı.³⁰⁴

Bu programın başarıya ulaşması adına İngiltere ve daha sonra da ABD belli bazı ürünleri Türkiye'den temin etmek için çok enerji ve para harcayacaktı. ABD Hükümeti 1942 başlarındakendi başına Türkiye'de önleyici satın alım kampanyası başlatmaya karar vermişti. ABD'liler 24 adet Türk ihracat ürünü üzerinde çalışmanın kendi kampanyaları için yeterli olacağına inanıyorlardı. Bunu yaparken uzun dönem olasılıklarını dikkate almakla birlikte programı daha çok kısa dönemli olarak tasarladılar. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın Türkiye'de giriştiği bu mücadelede tavırları dikkatli ve çekingen iken ABD'lilerin tavırlarının MEW'e göre rahat ve aktif olduğu izlenmekteydi.

İngiltere, Türkiye'deki ekonomik savaş mücadelesinde şüphesiz ki 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz İttifak Antlaşması ve ardından gelen 8 Ocak 1940 tarihli finansal antlaşmaların yararını kullanıyordu ve mücadelesini bu ekseninde yürütüyordu. UKCC, İspanya ve Portekiz örneğinde olduğu gibi burada da anonim bir şirket durumunda değildi ama Türk Hükümeti tarafından gayri resmi bir şekilde tanınıyordu. Ancak Türk Hükümeti'ne yaptığı bütün satın alımlarını resmi yollardan yapıyordu.³⁰⁵ UKCC, Türkiye'de kanunlara ciddiyetle uymaktan yanaydı ve bu anlamda yöneticilerle karşı karşıya gelmek istemiyordu. ABD'liiler ise bu süreçte

---

³⁰⁴ **İstatistik Yıllığı (1941-1942)**, s. 230-231. Ayrıca bkz; FO 837/1040 Turkey Foreign Trade, 21 Ekim 1942.

³⁰⁵ "United Kingdom Commercial Corporation" UKCC, 1940 yılının Nisan ayında Almanya'nın özellikle Balkanlardaki ekonomik yayılmasını önlemek adına kuruldu. Takip eden yıllarda Balkanlarda ve diğer tarafsız ülkelerde bu anlamda dikkate değer ölçüde çalışmalar yaptı. Müttefiklerin Öncelikli Satın Alım Programını bu kuruluş yürüttü. ABD'nin Müttefikler safında savaşa girmesi ile birlikte 1942 Mart'ından itibaren USCC yani "United States Commercial Company" ile işbirliği içinde çalışacaktı. İspanya, Portekiz, İsveç, İsviçre ve Türkiye gibi ülkelerde her iki kuruluşun da ofisleri vardı. Bu kuruluşlar, bazı alanlarda ortak bir hesap yoluyla ortak satın alım yaparlarken bazı alanlarda sorumluluklarını ve görevlerini paylaşıyorlardı. Toplam masraf Türkiye dışındaki ülkelerde genellikle eşit olurken Türkiye'de belli bazı ürünlerin satın alımı konusunda iki kuruluş arasında bir anlaşmazlık olduğundan USCC'nin kendi başına satın alım yaptığı görülmekteydi. Bkz; Gordon & Dangerfield, **a.g.e.**, p.100. Wu, **a.g.e.**, pp. 249-251.

daha aktif ve gevşek bir tutum izlediklerinden İngiliz yetkililer Türkiye'deki satın alım programının başarısız kalması endişesi nedeniyle rahatsızlık hissettiler. Bu konuda Ankara'daki UKCC ofisinden Londra'ya ardı ardına şikâyetler iletiliyordu.

İngiltere, Türkiye'de giriştiği satın alım programını iki ayrı hesap üzerinden sürdürüyordu. Bunlardan ilki, özel bir döviz oranı ile Türk parasını dengede tutabilmek için açılan "Special Account" yani özel hesap idi. Sterlin karşısında TL'nin resmi değeri normalde 5.60 iken burada 7. 28 şeklinde kararlaştırıldı. Türkiye'den krom dışında satın alınan tüm ürünler için bu hesaba sterlin şeklinde ödeme yapıldı. Aynı zamanda İngiltere'nin sterlin bölgesinden Türkiye'ye sağladığı bütün tedarikler için de bu hesap kullanıldı. Bununla ilgili iki taraf arasındaki finansal görüşmeler 1940 yazında tamamlandı. Her iki ülke için de hesabı dengede tutabilmek adına gerekli olan bütün önlemler alındı ve bu hesapta sterlin olarak biriken değer her dört ayda bir altın şeklinde ödenebilir duruma getiriliyordu.³⁰⁶ Türk Lirasının uluslararası alanda değeri çok düşüktü ve altın kaynakları da çok zayıftı. Bu yüzden çözüm bu şekilde sağlanıyordu. Bunun yanısıra bir de resmi oran üzerinden işlem yapılacak olan ürün hesabı yani "Commodity Account" oluşturuldu. İngiltere, Türkiye'den sağladığı kromun ödemesini bu hesap üzerinden yapıyordu. İngiliz Hazinesi ilk etapta Türkiye'den yapılacak satın alımların İngiliz altın rezervlerini tüketeceğinden korkuyordu. Fakat İngilizler başarılı bir şekilde satın alım yaparlarken Türkiye'ye tedarik sağlamayı da ihmal etmediler. Türkiye'ye yapılan savaş tedarikleri daha çok Müttefiklerin Mısır'daki Ortadoğu Karargâhından sağlanıyordu. İngiltere burada yaklaşık 1 milyon ton civarında buğday ve diğer tahıl unu, 100 bin ton şeker ve 1 milyon sterlinlik çay birikimi yapmıştı. Daha sonra buna kauçuk, kalay, kalaylı levha, Hint keneviri çuvalları, pamuk, kükürt ve çelik eklendi. Bu dönemde Ortadoğunun genel anlamda kıtlık bölgesi olması, İngilizlerin ihraç edilebilir tedarikleri politik amaçlarla satın almaları ve sevkiyat problemleri de işin içine girince ABD'lilerin önleyici satın alım kampanyaları MEW tarafından gereksiz olarak telakki edilmeye başlandı.³⁰⁷

Öncelikle 1940 yılının başlarında Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden Londra'ya iletilen raporlar İngilizlerin Türkiye'de girişecekleri bu ekonomik savaş mücadelesinin çok kolay olmayacağını haberliyordu. Çünkü Türkiye bir anlamda

³⁰⁶FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 31 Haziran 1941.

³⁰⁷Lister Swinton, **I Remember**, London, Hutchinson, 1949, pp. 169-171

Alman endüstriyel yedek parça vs. malzemelere muhtaçtı ve İngiltere'nin bunu kabul etmesi gerekiyordu. Kaldı ki Türk müzakereciler çok inatçıydılar, bu mücadelede İngilizlere yüksek bir fatura kesebilirlerdi.³⁰⁸ Ama ne olursa olsun MEW, Türk-Alman ticaretini bitirip Almanya'yı bu ülkede bertaraf etmek için her yolu denemeye karar vermişti.

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, 1941 yılında Türkiye'de öncelikli satın alım kapsamında kromun yanısıra yün, zeytinyağı, palamut, tiftik ve boraksı da ön plana çıkardı ve mücadelesinde bunlar başat rol oynadı.³⁰⁹ Türkiye'nin bu ürünlerden ihraçedilebilir fazlasının değeri 5 milyon sterlinin üzerindeydi.³¹⁰ İngiltere'nin bunlardan satın alacağı miktar bu ülkeye göndereceği eşya miktarıyla sınırlıydı. Çünkü Türk Hükümeti ödemeyi altın şeklinde istediğini kesin bir biçimde ifade etmişti.³¹¹ Temmuz 1941 itibari ile bu ürünlerin dışında İngiltere'nin Türkiye'den bir yılın üzerinde bir süre içinde satın alım yaptığı diğer ürünler incir, üzüm, tütün, krom idi. Bunun karşılığında İngiltere bu ülkeye demiryolu malzemeleri ve çeşitli kimyasallar gibi endüstriyel ürün sevkiyatında bulunuyordu. 1941 yılında Almanya'nın politik anlamda Balkanlarda Türkiye'ye komşu olması, Türkiye'nin ticaretini takas esasıyla yapmak konusundaki eğilimi, artan sevkiyat sorunlarıyla birleşince MEW açısından durum sıkıntı verici oluyordu.

Herşeye rağmen 1- Mart- 31 Mayıs 1941 arasındaki üç aylık dönem içinde İngiltere'den Türkiye'ye 1.365 milyon sterlin değerinde sivil tedarik ulaştırıldı. Bu oran bir yıl içinde 5 milyon sterlini gösteriyordu.³¹² Böylece Türkiye'den satın alınan ürünlerle kıyaslandığında İngilizler üzerinde konsantre oldukları beş ürünün bütün ihracat fazlasını bir yıl boyunca alabilecek kadar kazancı bu miktarla sağlamış oluyorlardı. Bununla birlikte bu dönemde Türkiye'de artan sevkiyat sorunları ve çeşitli problemler bu programı bir miktar sıkıntıya sokuyor olsa da 1941 yılı içinde İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, İngiltere'den Türkiye için yıllık toplamda 4 milyon sterlin değerinde bir ihracat öngördü. Bunun 1milyon sterlini 1940 krom antlaşmasına binaen kuru meyve ve diğer tedarikler için rezerv edildi. Bilindiği gibi kuru meyve ticareti kromu satın almaları için İngiltere'ye Türkiye tarafından dikte

³⁰⁸ FO 837/ 1005 Turkey War Trade Negotiations With UK General, 1940 yılı Ocak ayı raporları.

³⁰⁹, FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 8 Temmuz 1941

³¹⁰ FO 837/ 1024 Turkey Commerical Relations With Germany, 15 Temmuz 1941. Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol II, p.279.

³¹¹FO 837/ 1024 Turkey Commerical Relations With Germany, 25 Ağustos 1941

³¹² FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 8 Temmuz 1941

edilmişti. 1941 Ağustos'unda yapılan geçici bir program dâhilinde Türkiye'den satın alınacak 4 bin ton yün, 5 bin ton zeytinyağı, 20 bin ton palamut, 3 bin ton tiftik, 7.200 ton boraksın İngilizler için toplamda 2.785 milyon sterlin değere mal olacağı görüldü. İngiliz Tedarik Bakanlığı'nın satın alım yaptığı kendir, kenevir ve zımpara ile kuru meyve bu hesabın dışındadır. Bu programı işlevsel hale getirmek için Türkiye'nin talep ettiği tedarik malzemelerini sterlin bölgesinden toplayıp bir an önce bu ülkeye ulaştırmanın önemi bu geçici programda vurgulanmaktaydı.³¹³

Sovyetler Birliği'nin Almanya karşısındaki direnişinin 1941 yılının sonbaharında devam etmesi Almanların tekstil pozisyonlarını tekrar gözden geçirmelerine neden oldu. Almanya için Türk pamuğu ellerinde kalan tek tarafsız ülke kaynağı idi. Bu nedenle İngilizlerin önceden satın alım programında bu ürün ve genel olarak tekstil hammaddeleri son derece önemli oldu. Türk Hükümeti, İngiltere'ye ihraç edecek yünleri olmadığını söylerken Almanya'nın etkin olduğu Macaristan'a 1300 ton yün sözü verildi. Türk Hükümeti pamuk için ise stoklarında 800 bin ton olduğunu söyledi.³¹⁴ Ton başına en fazla 80 sterlin olması gereken pamuk 250 sterlin idi ve toplamda İngilizlere alacakları miktar karşılığında 3 milyon sterlin değere mal olacaktı. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, bu ürünü bu fiyatlardan almanın kendilerinden pamuk sağladıkları diğer ülkeler için bir haksızlık olacağını ve doğal olarak fiyatları artıracaklarını düşündüler. İngiliz Hazine Bakanlığı'nın o sırada hâkim olan şişirilmiş fiyatlarla bu ürünü almaktaki gönülsüzlükleri üzerine Türk otoriteleri tedariklerini iç tüketim için ayırmaya karar verdiklerini bildirdiler.³¹⁵

Eylül ayının ilk haftası Alman ticaret delegesi Dr. Clodius Ankara'ya geldi ve yaptığı zamanlamanın tarım ürünlerinin hasat ve ihracat mevsimine denk getirmesi dikkate değerdi.³¹⁶ Türkiye'de bu dönemde önemli tarım ihraç ürünlerinde serbest piyasadaki spekülasyonlar nedeniyle fiyatlar tavan yapmıştı. Bununla birlikte Ekim ayında Türk Ticaret Bakanı, İngiliz Ticari Sekreterine, Türkiye'nin Almanya'ya 11 Mart 1943 yılına kadar iki ihracat sezonunda toplamda 7 bin ton pamuk ihracı yapması ile ilgili Clodius ile görüşmelerin başladığını haber veriyordu. Türk Ticaret Bakanı'na göre bunun karşılığında Almanya'dan dikkate değer ölçüde askeri

³¹³FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 8 Ağustos 1941

³¹⁴FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 16 Eylül 1941

³¹⁵FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 16 Ekim 1941

³¹⁶FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 8 Eylül 1941

malzeme alınacaktı ki 7 bin ton pamuk Almanya'nın pamuk ihtiyacı karşısında hiçbir şeydi.³¹⁷

1941 Kasım'ı gibi UKCC Türkiye'ye devam eden tedarik akışının oldukça tatmin edici bir düzeyde olduğuna kanaat etti. Bu nedenle 1 milyon sterlin değerinde artı bir satın alım yapma işine koyuldu ki bu ürünler tam da Clodius Antlaşması'yla Almanya'nın muhatap olduğu yün, tiftik, zeytinyağı gibi ürünlerdi.³¹⁸ Ancak Türk Ticaret Bakanı, İngiliz yetkilileresadece Clodius Antlaşması'nı etkilemeyecek olan palamut ve valeks için ihracat lisansları verdi. İngilizlerin istediği ürün kategorisinde olan yün, zeytinyağı ve diğer ürünleri için istenen ihracat lisansları geri çevrildi. Bu durum İngiltere'de hiç hoş karşılanmadı. Zira İngilizlerin, Türkiye'den Öncelikli Satın Alım kapsamında yüksek fiyatlarla ürün almalarının temel nedeni Türk-Alman Clodius Antlaşması'nı geçersiz duruma getirmektir. Bunun için bu durum Londra'da protesto edildi.³¹⁹

Türkiye'de giriştikleri bu satın alım mücadelesinin politik ve ekonomik savaş mücadelesi anlamında ne kadar yarar sağladığı Londra'da çeşitli diplomatlar çevrelerce sorgulandı. Kaldı ki bu ülkeden yapılan çok fazla satın alım İngilizlerin Ortadoğu'daki ülkelerle yaptıkları ticari dengeyi çok kötü etkiliyordu. Yine de bu ülkeden belli bazı ürünlerden mümkün olduğu kadar çok satın alım yapmak gerekiyordu ama Türk diplomatlar oldukça temkinliydi. İngilizler için bu zorluğu aşmanın en kolay yollarından biri ABD'li meslektaşlarının yaptığı gibi ihracat lisansı elde etmeden serbest piyasadan bunu temin etme yoluna gitmekti.³²⁰

Lakin İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW, dönemin Türkiye Başbakanı Refik Saydam ile UKCC yararına Lord Carlisle'nin kurduğu iyi ilişkileri bozmak istemiyordu. Sonunda MEW tarafından ek bir programla toplamda 5.070 milyon sterlin tutacak bir liste hazırlandı. Bu listede 14 bin ton palamut, 2.500 ton valex, 2 bin ton kükürt sabunluk zeytinyağı, 1 milyon kuzu derisi, 200 ton sakız ağacından

---

³¹⁷FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 16 Ekim 1941

³¹⁸FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 7 Kasım 1941. Ocak 1941 ile Kasım 1941 arası İngiltere'den Türkiye'ye yapılan ihracatın sterlin olarak değeri 7.617.137 miyondur. Türkiye'den İngiltere'ye aynı dönemde yapılan ihracatın değeri yine sterlin olarak değeri ise 6.284.250 miyondur. Bu durumda İngiltere kazançlı çıkıyordu. Bakınız; FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 7 Kasım 1941

³¹⁹FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 17 Kasım 1941

³²⁰FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 22 Kasım 1941

elde edilen yapıştırıcı ve mümkün olursa eğer 4 bin ton yün vardı.³²¹ Ayrıca Türkiye’de üretilen sabunun kalitesi beğenilmemekle beraber 4 bin ton kadar sabun, sırf savaş döneminde düşük kalite sabunu Almanya’nın tercih etmesi olasılığına karşı listeye alındı. Türkiye’deki sabun üreticilerini konuyla ilgili sıkıştırması anlamında UKCC görevlendirildi.³²² Müttefiklerin Ortadoğu kuvvetlerinin gereksinimi olan 500 bin sterlinlik değerdeki ürünler de bunun içindeydi. Böylece Clodius Antlaşması’na doğrudan bir saldırı değil dolaylı yollardan satın alım yapılarak bu amaca ulaşılmak istendi.İngilizler yün ihracının yasaklanması gibi Almanya’nın geniş miktarlarda ihtiyaç duyduğu tiftik ihracının da yasaklanması için oldukça fazla ve kararlı bir çaba sarf ettiler. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, 1942 yılı Mart ayındatiftikle ilgili daha geniş bir satın alım kampanyası içine girdi. Düşmana sıcak kıyafeti reddetmeye dönük tasarlanan bu kampanyaya İngiliz Hazine Bakanlığı Türkiye’den satın alınacak 5 bin ton tiftik için 2 milyon sterlin değerinde harcama yapma yetkisi verdi.³²³

1941 yılının Kasım ayı sonunda Alman İhracat ve İthalat Birliği Başkanı Reimph’in Türkiye’ye gelip Clodius Antlaşması’nı yürürlüğe sokmak için Ankara, İstanbul ve İzmir’de görüşmeler yapması İngiltere’de tedirginliği artırdı ve İngiliz diplomatlarını Türkiye’deki kampanyalarına daha yoğun çalışmak durumunda bıraktı.³²⁴ İngiltere’de akıllardaki soru İngilizlerin Türkiye’de Clodius Antlaşması’nı nasıl bertaraf edecekleri ile ilgili oldu. Bu sıralarda hâkim olan görüş Clodius Antlaşması’na doğrudan bir saldırı gibi görülecek baskılar yapmak değil Türkiye’de serbest piyasanın içine girip tüccarlar ve sektörün önde gelenleriyle iyi irtibat geliştirerek dolaylı bir şekilde Almanya ile yapılacak ticareti baltalamak yönünde idi.³²⁵

Bu arada 1941 yılı Aralık ayı sonunda Ankara’daki İngiliz Ticaret Sekreteri Morgan Londra’ya, Türk Hükümeti tarafından belli ürünlerdeki ihracat vergilerinin % 30 oranında arttığını raporluyordu. Morgan’a göre Türkiye muharip güçler arasındaki pozisyonunun kendisine verdiği avantajı değerlendiriyordu. Bu haber, Londra’da şok etkisi yarattı. Tartışmalar bu ülkeden satın alınan ürünlerin ya

³²¹ Ekonomik Savaş Bakanlığı’nın hazırladığı bu ürün tablosu için bkz; FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 5 Aralık 1941

³²²FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 6 Aralık 1941

³²³ FO 837/1034 Foreign Trade 18 Mart 1942

³²⁴FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 29 Kasım 1941

³²⁵FO 837/1029 Turkey Preemption Programme, 1941 Aralık ayı içindeki çeşitli raporlar.

miktarının azaltılması ya da bu ülkeye satılacak ihracat ürünlerinin fiyatlarının yaklaşık o oranda yükseltilmesi ekseninde oldu.³²⁶

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığının raporlarından Türkiye’de birleşik bir İngiliz -ABD Öncelikli Satın Alım Programı oluşturulması olasılığına dair Londra-Washington arası görüşmelerin 1942 yılının başlarında gerçekleştiği izlenmektedir. Ancak ABD’nin Türkiye ürünlerine gösterdiği artan ilgisi Londra’da bir rahatsızlık ile karşılanırsa da Londra en nihayetinde ABD’nin Türkiye’de giriştiği satın alım programının kendi açısından avantaj yarattığının farkındaydı. Rahatsızlığın kaynağı şuyduki ABD’lilerin Türkiye piyasasına bağımsız olarak girmeleri rekabeti artırıp fiyatları yukarı çekecek ve İngilizlerin Türkiye’de başlattıkları bütün satın alım programlarını felce uğratacaktı. Bütün sorunları konuşmak için ABD’li yetkililer Londra’ya davet edildi.İngilizler açısından problem aslında şuydu: Öncelikle Türkiye’de zaten kendilerinin satın aldıkları geniş miktarlardaki ürünleri bile Türk taşımacılığı çok zayıf olduğundan limanlara getirebilmek ciddi bir sorundu. Bunun dışında İngilizler Türkiye ile yaptıkları ticarete TL’yi belli bir dengede tutmayı başarmışlardı. Oysa şimdi ABD’liler dolar ile geniş bir satın alım işine girişirlerse bu durum Türk tarafının İngiltere’ye yapacağı ödemeyi İngilizler açısından olumsuz etkileyebilirdi. Türk tarafıyla yaşanan deneyimler Türklerin İngilizlere ödeme yaparken doları tercih etmediklerini açıkça göstermişti.³²⁷ Bu arada İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW, Londra’daki Öncelikli Satın Alım Komitesi’nin hazırladığı savaş dönemindeki Türk-İngiliz ticaretini ve Türkiye ile bu program çatısı altında devam eden irtibatları özetleyen raporları Washington’a gönderdi.³²⁸

Londra’da gerçekleşen konuyla ilgili İngiltere-ABD müzakerelerinde İngiltere’nin 1942 yılında giriştiği geniş ölçekteki satın alım programı dikkate alınarak ABD’lilerin bu program dışında ürün almalarının sınırlandırılmasına çalışıldığı gözlemlenmekteydi. Bu toplantıda Türkiye’den yapılan satın alımları ülkeden taşıyabilmek için sevkiyat problemini çözmek anlamında ABD’lilerden destek sağlanmaya çalışıldı. Türkiye’deki satın alımlar sonrasında uğranılacak zararı yarı yarıya karşılamak için ABD’lilerin ağızları yoklandı ve bu konuda ılımlı oldukları izlendi.³²⁹ Bir de USCC’nin“United States Commercial

³²⁶ FO 837/1034 Foreign Trade 1941 Aralık ayı raporları.

³²⁷ FO 837/1036 Economic Blockade II, 5 Mart 1942. Ayrıca bkz; Wu, a.g.e., pp. 251-261.

³²⁸FO 837/1041Turkey Preemption To USA, 2 Mayıs 1942.

³²⁹FO 837/1036 Economic Blockade II, 28 Mart 1942

Company”,Türkiye’ye çok az oranda personel göndermesi karara bağlandı.³³⁰Bu halde ABD’lilerin satın alımları da UKCC tarafından yapılacaktı. ABD’li personeller de İngiliz şirketlerinin depolama, teftiş ve diğer fiziksel detaylarında kullanılacaklardı. 1942-1943 döneminin uzun süreli programı hazır olana kadar UKCC, İngiltere’den Türkiye’ye gerçekleşen satış dengesini göz önünde bulundurarak ABD Hükümeti adına da geçici bir süreliğine satın alım yapacaktı.³³¹1942 Mayıs’ında alyon ve antimon ticareti bu şekilde yapıldı.³³²

ABD-İngiltere arası konuyla ilgili yapılan toplantılarda Öncelikli Satın Alım Programı’nın kısa dönemli planının 1942 yılının hasat mevsimi sonuna kadar olması uygun görülürken uzun dönemli planının ise 1943 yılının hasat mevsiminin sonu olmasına karar verildi. Kısa dönemli planın içinde bulunduğu sıkıntılar bir yana uzun dönemli planının da gerek ülke içi sevkiyat sorunu gerekse İçel ve İskenderun limanları için yapılması gereken iyileştirme sorunlarının varlığıgibi konular vurgulandı. Bu programın amaçlarını karşılayabilecek kadar sterlin bölgesinden Türkiye’ye ihracatın yapılmasına karar verildiği kabaca 1942 yılı için Türkiye’ye 9 milyon sterlin değerinde bir ihracat tutarının varsayıldığı belirtildi. Türkiye’den ise aynı yıl 6.700 bin sterlin tutarında malzeme alınacağı ve bunun yüzde 10’una karşılık gelecek olan 670 bin sterlinin Türkiye’nin isteği üzerine bu ülkeye altın olarak verileceğine işaret edildi. Bu durumda İngiltere’nin 1942 yılı için Türkiye karşısında 3 milyon sterlin kadar önde olduğu saptandı.³³³

İngiliz ve ABD’li yetkililer arasında süregelen uzun tartışmalardan sonra 12 Haziran 1942’de UKCC ve USCC’nin Türkiye’deki satın alımlarla ilgili olarak yarı yarıya hisselerine sahip olmaları ve Öncelikli Satın Alım Programı’nın merkezinin Londra olmasına karar verildi.³³⁴Ayrıca birtakım başka kararlar da alındı. Buna göre, USCC’nin Ankara’daki ofisinde üç ya da beş görevli çalışacak asıl görev UKCC’de olacaktı. Her iki şirket Türkiye’de işbirliği içinde çalışacak ve benimsenen kısa dönem programında Türkiye’de o yılki sezon başarısı dikkate alınacaktı. Uzun

---

³³⁰ USCC (United States Commercial Company), ABD adına 1942 Mayıs’ından itibaren aktif bir şekilde Portekiz, İspanya, Türkiye gibi ülkelerde satın alım işlemleri yapan kuruluştur. Bu ülkelerde genel olarak İngilizlerle birlikte kendi ülke ihtiyaçlarını karşılamının yanısıra Almanya’ya karşı yürütülen ekonomik savaş mücadelesinin önemli sacayaklarından biri olarak işlev görmekteydi. FO 837/1041Turkey Preemption To USA, 11 Mayıs 1942.

³³¹FO 837/1036 Economic Blockade II, 19 Mart 1942 ve 3, 8 ile 21 Nisan 1941 tarihli toplantı raporları. Ayrıca FO 837/1041Turkey Preemption To USA, 11 Mayıs 1942

³³² FO 837/1037 Economic Blockade II, 1 Mayıs 1942

³³³FO 837/1041 Turkey Preemption To USA, 9 Mayıs 1942

³³⁴ FO 837/1042 Turkey Preemption To USA, 12 Haziran 1942

dönem programında ise bir sonraki sezonun başarı olanakları gözden geçirilecekti. Satın alınacak bir ürünün fiyatı pahalı bile olsa ürün program kapsamında önem taşıyorsa fiyatına bakılmayacaktı. 12 Haziran'daki sözkonusu toplantıda ABD'lilerin bu program kapsamında yapacakları satın alımların ödemelerini sterlin şeklinde ya da İngilizlerin hesabında bulunan Türk lirasından yapmalarının istenmesine rağmen ABD'lilerin buna pek sıcak bakmamaları nedeniyle bu konunun tartışılması ertelendi. Böylece ABD'liler 1942-1943 döneminde işin içine çekilmiş oldular. Bununla birlikte ABD,İspanya ve Portekiz'dekisatın alımlarını da bu program üzerinden gerçekleştirdi. İngilizler satın alım güçleri yettiği kadar programı desteklemeye baktılar. ABD'liler ise daha şimdiden bu program kapsamında Türkiye'den 2 milyon dolarlık antimon ve opium siparişinde bulundu.³³⁵

Bu programın satın almayı amaçladığı başlıca ürünler ve tahmini fiyatları aşağıdadır:

Ürün Adı	Ton	Değeri (Pound)
Bakır	8.000	1.000.000
Antimon	900	36.000
Yün	3000	900.000
Deri	4.600	2.000000
Kırpıntı Yün	2500	250000
Tiftik	5.000	2.370.000
Palamut	20.000	300.000
Valex	5.000	275.000
İpek pamuk kırpıntısı	1800	200.000
Kenevir	4000	800.000
Keten	2000	360000
Zeytinyağı	5000	900000

Tablo 3: UKCC-USCC Ortak Öncelikli Satın Alım Programı Başlıca Ürün ve Tahmini Fiyat Tablosu 12 Haziran 1942³³⁶

Bu teklifleri ABD Hükümeti'nin 6 Eylül 1942 tarihinde kabul ettiği görülmektedir.³³⁷ Programın izin verebildiği ölçüde Türkiye'den belli bazı ürünlerden büyük miktarlarda satın alım yapmayı ilke edinen İngiliz tarafı, ABD'lilere karşı hassas davranıyorlar ve onları sürecin dışına atmak istemiyorlardı. İngiliz tarafınınbir diğer tedirginliği Türkiye'nin İngilizler ve ABD'liler arasında bir "oyun oynama" durumuydu. Bunun için Türk yetkililerin gözü önünde yada bilgisi

³³⁵FO 837/1042 Turkey Preemption To USA, 13 Haziran 1942

³³⁶FO 837/1048 Turkey Preemption USA 6 Eylül 1942

³³⁷FO 837/1048 Turkey Preemption USA 6 Eylül 1942

dâhilinde ABD'lilerle tartışmaya girilmeyecek ve buna dair alınması gereken bütün önlemler alınacaktı.³³⁸ Bu arada hazırlanan bu İngiliz-ABD Ortak Satın Alım Programı Türk Hükümeti'ne sunulmadan önce İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, Clodius Antlaşması'nın yenilenmesini engellemek için Ankara'daki Büyükelçilikten bir takım öneriler istedi. İngiliz Büyükelçiliği ise 20 milyon sterlin değerinde geniş bir satın alım programı oluşturulmasını ve bu programın öncelikli satın alım dâhilinde olmayan diğer ürünleri de kapsamasını teklif etti.³³⁹ İngiliz Büyükelçisi Hugessen'e göre İngiliz ve ABD'liler ellerini çabuk tutmazlarsa Türkiye, Almanya ile yaptığı ticaret görüşmelerini sürdürecektir ve çok önemli Türk ürünlerinin Almanya'ya akışı devam edecekti. Bu öneri Londra'da hoş karşılanmadı. Çünkü Londra, bu programı daha ziyade politik amaçları için destekliyordu ve İngiliz Büyükelçiliği'nin buna benzer talepleri de yine Londra tarafından benimsenmediğinden bu tarz öneriler düştü. MEW'e göre bu durumda da Türkiye, Almanya'yla ticarete devam edecekti ve Almanya'dan sağlayamadığı ürünleri İngiltere'den isteyecekti. Hem Türk tarafının para değil takas şeklindeki ticareti tercih ettiği çok açıktı.³⁴⁰ Bundan sonra İngiliz Büyükelçisine bu teklifleri Türk Ticaret Bakanı'na sunmak ve gerekli ihracat lisanslarını istemek düştü.³⁴¹ Aynı zamanda Türkler tarafından sınırsız bir şekilde yapılan fiyat artışlarının nedeni sorulacaktı. Çünkü bu durum MEW'de önemli ölçüde rahatsızlık veriyordu. İngiliz Büyükelçisi Hugessen 15 Kasım'da Türk Ticaret Bakanı ile bu sorunu görüştü. Sonuç İngilizler açısından olumlu değildi. Çünkü Türk Ticaret Bakanı bütün bu konuların Türk Dışişleri Bakanının alanı olduğunu söyleyerek mesele ile ilgilenmedi. Elçiyi bir anlamda başından savmış oldu. Ayrıca bir miktar ürünün ihracat lisanslarının tahsisatları artırıldı.³⁴² Bununla birlikte Türk Hükümeti'nin henüz Almanya'ya teslimat yapmayı keseceğine dair bir taahhüt altına girdiği de söylenemiyordu.

Hugessen, 17 Aralık'ta Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ile görüşmesinde İngilizlerin bu hayalkırıklıklarını kendisine açıkça belirtti ve Türk Ticaret Bakanını ilgisizliği nedeniyle şikâyet etti. İngiliz Büyükelçisi, 1943 yılı için ellerinde geniş bir liste olduğunu ve listedeki ürünlerin hepsinin ihracat lisanslarını istediklerini ama Türk Ticaret Bakanlığı'nın bunun çok az bir kısmına ihracat lisansı

³³⁸FO 837/1048 Turkey Preemption USA 6 Eylül 1942

³³⁹FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 8 Ekim 1942

³⁴⁰FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 16 Ekim 1942

³⁴¹FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 7 Kasım 1942

³⁴²FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 15 Kasım 1942

verdiğini belirtti. Ayrıca İngilizler'in listesinde bulunmayan ürünlere ihracat lisansları verilmişti. Oysa İngilizler Türklerle yaptıkları ticari ilişkileri tatmin edici düzeye taşımak için can atıyorlardı.³⁴³ Ancak Türk Dışişleri Bakanı'nın da konuyla yakından ilgilendiği görülmemektedir. Lakin Almanya'nın bu dönemde Türkiye'de etkin bir ekonomik savaş mücadelesi verdiği ve Türkleri Clodius Antlaşması'nın pratiğe geçmesi hatta bunun da ötesinde Almanya'ya malzeme sevkiyatı için sıkıştırdığı bilinmektedir. Daha da ötesi Almanların orta Avrupa'daki tedarik durumları kötüleştiği için ellerinde uygun tedarik kaynağı olarak sadece Türkiye kalmaktaydı. Bu nedenle Hugessen'e göre bir an önce Türkiye ile cazip görünebilecek resmi bir iktisadi antlaşma yapılmalı ve bu ülke bu yolla Mihverin etkisinden çıkartılmalıydı.³⁴⁴ Bu fikir, Türk tarafını caydıramayacağı gerekçesiyle Londra'da beğenilmedi.

Türkiye'nin ekonomi politikaları anlamında bu dönemde Müttefikler lehine açık ve somut bir değişim göstermeyeceği ortadaydı. Ama İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, Türk Hükümeti ile mükemmel çalışıyor izlenimini zayıflatmamak için ciddi denebilecek ölçüde tedirginlik yaşıyordu. Bu nedenle İngilizler, Türk Hükümeti ile ilişkilerinde kesinlikle resmi kuralların dışına çıkmamaya çalışıyorlardı. ABD-İngiliz Öncelikli Satın Alım Programı gereğince yapılan satın alımlar önce Türk Ticaret Bakanı'nın onayıyla gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Oysa Türk bürokrasisine bu kadar yakın olmanın açık bir şekilde dezavantajları vardı. Türk bürokrasisi ağır ve aksak yürüyordu. Üstüne resmi süreçler nedeniyle ortaya çıkan engeller İngiliz Satın Alım Programının işleyiş sürecini ağırlaştırıyordu. Zira ABD Büyükelçisi diğer taktikleri elverişli bir biçimde kullanıyordu. Şöyle ki ABD-İngiliz Ortak Programına ek olarak ABD'liler 21 milyon dolar tutarında doğrudan Türk piyasasıyla iş yapacak şekilde ilave bir program tasarladılar. Bu durum İngiliz Büyükelçiliği'ni bir miktar endişelendirdi. İlgili Bakanlıkların izni olmadan doğrudan piyasadan iş yapmak İngiliz Büyükelçiliği'ne göre Türk Hükümeti'nin ticaret politikasında Müttefikler aleyhine yapacağı her türlü düzenleme riskini yani kötü sonuçlarını göze almak demektir ki ABD Büyükelçisi'nin yaptığı da tam buydu. Onlara göre ABD Büyükelçisi söz dinlemez olmuş yani gemiyi azıya almıştı. ABD Büyükelçisi Türk Hükümeti'ni kızdıracak ve Müttefikleri sıkıntıya sokacak şekilde davranıyordu. Hugessen'e göre ABD Büyükelçisi tehlikeli sonuçlara yol açacak ve

³⁴³FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 17 Aralık 1942.

³⁴⁴FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 15 Aralık 1942.

rahatsızlık yaratacak şekildeki ciddi riskleri gözönüne alan ABD sistemini buraya taşımişti.³⁴⁵ Oysa yapılması gereken Türk Hükümeti'nin itibarı dikkate alınarak, diğer ülkelere verdiği malzeme sözü ve girdiği taahhütler, muhtemelen düşman ülkelere akacak olan elindeki fazla stokları mevcut program dâhilinde Müttefik ülkelere çekmek şeklinde olmalıydı.

İngiliz Büyükelçisi, Türk Hükümeti ters davranmayı seçerse ABD'nin satın alımlarını İngiltere finanse etmekten sorumlu olduğu için UKCC'nin gayri resmi statüsünün bundan etkileneceğini düşünüyordu. Her durumda resmi bir onay olmadan ihracaat yapmak mümkün değildi. Aksi halde Türk Hükümeti ile ilişkiler kötüleşir, Almanya bundan kazanç sağlar ve Öncelikli Satın Alım Programı tamamen düşerdi. Fakat ABD'liler belli stokların piyasadan kaldırılmasının iyi olacağını düşünüyorlar ve sonuçlarını risk ediyorlardı.³⁴⁶ Hugessen'in Türk Hükümeti'nden ihracat lisansları almak ve belli bazı ürünlerin artan fahiş fiyatlarını önlemek adına hükümetle ticari ekseninde gizli bir anlaşma yapılması önerisi ise Londra'da kabul görmedi. Zira böyle bir anlaşma hükümetin İngiliz firmalarına getireceği daha sıkı kontrolden başka bir işe yaramayacaktı. Zaten bu aşamada iki ülke ticari ilişkilerini karışık hale getiren yeteri kadar ticaret antlaşması vardı.³⁴⁷ Hugessen'in Ankara'daki ABD Büyükelçisi'ni ve USCC'nin davranışlarını şikâyet etmesi Washington'daki İngiliz Büyükelçisi'nin tepkisi ile karşılandı. Halifax, İngilizlerin bu dönemde sözkonusu Ortak Program ile ilgili ABD'lilerin desteğine ihtiyaç duyduğunu kaldı ki USCC'nin işlemlerinin sadece kendini bağladığını belirtti. Hiçbir ihracat lisansı ve hükümet departmanlarından güvence almadan piyasadan malzeme temin edildiğinde sevkiyatında da sorun çıkmadığına göre hakeza İngilizlerde bu yolu deneyebilirlerdi.³⁴⁸ Şüphe yoktu ki Türk Hükümeti çevrelerindeki ajanlar Müttefiklerin almayı tasarladıkları ürünleri Mihver ajanlarına bildiriyorlardı. ABD'nin yaptığı tarz aslında daha hızlı ve daha gizliydi.

Aslında ABD'lilerin Türkiye'de izlediği yolun gayet pratik olduğu görülmektedir. Herhangi bir ürün uzmanına ya da personele gerek duymadan ABD'liler, doğrudan Türkiye piyasasındaki Türk ajanslarla işbirliği yapıyor ve istedikleri ürünü alabiliyorlardı. Böylece alacakları ürünün miktar ve fiyatına

³⁴⁵FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 7 Kasım 1942

³⁴⁶FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 20 Kasım 1942

³⁴⁷FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement Kasım 1942 içindeki çeşitli raporlar.

³⁴⁸FO 837/1048 Turkey Preemption USA 6 Kasım 1942

kendileri karar veriyorlardı. Zaman zaman Türk piyasasında hileli sahte dolap çevirme olaylarının kurbanı olsalar da ABD'liler tekstil ve yağ sektörüne konsantre olarak Almanya'nın bu alanda önünü kesmeyi başardılar. Eylül ayının ortasında Washington yaklaşık 1 milyon dolarlık haşhaş, keten tohumu ve yağlı tohum ürünleri almak için Ankara'daki Büyükelçiliğini yetkilendirdi. Ankara ve İstanbul'da bu sıralarda Almanların da aynı sektöre el attığı ancak ABD'lilerin daha çabuk davrandığı görülmektedir.³⁴⁹1942 sonbaharında keten tohumu yağı almak için Türkiye'ye gelen Alman komisyonu, ABD'lilerin piyasadaki 450 ton keten tohumu yağını ortadan kaldırmaları sayesinde işlerinde başarılı olamadılar. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise bu dönemde yağlı tohum ürünlerinin İngilizlerin önceliği olmadığını satın alma güçlerinin ancak tiftik palamut gibi daha önemli gördükleri malzemeleri kapsayabildiğini düşünüyordu. ABD'lilerin yağlı tohum sektörüne el atmalarını boşluğu doldurmaları anlamında destekliyordu ancak doğrudan piyasaya girmelerini hoş karşılamıyordu.³⁵⁰ Nitekim ABD'lilerin Türk piyasasına daha yüksek teklifler vermesi Türk şirketlerinin Almanlarla yapmış oldukları kontratları iptal etmelerine neden oluyordu.Yine de Müttefikler açısından 1942 sonlarında Türkiye sahnesinde görünüm çok iyi değildi. Almanya bir sonraki yıl Türkiye'deki pozisyonunu güçlendirecekti.

Nihayetinde denilebilir ki İngiltere'nin 1941 yılı başlarında planlı bir şekilde Türkiye'de uygulamaya soktuğu bu program 1942 yazından itibaren yoğun bir ABD desteği alarak yoluna devam etti. Ancak 1941 -1943 arasının değerlendirilmesinde bu programa İngiliz ekonomik savaş perspektifinden bakılacak olursaprogramın Türkiye'den Almanya'ya stratejik nitelikteki ürünlerin gidişini ne ölçüde sınırladığı tartışılmaya açıktır. Zira Türk otoriteleri Müttefik ve Mihver devletleri arasında kendilerince bir denge tutturmuşlardı. Yani Türk Hükümeti her halükarda ve imkânları ölçüsünde istediği ürünlerin Almanya ve Alman etkisi altındaki ülkelere gidişini sağlayabiliyorlardı. Buna İngiltere ve ABD'nin tepkisi geçici bir kızgınlık niteliğindeki duygusal iniş çıkışlar şeklinde tanımlanabilir. Herşeye rağmen bu program dâhilinde yine de belli ürünlerin Almanya'ya gidişini önlemek adına girişilen çabalar sonuçsuz kalmamış ve belli ölçülerde başarı sağlamıştır. Bu başarıda unutulmaması gereken nokta Türk Hükümeti'nin Almanya'ya karşı geliştirdiği bahane olan gerek sınırlı sevkiyat sorunları gerekse Almanya ile tedarik malzemesi

³⁴⁹FO 837/1048 Turkey Preemption USA 11 Eylül 1942

³⁵⁰FO 837/1048 Turkey Preemption USA 16 Eylül 1942

temeline dayanan sıkı pazarlık gücünün etkisi vardır. Türk Hükümetinin Alman yetkililere bu konularda getirdiği mazeretler ki bazı durumlarda gerçeklik payları da vardır- İngiliz planlarını bir ölçüde rahatlatmıştır. İngiltere ve ABD Öncelikli Satın Alım Programının Türkiye ayağına 1943 yılında da devam edecektir.

Türkiye açısından da bakıldığında ise Türkiye'nin ülkede süregelen bu "ürün savaşı"nda taraflar arasında rekabeti kızıştırarak bundan üst düzey kazanç sağlamayı ana ilkesi edindiği görülmektedir. Bu durum İngiliz tarafının iddiasıyla ülkedeki enflasyona olumsuz etkide bulursa da bu süreç içinde Türkiye geliştirdiği realist politikalarla her iki Blok ülkelerini de zorlamıştır. Özellikle Menemencioğlu'nun MEW diplomatları arasında zaman zaman hiddetle anıldığı görülmektedir. Lakin her iki Blok ülkeleri de Türkiye'ye karşı koşullar ve içinde buldukları durum nedeniyle hassas ve dikkatli olmayı elden bırakmamışlardır.

3.5.2. İNGİLİZ-ABD ÖNCELİKLİ SATIN ALIM PROGRAMI

İngiliz ekonomik savaş mücadelesi perspektifinden Türkiye ile ilişkilerde kromun hayati bir öneminin olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Ancak krom dışındaki Türkiye'nin diğer ihraç ürünleri de iki ülke ilişkilerinde vazgeçilmez bir yere sahiptir. Bu anlamda İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı 1942-1943 kışında, 1 Eylül 1942'de uygulamaya başlanan İngiliz - ABD Öncelikli Satın Alım Programı vasıtasıyla krom dışındaki diğer Türk ürünlerinden de elde etme işiyle uğraşmıştır. İngiltere ve ABD tarafından 1943 Ocak ayında Türkiye'den acil ihtiyaç duyulan ürünler; 7 bin ton zımparataşı, 150 ton ipekli kumaş ve artıkları, 120 ton meşe palamudu, 600 ton kendir, 360 ton kenevir ve 600 ton valekti.³⁵¹ Genel olarak programın kapsadığı ürünler ise bir önceki bölümde de anlatıldığı gibi pamuk, tiftik, tütün, palamut, yün, deri, keten tohumu, zeytinyağı, haşhaş, bakır, antimon gibi geniş ölçekte birçok ürünü içine alıyordu.³⁵² Türkiye'de uygulamaya konulan bu programdaki ürünlerin Öncelikli Satın Alım değerini belirleyen dört önemli kriter bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ürünün Mihver ülkelerinin savaş ekonomisindeki önemi, ikincisi; düşmanın bu ürünle ilgili eksiklik derecesi, üçüncüsü; düşman ülkelerinin eksiklik çektiği ilgili ürünlerin Türkiye üretiminin onları tatmin derecesi ve sonuncusu ise; düşmanın eksiklik çektiği bu ürünlerin düşman ülkelere

³⁵¹ FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 3 Ocak 1943

³⁵² Programın kapsadığı Türkiye ürünleri listesi için bkz; FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 1 Şubat 1943.

ulaşabilme durumu etkili olmaktadır. Örneğin; Türkiye'deki ihracat sınırlamaları ve ulaşım zorluklarının varlığı gibi nedenler başta gelmekteydi.³⁵³ Bu program kapsamında Türkiye tarafından bu ülkelere bazı ürünlerin ihracat lisansları verilmişken bazı ürünlerin ihracat lisansları Ocak 1943 itibariyle henüz verilmemişti. Bu program ile ilgili olarak İngiltere'nin toplam hedefi 8.405.000 milyon sterlin iken ABD'nin toplam hedefi 2.285.000 milyon sterlin idi.³⁵⁴

İngiltere-ABD Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında İspanya ve Portekiz'de yürütülen çalışmaların programlı ve daha düzenli bir özellik göstermesinin aksine Türkiye'deki satın alım programı tamamen bu ülkeyle yapılan tahmini ticaret değerlerine bağlı kalıyordu. Bunun nedeni Türkiye ile ticarete özel sektörün daha ziyade etkili olması ve Türkiye'nin acil ihtiyaçları için gereksinim duyduğu tedarikler nedeniyle ticarete takas yöntemini tercih etmesiydi.³⁵⁵ Ayrıca 1943 Ocak ayından itibaren USCC, İngiliz Büyükelçisi Hugessen'e danışmadan ihracat lisansı temin etmeden Türkiye piyasasından ürün satın alım işine girişmeyeceğine dair söz verdi. Çünkü ABD Ankara Büyükelçisi Steindart'ın yönlendirmesiyle USCC'nin piyasadan istediği ürünleri istediği fiyatlara alması ülkede rekabeti yaratmış bu durum da fiyatların yükselmesini beraberinde getirmiş ve İngiliz yetkilileri özellikle Büyükelçi Hugessen'i çileden çıkarmaya yetmişti.³⁵⁶

Bu programın başarıya ulaşip ulaşamayacağı İngiliz ve ABD'liler arasında sürekli bir tedirginlik konusu olmaya devam etti. Türk Ticaret Bakanı tarafından 1943 yılında İngilizlere tahsis edilen ihracat lisansları 1942 satın alımlarıyla karşılaştırıldığında gayet iyi durumdaydı ama bu durum bile açık bir şekilde 31 Mart 1943'te süresi dolacak olan Clodius Antlaşması'nın yenilenmesini önlemeye yetmiyordu.³⁵⁷ Diğer bir deyişle Türkiye, Müttefiklere ayırdığı tahsisatla Mihver ülkelerinin şimdiki ve ilerdeki istekleri için ayıracağı tahsisatı iyi dengelemişti. Mihvere herhangi bir isteği durumunda yeterli miktarda tahsisat önceden onlar için ayrılmıştı. Bu durumda Müttefikler, Türk Hükümeti ile daha geniş bir çerçevede ele alınacak bir ticaret antlaşması yapıp Türk ihracatını Mihverin eline geçmeden kontrol altına alabilmenin yollarını aradılar. Fakat bu durumda da Müttefikleri çeşitli zorluklar bekliyordu. Değişik açılardan hem Mihver ülkelerini hem de Müttefikleri

³⁵³FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, 1 Mayıs 1944.

³⁵⁴FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 7 Ocak 1943

³⁵⁵FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 1 Şubat 1943

³⁵⁶FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 17 Şubat 1943

³⁵⁷FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 17 Şubat 1943

İlgilendiren bu güçlükler; finans, ulaşım ve Türkiye ekonomisinden kaynaklanan nedenler şeklinde sayılabilir.

İngilizlerin Türkiye'deki satın alma güçlerini etkileyen bu zorluklardan ilki İngiltere'den Türkiye'ye ayrılan aylık ihracat kotasının önce 3.500 tondan 1.750 tona sonra da 1.750 tondan da 1.200 tona düşmesiydi. Bu %65 oranında bir düşüşe tekabül ediyordu. Hindistan'dan gelen Hint keneviri, Avustralya'dan yün, Kanada'dan tahıl gibi sterlin bölgesinin diğer kısımlarından gelen materyaller bundan etkilenmiyordu. Ama yine de sivil malzeme akışında belli bir düşüş oluyordu. Öncelikli Satın Alım Programının ana dayanağı ise bu malzemelerin satışından elde edilen güçle kendini gösterecekti. Bu durum, tamamen İngiltere'nin tedarik kapasitesinin giderek azalmasıyla yani sınırlı olmasıyla ilgiliydi. İngiltere Türkiye'de kendi satın alım gücü düştükçe görevi ABD'ye devretme arayışı içine girecekti.³⁵⁸ 18 Ocak 1943'te Londra'da ABD Büyükelçiliği ile MEW arasındaki görüşmelerde ABD'li yetkililerin konuya sıcak baktıkları ve Türkiye'deki satın alım güçlerinin artmasıyla ilgili sorumluluğu almaya hazır oldukları dikkati çekmektedir.³⁵⁹ Bununla birlikte Türkiye'ye gönderilen askeri malzemelerin ve savunma materyallerinin artışı Churchill'in ziyaretinde de görüldüğü gibi sınırlı sevkiyat faaliyetleri ve limanlar nedeniyle sivil tedariklerin miktarını düşürmekteydi. İngiliz yetkililer bu ziyaret sırasında Türkiye'nin demiryolları, karayolları vs. gibi ulaşım eksikliklerinin had safhada olduğunu tespit etmişlerdi. Ayrıca Churchill bu durumu fark etmiş, önce ulaşım sorunlarının halledilmesi ve sonra limanların yeterli kapasiteye ulaştırılmasına çalışılacağına dair söz vermişti.³⁶⁰ 4 Ocak 1943 tarihinde MEW yetkilileri ile ABD'li yetkililer arasında Londra'da konuyla ilgili gerçekleşen toplantıda sevkiyat sorunları masaya yatırılıyor ve bu ülkeyle ticareti etkileyen sıkıntılara çözüm üretilmeye çalışıldı. Aynı toplantıda askeri malzemenin ve savunma materyallerinin akışının, İngilizlerin sivil alandaki satın alma güçlerini sınırlayan doğal olarak sivil tedarik akışını düşüren bir etken olarak belirdiği tespit edildi.³⁶¹ İlgili toplantıda bu konu üzerinde duruldu.

Türkiye'de Müttefikleri bu dönemde bekleyen zorluklardan birisi de uygulamaya konulan Varlık Vergisiydi ki bu, MEW için oldukça olumsuz bir etkiye

³⁵⁸FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 19 Ocak 1943, Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol.II, p.534.

³⁵⁹FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 18 Ocak 1943

³⁶⁰ Bkz; Churchill, **Hinge Of Fate**, pp. 626-627

³⁶¹FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 4 Ocak 1943

sahipti. Aralık 1942’de yayınlanan Varlık vergisinin muhatap olduğu kesimin üçte ikisi İstanbul’daydı.Varlık vergisinin muhatap olduğu bu kesim ki bunlar, daha çok İstanbul ve İzmirli gayrimüslim ya da yabancı iş adamları ile tüccarlarından oluşuyordu. Bunların İngilizlerle yaptıkları ticarete, maruz oldukları ağır vergiler nedeniyle İngilizlere ödeme yapamamaları İngiltere’yi oldukça zor bir duruma sürükleyecekti.³⁶² Bu da kuşkusuz 1943 yılı boyunca Türk-İngiliz özel hesabından yani “Special Account” İngiltere’nin payına düşecek TL miktarında bir azalmaya neden oldu. Çünkü İngiltere’den Türkiye’ye dönük ihracatın büyük kısmı özel sektör eliyle gerçekleştiriliyordu. Türk ithalat firmalarıyla birlikte çalışan özel sektör daha çok çeşitli mamul eşya ticareti yapıyordu. UKCC’nin birlikte iş yaptığı İstanbul ve İzmir’de bulunan ve daha ziyade toplumun gayrimüslim sınıfından olan bu firma sahiplerinin bu vergiye maruz kalmaları işleri İngiltere açısından gerçekten zorluyordu.³⁶³ Bu firma sahipleri Varlık vergisi neticesinde ya büyük ölçüde tasfiye oldular ya da çok sınırlı sermaye kaynaklarıyla işlerine devam etmek zorunda kaldılar. İngiltere’den Türkiye’ye sevkiyat yapan ihracatçılar bu durumda büyük bir sorumluluk altına girme konusunda gönülsüz kalacaklardı. UKCC’nin ise bu süreçte tüccardan yüzde elli oranında ticaretin güvenlik garantisini nakit olarak alıyor olması işleri daha da sarpa saracak ve bu durum 1943 yılı iki ülke arası ticaretin ciddi şekilde sınırlanmasını beraberinde getirecekti. Türkiye’de çıkarılan Varlık vergisi İngiliz –Türk iktisadi ilişkilerine olumsuz şekilde yansıdığı gibi Türk-Alman iktisadi ilişkilerine de aynı oranda olumsuz yansıtacaktı. Türkiye’deki 12 Alman orjinli firmanın sadece iki tanesi bu vergiyi ödeyebilecek diğerleri ise önemli ölçüde sıkıntı yaşayacaktı.³⁶⁴

Son olarak 8 Ocak 1943’te Türk-Alman Krom Antlaşması’nın sona ermesiyle Türkiye İngiltere için çok ağır tonaj hakları tanıdı. Bu durum Almanya’ya krom akışının azalması anlamında İngilizler açısından oldukça memnuniyet vericiydi. Ancak bu durum Öncelikli Satın Alım Programı kapsamındaki diğer ürünlerle ilgili bir bumerang etkisi yani ters tepki yarattı. Bu dönemde Türkiye krom stoklarının 4,5 milyon sterlin değerinde olduğu tahmin ediliyordu. Bu miktar krom ödemelerinin

---

³⁶² Konu, bu araştırmanın “Varlık Vergisi ve İki Ülke İlişkilerine Etkileri” Başlığında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, bkz. FO 371 numaralı katalogdaki 37401, 37403, 37404, 37406 sayılı “Tax On Wealth” başlıklı dosyalar.

³⁶³FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 19 Ocak 1943. Ayrıca bkz; FO 371/ 37401, 37403, 37404, 37406 numaralı “Tax On Wealth” başlıklı dosyalar.

³⁶⁴FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 17 Şubat 1943.

etkilendiği ürün hesabındaki “Commodity Account” borç servisi için gerekli olanın dört katı fazlasıydı. Türk Hükümeti dikkate değer bir miktarın özel hesaba yani “Special Account” transferini istiyordu. Borç servisini dengede tutma yerine yapılan krom ödemeleri Öncelikli Satın Alım kapsamındaki harcamaların üçte ikisini oluşturuyordu. Bilindiği gibi Ürün Hesabı “Commodity Account”, krom satışının etkilendiği ve onunla ilgili hesap iken Özel Hesap “Special Account” ise krom dışındaki diğer malzemelerin satışının etkilendiği hesaptı. Ortada İngilizler açısından kromla ilgili gereğinden fazla harcama görülüyordu. Türkiye ise ayrıca Özel Hesabın işlerlik kazanmasını istiyordu.³⁶⁵ Sonuç olarak belki de en önemlisi İngiliz satın alım gücünü sürekli durduran şey, Türk Hükümeti’nin özellikle UKCC’ye olan tahılla ilgili borçlarını ödemekte gecikmesiydi. 1943 Şubat’ında bu zamanı geçmiş borçlar 3-4 milyon sterlini buluyordu.³⁶⁶ Türkiye’de süren İngiliz - ABD Ortak Satın Alım Programı’nın gücünü etkileyen bu kadar olumsuz durumun yanısıra belki de tek pozitif durum Türk Hükümeti’nin belli bir miktarda doların serbest bir şekilde satın alımını kabul etmeye hazır olması gelmekteydi. 1943 kışına kadar UKCC, USCC adına Türkiye’den 5.8 milyon dolar değerinde satın alım yapmıştı. USCC’nin bu miktarı USCC’ye tazmin etmesi gerekiyordu. Ancak bunun 4.58 milyon doları sadece ABD’nin tedarik kapsamındaki satın alımı ile ilgiliydi ve bu miktar İngiliz-ABD Ortak Satın Alım gücünü etkilemiyor ve bu güce bir fayda sağlamıyordu. Bu miktarı 1943 yılındaki Ortak Program kapsamında var olan potansiyel dolar miktarı olarak varsaymak imkânsızdı. Ancak savaşın seyri Müttefikler lehine yavaşça değişirse Türk Hükümeti de serbest dolar satın alımı konusunda daha esnek davranacak ve dolar birikimi yapmaya daha meyilli olacaktı. Türk Hükümeti’nin yapacağı dolar birikimi ise Öncelikli Satın Alım için iyi bir kaynak oluşturacaktı.³⁶⁷

Diğer yandan 1943 yılında beliren bazı etkenler İngiliz ve ABD’lilerin Türkiye’de sürdürdükleri Öncelikli Satın Alım Programını daha az gerekli hale getirmişti. Şöyleki bu dönemde Almanya gereksinim duyduğu belli bazı ürünleri Clodius Antlaşması çatısı altında zaten Türkiye’den alamıyor durumdaydı. Örneğin Clodius Antlaşması’yla Türkiye Almanya’ya belli bir miktar palamut alma hakkı tanımıştı. Buna karşın Almanya’nın palamut yerine gereksinim duyduğu “tanning

³⁶⁵FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 17 Şubat 1943.

³⁶⁶FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 17 Şubat 1943

³⁶⁷FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 17 Şubat 1943

material” sepilene materyallerinden alma hakkı bulunmuyordu.³⁶⁸ Ayrıca Almanya ile Türkiye arasında ürünlerin fiyatına dair sert tartışmalar yaşanıyor. Alman tarafı Clodius Antlaşması dâhilinde fiyatları düşük tutmaya ve bu antlaşmanın süresi dolduktan sonra da aynı fiyatları koruyacak başka bir antlaşma yapmaya eğilimli dururken Türk tarafı fiyatlar konusunda muhatabını zorluyordu. Son olarak Almanlar Türkiye’ye gönderecekleri tedarik ürünlerini gönderemedikleri için satın alım güçleri de zaten o oranda düşüyordu. Kaldı ki Sovyetlerin Almanya karşısındaki direnişi uzarsa Almanya Türkiye’ye göndereceği materyalde yine kesintiye gitmek zorunda kalacaktı. Buna ilaveten Almanya’nın materyal anlamında Türkiye’yi destekleyememesi ve elinde yeteri kadar TL olmaması Türkiye’de bloke edilen Fransız ve Belçika varlıklarını kullanmasına engel teşkil edecek ve Türk Hükümeti’ni ikna etmeye dönük sergilediği bütün çabalar başarısız kalacaktı. Almanya ayrıca Türkiye’den tütün ve fındık gibi ürün satın alımı yaparken Türkiye’de bulunan Belçika ve Fransızlara ait olan hesaplardan kullanım hakkı için Türk Hükümeti’ni yine ikna edemeyecekti.

Böylece İngilizler açısından mevcut haliyle Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında devam eden ticaret çok ikna edici değildi. Yapılması gerekenin Türk tarafına İngilizlerin iyi niyetini göstermek olduğu ve Türkiye ile daha etkili bir ticari sürece girmenin gereği MEW tarafından tespit edildi. Bu haliyle bu politika Türkiye’ye, Almanya karşısında bir pazarlık silahı vermişti. Örneğin, Müttefiklerin Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında alacak oldukları tiftik için Almanya da istekli çıkınca fiyatların artıp miktarın azaldığı görülüyordu. Bu durumda Almanya’yı ihtiyacı olduğu eşya konusunda mahrum bırakmak adına bu programın çok da başarılı olduğu söylenemez. 17 Şubat ve ardından 24 Şubat 1943 tarihinde MEW’de departmanlar arası yapılan toplantılarda Türk tarafı ile ilgili alınması gereken yol hakkında bir takım kararlara gidildi. Bundan böyle Öncelikli Satın Alım değeri oldukça yüksek olan ve seçilmiş nitelikteki az sayıdaki ürünlerin ihracat lisanslarını vermesi için Türk Hükümeti’ne baskıda bulunulacak ve bu ürünlerin satın alımları üzerinde yoğunlaşılacaktı. Bu toplantılarda Clutton, Türkiye’de gerçekleşen ekonomik savaş mücadelesinin amaçlarına ulaşabilmek için Almanya’dan Türkiye’ye Clodius Antlaşması dâhilinde akış halinde olan silah tedarikini kesmenin lüzumunu belirtti ve İngiliz Genelkurmay Başkanlığı ile İngiliz Dışişleri

---

³⁶⁸FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 17 Şubat 1943

Bakanlığı'nın bu yönde çalışacaklarını beyan etti.³⁶⁹ Ayrıca Başbakan Churchill'in Türkiye gezisi sonrası iyi bir seviyeye gelen Türk-İngiliz ilişkilerinin bu aşamasında Türk Hükümeti'nin Almanya için hayati olan büyük miktarlarda malzemeleri Müttefiklere yönelteceğine dair İngiliz tarafında bir umut da vardı. Bir de İngilizlere göre, 1943 yılında savaşın seyri Müttefikler yönünde eserse Türkiye de Müttefiklere karşı olumlu bir hava içine girecekti. Böylece Türkiye'den öncelikli satın alım değeri oldukça yüksek olan seçilmiş az sayıdaki ürün çeşitlerini kendilerine satması istenebilecek ve bu yönde baskı kurulabilecekti.

Nitekim 3 Mart 1943 tarihinde MEW'den Washington'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne gönderilen raporda açık ve net olarak Türk Hükümeti'nden konuyla ilgili yardım istenmesi gerektiği anlatılıyordu. Almanya'nın yenilmesinin Türkiye'ye stratejik ve politik anlamda yararlarının olduğunun anlatılması elzemdi. Bu doğrultuda aynı gün İngiltere'den Ankara'ya gönderilen bir emirde İngiliz ve ABD Büyükelçilerinden bu yönde Türk Hükümeti'nden en yakın zamanda ortak bir istekte bulunmaları yer alıyordu. Yani Mihverin yenilgiye uğratılması için Türkiye'nin açık, net ve şüpheye yer bırakmayacak derecede kesin yardımı gerekiyordu. Bu yardım Türkiye'nin kesin olarak Almanya'ya önemli ürün akışını kesmesi ve Müttefiklere Almanya'yı daha da zayıflatacak bakır, tiftik, haşhaş ve deri gibi ürünlerin öncelikli satın alım kapsamındaki ürünlerin hepsinin ihracat lisanslarının verilmesiyle ilgiliydi.³⁷⁰ İlgili Büyükelçiler durumu Türk Dışişleri Bakanına iletince Türk Dışişleri Bakanı, Büyükelçileri hayal kırıklığına uğrattı. Çünkü Türk Hükümeti'nin bu yönde davranması tarafsızlığını terk etmesi anlamına gelirdi ki bununla ilgili herhangi bir söz verilemezdi. Bununla birlikte Menemencioğlu, krom konusunda yaptığı gibi burada da Clodius ile yapılan görüşmelerin uzatılıp amacından saptırılacağı, Almanya'ya yapılacak ihracatın çeşitli yollarla önleneceğini iddia ediyordu.³⁷¹ Görüldüğü gibi Türk tarafı Müttefiklere karşı oyalama ve çeşitli bahaneler bulma yolunu deniyordu.

Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Clutton, İngiltere'nin Türkiye'yi tedarik anlamında tatmin edemediğini bunun İngiliz tarafının bir eksikliği olduğunu açık bir şekilde kabul edecekti.³⁷² 8 Mart'ta Ankara'da toplanan İngiliz- ABD

³⁶⁹FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 24 Şubat 1943

³⁷⁰FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 3 Mart 1943

³⁷¹FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 11 Mart 1943

³⁷²FO 371/ 37489/ R 3421/95/44, 16 Nisan 1943.

Öncelikli Satın Alım Komisyonu üyeleri ise Türkiye'nin iki nedenden dolayı bu teklifleri kabul etmediğine karar verdi. Bunlardan ilki İngiltere'nin Türkiye'yi bu zamana kadar Mihver'den aldığı endüstriyel ürünleri içeren tedarik anlamında destekleyemediği gerçeği bir diğeri ise Almanya'nın Türkiye'nin bu tutumu karşısında düşmanca tavır geliştireceğine dair Türkiye'de duyulan korkuydu.³⁷³

10 Mart tarihinde Londra'da gerçekleşen İngiliz Öncelikli Satın Alım Komitesi'nin toplantısında ilgili komite başkanı Lord Carlisle, Türkiye'de çalışmalarını yürüten İngiliz görevlilerin Ankara ve İstanbul ofisleri arasındaki iletişim sıkıntılarına ve koordinasyon eksikliklerine dikkati çekiyordu. Ayrıca ABD'liler ile de daha düzenli ve sistemli bir çalışma yürütülebilirdi. Carlisle'ye göre mevcut şekilde var olan "Laissez Faire" yani serbest sistemden planlı, programlı ve düzenli toplantıların yapıldığı sisteme geçilebilir ve İngiliz-ABD Ortak Satın Alım Komisyonu daha işler hale getirilebilirdi.³⁷⁴

Bu arada Ankara'daki İngiliz ve ABD Öncelikli Satın Alım Komisyonu temsilcileri İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ile aynı çizgide düşünmeye başladılar. Yani ulaşılan sonuç, Türkiye üzerine yapılan daha fazla baskının Müttefiklere ayrılan tahsisat miktarını artırmaya yetmeyeceği buna dair olumlu ve yapıcı bir süreç üretmeyeceğiydi. Zira son birkaç ay zarfında İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı Öncelikli Satın Alım kapsamındaki ürünlerin sayısını azaltıp belli bazı ürünler üzerinde odaklanmayı salık veriyordu. Bu ürünler Almanya'yı daha da zaafa düşürecek nitelikteki ürünler olmalıydı. Ankara'da gerçekleşen iki İngiliz-ABD toplantısından sonra ilgili komisyonunun kararları 11 Mart tarihinde Londra'ya bildirildi.³⁷⁵ Buna göre Öncelikli Satın Alım Programının kapsadığı bütün ürünlerin satın alımı yolu bundan böyle terk edilecek ve sadece Almanya'nın ilgi duyduğu malzemeler üzerinde resmi, gayri resmi yollardan satın alım işine konsantre olunacaktı. Adana Konferansı'nın getirdiği olumlu havadan faydalanılacak ayrıca Almanya'nın işini zorlaştırmak için de yıkıcı faaliyetler yapılacaktı. Bu arada Hugessen yine de Türk diplomatlarına karşı tamamen başarılı olunamayacağını göz ardı etmemek gerektiğini vurguluyordu. Zira Alman müzakereci Clodius yeni görüşmeler için Ankara'daydı ve Türk tarafı Alman ekibiyle müzakerelere başlamıştı bile. Hugessen, 11 Mart'ta Londra'ya gönderdiği raporunda yeni başlayan Türk-

³⁷³FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 8 Mart 1943

³⁷⁴FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 10 Mart 1943

³⁷⁵FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 11 Mart 1943

Alman müzakerelerinden duyduğu endişeyi iletiyordu. Türk Dışişleri Bakanı ise Hugessen'e Türkiye'nin Müttefiklerden sağlayamadığı malzemeleri Almanya'dan sağlamaya çalıştığını Türk ekonomisinin ve Türkiye'nin pozisyonunun güçlü olmasının İngiltere'nin de çıkarlarına uyduğunu söylüyordu.³⁷⁶

Bu arada Mart ayının başından beri İngiliz Öncelikli Satın Alım Komitesi'nin Londra, Ankara ve Washington'daki ofisleri arasında devam eden yazışmalar Türkiye'deki İngiliz- ABD Ortak Öncelikli Satın Alım politikasının revizyona tabi olması ve bu politikayı daha işler hale getirmek üzerine yapılması gerekenlerle ilgili idi. Buna dair gerçekleşen yazışmalar boyunca yeni politikanın çerçevesini çizmekle ilgili dikkate değer bir mesafe kaydedildiği görüldü. Sonunda Londra'daki Öncelikli Satın Alım Komitesi, 7 Nisan'da Ankara'daki ve Washington'daki birimlerine çektiği telgraflarda bu zamana kadar üzerinde çalıştıkları yeni politikalarının ana hatlarını özetledi. Buna göre Türkiye'de her bir Büyükelçi, bir diğerine danışmak suretiyle uygun gördüğü herhangi bir metodu kullanarak fiyatta sınır tanımaksızın satın alım yapmak için yetkilendirilecekti. Ayrıca ilgili Büyükelçiler yani İngiltere ve ABD Büyükelçileri Türkiye'de yaptıkları girişimlerle fiyatları kasten aşırı yükselterek Almanya'nın ilgili ürünleri satın alamaması ya da zarar etmesine dönük olarak yıkıcı çalışmalarda bulunabileceklerdi. Ama burada da Türk Hükümeti'nin kızgınlığını üzerine çekerek Mihvere yaklaşmasına engel olunmalıydı. Lakin bu madde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan onay görmediğinden askıda kaldı.1943 yılı başlarında İngiliz Hazine Bakanlığı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Öncelikli Satın Alım Komitesi'nin bu girişimini hiç uygun bulmamıştı. Nedeni ise Türkiye'de kasten fiyatları yukarı çekmenin enflasyonu artıracığı ve ülke ekonomisini kırılgan hale getireceği bunun da Mihver Blokunun işine yarayacağı yönünde idi. Getireceği yararlar bakımından ise "game is not worth candle" yani hiç uğraşmaya değmezdi. Bunun üzerine ilgili Komite bu karardan vazgeçti.³⁷⁷

Ayrıca alınan kararlardan biri olarak, toplam İngiliz harcamalarının Londra'nın izni dışında bu zamana kadar ortak program dâhilinde yapılanlarla birlikte 6 milyon sterlini aşmaması gerekiyordu. Bunun dışında Almanya'nın elde etmeye çalıştığı Türk ihracat fazlası ürünler uygun fiyatlarla ve uygun miktarlarda elde edilmeye çalışılacaktı.³⁷⁸ Ayrıca ikmal malzemelerinin dışında ilgili

³⁷⁶FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 11 Mart 1943

³⁷⁷FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 10 Ocak ve 7 Nisan 1943

³⁷⁸FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 7 Nisan 1943

Büyükelçiler, düşmanın üç kategoride gösterilen eksikliklerini dikkate alıp bunların önem sıralarına göre satın alımını yapacaklardı. Bu kategoriler şunlardı:

Kategori A	Kategori B	Kategori C
Bakır	İpekli kumaş artığı	Kendir
Afyon	Koza	Kenevir
Tiftik	Pamuklu bez	Bitkisel Yağ
Yün Artığı	Kumaş kırıntıları	Keten
Yün Kumaş	Keten tohumu	Palamut
Valex	Mumbar	Pelit

Tablo 4: İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Programı 7 Nisan 1943
Türkiyeden Ürün Satın Alım Planı

Yalnız bu C maddesindekilerin alımının yapılabilmesi için Londra'dan ayrıca izin gerekiyordu.³⁷⁹

Lakin bu kararların uygulanması büyük ölçüde üç önemli mülahazanın gözönünde bulundurulmasına bağlıydı. Bunlardan ilki bu programın seyri savaşın seyrindeki değişen şartlara bağlı olacaktı. Mesela Türkiye ile Mihver ülkeleri arasındaki ulaşım sıkıntıları ve çeşitli tıkanıklıklar bu programın da seyrini değiştirebilecekti. İkincisi; kaçınılmaz olarak hızlı bir şekilde karar alınıp uygulanması gereken durumlarda bu Büyükelçiler Londra ve Washington'a danışmadan harekete geçebileceklerdi. Üçüncüsü; Türk Hükümeti'ni kızdıracak ve onu Müttefiklerle işbirliği yapmaktan uzaklaştıracak hiçbir şey yapılmayacaktı. Bu konuda iki Büyükelçi herkesten daha fazla yetkili olacaktı.

7 Nisan planındaki bu teklifler,İngiliz Büyükelçisinin hareket alanını genişletiyordu. Düşmanı en çok tahrip edecek ürünlerin hangi miktarlarda ve hangi fiyatlarla satın alınacağı İngiliz Büyükelçisinin takdirine bırakılmıştı. Plan uygulanırken ilgili Büyükelçi Londra'yla yakın temas içinde olacaktı.³⁸⁰İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda ise Türkiye'deki satın alımlarla ilgili olarak resmi ve gayri

³⁷⁹FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 7 Nisan 1943,Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol II, p.535

³⁸⁰ FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 14 Nisan 1943

resmi satın alım yolunun açık tutulması ve mantıklı bir süreç izlemesi gibi nedenlerle iyi karşılandı. Yine de bu planın Öncelikli Satın Alım Programı'na satın alınan eşyaların miktarında azalmaya neden olur ya da ABD'li Büyükelçi Steindart'ın aktivitelerini sınırlama girişimi gibi sayılır diye bir korku duyuldu.³⁸¹ ABD'li Büyükelçi Steindart'ın Ortak Program dışında da satın alım için dikkate değer bir fonu vardı. Steindart, resmi Türk tahsisatının dışında serbest piyasadan satın alım yapıyordu. Bu durum esas olarak fiyatları yukarı çekiyordu. Londra'da Öncelikli Satın Alım Komitesi bu tarz aktiviteleri biraz kuşku ve endişeyle izledi.³⁸² Konu ile ilgili Londra –Washington ve Ankara'daki İngiliz temsilciler arasında gidip gelen haberleşmelerden bu tedirginlik rahatlıkla izlenebilir. ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull ise ABD Ankara Büyükelçisi Steindart'ın izlediği yolun yani serbest piyasadan ürün satın alımının sıkıntılı olmadığını düşünüyordu.³⁸³ Üstüne iki Büyükelçi de yani Hugessen ve Steindart'tadurumun çok sıkıntı yaratmayacağını düşünüyordular. İlgili Komite ise Almanların istedikleri ürünleri satın almalarını önleyemezken fiyatların bir de bu şekilde yukarı çekilme tehlikesinin olduğunu düşünüyordu. Üstüne üstelik bu durum Ortadoğu'daki enflasyonu daha da artıracaktı.İngiliz Büyükelçisi Hugessen, 1942 yazında ABD Büyükelçisi Steindart'ın bu tarz politikalarına şiddetle karşı çıkıyordu. Lakin daha sonra Türkiye piyasasından gayriresmi satın alım yolunun daha pratik bir yol olduğuna kanaat getirdi.³⁸⁴ Bu arada ABD Dışişleri Bakanlığı ise bu yeni planı gayriresmi satın alım önündeki yasağı kaldırdığı için beğenmekle birlikte plan dâhilinde kendi Büyükelçisine daha geniş yetkiler verilmesini istiyor, planın ABD Büyükelçisine geniş bir hareket alanı sunduğunu düşünmüyor ve bu anlamda ilgili planı eleştiriyordu.³⁸⁵

Bu arada 21 Nisan tarihinde Türk Ticaret Bakanlığı'nın Dış Ticaret Dairesi, USCC'ye gayriresmi satın alım yolunu tuttuğuna dair duyumlar aldığı için bir uyarı mektubu ve bu mektuba iliştilmiş halde olan Dış Ticaret düzenlemelerini anlatır yönetmeliğin bir kopyasını gönderdi.³⁸⁶ Lakin ABD Büyükelçiliği USCC'nin Türkiye'de yaptığı ticaretin resmi ve kurallara uygun olduğunu anlatan bir yazıyla buna cevap verdi ve uyarı mektubunun üzerinde çok durmadı.³⁸⁷ Steindart,

---

³⁸¹FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 17 Mart ve 19 Mart 1943

³⁸²FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 21 Nisan 1943

³⁸³ FO 837/ 1054 Turkey Preemption USA, 29 Nisan 1943

³⁸⁴FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 5 Mayıs 1943

³⁸⁵FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 24 Mart 1943

³⁸⁶FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 21 Nisan 1943

³⁸⁷FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 28 Nisan 1943

USCC'nin gayriresmi satın alımlarına Türk Hükümeti ortaya çıkarana kadar devam edileceğini, bütün sonuçlarına katlanılacağını asıl amacın Öncelikli Satın Alım Programı'nın başarıya ulaşması olduğunu düşünüyordu.³⁸⁸ Gerçekte ABD Ankara Büyükelçisinin böyle düşünmesinin yani Türk Hükümeti'nin pratikte bir engel yaratamayacağını söylemesinin nedeni ABD'nin elinde o anda önemli bir silahın olduğu yani Türk Hükümeti için çok elzem olan Kiralama ve Ödünç Verme yoluyla ülkeye akan sevkiyatın varlığı olduğu gerçeğidir.³⁸⁹

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise, Steindart'ın kendi başına yaptığı gibi UKCC'nin de Türkiye piyasasından gayri resmi satın alım yoluna girmesine ikna olmuş değildi. MEW'e bağlı diplomatlarda bu konuda tereddütler ve çekingenlikler seziliyordu. Çünkü bu durum tamamen Türk Hükümeti'nin düzenlemelerine aykırıydı ve Türk Hükümeti'nin kızgınlığını üzerine çekmek ve bütün Öncelikli Satın Alım Programı'nın mahvına neden olmak sonucunu doğurabilirdi. 8 Mayıs'ta İlgili Bakanlık Hugessen'e Türkiye'de durumun gerçekte ne olduğunu sordu. Yani bu programa bağlı mı kalınmalıydı yoksa Steindart'ın yönlendirdiği USCC'nin yaptığı gibi gayri resmi satın alım yoluna mı gidilmeliydi? Ayrıca ilgili Bakanlıkça UKCC'nin Türkiye'deki aktiviteleri eleştiriliyor ve başarısız bulunuyordu.³⁹⁰ Hugessen'in buna cevabı UKCC ve USCC'nin Türkiye'de bulunan bütün ofisleriyle birlikte işbirliği içinde çalıştıkları ve bu işbirliğini artırmak için daha planlı bir süreç takip etmek kararında olduklarına dönüktü.³⁹¹

İngiliz Büyükelçisi, Türkiye piyasasından gayriresmi satın alım yolunun ise İngilizler yani UKCC açısından ciddi riskler taşıdığını söylüyordu. Şöyle ki Türk Hükümeti'nin İngilizlerin yürüttüğü bütün programı iptal etme, satın alımı yapılan ürünlere el koyma gibi hakkı vardı. Ayrıca Hugessen, Türkiye'de istifçilik ve vurgunculuk yapmamak ve hükümetten belirli lisanslar almak kaydıyla Türk ve yabancı bütün şirketlerin piyasadan gerek iç ticaret gerekse de ihracat için satın alım yapabildiklerini söylüyordu. Ancak İngiliz Hükümeti'nin bir ticari organizasyonu olarak görülen UKCC'nin gerekli durumlarda ihracat lisansını daha kolay alabilmesi adına garantörü Lord Carlisle idi. Bazı durumlarda bu garantörlük uygulaması olmadan satın alım yapmak imkân dışıydı. Durum böyle iken yani Türk Hükümeti ile

³⁸⁸FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 15 Mayıs 1943

³⁸⁹FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 16 Mayıs 1943

³⁹⁰FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 8 Mayıs 1943

³⁹¹FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 11 Mayıs 1943

UKCC daha sıkı işbirliği yapıyor durumdayken ABD Hükümeti'nin ticari organizasyonu olarak görülen USCC'nin böyle bir niteliği yoktu. Bu yüzden Hugessen'e göre ihracat lisansı elde etmeden Türkiye piyasasından yapılacak satın alımlar USCC vasıtasıyla yapılmalıydı.³⁹²

Diğer yandan yeni Clodius Antlaşması'nın 18 Nisan 1943'te imzalanması, İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nı Türkiye'deki Öncelikli Satın Alım Programı ile ilgili daha şüpheli bir tutum izlemeye sevk etti.³⁹³ Bu antlaşma İngiltere'de oldukça tatsız ve kötü bir sürpriz şeklinde karşılandı. İlgili Antlaşmanın Almanya'dan Türkiye'ye 40 milyon TL değerinde içinde bakır ve pamuk gibi ürünleri de barındıran birinci derecede önemli malzeme akışını sağladığı Türk Dışişleri Bakanı tarafından 21 Nisan'da İngiliz Büyükelçisine bildirildi.³⁹⁴ Büyükelçi antlaşmanın genel detaylarını bir gün sonra, bir kopyasını ise 15 Mayıs'ta Londra'ya gönderdi.³⁹⁵ Almanların en çok ihtiyaç duyduğu malzemeler de onlar için rezerv edilmişti.³⁹⁶ Antlaşma belli istisnalar dışında Ekim 1941 ile aynı anlamdaydı. İlgili antlaşma, 1 Nisan 1943 ile 31 Mayıs 1944 arasındayani 14 ay için geçerli olacaktı. Bu periyotta 62 milyon TL değerinde bir eşya değiş tokuşunu öngörüyordu. Antlaşmaya ekli olan 3 liste vardı. Liste 1A, Türkiye'ye sevk edilecek 40 milyon TL değerindeki Alman mallarını içeriyordu. Bunlardan 5 milyon TL savaş materyalleri, demir-çelik ürünleri, bakır ürünleri, eczacılık ürünleri, kâğıt ve selüloz, kırmızı pancar tohumuydu. Liste 1'de Türkiye'den Almanya'ya sevk edilecek 40 milyon TL değerindeki malzemeleri içeriyordu. Liste 2'de ise Türkiye'den Almanya'ya 22 milyon TL değerinde bir ihracat öngörülüyordu. Bunun karşılığında ise Almanya Liste1A'daki ürünlerin savaş malzemeleri ve bakır hariç olmak üzere yarısını Türkiye'ye gönderecekti. Türkiye'nin ise bunun karşılığında göndereceği ürünler; tiftik, pamuk, kendir, kenevir, palamut, kurumeyve, bakır gibi önde gelen ihracat ürünlerinden oluşuyordu.³⁹⁷ Antlaşmada krom ile ilgili herhangi bir maddenin olmayışı dikkati çekmektedir.

³⁹²FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 16 Mayıs 1943

³⁹³FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 28 Nisan 1943

³⁹⁴FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 21 Nisan 1943

³⁹⁵1943 Türk-Alman Clodius Antlaşması'nın İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'ndaki orijinal Fransızca kopyası için bkz; FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 15 Mayıs 1943

³⁹⁶FO 371/ 37490/R 4127/95/44, 9 Mayıs 1943 Bu arada Berlin'de imzalanan gizli nitelikteki 31 Aralık 1942 tarihli Türk-Alman Silah Kredisi Antlaşması 21 Nisan 1943'te Türk resmi gazetesinde yayınlanmıştı. Bu durum İngilizleri çok kızdırdı. FO 371/ 37490/R 4427/95/44, 19 Mayıs 1943

³⁹⁷FO 837/1054 Turkey Preemption USA, 21 Mayıs 1943. Ayrıca bkz; FO 371/ 37490/R 4608/95/44, 24 Mayıs 1943

İngilizler açısından Türk-Alman Clodius Antlaşması'nın nahoş sonuçları çok hazmedilir bir durum değildi. İngilizlerin öyle ki kendilerine olan güvenleri Öncelikli Satın Alım Programından bile önceki seviyelere düştü. Londra'dan Washington'a gönderilen 1 Haziran tarihli bir raporda Türkiye'de artık düşmanı iktisadi anlamda mahvetmenin bir hayal olduğu belirtiliyordu. Hugessen ise, Londra'ya gönderdiği aynı tarihli raporunda artık ruhsatlı veya ruhsatsız satın alım yolu olsun Türkiye'deki satın alım programlarının hiçbir kıymeti harbiyesi kalmadığından bahsediyordu. Çünkü bu antlaşmayla Türkiye Almanya'ya ihtiyacı olan en temel gereksinimlerini vereceğine dair taahhüt altına girmişti.³⁹⁸ Mevcut durumda bile Almanya, Türkiye'nin teslim edemediği malzemeleri onda tutabiliyor ve etkili bir pazarlık süreci yürütüyordu. İngiltere ise malzemeleri bir pazarlık silahı şeklinde elinde tutamıyordu. Çünkü bu durum ordu tedariklerini ve Türkiye'nin savaşa girme durumunu engelleyebilirdi. Daha da fazlası, sınırlı bir biçimde de olsa Öncelikli Satın Alım Programının başarısı Türk Hükümeti'nin iyi niyetine bağlıydı ki İngiliz tarafı ruhsatsız satın alım yaparak bunu kötüye kullanmak istemedi.³⁹⁹ MEW'e göre her durumda Almanya istediğini elde ediyordu. Almanya'ya ürün akışını engellemeyi öngören hiçbir uygulamanın istenilen başarıyı getiremediğine dikkat çeken İngiliz Büyükelçisi Hugessen ise elindeki kanıtlara bakılırsa Almanya'nın gayriresmi satın alım işinde de yol katettiğinin ortada olduğunu belirtiyordu.⁴⁰⁰ Hugessen, Türk Hükümeti'nin kurallarına sıkı sıkıya bağlı olmanın Öncelikli Satın Alım Programı'nın mahvına yol açacağını bu nedenle bundan böyle USCC'nin paravan olmasıyla ruhsatsız satın alım yoluna da pratikte gidileceğini ve konuyla ilgili ABD Büyükelçiliği ile görüşüldüğünü raporluyordu.⁴⁰¹

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise 28 Mayıs'ta Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Halifax'a ilettiği raporunda Türkiye'ye alınacak tavırla ilgili olarak süreçte yasallıktan ayrılınmaması gerektiğini vurguluyordu. Yani ilgili Bakanlık, Ankara Büyükelçisi Hugessen'in tersine bundan böyle ruhsatsız satın alımlara son verilmesini ruhsatlı satın alımların ise sınırlandırılmasını istiyordu. Ruhsatsız satın alım yoluna gitmek Türk Hükümeti'ni kızdırabilir ve onu Almanya'yı oyalama, ürün gönderme konusunda erteleme gibi politikalarında isteksizliğe iterdi. Bu durum yani Türklerin İngilizlerle yaptığı dayanışmanın zayıflaması İngilizlerin bölgedeki

³⁹⁸FO 837/ 1054 Turkey Preemption USA 1 Haziran 1943, Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol.II,p.535.

³⁹⁹FO 837/ 1054 Turkey Preemption USA 18 Mayıs 1943

⁴⁰⁰FO 837/ 1054 Turkey Preemption USA 17 Mayıs 1943

⁴⁰¹FO 837/ 1054 Turkey Preemption USA 16 Mayıs 1943

stratejik ve politik amaçlarının gerçekleşmesini engellerdi. Ayrıca sadece tedarik için gerekli olan eşyalar ve düşman satın alımlarını geniş ölçüde etkileyecek ihracat ürünlerini sağlamak gayretinde olunmalıydı. Alman savaş ekonomisi için elzem olan kromun akışı üzerinde durulmalı bütün enerji buna harcanmalıydı.⁴⁰² Halifax MEW'e cevaben yazdığı raporunda ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'deki Öncelikli Satın Alım Programının çok başarılı olmadığı konusunda İngilizlerle hemfikir olduğu ama ruhsatsız satın alımın "unauthorised" terk edilmesi konusunda uzlaşmadığını bildiriyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı'na göre ruhsatsız satın alım yapmak Türk Hükümeti'nin Müttefiklerle işbirliğini zayıflatması, krom sevkiyatını tehlikeye düşürmesi ve İngilizlerin bölgedeki politik ve askeri çıkarlarına zarar vermesi gibi tehlikeleri barındırır da bu tarz satın alım yapmak Almanlarla piyasada mücadele etmek anlamında çok önemliydi.⁴⁰³

Gerçektende o dönemde artık herkes ruhsatsız bir şekilde serbest piyasadan satın alım yapılmadığı sürece Almanya'yı etkileyebilecek bir düzeye gelinmeyeceğinde hemfikirdi. Bir de İngiliz devlet departmanları arasında Öncelikli Satın Alım kampanyasının devam eden süreci üzerinde bir türlü mutabık olunamadığı açıkça görülmektedir. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen ile İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı arasında bu gayriresmi satın alım süreci yüzünden ciddi bir çatışma yaşanıyordu. Ayrıca Churchill ise şekillendirmeye çalıştığı Ortadoğu kampanyasında ticaret ilişkileri nedeniyle bir engel çıkmasını istemediğinden İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı ve İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nı suçluyordu. Churchill, Türkiye'nin ekonomik ve politik anlamda çok zor bir süreç yaşadığını krom meselesi ya da diğer ticaret sorunları ile politik konuların birbirine karıştırılmaması gerektiğini belirtiyordu. "Ben Türklerin peşindeyim sizin kromunuzun değil!" diyerek ilgili Bakanlıklara çıkışmaktaydı. Onlar da tam tersine Türklerin İttifaka olan sadakatini başta krom olmak üzere Almanya ile yaptığı ticareti ciddi anlamda kısıp kısımadığıyla ölçüyorlardı.⁴⁰⁴

Diğer yandan ABD Büyükelçisi Steindart, Mayıs'ın başında Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu'na yeni Türk-Alman Antlaşması yani Clodius Antlaşması'ndan duyduğu teessüfü bildirdi ve Müttefiklerin Mihveri mahvetmeye çalıştıkları bir noktada Türkiye'nin Almanya'ya stratejik değeri yüksek ürünleri ihraç

⁴⁰²FO 837/ 1054 Turkey Preemption USA 20 Mayıs 1943

⁴⁰³FO 837/ 1054 Turkey Preemption USA 1 Haziran 1943

⁴⁰⁴PREM 3/446/8 Foreign Office To Hugessen nos 1491 and 1493 28 Eylül 1942

etmesini anlaşılır bulmadıklarını ekledi. Türk Dışişleri Bakanı ise Almanya'dan herhangi bir tedarik malzemesi gelmediği sürece hiçbir stratejik ürünün bu ülkeye gönderilmeyeceği zira bu zamana kadar da şahsen elinden geldiği kadar Almanya'ya bu tarz ürünleri gönderme konusunda engel yarattığını açıkladı. Türk Dışişleri Bakanına göre sadece zevahiri kurtarmak adına yapılan bu antlaşma dikkate alınmamalıydı. Kaldı ki pratikte Türkiye'nin elinde şu anda Almanya'ya sevk edeceği bakır yoktu.⁴⁰⁵ Bu açıklamalar MEW'i ve ABD'li diplomatları bir ölçüde teskin etse de kendi programları adına önemli ölçüde şevkleri kırılmış durumdaydı.

1943 Temmuz'una gelindiğinde ortada İngiltere ve ABD açısından konuyla ilgili büyük bir kaos ve karamsarlık vardı. İngilizler açısından bu zamana kadar dinamik olarak yürütülen ekonomik savaş mücadelesi, savaşın bu aşamasında yani son altı aydır hareketsiz bir sürece girmişti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ne yapacağını bilmiyordu. İngiltere, Türkiye tarafından kendisine tanınan resmi tahsisatın yetersiz olduğunu düşünüyordu. İngiliz tarafında açık bir şekilde izlenebilen bir karamsarlık hâkimdi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ve diğer departmanlar arasında ekonomik savaş mücadelesi anlamında istedikleri başarıyı elde edemediklerinden Türkiye'de Öncelikli Satın Alım Programının sonlandırılıp sonlandırılmaması ile ilgili hararetli bir tartışma yaşıyordu. Ama yine de Türkiye'de süren ilgili programın devamına karar verdiler. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın Türkiye'de ruhsatsız satın alım yapmanın sonuçlarını ve risklerini abarttığını düşünmekteydi. Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın talimatıyla UKCC'de Türkiye'nin yasal düzenlemelerini ihlal ettiği gerekçesiyle ruhsatsız satın alım yoluna gitmiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne USCC'nin aylardır ruhsatsız satın alım yaptığı ayrıca bununla ilgili Mart ayında karar alındığı halde UKCC'nin neden halen böyle bir satın alım yapmadığı soruldu.⁴⁰⁶ UKCC tarafından buna cevap olarak İngilizlerin Türkiye'de karşılaştıkları problemlere ruhsatsız satın alım yapmanın bir çözüm olamayacağı söylendi.⁴⁰⁷

Bu arada İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise ABD'de kendi muadili şeklinde görev yapan "Board Of Economic Warfare" BEW ile yazışmalarını sürdürdü ve bundan sonraki süreçte Türkiye'deki çalışmalara 7 Nisan telgrafındaki

⁴⁰⁵FO 837/ 1054 Turkey Preemption USA 3 Mayıs 1943

⁴⁰⁶FO 837/1056 Turkey Preemption USA 19 Temmuz 1943

⁴⁰⁷FO 837/1056 Turkey Preemption USA 28 Temmuz 1943

gibi Ankara'daki İngiliz ve ABD Büyükelçilerine geniş yetkiler verilerek devam edilmesi gerektiğine karar verildi. Bu yetkiler arasında gayriresmi satın alım yapmak dışında risklerini gözönünde bulundurmamak kaydıyla Almanların piyasadan ürün kaldırmalarını önlemek amaçlı yıkıcı çalışmalarda bulunmak da vardı. Temmuz ve Ağustos ayları boyunca İngiliz ve ABD'li ilgili birimler arasında vuku bulan yazışmalarda Türkiye'deki resmi olmayan satın alım çalışmalarına karşı Türk Hükümeti'nin olası tepkileri ve bu tepkilere ne şekilde karşılık verileceği tartışılan konular arasındaydı. Şöyle ki hâlihazırda Türk Hükümeti ile İngiliz ve ABD'liler arasında var olan ticaret antlaşmaları vasıtasıyla bu ülkelere önemli ölçüde tarım ürünü ve hammadde akışı ve bunun karşılığında da Türk Hükümeti'nin önemli ölçüde kazancı sözkonusuydu. Yani Türkiye, ekonomisi için çok gerekli olan altın ve dolar akışı ve finansal problemleri nedeniyle ABD ve İngiltere ile iyi anlaşmak durumundaydı. Lakin Türk Hükümeti yine de süreçten memnuniyetsizliğini ortaya koyarsa Öncelikli Satın Alım kapsamında satın alımların gelecek kışa kadar devam etmesi amacıyla çeşitli pazarlık silahlarına ve çeşitli manevralara başvurulacaktı. Ayrıca bu süreçte hangi ürünlerin Öncelikli Satın Alım kapsamına sokulup hangi ürünlerin sokulmayacağına dair ilgili birimler arasında yazışmalar devam etti.⁴⁰⁸

Bununla birlikte İngiltere, ABD ve Türkiye arasındaki mevcut ticaret, ticarete konu olan eşyaların değerine bağlı olarak bu ticaretin seyri Türkiye aleyhine devam ediyordu. Yani Türkiye bu ülkelere karşı önemli ölçüde borçlanmıştı. Buna ek olarak bir yıldır Almanya Türkiye'den aldığı ürünlerin bir kısmına karşılık gelecek şekilde ne ödemesini yapabilmiş ne de karşılığında Türkiye'ye tedarik malzemesi gönderebilmişti. Onun için Almanya'ya gitmesi gereken bu ürünler depolarda beklemeye alınmıştı. Bu durum da Türkiye'nin aleyhine işliyordu. İngiliz ve ABD Öncelikli Satın Alım perspektifinden bakınca Almanya'ya ürün akışının olmaması olumlu bir durumdu lakin aynı durum Türk ekonomisini daha da kırılgan hale getirdiği için en nihayetinde İngiltere ve ABD'ye bir ölçüde zararı dokunabilecekti.⁴⁰⁹

Böylece İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW ile ABD Ekonomik Savaş Bakanlığı BEW'in iki aydır üzerinde çalıştığı yeni planın sonuçları iki taraf arasında anlaşma sağlandıktan sonra son bir talimat şeklinde 27 Ağustos'ta Ankara'ya

---

⁴⁰⁸FO 837/1056 Turkey Preemption USA numaralı ve başlıklı dosyada Temmuz ve Ağustos 1943 raporları.

⁴⁰⁹FO 837/1056 Turkey Preemption USA 28 Temmuz 1943- İngiliz Hazine Bakanlığı'nın raporu.

iletildi.⁴¹⁰ İngiliz Büyükelçisi ve ABD Büyükelçisine 2.250 milyon sterlinharcama hakkı verildi. Her iki Büyükelçi de Öncelikli Satın Alım Programının Türkiye’de yürütülmesinden birinci derecede sorumlu görevliler olarak UKCC ve USCC vasıtasıyla resmi ve gayri resmi satın alımlarda bulunacaklardı. Satın Alım yapılmasıyla ilgili stratejilerde de iki Büyükelçi birlikte çalışacaktı.Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında 7 Nisan’da sunulan listede belli değişiklikler yapıldı ve aşağıdaki ürünlerin şu kategoriler şeklinde satın alım usulü benimsendi.

Kategori A	Kategori B	Kategori C
Bakır	Pamuk artığı	Keten
Tiftik	Kumaş kırpıntıları	Kendir
Deri	Meşe palamudu ve kırpıntıları	Kenevir
Valex	Mumbar	Bitkisel Yağlar
Yün Kumaş	Keten tohumu	Yağlı tohumlar
	İpek kozası	Mazı

Tablo 5: İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Programı 27 Ağustos 1943 tarihli Türkiye’den satın alınacak ürün tablosu ⁴¹¹

Oluşturulan yeni planda, önceki düzenlemeye göre her bir hükümetin yani hem İngiliz Hükümeti’nin hem de ABD Hükümeti’nin ürün satın alımında ayrı ayrı sorumlu duruma olmalarına dair maddenin kaldırıldığı ve artık bütün satın alımların ortak bir hesaptan ortak olarak yapılmasına karar verildiği görülmektedir. Bu, her bir ürünün ortak bir şekilde satın alınması ve ortak bir şekilde paylaşımına gidilmesi anlamına gelmiyordu. Her bir ürüne ait işlemler açık bir şekilde UKCC veya USCC tarafından yapılacaktı. Buna göre kazançlar ve kayıplar iki ortak şirket arasında eşit olarak paylaşılacaktı. Sistemdeki her türlü değişiklik önemle dikkate alınarak her iki şirketin ortak çabasıyla Londra’ya raporlanacaktı. UKCC’nin ayrıntılı raporuna ek olarak her on beş günde bir de Londra’ya bu plan dâhilinde yapılmış olan ve yapılması düşünülen bütün aktiviteler ile ilgili ortak bir rapor da gönderilecekti.⁴¹²

⁴¹⁰ FO 837/1056 Turkey Preemption USA 27 Ağustos 1943

⁴¹¹ FO 837/1056 Turkey Preemption USA 27 Ağustos 1943. Ayrıca FO 837/1061 Turkey Preemption USA,1 Mayıs 1944. Ayrıca bkz, Medlicott,**a.g.e.**, Vol II, p.537

⁴¹² FO 837/1056 Turkey Preemption USA 27 Ağustos 1943

Bu programın etkili bir şekilde uygulanması, satın alım yapmanın sorumluluklarından Londra ve Washington'un çekilip yerlerine her iki Büyükelçinin serbest bir şekilde sorumluluklarını yürütebilecekleri alan yaratılmasıyla yakından ilişkiliydi ki bu anlamda bu konu özellikle vurgulandı.

Ayrıca Türkiye ile İngiltere arasında devam eden ticaret akışı ile ilgili genel olarak ödemeler anlamında bir sıkıntı vardı. Şöyle ki her iki ülke arası ticaret, genel olarak özel hesap yani "Special Account" üzerinden işliyordu ve Türkiye'nin sterlin bölgesinden aldığı bütün tedarik malzemelerinin ödemesini sterlin olarak bu hesaba yatırması gerekiyordu. Lakin Türk Hükümeti'nin elinde yeteri kadar sterlin olmaması ve ödeme gücünün zayıf olması gibi nedenlerden dolayı her iki taraf arasında sürtüşmeler yaşanıyor. Şimdiki durumda ise USCC'nin yani ABD Ticaret Komitesi'nin, İngiliz Hükümeti kadar ürün satın alması Türk Hükümeti'nin eline aşırı dolar kurundan paranın geçmesi anlamına gelecekti ki Türk Hükümeti ise İngiliz Hükümeti'ne dolar kuru üzerinden ödeme yapmak isteyecekti. Bu durum ise sterlin üzerinden ticaretini sürdürmek isteyen veya elindeki TL cinsinden paraları tüketmek isteyen İngiliz Hükümeti'nin hiç işine gelmeyecekti. Onun için Londra, İngiliz Büyükelçisi'ne Türk Hükümeti ile ödemeler konusunu hiç tartışmaya açmaması ve Ödemeler Antlaşması'na "Payments Agreement" sadık kalması için Türk Hükümeti'ni zorlaması emredildi.⁴¹³

Nihayetinde 27 Ağustos 1943 tarihinde Ankara'da bir İngiliz-ABD Satın Alım Komitesi "Anglo-American Purchasing Committee" AAPC, satın alımları koordine etmek ve ilerideki taahhütler için tavsiyelerde bulunmak amacıyla şekillenmiş oldu. Yukarıda da anlatıldığı gibi bu komitenin üyeleri İngiliz ve ABD Büyükelçileri ile UKCC ile USCC'nin temsilcileri idi. Bu yeni plan Ankara'da kabul edildi ve 1 Eylül 1943'te uygulamaya sokuldu.⁴¹⁴

Bununla birlikte bu dönemde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın, Türkiye'nin daha çabuk ne şekilde savaşın içine çekilebileceğine dair yapılan departmanlar arası tartışmaların yer aldığı memorandumunda bu ülkeyi sıkıştırmak için satın alımların yavaşlatılması, durdurulması ve Türkiye'nin bu dönemde sadece İngilizlerden temin ettiği buğday, kauçuk, konserve gibi sivil tedarik ürünlerini dahi durdurmayı

⁴¹³ Bu Ödemeler Antlaşması'ndan kasıt 8 Ocak 1940 tarihindeki İngiliz-Fransız-Türk Ticaret Antlaşması'nın eki niteliğinde yapılan ve tarafların ödeme yöntem ve tekniklerini belirleyen sözleşmedir. FO 837/1056 Turkey Preemption USA 27 Ağustos 1943

⁴¹⁴ FO 837/ 1057 Turkey Preemption USA 3 Eylül 1943

seçenekler arasına sokmuştu. Ama bu düşünce, İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından bu durumun Almanya'nın bu bölgede etkisini daha çok artırmasına yol açacağı kanısıyla eleştirilmiş ve sonuçta kabul görmemişti.⁴¹⁵

Bundan sonra Türkiye'de devam edecek olan Öncelikli Satın Alım Programı'nda esaslı bir politika değişikliği olmadı. Bu arada Eylül ayının ilk haftasında İstanbul'daki İngiliz Ticaret Sekreteri'nin Londra'ya gönderdiği rapora bakılacak olunursa Almanların odaklandığı ve satın almayı düşündükleri belli ürünlerde İngilizlerin fiyatları kasıtlı olarak yükseltmeye dayalı yıkıcı "disruptive" çalışmalarının devam ettiği görülmektedir. Lakin Almanların bu dönemde Türk tarafını fiyatlarla ilgili olarak pazarlığa çağırdıkları ve belli Alman ajanslarının Türkiye piyasasında bulunan ve istedikleri ürünleri aşırı fiyatlarla da olsa satın almak için Berlin'den izin aldıkları görülüyordu.⁴¹⁶ Bu durum İngilizleri tedirgin etmeye yetti. Üstüne üstelik Türk Hükümeti tarafından Eylül ayında Almanlara değişik fiyatlarda sabit tonaj ihraç etme hakkının verilmesiyle İngilizler fiyatları yükselen ürünleri almayı terkedeceklerdi.⁴¹⁷ Ekim 1943'te Almanların Türkiye'deki satın alımlarını hızlandırdıkları görüldü.⁴¹⁸ Aynı zamanda Almanların Kasım'ın sonundan önce Türkiye tarafından nakliyesinin yapılması gerekiyorken yapılmadığı ürünlerin ödemelerini yapmadıkları ve bu ürünleri satın almadıkları anlaşıldı.

İngiliz- ABD Öncelikli Satın Alım Komitesi ise artık bu süreçten sonra Türkiye'de kısa dönemli politikalara konsantre oldu ve mümkün olduğu kadar savaş sonrası için bir taahhütte bulunmaktan kaçındı. 13 Ekim 1943'te UKCC Türkiye'de kendine tahsis edilen 2.250 milyon sterlini aşmış ve daha fazla fona ihtiyaç duyar hale gelmişti. Lakin ne Öncelikli Satın Alım Komitesi'nin merkezi olan Londra ofisi ne de İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın, UKCC'nin Ankara ofisine ekstra para göndermeye niyeti yoktu. Çünkü bu kurumlar, Türkiye'de artık satın alım güçlerinin bittiğini bu zamana kadar limiti aştıklarını ve muhtemelen de baharda Türkiye'deki Öncelikli Satın Alım Programlarına tamamen son verme durumunda kalınacağını düşünüyorlardı. Bunun için Ankara'daki ilgili ofis sahip olduğu kaynakları idare etmesini bilmeliydi.⁴¹⁹ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, İngiliz ve ABD Hükümetinin bu program kapsamında harcayacakları tek kuruluşlarının olmadığına

⁴¹⁵FO 371/ 37517/ 6787/1024/44 27 Temmuz 1943

⁴¹⁶FO 837/1057 Turkey Preemption USA 7 Eylül 1943. Ayrıca bkz, Medlicott, **a.g.e.**, Vol.II, p.540

⁴¹⁷FO 837/1057 Turkey Preemption USA 29 Eylül 1943

⁴¹⁸FO 837/1057 Turkey Preemption USA 25 Ekim 1943

⁴¹⁹FO 837/1057 Turkey Preemption USA 15 Ekim 1943

dikkati çekerken ayrıca değişen şartlara bağlı olarak Büyükelçilerin Türkiye’de yürüyen bu programa son verip vermemeye dair karar alabileceklerini söylüyordu.⁴²⁰

29 Ekim’de ABD Hükümeti, Ankara’daki Büyükelçisine 500 bin sterlinlik yeni bir bütçe ayırdı çünkü Londra’nın itirazlarına rağmen Ankara’daki UKCC’nin görevlileri program dışında da geniş bir satın alım işine girmişlerdi.⁴²¹ İngiliz Büyükelçi Hugessen, Almanya’nın ülkeden önemli ölçüde ürün götürdüğü bir dönemde durumun sadece izlenemeyeceğini bunu önlemek adına belli ürünlerden satın alım yapmak zorunda kaldıklarını belirtiyordu.⁴²² İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı’nın Türkiye’deki bütün Öncelikli Satın Alım Programı’nın sonlandırılmasıyla ilgili seçeneğini ise Hugessen, Türkiye piyasasına dış ticaret anlamında yüzde yetmiş beş oranında hâkim olan İngiliz ve ABD Ortak Programının geri çekilmesinin Türkiye’yi ciddi bir ekonomik kaosa sürükleyeceğini bu durumun da doğal olarak Almanya’nın işine yarayacağını belirtmekteydi.⁴²³

Nihayet 500 bin sterlin de yetersiz kalınca hem Londra hem de Washington programın daha çok politik nedenlerle devam etmesini rica ettiler. 18 Kasım tarihinde İngiliz Hazine Bakanlığı da Öncelikli Satın Alım Programı’nın artık hangi oranda gerekli olup olmadığını tartışıyordu.⁴²⁴ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise bir kez daha Ankara’daki Büyükelçisine “Special Account” yani özel hesapta para kalmadığını hatırlatmak durumunda kaldı.⁴²⁵ ABD Hükümeti ise ilgili programın tamamen sona erdirilmesinin Almanya’nın ekmeğine yağ süreceğini iddia ediyor ve sınırlı ölçüde de olsa Türkiye’de devam eden Öncelikli Satın Alım Programının sürmesini istiyordu.⁴²⁶ Aralık ayı sonuna kadar Londra’da devlet departmanları arasında süren tartışmalar sonunda Türkiye’de devam eden ilgili programın bitirilmesine değil ama şimdilik kaydıyla devam edebilmesi için yeni bir miktar para ayırılmasına karar verildi. İlgili karar ABD Hükümetine iletildi ve onların görüşü de soruldu.⁴²⁷

İngiliz Hazine Bakanlığı ise buna paralel olarak 1 Ocak 1944’te 1 milyon sterlinlik yeni bir miktar bütçe ayırdı fakat ileride başka bir miktar ayırma konusunda

---

⁴²⁰FO 837/1057 Turkey Preemption USA 22 Ekim 1943

⁴²¹FO 837/1057 Turkey Preemption USA 29 Ekim 1943

⁴²²FO 837/1057 Turkey Preemption USA 6 Kasım 1943

⁴²³FO 837/1057 Turkey Preemption USA 7 Kasım 1943

⁴²⁴FO 837/1057 Turkey Preemption USA 18 Kasım 1943

⁴²⁵FO 837/1057 Turkey Preemption USA 30 Kasım 1943

⁴²⁶FO 837/1059 Turkey Preemption USA 9 Aralık 1943

⁴²⁷FO 837/1059 Turkey Preemption USA 24 Aralık 1943

söz veremeyeceğini bildirdi.⁴²⁸ Bununla birlikte Ankara'daki İngiliz-ABD Ortak Öncelikli Satın Alım Komitesi tarafından, Mayıs sonuna kadar tahmini harcamalarının 12 milyon TL'yi bulacağı bildirildi. Buna paralel olarak Hugessen, İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'ndan 1 milyon sterlinlik yeni bir miktar bütçe isteğinde bulundu.⁴²⁹ İngiliz Hazine Bakanlığı'nın itirazlarına rağmen İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı 1 milyon sterlin değerindeki yeni tahsisatı İngiliz Hazine Bakanlığı'na kabul ettirdi.⁴³⁰ Bu arada ABD Hükümeti ise Ankara Büyükelçisi Steindart'a program kapsamında ilgili dönem için 4 milyon dolar tahsis etti.⁴³¹

1944 Şubat'ında Türkiye'de devam eden Öncelikli Satın Alım Programının yakın gelecekteki kaderinin Londra ve Washington ekseninde tartışılmaya devam edildiği ve iki ortak arasındaki bu müzakereler sonucunda bu programın kısa vade için devamının uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu programın derhal terkinin Almanlara Türkiye'de serbest bir ortam sağlayacağına ve atlarını istedikleri gibi oynayacaklarına dair tedirginlik bir yana ilgili program vasıtasıyla Türkiye üzerinde bakır, pamuk gibi Almanya için çok değerli ürünlerin Almanya'ya akışını kesmeye dönük Müttefik politikasına devam edilebilirdi.⁴³² Bununla birlikte İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nda eğilim Türkiye üzerinde artan bir şekilde baskı uygulamaya dönüktü. İlgili Bakanlık yani MEW, Şubat ayının sonlarında Hugessen'e ilettiği raporda Türk Hükümeti Almanya'ya yün kırıntıları göndermeyi kesmediği ve İngiltere'ye blister bakırını sevketmediği sürece Türk Hükümeti'nin çok acil gereksinim duyduğu elektrobakır ve işlenmiş yün ürünlerini bu ülkeye göndermeyeceğine dikkati çekiyordu.⁴³³ Ayrıca 18 Mart'ta Londra'nın Washington'a çektiği telde İngiliz Hükümeti'nin Türkiye'deki Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında kesinlikle daha fazla taahhüt altına giremeyeceği yazılıyordu. Üç aylık bir süre içinde savaştaki durumun Müttefikler lehine tamamen değişeceğini ve bu ülkede bu programa devam etmenin sadece boşuna para harcamak anlamına geleceğini bildiriyordu. Bunun tersi bir durum olursa İngiliz Hükümeti kesinlikle programı daha fazla fon ayırarak destekleyecekti. Yalnız şu durumda İngiliz devlet departmanları arasında genel kanı programı devam ettirmenin çok akıllıca olmadığı

⁴²⁸ FO 837/1060 Turkish Debts 15 Ocak 1944

⁴²⁹ FO 837/1060 Turkish Debts 20 Ocak 1944

⁴³⁰ FO 837/1061 Turkey Preemption USA 31 Ocak 1943

⁴³¹ FO 837/1061 Turkey Preemption USA 19 Ocak 1944

⁴³² FO 837/1061 Turkey Preemption USA 7 Şubat 1944

⁴³³ FO 837/1061 Turkey Preemption USA 23 Şubat 1944

yönündeydi. Türkiye, Mihverle ilişkisini kesmediği sürece bu tahsisatların artık gereksiz olduğu da vurgulanıyordu.⁴³⁴

Böylece başından sonuna kadar İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Programı iki ayrı plan dâhilinde çalışmıştır denilebilir. Bunlardan ilki 1942 yazı sonlarında başlayıp 1943 Eylül'üne kadar süren dönemdir. Bu periyotta yukarıda da anlatıldığı gibi Öncelikli Satın Alım değerleri Londra ve Washington'da kararlaştırılıp yayınlanan belli ürünlerin satın alım işlemleri her iki ülke tarafından ayrı ayrı yapılıyordu. Belli ürünlerde her iki hükümetin de üzerinde mutabık olamamaları olasılığına karşı da program dışında ayrı ayrı satın alım hakları bulunuyordu. 1942 Mayıs'ından 1943 sonbaharına kadar iki şirket Türkiye'de Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında toplamda 6.927.251 milyon sterlin harcamış oldu. Yeni plan altında bu toplam 1944 yılında 7.142.265 milyon sterlini buldu. Yeni planın uygulanmasına 1 Eylül 1943 tarihinde başlanmıştır. Bu dönemde Washington ve Londra tarafından Öncelikli Satın Alım değeri yüksek ürünlerin belirlenmesinin ardından bu ürünlerin satın alımları ile ilgili olarak İngiliz ve ABD Büyükelçilerine belli yetkiler verildi. Ürünler için gerekli olan fonlar ise zaman zaman Londra ve zaman zaman Washington tarafından benzer miktarlar verilerek desteklendi. 31 Temmuz 1944'te bu programa son verildi.⁴³⁵

Bu programın Türkiye'de Öncelikli Satın Alım kapsamında hedeflediği en temel ürün kromdu. Krom ile ilgili müzakereler hükümetler arası temelde yürüdü. Geriye kalan diğer bütün ürünlerin Öncelikli Satın alım işlemleri Ankara'daki İngiliz – ABD Öncelikli Satın Alım Komitesi tarafından yapıldı. Bu komitenin satın alım anlamında önemseydiği ilk nokta düşmanın satın alım yapmasından hemen önce dikkate değer miktarda aynı ürünü almaya çalışma çabasıydı. Asıl amaç düşmana ihraç edilecek olan tüm ürünü elden geldiğince piyasadan kaldırmaya dönüktü.

1943 yılı için İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Komitesinin AAPC, Türkiye'deki etkinliği doğal olarak üründen ürüne değişkenlik gösteriyordu. İlgili

---

⁴³⁴FO 837/1061 Turkey Preemption USA 18 Mart 1944. Ayrıca, Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Halifax'tan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen raporlardan açık bir şekilde izlenebileceği gibi bu dönemde İngiliz yetkililer, Türkiye'de giriştikleri Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında Türklerle çok sıcak ve samimi ilişkiler geliştirememişlerdi. ABD'li diplomat ve girişimciler Türklerle kurdukları iletişimde daha başarılıydılar. Bu konuda Halifax, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı uyarıyordu. FO 371/44079/ R 5051/1819/44, 30 Mart 1944, Ayrıca bkz; FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA 20 Mart 1944

⁴³⁵FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944, FO 371/ 44071/R 11962/G 31 Temmuz 1944

Komite 1943 yılında ülkedeki ihraç edilecek olan bütün ipekböceği kozasını, mazı ve kuzu mumbarını satın alarak piyasadan kaldırmıştır. Tiftik ise Öncelikli Satın Alım kapsamında en önemli ürünlerden biri olarak büyük ölçüde satın alımı yapılmıştır. Deri ve pamuk kırıntıları ile ilgili olarak ise düşman ülkelere dönük satışın azaldığı tespit edilmiştir. Buna rağmen geniş miktarlarda yağlı tohumun Almanya'ya satılmasına engel olunmadı. 1943 yılı içinde Türkiye deri üretiminin yarısını Almanya satın aldı. Bu ürün için Eylül ayından sonra başlayan öncelikli satın alım çabası, Mihver ülkelerinin bu vakitten sonra bu ürüne ilgisizliği nedeniyle çok bir işe yaramadı. Keten ve kenevir de 1943 yılı içinde Mihver ülkelerinin ilgisini çok az çekecekti.

Diğer yandan aynı yıl Mihver ülkeleri için hayati bir öneme sahip olan krom, bakır, sepicilik materyalleri “tanning material” ve bu gruptan daha ziyade palamut ve valeksin Mihver ülkelere ihracını önleme çabalarının da çok başarılı olduğu söylenemez.⁴³⁶Türkiye'deki Alman ajansları ağır deri incelticileri, palamut ve valeks açısından hemen hemen Türkiye'nin ihraç edilebilir bütün fazlasını elde edebilmişlerdi. 1943 yılında AAPC, palamutu öncelikli satın alım kapsamına almamıştı. Aynı komitenin valeks satın alımı da Mihverin ürün tedarik programını etkilemeyecek düzeyde görünüyordu. Bunun nedeni palamut ve valeks için Türk ihracatçıların aşırı fiyatlar istemeleri ayrıca Mihver ülkelere aşırı bir taahhüdün sözkonusu olmasıydı.İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Programının eski planı döneminde Türkiye tarafından toplamda 300 bin sterlin karşılığında 20 bin ton palamut ve toplamda 275 bin sterlin karşılığında 5 bin ton valeks için İngiltere'ye ihracat izni verilmişti. Lakin bu ülke tarafından bu dönemde hiçbir tutarda palamut alınmazken sadece 2 bin ton valeks 202 bin sterlin karşılığında alındı. Bu periyotta yani 1942 Haziranından 1943 Eylülüne kadar Mihver Avrupası ise Türkiye'den 12.364 ton palamut ve 2.464 ton valeks satın alımı yaptı. İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Programının yeni planı döneminde ise bu ürünler aşırı fiyatları yüzünden ve Mihvere akışını zaten engelleyemeyeceği nedeniyle hiç program dâhiline bile

---

⁴³⁶ Yüksek bir sepicilik özelliğine sahip olan palamut ve ondan çıkarılan valeks maddesi orduların botları ve diğer kıyafetlerinin üretimi için son derece elzem bir ürün niteliğindedir. Bu anlamda Avrupa ürünleri bu amaca çok hizmet etmiyordu. 1944 yılına gelindiğinde Türkiye palamutu ve valeksi Mihver ülkelerinin tek ulaşabilecekleri kaynak niteliğini almıştı. İçeriğindeki sepicilik özelliği taşıyan materyallere Mihver ülkelerinin toplam ihtiyacı 75-80bin ton arasındaydı. Türkiye ise bunun 46 bin tonunu karşılayacak durumdaydı. Bkz; FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944, p.9.

alınmadı. 1943 yılının Eylül ayından Aralık ayına kadar 6.021 ton palamutun Mihver Avrupasına akışı sözkonusu oldu. 1943 sonbaharından 1944 yazına kadar sürecek olan İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Programı'nın yeni planı döneminde Almanya, Türkiye'den ilk dört ayda 229 ton valeks satın alımı yapmayı başaracaktı. Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın hazırladığı 1 Mayıs tarihli bir raporunda 1944 başlarında Türkiye'de tahmini olarak 30 bin ton ihraç edilebilir nitelikte palamutun olduğu ve bunun büyük kısmının Mihver ülkelerine akacağı tespiti yapılıyordu. İlgili Bakanlık acilen palamutun Öncelikli Satın Alım kategorisinin B'den A' ya alınması gerektiğini bildiriyordu.⁴³⁷ Bakır açısından durum Türkiye'nin Almanya'ya karşı antlaşma dâhilinde yükümlülükleri olduğu için AAPC açısından zorlayıcı oldu. Türkiye, İngiltere'nin kendisine elektrobakır ve işlenmiş bakır ürünleri vermesi karşılığında sahip olduğu blister bakırını ihraç etme işini hep erteleyip kasıtlı olarak savsakladı. Kromun öncelikli satın alımı 15 Ocak 1943 tarihine kadar İngiltere ile yapılan antlaşmaya binaen tamamen başarılı olsa da bu tarihten sonra Almanya'ya krom akışının olduğu görülmekteydi.⁴³⁸ Nitekim 1944 Nisan ayında Müttefik baskıları karşısında Türkiye Almanya'ya göndereceği bütün kromu askıya almak zorunda kaldı.

Bütün ekonomik savaş mücadelesi programı, İngilizler açısından Türkiye ile ilgili olarak politik ve askeri değerlendirmelerinin yanında ikincil bir önemde kalıyordu. Çünkü 1939 Karşılıklı Yardım Paketi gereği İngiltere, Türkiye'ye antlaşmadan kaynaklanan sorumluluklarını yerine getirmesi için bu ülkenin ekonomisini askeri ve sivil açıdan desteklemeyi taahhüt altına almıştı. Türkiye'nin coğrafi konumu ve tarafsızlık durumu bu ülkeden Almanya'ya akan sevkiyatın durması adına İngiliz ve ABD'lilerden bir miktar baskı görse de bu ülkeler Türkiye'nin antlaşmadan kaynaklanan taahhütlerini yerine getirmesini istediği zaman Türk Hükümeti bunu çeşitli şekillerde savsaklayabiliyordu. Diğer bir yandan İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye sevkiyat sorunları ya da eksiklikten dolayı sevk edemediği endüstriyel ürün akışını bu ülkeye Almanya sağlıyordu. Bu durumu Müttefik ülkeler kabul etmek zorundaydılar.⁴³⁹ Bu şartlar altında İngiltere- ABD

⁴³⁷FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944, pp.9-11.

⁴³⁸FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944, pp 6-8.

⁴³⁹FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944, pp. 1-5.

ekonomik savaş mücadelesinin önemli bir enstrümanı olarak Öncelikli Satın Alım Programı, Türkiye’den Almanya ve etkisi altındaki ülkelere yapılan ürün akışını durdurmaya gayret ediyordu.

Nihayetinde Türkiye’nin Almanya ile yaptığı ticaret antlaşmalarını geçersiz hale getirmek, Türkiye’deki Alman iktisadi teşebbüslerini ve ticari bağlarını koparmak adına girişilen bu program savaşın genel seyri anlamında büyük ölçüde başarısızlığa uğradı denilebilir. Savaşın seyrinin Müttefikler lehine geliştiği 1943 yılında bile Türkiye Almanya’ya yapmış olduğu sevkiyatı azaltma yoluna gitmedi. Krom ve diğer önemli materyallerin akışı 1943’te sürdü. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW, Türkiye’nin 1943 yılında Mihver ülkelere yaptığı sevkiyatı şu şekilde listelemişti

Ürün Adı	Miktar (Ton olarak)
Krom	46.783
Yağ Tohumları	17.942
Balık	17.597
Sepicilik Maddeleri	13.756
Pamuk	10.247
Pik demiri	9.508
Bakır	7.384
Kuru Meyveler	6.445
Deri	2.894
Bitkisel Yağlar	2.068
Tiftik	1.438
Demir ve Çelik Cevheri	966

Tablo 6: 1943 Yılı Türkiye’nin Mihver Ülkelerine İhracatı.⁴⁴⁰

Türkiye’nin tarafsızlığından kaynaklanan İngiltere ve ABD açısından öncelikli satın alımın etkinliğini sınırlayan belli faktörler vardı. Türk Hükümeti’nin en önemli ihracat ürünlerinde uyguladığı resmi tahsisat sistemi Öncelikli Satın Alım Programı aleyhine işlerken Almanya’nın tedariklerini önemli ölçüde kesmek

⁴⁴⁰ FO 837/1061 Turkey Preemption USA 7 Ekim 1943. Ayrıca bkz; Medlicott, a.g.e., Vol II, pp. 540-541

anlamında işe yaramıyordu.⁴⁴¹ Almanya'nın Türk ekonomisini işlenmiş ürün anlamında hayati oranda desteklemesi nedeniyle takas usulüyle Türkiye de geniş bir yelpaze de ürün seçeneğini Almanya ve uydusu ülkelere sunuyordu.⁴⁴²

Aslına bakılırsa Türkiye'nin dış ekonomi politikası savaşın başından beri özü itibariyle çok bir çeşitlilik göstermeden devam ediyordu. Dikkat edilirse bu ekonomi politikası Türkiye'nin savaş yılları boyunca uyguladığı siyasi politikalarından özü itibariyle ayrı değildir. Türkiye, 1939 Türk-İngiliz İttifak Antlaşması'na ve devamı niteliğindeki 8 Ocak 1940 tarihli ticari nitelikteki antlaşmalara sadık kaldığını her an tekrarlıyor ve Müttefiklerin savaşı kazanmalarından yana olduğuna dair bir imaj çiziyordu. Ama 1941 yılında Almanya'nın agresif politikaları daha da şiddetli hale gelince Türkiye'nin bir süre geçici kaydıyla politikalarında yön değişikliği vuku buldu. Bu süreçte Almanya'ya yaptığı ticari imtiyazlar 1942 ve 1943 yılında Müttefiklerden ağır sitemlerin dışında ciddi bir tepki almamıştı. Savaşın seyri 1943 yılının başlarından itibaren askeri ve politik anlamda Müttefikler lehine esmeye başlayınca aynı yılın Şubat ayından itibaren İngiltere ve ABD ekonomik savaş mücadelesi perspektifiyle Türkiye üzerindeki baskıyı yoğunlaştırmaya başladılar. Türkiye'nin Almanya'ya ürün göndermeye devam etmesi üzerine bu ülkeler Türkiye'ye yaptıkları çeşitli sevkiyatları zaman zaman askıya alma yoluna gittiler. Türkiye bu ülkelere blister bakır teslimatı yapmayınca bu ülkeler de işlenmiş bakır sevkiyatını durdurdular. Yine Türkiye'nin Almanya'ya geniş miktarlarda verdiği palamut ve valeks nedeniyle İngiltere Türkiye'ye işlenmiş bitkisel nitelikteki sepicilik ürünlerini “vegetable tanning extract” vermeyi askıya alacaktı. Aynı şekilde Türkiye, Almanya'ya yün parçacıkları “woolen rags” göndermeyi durdurmadığı sürece İngiltere de Türkiye'ye işlenmiş yün ürünleri göndermeyi durduracaktı. Pamuk ve deri ticareti için de aynı durum söz konusu olacaktı.

Nitekim 21 Nisan 1944 tarihinde Türk Hükümeti'nin Almanya'ya krom sevkiyatını askıya aldığını ilan etmesi İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nı sevkiyatı yapılan diğer ürünlerin de askıya alınabileceğine dair bir ümide sevketti. Gerçi artık Müttefiklerin ekonomik savaş mücadelesi perspektifinden Türk- Alman ticaretinin eskisi kadar önemi yoktu. Ancak yine de Türkiye'nin Almanya ile ticari ve ekonomik

---

⁴⁴¹FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944

⁴⁴²FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944

münasebetlerini kesmesi karşılığında İngiltere ve ABD, Türkiye ile yeni bir takım ticari antlaşmalar yapmayı ön plana almaya başladılar.⁴⁴³

Türkiye ise savaşın başından sonuna kadar her iki tarafla da sadece sivil iş anlamında değil askeri malzeme ticareti anlamında da kazançlı çıkmaya çalıştı ve bunda da başarılı oldu. Ticaret alanında tarafsız olmanın getirdiği avantajları kullandı. Aynı zamanda kaynaklarını ileride muzaffer SSCB'nin muhtemel saldırıları için biriktirdi. Türkiye-İngiltere arasında Aralık 1943'ten Şubat 1944 başlarına kadar süren ve askeri ve hava misyonlarının yaptıkları tartışmalarla dolu geçen görüşmeler artan Türk isteklerinden başka -ki bu istekler de savaşa girmeyi geciktirmek adına oluşturulmuşlardı- bir olumlu süreç ifade etmedi.⁴⁴⁴ İngilizler, askeri yardım olanaklarını da kullansalar Türkiye'yi savaşa sokma konusunda başarılı olamadılar. Ayrıca Türkiye'de gerçekleştirdikleri ekonomik abluka savaşını bu ülkenin gönülsüzlüğü nedeniyle kaybettileri görülmektedir. Ama Türkiye iktisadi anlamda her iki ülke ile de en çok kazançlı çıkacak şekilde antlaşmalar yapma yolunu tuttuğundan bu anlamda oyunun kazananı olmuştur denilebilir.

Hitler, Doenitz'e 19 Aralık 1943'te Türkiye'nin zekice savaşın dışında kalmaya devam ettiğini ve mümkün olduğu kadar uzun bir sürede böyle devam edeceğini söylüyordu.Hitler'e göre Türk devlet adamları fiili çatışmalara girmeyecekti. Bu anlamda Türk tarafını İngilizlerden daha iyi anladığını iddia edecektir.⁴⁴⁵

Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ise, iktisadi alanda Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı ihracatın karşılığında savaş malzemeleri aldığını ve bunun da Türkiye'yi muhtemel bir Alman saldırısına karşı güçlendirdiğini savunuyordu. Türkiye ayrıca, Almanya'ya yaptığı ihracatın miktarına denk düşecek şekilde kendisinden savaş malzemesi aldığını bu anlamda onu savaş malzemesinden yoksun bıraktığını da ekliyordu. Türk Dışişleri Bakanına göre, Türkiye'den Almanya'ya yapılan ihracatın Türkiye'ye savaş malzemesi olarak geri dönüyor olması

---

⁴⁴³FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944

⁴⁴⁴Hugessen, **a.g.e.**, pp.199-200. Ehrman,**a.g.e.**, p.221, Churchill, büyük umutlarla bağlandığı Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda 5 Aralık'ta Kahire Zirvesi'nde Roosevelt'ten yeterli destek alamayınca ciddi bir hayal kırıklığı yaşayacaktı. İngiliz Başbakanı'na göre bu kadar cazip bir konu burada önemsizleştirilmiş ve sadece birkaç hava üssü ile Türkiye'nin ekipman sorununa indirgenmişti. Bkz; Churchill, **Closing The Ring** p.362

⁴⁴⁵Karl Doenitz (1891-1980) II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya Deniz Kuvvetleri Komutanı Bkz, Showell, **a.g.e.**, p.374

Müttefiklere zarar vermemesi anlamında önemliydi. Bu durum iki ülke arasında, birbirlerine teklifler vererek fiyatları artırması anlamında da iyi bir işti. Menemencioğlu bu teziyle İngiliz tarafını ikna etmeyi ya da en azından İngiliz tarafına durumu kabul ettirmeyi başarmıştır. Müttefiklerin ülkedeki enflasyon tehlikesi, iç huzursuzluk ve yaşam standartlarındaki krizleri anlatmaları Türkiye'nin dış politikasının belirleyicilerini işlerinden caydırmaya yetmedi. Bununla birlikte İngiltere kendileri için Ortadoğu'da hala önemli bir pozisyon işgal eden Türkiye'yi gözden çıkartamıyordu.⁴⁴⁶ Görüldüğü gibi Türkiye, ekonomik savaş mücadelesinde taraflar arasında dengeleri gözeterek ince bir ipin üzerinde başarılı bir biçimde yürümeye devam ediyordu.

Neticede açıkça görülmektedir ki Müttefiklerin Almanya'ya karşı Türkiye'de yürüttükleri Öncelikli Satın Alım Programı belli ürünlerin Almanya'ya akışını önlese de tam bir başarı sağlayamadı. Müttefiklerin beklediği gibi Almanya'yı Türkiye pazarından silemedi.⁴⁴⁷ Bu arada ABD Büyükelçisinin bu dönemde piyasadan istediği ürünü piyasa fiyatları ile satın alması ülkedeki enflasyonu tetikledi. Diğer yandan Türk Hükümeti öncelikli satın alımları Almanya'ya karşı bir pazarlık unsuru olarak kullandı. İki karşıt blok arasındaki bu yarışma ilgili ürünlerin fiyatını artırırken Almanya'nın satın alma olasılığına karşı İngiltere bu ürünlere ciddi fiyatlar ödemek zorunda kaldı. Almanya'nın artık kaybettiğinin anlaşıldığı 1944 yazına doğru ise Türkiye rotayı büsbütün Müttefikler safına kırarak 21 Nisan'da kromun Almanya'ya satışını askıya alarak 2 Ağustos'ta ise Almanya ile bütün diplomatik ve ekonomik ilişkilerini bitirerek diğer ürünlerin Almanya'ya akışını durduracaktı. Bunda Müttefiklerin politik gücünün parlaklığının yanısıra etkili olan diğer bir neden hiç kuşkusuz Almanya'nın Türkiye'ye teslim etmesi gereken sevkiyatı yapamayışı gelmekteydi. Böylece savaş boyunca realist politikalar uygulayan Türkiye, öncelikli satın alım konusunda da bu şekilde pratiğe gitmiş ve bunda da başarılı olmuştur.

---

⁴⁴⁶ Fox, a.g.e., p.37

⁴⁴⁷ İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Programının uygulandığı tarafsız veya savaş dışı kategorisindeki bütün diğer ülkelere de bakıldığında benzer bir tablo ortaya çıkacaktır. Bu program belli bazı ürünlerde Almanya'ya yapılan ihracatı azaltmıştır lakin bu ülkelerden Almanya'ya yapılacak tüm sevkiyatları minimum düzeye indirmek anlamında tam bir başarı yakalayamamıştır. Bunda Almanya'nın tarafsız veya savaş dışı ülkeler üzerindeki ekonomik ve politik baskısı etkilidir. Ancak bundan daha etkili olanı Almanya'nın zaten temel gereksinimlerini işgali altında bulundurduğu orta Avrupa ülkelerinden sağlıyor olmasıydı. Yani Almanya tarafsız ve savaş dışı ülkelerden eksikliklerini telafi etmek ve birikim yapmak adına malzeme tedarik işini yürütüyordu. Bz; Gordon & Dangerfield, a.g.e., pp 124-125.

3.6. TÜRK-İNGİLİZ MEKTUP TEATİSİ VE KARA LİSTELEME

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın Türkiye ile sürdürdüğü ilişkilerine dâhil olan en önemli ürün krom olmasına rağmen neredeyse krom kadar ilişkilerde sorun yaratan bir diğer ürün ise Hint kenevirinden çuvallardı. Bunlar en çok Hindistan'dan ithal ediliyordu ve Türkiye'den Almanya ya da Alman uydusu altındaki ülkelere, içinde Avrupa'ya ihraç edilen ürünleri sarmak için kullanılıyordu ve yine Türkiye'nin rakamlarına göre, 1940 yılının ilk beş ayı boyunca Türkiye'ye ithal edilen çuvalların miktarı toplamda 1459 tona ulaşmıştı. Oysa bu rakam 1938 yılında 388 ton iken 1939 yılında ise 122 tondur.⁴⁴⁸ 1940 yılı Haziran ayında İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı,Türkiye'de tütünün de içinde bulunduğu tarımsal ürünlerin ihracında aynı oranda bir artış olmadığı için 1000 ton kadar yükseliş gösteren bu Hint keneviri ihracının neden kaynaklandığını sorguluyor durumdaydı. Bu nedenle ilgili Bakanlığın girişimiyle 1940 yılının Haziran ayında sterlin bölgesinden Türkiye'ye Hint kenevirinden çuvalların ihracı kısıtlanırken Hint kenevirinin ihracı ise yasak hale getirildi.⁴⁴⁹

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı MEW, aynı zamanda durumu Türk Hükümeti'ne bildirdi. Türk Hükümeti ise bunu kabul edilemez buldu vebu ürünün ülke dışına yeniden ihracı nedeniyle gerekli olan lisans için İngiltere'ye 400 tonluk bir kota teklif etti. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nca Türk ithal mallarıyla ilgili kesin istatistikî bilgiler edinildikten sonra ancak bu miktar 27 Ağustos'ta kabul edildi. Fakat genel olarak yasak Türk Hükümeti'nden tatmin edici bir garanti gelene kadar yürürlükte kaldı. İngiltere, sterlin bölgesinden Türkiye'ye ulaşan Hint keneviri çuvallarının Almanya ve onun uydusu olan ülkelere yeniden satışını kesin olarak önlemek istiyordu. Yukarıda bahsi geçen, 1940 yılının ilk beş ayı boyunca bir önceki yıla göre gerçekleşen müthiş artış İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nı tedirginliğe itmişti. Eylül ayı başlarında İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'nden gelen raporlar Hint keneviri mevzusunun ciddiye dönüştüğünü gösteriyordu ve 16 Eylül'de bir yıllık yeniden satış miktarının şartlı olarak 8.000 tona çıkartılmasına karar

⁴⁴⁸ 1935 ve 1940 yılları arasında Türkiye'nin ithal ettiği Hint kenevirinden çuvalların miktar ve oranları için bkz; Bkz; FO 837/ 1013 Turkey Jute Economic Blockade Volume I, 1 Haziran 1940. Ayrıca bkz; **İstatistik Yıllığı**,s.367-369

⁴⁴⁹Bkz; FO 837/ 1013 Turkey Jute Economic Blockade Volume I, 1 Haziran 1940.

verildi.⁴⁵⁰ Hint keneviri çuvallarının ve ister orijinal halde isterse ihraç mallarına ambalaj formunda olsun her türlü çuval bezlerin, Almanya'ya yeniden ihraç edilmesinin yasaklanması koşuluyla buna karar verildi. Türk Hükümeti tarafından çok açık bir garantinin verildiği görülmedi ama yine de Haziran ayındaki ambargo Eylül ayında kalktı. Ancak Ekim ayı içinde İngilizler tarafından Hindistan'da hint kenevirinin ihracı konusunun sıkı kurallara bağlanması ve ilgili düzenlemelere gidilmesi kararlaştırıldı.⁴⁵¹ Bu arada Türkiye'ye gönderilen Hint keneviri çuvalları da bu düzenlemelerden nasibini alıp bir miktar kotayla karşılaştı. Ekim ayının sonunda Hugessen, Ankara'dan Türk Ticaret Bakanı'nın büyük miktarlarda Hint keneviri çuvalları istediğini söyleyip Türkiye'nin bunların bir kısmını stokta biriktirdiğine dikkati çekiyordu.⁴⁵² Bu arada Hindistan kaynaklı istatistikler Türkiye'ye 1940 yılı içinde toplam olarak gönderilen Hint kenevirinden çuvallar ile diğer tür çuvalların miktarının 12 bin tonu bulduğunu zira bu ülkenin Balkanlar bölgesinin bu konuda bir ambarı durumunda olduğunu vurguluyordu. Türkiye'ye ihraç edilmesi gereken yıllık olarak net miktarın 8 bin ton olmasına karar verildi.⁴⁵³ Ancak denilebilir ki bununla ilgili tartışmalar İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın departmanlarıyla Hindistan ve Mısır'daki ofislerinin arasında geçen yazışmalar ve tartışmalar neticesinde 1941 yılına kadar tam bir sonuca ulaşamadı.

1941 yılının başlarında Türkiye'nin Mihver ülkelerine Hint kenevirinin yeniden ihracını önlemesi adına İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından bir takım yeni girişimler yapıldı. Doğal olarak bundan amaçlanan İngiltere'nin düşmanlarına zarar vermektir. Çünkü yukarıda da bahsi geçtiği gibi Hint keneviri, kendir bezi, teneke gibi materyaller Almanların ithalat ve ihracat yaparken paketlemede kullandıkları elzem birer madde idi. Bu maddelerin sterlin bölgesinden Türkiye yoluyla Almanya'ya ulaşmasını önlemeye çalışma konusunda İngiltere 1941 yılında da bayağı efor sarf edecekti. Hindistan'dan Türkiye yoluyla Almanya'ya giden yeniden ihraca dayalı Hint keneviri çuvallarıyla ilgili geniş miktarlara ulaşan bir ticaret vardı.⁴⁵⁴ 1941 yılı Ocak ayında Hugessen Ankara'dan Londra'ya gönderdiği raporlarında Türkiye'nin ciddi garantiler vermeden bu ülkeye Hint

⁴⁵⁰ Türkiye'nin normalde gereksinimi azdı ama bu ürünü Almanya'ya ve Alman uydu devletlere gönderdiğinden bu miktar artıyordu. FO 837/1021 Turkey Jute, 17 Eylül 1940.

⁴⁵¹ FO 837/1021 Turkey Jute, 18 Ekim 1940.

⁴⁵² FO 837/1021 Turkey Jute, 31 Ekim 1940.

⁴⁵³ FO 837/1021 Turkey Jute, 31 Ekim 1940.

⁴⁵⁴ FO 837/ 1007 Turkey Jute Economic Blockade Volume I, 6 Ocak 1941

kenevirinin ihraç edilmemesi gerektiğini Türkiye'nin Macaristan'ı bir paravan olarak kullanıp Mihver etkisi altındaki ülkelere yeniden ihraca devam edeceğini beyan ediyordu. Aynı zamanda konuyla ilgili Hugessen ile Türk Dışişleri Bakanlığı arasında bir türlü bitmeyen görüşme trafiği sözkonusuydu. 5 Mart 1941 tarihinde Türk Hükümeti Alman ve Alman uydusu devletlerle Almanya'nın etkili olduğu diğer devletlere yapacağı ihracatta paketleme malzemesi olarak kullandığı bu çuvalların geri dönüşünü şart olarak sunacağını ve elinden geldiğince bu ülkelerden paketleme malzemesini kendilerinin ayarlamasını isteyeceğini Hugessen'e bildirdi. Hugessen'in bu ülkelere tamamen ihracatı kesmesi teklifi ise Türk Hükümeti tarafından ülkeyi ekonomik krize sürükleyeceği gerekçesiyle red olundu.⁴⁵⁵Böylece iki ülke arası konuyla ilgili tartışmalar 1941 yazına kadar devam etti.

Türkiye'de bütün sorun artık ilgili firmaların İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından "Blacklisting" yani Kara Listeye alınması oldu.⁴⁵⁶Bu süreçte yine sorunlar devam etti. Şöyle ki Hint kenevirinin yeniden ihracı konusunda ilgili iki ülke arası görüşmeler 1941 yazında da sürdü ve her iki tarafta belli imtiyazlar vermek durumunda kaldı. Ancak MEW, Türk Hükümeti'ne verdiği tekliflere Ağustos 1941'e kadar bir cevap alamadı. İngiltere, Türkiye'ye ihraç edilecek Hint keneviri çuvallarının ambalaj olarak kullanımını nedeniyle yeniden ihracı sonrası bu çuvalların Ankara'daki UKCC'nin ofisine ya da Mısır'daki İngilizlerin ilgili ofislerine teslim edilmesi gibi seçenekler sunmuştu ve Türkiye'nin Orta Avrupa'ya yapacağı ihracatta ambalaj olarak kullanacağı bu ürünlerin oldukça sınırlı düzeyde tutulmasını teklif etti. İngilizler bu anlamda Türkiye'den asgari düzeyde resmi bir garanti bekliyordular.⁴⁵⁷

Aslında İngiltere, ekonomik savaş mücadelesi perspektifinden bakınca, Türkiye'nin bütün Orta Avrupa ve Balkanlara yaptığı bu yeniden ihracatı tamamen

⁴⁵⁵FO 837/ 1007 Turkey Jute Economic Blockade Volume I, 6 Mart ve 14 Mart 1941 tarihli raporlar

⁴⁵⁶ Kara listeleme "Statutory List" ya da "Blacklist" olarak adlandırılan program, İngilizlerin Almanlara karşı yürüttüğü ekonomik abluka programının bir parçasıydı. İngiltere, bu programa savaşın patlak vermesinin hemen akabinde 1939 yılında başlarken ABD ise aynı programa daha tarafsız konumdayken 1941 yılında başladı. Buna göre tarafsız ülkelerde olup da Almanya ile ticaretini devam ettiren her türlü firma bu listelere alınacaktı. Bu listelere alınan firmaların İngiltere'de sahip oldukları kredi koşulları, tamirat, sevkiyat ve diğer bütün işlemleri askıya alınacaktı. Ayrıca, Mihver ülkelerine kredi ya da borç tahsis eden ülkelere ise İngiliz Bankası, bu ülkelere verdiği kredileri ve borçları geri çekerek karşılık verecekti. Bu program uyarınca Güney Amerika, İspanya ve İsviçreli birçok firma bu listelere alındı. Bu firmalarla işbirliği yapan başka firmalara da kara listelere alınacağı yönünde tehditlerde bulunuluyordu. Bu listeler dünyanın her yerindeki firmalara dağıtılıyor ve bilgilendiriliyordu. Bkz, Toynbee, **The War And The Neutrals**, p. 8. Ayrıca bkz; Gordon & Dangerfield, **a.g.e.**,pp.151-157.

⁴⁵⁷ FO 837/ 1028 Turkey Jute 24 Temmuz 1942

yasaklamasını istiyordu. Ama Türk devlet adamları açısından bu durum sözkonusu olamazdı. Çünkü söz konusu yerlere yapılan fındık ihracatı bile bu çuvallarla yakından ilgiliydi. Zira bu Hint keneviri çuvalları, Türk tarım ürünlerini paketlemede kullanılıyordu. MEW'e göre Almanya, Türkiye'den sırf bu paketleri elde etmek için geniş miktarda fındık alımı yapıyordu. Türkiye ise dış ticaretinin felce uğrayacağı gerekçesiyle İngiltere'nin bu teklifini kabul etmedi. İngilizler bu arada Hint keneviri çuvallarına konulan ambargo meselesinin Türkiye'ye karşı politik bir baskı aracı olarak kullanıp kullanılmaması konusunda kendi aralarında tartıştılar ama bir karara varılamadı.⁴⁵⁸ 1941 yılı içinde konuyla ilgili iki ülke arası son antlaşmanın Ekim ayını bulacağı görülmekteydi. Bu süreçte Sterlin bölgesinden Türkiye'ye yapılan Hint keneviri ihracatı yasağı devam etti. 1941 yılının başında İngilizler Hindistan'dan Türkiye'ye sevkettikleri Hint keneviri çuvallarının 8 bin tondan 6 bin tona indirilerek sınırlamışlardı. Ama 4 Temmuz'da İngiliz Ticaret Müşavirinin yaptığı açıklamayla bu sevkiyat tamamen askıya alındı.⁴⁵⁹

1941 Ağustos'unda Türk Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Sekreteri Turhan Muray ile İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı yetkilileri arasında konuyla ilgili yapılan toplantılarda İngiliz yetkililer bazı "vicdansız" Türk tüccarlarının Türkiye üzerinden düşman ülkelere ihraç ettiği bu ürünlerin düşman destinasyonlarına ulaşmasının kabul edilemez olduğunu tekrarlayınca Türk Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Departmanı Sekreteri Muray, sterlin bölgesinden gelen hiçbir paketleme malzemesinin bu destinasyonlara gitmeyeceğine dair Türk Hükümeti'nin söz verdiğini belirtti. Türk Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Sekreteri Turhan Muray 1941 yılının başından beri gerek Hindistan'da, Mısır'da gerek Ankara'daki UKCC ofisinde İngilizlerle bu konuda çözüm arayışına girişse de Türk Hükümeti'nin konuyla ilgili resmi bir garanti verememesi yüzünden görüşmeler sürekli kilitli kaldı.⁴⁶⁰ Bu kez yine İngiliz yetkililer sözlü garanti yerine resmi bir yazılı garantinin kendilerine verilmesini talep ettiler.

Türk Hükümeti'nin konuyla ilgili Ağustos ayının sonlarında yaptığı teklifleri, Türk Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Sekreteri Turhan Murayaracılığıyla İngiliz Büyükelçisine bildirildi.⁴⁶¹ Türk tarafının bu tarihteki tavrı İngiliz yetkililerce daha

⁴⁵⁸FO 837/ 1028 Turkey Jute 5 Ağustos 1942

⁴⁵⁹ FO 837/1028 Turkey Jute 4 Temmuz 1941

⁴⁶⁰ FO 837/1028 Turkey Jute, 11 Ağustos 1941

⁴⁶¹ FO 837/1028 Turkey Jute, 24 Ağustos 1941

ılımlı bulundu. Muray, sorunun iki ülke arasında çözülebilecek bir konu olduğunu belirtiyordu ama Türk Hükümeti'nin belli sınırlılıkları olduğunu da vurguluyordu. Muray'a göre iki ayrı çözüm şekli mevcuttu. Bunlardan biri ya Türk ihracatçısının ithalatçı ülkeye paketleme malzemeleri ayarlamalarını şart koşmalarıydı ya da ihracatçıların gönderdikleri çuvalların geri dönüşünü garanti altına almalarıydı. Bu çuvalların dönüşüyle ilgili gerekli garantiyi almayan ihracatçının Türk Hükümeti tarafından bir sonraki ihracat izni onaylanmayacaktı. Buna göre Türk ihracatçı çuvalların geri dönüşüyle ilgili etkili garantiyi kendi sağlamak zorundaydı. Muray, bir de İngiliz Ticaret Sekreteri'ne çuvalların ihraç edilişi ve geri dönüşüyle ilgili tüm istatistik rakamların verileceğini belirtti.⁴⁶²

Bir diğer konu "Blacklisting" yani Kara Listeye alınan Türk firmalarıyla ilgiliydi. Türk Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Sekreteri Muray, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na hitaben bir mektup kaleme aldı. Muray bu mektubunda İngiltere'nin düşmana yardım eden ve onunla işbirliği halinde çalışan ve başka ülkelerde de şubeleri olan bütün firmaları kara listeye alma hakkına sahip olduğunu hatırlatıyordu ama Türk Hükümeti'nin, firmaların kara listeye alınmadan önce İngilizler tarafından kendilerine danışılmasını istediğini belirtiyordu. Doğrudan ya da dolaylı olarak devlet kontrolü altında sırf ithalat ve ihracat yapan her firma kara listeye alınmamalıydı. Muray, Türk-İngiliz ticaret ilişkilerinin bu dönemde genel olarak tazminat sistemi ve ticaret antlaşmaları ile sıkı bir şekilde kontrol altında olduğunu hatırlattı. Bu iki sistem dışında ithalat ve ihracat ürünleri kaçakçılık yoluyla akış sağlayabiliyordu ki bu tarz bir yaklaşıma tolerans gösteren firmalar adli bir kovuşturma riski ile karşı karşıyaydılar. Bu ticari kontrol sisteminden amaçlanan ithal ürünler yoluyla ülkenin gerçek ve acil gereksinimlerini karşılamının tek yolunun ülkenin ürünlerini ihraç etmesiyle mümkün olmasıydı.⁴⁶³ Türk Hükümeti'nin kaleme aldığı bu mektup, İngilizlerin Türklerin iyi niyetlerinden emin olabileceklerini söylüyordu. Muray mektubunda şu ifadeleri kullandı; "Türkiye'nin gerçek ve acil gereksinimlerini karşılamak için ihracat yapan firmalar bu Gentlemenler Antlaşması'nın sağlayacağı güven ve teminat içinde işlerini yapabilmemeliler."⁴⁶⁴ Muray, aynı zamanda Türkiye'de ticaret ve finans çevrelerinde, Türkiye'ye Hint keneviri ithalatının yasaklanması ve savaş ticaret listelerinin

⁴⁶² FO 837/1028 Turkey Jute, 24 Ağustos 1941

⁴⁶³ FO 837/1028 Turkey Jute, 24 Ağustos 1941 ve 25 Ağustos 1941 tarihli raporlar.

⁴⁶⁴ FO 837/1028 Turkey Jute, 30 Ağustos 1941

oluşturulmasına dönük son zamanlarda garaz duymuş bir kesimin varlığına işaret ediyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Departmanı Sekreteri Muray, İngilizlerin getirdiği bu sınırlamaları Almanların dikkate değer bir propoganda malzemesi olarak kullandıklarını ve İngilizlerin bu sorunu çözmedikleri takdirde konunun istenmeyen kötü sonuçlarıyla birlikte TBMM'ye dahi yansıtacağından korktuğunu ekliyordu.⁴⁶⁵ Görülmektedir ki Türkiye, Alman kartını gösteriyor ve İngiltere'yi kendi çözümüne yaklaştırmaya çalışıyordu.

İngiliz Büyükelçisi ise, Türk Hükümeti'nin bu tekliflerini kabul edilebilir buldu. Londra'ya gönderdiği raporunda Türkiye'nin genel olarak ihracat için kullanacağı paketleme malzemesi anlamında büyük bir sıkıntı içinde olduğunu belirtiyordu.⁴⁶⁶ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise Türkiye tarafından bu tarihte verilen garantileri yeterli gördü. Böylece İngilizlerin oluşturduğu ekonomik abluka ile ilgili düzenlemelerini yırtmaya çalışan yada buna kalkışan kuruluş ve şirketler listelenecekti. Bu listeye alma işinden önce Türk Hükümeti'ne danışma değil gerekli görülürse sadece bilgilendirme yapılacaktı. Büyükelçi Türk Hükümeti'nin bu danışma işini bir haysiyet koruma işlevi gibi anladığını İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'na bildirince ilgili Bakanlık Hugessen'e, vakit el verdiği ölçüde İngilizlerin bir firmayı kara listeye almadan önce Türk Hükümeti'ne danışacağını bildirdi. Sonunda İngilizler Türk tarafının mektubuna son şekli 14 Ekim'de verdiler.⁴⁶⁷ İngiltere, Türkiye'nin çok önemli coğrafi konumundan ötürü ona sadece ekonomik baskı yöntemlerinin uygulanmaması gerektiğini ayrıca politik anlamda da anlaşma zemini bulmak zorunda olduğunu gördü.⁴⁶⁸

Bu antlaşmanın etkileri şunlar oldu ki artık sırf kendi yerli ürününü düşman ülkelere satan ve bunun karşılığında tüketim eşyaları alan ihracatçı kişi ya da şirketler kara listeye alınmayacaktı. Buna karşın düşman ülkeler tarafından kontrol edilen onlarla işbirliği yapan ve İngilizlerin ekonomik abluka kurallarını bozmak isteyen ihracatçı kişi ya da firmalar kara listeye alınacaktı. Zaten diğer tarafsız ülkelerde de İngilizlerin konuyla ilgili takip ettikleri politika aynen bu şekildi. Bu, Türk Hükümeti'nin resmi olarak tanıdığı tek liste olan "Statuary List" yani Yasal Liste'ye eklenecekti. Kara Listeleme Komitesi, benzer sınırlamaları İngiliz

⁴⁶⁵FO 837/1028 Turkey Jute, 24 Ağustos 1941

⁴⁶⁶FO 837/1028 Turkey Jute, 25 Ağustos 1941

⁴⁶⁷FO 837/1028 Turkey Jute, 14 Ekim 1941

⁴⁶⁸FO 837/1028 Turkey Jute, 24 Ağustos 1941

Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın Kara Listesine de eklemeye karar verdi. Her durumda İngiliz Hükümeti istediği gibi sıkı bir kara liste hazırlayabilecekti. Yine de bu koşullar İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı yeteri kadar tatmin etmeyince İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'na düşen bu departmandaki diplomatları ikna etmek oldu. Zira bu koşullarla İngiliz tarafının eli güçlü olacaktı. Türkiye ile bu konuda bir anlaşmaya gidilmezse Türk Hükümeti'ne konuyla ilgili herhangi bir yasal liste tutturmak mümkün olmayacaktı.⁴⁶⁹

Türk Hükümeti'nin Hint keneviri ile ilgili verdiği teklifler İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından kabul edildi. Hatta MEW tarafından bu, umulduğundan daha iyi olarak karşılandı. Çünkü MEW, Türk ekonomisinin yeterli ihracat yapamadığı takdirde sıkıntı yaşayacağını biliyor ve bunu istemiyordu. Türk ekonomisinin güçsüzleşmesi İngiltere çıkarlarına aykırı idi.⁴⁷⁰ Kendileri de bütün bu ihracat fazlasını satın alacak durumda değillerdi. Öncelikli Satın Alım Programı gereği sadece belli ürünlere adapte olmuş durumdaydılar. Bu nedenle Türk Hükümetinden anlaşma koşulları olarak teklif ettiklerinden daha fazlasını istemeyi düşünmüyorlardı. Sonuçta İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, Türkiye'nin uygun bir miktar Hint keneviri ithal etmesi konusunu kabul etti ve bunu kolaylaştırdı. Kayıtlarda iki ülke arasındaki bu mektup teatisi Centilmenler Antlaşması "Gentilments Agreement" olarak geçmektedir.⁴⁷¹ Yılın son çeyreği için yani 31 Aralık 1941'e kadar bin ton Hint keneviri için lisans verildi. Gayri resmi bir kota yıllık 8 bin ton ile Hint kenevirinin ülkeye girişini sınırlandırdı. Bu ülkeye olan ihracat yasağı derhal kaldırıldı ve Mısır 7 bin ton, Hindistan 2 bin ton için lisans verdi. 2 bin ton lisans daha 31 Mart 1942 den önce verilecekti. Yalnız bu arada İngilizler kendi aralarında bu miktarı aşırı buluyor ve Ekonomik Abluka Programı açısından sakıncalı görüyorlardı. Çünkü Hint kenevirine konan kotanın kalkmasının akabinde Türk-Alman ticaret antlaşması şekillendi ve Clodius Türkiye'de çalışmalarını son sürat sürdürdü. Türkiye'den Almanya'ya ihraç edilmesi düşünülen pamuk, tütün ve çeşitli zahireler için bu çuvallara ihtiyaç duyulacaktı. Bu nedenle İngilizler gerekli önlemi almaya çalışacaklardı. Bunun için de Türkiye'den kendi satın alımlarının hemen öncesinde ve kendi satın alımları miktarınca bu ülkeye Hint keneviri satışını onaylıyorlardı. Örneğin 9 Ekim'de Türkiye'den satın alacakları 5000

⁴⁶⁹FO 837/1028 Turkey Jute, 14 Ekim 1941

⁴⁷⁰FO 837/1028 Turkey Jute, 18 Ekim 1941

⁴⁷¹ İngiliz Arşiv kayıtlarında bu antlaşma aynı zamanda Mr. Muray Contrat olarak da geçmektedir. Bkz; FO 837/1028 Turkey Jute, 29 Ağustos 1941

ton incir için 170 bin tane çuval gerektiği raporlanmaktadır. Diğer yandan İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı içinde İngilizlerin bu tutumunu yanlış bulan bir grup da vardı. Onlara göre İngiltere ne yazıkki belli ölçülerde de olsa Türkiye'nin Almanya ile yapacağı ticareti onaylamak zorunda idi. Çünkü İngiltere, Türkiye'nin özellikle endüstriyel ihtiyaçlarını karşılayamıyor ve onun ihraç edilebilir fazlası niteliğinde olan tüm ürünlerini satın alamıyordu. Türkiye'nin hayati gereksinimlerini giderip hayatta kalabilmesi adına İngilizlerin bir miktar esnek davranması gerekiyordu. Kısacası İngiliz diplomatlar arasındaki tartışmalar bu eksende devam etti. Ancak Türkiye'ye yansıyan tarafıyla ise İngilizlerin ellerinden geldiğince Türkiye'ye ithal ettikleri Hint kenevirinden çuvalları azaltmaya baktıkları görülmektedir. 29 Ekim'de UKCC'den 9 bin ton Hint keneviri çuvalı isteyen Türk diplomat Muray'a bunun ancak çok az bir kısmını telafi ederek cevap verdiler. Muray'ın Aralık ayının sonundaki aynı yöndeki bir başka isteğine karşı da sevkiyat sorunlarını bahane ettiler ve Türkiye'den ürün ithal edecek olan ülkelerin paketleme sorununu halletmeleri gerektiğini ya da Türk Hükümeti'nin ihracatçıları daha sıkı kontrol etmesi gerektiğini söylediler.⁴⁷²

Bu arada Türk Ticaret Bakanlığı,ülkedeki bütün Ticaret Odaları ile Ticari Organizasyonlara paketleme malzemelerinin ithalat edici ülke tarafından karşılanması gerektiğine dair bir sirkü dağıttı. Eğer bu şekilde ihracat yapmaları olanak dışı olursa bu takdirde ihracatçıları Türk Ticaret Bakanlığı'na bir miktar depozit vererek kullanılan paketleme malzemelerinin ülkeye geri dönmesi karşılığında bunların ihracatını yapabileceklerdi. Bu durumda paketleme malzemelerinin yani Hint keneviri çuvallarının sağlıklı bir şekilde geri dönüşünden ihracatçıları sorumlu olacaktı. İstisnasız bütün ihracatçıları bu yolu tercih ettiler. Fakat Türk Ticaret Bakanı bu yola başvurmanın ihracatçıları tarafından ihlal edilebileceği savıyla bu kuralı Ocak 1942' de iptal etti. Bunun yerine Sovyetler Birliği dışında ithalatçı bütün kıta Avrupası ülkelerinin, Japonya'nın ve bu güçler tarafından işgal edilen diğer ülkelerin Türkiye'den aldıkları ürünleri sarma ve paketleme malzemelerini kendilerinin ayarlamaları gerektiğine karar verdi. Bu karar İngiltere'de başta MEW olmak üzere bütün devlet departmanlarında sevinçle karşılandı.⁴⁷³ Çünkü artık sterlin bölgesinden Türkiye'ye ihraç edilen yani Müttefik

⁴⁷²FO 837/1028 Turkey Jute, 11 Ekim, 15 Ekim, 20 Ekim, 29 Ekimve 21 Kasım ve 31 Aralık 1941 tarihli raporlar.

⁴⁷³ FO 837/ 1031 Financial Matters In Turkey 14 Ocak 1942

orjinli olan Hint keneviri, kalay ve türevleri gibi hiçbir materyal Türkiye üzerinden düşman ülkelere ihraç edilmeyecekti.

Bununla birlikte 1942 yılının Ekim ayında Türk Hükümeti'nin, düşen ihracat rakamlarını yukarı çıkarmak için ihracatçıların serbest döviz üzerinden ödeme yapmasına izin vereceğine dair duyurular Londra'yı kuşkulandırdı. Çünkü bu dönemde Mihver ülkelerinin Türkiye'nin ihtiyaçlarını tedarik etmede ve ulaştırma faaliyetlerinde karşılaştıkları güçlükler Türkiye'nin ihracatının da düşmesine yol açmıştı. Bu yüzden Türkiye, serbest döviz vasıtasıyla ihracatını artırma peşindeydi. MEW, bu yeni durumu hoş karşılamadı. 19 Kasım'da İngiliz Büyükelçisi Türk Ticaret Bakanı'na, İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın, bu yeni düzenlemeyi Centilmenler Antlaşması'nın bir ihlali olduğu gerekçesiyle kabul etmediğini bildirdi.⁴⁷⁴ MEW'inkesinlikle olumsuz yaklaştığı bu konuya dair yılın sonuna kadar Türk Hükümeti'nden bir cevap alınamadı.

3.7. BAKIR SORUNU VE İKİ ÜLKE İLİŞKİLERİNDEKİ ETKİSİ

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye blister bakırı üretti ama bunu işletecek tesislerden mahrum durumdaydı. Ürettiği bakırı Mihver ve Müttefik ülkelere satmak durumunda olan Türkiye böylece tüm bakırı ihracat yoluyla elden çıkarmaya ve karşılığında işlenmiş bakır ve bunun türevlerini almaya mecburdu. Türkiye'de üretilen bakır ve bunun Mihver ülkelere ihracı konusunun Türkiye-İngiltere ilişkilerinde bu dönem önemli ölçüde problem teşkil ettiği görülmektedir.

1940 yılının Eylül ayında Türk Hükümeti devlet demiryollarında kullanılmak üzere gereksinim duyduğu bir miktar işlenmiş bakır yerine 500 ton ham bakırı Macaristan ve Romanya'ya ihraç edeceğini bildiren bir kararname yayınladı. Bu dönemde ciddi ölçüde bakır ihtiyacı çeken Almanya'nın Türkiye'ye ham bakır karşılığında işlenmiş bakır veremeyeceğine dair Türk Hükümeti'nin korkuları vardı. Aynı şekilde İngiltere ile de konuyla ilgili iki ülke arası yazışmalar devam ediyordu ama İngiltere, Türkiye'nin bu isteğini bir türlü karşılamadığından Türk Hükümeti İngiltere'den de umudunu kesmiş durumdaydı. Türkiye bu dönemde İngiltere'den devlet demiryollarında kullanılmak üzere 500 ton ham bakır karşılığında farklı

---

⁴⁷⁴ Centilmenler Antlaşması denilen Türk-İngiliz mektup teatisi sırasında Türkiye ancak takas sistemiyle ihracat yapacağını onun dışındaki bir ödeme şeklini kabul etmediğini İngiliz tarafına bildirmişti. Şimdiki durumda ise, Alman tedarikleri İngilizlerin deniz ablukası ve denizlerde Almanlara çıkarttıkları zorluklar yüzünden ülkeye ulaşamayınca Türkiye'nin de ihracat rakamları doğal olarak düşmüştü. FO 837/ 1047 UK-US Exchange Agreement 25 Kasım 1942

ebatlarda yaklaşık 285 ton tabaka ve 70 ton demir çubuk isteğinde bulunmuş ama buna yanıt alamamıştı.⁴⁷⁵ Türkiye, savaş mühimmatı karşılığında elindeki ham bakırı ABD'ye sevketmek istiyordu ama zorlu sevkiyat sorunları ciddi problem yaratıyordu. İngiltere ise ülkede ham bakırı işlemeye yarar tesislerinin zayıflığından kendisi Türk ham bakırının alamadığı gibi Türkiye'nin bunu ABD'ye sevketmesi için yaptığı girişimler başarısız kalıyordu.⁴⁷⁶ Etibank'ın elinde bin ton bakır olduğunu ve bunun bir kontrat dâhilindederhal alınması gerektiğini söyleyen Hugessen'in çabaları da Londra'da yeterli yankıyı bulamadı ve sonuçsuz kaldı.⁴⁷⁷ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı kendileri satın almadığı takdirde Almanya'ya kayacak olan bu hammaddenin ne şekilde alınıp kullanılacağına dair İngiliz Hazine Bakanlığı ve diğer departmanlarla yazışmalarını sürdürdü ama 1941 yılına gelindiğinde ortada somut bir girişim sözkonusu değildi.⁴⁷⁸

Türkiye 1941 yılında da ürettiği geniş miktarlardaki ham blister bakırını, yarı mamul ürün karşılığında Almanya ve Macaristan'a satmaya başladı. 1941 yılının başında Almanya üç ton yarı mamul ürün karşılığında Türkiye'den 5 ton blister bakırı aldı.⁴⁷⁹ 31 Ocak 1941'de Etibank Genel Müdürünün İngiliz yetkililere yaptığı açıklamaya göre Türkiye 400 ton bakırı tonu 600 TL'den olmak üzere, demiryolu malzemeleri, ağır ve hafif nitelikteki demiryolu ekipmanları, lokomotif malzemeleri, çeşitli kimyasallar, kazan boruları ve yüksek kalite çelik tel halatlar gibi malzemeleri teslim etmesi karşılığında Macaristan'a derhal yollayacağını bildiriyordu. Macaristan'ın bunları hemen yollaması halinde yeni bir liste karşılığında birkaç bin ton bakır yine Macaristan'a gidecekti. Bu listede de yine çeşitli demiryolları malzemeleri, lokomotif motorları ve çeşitli kimyasallar bulunmaktaydı. İngiliz raporlarında bu malzemelerin Almanların Macaristan'a sevkettiği ve ellerinde kalan düşük kalite malzemeler olduğu Macaristan'da Almanların bu malzemelerin satışıyla ilgilendiği geçmektedir.⁴⁸⁰ MEW bu satışta Macaristan'ın sadece aracı bir ol oynadığını gerçekte satışı Almanya'nın yaptığını söyleyerek Alman savaş ekonomisine önemli derece katkı sunacak bu satışı önlemeye çalıştılar hatta bu

⁴⁷⁵ Bkz; FO 837/1020 Turkey Copper Brass And Copper Ores 7 Eylül 1940

⁴⁷⁶ FO 837/1020 Turkey Copper Brass And Copper Ores 10 Eylül, 12 Eylül 1940 tarihli raporlar.

⁴⁷⁷ FO 837/1020 Turkey Copper Brass And Copper Ores 29 Kasım 1940

⁴⁷⁸ FO 837/1020 Turkey Copper Brass And Copper Ores 13 Aralık 1940

⁴⁷⁹ FO 837/ 1025 Turkey Copper, 31 Ocak 1941.

⁴⁸⁰ FO 837/ 1025 Turkey Copper, 31 Ocak 1941.

satışın İngiltere ile ticari ilişkileri zorlaştırdığını oysa UKCC'nin Türk bakırını almayı düşündüğünü bile söyledi ama başarılı olamadı.⁴⁸¹

Diğer bir yandan gerçekte İngiltere ise Türkiye'ye elektrolit bakır ihracı yapıyordu ama bunun karşılığında blister bakır almıyordu. Bu durum İngiliz ekonomik abluka bakış açısıyla arzu edilmeyen bir çerçevede içindeydi. Önceden Satın Alım Komitesi, 11 Aralık'taki toplantılarında Türkiye'den blister bakır satın alımı yapıp Hindistan'da işletmek gerektiğinden bahsediyordu. Çünkü bakırın Mihver ülkelerine akışı olumsuz bir görüntü arz ediyordu.⁴⁸² Bunu aşmak için İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı Türkiye'den bakır satın alım şartları ve fiyatı ile ilgili Ankara'daki Büyükelçisi Hugessen'den bilgi istedi.⁴⁸³ Hugessen ise konuyu Türk yetkililere açtı ama fiyatı oldukça aşırı buldu.⁴⁸⁴ Bununla birlikte İngiltere Türkiye ile ilgili üzerine aldığı silahlanma anlaşması gereğince bu ülkenin askeri fabrikalarındaki temel gereksinimleri karşılamak ve Almanya'ya karşı direncini artırmakla yükümlü hale gelmişti. Askeri amaçlı bakır tedariklerinin ödemesi silah kredileri şeklinde yapılıyordu. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı bu süreçte bu durumu da bir baskı aracı olarak kullanıp Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı bakır ihracatını kısıtlamayı denedi ama bunda da başarılı olamadı. Normal şartlarda tonu 62 sterlin olan bakır için Türkiye 125 sterlin istiyordu ki İngiltere bu fiyata sıcak bakmıyorlardı. Ama Almanya bu fiyat üzerinden almaya istekliydi. Hugessen, Türk Dışişleri Bakanını Almanya'ya bakır satışı yüzünden protesto edip bundan sonra bütün bakırın İngilizlerin almak istediğini hatırlatınca Türk Dışişleri Bakanı, İngiliz Büyükelçiye "ama sizin teklifiniz de çok düşük efendim" şeklinde yanıt verdi.⁴⁸⁵ Kaldı ki İngilizlerin Türkiye'deki sınırlı satın alım güçleri de tükenmişti. Herşeye rağmen Almanya ve orta Avrupa ülkelerine bakır akışının önüne geçmek isteyen İngiltere, Türkiye'deki İngiliz Ticaret Sekreteri ve Büyükelçisi yoluyla 1941 yılının Mart ayında Türkiye'den uygun fiyatlarla bakır satın alımı için pazarlığa geçmeyi denedi. Ama Türkiye'nin gösterdiği fiyatlar İngiltere'ye çok cazip gelmedi. UKCC'nin Ankara ofisi tarafından MEW'e gönderilen raporda Türkiye'nin kromu sadece fahiş fiyatlarla satma arzusu içinde olmadığı dahası kendisi için hayati tedarik malzemelerini sağlama isteğinde olduğu belirtiliyor, bir an önce Türkiye'ye bu

⁴⁸¹FO 837/ 1025 Turkey Copper, 7 Şubat 1941.

⁴⁸²FO 837/ 1025 Turkey Copper, 11 Aralık 1941

⁴⁸³FO 837/ 1025 Turkey Copper, 13 Şubat 1941

⁴⁸⁴FO 837/ 1025 Turkey Copper, 23 Şubat 1941

⁴⁸⁵FO 837/ 1025 Turkey Copper, 23 Mart 1941

konuda garanti verilmesinin önemi vurgulanıyordu.⁴⁸⁶ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise UKCC'ye verdiği cevapta İngiltere'nin Türkiye'den alacak bakıra karşılık gelecek kadar tedarik malzemesinin elinde olmadığını ama yine de durumun düşünülmesi gerektiğini bildiriyordu. Ancak Türkiye'nin Müttefikler safında savaşa girecek olması ile ilgili bir umudu da taşıyan ilgili Bakanlık bu konuda acele edilmemesi gerektiğini zira Türkiye fiili savaşın içine çekilince ister istemez Mihver ülkelerine bakır akışının duracağını ekliyordu.⁴⁸⁷

Görülmektedir ki İngiliz devlet departmanlarında bu dönemde de Türkiye'nin kendi saflarında mücadeleye katılacağına dair güçlü bir umut vardı. Ne varki Ankara'dan Hugessen, Alman savaş propogandasının Türkiye'de had safhaya vardığını İngiltere'nin bir an önce Türkiye'ye ne olursa olsun tedarik sağlamasının önemini vurgulamaya devam etti.⁴⁸⁸ Bunun üzerine İngiliz Ticaret Sekreteri Türk Hükümeti'ne, 1941 yılı Türkiye bakır üretiminin tümüne bu ülkeye tedarik malzemesi sağlaması karşılığında talip olduğunu açıkladı. Ancak Türk Hükümeti'nin cevabı belli stokları iç tüketim için ayıracağı belli miktarda orta Avrupa ülkelerine tedarik karşılığı göndereceği ve ancak artan üretimi İngiltere'ye verebileceği yönündeydi.⁴⁸⁹ Bu haber, ülkenin tüm bakır üretimini sırf Almanya'ya ve etkisi altındaki ülkelere sevkiyatı yapılmasını diye almak isteyen İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın hiç hoşuna gitmedi. Açıktır ki, Türk Hükümeti elindeki tüm bakır çıktısını İngiltere'ye vermeyecekti. Ama yine de Türkiye üzerinde baskı kurmaya devam etme yönünde karar alındı.⁴⁹⁰ Yine açıkça görülmektedir ki Türk hükümeti, Almanların Balkanlarda politik pozisyonunun oldukça güçlü olduğu ve savaşın seyrinin Mihver lehine estiği bu dönemde İngiliz baskılarına karşı bakır konusunda da direnmekte ve dengeleri korumaktaydı.

Türkiye'de yıllık 8 ila 10 bin ton arasında bakır üretimi oluyordu.⁴⁹¹ Ekim 1941 tarihli Clodius Antlaşması'na göre Türkiye, Almanya'ya 18 ay boyunca yani

---

⁴⁸⁶ FO 837/1025 Turkey Copper, 4 Nisan 1941.

⁴⁸⁷ FO 837/1025 Turkey Copper, 9 Nisan 1941.

⁴⁸⁸ FO 837/1025 Turkey Copper, 14 Nisan 1941.

⁴⁸⁹ FO 837/1025 Turkey Copper, 24 Mayıs 1941.

⁴⁹⁰ FO 837/1025 Turkey Copper, 5 Haziran 1941.

⁴⁹¹ İngiliz Ekonomi Bakanlığı'nın raporları Türkiye'nin yıllık bakır üretimini bu değerler arasında vermesine rağmen Türkiye Devlet İstatistik Kurumu'nun yayınladığı İstatistik Yıllığı (Annuaire Statistique) , 1940 yılında 6.746 ton ve 1941 yılında ise 2.779 ton olarak vermektedir. Karşılaştırma için bkz, FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 6 Haziran 1942 ve **İstatistik Yıllığı**, Cilt 13, Ankara, 1943, s. 205

1943 yılının Mart ayına kadar 12 bin ton bakır teslimatı yapacaktı.⁴⁹² Bu süreçte İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı elinden geldiği kadar Türkiye'nin yıllık bakır üretimini kalite ve miktar olarak düşürmeye çalışma kararı aldı.⁴⁹³ Orta Avrupa'yı işgali altında bulunduran Almanya'ya Türkiye'den bakır akışı İngiliz devlet departmanlarını bu dönemde büyük bir stresin içine soktu. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nın yetkilileri konu ile ilgili kendi aralarındaki tartışmalara rağmen bu dönemde somut bir netice üretemediler.

MEW, bu durumda Mart 1943 sonrası için ABD'nin desteği ile büyük miktarlarda satın alım yapma umudu içine girdi. Halihazırda var olan ihraç fazlası bakır almak için yapılan öneriler de çeşitli nedenlerden dolayı benimsenmedi. Bu nedenlerden bazıları İngilizlerin Türkiye'de sınırlı bir satın alım güçlerinin olması, ilgili ihraç fazlası madeni, havzasından söküp limanlara taşıma sorunu yani ülkenin zorlu ulaşım şartları ile ilgili olan sevkiyat problemleriydi. Bunun dışında Türk bakırının ton olarak fiyatının yüksek olması nedeniyle bunun diğer öncelikli satın alım ürünlerinin de fiyatını artıracığına dair olan tedirginliklerdi.⁴⁹⁴ İngiliz Hükümeti savaşın bu aşamasında Türkiye'ye karşı bir nevi rüşvet vermek ve zorbalık yapmamak yolunu tercih etti. 28 Aralık 1941'de İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'ndan Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi'ne İngiltere'nin Türkiye'ye mevcut 300 ton, 1942 yılında ise 500 ton elektrolit bakır vereceğini bunun karşılığında dünya fiyatları üzerinden 500 ton ham bakır almak istenildiğine dair bir telegram gönderildi. Telegramda Türkiye'den bu zamana kadarki ham bakır alma çabalarında Türk Hükümeti'nin fahiş fiyatları öne sürmesi ve karşılığında işlenmiş bakır alma istekleri gibi nedenlerden dolayı güçlüklerle karşılaşıldığı yazıyordu.⁴⁹⁵ Fakat yine de İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'nda bu tekliflerin Türk Hükümeti tarafından kabul edileceğine dair çok az bir umut vardı. Bu süre içinde ilgili Bakanlık yani MEW, elektrolit bakır Türkiye'ye göndermeye devam etti. İngiliz devlet departmanları bu durumun kendilerince bir miktar uygunsuz ve nahoş görünüm arzettiğini düşünseler de bu dönem içinde başka seçenekleri olmadığı üzerinde hem fikirlerdi. Türkiye de

---

⁴⁹²FO 837/ 1025 Turkey Copper, 9 Kasım 1941

⁴⁹³FO 837/ 1025 Turkey Copper, 9 Kasım 1941

⁴⁹⁴FO 837/ 1025 Turkey Copper, 28 Ekim 1941

⁴⁹⁵FO 837/ 1035 Turkey Copper, 28 Aralık 1941

İngiltere'den yarı mamul ürün ile bakır sülfat isteklerinin artmasına rağmen Almanya'ya yaptıkları bakır satışına devam ettiler.⁴⁹⁶

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı 1942 Martı'nda ise, Türkiye'den Almanya ve onun etkisi altındaki orta Avrupa ülkelerine yapılan bakır satışlarını sınırlamak için her zamankinden daha fazla bir telaş içindeydi. Çünkü şimdi hem Almanya ve ona tabi ülkelerde hem de Müttefiklerde ciddi bir şekilde bakır eksikliği dikkati çekiyordu.⁴⁹⁷ Böylece MEW için Türkiye'den bakırın düşman ülkelere akışını önlemenin iki önemli amacı oluşmuştu. Yani Türk bakırının düşman ülkelere akışını önlemenin dışında Müttefiklerin bakır ihtiyacını da karşılamak gibi bir öneme sahip olmuştu. Almanya'da donanma yapım programı özellikle bakırla ilgili hammadde eksikliği nedeniyle ciddi bir tehlike içine girmişti. Özellikle ağır silah yapımında bu durum bir felaket gibiydi. Alman donanmasının yüksek düzeydeki görevlileri bu dönemde donanma yapımını devam ettirebilmek için Fransa'nın işgal edilmemiş bölgelerinden kara borsa yoluyla bakır satın almayı ayrıca Majinot Hattından hurda metal ve hurda bakır toplamayı kilise çanlarını dahi eritmeyi ve İngilizlerin ekonomik ablukasını yırtmayı planlıyorlardı.⁴⁹⁸ İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise Türkiye bakırını bu nedenlerle yani hem Almanya'nın eline geçmesini hem de ABD'nin ihtiyaçlarını karşılasın diye ABD'ye sevk etmek için ABD Dışişleri Bakanlığı ile görüşmelere başlayacaktı.

Bu arada Türkiye'nin Almanya ile yaptığı Ekim 1941 tarihli Clodius Antlaşması gereğince bu ürünün doğrudan İngiltere'ye Öncelikli Satın Alım kapsamında ihracı yasaktı. İngiltere açısından Türkiye'ye yapılan tedariki askıya almak da politik olarak imkânsızdı. İngiltere'den Türkiye'ye elektrolitik bakır ve bakır sülfat ihracı bu dönemde normal bir şekilde devam ediyordu. Bu konu, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve diğer devlet departmanları arasında şiddetli tartışmalara neden oldu. İlgili Bakanlığın "Neutral Trade Departman"dan Connell, bu şartlar altında "savsak" Türkiye'ye işlenmiş bakır ve bakır sülfat satışının ne gibi bir anlamı olduğunu İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı'na soruyordu. İlgili Bakanlık ise bu satışın İngiltere'nin yüksek çıkarları gereği olduğunu altını çiziyordu.⁴⁹⁹ MEW için konuyla ilgili tek açık kapı Türk Hükümeti'ne karşı cazip olmaktı ama İngiliz

⁴⁹⁶ FO 837/ 1035 Turkey Copper, 7 Şubat 1942 ve aynı dosyadaki diğer raporlar.

⁴⁹⁷ FO 837/ 1035 Turkey Copper, 16 Mart 1942 ve FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 8 Haziran 1942. Ayrıca bkz; Medlicott, **a.g.e.**, Vol.II, p. 287.

⁴⁹⁸ Showell, **a.g.e.**, p. 64.

⁴⁹⁹ FO 837/ 1035 Turkey Copper, 27 Mart 1942

Dışışleri Bakanlığı'na göre ise pazarlıkla ilgili hiçbir girişim söz konusu olmamalıydı. Yani ilgili Bakanlığa göre süreç İngilizler tarafından kötü idare ediliyordu. 15 Mayıs tarihinde İngiliz Dışışleri Bakanlığı tarafından Ankara'daki İngiliz Bykelliği'ne çekilen telegramda İngiltere'nin Türkiye'ye elektrolit bakırı tonunu 60 sterline satıp karşılığında 160 sterline ham bakır almasının tamamen mantık dışı olduğu vurgulanıyor ve bunun bütünüyle reddedilmesi isteniyordu. Türkleri ikna etmek adına çok az bir umut vardı ama yine de Türklerle sıkı bir pazarlığa oturmanın altının çizildiği telegramda Rusları ve ABD'lileri Türk bakırını almak için teşvik etmek gerektiği de belirtiliyordu.⁵⁰⁰

Bu arada 1941 yılında Almanya'nın Türkiye'ye söz verdiği teslimatların akışı kayda değer bir miktarda değildi. Lakin İngiltere'den, askeri amaçlı kullanılan elektrolit bakır dışında 500 ton yalıtılmış tel şeklindeki bakır ile 900 ton kadar diğer bakır rnleri Türkiye'ye gönderildi.⁵⁰¹ 1942 yılında da 2 bin tonun üzerinde bakır, çeşitli tedarik güçlüklerine rağmen İngiltere'den Türkiye'ye gönderildi. İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı tarafından İngiliz Büyükelçisi'ne ABD'ye bir miktar daha blister bakır tahsisi için Türkiye'den istekte bulunması emredildi.⁵⁰² Bu arada İngiliz Büyükelçisi Hugessen, İngiltere ile ABD'nin birlikte tedarikleri keserek Türk Hükümeti'ne bakırla ilgili baskıda bulunması gerektiğini söylüyordu. Türkiye'yi blister bakırının makul fiyatlarla kendilerine akışını sağlaması için zorlamanın başka yolu yok gibiydi.⁵⁰³ Buna karşın İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı ise politik ve stratejik nedenlerle Türkiye'ye sağlanan tedarik malzemelerini kesmenin imkân dışı olduğunu bir kez daha Büyükelçisine hatırlatma gereği duydu.⁵⁰⁴

1942 yılı Haziran'ının başlarında İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, Almanya'nın bakır tedarikinin gerekliliklerinin çok altına tahminen 100 bin tona düştüğünü gördü.⁵⁰⁵ Almanya'nın kilise çanlarını erittiği rapor ediliyordu. MEW'e göre Türkiye'nin tam da bu dönemde Mihver ülkelerine bakır satışını durdurması gerekiyordu. ABD'de de bu dönemde bakır eksikliği dikkati çekiyordu. 8 Haziran 1942 tarihinde Londra'daki ABD Bykelliği tarafından yayınlanan memorandumda ABD'nin şiddetli bir şekilde gereksinim duyduğu bakır ithali

⁵⁰⁰ FO 837/ 1038 Turkey Copper, Brass And Copper Ores, 15 Mayıs 1942

⁵⁰¹ FO 837/ 1038 Turkey Copper, Brass And Copper Ores, 15 Mayıs 1942

⁵⁰² FO 837/ 1038 Turkey Copper, Brass And Copper Ores, 17 Mayıs 1942

⁵⁰³ FO 837/ 1038 Turkey Copper, Brass And Copper Ores, 15 Mayıs ve 22 Mayıs 1942

⁵⁰⁴ FO 837/ 1038 Turkey Copper, Brass And Copper Ores, 30 Mayıs 1942

⁵⁰⁵ FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 6 Haziran ve 11 Haziran 1942

konusunda İngiliz Dışışleri Bakanlığı'ndan asistanlık şeklinde yardım beklenildiği ve özellikle Almanya'ya akışın kesilmesi anlamında piyasa fiyatlarının çok üzerinde de olsa Türkiye bakırının tercih edilmesi gerektiği ifade ediliyordu.⁵⁰⁶ Ankara'daki ABD Büyükelçisi daha fazla satın alabilmeyi umarken zorlu gayretlerden sonra 2 bin ton almayı başardı.⁵⁰⁷

Bu dönemde İngilizlerce ele geçirilen bilgiye göre Almanya Clodius Antlaşması'nca öngörülen 12 bin tonun dışında da bakır satın alımı için ısrarlı çabalar içindeydi. Almanya dışında İtalya, Romanya, Macaristan ve İsviçre'de Türkiye'den bakır satın almak için hummalı bir girişim başlatmışlardı.⁵⁰⁸ Bu, Müttefiklere geride çok az blister bakır kalacağı anlamına geliyordu. 6 Ekim 1942'ye kadar yaz boyunca sonuçsuz devam eden tartışmaların ardından Türkiye, İngiltere'ye birden bire 300 ton elektrolit bakır karşılığında 500 ton blister bakır vermeyi teklif etti. Türk Dışışleri Bakanı'ndan bu haberi alan Hugessen, MEW'e durumu büyük bir sevinç içinde aktarırken fiyat konusunu ilerleyen raporlarda bildireceğini söylüyordu.⁵⁰⁹ Fiyatla ilgili bir şey konuşulmamıştı. İngiliz tarafı da bunu doğal olarak takas şeklinde algıladı. Bunun yanısıra İngilizler bu değişime inanmakta zorlandılar. Çünkü Eti Bank diğer bakır satışlarının yanında bu satışından zarar edecekti.⁵¹⁰ MEW'den Hugessen'e 11 Aralık 1941'de çekilen telegram bunun gecikmiş bir cevap olmakla birlikte işlerin doğru yönde olduğunu söylüyordu. İngilizler şaşkınlıklarını gizleyemiyorlardı. İngiliz Ekonomi Bakanlığı yetkilileri kendi aralarında "Türklerin bu karara varması ayları buldu ama doğru bir yola da girdiler. Bize düşen Türkler üzerinde baskımızı artırmak" şeklinde konuşuyorlardı.

511

Aynı zamanda İngiliz-ABD Ortak Öncelikli Satın Alım Programınının 1942-1943 dönemi için, ABD sorumluluğunda, tahmini olarak fiyatı 1 milyon sterline denk gelen 8 bin ton bakırın satın alımı için girişimde bulunuldu. 8 bin ton bakır Türkiye'nin yıllık toplam bakır üretimine denk geliyordu. Amaçlanan ise Türkiye'nin Almanya ve etkisi altındaki ülkelere verdiği bakır sözünün önüne geçmekti. Lakin İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı amaca ulaşılacağına çok ihtimal

⁵⁰⁶ Bu dönemde dünya piyasa fiyatlarına göre ham bakırın tonu TL olarak 450 lira iken Türkiye 900 liradan satışa çıkarmıştı. FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 6 Haziran 1942

⁵⁰⁷ FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 6 Haziran 1942

⁵⁰⁸ FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 22 Haziran 1942

⁵⁰⁹ FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 6 Ekim 1942

⁵¹⁰ FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 16 Ekim 1942

⁵¹¹ FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 11 Aralık 1942

vermiyordu.⁵¹² Türklerin ancak 500 ton satmayı planladığı süregelen müzakereler zincirinde fiyat üzerine dikkate değer düzeyde tartışmalar gerçekleşti. 1942 Aralık ayına gelindiğinde UKCC ve USCC Ortaklığı Türkiye’den sadece 1300 ton blister bakır satın almayı başarmıştı.⁵¹³ Taraflar arasında devam eden ham bakırın fiyatı üzerine olan tartışma daha da süreceğe benziyordu. Sonunda ABD Dışişleri Bakanlığı, İngiliz yetkililer ve Türk otoriteler arasında karar verilecek fiyat ne olursa olsun İngilizlerin Türklere satın alacağı bakırın tamamını İngilizlerden tekrar satın alım yoluna gitmeye karar verdi.⁵¹⁴ Lakin 1943 yılının başlarında da taraflar arasındaki konuyla ilgili görüşmelerde bir neticeye varılamayacaktı.

11 Mart 1943 tarihi itibarıyla İngiltere, Türkiye’den bakır satın alımı ile ilgili 8 bin ton hedefini hala koruyordu ama Türkiye’nin bunu acil gereksinim duyduğu Mihver’in elinde bulunan tedarik malzemelerini elde etmek için bir pazarlık unsuru olarak kullandıklarının da farkındaydı.⁵¹⁵ Daha da fazlası bütün Avrupa ülkelerinde de bakır eksikliği dikkati çektiğinden Türk diplomatlar bu konuda çetin müzakerelere başlayacaklardı. Ankara’daki konuyla ilgilenen İngiliz yetkililer açısından ise bakırın Almanya’ya gitmesini önlemek adına yine de mücadeleyi sürdürmeye değerdi. 18 Haziran 1943 tarihinde İstanbul’daki İngiliz Ticaret Sekreteri MEW’e, satın alımı yapılan 500 ton bakırın ülkeden çıkışı için gerekli olan işlemin Etibank tarafından yapılmadığını ve işlerin kasıtlı olarak geciktirildiğini raporlayacaktı.⁵¹⁶

Neticede İngiliz-ABD Öncelikli Satın Alım Programı kapsamında 1943 yılında en başarısız satın alım operasyonunun bakır ürünü olduğu dikkatleri çekmekteydi. Bu yıl Türkiye, Mihver ülkelerine toplamda 11.500 ton blister bakır sevkiyatı yapacaktı bu rakam aynı yıl Müttefiklere yaptığı sevkiyatın dört katı anlamına gelecektir. 1942 yılında Mihver ülkelerine yapılan bakır sevkiyatı ise 4 bin ton da kalmıştı. Görülmektedir ki 1943 yılında Mihver ülkelerine yapılan sevkiyat bir yıl öncesine oranla iki katından daha fazla durumdaydı. Müttefikler, 1943 yılında bütün çabalarına rağmen Türkiye’de stoklarda bulunduğu farzedilen ve yeni çıkmış üretimle birlikte 20 bin ton olarak görülen bakırın sınırlı resmi tahsisat yüzünden sadece 3 bin tonunu garanti altına alabileceklerdi. Bakırın bu ülkeler tarafından satın alınış biçimi ya resmi tahsisat şeklinde ya da İngiltere’den Türkiye’ye yapılan

⁵¹²FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 11 Ekim 1942

⁵¹³FO 837/1043 Copper Brass And Copper Ores, 1 Aralık 1942

⁵¹⁴FO 837/1047 UK-US Exchange Agreement 31 Aralık 1942

⁵¹⁵FO 837/1051 Turkey Preemption USA, 11 Mart 1943.

⁵¹⁶FO 837/1056 Turkey Preemption USA 1 Temmuz 1943

elektrobakır ve işlenmiş bakır ürünleri karşılığında bu ülkeden İngiltere'ye yapılan blister bakırının ihracı şeklinde oluyordu. Buna göre Türkiye, 1943 yılında İngiltere'den 1250 ton bakır ürününü 500 ton blister bakır karşılığında aldı. Aynı zamanda bunun iki katı miktarını Almanya'ya sevketmeyi de ihmal etmedi. İngiltere'nin durumu protestolarına karşılık ise ABD'ye 3 bin ton ayırdığını ilan edecekti.⁵¹⁷ Aynı yıl içinde İngiltere ve ABD kendilerine 1250 ton blister bakırının acilen teslimatı olmadığı sürece Türkiye'ye elektrobakır ve işlenmiş bakır ürünleri vermeyi reddedeceklerini ilan edeceklerdi. Yine bundan sonraki süreçte de bu ülkeler Türkiye'ye yaptıkları elektrobakır ve işlenmiş bakır ürünlerinin sevkiyatlarını ancak kendilerine blister bakır teslimatı olduğu sürece yapacaklarını bildirdiler.

1944 yılının Şubat ayında İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanından Clutton Türkiye'nin 1942 yılında bütün bakır üretimini İngiltere'ye teklif ettiğini ancak MEW'in o dönemde bakırın yeterli bir öncelikli satın alım değeri olmadığını düşündüğünü İngiliz Hazine Bakanlığı'nın da fiyatı aşırı bulduğunu belirtti.⁵¹⁸ Clutton İngiliz politikalarının çok yanlış ilerlediğine böylece atıfta bulunarak bir özeleştiriyeye gidiyordu. Bu durumda aynı yıl yani 1944'te İngiltere ve ABD, Türkiye'den Mihver ülkelerine giden bakır sevkiyatını durdurmak amacıyla tahmini olarak toplamda 8 bin ton şeklinde gördükleri üretimin 5.750 tonu için teklifte bulundular. Bunun 3 bin tonu satın alım şeklinde olacakken geri kalanının 1942,1943 ve 1944 yıllarına ait olan ve daha sevkiyatı olmamış elektrobakır teslimatı karşılığında olmasını istediler.⁵¹⁹ Lakin Türk tarafı bu isteğe ancak 500 ton ile cevap verebileceğini söylerken bir süre sonra Mihver Blokuna olan aşırı taahhütleri neticesinde bu 500 tonun dahi altına düşeceğini MEW'e haberliyordu. Bu haber İngiliz tarafında ciddi bir kızgınlık yarattı. Krom madeninin hikâyesinde de benzer bir gelişme yaşanınca 8 Şubat 1944 tarihinde MEW, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Türk diplomatlarının bu "hainliği" karşısında Türkiye'ye yapılan silah ve savaş mühimmatları teslimatını askıya almayı teklif edecekti.⁵²⁰ Aynı şekilde Türkiye'den satışa çıkarılması durumunda da bakır ve pamuk satın alınmayacağına dair bir karar çıkartıldı. Yani bu ürünler ambargo kapsamına alındı.

⁵¹⁷FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944

⁵¹⁸ FO 371/ 44138/ R2084/G 8 Şubat 1944

⁵¹⁹FO 837/ 1061 Turkey Preemption USA, Review Of Joint United States- United Kingdom Preemptive Operations In Turkey Thorough 1943, 1 Mayıs 1944

⁵²⁰ FO 371/ 44138/ R2084/G 8 Şubat 1944

Görülmektedir ki bakır konusu İngiliz Öncelikli Satın Alım Programının en başarısız olduğu alanlardan biriydi. Bunda İngiliz Hazine Bakanlığı'nın Türkiye bakır fiyatlarını aşırı bulup geri durmasının yanısıra MEW'in bakırın öncelikli satın alım değerini doğru tahmin edemeyişi etkiliydi. Bunun yanısıra bakırın hem Mihver ülkeleri hem de Müttefikler açısından savaş sanayinin elzem bir hammaddesi olması durumu Türk tarafının pazarlık gücünü daha da artırmasına yol açmış ve Türkiye bu madeni de iyi bir pazarlık silahı olarak kullanmıştı.

3.8. İNGİLİZ ARŞİVİNDE VARLIK VERGİSİ VE İKİ ÜLKE İLİŞKİLERİNDE ETKİLERİ

İkinci Dünya Savaşı Türkiye ile ilgili üzerinde en çok konuşulan konulardan biri olan Varlık Vergisi Kanunu, 12 Kasım 1942' de 4305 sayılı yasayla kabul edilmiştir.⁵²¹ Bu vergi olayının incelenmesi, sadece olayın finansal yönününün olması ile ilgili değildir. Ayrıca bu, döneme hâkim olan siyasal anlayışın kavranması açısından da önemlidir. Savaş döneminde birçok Avrupa ülkesinde de olağanüstü kazançlar vergilendiriliyordu. Hatta Avrupa ülkelerinin dışında ABD'de de 1942 Mayısında şirketlerin yüzde 94 oranında vergilendirilmesi kabul edilmişti.⁵²² Ancak Türkiye'deki varlık vergisinin ayırıcı özelliği, verginin uygulanması ve toplanması aşamalarındaki adaletsizlik ve daha önemlisi ülkede yaşayan azınlıkların hedeflenmiş olmasına dair tartışmaların verginin yayınlandığı günden bugüne sürüp gitmesidir.

1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle yaklaşık bir milyon askerini silah altına alan dönemin Ankara Hükümeti, gittikçe artan savunma masraflarını para basarak karşılamaya çalışıyordu. Bu eksende giderek kötüleşen ülkenin ekonomik sıkıntılarına bir çare olarak 1942 yılının bahar ve yaz aylarından itibaren olağanüstü kazançların vergilendirilmesi ile ilgili arayış içine girdi. Basında da bu yönde haberler vardı.⁵²³

Türkiyefiili çatışmalara girmemesine rağmen savaşın etkileri yüzünden özellikle 1942 baharındaülkede hayat pahalılığı ve mali sıkıntılar had safhaya

⁵²¹FO 371/ 37406/ R 645/G 23 Ocak 1943, Ayrıca bkz; Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul , Nebioğlu Yay., 1951, s.54.

⁵²² Fransa'da %5 servet vergisi şeklinde Tesanüt vergisi, Hollanda'da Kazanç, Şirket ve Servet vergileri, İsviçre'de "Tek Vergi" gibi vergiler konulmuştu. 1941 yılının sonunda Bulgaristan'da ise Yahudilerin serveti üzerinden varlık vergisi alınmaya başlanmıştı. Bkz; Hüseyin Perviz Pur, **Varlık Vergisi ve Azınlıklar**, İstanbul, Eren Yay., 2007, s.327-336.

⁵²³Ahmet Emin Yalman, "Miletten Çalanlar Hesap Verecekler", **Vatan**, 19 Mayıs 1942.

çıkılmıştı. Ekonomik ve mali sorunların çözümünde yeni arayışlar sürmekteydi. Bir yandan vurgunlarla mücadele için ağır ceza gerektiren kanunlar, polisiye tedbirler düşünülürken diğer yandan basında olağanüstü kazançların vergilendirilmesi yolunda tartışmalar devam ediyordu.⁵²⁴Zekeriya Sertel, Tan'daki bir yazısında çeşitli ülkelerdeki uygulamalardan örnekler verip devletin yeni gelir kaynakları ararken takip etmesi gereken ilkelerin, hayat seviyesi düşen sabit gelirliler ve memur sınıfı baskı altına alan yöntemlerden ve hayat pahalılığını artıracak yollardan kaçınmak olduğunu söylüyordu. Ayrıca asıl amacın anormal durumun yarattığı fazla servetleri yakalamak olması gerektiğini de eklemekteydi.⁵²⁵ Sertel, yine bir an önce verginin çıkarılması ve vurguncuların haksız kazançlarına son verilmesini istiyordu. Çıkarılması düşünülen verginin savaş dolayısıyla illegal yöntemlerle aşırı zenginleyen kesimi hedeflemesi gerektiğini ama bu verginin devletin savaş masraflarını karşılamak amacıyla bütün zengin kişi ve kurumları hedeflediğini söylüyor ve bu şekilde çıkarılırsa yanlış yola sapacağına da dikkati çekiyordu.⁵²⁶Oysa çıkarılacak vergi kanunu, toplumun hak ve hukukunu korurken kişilerin hak ve hukuklarını çiğnememeliydi.

Varlık Vergisi'nin toplumun gayri müslim kesimine dönük olmasıyla ilgili olarak dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte'ye göre "Milli harpten sonra düşülen hataların başında yabancı sermayeye olan düşmanlık gelir. Bunun nedeni kapitülasyon rejimine duyulan tepkidir. İdareciler bu tepkiden kendilerini kurtaramamış ve yabancı sermayeden ürkmüşlerdi."⁵²⁷Ökte'ye bakılacak olunursa hükümetin Varlık Vergisi Kanunu'nu hazırlama aşamasına dikkat edildiğinde, kanun metninde olmamasına karşın uygulamada azınlıklara yönelik olumsuz tavrın önceden belirlenen bilinçli bir politik tercih olduğu görülmektedir. Ancak dönemin Maliye müfettişi olarak görev yapan Cahit Kayra ise Anadolu insanının yurt savunması için sınırları beklediği bir dönemde savaşın sağladığı olanaklardan yararlanarak zenginleyen önemli bir kesimin bu vergiye muhatap olduğunun altını çizmektedir. O dönemde zengin olan sınıf daha ziyade gayrimüslim kesimdir. Doğal olarak bu vergi olayı onları kapsamıştır. Bu nedenle bu vergi olayını tartışırken müslim-gayrimüslim

⁵²⁴ Rıdvan Akar, **Varlık Vergisi, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği**, İstanbul , Belge Yay., Bilim Dizisi, 1992, s.45.

⁵²⁵ Zekeriya Sertel; "Devlet Yeni Gelir Kaynaklarını Nerede Aramalıdır?", **Tan**, 15 Nisan 1942.

⁵²⁶ Zekeriya Sertel, "Fevkalade Kazançlar Kanunu Neden Çıkarılmıyor ?" **Tan**, 10 Haziran 1942. "Geçen Harpte Çıkarılan Harp Kazançları Vergisi", **Tan**, 11 Haziran 1942.

⁵²⁷ Ökte, **a.g.e.**, s. 20.

denklemini değil zengin-fakir denklemini esas almak gerekir. Yine Kayra'ya göre Varlık Vergisi'nin mantığını anlamak çok kolaydır. Zira bu vergi esas itibari ile varlıklı kimselerden bir defaya mahsus alınan ve ödenememesi durumunda borçluya çeşitli sorumluluklar yükleyen bir vergidir.⁵²⁸

Eylül 1942'de TBMM'de ve CHP grubu içinde olağanüstü kazançların vergilendirilmesi konusu görüşülürken aynı dönem içinde Maliye Bakanlığı, azınlıklar hakkında Defterdarlıklardan önbilgi istemişti. İlgili Bakanlık, 12 Eylül 1942 tarihinde Defterdarlıklara gizli kaydıyla gönderdiği genelgede şu istekte bulunmuştur: “Harp ve ihtikar dolayısı ile kazanılan fevkalade kazançların vergilendirilmediği bundan dolayı azınlıkların büyük servetler edindikleri belirtildikten sonra piyasada acele tetkikat yapılarak kimlerin bu şekilde fevkalade kazanç temin ettiğinin tespiti ayrıca azınlıkların ayrı bir cetvelde gösterilmesi gerekmektedir.”⁵²⁹ Maliye Bakanlığı'nın bu genelgesine göre hazırlanan listelerde kazanç sahibi olanlar dört kategoride toplanmıştı. Bunlar, M “Müslüman”, G “Gayrimüslim”, D “Dönme” ve E “Ecnebi” gruplarıydı. G kategorisindekiler için çeşitli vergi dairelerinden alınan imzasız tasdikli bilgiler eklenerek gayrimüslimlerin bankalardaki paraları belirlenmişti. Ardından CHP il ve ilçe örgütlerinden raporlar istenerek dosyalanmıştı.⁵³⁰

Dönemin milletvekili olan Faik Ahmet Barutçu'nun anılarında Başbakan Saraçoğlu'nun TBMM gizli oturumunda milletvekillerine “Kanun, muhtekirleri, harp zenginlerini ve özellikle azınlıklardan olan harp vurguncularını hedeflemektedir. Böylece piyasaya egemen olan yabancılar ortadan kaldırılarak Türk piyasası Türklerin eline verilecektir” dediği kaydedilmektedir.⁵³¹

Maliye Bakanlığı tarafından defterdarlıklara tebliğ edilmesi gereken genelgeler, Maliye müfettişleri aracılığıyla sözlü şekilde iletilmişti. Dönemin

⁵²⁸ Cahit Kayra, **Savaş Türkiye Varlık Vergisi**, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2011, s.120.

⁵²⁹ Ökte, **A.e.**, s. 47. Dönemin Maliye Müfettişlerinden Cahit Kayra ise Faik Ökte'nin Varlık Vergisi ile ilgili yaklaşımını önyargılı, gerçekçilikten uzak ve daha da ötesi kötü niyetli olarak değerlendirmektedir. Zira Kayra'ya göre Varlık Vergisi ile ilgili düzenlemeler hazırlanırken etnik gruplara göre listeleme işini yapanlardan biri de Ökte'nin kendisidir. Bkz; Kayra, **a.g.e.**, s. 60-61

⁵³⁰ Akar, **a.g.e.**, s. 48.

⁵³¹ Barutçu, **a.g.e.**, s.264. Ayrıca bu dönemde Varlık Vergisi'nin daha ziyade gayrimüslim kesimi ilgilendireceğini öğrenen bir kısım azınlık temsilcisi Ankara'da Başbakan Saraçoğlu'nu ziyaret ederek Başbakan Saraçoğlu'ndan, talep edilen vergi tutarını öğrenip kendi aralarında bunu hazırlayıp Türk Hükümeti'ne vermeyi istediler. Yalnız bu istek Osmanlı millet sisteminin işleyişini hatırlattığından Saraçoğlu tarafından reddedildi. Saraçoğlu'nun tepkisi “Biz bu teklifi nasıl kabul ederiz? Biz modern devletiz!” şeklinde oldu. Bkz; Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İstanbul, İletişim Yay., 2012, s.145-146.

İstanbul Defterdarı olan Faik Ökte'ye göre, bu durumun nedeni "kimsenin eline belge verilmemesidir." Varlık Vergisi Kanunu'nun çıkarılmasındaki en önemli aktör Başbakan Şükrü Saraçoğlu olmuştur. Yasanın hazırlanması sırasında Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Müsteşar Esat Tekeli ve Maliye Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan'da görev almış olsa da Ökte, varlık vergisinin mimarının Saraçoğlu olduğunu savunarak "Bu vergi Saraçoğlu'nun kafasından çıkmıştır ve Bakan Ağralı'nın tek hatası bunu itiraz etmeden kabul etmesidir." Demektedir.⁵³²

Varlık Vergisi ile ilgili görüşmeler CHP'nin gizli oturumunda yapılmış olup bu oturumların zabıtları yayınlanmamıştır. Saraçoğlu tarafından 9 Kasım 1942'de TBMM'ye getirilen Varlık Vergisi Kanunu, 11 Kasım'da oturuma katılan 350 milletvekilinin oybirliği ile kabul edildi. Resmi Gazete'de 12 Kasım 1942'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.⁵³³ İstanbul, ülkenin en önemli ticaret ve endüstri kenti olduğundan bu kent ilgili vergi olayında da ön plana çıkmaktaydı.⁵³⁴ Kanun çıktıktan hemen sonra İstanbul'da üç ayrı komisyon kuruldu. Bu komisyonlar kendilerine bilgi sağlayan Maliye bürokrasisi ile birlikte faaliyetlerini bir ay içinde tamamladılar. Kimin ne kadar vergi ödeyeceğine dair listeler İstanbul Vergi Dairesi'nin ilan tahtalarına asıldı. Vergisini ilan edildiği tarihten ilk iki hafta içinde ödeyemeyenler için belli miktarlarda gecikme faizi uygulanacaktı. Hala ödenmiyorsa mükellefin mallarının haczi yoluna gidilerek verginin tahsilatına başlanacaktı. Vergisini bir ay içinde ödeyemeyen mükelleflerin bedenen çalışmak için çalışma yerlerine yollanmalarına başlandı. Tümü İstanbul'lu gayrimüslimlerden oluşan 32 kişilik ilk kabile 27 Ocak 1943'te Aşkale'ye doğru yola çıktı.⁵³⁵

1943 yılı Ocak ve Eylül ayları arasında İstanbul'da toplanan 1869 kişi polis eşliğinde Sirkeci- Demirkapı'daki toplanma merkezine getirildi. Bunlardan 1229 kişi ise çalışmak için Aşkale'ye gönderildi. Geri kalan 636 kişi ise vergi borcunu Sirkeci'de beklerken ya da çalışma yerine yollandıktan sonra ödediler. Konuyla ilgili Faik Ökte anılarında şunları belirtmekteydi: "Bu bahiste çalışma mükellefiyetinin M

⁵³² Ökte, **a.g.e.**, s.49.

⁵³³ Edward Clark, "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış", **Yapıt**, Sayı 8, s.31., Akar, **a.g.e.**, s.50.

⁵³⁴ "Şehrimizde Vergi Listeleri Bu Sabah Asılıyor", **Tan**, 17 Aralık 1942. İstanbul'da 60 bin mükelleften 344 milyon lira toplanması amaçlanmıştı. Tüm ülke çapında ise toplamda 420 milyon lira toplanması hedeflendi. "İstanbul 344 Milyon Lira Ödeyecek" **Tan**, 18 Aralık 1942.

⁵³⁵ Ökte, **a.g.e.**, s.158.

“Müslüman” grubu mükellefleri hakkında tatbik edilmediğine işaret etmek isterim.”⁵³⁶

İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise bu süreçte savaşın seyrindeki politik nedenlerle sessiz bir tutum sergiliyordu. İlgili Bakanlığın 2 Ocak 1943 tarihli memorandumu zor bir finansal süreç yaşayan Türk Hükümeti’nin bu vergiyi getirmesini anlayışla karşılıyor ama 1 Mart 1930 tarihli Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması’na atıfta bulunarak vergilendirmede Türk ve İngilizlerin eşit olması gerektiğini vurguluyordu. Türkiye ile İngiltere arasında savaşın zor koşullarına rağmen ticaret yapan kesime dönük bu vergi olayının onlar için önemli bir risk oluşturduğuna aynı zamanda Türk-İngiliz ticaret ilişkilerine de bu durumun feci etkileri olabileceğine değiniliyordu.⁵³⁷ Maliye Bakanlığı’nın ilgili genelgesinde “Ecnebi” olarak verilen kesim Türkiye’de daha çok ticaret yapmak için ikamet eden yabancıları ifade etmekteydi. Bu dönem Türkiye-İngiltere ekonomik ilişkilerinde gayrimüslim kesimden oluşan tüccar sınıfının yanısıra bu ecnebi kesim de aracı bir rol oynamaktaydı.

1943 yılının başlarında varlık vergisine tabi olan İstanbul Rumlarından bir kısmı İngiliz Büyükelçisi Hugessen’e şikâyetlerini iletmeye başlayıp İngiliz Büyükelçisi’nin dikkatini maruz kaldıkları ayrımcılığa ve vergi miktarlarının boyutlarına çekiyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı’nın Türkiye sorumlusu olan Clutton’a göre ise Türk Hükümeti bu kanunu baskın olarak azınlıkların ve yabancıların elinde bulunan ticari üstünlüğü Müslüman Türk kesime vererek sermayenin el değiştirmesi adına çıkarmıştı. Yani Varlık Vergisi azınlık ve yabancıların ekonomik üstünlüğüne darbe vurmak için kullanılan bir enstrümandı. Ticaretle uğraşan Rum kökenli kişilerin Türkler üzerinde belli üstünlükleri vardı. Bir de Türkiye’deki milliyetçi kesimlerin gözünden Rum azınlığı sorunluydu. Clutton’a göre gerek Rum gerek Bulgar azınlıkları Osmanlı Devleti’nden arta kalan artıkları ve bu artıklar sınırların dışında kendi ulusal devletlerinin kurulmasının bedelini ödüyorlardı.⁵³⁸

Yine Varlık Vergisi’nin muhatabı olan bir kısım Rum kökenli tüccar, 20 Ocak 1943 tarihinde İstanbul’daki Yunan Konsolosluğu’na verilmek üzere bir memorandum yayınladılar. Bu belgede meslek gruplarına göre Rum asıllıların ve

⁵³⁶ Ökte, a.g.e., s.154.

⁵³⁷ FO 371/ 37406/ R 609/7/44 22 Haziran 1943

⁵³⁸ FO 371/37401/ R 1110 /7/44 18 Şubat 1943

Türk asıllıların ne kadar vergiye tabii tutuldukları karşılaştırılarak verilmişti. Müslüman Türklerin hiçbir şekilde vergilendirilmediği ama Rum asıllı Türk vatandaşlarının bu vergiden muaf tutulmadığı alanlar da bu belgede bulunmaktaydı. Buna göre İstanbul'da 1460 Rum tezgâhtar, 354 küçük Rum esnaf, 708 küçük dükkân sahibi, 139 tüccar Rum bu vergiye tabii tutuldu. Müslüman Türklerde ise bu toplam sıfırdı. Bu tarihten sonra da İstanbul'daki Rumlara dönük vergi bildirimleri gelmeye devam etti. Ayrıca İstanbul'daki Rum toplumundan istenen fedakârlığın sadece bunlar olmadığı bunların dışında evlilikler ve iş dünyası ile olan ilişkilerinin de dikkate alınarak çeşitli şekillerde vergilendirildikleri görülmekteydi. Sayıca az olmalarına rağmen bu kadar büyük bir vergi yükünün altında bırakılmaları ve işin daha da ilginç bu vergiyi bir ay gibi kısa bir sürede ödemelerinin gerekliliği bu kesimin başlıca şikâyet nedenleriydi.⁵³⁹

Konuyla ilgili şikâyetler tabii ki sadece İstanbul'daki Rum toplumuyla ilgili değildi. Daha çok İstanbul'da yaşayan ve ticaretle uğraşan yabancı kesim de vergiden nasibini almıştı. 10 Ocak 1943 tarihinde Mr. Tucker adında İngiliz uyruklubir firma sahibi İstanbul'da bulunan şubesinin tedirginliklerini İngiliz Parlamentosu'na yazdığı şikâyet mektubunda bildiriyordu. Mr. Tucker İngiliz uyruklarının bu vergiden muaf olmalarının yolunun bulunmasını istiyordu vebu sırada aynı dilekçeyi İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na da sundu. İlgili Bakanlığın ona cevabı, Türk ticaretinin ve ekonomisinin savaş yıllarında çok ağır bir sıkışıklık ve bunalım yaşadığı ve çözüm olarak da Türk Hükümeti'nin böyle bir yol bulduğuydu. Bakanlık, ilgili cevabında Türk Hükümeti'nin bu davranışının ahlaki açıdan savunulamayacağını belirtiyordu ve Ekim1939 Türk-İngiliz İttifak Antlaşması hükümleri gereğince Türk Hükümeti'ne bu verginin uygulanışında yabancı ve Türk ayrımı yapmaksızın adaletli olunması gerektiğine dair baskı yapılabileceği vurgulanıyordu. Ayrıca Türk Hükümeti'nden Varlık Vergisi mağduru olan yabancılardan konu ile ilgili TBMM'ye temyize gitme ayrıcalığını kazandıklarını belirtiyordu. Şu durumda yapılması gereken Türkiye'deki İngiliz Konsoloslukları vasıtasıyla bu yolun denenmesiydi.⁵⁴⁰ Görülmektedir ki İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'yi kendi yanlarında fiili çatışmalara sokmak için gayret ettikleri bir dönemde yani 1943 yılı başları gibi bir zaman aralığındaTürk Hükümeti'ne bu konuda

⁵³⁹FO 371/ 37401/R 1110 /7/44 18 Şubat 1943

⁵⁴⁰FO 371/37401/ R 1168 /7/ 44 16 Şubat 1943

doğrudan bir baskı yapmayı tercih etmiyordu. Kaldı ki Türkiye'nin Alman kampına kaymasından endişe ediliyordu.

İzmir'deki İngiliz Konsolosu'nun da Varlık Vergisi ile ilgili değerlendirmeleri dikkate değer durumdadır. Konsolos, Türk Hükümeti'nin bu vergi ile ilgili büyük umutlar beslediğini sanki bu verginin ülkedeki tüm yaraları saracağını farz ettiğini kayıtlara düşmekteydi. Oysa Türk Hükümeti rasyonel ve esaslı ekonomik reformlar gerçekleştirebilir, ülkenin bu iktisadi krizine çareler bulabilirdi. CHP'nin ulusalcı programının ulusalcı bir niteliğe sahip olan İzmir'den büyük destek aldığı belirtilen değerlendirmede yabancı düşmanlığının bu kentte büyük oranda alkış aldığı da vurgulanıyordu. İzmir'deki bir Amerikan Kolejinin kapatılması, yeni çıkarılan maden yasalarına göre maden işletmelerinin millileştirilmeye çalışılması, var olan yabancı tüccarların ve ustabaşlarının bir şekilde dışlanması ve işlerine son verilmesi sonrasında çıkarılan bu varlık vergisinin de bu politikaların bir devamı olduğu belirtiliyordu. İngiliz Konsolosa göre CHP, ülkede var olan azınlıkları ülkeden kovmak için bu varlık vergisini bu yönde kullanacak kadar zekiymişti. Kaldı ki devlet, ülkedeki kazanç kapılarını kendi tekeline almak için Türk tüccarı dahi vuruyordu. İlgili Konsolos, Londra'ya şu soruyu sormaktan kendini geri durmadı. "Müttefikler Almanya'ya azınlıkların ve Yahudilerin gasp edilen haklarının geri iadesi için çalışacaklarını ve bunun büyük bir suç olduğunu deklare ettikleri halde Türkiye için aynı şey niçin söz konusu değil?" Konsolos ayrıca varlık vergisinin tüm sorumluluğunun İnönü'de olduğunu belirtiyor, bu verginin getirilmesini savunan bazı Türklerin dahi verginin uygulanışındaki hatalardan şikâyetçi olduklarını belirtiyordu. Konsolosa göre bu kesimler Atatürk dönemini öznlüyor ve İnönü'nün yanlış yolda olduğunu düşünüyorlardı.⁵⁴¹

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın iç yazışmalarına göre Türk basını varlık vergisi konusunda sanki ağız birliği yapmıştı. Türk basınında sürekli bu verginin uygulanması sayesinde Türklerin üzerinden geçen bir takım azınlık gruplarına mali ve ekonomik sorumluluklarının hatırlatılacağı vurgulanıyordu. Türk basınındaki bu saldırgan dil mevcut olan azınlık karşıtı atmosferi kızıştırabilirdi. İlgili Bakanlığa göre Türk basını, Varlık Vergisi'nin kanun şeklinde yayınlanmasından sonra dilini daha da keskinleştirmiş öyle ki Türkiye'deki azınlıklar ve yabancılar üzerinde bir nefret söylemi oluşturmuştur. TBMM, Türk basınının bu halinden cesaret alıp ilgili

⁵⁴¹FO 371/37401/ R 1209/7/ 44 11 Şubat 1943

kanunda herhangi bir değişiklik yapma yoluna gitmemiş daha da kötüsü Türkiye’de yaşayan ve iş yapan yabancı uyrukluların konuyla ilgili temyize gitme haklarını da ellerinden almıştır. Hugessen, 23 Ocak 1943 tarihli Türkiye’de yayınlanan gazetelerin, Varlık Vergisi’nin ne şekilde uygulanması gerektiğine dair tartışmalarından örnekler vererek ilgili vergiyi ödeyemeyenlerin sınır dışı edilmeleri gerektiğinin dahi konuşulduğunu kayda düşmekteydi. Türk basınına göre yurtseverlik duygusundan yoksun bu sorumsuz kişilere hadleri bildirilmeliydi. Bütün bu basın yorumlarını azınlıklara şiddet saldırıları takip etmişti. Hugessen, 23 Ocak 1943 tarihli Cumhuriyet gazetesindeki Nadir Nadi’nin değerlendirmelerini ise şovenist ve aşırı milliyetçi buluyordu. Gerçekten de Nadi, bu yazısında varlık vergisini ödemesi gerekip de ödeyemeyenlerin ya fiziksel olarak çalışmaları yada kendilerini yabancı hissediyorlarsa ülkeyi terk etmeleri gerektiğinden bahsediyordu.⁵⁴²

Türk basınındaki bütün bu kampanyaların daha ne kadar süreceğinin bilinmediğini ve Türklerin kendilerini haklı çıkarmak için azınlıklar ve yabancılar üzerinde daha çok baskı kurmaya çalıştıklarını ve bütün bunların da ilerisi için halk arasında azınlık karşıtı aktiviteleri artıracığına dair İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatları tarafından yorumlar yapılmaktaydı. 1943 yılının başları, ilgili Bakanlığın Varlık Vergisi’nin çıkarılması ve verginin uygulanması yöntemi ile ilgili bilgi edinmesi ayrıca vergi mağduru kesimlerin artık süreklilik arzeden şikâyetlerini dinlemesiyle geçti. Yine bu döneme ait raporlarda Türk asıllılara uygulanan vergi miktarları ile gayrimüslim ve yabancı uyruklulara uygulanan vergi miktarları karşılaştırılıyor aradaki devasa farka dikkat çekiliyordu. Buna göre 2 milyon TL değerindeki Vehbi Koç’un firmasına uygulanan vergi miktarı 79.90 TL iken, sadece 97 bin TL sermayeye sahip olan İsaac Modiana Brothers firmasına uygulanan vergi miktarı 2 milyon TL idi. Yine 200 bin TL sermayeye sahip olan Zekai Ülker’in firmasına uygulanan vergi miktarı sadece 15 bindi ama S. Sourasky & Sons firmasının sahip olduğu değer 299 bin TL iken ödeyeceği vergi miktarı 750 bin TL idi.⁵⁴³ Ayrıca sadece firma sahiplerinin değil Türkiye’de yaşayan İngiliz uyruklu işçi vs. olarak çalışan bütün kişilerin vergilendirildiği görülmektedir. Örnek olarak gaz sektöründe 150 TL maaşla çalışan Jean Borg 1250 TL’lik bir vergiye uğrarken aynı

⁵⁴² Nadir Nadi; “Varlık Vergisi”, **Cumhuriyet**, 23 Ocak 1943. Ayrıca bkz; FO 371/37401/R 1212/7/44 29 Ocak 1943

⁵⁴³ FO 371/37401/1/107/43 28 Ocak 1943

pozisyondaki bir Türk vergilendirilmemiştir. Aynı şekilde İstanbul'daki İngiliz lisesinin binası ve yabancı öğretmenleri vergilendirilirken Türk uyruklu öğretmenler vergilendirilmemiştir. İngiliz Büyükelçiliği'nin Londra'ya gönderdiği listelerde bunun gibi çok sayıda örnek bulunmaktadır.⁵⁴⁴

Türkiye'de yaşayan İngiliz uyruklu kişilerin ve girişimcilerin uğradığı bu durum karşısında Türkiye'ye karşı takınılması gereken tutumla ilgili olarak İngiliz devlet departmanları arasında tam bir fikir birliği sözkonusu değildi. Türkiye'ye karşı sergilenmesi gereken tavırla ilgili farklı görüşler vardı. Bunlar içinde en baskın çıkarı şimdilik bu kişilerin durumlarını Türk yetkililerle kendilerinin bireysel olarak görüşmeleri ve ödeyebilecekleri tutarları ellerinden geldiği kadar ödemeleri ve gerisinin de tehir ettirilmeye çalışılmasıydı.⁵⁴⁵İlgili Bakanlığın ortak kanaatine göre varlık vergisinin nedeni ülkenin savaş koşulları nedeniyle ordusunu harekete geçirmiş olması ve aynı nedenle ülke ithalatının azalmış olmasıydı. Türk ordusunun bu dönemde terhis edilmesi İngilizlerin son isteyeceği şey olacaktı. Zira Türkiye'nin Almanya'ya karşı direnmesi ve Almanya'ya geçit vermemesi, İngiltere'nin Akdeniz ve Ortadoğu'daki mevzileri açısından hayati bir konuydu. İngiltere'den Türkiye'ye gelen askeri ve sivil malzeme sevkiyatının azalacak olması ise ülkeyi daha da kötü duruma sürükleyecekti.⁵⁴⁶ Bu durumda İngiltere, Türkiye ile ilişkileri daha da germemeye dönük bir yaklaşım içine girmeyi tercih edecekti.

Bununla birlikte İngiliz Dışişleri Bakanlığı, konuyu soruşturmak için İstanbul'a N.S. Roberts isimli bir müfettişini gönderdi. Adı geçen müfettiş, İstanbul'da bir hafta kaldı ve sonunda yazdığı raporda azınlıkların ve yabancıların sonradan cezalandırılma korkusuyla Türk yönetimine açıktan şikâyetçi olmak istemediklerini belirtti. Roberts'in raporuna göre İstanbul'da toplamda 117 İngiliz uyruğundan kişi vergilendirilmişti. Bunlardan 18'i ödemelerinin tamamını yapmış, 71 tanesi ödemelerinin bir kısmını yapmış, 28 İngiliz ise hiç ödeme yapmamıştı. Toplamda İngiliz uyruklular tarafından yapılması gereken ödeme miktarı 6.131.800 TL iken ödenen tutar ise 831.640 TL idi. Turkische Post'un 30 Ocak 1943 tarihli

⁵⁴⁴FO 371 / R 1757 /7/44 11 Mart 1943

⁵⁴⁵FO 371/ 37402 / R1757/7/44 1 Mart 1943

⁵⁴⁶FO 371/ 37402/ R 1774 /7/ 44 1 Mart 1943 Clutton'un ek notu. FO 371/ R1789/ 7/ 44 1 Mart 1943.

sayısında ise İstanbul'da toplamda 8.199 kişi vergilerini tam olarak ödemişti. 14.946 kişi bir kısmını öderken 36. 574 kişi ise hiç ödeme yapmamıştı.⁵⁴⁷

Bu arada İstanbul'daki İngiliz Topluluğu Derneği "British Community Council" , İstanbul İngiliz Konsoloslugu aracılığı ile varlık vergisi nedeniyle Türkiye'yi şiddetle protesto eden bir şikâyet dilekçesini İngiliz Dışişleri Bakanlığı aracılığı ile İngiliz Başbakanlığı'na gönderdi. Bu şikâyet dilekçesinde Türkiye'nin yaptığı II. Abdulhamid'den bugüne azınlıkları topluca imha etme politikasının uzantısı olduğu iddia ediliyor, Türk Hükümeti'nin yaptığı Hitlerin Yahudilere yaptığı bir benzeri olduğu dile getiriliyor ve İngiltere'den acil yardım isteniyordu. Ayrıca Türk basınının tamamen sansür altında olduğu hükümetin söylemi dışına çıkmadığı ekleniyordu. Churchill'in buna cevabı konunun İngiliz Dışişleri Bakanlığı Sekreterliği'nde bekletilmesi acil bir durum halinde kendisine bilgi verilmesi oldu.⁵⁴⁸ Görüldüğü gibi Churchillde Ankara Hükümeti'ni fiili olarak savaşa sokmak istediğinden bu ülke ile ilişkilerinde hassas bir tutum içindeydi ve politik nedenlerle sessiz kalmayı tercih ediyordu. Zira Churchill'in Türk Hükümeti ile yaptığı bir balayı niteliği taşıyan Adana buluşması daha yeni gerçekleşmişti.

Bununla birlikte Ankara'dan Hugessen vasıtasıyla İngiltere'ye ulaşan şikâyet dilekçelerinin ardı arkası kesilmeyince 15 Mart 1943 tarihinde İngiltere, Türkiye'ye Londra'daki Türk Büyükelçiliği vasıtasıyla konuyla ilgili bir nota verdi. Notada kullanılan dil oldukça ölçülü ve anlayışlı idi. Savaş koşulları nedeniyle Türkiye'nin içinde bulunduğu zor şartlar anlayışla karşılanıyor diğer bir yandan da 1930 İngiltere- Türkiye Ticaret Antlaşması'nın gereklerinden birisi olarak vergilendirmede her iki ülke vatandaşları arasında bir ayırım yapılmaması gerektiği hatırlatılıyordu. Ayrıca İngiltere'nin aynı zamanda ırk ve inanç ayrımcılığına karşı savaş verdiği dile getiriliyor varlık vergisinin Müslüman ve Müslüman olmayanlar arasında bu anlamda ayırım yaptığı vurgulanarak bu durumun düzeltilmesi isteniyordu. Yunanistan- Türkiye ilişkilerinin de bu dönemde Türkiye –İngiltere dostluğunun bir parçası olduğu anımsatılarak Türkiye'de ki Rum toplumunun da bu vergi yüzünden haksızlığa uğratılmaması gerektiği vurgulanıyordu. Yine Türk Dışişleri Bakanı'nın İngiliz Büyükelçiliği'ne danışmadan hiçbir İngiliz uyruklu kişiyi sorgulatmayacağına dair sözü hatırlatılıyor ve şikâyetçilerden biri olan Joseph Eskinazi adlı İngiliz

⁵⁴⁷FO 371/37402/R1786/7/ 44 6 Şubat 1943 N.S. Roberts'in raporu.

⁵⁴⁸FO 371/ 37402/ R1789/ 7/ 44 1 Mart 1943.

uyruklu bir tüccar örnek verilerek bu tüccarın bütün mal varlığının elinden alınarak neden Anadolu'da çalıştırılmaya gönderildiği soruluyordu.⁵⁴⁹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu dönemde varlık vergisi mağdurlarının yoğun baskısı altındaydı. Bu nedenle bir ölçüde harekete geçmek zorunluluğu duyuyordu.

Bu nota yazısından birkaç gün sonra Türk Başbakanı İngiliz Büyükelçisi'ne Varlık Vergisi'nden kaynaklanan düzensizliklerin tamamen departmanlar arası hatalardan oluştuğunu belirtip derhal düzeltileceği sözünü verdi. Türk - Yunan dostluğunun ise Türkiye'nin Balkan politikasının vazgeçilmez bir unsuru olduğunun altını çizdi. Türk Başbakanı hataların bu kadar çok olacağını öngöremediklerini ekledi. Hugessen ise, varlık vergisi uygulamaya konulduğunda Türk Hükümeti'nin, bu verginin uygulanması yüzünden diğer devletlerle olan ilişkilerinin bozulacağını öngörmediği için Türk Başbakanının oldukça "bön" davrandığını belirtiyordu.⁵⁵⁰

Varlık Vergisi'ni ödeyemeyenlerin tabii tutulduğu Aşkale'de çalıştırılma cezasında 55 yaş üst sınırı bulunmaktaydı. Bu yaşın üstündekiler bu cezaya tabii tutulamıyordu. 5 Mart 1943 tarihinde Türk Hükümeti, 55 yaş üst sınırını kaldırdı. Gerçi bu yasadan önce de 27 Ocak 1943'te Aşkale'ye gönderilen ve tamamı gayrimüslim olan 32 kişiden 14 tanesi 55 yaşın üzerindediydi.⁵⁵¹ İngiliz Büyükelçiliği'ne göre İstanbul'da verginin toplanması sırasında uygulanan sertliğin sorumlularından biri İstanbul Valisi Lütfi Kırdar'dır. Kırdar, mali otoritelerle yaptığı pazarlık sonucu bu vergiden elde edilen 127 bin TL' yi şehrin giderleri için almayı da başarmıştı.⁵⁵²

İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatları, bir türlü Türkiye'ye karşı konuyla ilgili nasıl bir tavır takınılacağına tam olarak karar veremiyorlardı. İç yazışmalardan izlenebildiği kadarıyla diplomatların bir kısmı savaşın bu döneminde Türkiye'ye daha hassas ve ılımlı davranmayı uygun buluyorken diğer bir kısmı durumu protesto edip daha sert bir tutum takınmaktan yanaydılar. Sert tutum yanlılarından biri İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Ortadoğu Departmanı Sekreterlerinden O. Sargent idi.

⁵⁴⁹ İngiliz uyruklu olan Eşkinazi ailesinin bütün mal varlığına el konulmuş ve aile deyim yerindeyse sadece kıyafetleriyle bırakılmıştı. Vergi borcu hala ödenmemiş sayıldığı için Joseph Eşkinazi Aşkale'ye kampa çalışmaya gönderilmişti. Bununla ilgili İstanbul'daki İngiliz Konsolosluğu'ndan Londra'ya çok sayıda şikâyet mektubu iletilmiştir. FO 371/37402/ 1829 /7/ 44 2 Mart 1943. Nota yazısı ile ilgili bkz; FO 371 /R 2074 /7/ 44 15 Mart 1943. Ayrıca Londra'daki Türk Büyükelçisi Rauf Orbay da konuyla ilgili İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın şikâyetlerine maruz kalmıştır. Bkz; Nur Özmel Akın, **Rauf Orbay'ın Londra Büyükelçiliği**, İstanbul, Bağlam Yay., 1999, s.180.

⁵⁵⁰ FO 371/ 37402/ R2156/7/44 10 Mart 1943

⁵⁵¹ FO 371/ 37402/R2416 / 7/ 44 18 Mart 1943

⁵⁵² FO 371/ 37402/R2416 / 7/ 44 18 Mart 1943

Sargent'in etkisiyle 15 Mart 1943'te Londra'da Türk Büyükelçiliği'ne bir protesto yazısı gönderildi.⁵⁵³ Hugessen ise, İsviçre ve Almanya'nın Türkiye'de Varlık Vergisi'ne uğrayan kendi uyruklarına mali destek sağlamayı tasarladıklarını hatırlatıp aynı şeyi İngiltere'nin yapıp yapamayacağını öğrenmek istiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Hugessen'e cevap gecikmedi. İlgili Bakanlığa göre böyle bir şeyin yapılması İngiltere'yi bir nevi şantajın içine düşürmüş olurdu. Yapılması gereken 1930 tarihli Türk- İngiliz Ticaret Antlaşması'nın gereklerini Türk Hükümeti'ne hatırlatıp antlaşmanın ruhuna uygun davranmasını sağlamaktı. Bir de Türkiye'nin İngiliz ve dünya kamuoyu önündeki imajının bozulacağını da hatırlatmak gerekiyordu.⁵⁵⁴ Hugessen'in bu doğrultuda Türk Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede Bakan Menemencioğlu, varlık vergisinin asıl amacının toplumun çoğunluğunun açlık sınırında olduğu savaş koşullarını yaşayan bir ülkede aşırı zengin bir sınıfa sorumluluklarını hatırlatmaktan ibaret olduğunu ifade ediyordu. Ayrıca Türk Dışişleri Bakanı, toplumda bu zamana kadar köylü, memur, bürokrat herkes canı pahasına ülkesi için çarpışmışken azınlıkların sadece zenginleştiğini vurgulamaktan kendini alamadı. Hugessen ise özü itibariyle vergiye karşı olunmadığını ama bu şekilde bir uygulamayı oldukça haksız bulduğunu belirtti. Zira istifçilik yaptığı iddia edilen kişiler cezalandırılıp kınanabilirdi. Lakin bu şekilde toptan bir kesimi yasal olarak cezalandıran bir uygulama hiç adil ve doğru değildi.⁵⁵⁵

Kendilerine Varlık Vergisi uygulanan İstanbul Rum kökenli tüccarlardan bir grup, Almanya'nın dahi Yunanistan'ı işgalinde böyle bir şey uygulamadığını, Müttefik güçlerin Türkiye'ye karşı neden sessiz kaldıklarını anlamadıklarını ve tek seçeneklerinin SSCB'den yardım istemek olduğunu düşünüyorlar ve durumu Yunanistan'ın İstanbul Konsolosu Mr. Rafael vasıtasıyla Hugessen'e bildiriyorlardı. Çoğu durumda el konulan eşyaları için bir müzayede dahi açılmıyor ve azınlıkların tüm ev eşyaları polisler ile vergi memurları arasında yok pahasına paylaşıyordu. Bu arada Mr. Rafael bir türlü iyileşme göstermeyen bu duruma bir çözüm bulmak için Numan Menemencioğlu ile görüşmenin yollarını arıyordu.⁵⁵⁶ Türkiye'nin çeşitli yerlerinde ve daha çok İstanbul'da iş yapan İngiliz firmaları ardı ardına İngiliz Konsoloslukları aracılığı ile Londra'ya şikâyetlerini iletiyor ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan acil yardım talep ediyorlardı. Bu arada Türk Hükümeti bu firmaların

⁵⁵³ FO 371/37402/ R 2458/7/44 18 Mart 1943

⁵⁵⁴ FO 371/37402/ R 2458/7/44 2 Nisan 1943

⁵⁵⁵ FO 371/37403/ R 3391 /7/ 44 14 Nisan 1943

⁵⁵⁶ FO 371/37403/ R 3392 /7/ 44 14 Nisan 1943

banka hesaplarına el koymuş ve firma sahiplerinin ülke dışına çıkışlarını da yasaklamıştı. Bunlardan Shell Company, İngiliz Büyükelçiliği vasıtasıyla gösterdiği çabalar sonunda dondurulan banka hesabını sadece bir yıllık süre için de olsa açtırmayı başardı. Sourasky Firm, Elias Caracos gibi çok sayıda İngiliz firması ise Londra'ya gönderdikleri şikâyet dilekçeleri karşısında Dışişleri Bakanı Eden'dan, Türkiye'deki İngiliz çıkarlarının İngiltere tarafından takip edildiği bu konuda müsterih olmalarını ama biraz da sabır göstermelerini içeren bir karşılık aldılar.⁵⁵⁷ Bununla birlikte bu firmaların durumunda somut bir gelişme sağlanamadı.

Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik darboğaz, enflasyonun sınır tanımaz yükselişi, vurgunculuk ve ihtikârın ülkede kol gezerken özellikle kentlerdeki yoksulluğun Londra'ya gönderilen raporlarda gözden kaçmayan noktalar olduğu belirtilmelidir. İlgili raporlarda bunun sorumluluğu hükümetin beceriksizliğinde, ülkedeki hemen hemen bütün üretim alanlarını kendi tekeli altına almaya çalışması ve fiyatlandırmaları elinde bulundurması gibi unsurlarda aranıyordu. İş görebilecek durumdaki erkek nüfusun silah altına alınmış olması da ayrıca belirtiliyordu. Trabzon'da ise özel bir durum yaşandığı İran ticaret yolları üzerinde bulunan bu bölgenin iktisadi durgunluk ve krizden çok kötü etkilendiği ve yerel otoritelerin sadece kumarhane gibi verimsiz alanlara yatırım yaptığı vurgulanıyordu. Türkiye'deki ekonomik durumun vahimliği ile ilgili yayınlanan bir memorandumda sadece İstanbul'da 50 bin dilencinin olduğu, geniş bir toplum kesiminin de yetersiz beslendiğine dikkat çekiliyordu.⁵⁵⁸

Londra'da yayın yapan ünlü bir politika dergisi olan "Time and Tide"ın editörlerinden biri olan W.G.M Edwards, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na konuyla ilgili bir mektup yazdı. Edwards bu mektubunda azınlıklara karşı Türk hükümetinin tavrını "Azınlıklar üzerinde Nazi metodu" şeklinde eleştiriyor ve bu anlamda Türk Hükümeti'nin Churchill'den ziyade Hitler'e yakın durduğunu belirtiyordu. Yazısında Türkiye'de olup bitenler karşısında İngiliz Hükümeti'nin ses çıkarmamasına isyan ediyor İngiliz Hükümeti'nin sadece teselli ettiğini ve durumu İngiliz basınından ve kamuoyundan sakladığını da ekliyordu. Edwards, politik nedenlerle Churchill'in ses çıkarmamasına rağmen İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ya da İngiliz basınının konuyla ilgili Türk Hükümeti'ni ikna edici bir şeyler söyleyebileceğini ifade ediyordu. Yazıda

⁵⁵⁷ FO 371/37403/ R 4331 /7/ 44 17 Mayıs 1943 ve aynı dosyadaki diğer raporlar.

⁵⁵⁸ FO 371/37403/ R 4490 /7/ 44 21 Mayıs 1943

dikkat çeken bir nokta Atatürk'ü olumlu bir tarzda onaylayan editörün İnönü ve onun destekçilerine ateş püskürmesiydi.⁵⁵⁹ Editöre göre verginin en büyük sorumlusu İnönü idi.

Türkiye'nin fiili savaşın içinde olmamasına rağmen bir milyon erkeğin silah altına alınmış olması askeri masrafları devasa bir boyuta taşımıştı. Milli Savunma Bakanlığı'nın 1939-1940 mali yılındaki 169 milyon TL olan bütçesi 1941-1942 mali yılında 350 milyon TL'ye çıkmıştı. 1942-1943 mali yılının ordu masrafları ise 450-500 milyon TL idi. Bu rakam savaş öncesi tüm ülke bütçesinin iki katına denk geliyordu. Türk Dışişleri Bakanı ise 1943-1944 mali yılının askeri bütçesinin ise 700 milyon TL'yi bulacağını belirtiyordu.⁵⁶⁰ Buna paralel olarak aynı periyotta yaşam masrafları da yüzde üçyüz oranında artmıştı. Türk Hazinesi bu dönemde kuşkusuz ki büyük bir sıkışıklık içindeydi. Askeri masrafların kesilemeyeceği gerçeği hükümeti çare olarak vergileri artırmak ve kredi temin etmeye çalışmak yollarına itmişti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nca görülen asıl problem şuydu ki bu vergilendirmelerin toplam ülke nüfusunun yüzde seksenini oluşturan ve görece olarak refah içinde yaşayan köylü ve küçük çiftlik sahiplerinden değil toplam nüfusun sadece yüzde yirmisini oluşturan ve maaşlı çalışan kentli kesime dönük olmasıydı. Uygulamada ise bu tamamen ülkedeki gayri müslimler aleyhine işliyordu. İngiliz Büyükelçisi Hugessen, ülkedeki ekonomik sıkıntının bu tarz çözümlerle üstesinden gelinemeyeceğini düşünüyordu. Ekonomiye işlerlik kazandırmak için daha esaslı tedbirler alınmalı ve Türk Hükümeti bu yönde çalışmalıydı.⁵⁶¹

Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği ve İstanbul'daki İngiliz Konsoloslugu raporlarından izlenebildiği kadarıyla fiili olarak 27 Ocak 1943'te başlayan Aşkale'ye insan sevkiyatı, çalışmaya götürülen genç, yaşlı, hastalıklı, sağlıklı, içinde 75 yaşın üzerindeki insanların dahi olduğu grupların yaşam ve çalışma koşulları açısından durumu iç karartıcıydı. Sabahları saat yedide başlayan işe ulaşmak için üç saat yürümek gerekiyordu. Yürüyerek gidemeyenlere o gün yemek verilmiyordu. Yemekten kasıt kuru birekmekten başka bir şey değildi. Sağlık desteği ise ayrıca ücrete tabii idi. Buraya gelen kişilere ailelerinden 25 liraya kadar harçlık almalarına olanak verilmişti. Ama bunun dahi 10 liraya kadar vergi olarak devlet tarafından alınıyordu. Bazı kamplarda insanlar hayvanlarla birlikte yaşamaya ve uyumaya

⁵⁵⁹ FO 371/37403/ R 4768 /7/ 44 31 Mayıs 1943

⁵⁶⁰ FO 371/ 37404/ R 4842/7/44 2Haziran 1943

⁵⁶¹FO 371/ 37404/ R 4842/7/44 2Haziran 1943

zorlanmıştı. Genel olarak kamplarda elli kişinin küçük birer odada yaşadığı izleniyordu. Bu koşullarda ölümlü vakalar az değildi.⁵⁶²

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Ankara Büyükelçiliği vasıtasıyla zorla çalışmaya kampa gönderilen bu insanlardan İngiliz uyruklu olup da Türkiye’de yaşayan ve ilgili vergiyi ödeyemeyen kişiler için Türk Hükümeti’ne 19 Haziran 1943’te protesto içerikli ikinci bir nota gönderdi. Notada Türk Hükümeti’nin bu yaptığının tamamen haksızlık ve ayrımcılık olduğunun altı çiziliyor ve 1930 Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması’nın 9. Maddesine göre böyle bir ayrımcılığın olmaması gerektiği vurgulanıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ankara Hükümeti’ni ikna etmek için, yaptığı bu vergilendirmenin hesap edilemeyecek kadar çok zararları olduğunu belirtiyordu. Türkiye ile İngiltere arasındaki aracı kurumların bu şekilde cezalandırılması örneğin pamuk ihracatı ile ilgili olarak Türk ticaretini tehdit edici bir boyuta sürükleyebilirdi. Çünkü İngiltere daha çok özel sektör eliyle satın alım yaptığından bu aracı kurumların zarar görmesi ilgili ticareti sekteye uğratiyordu.⁵⁶³ 20 Haziran’da Dışişleri Bakanı Menemencioğlu’nun İngiliz Büyükelçi Hugessen’e verdiği cevap Büyükelçi tarafından “alaylı bir tarz” şeklinde nitelendirildi. Türk Dışişleri Bakanı, konuyu hiçbir şekilde önemsemeden geçiştirmeye çalışmıştı.⁵⁶⁴ Ancak 23 Haziran’da Menemencioğlu, Hugessen’e, vergiye tabii tutulan İngiliz uyrukluların isim ve adreslerini, servetlerini, vergilerini bir cetvel halinde tespit ederek bir nota ile Türk Dışişleri Bakanlığı’na bildirmesini istedi. Bundan böyle Türk Hükümeti, yerleşik yabancı yani ecnebi olarak adlandırılan kesime belli ölçülerde indirim işlemi uygulayacaktı.⁵⁶⁵ Bu listeye göre İngiliz uyrukluların toplam ödemesi gereken miktar 6.870.180 milyon TL iken bu miktarın 3.157.668 milyon TL’lik kısmı ödenmiş durumdaydı.⁵⁶⁶ Aslında Türk Dışişleri Bakanı’nın bu isteği sadece İngilizlere dönük değil diğer bütün ülke uyrukları için de geçerliydi. Bundan böyle çeşitli ülke Konsoloslukları Türk Dışişleri Bakanlığı’nı nota yağmuruna tutmaya başlayacaklardı.

Bununla birlikte 12 Haziran 1943’te TBMM’ de yapılan görüşmelerde 1942 yılının bütçe açığının 140 milyon TL’yi bulduğu ancak 1943 yılı içinde ilk altı ayda Varlık Vergisi’yle toplanan tutarın ise 250 milyon TL olduğu belirtiliyordu. Ülke

⁵⁶² FO 371/374047R 5055/7/44 9 Haziran 1943

⁵⁶³ FO 371/37404/R 5364/G 19 Haziran 1943

⁵⁶⁴ FO 371/37404/R 5444/G 23 Haziran 1943

⁵⁶⁵ FO 371/37404/R 5589/7/44 28 Haziran 1943

⁵⁶⁶ FO 371/37404/R 5769/7/44 2 Temmuz 1943

çapında toplanması planlanan miktar düşünülecek olursa bu durumda hükümetin verginin geri kalanını da toplamak için büyük bir istek ve şevk göstereceği açıktı.⁵⁶⁷

19 Ağustos 1943'te Hugessen, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'e gönderdiği raporunda Türkiye'deki İngiliz uyrukluların ödeme kapasiteleri ve 1930 Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın gerekleri de bir yana Türk diplomatlarla tartışırken "pazar içgüdüleri metodlarıyla" karşı karşıya geldiğini belirtmekte ve Türk diplomatları eleştirmekteydi.⁵⁶⁸ Neticede Ankara ve İstanbul gibi başlıca kentlerin İngiliz Konsoloslukları ardı ardına gelen şikâyet mektupları ile karşılaşınca bu Konsolosluklar ve Büyükelçilik Türk Hükümeti'ne, diğer ülke Konsoloslukları gibi, yaptıkları baskıyı daha da artırdılar. Böylece 18 Eylül'de yerleşik yabancı kategoride ele alınan yabancı ülke uyruklarının artık Türk ve Müslüman uyruklular gibi bir vergi miktarına muhatap olduğuna dair yasa TBMM' den geçti.⁵⁶⁹ Lakin bu zamana kadar geçen süre içinde ilgili kişi ve kurumların bu vergi yükü altında ezilmesi, işyerlerinin kapatılması gibi nedenlerden dolayı Türk-İngiliz ticaretinin bundan zarar gördüğü anlaşılmaktaydı.⁵⁷⁰ Bundan böyle Türkiye'de iş yapan ve sayıları oldukça azalan İngiliz uyruklu yerleşikler, kazançlarını doğrudan İngiltere'ye göndermeyi seçeceklerdi.⁵⁷¹ İngiliz Hükümeti de bu süreçte önemli ölçüde sıkıntı yaşayacaktır. Zira Türkiye ile ticarete etkin olan bu aracı kesimlerin mali anlamda tırpanlanması, ticareti sekteye uğratacaktı. İngiltere'den Türkiye'ye sevkiyat yapan İngiliz ihracatçı, Türkiye'de iş yaptığı kesimlerin ekonomik iflas yaşamaları nedeniyle ödeme yapmakta zorlanmaları karşısında kendileri mali sorumluluk altına girmek istemeyeceklerdi. Bu süreçte Türkiye'ye özel sektör eliyle yaptığı ürün sevkiyatının

⁵⁶⁷ İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivinde Varlık Vergisi'yle ilgili olarak ülke çapında toplanması planlanan miktar 477 milyon TL olarak geçmektedir. Faik Ökte ve Edward Clark ise bu tutarı 423 milyon TL şeklinde açıklamaktadırlar. Neticede bunun ancak 315 milyon tutarı toplanabilmiştir. Aynı kaynaklar bu tutarın ise %53'ünün gayri müslimler %36,5' inin Müslümanlar ve %10'nun ise yerleşik yabancılar tarafından ödendiğini açıklamaktadırlar. Çeşitli ülke konsolosluklarının yaptıkları başvurular üzerine yerleşik yabancılar yani Ecnebi (E) kategorisinde bir düzeltmeye gidildi. Alman uyrukluların ödemesi gereken tutar 4.241 iken düzeltme sonrası bu tutar 3.241'e düştü. İngilizlerin ise 6.447 iken bu tutar 2. 828'e düştü. Bu durum o dönemde Türk Hükümeti'nin kendini Müttefiklere yakın hissediyor olmasıyla alakalıydı. Bunun dışında ABD'li uyruklular vergi miktarı ne kadar olursa olsun varlık vergisi ödememiştir. Sovyet uyrukluların ise kendi rızalarıyla ödedikleri vergi dışında başka bir tutara maruz bırakılmamışlardır. Bkz, Ökte, **a.g.e.**, s.124-125. Clark, **a.g.m.**, s.35.

⁵⁶⁸ İngiliz Büyükelçisi Hugessen'in bu tanımı sıklıkla kullandığı görülmektedir. Açıktır ki Hugessen'in bu tavrında Batı eksenli bir bakış açısının izleri güçlüydü. Hugessen bu raporunda 18 Temmuz'da Başbakan Saraçoğlu ile bir yemekte bir araya geldiğini ve burada Saraçoğlu'nun kendisinden İngiliz uyruklulara uygulanan Varlık Vergisi'nin miktarı ile ilgili bir teklifte bulunmasını istediğini belirtmekteydi. Hugessen ise Saraçoğlu'nun bu tutumunu oldukça yadırgamış görünüyordu. FO 371/ 37406/R 7736/7/44 19 Ağustos 1943

⁵⁶⁹ FO 371/37406/R 9773/7/44 9 Ekim 1943

⁵⁷⁰ FO 371/37406/R 10928 /7/44 30 Ekim 1943

⁵⁷¹ FO 371/37406/R 12282/7/44 28 Kasım 1943

karşılığını alamadığı için İngiliz Hükümeti, İngiliz Hazine Bakanlığı karşısında zor duruma düşecekti.⁵⁷²

Nihayetinde 2 Aralık 1943'te çalışma kamplarındaki 1500 kişinin salıverilip ödemelerine normal yollardan devam etmelerine karar verildi.⁵⁷³ Bundan sonra ki süreçte ise gruplar halinde salıverilmeler başladı. Varlık Vergisi'nin hukuken kaldırılması 15 Mart 1944 tarihinde çıkarılan bir kanun vasıtasıyla gerçekleşti.⁵⁷⁴ Devlet bu vergi ile ilgili olarak o güne kadar tahsil edilmemiş tüm alacaklarından vazgeçti. Böylece Varlık Vergisi'nin uygulanışının yaklaşık 16 ayı bulunduğu söylenebilir.

Varlık Vergisi'nin 1943 başlarında fiili olarak uygulamaya sokulduğundan kaldırılmasına kadar geçen süreçte İngiltere, Türkiye'deki Konsoloslukları ve Büyükelçiliği aracılığıyla gerek İngiliz uyrukluları gerekse de diğer gayri müslim ve dönme kategorisinde olup da ağır bir vergi yükü altında ezilen kesimi korumaya ve bunları birleştirip teşkilatlandırmaya çabalamıştır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı iç yazışmalarından, Türk Hükümeti'nin bu vergiyi uygulamasının büyük bir öfke ile karşılandığı, ilgili kanunun ahlaki açıdan sorunlu olduğunun tespiti izlenmektedir. Ama ilgili Bakanlık tarafından hiçbir zaman Türk Hükümeti'ne ve Türk Dışişleri Bakanlığı'na açıktan bir karşı duruş sergilenememiştir. Bunun temelinde savaşın en sert yaşandığı bir süreçte Türkiye'yi politik olarak diğer kampa göndermek istemeyişleri yatmaktadır. Bunun için İngiliz Dışişleri Bakanlığı önemle Türk Hükümeti'ne karşı ılımlı olunmak gerektiğinin altını çizmekteydi. Bunun yanısıra aynı Bakanlık, Türk Hükümeti'ne dönük yayınladığı konuyla ilgili memorandumlarında sıklıkla Türkiye'nin içinde bulunduğu zor mali koşullar nedeniyle bu verginin uygulanmak zorunda kalındığını belirtiyordu. Lakin gerçekte verginin Türkiye'deki sermaye değişimini sağlamak amacıyla yapıldığının asıl amacın Osmanlı Devleti döneminde zenginleyen gayrimüslim ve ecnebi sınıfın tasfiye edilmek istenmesi olduğunu düşünüyordu. Bu süreçte İngiliz kamuoyu Türkiye'ye büyük bir öfke duymuş durumdaydı.⁵⁷⁵ Ama dönemin politik zorunlulukları İngiltere'nin Türk Hükümeti'ne karşı açıkça tavır alamamasına neden oldu.

⁵⁷² FO 371/37406/R 13060/7/44 1 Aralık 1943

⁵⁷³ "Turkey To Release Tax Defaulters", **Times**, 2 Aralık 1943.

⁵⁷⁴ Ökte, **a.g.e.**, s.196

⁵⁷⁵ "Nazi Treats On Minority In Turkey" **Time And Tide**, 4 Haziran 1943.

Amacı, içeriği ve yankıları bakımından bir tartışma konusu olarak Türkiye’de güncelliğini koruyan bu vergi olayının Türk-İngiliz ilişkilerine etkisi görüldüğü gibi olumsuzdur. Türkiye’nin İngiltere’de imajı ile ilgili basın, kamuoyu ve diplomasi nezdinde nahoş bir durum yarattığı açıktır.

3.9. TÜRKİYE’NİN SAVAŞ YILLARI DIŞ EKONOMİ POLİTİKASININ ANALİZİ

İngiltere,İkinci Dünya Savaşı boyunca Almanya’yı ekonomik bir abluka altına alıp tarafsız ya da savaş dışı ülkelerin Almanya’yla yaptığı ticareti kesip bu ülkeyi iktisaden sıkıştırarak kaynaklarını kurutmak adına müthiş derece enerji harcamıştır. İngiltere’nin bu anlamda en çok sıkıntı yaşadığı ülkelerin başında Türkiye gelmekteydi. Müttefik üstünlüğünün belirgin hale geldiği savaşın son aşamasında bile Türkiye’nin bu konuda İngiltere’yi zorladığı görülmektedir.

Ancak savaşın başından beri Türkiye’nin Mihver ülkeleri ile ticaretinin devam edeceği çok açıktı. Bu anlamda İngiliz ekonomik savaş mücadelesini zorlu bir süreç bekliyordu. Almanya Türkiye tütününün, kuru meyve, mineral ve diğer ürünlerinin birinci derecedeki doğal satın alıcı ülkesi olmakla birlikte Türkiye’nin ihtiyacı olan endüstriyel ürünlerin de başlıca ihracatçı ülkesiydi. İngiltere ise bu anlamda ne Türk-Alman ticaretini durdurmak ne de bu ticaretin yerini alabilmek şansına sahipti. İngiliz Hazinesi Türk tarım ürünü ve diğer ihracat malzemelerinin fiyatını çok fazla buluyordu. Ayrıca İngiltere sömürgelerinden çok daha ucuza ürün sağlama şansına sahipti. Bu durum İngiliz devlet departmanları tarafından aslında savaşın başından beri bilinmekteydi. Bununla birlikte İngiltere, Almanya’ya doğru kayma endişesi nedeniyle Türkiye politikasında hassas davranıyorken aynı zamanda Almanya’yı kışkırtıp bu ülkeyi taciz edecek duruma getirmekten de sakınmak zorundaydılar.⁵⁷⁶ Görüldüğü gibi Türkiye ile ilgili olarak İngiliz ekonomik savaş mücadelesi sıkışık bir alanda manevra yapmaya çalışıyordu.

Türkiye, İngiltere’yle yaptığı 1939 İttifakını dengelemek adına Mihver ordularının hemen yanına geldiği 1941 sonbaharında Almanya’ya belli ticari tavizler vermişti. Savaşın seyri değişip Almanya’nın Türkiye üzerine saldırma olasılığı zayıflayınca da Türkiye’de yeni bir korku ve tedirginlik vuku buldu. Bu, zafere doğru koşan Sovyet orduları ve geleneksel Rus politikasına duyulan korkudan başka

⁵⁷⁶ Gordon & Dangerfield; a.g.e., p.120.

bir şey değildi. Savaşın dışında kalmanın yanı sıra Türk Hükümeti'nin bu dönemde ana ilgisi, zayıf kaynaklarını mümkün olduğu kadar çok uzun bir süre için korumak ve ordusunu yıpratmamaktı. 1943 yılı boyunca İngiltere ile Müttefikler safında savaşmak için oldukça ciddi görüşmeler yapan Türkiye aynı zamanda Almanya ile yaptığı mevcut ticaret antlaşmalarını değiştirmeyi reddediyor ve bu anlamda İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Clutton'a göre İsveç ve İsviçre'den daha inatçı davranıyordu.⁵⁷⁷ Bu durum Almanların işine yarıyor ve Hitler üretim fazlası silah malzemeleri karşılığında Türkiye'den krom, bakır gibi son derece değerli materyalleri iyi bir pazarlıkla alıyordu. Türkiye'ye Almanya'nın iyi niyet garantilerini ileten Alman Büyükelçisi Papan ise Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa girmesi durumunda bunun ölümcül bir karşılığının olacağı konusunda bu ülkeyi uyarıp sopa göstermeyi ihmal etmiyordu.⁵⁷⁸

Öte yandan Türkiye'nin yetersiz silahlanma ile ilgili sonu gelmez savunusunu 1943 yılı sonu gibi ABD'liler kabul etmeye başlamışlardı. İngilizler, 1942 sonundan başlayarak 1943 yılı boyunca "inatçı Türkleri" savaşa fiili olarak sokma mücadelesi vereceklerdi.⁵⁷⁹

Taraflar arasındaki bu politik ve askeri mülahazalar doğal olarak ekonomik süreci de yönetti. İngiltere için Türkiye'yle ilgili ekonomik savaş mücadelesindeki en önemli konu, önceden satın alım yoluyla, Almanlara yapılan Türk kromunun ihracını zayıflatmak ve diğer maddelerin satışını da sınırlandırmaktı. İngiliz resmi tarihçisi Medlicott'a göre, savaşın rüzgârlarının Müttefiklerden yana esmeye devam etmesiyle Müttefikler taleplerinde daha ısrarcı olabilirler ve Türkiye'ye gönderecekleri savaş malzemelerini biraz daha ellerinde tutup göndermeyebilirlerve bu ülkeyi sıkıştırabilirlerdi. Ama İngiliz Dışişleri Bakanlığı Şubat 1944'e kadar bu ülke üzerinde bir miktar sitemin dışında herhangi bir ciddi baskı yapmadı.⁵⁸⁰ Gerçekte ise İngiltere arşiv vesikalarından anlaşıldığı gibi, Dışişleri Bakanlığı ve Ekonomik Savaş Bakanlığı yoluyla bu ülke üzerinde elinden gelen baskıyı yapmıştır. Bunun daha

⁵⁷⁷ FO 371/ 44065/ R840/G 15 Ocak 1944

⁵⁷⁸ Papan, anılarında Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa girmesi konusunda Türk yöneticileri her daim uyardığını, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere büyük kentlerinin Alman saldırısı altında kalacağını bunu kendisinin dahi önleyemeyeceğini kendilerine söylediğini belirtmiştir. Lakin Papan de Türk tarafının savaşa girmeyeceğinden emindir. Bunu, Çiçero takma adıyla bilinen ve Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliğinde uşak olarak çalışan casus Elyesa Bazna'nın verdiği detaylı bilgilere borçludur. Ayrıca zaten Menemencioğlu'da Papan'e, Türkiye'nin fiili olarak savaşa girmeyeceği konusunda sık sık güvence vermekteydi. Bkz. Papan, **a.g.e.**, pp.506-516

⁵⁷⁹ George Kirk, **The Middle East In The War**, pp.354-366.

⁵⁸⁰ Medlicott, **a.g.e.**, Vol.II, p.526

fazlasını yapamaması Türk diplomatlarının bir başarısı olmasının yanısıra İngiltere'nin stratejik konumu nedeniyle Türkiye'ye verdiği önemle ilgilidir.

Aslına bakılırsa İngiliz Dışişleri Bakanlığı, politik ve askeri konuların konuşulduğu Adana Konferansı ve sonrası süreçte Türkiye'ye karşı oldukça umutlu yaklaştı. Hugessen, 2 Şubat 1943'te bir basın konferansında, Türkiye'nin Almanya'ya karşı kendine güvenmesinin ve Alman baskılarına direnmesinin önemini anlatıyordu. 24 Şubat 1943'te bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Türkiye'nin İngilizlerin yönlendirmesi ile daha da çok olumlu bir süreç kaydedeceğini ve İngiliz isteklerinin yakın bir zamanda önemsiz görülmeyeceğini belirtiyordu. 12 Mart 1943 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Hugessen'e gönderilen bir yazıda Churchill'in Adana ziyaretinin Türklerin Müttefiklerle olan sıcak ve samimi ilişkilerinin bir yansıması olduğu söyleniyor ve 1939 İttifakı'nın da zaten 15 yıl geçerli olduğu hatırlatılarak Türklerle Müttefiklerin aynı idealleri paylaştığı iddia belirtiliyordu.⁵⁸¹ 20 Nisan tarihli Times, Türk-İngiliz dostluğunun önemini anlattığı köşesinde Türkiye'nin İngiltere'nin Güneydoğu Avrupa'daki önemli partneri olduğunu vurguluyordu.⁵⁸²

Görülüyor ki İngiliz Başbakanı ve devlet departmanları, Türkiye'nin savaşa fiili olarak gireceğine dair oldukça umutlu bir yaklaşım izliyorlardı. Bu umutlu yaklaşımları 1944 başlarından itibaren yerini kızgınlığa ve öfkeye bırakacaktı. Aslına bakılırsa bu zamana kadar ekonomik savaş mücadelesi anlamında ABD ile birlikte yürüttükleri Öncelikli Satın Alım Programları da Almanya'yı Türk pazarından silememiş hatta bazı ürünlerin Almanya'ya akışında hiçbir değişiklik yaratmamıştı.⁵⁸³ Yani 1944 yılına gelindiğinde İngiltere ve ABD, Türkiye sahnesinde ne politik anlamda ne de ekonomik açıdan isteklerini elde edememişlerdi. Bunda tabii ki dönemin Türk dış ekonomi politikasının denge siyaseti üzerine kurulu olmasının birincil derecede etkisi vardı. Türkiye için önemli olan iki ayrı blok ülkelerinin Türkiye'de yaratmaya çalıştıkları bir nevi "ticari yarışın" galibi olmalı. Her iki tarafı dengede tutabilecek şekilde ticaret politikaları ayarlanırken ürün satışlarında maksimum kazanç da sağlanmaya çalışılıyordu. Bu durum İngiliz

---

⁵⁸¹ FO 371/ 37517/R 2465/1027/44, 19 Mart 1943

⁵⁸² "Turkish Policy For The Peace, Regional Cooperation", **Times**, 20 Nisan 1943.

⁵⁸³ Gordon & Dangerfield; **a.g.e.**, p. 122.

Dışışleri Bakanlığı'nın nezdinde bir miktar "ağgözlülük" şeklinde tanımlanıyordu.⁵⁸⁴ Ancak geręek durum Türk Hükümeti'nin hayallerden uzak realist politikalar üretmesiyle ilgiliydi.

---

⁵⁸⁴ A.C. Edwards, "The Impact Of The War On Turkey," **International Affairs**, Vol 22, No 3, Temmuz 1946, p.392

SONUÇ

Türkiye-İngiltere siyasi ve ekonomik ilişkileri İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yaklaşan savaşın etkisi altında gelişti. Türkiye'nin bu dönemde ana ilgisi hiçbir büyük gücün kendi güvenlik alanına girmemesi için kolektif bir güvenlik sistemi yaratmaktı. Bu eksende SSCB ile imzalanan 17 Aralık 1925 tarihli anlaşmada Türkiye muhatabına herhangi bir savaş olasılığında tarafsız olma sözü veriyordu. Bu söz 19 Ekim 1939 tarihli Türkiye-İngiltere-Fransa Üçlü İttifak Antlaşması'nın konuyla ilgili protokolüne de yansdı. Yine aynı şekilde 1930'lu yılların hızla değişen siyasi konjonktöründe Türkiye, Balkanlarda bir pakt oluşumunu sağlayarak siyasi açıdan zayıf olan bu bölge vasıtasıyla Boğazları etkileyebilecek olası tehditleri önlemeye çalıştı. Bu dönemde İtalya'nın Doğu Akdeniz ile ilgili emperyalist politikaları Türk yönetimini İngiltere ile işbirliğine daha yakın hale getirdi. Özellikle İtalya'nın Arnavutluk'u işgali ve İngiltere'de İtalya'nın artık ikna edilemeyeceğine dair oluşan kanı Türkiye-İngiltere ilişkilerinin daha sıcak bir ortama girmesini sağladı. Ancak aynı dönemde Almanya'nın kliring esasınca uyguladığı iktisadi dış politikalar tüm Güneydoğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de bu ülkeye iktisadi anlamda bir bağımlılık süreci doğurdu. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde kendini bu bağımlılık zincirinden kurtarmaya çalışıp siyasi anlamda olduğu gibi iktisadi anlamda da İngiltere'ye yaklaşma ve bu ülkeyle işbirliği içine girme yoluna başvuracaktı. Ancak unutulmamalıdır ki Türkiye'de bu dönemde belirli bir dereceye kadar sıkıntı konusu olan Almanya'yla süregelen iktisadi ilişkilerden tamamen vazgeçilemeyecekti. Bunda şüphesiz bu ticaretten her iki tarafın da çeşitli yararlar sağlamasının etkisi olduğu kadar Türkiye'nin savaşın hemen öncesinde İngiltere'ye karşı ticari bir rekabet oluşturma isteği de etkili olmuştur.

1939-1945 arası Türkiye-İngiltere siyasi ve ekonomik ilişkileri detamamen İkinci Dünya Savaşı'nın etkisi altında gelişmiştir. Yirminci yüzyılın en büyük savaşını Türkiye, Müttefiklerin İngiltere aracılığı ile uyguladığı yoğun baskılara rağmen, silah seslerinin gölgesi altında, çatışmalara girmeden atlatmayı başarmıştır. Döneminin izafeten küçük bir gücü olarak bu ülke savaşın dışında kalmayı başarmakla beraber savaşan taraflara önemli bedeller de ödetmiştir.

Türkiye, dünya tarihinin görmüş olduğu en kanlı çatışmaların içine girmemek adına dönemin önemli bir gücü olan İngiltere ile 19 Ekim 1939 tarihinde kurduğu siyasal antlaşma bağına zarar vermeden 1941 yılının 18 Haziran'ında da bir nevi kapısına kadar dayanan Almanya ile bir saldırmazlık paktı imza etmeyi başarmıştır.

Bu durum İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nın Güney Departmanı'na bağlı diplomatlarca "etik" olmaktan uzak bulunup bir hayal kırıklığı ile karşılanırsa da Türk dış politikasının belirleyicilerinin bu dönemde etik değeri birincil anlamda önemsedikleri zaten söylenemez. Kaldı ki uluslararası ilişkilerin mantığı etik üzerine değil çıkar üzerine kuruludur. Açıkırki savaş ahlakı tartışmalı bir konudur, değışen durumlar ile taraflara göre farklılık gösterir. Ayrıca Türk dış politikasının bu dönem belirleyicileri için temel etken mevcut gerçekler karşısında realist politikalar uygulamaktır. Zira İkinci Dünya Savaşı'nda görev başında olan Türk yönetici eliti, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve yeni cumhuriyetin kurulması sırasındaki trajik olaylara şahit olmuş ve bunları ilk elden yaşamış bir nesli temsil ediyorlardı. Dahası bu nesil, geçmişin hatalarını tekrarlamamak adına oldukça temkinliydi ve bu anlamda "Batılı" devletlere karşı güvenleri de çok azdı. Bunun için dönemin dış politikasının belirleyicilerinden özellikle İnönü ve Menemencioğlu için eldeki kazanımların kaybedilmemesi büyük bir inat ve dirençle sıkı bir tutum sergilenmesi birincil bir önem taşımaktaydı. Bununla birlikte bu dönemin Türk yönetici eliti için mevcut siyasal antlaşmalara bağlı kalmak yani legaliteyi önemsemek de birincil derecede geçerliydi. Zira 18 Haziran 1941 tarihindeki Türk-Alman Paktı sırasında Almanya'ya, 19 Ekim 1939 Türk-İngiliz İttifakı'nın dokunulmazlığını kabul ettiren Türk tarafı aynı anlayışı ekonomik ilişkilerde de gösteriyor 8 Ocak 1940 Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması'na bağlı kalarak 1943 yılına kadar Almanya'ya bu ülkenin elzem derecede ihtiyaç duyduğu krom materyalini göndermiyordu.

Diğer yandan Türkiye ile ilgili politikalarında İngiliz devlet departmanlarının savaş yılları boyunca kendi aralarında sürekli çatışmalar yaşadıkları ve ortak bir tutum alamadıkları görülmüştür. Dönemin Başbakanı Winston Churchill, Balkan Harekâtı ve Akdeniz politikalarında etkin olmayı istemiş ve Gelibolu kampanyası nedeniyle bu coğrafya hakkında kendisinin daha tecrübeli olduğunu ileri sürerek baskın olmaya çalışmıştır. Dönemin Dışışleri Bakanı Anthony Eden, Churchill'in Türkiye ile ilgili politikalarına baştan beri katılmamış ve Churchill'in konuyla ilgili bütün önerilerine Türk devlet adamlarının ikna edilmesinin zor olduğu gerekçesiyle olumsuz yaklaşmıştır. Ankara'daki Büyükelçi K.N. Hugessen'in ve Churchill'in etkisi altında kalan İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nın Türkiye ile ilgili politikardan sorumlu olan Güney Departmanı durum olgunlaştığında Türkiye'yi fiilen savaşa dâhil edebileceklerini düşünmüş ve bunun da İngiltere'nin Ortadoğu çıkarları adına azımsanmayacak derecede önemi olduğuna kanaat getirmiştir. İngiliz Genelkurmayı ise tam tersine savaş yılları boyunca Türkiye'nin savaşa girişinin bir değer olmaktan ziyade bir yük olacağını düşünmüştür. İngiliz Hazine Bakanlığı da İngiliz Genelkurmayı ile aynı görüştedir. Türkiye ve onun gibi ekonomisi zayıf ülkelere İngiltere'nin yapacağı her türlü destek açık bir şekilde savaş sonrasında İngiltere'yi de zayıflatacaktır. Ancak Churchill kendi politikalarını bütün devlet departmanlarına kabul ettirmeyi başarmıştır.

Savaş yılları boyunca Türk dış politikasının belirleyicilerinin İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nı bir anlamda köşeye sıkıştırdığı görülmekteydi. Zira 18 Haziran

1941'deki Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması'nı büyük bir öfkeyle karşılayan İngiliz Dışişleri Bakanlığı Güney Departmanı'nın Türkiye sorumlularından Clutton, departmanlar arası yayınladığı bir memorandumda Türk yöneticilerin "hadlerini bilmeleri" gerektiğinden bahsediyordu. Ancak Clutton, İngiliz basınına ve İngiliz kamuoyuna Türk-Alman Saldırmazlık Paketi ile ilgili açıklama yaparken Türkiye'nin Ekim 1939 Türk-İngiliz İttifakı'na gönülden bağlı olduğunu ve Türkiye'nin çok iyi bir partner olduğunu belirtmek zorunda kalıyordu. Yine Türk-Alman Saldırmazlık Paketi'nin imzası sırasında Türkiye, Alman ordularının Anadolu'yu geçip Ortadoğu'ya ulaşmasına izin vermeyip bir de ilgili antlaşmaya İngiliz çekincesi koydurtunca şimdi de Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un öfkesini üzerine çekecekti. Ribbentrop'a göre Almanya Türkiye'yi bir günde haritadan silebilirdi. Ancak tam tersine bu sıralarda Alman orduları Balkanlarda Türkiye'yi endişeye sevk etmemek için sınırdan 60 km uzakta kalmaya özen gösteriyor Hitler ise İnönü'ye yazdığı mektubunda kendisini bu ülkeye güven vermeye mecbur hissediyordu. Yani İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatları gibi Alman meslektaşları da içinde buldukları aşırı heyecanlarını ve duygusal iniş çıkışlarını Türkiye'ye belli edemiyor bu ülkeyle dostluklarına birincil derecede önem vermek zorunda kalıyorlardı. Bu durum savaş yılları boyunca Türk dış politikasının önemli bir başarısıdır.

Dönemin Türk yöneticileri, 1939'dan 1945'e kadar geçen süre içinde Sovyetler Birliği'nden hissettikleri baskıyı ve tehdit algısını bir türlü İngiliz meslektaşlarına kabul ettirememişlerdi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı diplomatları Sovyet Rusya'nın gerek Boğazlar üzerinde gerekse Doğu Anadolu'daki sınır düzenlemesi ile ilgili isteklerinin farkındaydılar. Yalnız bu istekler Sovyetler Birliği tarafından yüksek sesle dillendirilmediği için bunun Türkiye'yi rahatsız edici boyutta olmadığını düşünüyorlar ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilgili olan tedirginliğini gerçek dışı, abartı ve salt bir bahane olarak görüyorlardı. Ne var ki 1945'in baharında ve yazında açıktan açığa Molotov tarafından seslendirilen bu istekler Türk devlet adamlarının yanılmadığını göstermekle birlikte İngiliz Dışişleri Bakanlığı da Türkiye'ye hak vermeye başlayacaktı.

Diğer yandan 1939 Türk-İngiliz İttifak Antlaşması'nın taraflar arasında yanlış yorumlanması 1943 yılı gelişmelerine de damgasını vuracaktı. Zira adı geçen ittifak antlaşmasını İngiliz tarafı Türkiye'yi fiili savaşa sokmak için bir adım olarak görüyorken Türk tarafı tam tersine dönemin süper güçlerinden birinin güvencesinde olarak savaşın ve çatışmaların dışında kalmak şeklinde algılayacaktı. 1943 yılının başında gerçekleşen Adana Konferansı da aynı şekilde yanlış anlamayla devam edecektir. Zira İngiliz tarafının bu konferanstan anladığı yılın sonlarına doğru Türkiye'yi fiili olarak savaşa çekmek için bu ülkeyi donanımlı hale getirmek iken Türk tarafının anladığı ise Türkiye'nin İngiltere'nin Ortadoğu çıkarlarının savunulması için Almanya'ya geçit vermemesi adına bu ülkenin donanımlı hale getirilmesiydi. Yani Türkiye'nin sıcak çatışmalara girmesine gerek yoktu. Zira İngiltere'nin umudu 1944 yılı başına kadar devam edecekti. Ama savaşın genel

gidişatına bakıldığında Türk yöneticilerinin, İngiltere'nin baskılarına karşı direnerek süreci başarılı bir şekilde idare ettikleri görülecektir. 1943 yılının sonlarındaki Kahire Konferansı'nda Türk yöneticiler, ülkenin savunulması için gerekli olan mühimmat teslimi işinin bir plana bağlanması kaydıyla savaşa girmeyi koşullu olarak kabul edeceklerdi ama savaş süresince gösterdikleri tavır yine göstermeye devam edecekler ve İngiliz tarafını oyalama, zaman kazanma, geciktirme, bürokratik vs engel yaratma gibi taktiklere başvuracaklardı. Yani kısaca toprakları işgale uğramadığı sürece fiilen savaşa girmemeye "and içmiş" bir devlet olan Türkiye, savaşın kıyısından onu atlatmaya bakacaktı.

Savaş yılları boyunca Boğazlardan geçiş konusuyla ilgili olarak Türkiye-İngiltere ilişkilerinin çok defa sarsıntılı anlar yaşadığı görülmekteydi. Montreux Sözleşmesi'nin Türkiye'ye verdiği sağlık denetimi hakkı dışında gemilerin fiziki bakımından denetlenemeyeceği gerçeği varken İngiltere, Boğazlardan geçen Alman ticaret gemilerinin savaş mühimmatı taşıdıkları gerekçesiyle denetlenmesinde ısrar edecekti. Savaşın seyrinde Müttefik üstünlüğünün artık belirgin hale geldiği 1944 baharında Türkiye, Boğazlardan geçen Alman gemilerine izin vermeyecek ve baskılar karşısında Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu da istifa edecekti. Aslına bakılacak olursa savaş yılları boyunca Türkiye her iki blok ülkelerinin de küçük yırtıklarla bu sözleşmeyi delmelerine göz yummuş ve Boğazlardan savaş malzemesi taşıyan küçük ticaret gemilerinin geçişine ses çıkarmamıştı. Savaşın artık sonuna gelindiğinde Boğazların statüsü ile ilgili olarak ise İngiltere ve SSCB'nin karşı karşıya geldiği görülecek ve ABD'nin desteğini alan İngiltere'nin Boğazların mevcut statüsünün değişmesi konusundaki Sovyet Rusya'nın taleplerini ve baskısını kabul etmeyeceklerdi. Boğazların iyi bir şekilde bekçiliğini yapan Türkiye ise savaş sonrası değişen bu uluslararası konjonktürden yararlanmasını bilecek ve sorunu güçler dengesiyle çözmek isteyen Sovyet Rusya ile karşı karşıya kalmayacaktı.

Böylece denilebilir ki, Türkiye İngiltere'nin ve İngiltere'nin eliyle Müttefiklerin bütün baskılarına rağmen savaşın sonuna kadar esas itibariyle savaş dışı kalmayı başardı. Çevresinde aktif bir şekilde devam eden savaş dalgasına karşı sıkı bir düğüm gibi hiçbir şekilde çözülmeyerek direnmeyi başardı. Bu yüzden Türk Hükümeti gerektiğinde yani taraflardan biri sıkı baskı yaptığında o da yeterli ölçüde imtiyaz verip manevralar yaparak oldukça dirayetli davranıyordu. Bununla beraber çatışmaların sınırlarına dayandığı dönemlerde dahi ve savaş boyunca her iki blok üyeleri ile de çeşitli ittifak ve paktlar yaparak temas halinde olan Türkiye'nin bu ülkelerin propaganda, baskı ve tehditlerine rağmen bütün bu çatışmaların ortasında nasıl olup da savaşın dışında kaldığı sorunu ortada durmaktadır. Bunun en mantıklı açıklaması Türkiye'nin savaşan güçleri birbirlerine karşı bir koz olarak kullanması ve savaşan her iki blok ülkelerinin arasındaki çıkar çatışmalarından yararlanarak bundan siyasi ve ekonomik kazanç sağlamasında yatmaktadır. Dönemin Türkiye-İngiltere ekonomik ilişkilerinde de aynı perspektifin hâkim olduğu açıkça görülmektedir. Yani Türkiye, tarafları birbirlerine koz olarak kullanarak iktisadi açıdan kazançlı çıkmanın yolunu da bulacaktı. Zira gelişen süreç içinde 1930'lu

yılların sonuna kadar devam eden Almanya'nın Türkiye üzerindeki ekonomik baskısını 1939 yılı sonunda Türkiye Batılı müttefiklerin yardımıyla kırabilmeyi başarmıştır. Kaldı ki Almanya'nın Türkiye'nin doğal ticaret partneri olmasına rağmen İngiltere için Türk ihracat ürünleri ihtiyaç dışı ve oldukça pahalıydı. Buna rağmen Türkiye 1940 yılı başından itibaren üç yıl boyunca Müttefiklere krom satmanın yanı sıra istenmeyen miktarlarda kuru meyve ve belli tarım ürünlerini de bu ülkelere önden ödemeli olarak satmayı başaracaktı. Aynı zamanda Müttefikler Türkiye'nin yeniden silahlanmasını sağlayacaklar ve kendilerinin sağlayamadığı savaş malzemelerini Almanya'nın sağlayacağı konusunda Türkiye tarafından ikna edileceklerdi. Türkiye'nin tezi ülkenin savunma kapasitesinin geliştirilmesinin İngiltere'nin de yararına olduğu üzerineydi. Bu süreçten sonra İngiltere, Türkiye'nin Almanya için elzem olan hammadde ve çeşitli ürünlerin çıkışı anlamına gelen 1940 yılının 25 Temmuz'unda Almanya ile ticaret antlaşması yapmasını engellemeyecekti. Almanya ile yaptığı müzakerelerde Türk tarafı muhatabına sadece ticaretin sağlayacağı karşılıklı çıkarların hesap ediliyor olduğunu ve bütün bloklarla ilişkilerinin bu eksende sürdüğünü söyleyecekti. Alman Büyükelçisi Papan ise Türkiye ile yapılan ticaretin asıl amacının kromun yanı sıra bu ülkenin savaşın dışında kalmak konusundaki kararlılığını desteklemek olduğunu belirtecekti. Türkiye de Fransa'nın düştüğü, İtalya'nın savaşa girdiği bu dönemde belirgin bir şekilde Almanya yanlısı bir ekonomik siyaseti takip ederek Almanya'ya belli ekonomik imtiyazlar verirken diğer yandan Alman ekonomisi için son derece elzem olan en ufak maddelerin bile ihracını elinde tutacağı konusunda İngiltere'yi gizlice temin edecekti. Ayrıca Fransa için ayırdığı kromu da İngiltere'ye verecekti. Yani Türkiye her iki tarafla da ticaretine devam edecekti. Müttefik ve Mihver devletlerinin savaşın seyrinde hemen hemen güçler dengesi açısından eşit oldukları 1942 yılında da bu durum geçerli oldu. Açıktır ki bu durum birbirleriyle sürtüşen büyük güçlerin askeri durumlarının hemen hemen eşit olduğu bir ortamda küçük bir güç olarak Türkiye'nin elindeki stratejik açıdan değerli bir materyali istediği gibi kullanma konusundaki başarısını göstermektedir. Ayrıca bu küçük güç yani Türkiye, ittifak ile bağlı olduğu ülkenin de kendi pazarlık gücünü engellemesine imkân bırakmıyordu. Zira Türkiye, bakır ve 1943 yılından itibaren ise krom gibi savaş sanayiindeki oldukça elzem olan hammaddelerini İngiltere'nin bütün ısrar ve baskısına rağmen Almanya'ya satmaya devam edecektir.

Diğer yandan İngiltere'nin önce kendi başına sonra da ABD ile giriştiği Öncelikli Satın Alım Programı, Türkiye'den Almanya'ya devam eden stratejik materyal akışını önemli ölçüde azaltmaya yetmeyecektir. Ancak Almanya kendisine silah ve mühimmat göndermekte başarısız kalınca ve savaşın seyri de artık epey Müttefikler lehine dönünce Türkiye kendi çıkarları gereği 1944 baharında Almanya'ya yaptığı krom akışını sanki İngiltere'nin hala devam eden baskıları karşısında kabul etmiş görünecekti. 1944 yazında ise İngiltere ile ticaretinde Almanya'nın yerini alacak yeni bir ticaret antlaşması için baskı uygulamaya başlayacaktı. Bu dönem artık savaşın sonuna yaklaşıldığı için İngiltere açısından Öncelikli Satın Alım Programı'nın da sonuna geliniyordu ama İngiltere 1944 yılı

sonuna kadar Türkiye'nin daha önce Almanya'ya yaptığı bütün ihracat ürününü satın almak zorunda kalacaktı. Yani savaş yılları boyunca Türkiye kendi topraklarında, iki büyük blok arasında meydana gelen bir anlamda başta "krom kavgası" olmak üzere bütün stratejik hammadde çatışmasında tarafları idare etmeyi başaracak ve hatta bu "ürün savaşından" her iki tarafa da dünya fiyatlarının üzerinde satışlar yaparak kazanç sağlamayı bilecekti. Ayrıca Türkiye'nin sterlin bölgesinden ithal ettiği Hint kenevirinin Orta Avrupa ülkelerine yeniden ihracının İngiltere tarafından bloke edilmesi konusunda da Türkiye İngiltere'yi epey zorlayacaktı. Nitekim İngiltere ne bu blokajı uygulayabilecek ne de Almanya'yla ticareti sifıra indiren ve diğer savaş dışı ya da tarafsız ülkelere kabul ettirdiği savaş ticaret antlaşmasını Türkiye'ye imzalatabilecektir. Kaldı ki Mihver ülkeleri ile ticaret yapan Türk firmalar "Blacklisting" yani Kara Listeleme Programına bile alınamayacaktı. Türkiye'nin fiili olarak savaşa girmesi umudunu taşıyan ve Türk ekonomisinin çökmesini istemeyen İngiltere, Türkiye'nin bu konudaki baskılarına boyun eğecekti. Bu döneminin küçük bir gücü için büyük bir başarı olarak kabul edilmelidir.

Bu anlamda bir de Türkiye'nin savaş içindeki konumunun ne şekilde tanımlanacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Zira bu konu güncelliğini yitirmemiştir. Uluslararası hukuk çevrelerince de bu konunun tam bir netlik kazandığı söylenemez. Türkiye sergilediği politikalarla tarafsız bir ülke midir? Yoksa Türk dış politikasını yönlendirenlerin zaman zaman atıfta bulunduğu gibi 19 Ekim 1939 Türk-İngiliz İttifakı'na sadık olan savaş-dışı bir ülke konumunda mıdır? Açıkça görülmektedir ki savaşın başından sonuna kadar seyreden bütün gelişmelerde Türkiye ancak dönemsel ve çıkarlarına uygun farklı politikalar geliştirmiştir. Bu nedenle Türkiye'nin ne tam tarafsız ne de tam savaş dışı olarak tanımlanabileceği söylenebilir. Savaşın seyrine bağlı olarak geliştirdiği realist politikalara getirilmesi gereken tanımlama Türkiye'nin savaş içindeki pozisyonunun "savaş dışı ülke" kategorisi ile "tam tarafsız ülke" kategorisi arasındaki bir kademe şeklinde olduğudur.

Nihayetinde dönemin Türkiye- İngiltere siyasi ve ekonomik ilişkilerinden yola çıkılarak denilebilir ki Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında dış arenada uyguladığı bütün siyasi ve ekonomik nitelikteki politikalarının ortak amacı ülke işgale uğramadığı sürece savaşın ve çatışmaların dışında kalmaktır. Bu süreçte de taraflar arası denge siyaseti uygulamak ve bu arada iktisaden de kazançlı çıkmaktır. Bu doğrultuda İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin İngiltere'yle yürüttüğü siyasi ve ekonomik bütün politikalarının aynı amaç doğrultusunda ilerlemesine gayret edilmiş ve bunda da başarılı olunmuştur. Bu anlamda İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve İngiliz Hükümeti, Türkiye ile yürüttükleri siyasi ve iktisadi politikalarında yenilgiye uğramışlardır denilebilir. Hakeza dönemin Türk dış politikasının belirleyicileri için bu durum büyük bir diplomatik zaferdir.

BİBLİYOGRAFYA

A) YAYINLANMAMIŞ ARŞİV BELGELERİ

1.İNGİLTERE:

FO 371 Turkey. Great Britain Foreign Office Documents – General Correspondences

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Kataloğu 1939-1945 yılları, Türkiye Başlığı altındaki belgeler kullanılmıştır. Aşağıda yıllara göre dosya numaraları verilmektedir.

1939 22879, 23283, 23268, 23293, 23861,23866, 23868, 23870, 23871, 23908,

1940 24845, 24891, 24917, 24918, 24919, 24997, 25010, 25011, 25012, 2013,
25014, 25015, 25016, 25018

1941 30126, 30093, 30092,30091, 30089, 30085, 30083, 24984,1934-44
30068, 30040

1942 33311, 33312, 33313, 33340, 33342, 33407

1943 30129, 34158, 34159, 34163, 34173, 35175, 36917, 37030, 37064,
37080,37226, 37281, 37321, 37401, 37402, 37403, 37404, 37406,
37436,37460, 37461, 37462, 37463, 37464, 37465, 37466, 37469,37470,
37471, 37472, 37473, 37474, 37475,37476, 37477, 37478, 37479, 37480,
37481, 37482, 37489, 37490, 37491,37504, 37509, 37510, 37516, 37517,

1944 43755, 44060, 44061,44062, 44063, 44064, 44065, 44066, 44068, 44069,
44070, 44071, 44072, 44073, 44074, 44078, 44079, 44080, 44081, 44088,
44089, 44121, 44138, 44164, 44169, 44176.

1945 48693, 48697, 48698, 48699, 48773, 48774, 48775.

FO 837 Ministry Of Economic Warfare (MEW) : Turkey

İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı Kataloğu 1939-1944 yılları, Türkiye başlığı altındaki dosyalar kullanılmıştır. Aşağıda yıllara göre dosya numaraları verilmiştir.

- 1939 1001 Turkey Economic Relations
1002 Trade With UK, General
1003 Turkish Chrome Ore
1004 Turkish Chrome Ore Vol II
- 1940 1005 Turkey War Trade Negotiations With UK, General
1006 Turkish Chrome Vol I
1008 Turkish Commercial Relations With Germany
1009 Turkish Chrome Ore
1010 Turkish War Trade Negotiations With UK
1011 Turkey War Trade Negotiations With UK Vol III
1012 Turkish Chrome Ore
1013 Turkey Jute Economic Blockade Vol I
1014 Turkey Financial Affairs
1015 Turkey Chrome
1016 Turkey Chrome To USA
1017 Turkey Wool Mohair
1018 Turkey Economic Situation General
1019 Turkey Foreign Trade General
1020 Turkey Copper Brass And Copper Ores
1021 Turkey Jute
- 1941 1007 Turkey Jute Economic Blockade Vol I
1014 Turkey Financial Affairs
1022 Turkey Wool
1023 Turkey Chrome
1024 Turkey Commercial Relations With Germany
1025 Turkey Copper
1026 Turkey Rationing

1027 Turkey Chrome
1028 Turkey Jute
1029 Turkey Preemption Programme
1030 Turkey Chrome
1032 Turkey Chrome
1033 Turkey Chrome

19421031 Financial Matters
1034 Foreign Trade
1035 Turkey Copper
1036 Economic Blockade Vol II
1037 Economic Blockade Vol II
1038 Turkey Copper Brass And Copper Ores
1039 Turkey Chrome Ore
1040 Turkey Foreign Trade
1041 Turkey Preemption To USA
1042 Turkey Preemption To USA
1043 Copper Brass And Copper Ores
1044 Turkish Chrome
1045 Turkey Preemption To USA
1046 Turkey Preemption To USA
1047 UK-US Exchange Agreement
1048 Turkey Preemption To USA
1049 Turkey Chrome General

1943 1050 Turkey Chrome And Chrome Ores
1051 Turkey Preemption To USA
1052 Turkey Debts
1053 Turkey Chrome And Chrome Ores
1054 Turkey Preemption To USA
1055 Turkey Commercial Relations With Germany
1056 Turkey Preemption To USA
1057 Turkey Preemption To USA
1058 Turkey Chrome Ore
1059 Turkey Preemption To USA

1944 1060 Turkish Debts

1061 Turkey Preemption To USA

- 1) **Cabinet Papers:** War Cabinet Conclusions and Confidential Annexes; CAB/ 65. 'W.M.' Series. 1939-1945 vols., 1-47
- 2) **War Ministry Memorandum:** CAB/66. 'WP' series 1939-1945. CAB 80/1. 'WC' series 1939-1945. Vols 1-20.
- 3) **War Office:** WO 106. WO 201.
- 4) **Prime Minister Papers:** Operational Papers. PREM 3-446-8. PREM 12-30-43. PREM 3-447-4. PREM 3/447/5A.
- 5) **House Of Commons, Parliamentary Debates,** Vol.V, p.413, sütun 287-289. Vol. XVI, 12 Mayıs 1939
- 6) **House of Commons, Parlemantary Papers,** pp.1253-1256.
- 7) **Air Ministry:** AIR 23-966. AIR 8-536. AIR 24- 64. AIR 8-1092
- 8) **Treasure:** T-160-1225
- 9) **HW Series:** HW 12-297, HW 12-298
- 10) **Treaties Series :** Turkey 112A, Treaty Mutual Assistance United Kingdom, France And Turkey With 1'st And 2'nd Protocol .
Turkey 112B, Treaty Mutual Assistance – 3'rd Protocol Special Agreement And Military Convention, Angora, October 19, 1939
Turkey 113. Agreements. Financial And Commercial Between Turkey, United Kingdom, France And Turkey. Paris, January 8, 1940.

2) **TÜRKİYE :** Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekaleti, Belge No; 030-010- 180-247-2, 9 Ocak 1936

B) YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Documents On British Foreign Policy 1919-1939, Edits:E. L. Woodward and Rohan Butler, Third Series Vol.V, Vol.VII, London, H.M.S.O, 1956.

Documents On Germany Foreign Policy 1918-1945, Series D : 1937-1945 Vol IV,Poland The Aftermath Of Munich, Oct-1938-Marc 1939,Washington, United State Government Printing Office, 1951.

Documents On Germany Foreign Policy 1918-1945, Series D: 1937-1945 Vol V,Poland The Balkans, Latin America, The Smaller Powers, June 1937-Marc 1939, Washington, United State Government Printing Office, 1953.

Documents On Germany Foreign Policy 1918-1945, Series D: 1937-1945 Vol VII,The Last Days Of Peace, August 9, September 3, 1939, London, H.M.S.O, 1956

Documents On Germany Foreign Policy 1918-1945, Series D: 1937-1945 Vol VIII,Poland The War Years, 4 September 1939 -18 March 1940,Washington, United State Government Printing Office, 1954.

Documents On Germany Foreign Policy 1918-1945, Series D: 1937-1945 Vol IX, The War Years, 18 March -22 June 1940,Washington, United State Government Printing Office, 1956.

Documents On Germany Foreign Policy 1918-1945, Series D : 1937-1945 Vol XII,The War Years, February 1-June 22 1941,Washington, United State Government Printing Office 1962

Documents On Germany Foreign Policy 1918-1945, Series D : 1937-1945 Vol XIII,The War Years, 23 June -11 December 1941, Washington,United State Government Printing Office, 1954.

C) RESMİ YAYINLAR

İNGİLTERE

History Of The Second World War. British Foreign Policy In The Second World War. Sir L. Woodward,London, H.M.S.O, 1962

History Of The Second World War. Economic Blockade Vol I, W.N. Medlicott, London, H.M.S.O, 1952

History Of The Second World War. Economic Blockade Vol II,W.N. Medlicott London, H.M.S.O, 1959

History Of The Second World War, The War At Sea,Vol.III, PartI,S.W. Roskill, London,H.M.S.O, 1960.

History Of The Second World War, The War At Sea, Vol.III, Part II,S.W. Roskill,London, H.M.S.O, 1960.

History Of The Second World War, Grand Strategy, J.R.M. Butler, Vol I, Rearmament Policy, London, H.M.S.O, 1976

History Of The Second World War, The Mediterranean And The Middle East Vol III British Fortunes Reach Their Lowest Ebb, September 1941-September 1942, S.O.Playfair , Vol.III, London H.M.S.O, 1960

Overseas Economic Surveys, Turkey, Economic And Commercial Conditions In Turkey, E.R. Lingeman, London, H.M.S.O, 1948.

TÜRKİYE

Küçük İstatistik Yıllığı 1938-1939, Vol. 2, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., 1940.

İstatistik Yıllığı Annuaire Statistique, 1939-1940, Vol. 12, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., 1942.

İstatistik Yıllığı Annuaire Statistique, 1941-1942, Vol. 13, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., 1943.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1946), Vol. I, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1946.

Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400.Yıldönümü), Ankara, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yay., 1985.

Türk Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923), Ankara, T.C.Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yay., 1973

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar (1935-1939), Ankara, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yay, 1973

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), Ankara, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yay., 1973.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937), Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1989.

Türkiye Ekonomisinde Krom, Ankara, TOBB Yay., 1959.

D) GAZETELER

İNGİLTERE

“Eden's ‘Armed Police For Europe’ Worries Turks” **Daily Express**, 7 Aralık 1942.

“Turkey Is An Ally” **Daily Mail**, 4 Ağustos 1943.

“Unchanging And Sincere”, **Daily Sketch**, 8 Nisan 1943

“Plans Hatchi Extend War To Near East”, **Daily Worker**, 2 Ocak 1940

“Turkish Neutrality”, **Daily Worker**, 4 Eylül 1943.

“President Roosevelt To Congress”, **Evening Standard**, 8 Ocak 1943.

“German Depends On Balkan Chromes”, **Evening Standard**, 4 Nisan 1944

“New Paths To Freedom”, **Evening Standard**, 1 Ocak 1943

“Turco-British Friendship,”**Glasgow Herald**, 12 Nisan 1943

“Russo-Turk Friendship is Growing”, **News Chronicle**, 22 Şubat 1943

“Plan To Isolate Turkey- Rumanian Help”,**Manchester Guardian**, 3 Ağustos 1940,

“The Neutrality Of Turkey A Paradox”,**Manchester Guardian**, 24 Temmuz 1943

“Turkish Policy, Friendly Relations With The Allies, President’s Speech”,
Scottsman, 17 Kasım 1944

“Turkey And The Balkans- The Failure Of Co-Operations, An Independant Policy”,**Times**, 5 Ağustos 1940

“Turkey And The War, A Consistent View Of National Policy”, **Times**, 31 Ağustos 1943

“Turkey Stands Firm II, Axiss Manoeuvres In Greece & The Balkans, The Watch Of The Straits”, **Times**, 4 Ekim 1940.

“Axis Schemes In The Balkans –Pressure On Bulgaria & Greece- Indirect German Control In Sofia – Counter Weight Of Turkish Influence”, **Times**,17 Ekim 1940,

“Full British Aid To Russia”, **Times**, Haziran 1941.

“Turkish Negotiation With Germany”, **Times**, 16 Temmuz 1941

“Turkey And Mr. Eden’s Speech”, **Times**, 7 Aralık 1942.

“Turkish Friendship For Britain”, **Times**, 21 Şubat 1943

“Turkey To Release Tax Defaulters”,**Times**, 2 Aralık 1943

“Turkeys Alliance With Britain, Reported Discussions”, **Times**, 24 Kasım 1943

“Turkish Policy For The Peace, Regional Cooperation”,**Times**, 20 Nisan 1943.

“Turkish Chrome For Germany, A Steady Increase”, **Times**, 8 Nisan 1944

“Turkish Watch On Straits”, **Times**, 17 Haz. 1944,

“Unchanged Policy Of Turkey”, **Times**, 22 Aralık. 1943

“New Turkish Policy, Nearer The Allies”, **Times**, 14 Temmuz 1944

“The Balkan Outlook” **Times**, 13 Ekim 1944,

“Russian Critics Of Turkey, Concern In Ankara”, **Times**, 15 Mart 1945

“Russo-Turkish Pact ‘Obsolete’, Moscow’s Reasons For Denunciation, **Times**, 22 Mart 1945

“Turks And Russian Treaty, Next Move With Moscow”, **Times**, 23 Mart 1945.

“Russian Note To Turkey, Reported Conditions For New Treaty”, **Times**, 26 Haziran 1945

“Nazi Treats On Minority In Turkey” **Time And Tide**, 4 Haziran 1943.

“Chanson İnönü”, **New Statesman And Nation**, 11 Mart 1944

“Greek Demands For Islands” **Telegraph**, 20 Ekim 1944

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivinden kullanılmıştır.)

“Text Of Wallace Speech At Garden Meeting”, **New York Herald Tribune**, 9 Kasım 1942.

“Wise Man Of Washington”, **Daily Herald**, 7 Nisan 1943.

“Moscow Hint To Turks On Neutrality”, **Daily Herald**, 3 Eylül 1943

SOVYETLER BİRLİĞİ (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nden kullanılmıştır. Soviet War News ile Soviet Monitor, SSCB’nin Londra Büyükelçiliği’nin çıkardıkları yayınlardır.)

“Moscow Hint To Turks On Neutrality”, **War And Working Class**, 3 Eylül 1943.

“Three Power Conference In Teheran”, **Soviet War News**, 7 Aralık 1943.

“The Important Meetings Of The Learders Of The Three Allied Powers”, **Soviet Monitor**, 7 Aralık 1943.

“Denunciation Of Soviet Turkish Treaty”, **Izvestia**, 21 Mart 1945.

“Strenght Of Red Army Blows”, **Pravda**, 21 Mart 1945.

“Treaty Needs Serious Improvement”, **Soviet Monitor**, 21Mart 1945.

TÜRKİYE

Nadi, Nadir; “Lüzumsuz Endişelere Karşı”, **Cumhuriyet**, 26 Mart 1939

Sadak,Necmeddin; “Harb ve Türkiye”, **Akşam**, 21 Aralık 1942.

Sadak, Necmeddin; “Harbin Bitişi, Sulhün Gelişi”, **Akşam**, 5 Şubat 1945

Sadak, Necmeddin; “On İki Adalar Konusu”, **Akşam**, 21 Kasım 1944.

Sadak, Necmeddin; “Rus Zaferi ve Avrupa Barışı”, **Akşam**, 11 Mayıs 1945.

Sadak, Necmeddin; “Tarafsız Devletlerin Almanya ile Ticareti Meselesi ve Türkiye”, **Akşam**, 18 Nisan 1944.

Saydam, Refik; “Harp Hariciyiz ve Öyle Kalmak İsteriz”, **Tan**, 13 Haziran 1940.

Sertel, Zekeriya; “Müşterek Cephe Bizim Yerimiz”, **Tan**, 23 Mart 1939

Sertel,Zekeriya; “Devlet Yeni Gelir Kaynaklarını Nerede Aramalıdır”, **Tan**, 15 Nisan1942.

Sertel, Zekeriya; “Fevkalade Kazançlar Kanunu Neden Çıkarılmıyor?” **Tan**, 10 Haziran1942.

Sertel, Zekeriya; “Geçen Büyük Harpte Çıkarılan Harp Kazançları Vergisi”, **Tan**, 11 Haziran 1942

Şükrü Saraçoğlu; “Harici Siyasetimiz”, **Ulus**, 23 Eylül 1939.

“Sovyetler Birliği ile Müzakerelerin Neticeleri”,**Ulus**, 18 Ekim 1939,

Yalçın,Hüseyin Cahit; “Son Kahire Mülakatı”, **Tanin**, 12 Birincikanun 1943.

“Kahire Görüşmeleri” **Tanin**, 12 Birincikanun 1943.

Yalçın, Hüseyin Cahit; “Cihan Harbinde Türkiye”, **Tanin**, 19 Kasım 1944

Yalçın, Hüseyin Cahit; “Rusya ve Ortadoğu”, **Tanin**, 11 Nisan 1945.

“Tahran ve Kahire Konferansı’ndan Sonra Türk Harici Siyaseti Değişmedi”,**Tasvir-i Efkâr**, 12 Birincikanun 1943.

“Almanya’ya Krom Sevkiyatını Kestik”, **Tasvir-i Efkâr**, 21 Nisan 1944,

M. Asım Us, **Vakit**, 29 Ağustos 1943.

Yalman,Ahmet Emin; “Milletten Çalanlar Hesap Verecekler”, **Vatan**, 19 Mayıs 1942.

E) KİTAPLAR

Adams,George Burton:**Constitutional History Of England**, New York, Henry Holt And Company, 1929.

Akar,Rıdvan :**Varlık Vergisi, Tek Parti Döneminde Azınlık Karşısı. PolitikaÖrneği**, İstanbul, Belge Yay., 1992

Akın, Nur Özmel:**Rauf Orbay’ın Londra Büyükelçiliği**, İstanbul, Bağlam Yay.,1999.

Aktar, Ayhan:**Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İstanbul, İletişimYay., 2000

Alvarez, David J :**Bureaucracy And Cold War Diplomacy: The United States And Turkey 1943-1946**, Thessaloniki, Institute Of Balkan Studies, 1980.

Aras, Tefik Rüştü:**Görüşlerim**, İstanbul,Yörük Matbaası, 1968.

Armaoğlu, Fahir :**20.yy. Siyasi Tarihi**, İstanbul, Alkım Yay., 2005

Assman, Kurt :**Almanya’nın Mukadderat Seneleri**,Ankara, Genelkurmay Başk.Yay., 1952

Ataöv,Türkkaya :**İkinci Dünya Savaşı**, Ankara,Birey Toplum Yay., 1985.

Aydemir, Şevket Süreyya:**İkinci Adam**, İstanbul,Remzi Kitabevi, 2011.

Bagehot,Walter :**The English Constitution**, London, Thomas Nelson &Sons, 1872

Baltalı, Kemal :**1936-1956 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi**, Ankara, Yenidesen Matbaası, 1959.

Barutçu, Faik Ahmet; :**Siyasi Anılar 1939-1954**, İstanbul, Milliyet Yay., 1977.

Bayur, Yusuf Hikmet;:**Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Ankara,TTK, 1973.

Baker Fox, Annette :**The Power Of Small States, Diplomacy In World War II**Chicago, The University Of Chicago Press, 1959

Barker, Elisabeth :**British Policy In South East Europe In The Second World War**, Bristol, Macmillan Press Ltd, 1976.

Bell, Philip Michael.Hett :**Twelve Turning Points Of The Second World War**, New Haven, Yale University Press, 2011

Beloff, Max :**The Foreign Policy Of Soviet Russia, 1919-1941**, London, Oxford University Press For Royal Inst.Of InternationalAffairs, 1949.

Beria, Sergo:**My Father, Inside Stalin's Kremlin**, London, Duckworth, 1999

Berojkov, Valentin:**Savaşlar ve Türkiye- Tahran 1943**, çev. Hasan Ali Ediz, Ankara,Bilgi Yay., 1970.

Bilge, A. Suat:**Güç Komşuluk, Türkiye- Sovyetler Birliği ilişkileri 1920-1964**, Ankara, İş Bank. Kültür Yay., 1992.

Bilsel,Cemil :**Lozan, C.II**, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1933.

Burçak, Rıfki Salim :**Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941) İkinci CihanHarbinde Türkiye'nin Durumu**, İstanbul, Aydınlık Matbaası, 1946

Brayley, Martin :**The British Army 1939-45(2) Middle East& Mediterranean** Oxford, Osprey Publishing, 2010

Bryant, Arthur:**The Turn Of The Tide,1939-1943**,London, Collins, 1957

Burçak, Rıfki Salim:**Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız ÜzerindekiTesirleri**,Ankara, Gazi Üniv. Yay., 1983

Bullard Reader :**Britain And The Middle East, From The Earlist Times To 1950**,London, Hutchinson, 1951.

Clayton, M.J.:**British Political And Strategic Policy Towards Turkey In The Earlier Part Of The Second World**
London, Oxford University Press, 1976.

Churchill, Winston :**The Second World War**, London, Pimlico, 2002

:**The Gathering Storm**, Boston, Houghton Mifflin Co,
1951

:**Their Finest Hour**, Boston, Houghton Mifflin Co,
1949

:**The Grand Alliance**, Boston, Houghton Mifflin Co,
1949

:**The Hinge Of Fate**, London, Mariner Books, 1985

:**Closing The Ring**, London, Cassell & Co Ltd, 1952,

:**Triumph And Tragedy**, Boston, Houghton Mifflin
Co, 1953

Denniston, Robin:**Churchill's Secret War, Diplomatic Decrypts, The
Foreign Office and Turkey 1942-1944**,
Gloucestershire, The History Press, 2009.

Deringil, Selim :**Turkish Foreign Policy During The Second World
War An Active Neutrality**, Cambridge, Cambridge
University Press, 1989

:**Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda
Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt
Yay., 2012.

Derry, John Wesley :**William Pitt**, Batsford, Makers Of Britain Series, 1962.

Dicey, A.V. :**Law Of The Constitution**, London, Macmillan And
Co, 1889

Doerr, Paul W :**British Foreign Policy 1919-1939**, Manchester,
Studies In Modern History, Manchester University
Press, 1998.

Eden, Anthony :**The Memoirs Of Sir Anthony Eden**, London, Cassell,
1960.

Edgerton, David :**Britain's War Machine, Weapons, Resources And Experts In The Second World War**, London, Allen Lane, 2011

Epstein, Mortimer:**The Early History Of The Levant Company**, London George Routledge& Sons Limited, 1908

Erkin, Feridun Cemal:**Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar, Yorumlar C.1**, Ankara, TTK, 1980.

:**Türk- Sovyet İlişkileri Ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, Başnur Matbaası,1968

Fenik, Mümtaz Faik :**Bu Harbin Kitabı 1939 Harbi Türkiye-İngiltere İttifakı ve Büyük Britanya İmparatorluğu**, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1941

Gönlübol, Mehmet :**Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Ankara, Siyasal Kitabevi,1996.

Gürün, Kamuran:**Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası**, Ankara, A.Ü.S.B.F. yay.1983

Gündüz, Asım:**Hatıratlarım**, İstanbul, Kervan Yay., 1973.

Glasneck, Johannes :**Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Çev. Arif Gelen, İstanbul, Onur Yay., 1977

Graves, Philip P.:**Briton and Turk**, London, Hutchinson & CO., 1941

Gordon, David L :**The Hidden Weapon: The Story Of Economic Warfare**, New York, Harper & Brothers Publ. 1947.

Gorodetsky, Gabriel:**Grand Delusion Stalin And The German Invasion Of Russia**,New Haven and London,Yale University Press,1999

Hale, Willam :**Turkish Foreign Policy 1774- 2000**, London, Frank Cass, 2000.

Hull,Cordell; :**The Memoirs Of Cordell Hull**, Vol I-II, London, Hodder & Stoughton, 1948

- Hugessen, H.Knatchbull :**Diplomat In Peace And War**,London, John Murray, 1949
- Hurewitz J.C :**Diplomacy In The Near And Middle East, Vol 2, A Documentary Record 1914-1956**, London, D. Van Nostrand Company, 1956
- Jacobsen, Half Adosen :**Kronoloji ve Belgeleriyle İkinci Dünya Savaşı (1939-1945)**,Ankara, Genelkurmay Basımevi,1989
- Imlay, Talbot C.:**Facing The Second World War, Strategy, Politics And Economics In Britain And France 1938-1940**,London, Oxford University Press, 2003
- İnönü, İsmet :**Defterler (1919-1973)**, C.1-2, Erzurum, YKY, 2001.
- Karakuş, Erdoğan :**İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri (1938-1939)**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yay., 2006
- Kayra,Cahit :**Savaş Türkiye Varlık Vergisi**, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2011.
- Kirk, George; :**The Middle East In The War, Survey Of International Affairs 1939- 1946**, London, Royal Institute Of International Affairs, Oxford University Press,1952
- Kocatürk,Önder;**Balkanlardan Ortadoğuya Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1908-1910)**,İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009
- Kuneralp, Zeki; :**İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1982
- Kurat, Akdes Nimet :**Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)**,Ankara, TTK Basımevi, 1952.
- Kuyucak, Hazım Atıf :**Radyo İktisat Saati Konuşmaları XVI "1941 Devlet Bütçesi, Amerika Hariciye Nazırımın NutkuKrom Meselesi"**, Ankara,Alaaddin Kırıl Matbaası,1944.
- Kürkçüoğlu, Ömer;:**Mondros'tan Musul'a Türk- İngiliz İlişkileri**,

Ankara, İmaj Yay., 2006

Kütükoğlu, Mübahat S. :**Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1535-1838)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay.,1974

:**Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)**, İstanbul, İ.Ü.E.F.Yay, 1976

Laffan R.G.D and Others :**Survey of International Affairs 1938 III**, London, Oxford University Press, 1953

Lander,J.R. :**The Limitations Of English Monarchy In The Later Middle Ages**,Toronto, University Of Toronto Press, 1986

Lenczowski, George :**The Middle East In World Affairs**, New York, Cornell University Press, 1962

Lewis, Geoffrey:**Turkey**, London, Earnest Benn Limited, 1965

MacAnulla, Stuart **British Politics A Critical Introduction**, London, Continuum, 2006

Melek, Kemal :**İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**, İstanbul,Üçdal Neşriyat, 1983

Meram, Ali Kemal :**Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi yay., 1969

Millman, Brock :**The Ill-Made Alliance Anglo-Turkish Relations (1939-1940)**, Montreal, Mc Gill-Queen's Univ. Press,1998

Millward, Alan S; :**War, Economy And Society 1939-1945**, Los Angeles, Univ.Of California Press,1979

Molotov, V:**Soviet Peace Policy**, London, Lawrence & Wishart Ltd. 1941

Nadi, Nadir:**Perde Aralığından**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul

1964

Ortaylı, İlber: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul İletişim yay.2004

Öke, Mim Kemal : **İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. Noel'in Kürdistan Misyonu 1919**, İstanbul, Boğaziçi yay., 1989.

Ökte, Faik : **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul, Nebioğlu Yay., 1951

Özgüldür, Yavuz: **Türk-Alman İlişkileri 1923-1945**, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı yay.1993

Papen, Franz Von : **Memoirs**, Trns to English; Brian Connell, London, Andre Deutch, 1952.

Pur, HüseyinPerviz : **Varlık Vergisi ve Azınlıklar**, İstanbul, Eren Yay., 2007.

Resis, Albert: **Molotov's Remembers, Inside Kremlin Politics**, Chicago, Ivan R.1993

Ribbentrop, Joachim Von : **The Ribbentrop Memoirs**, Translated to English; Oliver Watson, London, Weidenfeld & Nicholson, 1954

Roosevelt, Elliot : **İfşa Ediyorum , Atlantik, Kazablanka, Kahire, Tahran Yalta Konferanslarının İç Yüzü** , çev. **Semih Yazıcıoğlu**, İstanbul, Nebioğlu Yay., 1947

Sainsbury, Keith : **The Turning Point**, Oxford, Oxford University Press, 1986

Seydi, Süleyman : **1939-1945 Zor Yıllar, 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İngiliz- Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı**, Ankara, Asil Yay., 2006

Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920-1945 Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte**, Ankara, TTK, 1983

Showell Jak P.Mallmann: **Fuehrer Conferences on Naval Affairs 1939-1945**, London, Chatham Puplicing, 1990

Swinton, Lister : **I Remember**, London, Hutchinson, 1949.

Sönmezoğlu, Faruk: **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası**, İstanbul, Der Yay. 2011

Talbott, Strobe : **Khrushchev Remembers The Last Testament**, London, Andrea Deutch, 1974

Taylor, A.J.P: **The Origins of The Second World War**; Middlesex, Penguin Books, 1963

Tamkin, Nicholas : **Britain, Turkey And The Soviet Union , 1940-1945, Strategy, Diplomacy and Intelligence In The Eastern Mediterranean**, New York, Palgrave Macmillan, 2009

Toker, Metin : **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu**, Ankara, Akis Yay., 1971.

Toynbee Arnold : **The War And The Neutrals, Survey Of International Affairs, 1939-1946**, London, Oxford University Press 1956.

: **The Eve Of War 1939, Survey Of International Affairs 1939-1946**, London, Oxford University Press, 1958

The Problem Of The Turkish Straits : United States Government Printing Office, Washington, 1947.

Uçarol, Rifat : **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması: Adanın İngiltere'ye Devri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., 1978.

Uluğbay, Hikmet : **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik** Ankara, De Ki Yay., 2008

Us, Asım : **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine ait Hatıralar ve Tetkikler**, İstanbul, Vakit Matbaası, 1964.

Ülman, Haluk; : **İkinci Cihan Savaşı'nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk- Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1961.

Wu, Yuan-Li :**Economic Warfare**, New York, Prentice Hall, 1952

Weber, Frank :**The Evasive Neutral; Germany, Britain and The Quest For Turkish Alliance In the Second World War**, Columbia & London, University of Missouri Press, 1979

Weisband, Edward:**2. Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası**, İstanbul, Milliyet yay., 1974

Wilson, H. Maitland :**Eight Years Overseas 1939-1947**, London, Hutchinson,1950,

Wylie, Neville; :**European Neutrals And Non- Belligerents During The Second World War**, Cambridge, Cambridge University Press,2002.

Zhivkova, Ludmila; :**Anglo-Turkish Relations 1933-1939**, London, Secker Warburg, 1976.

F) MAKALELER

Açıklan, Cevat :“Turkey’s International Relations”, **International Affairs**, Vol 23, No 4, Ekim 1947, p. 481.

Beck, Peter J :“A Tedious And Perilous Controversy: Britain And The Settlement Of The Mosul Dispute, 1918-1926”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 17, No. 2, April 1981, pp. 256-276.

Beloff, Max:“Some Aspects Of Anglo-Soviet Relations,” **International Affairs**, Vol.21, No.2, Nisan 1945, pp. 168- 179.

Culbertson, William S. :“Total Economic Warfare”, **Annals Of The American Academy Of Political And Social Science, Winning Both The War And The Peace**, Vol. 222, Temmuz 1942,

Clark, Edward :“Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış”, **Yapıt**, Sayı 8, s.31

Deringil, Selim :“Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı: II. Abdülhamit ve İsmet İnönü”, **Toplum ve Bilim**, No. 28, (Kış 1985), s.93-97

- Edwards,A.C. “The Impact Of The War On Turkey” **International Affairs**, Vol.22,No.3, Temmuz 1946, pp.389-400.
- Fisher, Allan G.B. :“German Economic Policy In South- Eastern Europe”, **Survey Of International Affairs, 1937**, Vol 1, By Arnold Toynbee, OxfordUniversity Press, 1938, p.459
- F.Gwatkin-A. Toynbee “Economic Preparation For War,” **The World In March 1939, Survey Of International Affairs 1939-1946**,Oxford University Press, 1952,pp. 431-491.
- Gürün, Kamuran :“Türkiye’yi İkinci Dünya Savaşı’na Sokma Çabaları”, **Belleten**, C. 52,No. 204, Kasım 1988, s.1455-1468
- Howard, Harry N :“The Entry Of Turkey Into World War II”, **Belleten**, C. 31, No. 122, 1967, pp. 221-275
- Howard, Harry N. :“The Straits After The Montreux Conference”, **Foreign Affairs**, Vol. 15, No 1, Ekim 1936, pp. 199-202
- Hurewitz, J. C. :“Russia and The Turkish Straits: A Revaluation Of The Origins Of The Problem”, **World Politics**, Vol. 14, No. 4 (July,1962), pp. 605-632
- Kurat, Yuluğ Tekin :“İkinci Dünya Savaşı’nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset”,**Belleten**,Vol.25,No.97,1961,s.95-103
- Küçük, Cevdet :“Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.32, Mart 1979,s.607.
- Leiser Gray :“The Turkish Air Force 1939-1945: The Rise Of A Minor Power”,**Middle Eastern Studies**, Vol.26, No.3, Temmuz 1990, pp.383-395.
- Lyon, Peter : “Neutrality And The Emergence Of The Concept Of Neutralism”, **The Review Of Politics**, Vol. 22, No. 2, Nisan 1960, p.264.
- Macfie,A.L.:“The Turkish Straits In The Second World War”, **MiddleEastern Studies**,Vol. 25, No.2, Nisan 1989, pp.238-248

- Marzari, Frank :“Western-Soviet Rivalry In Turkey: 1939-1941”,
Middle Eastern Studies, Vol:7, No 1, (January 1971
pp.63-79
- Marzari, Frank :“Western-Soviet Rivalry In Turkey, 1939-II”, **Middle
Eastern Studies**,Vol.7, No.2, Mayıs 1971, pp.201-
220.
- Menemencioğlu, Turgut :“Atatürk’ün Dış Politikası ve Bunun İkinci Dünya
Savaşı Uygulaması”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal
Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, 1983. s.216
- Millman, Brock :“Turkish Foreign And Strategic Policy 1934-42”,
Middle Eastern Studies, Vol. 31, No.3, July 1995, pp.
483-508.
- Brock, Millman :“Credit And Supply In Turkish Foreign Policy And The
Tripartite Alliance of October 1939”,**The International
History Review**, Vol.16,S.1, Şubat 1994, p.76.
- Olmert, Y :“Britain, Turkey And The Levant Question During The
Second World War”,**Middle Eastern Studies**, Vol.23,
No.4, Ekim 1987, pp.437-452
- Routh, D.A. “The Montreux Convention Regarding The Regime Of
The Black Sea Straits (20th July 1936)”**Survey Of
International Affairs 1936**, By ArnoldToynbee.,
Oxford University Press, 1937, p.601
- Sadak, Necmeddin :“Turkey Faces The Soviets”, **Foreign Affairs**, Nisan
1949, No 27, pp.449-461.
- Shubik,M.- Verkerke,J :“Open Questions In Defense Economics And
Economic Warfare”, **The Journal Of Conflict,
Resolution**September 1989, Vol. 33, No:3,pp 482-483
- Soysal, İsmail :“Türk-Amerikan Siyasi İlişkilerinin Ana Çizgileri”,
Bellekten, Vol.41, No.162, Nisan 1977, s.257-276
- Soysal, İsmail “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, **Bellekten**, C. XLVI,
No.182. 1982, s.368.
- Sönmezoğlu, Faruk“II. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’nin Dış Politikası

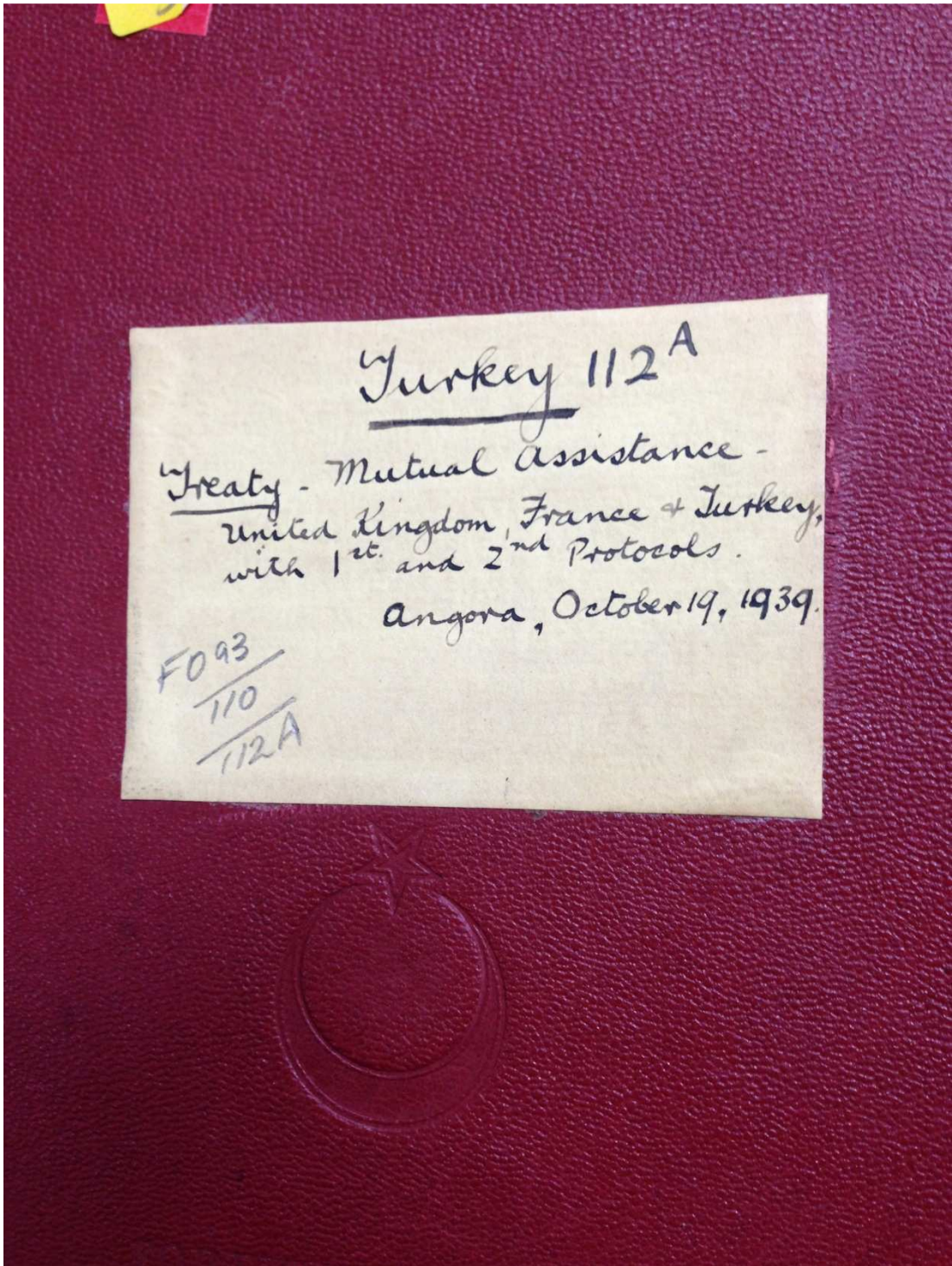
Tarafsızlıktan Natoya”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul, Der Yay., 1994, s.79-87.

Uzgel, İ.- Kürkçüoğlu, Ö. “İngiltere’nin Kürt Politikası” **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I: 1919-1980, İstanbul, İletişim yay.,2008.s.259.

Veronica M. Toynbee, :“The Position Of Turkey”, **Survey Of International Affairs 1938**, by R.G.D.Laffan, Vol III, Oxford University Press, 1953, p.442.

Wilson, H.Maitland :“Operations In The Middle East” **London Gazette**, No 37,786, November 12, 1946

Wilson, Robert L; :“Non-belligerency In Relation To The Terminology of Neutrality”**The American Journal of International Law**, Vol 35, No 1, Ocak1941, pp.121-123..

EK 1: Turkey 112A Treaty Of Mutuall Asistance Between His Majesty In Respect Of The United Kingdom, The President Of The French Republic and The President Of The Turkish Republic, Turkey No 2, Angora, October 19, 1939

FO 93/110/112A

Turkey 112

T R A I T E

Le Président de la République française, Sa Majesté le Roi de Grande-Bretagne, d'Irlande et des Territoires britanniques au delà des mers, Empereur des Indes (en ce qui concerne le Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord) et le Président de la République turque,

Désirant conclure un Traité de caractère réciproque dans l'intérêt de leur sécurité nationale et s'assurer une assistance mutuelle pour résister à l'agression,

Ont désigné pour leurs Plénipotentiaires, savoir :

Le Président de la République française :

Monsieur René Massigli, Ambassadeur Extraordinaire et Plénipotentiaire, Commandeur de la Légion d'Honneur;

Sa Majesté le Roi de Grande-Bretagne, d'Irlande et des Territoires britanniques au delà des mers, Empereur des Indes (pour le Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord) :

Sir Hughe Montgomery Knatchbull-Hugessen, K.C.M.G., Ambassadeur Extraordinaire et Plénipotentiaire;

Le Président....

Le Président de la République turque :
Monsieur le Dr. Refik Saydam, Président du Conseil,
Ministre des Affaires Etrangères a.i., Député
d'Istanbul;

lesquels, après avoir échangé leurs pleins pouvoirs recon-
nus en bonne et due forme, sont convenus des dispositions
suivantes :

Article 1

Dans le cas où la Turquie serait engagée dans des
hostilités avec une Puissance européenne à la suite d'une
agression commise par cette Puissance contre la Turquie,
la France et le Royaume-Uni coopéreront effectivement avec
la Turquie et lui prêteront toute l'aide et toute l'assis-
tance en leur pouvoir.

Article 2

1) Dans le cas d'un acte d'agression commis par une
Puissance européenne et conduisant dans la zone méditerra-
néenne à une guerre où la France et le Royaume-Uni seraient
impliqués, la Turquie collaborera effectivement avec la
France et le Royaume-Uni et leur prêtera toute l'aide et
toute l'assistance en son pouvoir.

2) Dans le cas d'un acte d'agression commis par une
Puissance européenne et conduisant dans la zone méditerra-
néenne à une guerre où la Turquie serait impliquée, la
France et le Royaume-Uni collaboreront effectivement avec
la Turquie et lui prêteront toute l'aide et toute l'assis-
tance en leur pouvoir.

Article 3.....

Article 3

Aussi longtemps que demeureront en vigueur les garanties données par la France et par le Royaume-Uni à la Grèce et à la Roumanie par leurs déclarations respectives du 13 Avril 1939, la Turquie coopérera effectivement avec la France et le Royaume-Uni et leur prêtera toute l'aide et toute l'assistance en son pouvoir, dans le cas où la France et le Royaume-Uni seraient engagés dans des hostilités du fait de l'une ou de l'autre des garanties susmentionnées.

Article 4

Dans le cas où la France et le Royaume-Uni seraient engagés dans des hostilités avec une Puissance européenne à la suite d'une agression commise par cette Puissance contre l'un ou l'autre de ces Etats sans que les dispositions des Articles 2 et 3 trouvent leur application, les Hautes Parties Contractantes se consulteront immédiatement.

Il est toutefois convenu que, dans une telle éventualité, la Turquie observera au moins une neutralité bienveillante à l'égard de la France et du Royaume-Uni.

Article 5

Sans préjudice des dispositions de l' Article 3 ci-dessus, dans le cas :

1) soit d'une agression commise par une Puissance européenne contre un autre Etat européen dont le Gouvernement d'une des Hautes Parties Contractantes se serait, avec l'appro-

bation dudit.....

bation dudit Etat, engagé à aider à maintenir l'indépendance ou la neutralité contre une telle agression,

2) soit d'une agression commise par une Puissance européenne et qui, bien que dirigée contre un autre Etat européen, constituerait dans l'opinion du Gouvernement d'une des Hautes Parties Contractantes une menace à sa sécurité propre,

les Hautes Parties Contractantes se consulteront immédiatement en vue d'entreprendre toute action commune qui serait reconnue efficace.

Article 6

Le présent Traité n'est dirigé contre aucun pays. Il a pour but d'assurer à la France, au Royaume-Uni et à la Turquie une aide et une assistance mutuelles pour résister à l'agression si la nécessité s'en présentait.

Article 7

Les dispositions du présent Traité sont également valables comme engagements bilatéraux entre la Turquie et chacune des deux autres Hautes Parties Contractantes.

Article 8

Si les Hautes Parties Contractantes se trouvent engagées dans des hostilités à la suite de l'application du présent Traité, elles ne conclueront d'armistice ou de paix que d'un commun accord.

Article 9.....

- 5 -

Article 9

Le présent Traité sera ratifié et les instruments de ratification seront déposés simultanément à Ankara aussitôt que faire se pourra. Il entrera en vigueur à la date de ce dépôt.

Le présent Traité est conclu pour une durée de quinze ans. Si aucune des Hautes Parties Contractantes n'a notifié aux deux autres son intention d'y mettre fin six mois avant l'expiration de ladite période, le Traité se trouvera renouvelé par tacite reconduction pour une nouvelle période de cinq ans, et ainsi de suite.

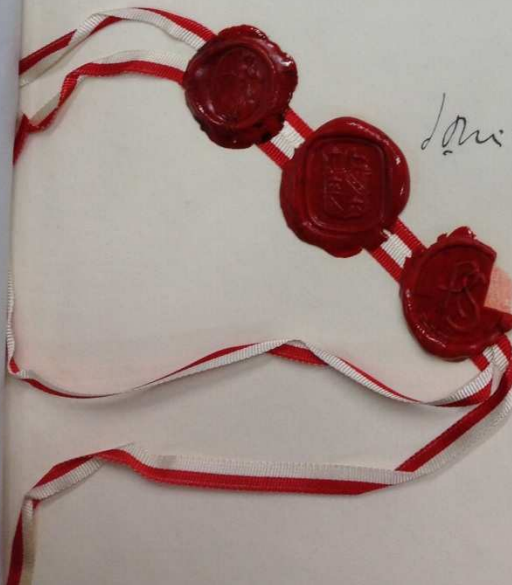
En foi de quoi les soussignés ont signé le présent Traité et y ont apposé leurs cachets.

Fait à Ankara, en triple exemplaire, le dix-neuf Octobre mil neuf cent trente-neuf.

R. u. p.:

İsmi Kuatlıullı Örgüçer

D. P. Çayolcu

Article 9

Le présent Traité sera ratifié et les instruments de ratification seront déposés simultanément à Ankara aussitôt que faire se pourra. Il entrera en vigueur à la date de ce dépôt.

Le présent Traité est conclu pour une durée de quinze ans. Si aucune des Hautes Parties Contractantes n'a notifié aux deux autres son intention d'y mettre fin six mois avant l'expiration de ladite période, le Traité se trouvera renouvelé par tacite reconduction pour une nouvelle période de cinq ans, et ainsi de suite.

En foi de quoi les soussignés ont signé le présent Traité et y ont apposé leurs cachets.

Fait à Ankara, en triple exemplaire, le dix-neuf Octobre mil neuf cent trente-neuf.

R. K. P.

L. M. Kuatibull. M. H. S. S. S.

S. P. Ayolov

PROTOCOLE No. 1

Les Plénipotentiaires soussignés constatent que leurs Gouvernements respectifs sont d'accord pour mettre en vigueur dès sa signature le Traité en date de ce jour.

Le présent Protocole sera considéré comme partie intégrante du Traité conclu en date de ce jour entre la France, le Royaume-Uni et la Turquie.

Fait à Ankara, en triple exemplaire, le dix-neuf Octobre mil neuf cent trente-neuf.

M. ...
Abdullah ...
D. P. ...

PROTOCOLE No. 2

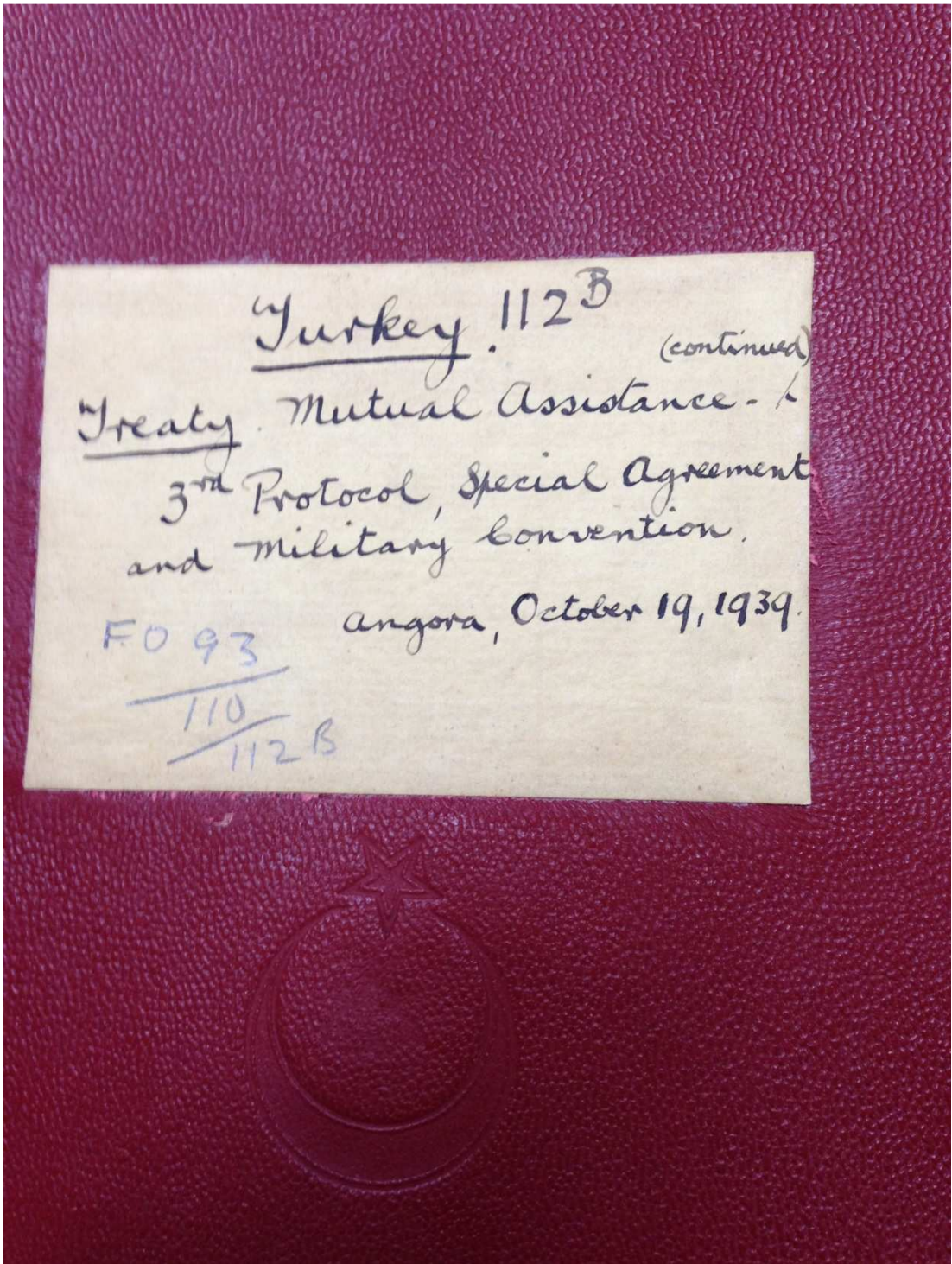
Au moment de procéder à la signature du Traité entre la France, le Royaume-Uni et la Turquie, les Plénipotentiaires soussignés, dûment autorisés à cet effet, sont convenus de ce qui suit :

Les engagements assumés par la Turquie en vertu du Traité susmentionné ne pourront contraindre ce pays à une action ayant pour effet ou pour conséquence de l'entraîner dans un conflit armé avec l'Union des Républiques Socialistes.

Le présent Protocole sera considéré comme partie intégrante du Traité conclu en date de ce jour entre la France, le Royaume-Uni et la Turquie.

Fait à Ankara, en triple exemplaire, le dix-neuf Octobre mil neuf cent trente-neuf.

M. J.
M. K. Akbulut
N. P. Vaystov

EK 2: Turkey 112B Treaty Mutual Assistance – 3rd Protocol, Special Agreement And Military Convention, Angora, October 19, 19339

ACCORD SPECIAL

Les Gouvernements de la République française, du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord et de la République turque, désireux de régler, en connexion avec le Traité en date de ce jour, certaines questions d'ordre financier et économique ou relatives à des fournitures de matériel de guerre, intéressant la Turquie, sont convenus des dispositions suivantes :

Article 1

Le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni ouvrent à la Turquie un crédit de £ 25.000.000 destiné à couvrir les fournitures de matériel de guerre prévues à l'Article 2 ci-dessous.

Dans ce montant sont compris le crédit de francs français 460.000.000 et celui de £ 10.000.000 que les Gouvernements français et du Royaume-Uni ont antérieurement déclaré mettre à la disposition de la Turquie pour le même objet.

Le crédit susvisé sera remboursable en vingt ans; il portera intérêt à 4 pour cent.

Les conditions de remboursement feront l'objet d'un arrangement ultérieur sans que l'élaboration de cet arrangement puisse ralentir l'envoi des matériels visés à l'Article 2 ci-dessous.

Article 2....

Article 2

Le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni assureront à la Turquie, dans le plus bref délai possible, la fourniture des matériels qui font l'objet de l'ouverture de crédit stipulée à l'Article 1, alinéa 2.

Une Commission comprenant des représentants qualifiés des trois Gouvernements se réunira dans le plus bref délai à Paris ou à Londres pour arrêter le programme de fournitures correspondant au surplus du crédit stipulé à l'Article 1.

Sans attendre la mise au point de ce programme, la Commission déterminera les matériels dont la livraison devra avoir lieu de toute urgence. A cet effet, elle tiendra compte de la nécessité de mettre sans retard la Turquie en état de résister efficacement à une attaque qui pourrait être dirigée à bref délai contre ses frontières en Europe; elle tiendra compte également des possibilités immédiates des Gouvernements français et du Royaume-Uni.

Article 3

Les stipulations des Articles 1 et 2 ci-dessus ne préjugent pas des arrangements qui pourraient intervenir entre les trois Gouvernements, au cas où ils se trouveraient engagés en commun dans des hostilités en exécution du Traité en date de ce jour, pour fournir à la Turquie le matériel qui serait reconnu nécessaire.

Article 4.....

- 3 -

Article 4

Le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni accorderont à la Turquie un emprunt de £ 15.000.000. La contrevaieur en or de ce montant sera remise au Gouvernement turc à Ankara par le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni.

Cet emprunt sera remboursable dans les mêmes délais que le crédit de fournitures visé à l'Article 1 ci-dessus; il portera intérêt à 3 pour cent.

Le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni acceptent que le service et l'amortissement de cet emprunt soient faits en livres turques qui seront utilisées pour des achats de tabacs ou, après accord, d'autres produits turcs.

Article 5

Le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni mettront respectivement à la disposition de la Turquie :

Le Gouvernement français un emprunt représentant la contrevaieur en francs français à la date de ce jour de £ 1.500.000,

et le Gouvernement du Royaume-Uni un emprunt de £ 2.000.000.

Le Gouvernement turc s'engage sur ces montants à accorder la priorité au déblocage des créances commerciales françaises inscrites à ce jour au compte de Clearing jusqu'à concurrence de la contrevaieur en francs français à la date de ce jour de £ 1.500.000 et à celui des créances commerci-

ales.....

- 4 -

ales britanniques inscrites à ce jour au compte de Clearing jusqu'à concurrence de £ 2.000.000.

Ces emprunts seront assujettis aux mêmes conditions d'intérêt et de remboursement que l'emprunt visé à l'Article 4.

Article 6

Le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni acceptent que la Turquie ne soit tenue de remplir les engagements contractés par elle en vertu du Traité en date de ce jour que lorsqu'auront été mis à sa disposition les matériels visés au dernier alinéa de l'Article 2, et après exécution des engagements stipulés au premier alinéa de l'Article 4 et au premier alinéa de l'Article 5 ci-dessus.

Article 7

Le présent Accord sera considéré comme partie intégrante du Traité conclu en date de ce jour entre la France, le Royaume-Uni et la Turquie.

Il entrera en vigueur en même temps et dans les mêmes conditions que ce Traité.

En foi de quoi les Plénipotentiaires soussignés, dûment autorisés à cet effet, ont signé le présent Accord et y ont apposé leurs cachets.

Fait à Ankara, en triple exemplaire, le dix-neuf Octobre mil neuf cent trente-neuf.

W. Ramsay

Dr. K. K. K. K. K.

J. P. J. P. J. P.

CONVENTION MILITAIRE

Les Gouvernements de la République française, du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord et de la République turque,

désireux de se mettre d'accord sur les mesures militaires destinées à rendre effectives la coopération et l'assistance mutuelle dans les cas prévus par le Traité, conclu en date de ce jour, sont convenus des dispositions suivantes :

Article 1

En vue de s'opposer sans retard au développement des initiatives ennemies, les Parties Contractantes prendront, sans autre consultation, les mesures militaires destinées à donner plein effet aux stipulations du Traité en date de ce jour lorsque l'un des cas prévus par ce Traité se produira.

Article 2

Les Parties Contractantes conviennent que, dans le cas d'une agression d'une autre Puissance conduisant à une guerre dans la région balkanique, la Turquie prendra les

mesures.....

mesures d'ordre militaire appropriées aux diverses situations qui peuvent se présenter, afin de tenir la Bulgarie en respect si les circonstances autorisent à prévoir une participation de cette dernière Puissance à une action dirigée contre une des Parties Contractantes.

Il est également convenu que, pendant l'application des mesures prévues à l'alinéa précédent, la France et le Royaume-Uni prendront de leur côté les dispositions nécessaires en vue de coordonner les efforts communs entrepris dans le même but.

Article 3

Les Parties Contractantes sont d'accord pour reconnaître l'intérêt qu'il y aura à réduire le plus tôt possible les îles du Dodécanèse dans le cas d'un conflit mettant en jeu les clauses du Traité en date de ce jour et impliquant une action hostile de l'Italie.

Les opérations à exécuter en conséquence seront menées par des forces turques avec la coopération des forces navales et aériennes que les deux autres Puissances contractantes pourront mettre en oeuvre. Elles seront précédées, dans toute la mesure du possible, d'actions navales et aériennes visant à acquérir la supériorité sur mer et dans l'air, à isoler les îles en question et à paralyser leurs garnisons.

Les plans à adopter pour ces opérations (organisation du commandement - phases successives de l'opération et objectifs correspondants - effectifs à mettre en oeuvre - réunion et mise à pied d'oeuvre des moyens de transport né-

cessaires -.....

cessaires - protection des débarquements, etc....) seront établis au cours de conférences qui auront lieu entre les Etats-Majors intéressés après mise en vigueur de la présente Convention militaire.

La participation française comportera des forces aériennes prélevées au Levant, pour lesquelles des bases aériennes seront équipées en territoire turc dès le temps de paix.

Article 4

Les Parties Contractantes reconnaissent l'intérêt qu'il y aurait, en cas d'agression d'une autre Puissance, à ne pas laisser cette dernière s'emparer de Salonique et à donner, dès le début, un caractère interallié à la défense contre l'ennemi commun dans cette région, étant bien entendu que la défense du territoire grec incombe essentiellement à l'Armée hellénique.

En ce qui concerne les mesures à prendre pour l'intégrité du territoire de la Thrace grecque et le maintien des communications avec la Thrace turque, l'Armée turque apporte son concours dans la zone menacée, suivant les conditions générales figurant à l'Article 2.

Il est admis que toute action maritime tendant à troubler les communications par mer de l'ennemi en Basse Adriatique, et en Mer Ionienne, apporterait une aide efficace à l'action terrestre engagée pour la conservation de Salonique.

La France est disposée à concourir initialement à la défense de la région de Salonique au moyen d'un

corps .....

corps expéditionnaire transporté du Levant dans les conditions définies à l'Article 5 ci-dessous.

En vue de faciliter la liaison des forces alliées qui auraient à opérer tant sur le théâtre balkanique que dans les zones maritimes avoisinantes, et la coordination de leurs efforts, la France est disposée à envoyer à Salonique une haute personnalité militaire.

L'Etat-Major turc accepte de saisir de ces prévisions l'Etat-Major hellénique, et, s'il en trouve la possibilité, d'étudier avec lui les dispositions initiales à prendre en conséquence en territoire grec. Les Etats-Majors français et britannique seront tenus au courant de ces contacts.

Article 5

La Turquie accepte de faciliter les transports des forces alliées à travers son territoire et à travers la Mer de Marmara; les facilités accordées comporteront l'usage des routes et des voies ferrées, des ports, des terrains d'aviation, etc.... dans des conditions et selon un ordre d'urgence à déterminer pour chaque cas particulier.

Les modalités des mouvements qui, en application de la présente Convention, peuvent être prévus à l'avance, seront déterminées dès le temps de paix d'accord entre les Etats-Majors intéressés. Il est entendu que, pour les transports par voie ferrée des troupes en provenance du Levant à travers le territoire turc, ces troupes utiliseront de bout en bout les trains dans lesquels elles se seront em-

barquées....

- 5 -

barquées, ceux-ci étant renvoyés ensuite, dans le plus bref délai, sur les gares de provenance.

D'autre part, après accord avec les Autorités turques, les forces alliées pourront organiser et approvisionner des bases à leur usage dans les ports turcs, maritimes et aériens; les ententes nécessaires feront l'objet d'études entre les Etats-Majors intéressés dès le temps de paix.

Article 6

Les Parties Contractantes reconnaissent qu'en cas d'une agression d'une autre Puissance contre la Roumanie, la défense de son territoire incombe au premier chef à l'Armée roumaine.

L'aide qui peut lui être apportée en exécution des clauses du Traité en date de ce jour se manifestera :

- indirectement, par les mesures d'ordre militaire prises par la Turquie en vertu de l'Article 2 ci-dessus,

- directement, dans toute la mesure du possible, selon les circonstances, par des éléments des forces franco-britanniques; la Turquie facilitera, comme il a été convenu à l'Article 5 ci-dessus, le transit du personnel et du matériel à travers son territoire.

Article 7

Les Parties Contractantes sont d'accord pour reconnaître les répercussions considérables que ne manquera pas d'avoir sur l'évolution des opérations terrestres en

Orient.....

Orient le développement de la situation navale en Méditerranée Orientale.

Elles considèrent qu'il est d'un intérêt commun d'exploiter leur supériorité navale en Méditerranée pour mettre le littoral de la Turquie à l'abri des actions prolongées ennemies venant de la mer, pour assurer la protection des opérations en Mer Egée et pour rétablir un trafic maritime régulier dans l'ensemble de la Méditerranée.

Article 8

Les Parties Contractantes reconnaissent qu'il est de l'intérêt de leur action commune, pour l'application du Traité en date de ce jour, que toute l'aide matérielle possible soit fournie à la Turquie par la France et par le Royaume-Uni.

Article 9

Les Parties Contractantes conviennent de procéder dans toute la mesure du possible à l'échange des renseignements de toute nature, intéressant leur coopération, que possèdent leurs Etats-Majors sur les forces étrangères et de prendre, d'accord, des mesures pour se faciliter la recherche de ces renseignements.

La question des liaisons nécessaires aux opérations en temps de guerre entre la Turquie et ses alliés occidentaux fera l'objet, dès le temps de paix, d'une étude entre les Etats-Majors.

Article 10.....

Article 10

La présente Convention militaire sera considérée comme partie intégrante du Traité conclu en date de ce jour entre la France, le Royaume-Uni et la Turquie.

Elle entrera en vigueur en même temps et dans les mêmes conditions que ce Traité.

En foi de quoi les Plénipotentiaires soussignés, dûment autorisés à cet effet, ont signé la présente Convention et y ont apposé leurs cachets.

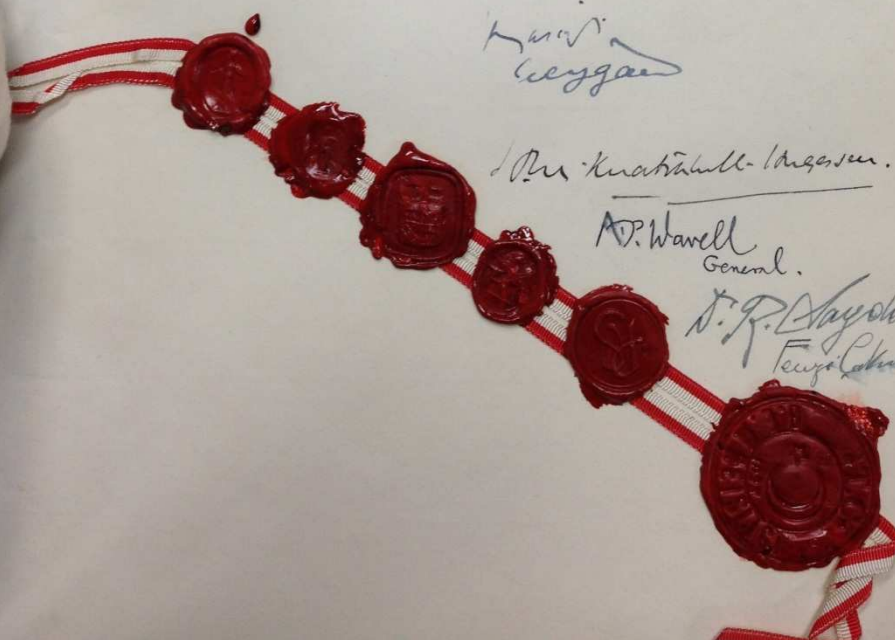
Fait à Ankara, en triple exemplaire, le dix-neuf Octobre mil neuf cent trente-neuf.

Handwritten signature

Mr. Kratavull-Ingessou.

*Mr. Wavell
General.*

*J. R. Haydon
Turkey*

PROTOCOLE No. 3

Au moment de procéder à la signature du Traité entre la France, le Royaume-Uni et la Turquie, les Plénipotentiaires soussignés, dûment autorisés à cet effet, sont convenus de ce qui suit au sujet de l'application de l'Article 5, alinéa 2, dudit Traité :

La France et le Royaume-Uni s'engagent à coopérer effectivement avec la Turquie et à lui prêter, à sa demande, toute l'aide et toute l'assistance en leur pouvoir dès le moment où une action militaire déclenchée par une Puissance européenne atteindrait les frontières de la Bulgarie ou de la Grèce.

Le présent Protocole sera considéré comme partie intégrante du Traité conclu en date de ce jour entre la France, le Royaume-Uni et la Turquie.

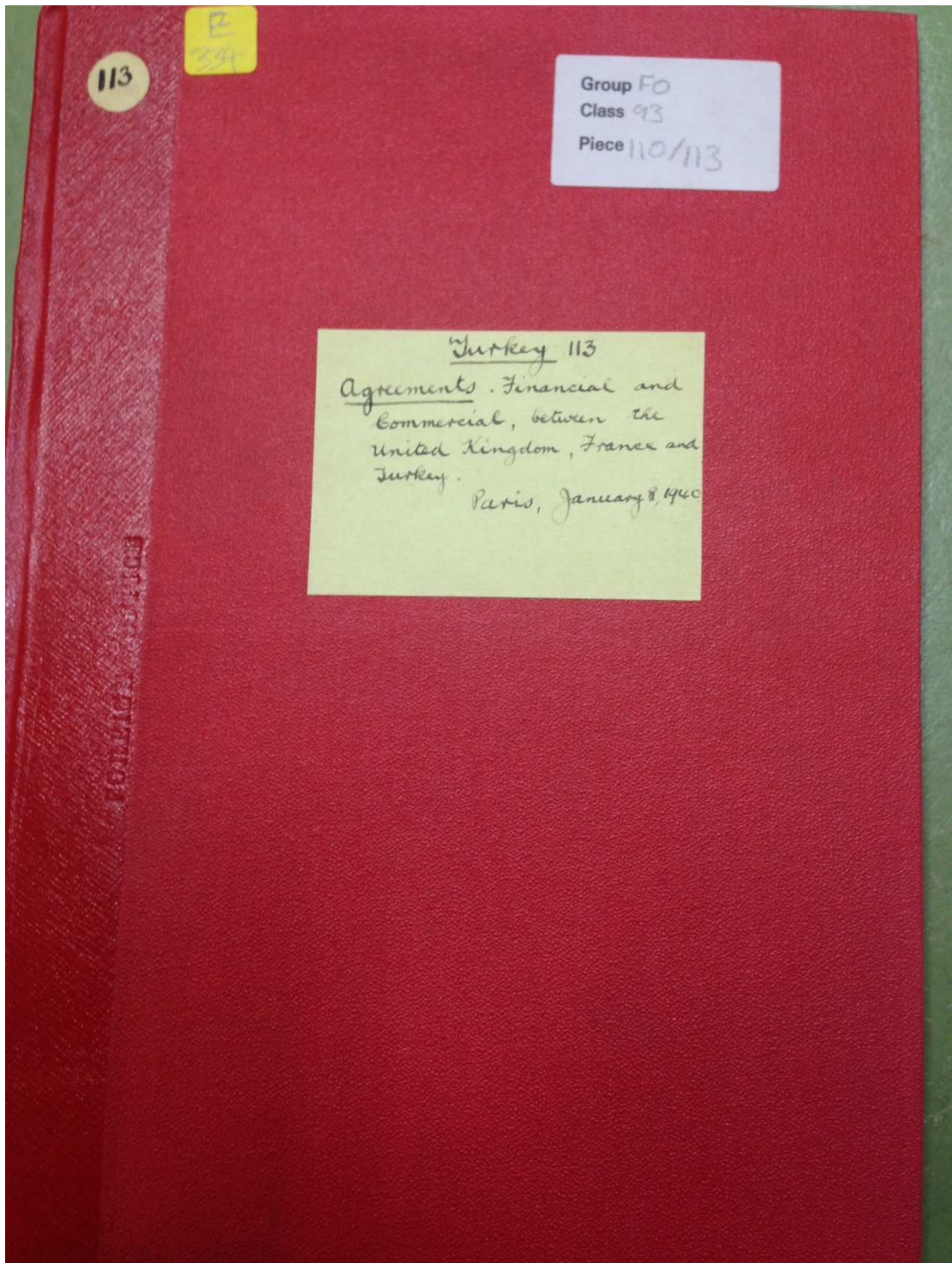
Fait à Ankara, en triple exemplaire, le dix-neuf Octobre mil neuf cent trente-neuf.

[Signature]

S. K. Kuatkhulu Langarsen

S. P. Hayolany

EK 3: Turkey 113. Agreements. Financial And Commercial Between Turkey, United Kingdom, France And Turkey. Paris, January 8, 1940.

Jurkey 113

ARRANGEMENT RELATIF AU CREDIT DE
25 MILLIONS DE LIVRES STERLING ^à 4 % 1939 -

Considérant qu'un accord est intervenu entre le Gouvernement du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord, le Gouvernement de la République Française et le Gouvernement de la République Turque pour l'ouverture en faveur du Gouvernement turc d'un crédit de 25 millions de Livres sterling destiné à couvrir des fournitures de matériel de guerre.

Les Gouvernements ci-dessus mentionnés sont convenus des dispositions suivantes en vue de régler les modalités techniques dudit crédit.

Article 1er.

Le crédit de 25 millions de livres sterling ouvert au Gouvernement turc sera utilisé comme suit :

Le Gouvernement français consentira au Gouvernement turc des cessions de matériel de guerre dont les modalités feront l'objet de conventions particulières à conclure entre les Représentants qualifiés du Gouvernement français et du Gouvernement turc. Au fur et à mesure des échéances prévues dans ces conventions le Gouvernement français, d'accord avec les Représentants qualifiés du Gouvernement turc, versera aux Administrations françaises intéressées les sommes exigibles en application desdites conventions.

Les fournitures à faire par le Royaume-Uni seront effectuées soit sous forme de cessions par les Administrations intéressées, soit sous forme de livraisons par des entreprises privées. Les modalités de ces fournitures seront réglées par une convention spéciale à conclure entre les agents diplomatiques de la République turque à Londres et l'Export Credits Guarantee Department, et par des contrats particuliers avec chaque Administration ou avec chaque entreprise.

Au fur et à mesure des échéances prévues dans cette convention ou dans ces contrats, le Gouvernement du Royaume-Uni

.....

d'accord avec les représentants qualifiés du Gouvernement turc, versera les sommes exigibles aux Administrations ou aux entreprises intéressées par l'entremise d'une banque choisie par le Gouvernement du Royaume-Uni et par le Gouvernement turc. Ces versements se feront sans frais ni commission.

Les versements ainsi faits par le Gouvernement français et par le Gouvernement du Royaume-Uni pour le compte du Gouvernement turc, soit à titre d'acomptes, soit à titre de paiements définitifs, seront inscrits à la date où ils seront effectués au débit d'un compte tenu au nom du Gouvernement turc en livres sterling, et prendront effet, quant aux intérêts et aux conditions de remboursement, à partir de cette date.

Toutefois, pour les fournitures faites au cours de l'année 1939, les montants correspondant à la valeur de ces fournitures seront, lorsqu'elles auront été arrêtées d'accord avec les représentants qualifiés du Gouvernement turc, portées au débit de son compte aux dates de livraison et prendront effet, quant aux intérêts et aux conditions de remboursement, à partir de ces dates.

Article 2.

Le Gouvernement turc assurera le remboursement des montants portés au débit de son compte dans les conditions prévues à l'article premier, ainsi que le paiement des intérêts au taux de 4 % l'an, au moyen de versements semestriels en livres turques payables le 30 Juin et le 31 Décembre de chaque année à partir du 30 Juin 1940 inclusivement. Ces versements correspondront à la contrevaieur de montants en livres sterling calculés dans les conditions ci-après :

1° - Le 30 Avril 1940, les paiements faits par le Gouvernement français et par le Gouvernement du Royaume-Uni pour le compte du Gouvernement turc jusqu'à cette date seront totalisés.

....

augmentés des intérêts courus sur chaque paiement jusqu'à cette date. Le total obtenu sera ramené sur la base du taux de 4 % l'an à sa valeur réelle au 31 Décembre 1939. La dette ainsi arrêtée sera remboursée par le Gouvernement turc au moyen de 40 semestrialités égales calculées sur la base du taux de 4 % l'an, la première semestrialité venant à échéance le 30 Juin 1940.

2° - Le 31 Octobre 1940, les paiements faits par le Gouvernement français et par le Gouvernement du Royaume-Uni pour le compte du Gouvernement turc depuis le 1er Mai 1940 jusqu'au 31 Octobre 1940 seront totalisés, augmentés des intérêts courus sur chaque paiement jusqu'au 31 Octobre 1940. Le total obtenu sera ramené sur la base du taux de 4 % l'an à sa valeur réelle au 30 Juin 1940. La dette ainsi arrêtée sera remboursée par le Gouvernement turc au moyen de 40 semestrialités égales calculées sur la base du taux de 4 % l'an, la première de ces semestrialités venant à échéance le 31 Décembre 1940.

3° - Le remboursement des avances ultérieures s'effectuera selon les mêmes modalités : chaque 30 Avril ou chaque 31 Octobre, selon le cas, les paiements faits par le Gouvernement français et par le Gouvernement du Royaume-Uni pour le compte du Gouvernement turc au cours de la période de six mois se terminant à la date en question seront totalisés, augmentés des intérêts courus sur chaque paiement jusqu'à cette date. Le total obtenu sera ramené sur la base du taux de 4 % l'an à sa valeur réelle au 31 Décembre ou au 30 Juin précédent, selon le cas. La dette ainsi arrêtée sera remboursée par le Gouvernement turc au moyen de 40 semestrialités égales calculées sur la base du taux de 4 % l'an, la première semestrialité venant à échéance le 30 Juin ou le 31 Décembre, selon le cas, suivant la date à laquelle la dette aura été arrêtée.

Article 3.

A chaque échéance le Gouvernement turc versera la contre-valeur en livres turques des montants en livres sterling échus

.....

à un compte spécial ouvert au nom du Gouvernement français et du Gouvernement du Royaume-Uni auprès de la Banque Centrale de la République de Turquie. La conversion des livres sterling en livres turques sera faite d'après le cours d'achat de la Banque Centrale de la République de Turquie pratiqué la veille du jour de l'échéance. Les versements en livres turques ainsi effectués seront libératoires pour le Gouvernement turo.

La disponibilité du compte spécial ci-dessus visé seront utilisées par le Gouvernement français et par le Gouvernement du Royaume-Uni pour l'achat en Turquie de produits turcs de toutes natures destinés à être importés en France et dans le Royaume-Uni pour la consommation intérieure de ces pays.

Article 4.

Le présent arrangement entrera en vigueur à la date de sa signature.

En foi de quoi, les plénipotentiaires dûment autorisés à cet effet, ont signé le présent arrangement./.

Fait en triple exemplaire à Paris le 8 Janvier 1940

S. Exc. R. Hampton
Minister of Finance

M. le Président Doladeur
la Doladeur

S. Exc. M. Numan Memnunoglu
Minister of Finance

ARRANGEMENT RELATIF

A L'EMPRUNT DE £ 15.000.000 3% 1939

Millions de livres sterling à 3 pour cent

Considérant qu'un accord est intervenu entre le Gouvernement du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord, le Gouvernement de la République Française et le Gouvernement de la République Turque pour l'octroi au Gouvernement Turc d'un emprunt de 15 millions de livres sterling livrables en or à Ankara.

Les Gouvernements ci-dessus mentionnés sont convenus des dispositions suivantes en vue de régler les modalités techniques dudit emprunt.

ARTICLE PREMIER

Le Gouvernement de la République Française et le Gouvernement du Royaume-Uni remettront au Gouvernement Turc à Ankara le plus tôt possible, et en tout cas dans un délai maximum de six semaines à compter de la signature du présent arrangement, la contre-valeur en or de 15 millions de livres sterling calculée au cours coté par la Banque d'Angleterre, soit 168 shillings l'once d'or.

ARTICLE 2

Le Gouvernement de la République Turque assurera le remboursement du capital de l'emprunt, ainsi que le paiement des intérêts y afférents, calculés au taux de 3 % l'an, au moyen de quarante versements semestriels en livres turques égaux chacun à la contre-valeur de livres sterling : 501.406.10.0, payables le 30 juin et le 31 décembre de chaque année à partir du 30 juin 1940 inclusivement.

Toutefois, le versement semestriel payable le 30 juin 1940 sera réduit du montant des intérêts à 3 % l'an courus depuis le 31

ernement du
ouvernement
ique
15 millions

es dispo-
s dudit

ernement du
s tôt pos-
à compter
or de 15
nque d'An-

mbourse-
frêts y
e verse-
e-valeur
et le
ivement.
1940
s le 31

décembre 1939 jusqu'à la date où la livraison d'or prévue à l'article premier aura été effectivement réalisée.

ARTICLE 3

Les sommes dues pour le service de l'emprunt seront calculées en livres turques en prenant comme base de conversion des livres sterling en livres turques le cours d'achat de la Banque Centrale de la République de Turquie pratiqué la veille du jour de l'échéance. Les montants ainsi calculés seront versés à chaque échéance au crédit d'un compte spécial en livres turques ouvert par ladite Banque au Gouvernement Français et au Gouvernement du Royaume-Uni.

Ces versements seront libératoires pour le Gouvernement de la République Turque.

ARTICLE 4

Le Gouvernement Français et le Gouvernement du Royaume-Uni utiliseront les livres turques portées au crédit de leur compte spécial dans les conditions fixées à l'article précédent, pour l'achat de tabacs d'origine turque destinés à la consommation intérieure de la France et du Royaume-Uni et de tous autres produits destinés au même usage, qui seront déterminés d'un commun accord avec le Gouvernement Turc.

ARTICLE 5

Le présent arrangement entrera en vigueur à la date de sa signature.

En foi de quoi, les plénipotentiaires, dûment autorisés à cet effet, ont signé le présent arrangement./.

Fait, en triple exemplaire, à Paris, le 8 Janvier 1940

S. Exc. R. Campbell *R. Campbell*

M. le Président Doleau

le Doleau

S. Exc. M. Kuman *M. Kuman*
M. Kuman

autorisés à cet

8 Janvier 1940

me d'Egypte

la suite

en un seul

ACCORD ANGLO-FRANCO-TURC SUR LE CHROME

-:-:-:-

Le Gouvernement du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord, le Gouvernement français et le Gouvernement turc sont convenus des dispositions suivantes :

ARTICLE 1er

Pendant la durée du présent accord et à l'exception des quantités qui seront éventuellement exportées par la Turquie aux Etats-Unis d'Amérique, le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni achèteront toutes les quantités de minerai de chrome et de produits dérivés disponibles sur le marché turc, en y comprenant le stock existant de minerai de chrome au moment de la signature du présent accord, évalué forfaitairement à 50.000 tonnes, et étant entendu que la production turque de minerai de chrome sera fixée à un maximum de 250.000 tonnes par an.

ARTICLE 2

Sur le minerai de chrome et les produits dérivés exportables mentionnés à l'article I ci-dessus, la part de la France sera de 4/I5 et celle du Royaume-Uni de II/I5.

ARTICLE 3

La contrevaieur en sterling des achats de chrome effectués par le Gouvernement du Royaume-Uni dans les conditions prévues aux articles I et 2 ci-dessus sera portée au crédit de la Société "Anglo-Turkish Commodities Ltd" et sera employée exclusivement aux fins définies au para-

Irlande du
provenus

anti-
s-Unis
Royaume-Uni
uits dé-
existant
i, éva-
duction
onnes

es men-
15 et

par le
cles I
h Com-
para-

graphes 4 (2) (IV) de l'accord anglo-turc de commerce et de clearing du 27 mai 1938, additionnel à celui du 2 septembre 1936 ainsi qu'aux articles 6 et 7 de la partie 2 de l'accord de garantie anglo-turc du 27 mai 1938.

Le prix d'achat du chrome sera calculé d'après la cotation de la Bourse des Métaux de Londres pour le minerai de même teneur et caractéristiques.

ARTICLE 4

La part revenant à la France sera achetée conformément aux dispositions des accords de commerce et de paiement franco-turc.

ARTICLE 5

Le chrome acheté par la France ou par le Royaume-Uni en vertu du présent accord ne sera pas réexporté vers des pays tiers. Il est toutefois convenu que, sans préjudice de la répartition prévue à l'article 2, la réexportation entre la France et le Royaume-Uni reste libre.

ARTICLE 6

Le Gouvernement turc se réserve le droit de vendre pour son propre compte du chrome à d'autres pays, et d'exporter ce chrome à destination de ces pays à condition, toutefois, que les acheteurs aient obtenu, dans chaque cas, pour la quantité de chrome correspondante, la renonciation du Gouvernement français et du Gouvernement du Royaume-Uni au droit qui résulte pour chacun d'eux des dispositions des articles I

et 2 ci-dessus sur les quantités de minéral de chrome et des produits dérivés disponibles en Turquie.

ARTICLE 7

Le présent accord entrera en vigueur le jour de sa signature et le demeurera pour une période de deux ans.

Sa validité pourra être étendue pour une nouvelle période d'un an, à la demande, soit du Gouvernement français et du Gouvernement du Royaume-Uni soit du Gouvernement turc, cette demande devant être formulée par écrit à une date qui ne devra pas être postérieure au 8 octobre 1941.

En foi de quoi les Plénipotentiaires, dûment autorisés à cet effet, ont signé le présent accord./.

Fait en triple exemplaires
A Paris, le 8 Janvier 1940.

S. Exc. R. W. Campbell

M. le Président Daladier
L. Daladier

M. les Ministres de l'Intérieur
G. Pannet

Son Excellence M. Numan Menemencioğlu
Menemencioğlu

co-

re

d'un

est du Roy

ar

1941.

t

ACCORD FRANCO-ANGLO-TURC SUR LES FRUITS SECS

Le Gouvernement du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord, le Gouvernement français et le Gouvernement turc sont convenus des dispositions suivantes :

ARTICLE 1er

Le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni s'engagent à acheter en Turquie des raisins secs, figues sèches et noisettes décortiquées pour le montant annuel de 124.550.000 frs pour la France et de £ 1.300.000 pour le Royaume-Uni.

Il est entendu que les raisins, les figues et les noisettes seront disponibles sur le marché turc à des prix raisonnables et qu'ils seront de qualité satisfaisante et bien emballés.

Les raisins secs, les figues et les noisettes seront destinés à la consommation intérieure de la France et du Royaume-Uni. Toutefois, si ces produits sont achetés au moyen de livres turques versées en règlement des emprunts auxquels se réfère le préambule du Protocole signé en date de ce jour, ils bénéficieront des dispositions de l'Article premier dudit Protocole.

ARTICLE 2

L'engagement d'achat des fruits secs, prévu à l'article I ci-dessus, commencera à courir à compter du 1er septembre 1939 et cessera ses effets lorsque se terminera la saison d'exportation des fruits secs en cours au moment où la fin des hostilités actuellement engagées entre la France, le Royaume-Uni et l'Allemagne aura été officiellement constatée par une communication écrite entre les trois Gouvernements.

Dans le cas où les hostilités prendraient fin officiellement

À un moment où la saison d'exportation des fruits secs turcs ne serait pas en cours, l'engagement du Gouvernement français et du Gouvernement du Royaume-Uni, cesserait ses effets lorsque se terminera la saison d'exportation qui suivra la constatation officielle de la fin des hostilités.

Toutefois, le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni, le Gouvernement turc, pourront demander qu'il soit mis fin au présent accord, après l'achèvement de la saison d'exportation des fruits secs turcs de l'année 1942 - 1943, cette demande devant être formulée avant le 1er janvier 1943.

Aux termes du présent accord, la saison d'exportation des fruits secs turcs correspond à la période qui s'étend du 1er août d'une année au 1er mars de l'année suivante./.

En foi de quoi, les Plénipotentiaires, dûment autorisés à cet effet, ont signé le présent accord./.

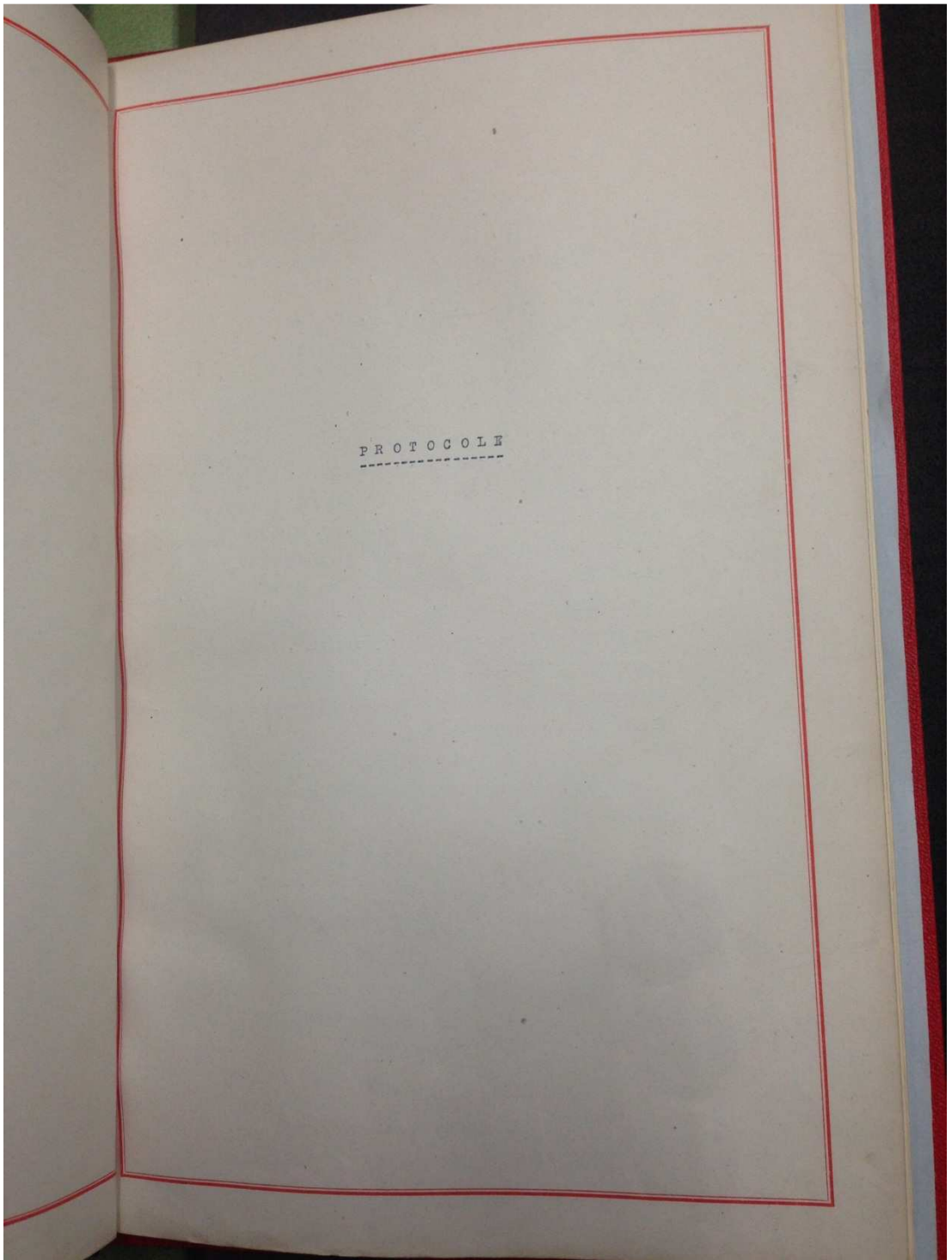
Fait, en triple exemplaire, à Paris, le 8 Janvier 1940

J. L. M. Campbell

Le Président de la République
Le Délégué

Le Ministre des Affaires Étrangères

Son Excellence M. Numan Memnunoglu

Le Gouvernement du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord, le Gouvernement français et le Gouvernement turc conviennent de ce qui suit :

ARTICLE UNIQUE.

Le jour de la remise au Gouvernement turc, d'après l'article 4 de l'accord spécial conclu entre la France, le Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord et la Turquie le 19 Octobre 1939 à Ankara et l'article Ier de l'arrangement du 8 Janvier ¹⁹⁴⁰ de la quantité d'or représentant la valeur de £ 15.000.000 et pourvu que les crédits se rapportant aux emprunts de £ 2.000.000 et de Frs. 264.750.000 accordés respectivement par les Gouvernements britannique et français à la Turquie aient été déjà mis à la disposition du Gouvernement turc, conformément à l'article 5 de l'accord sus-mentionné et des articles correspondants des arrangements y relatifs, les conditions énoncées à l'article 6 dudit accord spécial seront considérées comme remplies et par suite les réserves formulées par cet article seront devenues caduques.

En foi de quoi les plénipotentiaires dûment autorisés à cet effet, ont signé le présent Protocole et y ont apposé leurs cachets ./.

Fait en triple exemplaire
à Paris, le 8 Janvier 1940

R. H. Campbell
Le Président Dolobier
M. Kuman

P R O T O C O L E

Le Gouvernement du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord, le Gouvernement de la République française et le Gouvernement de la République turque,

Se référant aux arrangements conclus en date de ce jour au sujet de l'emprunt 4 % de £ 25 millions, de l'emprunt 3 % de £ 15 millions, de l'emprunt 3 % de £ 2 millions et de l'emprunt 3 % de Frs. 264.750.000,

Sont convenus de ce qui suit :

ARTICLE I

1.- Les produits turcs qui seront achetés par le Gouvernement du Royaume-Uni et par le Gouvernement français au moyen des Livres turques versées en règlement du service de chacun des quatre emprunts visés ci-dessus sont destinés à la consommation intérieure du Royaume-Uni et de la France. Il est entendu toutefois que ces produits pourront être aussi utilisés pour les besoins des réfugiés secourus par ces Gouvernements en quelque territoire qu'ils se trouvent ainsi que pour les besoins des troupes françaises et britanniques en quelque territoire qu'elles se trouvent.

2.- Les produits achetés conformément à l'alinéa précédent et importés en France pourront être réexportés vers le Royaume-Uni. De même, les produits achetés conformément à l'alinéa

précédent et importés dans le Royaume-Uni pourront être réexportés vers la France.

3.- Le Gouvernement de la République turque examinera avec la plus grande bienveillance les demandes qui pourront lui être présentées par le Gouvernement français et le Gouvernement du Royaume-Uni tendant à l'exportation ou à la réexportation à destination des colonies britanniques ou de l'empire français des produits achetés dans les conditions indiquées ci-dessus.

ARTICLE 2

Sans préjudice des dispositions spéciales relatives à l'emprunt 3 % de £ 15 millions, à l'emprunt 3 % de £ 2 millions, et à l'emprunt 3 % de Frs. 264.750.000, les Livres turques à recevoir par le Gouvernement français et par le Gouvernement du Royaume-Uni en règlement du service des quatre emprunts visés ci-dessus, seront utilisables en vue de l'achat et de l'exportation des mêmes produits turcs que ceux qui pourront être achetés et exportés dans le cadre des dispositions générales des accords de commerce et de paiement entre la Turquie d'une part, la France ou le Royaume-Uni, d'autre part.

ARTICLE 3

Afin de faciliter les achats de produits turcs visés ci-dessus et en particulier afin de donner au Gouvernement français et au Gouvernement du Royaume-Uni la possibilité de faire des achats avant le 30 juin 1940 et avant le 31

décembre 1940 sans attendre le versement des Livres turques
dues pour le service des emprunts, les trois Gouvernements
sont d'accord pour demander à leurs banques d'émission res-
pectives d'étudier un arrangement à cette fin.

Les trois Gouvernements pourront envisager d'un
commun accord de prolonger l'application de l'alinéa qui
précède en vue de faciliter des achats à effectuer après
le 31 décembre 1940.

En foi de quoi, les plénipotentiaires, dûment auto-
risés à cet effet, ont signé le présent Protocole.

Fait à Paris, en triple exemplaire, le 8 Janvier 1940

S. Exc. *P. K. Karabellouglou*

M. le Président Paladier
et. Dolatier

S. Exc. M. Numan Munisencioğlu
Munisencioğlu

7

AGREEMENT BETWEEN THE GOVERNMENT OF THE UNITED KINGDOM AND
THE TURKISH GOVERNMENT REGARDING A LOAN OF TWO
MILLION POUNDS.

PARIS, 8th January, 1940.

The Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Turkish Republic, desiring to regulate the technical application of the loan of £2,000,000 sterling made by the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Government of the Turkish Republic, have agreed as follows :-

Article 1.

The Government of the United Kingdom undertake to place at the disposal of the Government of the Turkish Republic within fifteen days from the date of this Agreement the sum of £2,000,000 sterling by payment to the Bank of England for account of the Central Bank of the Republic of Turkey.

Article 2.

The Government of the Turkish Republic shall repay the principal of the loan and shall pay interest thereon at 3 per cent per annum by means of four six-monthly instalments each of which shall be equivalent to £66,854. 4. 0 sterling and which shall be payable in Turkish pounds on the 30th June and 31st December in each year beginning on the 30th June 1940. It is nevertheless agreed that there shall be deducted from the instalment due to be paid on the 30th June, 1940, an amount in Turkish pounds equivalent to interest at 3 per cent. per annum on the amount of the loan for the period between the 31st December, 1939, and the date of the payment to be made in accordance with the provisions of Article 1 of this Agreement.

Article 3.

The loan shall be used in the first place for the transfer of United Kingdom commercial debts in respect of which the corresponding amount has been deposited on or before the 19th October, 1939, in the Special Account at the Central Bank of the Republic of Turkey opened in accordance with the Anglo-Turkish Trade and Clearing Agreement of 2nd September 1936. Such transfer shall be effected in accordance with the terms of the Additional Trade and Clearing Agreement signed this day at Paris between the Contracting Governments.

The balance of the loan shall be at the free disposal of the Government of the Turkish Republic.

Article 4.

The instalments referred to in Article 2 of this Agreement shall be calculated in Turkish pounds on the basis of converting pounds sterling

8

AGREEMENT BETWEEN THE GOVERNMENT OF THE UNITED
KINGDOM AND THE GOVERNMENT OF THE TURKISH REPUBLIC
ADDITIONAL TO THE AGREEMENT OF SEPTEMBER 2nd, 1936
REGARDING TRADE AND CLEARING.

PARIS, January 8th, 1940.

WHEREAS the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Turkish Republic have this day made an Agreement (hereinafter called "the Loan Agreement") for the purpose of regulating the technical application of the loan of £2,000,000 sterling made by the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Government of the Turkish Republic;

AND WHEREAS for this and other purposes the Contracting Governments are desirous of amending the Trade and Clearing Agreement made between them in London on the 2nd day of September 1936, (hereinafter called "the Principal Agreement") as amended by a Supplementary Agreement made between the Contracting Governments on the 27th day of May 1938 (hereinafter called "the Supplementary Agreement"), and by Exchanges of Notes between the Contracting Governments dated the 23rd day of August 1939 and the 22nd day of November 1939;

NOW THEREFORE the Contracting Governments agree that the Principal Agreement, as so amended, be further amended in the manner hereinafter appearing:

ARTICLE 1.

For the purpose of transferring, subject to the discount mentioned below, United Kingdom commercial debts of which the corresponding amount of Turkish pounds has been deposited in the Special Account on or before the 19th day of October, 1939, the Central Bank of the Republic of Turkey shall pay to the Controller of the Anglo-Turkish Clearing Office at such times as he may require such part of the amount of the aforesaid loan as may be necessary for the aforesaid transfer. The sums so paid to the Controller of the Anglo-Turkish Clearing Office shall be credited to sub-account A and used for the aforesaid transfer. The payment

of the d
aforesaid
with th
the cre
debts

1937
"
"
"
193
"
"
1

of the debts in respect of which deposits have been made as aforesaid shall be subject to a discount calculated in accordance with the table below. Each payment so made shall be accepted by the creditor concerned in full discharge of the relevant debt or debts due to him:-

Percentage reduction in the deposits made in the Special Account, for the months indicated.

1937 January, February, March	3
" April, May, June	6
" July, August, September	9
" October, November, December	12
1938 January, February, March	15
" April, May, June	18
" July, August, September	21
" October, November, December	24
1939 January, February, March	27
" April, May, June	30
" July, August, September	33
" October 1-19	36

ARTICLE 2.

The transfer of United Kingdom commercial debts of which the corresponding amount of Turkish pounds has been deposited in the Special Account after the 19th day of October, 1939, in favour of creditors in the United Kingdom shall be effected through sub-account A and such amount as may be necessary for the purpose shall be transferred from the Account opened under the Exchange of Notes dated the 23rd day of August, 1939 (hereinafter called "the Blocked Account"). The payment of the debts in respect of which deposits have been made as aforesaid shall be subject to a discount

calculated in accordance with the table set out below, shall be made in the chronological order of the deposit by the Turkish debtor in the Special Account and shall be accepted by the creditor in full discharge of the relevant debt or debts due to him:-

1939	20 October - 31 December	36%
1940	1 January - 31 March	39%
	On and after April 1, 1940	40%

ARTICLE 3.

From the date of the coming into force of this Agreement:-

- (1) (a) 80% of all sums credited to the Clearing Account in respect of Turkish goods exported to the United Kingdom in accordance with the provisions of Article 12 or Article 13 of the Principal Agreement as so amended shall be allocated to sub-account A and
(b) the remaining 20% of all sums so credited shall be allocated to sub-account B, and the provisions of the Principal Agreement as so amended shall have effect accordingly.
- (2) (a) the allocation to the Blocked Account of $33\frac{1}{3}\%$ of the amounts allocated to sub-account B shall cease and any balance remaining in the Blocked Account after all transfers due to be made in accordance with the provisions of Article 2 of this Agreement have been effected, shall be transferred to sub-account B
(b) the provisions of Article 4 (2) (iii) of the Supplemental Agreement and of Article 9 (1) (vii) of the Principal Agreement shall be abrogated, and the provisions of paragraph (1) of this Article shall apply to all sums credited to the Clearing Account in respect of Turkish raisins and figs exported to the United Kingdom.

ARTICLE 4.

Notwithstanding the provisions of Articles 1 and 2 above a creditor in whose favour a deposit has been or may be made in the Special Account may by notification in writing lodged with the Anglo-Turkish Clearing Office not later than the 20th February, 1940 elect to transfer the deposit by the import of Turkish goods into the United Kingdom. The Central Bank of Turkey shall thereupon on notification from the Anglo-Turkish Clearing Office provide the creditor with Turkish pounds up to the equivalent in Turkish pounds of his debt which the creditor shall be free to use for the purchase of the Turkish goods specified in the attached Schedule for importation into the United Kingdom. The provision of such Turkish pounds for the use of the creditor shall constitute a full discharge for the debt in respect of which the deposit was made. The provisions of the Principal Agreement as so amended shall not apply to such imports.

ARTICLE 5.

The provisions of the Principal Agreement, as so amended, shall not apply to any Turkish goods imported into the United Kingdom which have been purchased out of any balances of Turkish pounds held by the Government of the United Kingdom in pursuance of any Agreements entered into by the Contracting Governments.

ARTICLE 6.

The present Additional Agreement shall enter into force on the 15th January, 1940, and shall remain in force for the same period as the Principal Agreement.

In witness whereof the undersigned, duly authorised to that effect, have signed the present Agreement and have affixed thereto their seals.

Done in duplicate in Paris, in the English language, this

8th day of January, 1940.

A translation shall be made into the Turkish language as soon as possible and agreed between the Contracting Governments.

Both texts shall then be considered to be equally authentic for all purposes.

R. H. Campbell

Muhammed Ali

SCHEDULE (see Article 4)

1. Tobacco leaves, cut tobacco and cigarettes.
2. Opium.
3. Carpets, carpeting, floor rugs, floor mats and matting and kilims, wholly or partly of wool, mohair, silk or artificial silk.
4. Attar of rose.
5. Sponges (raw and manipulated).
6. Vegetable dyestuffs, vegetable colours and colouring matters.
7. Medicinal plants, flowers, roots and leaves.
8. Eggs, egg-powder.
9. Fish oil for industrial purposes.
10. Hemp.

ÖZGEÇMİŞ

Bu doktora tezinin yazarı, 1979 yılında Sivas'ta doğdu. İlk ve ortaöğrenimi aynı kentte tamamladıktan sonra Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nü 2001 yılında bitirdi. Aynı Üniversitenin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda "Turan Yazgan ve Türk Dünyası'ndaki Faaliyetleri" konulu tez çalışmasıyla 2007 yılında yüksek lisansını tamamladı. 2009 yılında İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne doktora aşamasında öğrenci olarak kabul edildi. 2015 yılında "İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye-İngiltere Siyasi ve Ekonomik İlişkileri (1939-1945)" başlıklı doktora tez çalışmasını hazır hale getirdi. Bu çalışmanın sahibi aynı zamanda 2001 yılında ortaöğretim düzeyinde başladığı tarih öğretmenliği mesleğine 2011 yılı sonunda ara vermiştir. Bu tarihten itibaren ise Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne bağlı Eğitim Departmanı bünyesinde Türk Dili ve Türk Kültürü öğretmenliği yapmaktadır.